USTAŠE I NDH

fikreta jelić-butić

SN LIBER | ŠKOLSKA KNJIGA

MONOGRAFIJE — BIOGRAFIJE

Ljubo Boban
MAČEK I POLITIKA HSS 1928/1941.

Ivan Katušić
VJEČNO PROGONSTVO
NIKOLE TOMMASEA

Josip Horvat
LJUDEVIT GAJ

Isaac Deutscher
NAORUŽANI PROROK

Isaac Deutscher
RAZORUŽANI PROROK

Isaac Deutscher
PROGNANI PROROK

Fikreta Jelić-Butić
USTAŠE I
NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
1941/1945.

MONOGRAFIJE - BIOGRAFIJE

5

izdaju

SVEUČILIŠNA NAKLADA LIBER - ZAGREB

i

Izdavačko poduzeće

ŠKOLSKA KNJIGA - ZAGREB

Direktor

Slavko Goldstein

Glavni urednik

Milan Mirić

Dr FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ

USTAŠE I NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA 1941-1945.

ZAGREB, 1977

Urednik: Blagota Draskovic

Recezent: prof. dr Bogdan Krizman

Redaktor: Zorislav Ugljen

Likovna oprema: Mihajlo Arsovski

SADRŽAJ

PREDGOVOR

Zadaća je ove monografije da pokuša obraditi bitne komponente politike ustaša, koji su sebe označavali kao poseban politički pokret u hrvatskom narodu. Iako, s obzirom na vremensko razdoblje koje obrađuje, monografija obuhvaća godine od formiranja ustaške skupine 1929. do svibnja 1945, ipak je težište postavljeno na period od travnja 1941, jer on čini zaokruženu cjelinu. Radi se, dakle, o razdoblju trajanja Nezavisne Države Hrvatske, u kojemu je ustaška politika došla do svog glavnog izražaja. To je vrijeme kada ustaše, uz neposrednu pomoć i podršku Trećeg Reicha i fašističke Italije, koji su ih u proglašenoj NDH doveli na vlast, pokušavaju uspostaviti vlastiti politički sistem. Glavnina sadržaja ovog rada odnosi se na prikaz težnji i napora ustaša da njihov sistem u NDH dobije potreban unutrašnji društveno-politički oslonac. Zbog toga je i razumljivo što se problemi politike ustaša u razdoblju drugog svjetskog rata mogu sagledavati jedino razmatrajući položaj i ulogu NDH kao određenog administrativno-političkog organizma.

Druge komponente sadržaja dobile su svoje mjesto prvenstveno u relaciji s tom zadaćom. Tako je prikaz odnosa glavnih okupacionih sila prema NDH i ustašama bio u funkciji analize i objašnjavanja statusa NDH u politici tih sila. Dakako da ni ta pitanja nije bilo moguće šire i potpunije prikazati. Ona mogu biti zasebna tema, koja zahtijeva daljnja sistematska istraživanja.

U okviru postavljene zadaće nije bilo moguće posebno ulaziti i u prikaz razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, tj. na onim područjima koje je obuhvaćala NDH. Prvenstveno se težilo da se objasni uloga ustaša kao ideološkog i političkog protivnika NOP-a, te posebno mjesto NDH u sklopu napora okupacionih sila protiv njega. Uz to treba konstatirati da postojeća opsežna povijesna literatura o NOB-u i revoluciji znatno pomaže potpunijem sagledavanju te problematike.

Što se tiče prikaza razdoblja od 1929. do 1941. god, on prvenstveno ima uvodni karakter, iako sa širim i detaljnijim sadržajem. Potreba za tim prikazom nametnula se zato što to razdoblje predstavlja prvu etapu u formiranju i razvoju ustaške skupine, pa je i razumijevanje osnovne problematike ovog rada najuže vezano s njime.

Dakako, tako postavljena zadaća utjecala je i na kompozicijski izgled teksta. On je u prvom redu pisan tematski, ali se stalno vodilo računa i o kronološkoj dimenziji- Takav način obrade ove teme pokazao se najprikladnijim, što ne znači da nema i nedostataka. Sagledavanje politike ustaša u NDH, kao određene historijske pojave, koja je nastala slomom Kraljevine Jugoslavije i nestala svršetkom drugog svjetskog rata i pobjedom socijalističke revolucije u Jugoslaviji, temelji se u ovom radu na zaokruženoj obradi pojedinih tematskih cjelina, koje daju glavno obilježje strukturi teksta. Pri tome se, dakako, nije mogla svugdje u punoj mjeri postići funkcionalna povezanost pojedinih komponenata sadržaja. Međutim, u tom sklopu je ipak dovoljno prisutan sam događajni proces, koji omogućuje kontinuirani uvid u politiku i ponašanje ustaša od njihova dolaska na vlast, pa do nestanka NDH.

Od drugih pitanja oko pristupa obradi ove teme, treba spomenuti i postojanje mnogobrojnih zasebnih naziva, kojima su ustaše službeno označavali pojedine pojave, ustanove i oblike u svojoj politici Tu se prije svega radi o problemu glavnih naziva, koji uopće ne odražavaju stvarni historijski sadržaj, što su im ga ustaše namjenjivali. To su prije svega nazivi ustaški pokret *i* Nezavisna Država Hrvatska. *Oni se u ovom radu doslovno navode, ali ih treba razumijevati isključivo u formalnom smislu riječi, dok su njihov stvarni sadržaj i značenje na odgovarajućim mjestima posebno razmotreni.*

0 ovoj temi postoji relativno znatna literatura u nas i u inozemstvu, koja je po svom karakteru i sadržaju vrlo raznovrsna.

Politika ustaša u drugom svjetskom ratu počela je privlačiti pažnju naše publicistike još u prvim godinama poslije oslobođenja. Ona je ponajviše bila usmjerena na prikazivanje terora ustaša i okupatora, a osobito je vrijedna literatura memoarskog karaktera, koja opisuje teror ustaša u pojedinim krajevima i mjestima, te u koncentracionim logorima. U daljnjim godinama interes publicistike se širio, pa je bilo sve više napisa o različitim pitanjima i momentima iz politike ustaša u NDH. Treba posebno izdvojiti priloge onih autora koji ih temelje i na konzultaciji određene izvorne građe (N. Milovanovič, M. Basta, M. Rajković, 5. *Baien, S. Simić, M. Peršen).*

Što se tiče znanstvenih radova, njihov se broj osjetno povećao posljednjih desetak godina. Napredak, koji od sredine šezdesetih godina obilježava razvoj naše historiografije o narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u Jugoslaviji 1941-1945, odrazio se i na rezultatima u istraživanju politike okupacionih sila i njihovih suradnika. Razmatranje politike njemačkih i talijanskih okupatora na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, nametnulo je potrebu analize uloge ustaša i Nezavisne Države Hrvatske. Većina tih priloga, koji se u fragmentima ili u cijelosti odnose na NDH i ustaše, otvara i obrađuje sadržajno nove probleme, dok neki od njih uspješno dopunjuju i proširuju dosadašnje. Pri tome treba podvući da se znatan broj priloga temelji na istraživanju nove arhivske građe, u prvom redu njemačke provenijencije. Gledajući u cjelini te rezultate naše historiografije, može se konstatirati da je ona do danas pokazala već prilično širok i različit interes za niz problema politike ustaša u NDH (F. Čulinović, B. Krizman, V. Novak, R. Brčić, R. Hurem, S. Odić, B. Petranović, M. Colić i dr.). Ipak je osjetno najveća pažnja posvećena 1941. godini- nastanku NDH i dolasku ustaša na vlast.

Dakako, ova se podjela historijske literature između solidnije publicistike i historiografije ne bi smjela doslovno razumijevati, jer, s obzirom na kvalitetu sadržaja, u pojedinim primjerima postoji vidljiva podudarnost.

Treba konstatirati da se ustaškom pokretu i NDH poklanja određena pažnja i u nizu priloga o NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Jugoslaviji, prvenstveno u onima koji se odnose na područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

U inozemstvu se - posebno u redovima ustaške emigracije - počelo rano pisati o politici ustaša u drugom svjetskom ratu. To su prije svega napisi pojedinih bivših ustaških funkcionera u NDH, koji nastoje opravdati politiku ustaškog režima i vlastite postupke. Za razjašnjavanje pojedinih pitanja mogu u tom pogledu donekle poslužiti neki napisi memoarske naravi (E. Kvaternik, E. Bulat, V. Vrančić, V. Luburić, F. Dragojlov i dr.). Istodobno, u redovima emigracije sve se više pojavljuju različiti napisi koji prikazuju politiku ustaša 1941-1945, a temelje se i na konzultaciji određene dokumentacije. Osnovna je zadaća te literature da bude prilog propagandi historijske opravdanosti stvaranja NDH, kao cilja kojemu i dalje treba težiti

1 u stranoj literaturi postoji vidljivo zanimanje za politiku ustaša i za NDH, što se prvenstveno odnosi na obradu širih tema. Pojedini historičari i publicisti koji istražuju poglavito razne probleme drugog svjetskog rata na području jugoistočne Evrope i Balkana, dodiruju donekle i tu problematiku. U pojedinim radovima ona je i u središtu pažnje (M. Bro-

szat, H. Sundhaussen). Za istraživača su ti prilozi u prvom redu zanimljivi zbog nove arhivske građe na kojoj se temelje. Posebno treba istaknuti knjigu koju su napisali L. Hory i M. Broszat: »Der kroatische Ustascha - Staat 1941-1945«, Stuttgart 1964, jer je to do danas jedini pokušaj cjelovitije rasprave o ustašama i NDH.

Izvorna građa za proučavanje ove teme opsežna je i raznovrsna. S obzirom na postavljenu zadaću, rad se pretežno temelji na građi ustaške provenijencije, koja dosad nije sistematski istraživana. Arhivska građa te vrste obiluje velikim brojem dokumenata, koji se nalaze pohranjeni u nizu, više ili manje sređenih fondova pojedinih arhivskih ustanova, poglavito u Zagrebu i Beogradu. Međutim, već prvi uvid u tu dokumentaciju pokazuje priličan nedostatak one relevantne grade koja potječe iz glavnih ustanova i organizacija ustaškog pokreta (Glavni ustaški stan, ustaški stožeri i logori) i NDH (Predsjedništvo vlade NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Ministarstvo unutrašnjih poslova). Istina, postoji relativno znatna građa iz tih ustanova po svom opsegu, ali je ona po sadržaju znatnim dijelom sporednijeg značenja. To je ponajviše posljedica sistematskog uništavanja najvažnije dokumentacije, koje su ustaše sproveli prvih mjeseci 1945. god, tj. neposredno uoči sloma NDH.

Ta je građa najvećim dijelom fragmentarno pohranjena u pojedinim ustanovama, dok su rijetki slučajevi cjelovitije sačuvanih fondova na jednom mjestu. Glavnina tih fondova nalazi se u arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu i u arhivi Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, dok se ostale skupine nalaze u drugim ustanovama, poglavito u Arhivu Hr\>atske u Zagrebu, Historijskom arhivu grada Zagreba, Diplomatskom arhivu Državnog sekretarijata vanjskih poslova, Beograd i u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Objavljena arhivska građa može se podijeliti u dvije osnovne skupine. U prvu ulaze dokumenti koji su objavljeni u samoj NDH. To su najvećim dijelom administrativno-političke odredbe pojedinih ustanova NDH, te tekstovi različitih ugovora. Drugu skupinu čine dokumenti o ustašama i NDH, objavljeni poslije rata u različitim zbirkama građe ili pojedinačno. Među tim zbirkama glavno mjesto pripada Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, u izdanju Vojnoistorijskog instituta. Tu se većinom radi o dokumentima koji potječu iz različitih vojnih ustanova NDH.

Ustaška štampa koja je izlazila u NDH također može poslužiti kao stanoviti izvor za obradu ove teme. Ona prije svega služi za upoznavanje organizacije i sistema ustaške propagande, a sadržava i različite podatke o samom ustaškom pokretu i o ustanovama NDH. Uz ustašku štampu treba dodati i ostalu periodiku, osobito pojedine časopise, koja je također korištena u većoj ili manjoj mjeri

Građa njemačke i talijanske provenijencije, posebno je koristila prilikom obrade politike Trećeg Reicha i fašističke Italije prema ustašama i NDH. To je prije svega građa iz arhiva Vojnoistorijskog instituta gdje se najvećim dijelom nalaze mikrofilmirani njemački dokumenti iz pojedinih stranih arhiva, poglavito Bonna i Washingtona. Objavljen je tek vrlo mali broj tih dokumenata, koji se neposredno odnose na temu ovog rada. Tu građu donekle dopunjuju suvremeni i memoarski zapisi pojedinih tadašnjih talijanskih i njemačkih funkcionera.

Zbog potpunijeg osvjetljavanja pojedinih pitanja, dijelom je poslužila i postojeća raznovrsna grada NOP-a.

Na kraju, treba spomenuti i posebne skupine građe što su nastale prvih godina poslije oslobođenja. Istraživanje terora okupatora i ustaša, koje je vršila Jugoslovenska državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, rezultiralo je objavljivanjem nekoliko službenih zbirki dokumenata. Njihov sadržaj u mnogo čemu pomaže sagledavanju sistema, opsega i oblika terora u NDH. Na žalost, ta istraživanja nisu bila potpunije obavlje-

na i sistematizirana, a nisu kasnije nastavljena. Posebna su grupa istražni i sudski materijali organa narodne vlasti iz procesa održanih jednom broju glavnih nosilaca ustaškog režima. Manji dio tih materijala objavljen je u nekoliko edicija.

Monografija je rezultat višegodišnjeg autorova rada, planiranog u sklopu znanstvenog programa Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. U tom radu autoru su pružili svesrdnu pomoć i podršku mnogobrojni znanstveni i drugi radnici, kao i ustanove u kojima se vršilo istraživanje. Svima njima autor se najtoplije zahvaljuje.

U Zagrebu, prosinca 1975.

Fikreta Jelić-Butić

Uvod

USTAŠKA SKUPINA DO 1941. GODINE

NASTANAK USTAŠKE SKUPINE

Razmatranje politike ustaškog pokreta 1941-1945. nameće potrebu uočavanja nekih osnovnih obilježja njihove političke djelatnosti u prethodnom razdoblju. Nedvojbeno je da su dolazak ustaša na vlast, travnja 1941, i njihova politika u ratnom razdoblju, u određenoj mjeri bili kontinuirani nastavak njihove dotadašnje političke djelatnosti, unatoč tome što su u tom, ratnom razdoblju drugi momenti imali odlučnije značenje. Ustaški je pokret, i sam osobito isticao kako je stvaranje Nezavisne Države Hrvatske rezultat njegove dotadašnje borbe za rješavanje hrvatskog nacionalnog pitanja. U tom su okviru pojedini bitniji momenti iz predratne političke djelatnosti ustaša imali karakter priprema za političku praksu, koja je slijedila u ratnom razdoblju.[1]

Po svom nastanku ustaška je skupina bila najuže vezana uz razvoj političkih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Osnovni je biljeg tim odnosima davalo nacionalno pitanje, u prvom redu hrvatsko pitanje, koje je, s obzirom na snagu svojih nosilaca, bilo akutno od samog nastanka jugoslavenske države 1918. godine. Zbog toga je i opozicioni građanski pokret u Hrvatskoj dobivao sve veći zamah, a os mu je bila Hrvatska republikanska seljačka stranka na čelu s Radićem, čiji je politički utjecaj sve više rastao u hrvatskom narodu. Unatoč tome »hrvatski nacionalni pokret« - kako se on u suvremenom političkom rječniku nazivao - bio je, s obzirom na svoje nosioce i njihove koncepcije, vidljivo heterogen. Upravo u tom okviru treba promatrati i pojavu ustaša kao političke skupine, koja se deklarirala nosiocem posebne koncepcije o rješavanju hrvatskog pitanja. Ustaška je koncepcija na neki načjn imala svoje prve klice u politici Hrvatske stranke prava u čijem krilu su se i počeli politički formirati budući vođe ustaške organizacije. Vodstvo spomenute stranke (nazivane još i »Čista« stranka prava ili samo Stranka prava), čiji su članovi poznati pod imenom ***frankovaca*** (po osnivaču stranke Josipu Franku), objavilo je doduše u listopadu 1918. izjavu o svom raspuštanju, ali u stvari do toga nije došlo. Naprotiv, potkraj studenog 1918, Hrvatska stranka prava istakla je potrebu dalje političke djelatnosti. Iako je vodstvo stranke samo prije mjesec dana pozdravilo slom Austro-ugarske monarhije i podržalo ideju novoosnovanog Narodnog vijeća u Zagrebu o ujedinjenju Hrvata, Srba i Slovenaca, u novoj situaciji ono je nastupilo protiv te politike Narodnog vijeća (Aleksandar Horvat, Vladimir Prebeg).

Potrebu obnove svog rada vodstvo Hrvatske stranke prava temeljilo je na osudi jugoslavenske politike Narodnog vijeća, koje je » ... nakon 29. listopada 1918. napustilo sasvim stoljetni ideal i zahtjeve hrvatskog naroda na posebnu, samostalnu, neovisnu hr-

[1] Uvodni dio teksta temelji se u prvom redu na mojim prilozima: Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 1-2/1969, 55-91; Ustaški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje, *Jugoslovenski istorijski časopis* (dalje: JIČ), 4/1969, 185-190. Ti prilozi sadrže i prikaz literature o toj problematici. Ovdje se, međutim, ukazuje na niz novih momenata i podataka, s obzirom na drugačiji pristup.

vatsku državu, te je uopće stvarajući i ukidajući zakone prekoračilo po hrv. saboru podijeljenu mu upravnu vlast (...)«. Vodstvo stranke izražavalo je svoj stav isticanjem potrebe okupljanja svih hrvatskih političkih stranaka s ciljem »da u složnom radu oko ujedinjenja hrvatskog naroda očuvaju hrvatsku državu i da tako spase nacionalni i državni individualitet hrvatskog naroda od posvemašnje propasti, koja mu prijeti«.[2] U tom je smislu obnovljena stranka formulirala i svoj politički program. U njemu se na prvom mjestu isticao *republikanski* karakter stranke, a kao njen osnovni cilj izražavala težnja »da očuva hrvatskom narodu njegov narodni individualitet i državnu samosvojnost«. U vezi s tim, zastupana je potreba ujedinjenja hrvatskih zemalja (uključujući u njih i Bosnu i Hercegovinu) »na temelju hrvatskog državnog prava u jednu samostalnu neodvisnu hrvatsku državu«.[3] Treba konstatirati da je uz VI. Prebega, kao predsjednika Hrvatske stranke prava, taj program potpisao i budući ustaški poglavnik Ante Pavelić, kao tajnik stranke, čiji se utjecaj u redovima stranke sve više osjećao u narednim godinama.

Unatoč svom isticanom radikalizmu, formuliranom u programu, Hrvatska stranka prava nije mogla u daljnjem političkom razvoju doći do jačeg izražaja. Dva su osnovna uzroka njene političke slabosti. Stranka je imala vrlo usku društveno-političku osnovicu, jer su njeni malobrojni pripadnici bili regrutirani iz redova nacionalistički orijentiranih intelektualaca i bivših austro-ugarskih oficira, koji su bili često nezadovoljni u novoj državi zbog svojih ugroženih karijerističkih interesa. Ali, značajnije je bilo naglo širenje i jačanje političkog utjecaja Hrvatske republikanske seljačke stranke, koja je preuzela vodeće mjesto u hrvatskoj politici. Očigledan znak slabog političkog utjecaja frankovaca, bili su njihovi izraziti neuspjesi na izborima. Zbog svega toga, Hrvatska stranka prava nije mogla ni imati osjetnijeg utjecaja u Hrvatskom bloku, osnovanom 1921, a koji je okupio sve građanske političke snage u Hrvatskoj (HRSS, Hrvatska zajednica, Hrvatska stranka prava, Hrvatski radnički savez) nasuprot centralističkoj politici režima. Uskoro je izbio otvoreni sukob između vodstava Hrvatske stranke prava i HRSS. Povod za sukob bili su prestanak dotadašnje politike apstinencije HRSS i težnja za sporazumijevanjem s političkim grupama u Srbiji. Suprotstavljajući se unutar Hrvatskog bloka pregovorima koji su započeli, vodstvo HSP je nastojalo da taj određeni zaokret u politici HRSS iskoristi za jačanje svoga utjecaja. Kritiziralo je Radićevu politiku tumačeći je kao napuštanje dotadašnjeg programa borbe za nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda, dok, navodno samo frankovci ostaju i dalje vjerni toj misiji. U tom je momentu, politička koncepcija frankovaca o rješavanju hrvatskog pitanja došla do jasnijeg izražaja. Izlažući stav HSP na sjednici Središnjeg odbora Hrvatskog bloka, 18. studenog 1922, V. Prebeg je hrvatsko pitanje označio kao »međunarodno pitanje«, pa zbog toga njegovo rješavanje ne ovisi o unutrašnjim političkim sporazumima. Suprotstavivši se najodlučnije takvom stavu HSP, S. Radić je istakao da pravaši »ne vode hrvatsku nego tuđu politiku«. Rezultat, tog sukoba bilo je isključenje HSP iz Hrvatskog bloka na Radićev prijedlog, koji je bio jednoglasno usvojen.[4] Radić je suprotstavljanje HSP novoj akciji Hrvatskog bloka ocijenio kao preokret, koji je prouzrokovao pojačani utjecaj frankovaca; istodobno, on je optužio HSP zbog njenih veza s onim frankovcima koji su bili u emigraciji. Prema

[2] *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 56. Općenito o pravaštvu te o frankovcima usp.: *M. Gross,* Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, i *B. Krizman,* Hrvatske stranke prema ujedinjenju i stvaranju jugoslavenske države, zbornik: Politički život Jugoslavije 1914-1945, Beograd 1973, 93-128.

[3] Brošura: Republikanski program Hrvatske stranke prava, Zagreb, bez god. izd.

[4] Usp. o tome opširnije: *B. Gligorijević,* Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970,299-303; *H. Matković,* Hrvatska zajednica, Istorija XX veka, zbornik radova, V, Beograd 1963, 92-93.

Radićevim riječima, nije »hrvatsko radikalstvo« smetnja nacionalnom pokretu, nego »smeta frankovština i ona ne smije imati riječ u hrvatskom narodu. Hrvatski narod ima svoju glavu, koja je u njegovoj sredini, a ne u Pešti, Beču i Rimu«.[5]

U novoj situaciji, kada je politički položaj frankovaca postao još teži, i kada se jasno vidjelo da nemaju izgleda za jače pozicije u hrvatskoj politici, dolazi do određenog zaokreta u dotadašnjem stranačkom kursu. Nastupila je faza potajnog paktiranja s vođama radikala u Beogradu, koja traje od 1922-1925. Ta akcija frankovaca, u kojoj je glavnu riječ imao upravo Ante Pavelić, već je jasno govorila o karakteru politike budućih nosilaca ustaštva, tj. o spremnosti da se i odricanjem od vlastitog programa - što je ovaj put potpuno došlo do izražaja - nastoji u prvom redu učvrstiti vlastita pozicija. Frankovcima je bilo bitno da potkopavaju hrvatski opozicioni pokret na čelu s Radićem, pa se nisu nimalo sustezali od pokušaja ulaska u službu samih radikala, kao glavnih nosilaca režima.

Međutim, ta akcija frankovaca nije dovela do konkretnijih rezultata, jer su suradnju otkazali sami radikali zbog naglo izmijenjene političke situacije u zemlji koja je nastala privolom Radića da sudjeluje u vlasti, odričući se svog dotadašnjeg republikanizma.[6]

U kritici zaokreta Radića i Hrvatske seljačke stranke, koju su iznosile ostale opozicione snage u Hrvatskoj, sudjelovali su i frankovci. U poznatoj »Izjavi Hrvatske opozicije«, 9. kolovoza 1925, u kojoj je vodstvo HSS-a optuženo da je prihvatilo Vidovdanski ustav i sudjelovanje u vlasti bez znanja hrvatskih narodnih zastupnika, potpisnici su bili frankovci, među kojima i neki od budućih ustaša.[7]

A. Pavelić postaje najaktivniji predstavnik frankovaca u daljim političkim zbivanjima.[8] Osnovno obilježje njegovoj djelatnosti daje propaganda velikohrvatske separatističke koncepcije o rješavanju hrvatskog pitanja u nizu članaka i govora. Dva su osnovna momenta davala pečat toj Pavelićevoj propagandnoj djelatnosti. S jedne strane, bila je to kritika velikosrpske politike nosilaca režima, a s druge, kritika ponašanja hrvatske opozicije. U toj akciji sve su se jasnije ispoljavale crte onog političkog programa koji će činiti podlogu budućeg ustaštva. Pavelićeva aktivnost bila je ujedno najuže vezana uz njegovo kandidiranje za izbore. Nastupao je kao predstavnik novostvorenog Hrvatskog bloka, sastavljenog najprije od HSP, Hrvatskog seljačkog republikanskog saveza, a kojem je uoči izbora 1927. pristupila i Hrvatska federalistička seljačka stranka pod vodstvom A. Trumbića. Prvi značajniji Pavelićev javni nastup uslijedio je na prvoj sjednici Oblasne skupštine u Zagrebu, 23. veljače 1927, u koju je bio izabran za zastupnika kao predstavnik Hrvatskog bloka. U izjavi, koju je tom prilikom pročitao u ime Bloka, podnio je prijedlog da skupština donese zaključak, »da se pozovu u Zagreb svi zastupnici, koji su u hrvatskim zemljama birani dne 23.1 1927 (misli se na oblasne izbore, F. J.), da se temeljem narodne volje ujedine u jedno tijelo i postave jedinstveni zahtjev za uspostavu hrvatske nezavisnosti zaključene na hrvatskom državnom saboru 29. listopada 1918«, kako je to zabilježeno u kalendaru »Pravaš« za 1928. godinu.[9] Još širu

[5] *B. Gligorijević,* n. dj. , 303.

[6] Opširnije o tome usp. *H. Matković,* Veza između frankovaca i radikala od 1923-1925, *Historijski zbornik* (dalje: HZ), XV 1962,41-59; Z. *Kulundžić,* O vezama frankovaca i radikala od god. 1918. do 1941, HZ, XVII, 1964, 311-317.

[7] Bili su to Marko Došen, Mato Jagatić, Stjepan Uroić, Milovan Zanić, Stjepan Buć. Usp. o izjavi *R. Horvat,* Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1942, 287-298; *H. Matković,* Hrvatska zajednica, n. dj., 127-128.

[3] *Kalendar »Pravaš«* za godinu 1928 (knj. IV) je pisao: »Jedan od najumnijih i najagilnijih radenika u redovima Hrvatske Stranke Prava jest odvjetnik dr. Ante Pavelić« (37).

[9] *Kalendar »Pravaš«* za godinu 1928, 38; Pavelićevi govori, izjave i članci do odlaska u inozemstvo 1929, objavljeni su prema određenom izboru, u cjelini ili u fragmentima, u brošuri: Putem hrvatskog državnog prava, Zagreb 1942. (Citirana izjava na str. 23).

akciju Pavelić je poveo u predizbornoj djelatnosti kao kandidat Hrvatskog bloka u izborima za Narodnu skupštinu, koji su održani 11. rujna 1927. Tom prilikom je održao nekoliko govora u Zagrebu.[10] U tim izborima Pavelić je s Antom Trumbićem izabran kao predstavnik Hrvatskog bloka u Narodnu skupštinu.[11] Tako je A. Pavelić mogao u ime Hrvatskog bloka zastupati svoju koncepciju i u parlamentu. U tom pogledu osobito je bila karakteristična njegova nastupna izjava u Narodnoj skupštini na sjednici od 28. listopada 1927. Pozivajući se na hrvatsko historijsko pravo, koje je hrvatskom narodu jamčilo nezavisnost ili zaseban državnopravni položaj u zajednici s drugim narodima, Pavelić je situaciju nastalu nakon stvaranja jugoslavenske države 1918. označio kao stanje »stvoreno (...) mimo i protiv volje hrvatskoga naroda«. U vezi s tim, on je izjavljivao da će Hrvatski blok, koji postojeće stanje ne priznaje, »svim zakonskim sredstvima raditi, da se odnošaj hrvatskog naroda iz temelja izmijeni uspostavom hrvatske državne samostalnosti«.[12]

Osim istupanja u Narodnoj skupštini i davanja izjava u štampi,[13] Pavelić je poduzeo organiziranje nekih konkretnijih političkih akcija. Podršku za tu djelatnost dali su mu malobrojni pripadnici Hrvatske pravaške republikanske omladine (HPRO), koja je organizirana 1926. u krilu Hrvatske stranke prava.[14] Daljnji korak u organiziranju pravaške omladine bilo je održavanje tzv. Drugog sabora HPRO, održanog 2. rujna 1928. u Zagrebu. Tom prilikom donesena je rezolucija u kojoj se izražavao zahtjev za uspostavom hrvatske države.[15] Poslije toga uslijedilo je osnivanje i organiziranje omladinskih terorističkih grupa.[16] Prve vidljivije akcije HPRO bili su pokušaji organiziranja manifestacija u povodu proslave »dana Rakovice«, tj. pogibije Eugena Kvaternika, 11. listopada, što je zaključio spomenuti sabor. Takva djelatnost HPRO dolazila je uglavnom do izražaja u Zagrebu, gdje su i bile najbrojnije pristaše organizacije.

Bez sumnje je HPRO u Zagrebu okupila najradikalnije pripadnike hrvatske nacionalističke omladine, koja se dvadesetih godina organizirala u nekoliko društava. Te skupine sa malobrojnim članstvom, nisu bile čvršće formirane, a programatski im je bila zajednička parola nacionalnog ekskluzivizma i separatizma. Na Zagrebačkom sveučilištu postojale su organizacije »Kvaternik«, Hrvatska mladica i Hrvatsko akademsko potporno društvo (HAPD). U »Kvaterniku« su se organizirali i pripadnici iz srednjoškolske omladine. Pristaše iz radničke omladine organizirali su se u Pravaškoj radničkoj mladeži.[17]

[10] Putem hrvatskog državnog prava, n. dj., 24-29.

[11] *R. Horvat,* n. dj., 354.

[12] Putem hrvatskog državnog prava, n. dj., 30.

[13] Vidi npr. *Hrvatsko pravo,* 24. i 30. XI, 29. XII 1928.

[14] O tome usp. *Kalendar »Pravaš«* za godinu 1928, 51-57, i članke u mjesečniku *Starčević,* organu Saveza HPRO, koji je izlazio do listopada 1928.

[15] Jedan od članova HPRO, kasniji propagandni kroničar ustaškog pokreta, Mijo Bzik, označio je ovaj sabor kao jedan od glavnih datuma u povijesti pokreta. *(M. Bzik,* Ustaška borba, od prvih dana ustaškoga rada do Poglavnikova odlaska u emigraciju, Zagreb 1942, 70.) Izvještaj sa ovog skupa vid. u *Starčeviću,* rujan 1928 (posebno izdanje).

[16] Vodstvo HPRO, koje je izabrano na ovom skupu, sačinjavali su: Branimir Jelić predsjednik, Ante Jedvaj i Adolf Slunjski kao potpredsjednici. (*Starčević,* rujan 1928, posebno izdanje).

[17] »Kvaternik« i Pravaška radnička mladež djelovali su uglavnom ilegalno. O spomenutim organizacijama postoji malo podataka u inače veoma oskudnoj literaturi. Zbog toga se o njima ne može govoriti detaljnije, a uz to ni pouzdanije, jer je postojeća literatura uglavnom ustaška propagandna publicistika. *(M. Bošnjak,* Hrvatska intelektualna omladina, *Almanah* hrvatskih sveučilištaraca, Zagreb 1938, 58-63; S. *Polonijo,* Ustaštvo - apoteoza Rakovice, *Zbornik hrvatskih sveučilištaraca,* Zagreb 1942, 237-244; *M. Bzik,* Ustaška borba, n. dj., 67-70). Za upoznavanje ove problematike usp. i *V. Rajčević,* Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918-1941 Zagreb 1959, 105-108.

Odmah nakon spomenutog sabora HPRO slijedila je akcija za stvaranjem ilegalne terorističke organizacije »Hrvatski domobran«, koja predstavlja vrhunac organiziranja Pavelićevih pristaša u razdoblju do njegova odlaska u emigraciju.[18] Hrvatski domobran je označen kao »hrvatska narodna državotvorna organizacija koja radi svim sredstvima na tome, da se uspostavi posve samostalna i Nezavisna država Hrvatska na cijelom hrvatskom narodnom i povijesnom području«.[19] Osnivanjem »Hrvatskog domobrana«, Pavelić je po prvi put izrazio vidljiviju težnju da se izađe iz dotadašnjih okvira politike Hrvatske stranke prava i prijeđe na propagiranje posebne političke akcije. To je došlo do izražaja i u pisanju istoimenog glasila *Hrvatskog domobrana*[20], organa HPRO, kojem je Branko Jelić bio glavni urednik.

Vođe HPRO i Hrvatskog domobrana bili su, pod okriljem Pavelića, i glavni organizatori demonstracija u Zagrebu, 1. prosinca 1928, koje su se završile žestokim sukobom s policijom; tom prilikom jedan je sudionik poginuo, a nekoliko ih je ranjeno. Ta akcija bila je smišljeno pripremljena, jer joj je prethodila Pavelićeva izjava o 1. prosincu i pisanje *Hrvatskog domobrana.* »U povijesti hrvatskog naroda - izjavio je Pavelić - zauzima taj datum mjesto među najcrnijim danima. Toga je dana počinjen velik zločin na hrvatskom narodu. Ne može s toga nijedan Hrvat osjećati na obljetnicu toga dana nikakova veselja niti ga može slaviti«.[21] Treba istaći da su se frankovci znatno koristili općenitom teškom političkom atmosferom, koja je osobito vladala u Zagrebu od atentata u Skupštini. U tom pogledu posebno je ogorčenje građana izazvalo postavljanje srbijanskog pukovnika Vojina Maksimovića za velikog župana u Zagrebu, u prosincu 1928; Maksimović postaje nosilac pojačanog terora nad političkim osumnjičenicima i oštre cenzure nad opozicionom štampom. U nastaloj situaciji prvi Pavelićevi pristaše ilegalno napuštaju zemlju. To su bili Branimir Jelić i Gustav Perčec, istaknuti članovi HSP, koji su 3. prosinca 1928. otišli u emigraciju, kako bi izbjegli hapšenju, koje im je zaprijetilo nakon sudjelovanja u demonstracijama 1. prosinca.[22]

I Pavelićev je položaj bivao sve ugroženiji poslije atentata u Skupštini. U događajima koji su slijedili, sve više je dolazila do izražaja njegova težnja da igra što veću ulogu u dnevnoj politici i vrši što jači utjecaj na dalja zbivanja. U izjavi, koju je dao u Narodnoj skupštini u Beogradu, na sam dan atentata, 20. lipnja, istakao je da je atentat bio »smišljen i pripravljen«, te da će taj događaj »odlučno uticati na političke poglede i onih, koji su do sada bili optimistički raspoloženi obzirom na dosadanje stanje i nadali se, da bi i u ovim dosadanjim odnosima moglo doći do nekog dobra po hrvatski narod«. On zbog toga predviđa da će u političkoj situaciji »nastati (će) temeljita promjena«.[23] U ime Hrvatskog bloka, Pavelić se zajedno s Trumbićem priključuje akciji vodstva Seljačko-demokratske koalicije (SDK) na okupljanju čitave hrvatske opozicije. Odazivajući se zaključku skupštine narodnih zastupnika HSS-a i SDS-a, održane u Zagrebu 1. kolovoza 1928, kojim SDK »poziva sve političke stranke i grupe u prečanskim krajevima, da se pridruže ovoj njezinoj akciji u borbi za jednakost i ravnopravnost«, Pavelić i Trumbić

[18] Prema Bziku, spomenuti sabor HPRO donio je tajni zaključak »da se odmah mora otpočeti sa organiziranjem tajnih borbenih jedinica po čitavoj Hrvatskoj, s prikupljanjem oružja (...)«. (M. *Bzik,* Ustaška borba, n. dj., 70).

[19] *M. Bzik,* Ustaški pogledi (1928-1941-1944), Zagreb 1944, 32. Prema Bziku, društvo Hrvatski domobran, osnovano je 1. listopada 1928. (30).

[20] *Hrvatski domobran* pokrenut je ujedno i kao nastavak *Starčevića,* dotadašnjeg organa HPRO, koji je prestao izlaziti. Urednik mu je bio Branko Jelić.

[21] *Hrvatsko pravo,* 1. XII 1928.

[22] *Hrvatski domobran,* 5. i 13. XII 1928.

[23] Putem hrvatskog državnog prava, n. dj., 67.

kao predstavnici Hrvatskog bloka, pristupaju zastupničkom klubu HSS-a.[24] Pavelić je u tome imao najvjerojatnije i vlastitu računicu, težeći za stjecanjem osobnog političkog utjecaja.[26] Tako je i njegova separatistička koncepcija dolazila javno do većeg izražaja. Iznoseći svoje poglede i ocjene u jednom od posljednjih članaka 1928 - koji su ustaše u NDH posebno isticali jer se u njemu »već vide obrisi kasnijih ustaških načela« - na dotadašnju razvojnu liniju Hrvatske stranke prava, Pavelić je zaključio da se stranka borila »prije godine 1918. za nezavisnost Hrvatske, upozoravala je davno prije 1918. kakova pogibelj prijeti Hrvatskoj od tako zvanog jugoslavenstva, a učinila je svoju dužnost i odmah poslije prevrata 1918. godine, izjavivši jasno i otvoreno, da je to nesreća hrvatskog naroda i da se tim putem ne smije ići«.[26]

Osjetivši se po život ugroženim, nakon proglašenja diktature kralja Aleksandra, 6. siječnja 1929, Pavelić je u noći 19/20. istog mjeseca napustio zemlju, prešavši austrijsku granicu. Time je započela nova etapa u njegovoj političkoj djelatnosti.[27]

Pavelić se u emigraciji već od samog početka predstavljao kao emisar čitave hrvatske opozicije, koja je izražavala spomenuti privid jedinstva kao odgovor na atentat u skupštini. Već od početka emigracije on nastavlja propagirati svoje ekstremne koncepcije. Međutim, uskoro je bila ozbiljno pokolebana njegova težnja da postane glavni predstavnik hrvatske političke emigracije. Odlazak Augusta Košutića i Jurja Krnjevića u emigraciju, kao predstavnika HSS-a, bez sumnje je utjecao na povećanje pozornosti vanjske javnosti i službenih krugova prema hrvatskoj emigraciji, ali je također otkrivao i njenu osjetno veću složenost. Time se jasnije davalo do znanja da vodstvo HSS-a ima svoje posebne ciljeve s pokretanjem vlastite vanjskopolitičke akcije.[28] Svjesno da Pavelić zastupa koncepciju i sredstva političke borbe koji nisu u skladu s programom i politikom HSS-a, vodstvo te stranke je odlučilo da na svoj način upozna evropske sile o akutnosti hrvatskog pitanja i potrebi međunarodne rasprave o njemu. To, međutim, nije značilo da se u emigraciji treba i otvoreno razići s Pavelićem. Naprotiv, politička taktika vodstva HSS-a išla je za tim da se ne izbjegavaju dodiri s Pavelićem, bilo da se radilo o mogućnostima vršenja pritiska na nosioce politike režima, bilo da se ne napušta mogućnost određenog utjecaja na ekstremiste.[29] U tom pogledu bio je karakterističan i susret s Pavelićem što ga je imao Maček, u vrijeme boravka na liječenju u Čehoslovačkoj,

[24] *R Horvat,* n. dj., 404-409.

[25] Prema nekim podacima Pavelićeva nakana da uđe u zastupnički klub HSS-a naišla je na nezadovoljstvo mlađih pravaša, njegovih pristaša, ponajviše zato što bi se taj čin tumačio kao početak suradnje i sa S. Pribićevićem. Pavelić je na jednom užem sastanku svojih pristaša obrazložio spomenuti korak upravo potrebom stvaranja mogućnosti za uspješnije suzbijanje Pribićevićeva utjecaja na vodstvo HSS-a. (Putem hrvatskog državnog prava, n. dj., 74-75).

[26] *Hrvatsko pravo,* 17. XI 1928.

[27] Prema podacima iz jednog izvještaja Uprave policije u Zagrebu, 2. IX 1929, nastalim provjeravanjem u njemu »bliskim krugovima«, ustanovljeno je da je »emigrirao bez prethodnog dogovora sa svojim prijateljima, a navodno ni Hrvatska stranka prava, čiji je Pavelić pristaša, o tom njegovom koraku nije bila izvještena«. Prema istom izvještaju, frankovci su različito komentirali Pavelićev odlazak iz zemlje: da obavijesti inozemstvo što se događa u Jugoslaviji; da podigne vlastiti ugled i prikaže se »narodnim mučenikom« po uzoru na S. Radića; nije imao namjeru da ostane dulje vremena izvan zemlje, ali, kad mu je zaprijetio zatvor, odustao je od povratka. (*F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 58-59).

[28] U tom smislu treba već ocijeniti i misiju A. Trumbića u Beču, Parizu i Londonu s ciljem da ispita reagiranje službenih krugova. (Opširnije o tome *B. Krizman,* Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature (oktobar-decembar 1928), *Historijski pregled* (dalje: HP),

[23] Opširnije o tome usp. *T. Stojkov,* Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935, Beograd 1969, 97 i d.

listopada 1930. Radi se o sastanku s Krnjevićem i Košutićem u Salzburgu, prilikom Mačekova povratka iz Praga, a kojemu je sastanku prisustvovao i Pavelić. Prema nekim podacima, tada je razgovarano o daljnjoj zajedničkoj akciji.[30]

Zajednički momenat u toj suradnji mogla je dakle da bude u prvom redu akcija za upoznavanje inozemstva s akutnošću hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji. Budući da su se s daljnjim razvojem sve vidljivije ispoljavale razlike u samim koncepcijama rješavanja tog pitanja, i zamišljena suradnja sve je više slabila. Vodstvo HSS-a bilo je prvenstveno zainteresirano da težište njegove političke akcije bude u zemlji, kako bi stranka mogla utjecati na političko raspoloženje u Hrvatskoj. Zbog toga će njegova vanjsko-politička akcija u prvom redu biti dio političke taktike da bi se vršio pritisak na Beograd. Nasuprot tome, politika Pavelića i njegove skupine potpuno će se orijentirati na podršku u inozemstvu, koristeći se jačanjem revizionističkih aspiracija fašističke Italije u sve zamršenijim međunarodnim odnosima, a u kojem sklopu je Jugoslavija izazivala znatnu pažnju. Prema tome, separatistička koncepcija rješavanja hrvatskog pitanja našla je svoje prave nosioce u Paveliću i emigrantima oko njega.

Prvi Pavelićev korak u emigraciji sastojao se u povezivanju sa malobrojnom frankovačkom grupom u Beču, koja je emigrirala odmah po osnutku jugoslavenske države. Ta grupa je osnovala Hrvatski emigrantski komitet, kojemu je predsjednik bio Ivo Frank, sin Josipa Franka. U njoj su se isticali oficiri bivše austro-ugarske vojske, u prvom redu general Stjepan Sarkotić te Ivan Perčević, Stjepan Duić i dr. Zahvaljujući određenoj političkoj podršci i vezama u Austriji, spomenuti Komitet razvijao je akciju propagande za »stvaranje hrvatske države«, tj. za rušenje novostvorene Jugoslavije.[31] Ta je akcija bila naročito izražena u prvim poslijeratnim godinama, kada su pojedini članovi komiteta uspostavili veze sa službenim krugovima Mađarske i Italije. Stavivši se u njihovu službu, dobivali su i financijsku pomoć.[32]

[30] Prema zabilješci A. Trurnbića, dogovoreno je da »Pavelić vodi politiku s Talijanima, Košutić između Italije i Engleske, Krnjević drži se Engleza a Kežman neka se drži legalno i u vezi sa Francuzima«. *(Lj. Boban,* Iz historije odnosa između VI. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima - odnosi do oktroiranog Ustava od 3. IX 1931, HZ XVIII, 1965, 78; *isti,* Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja, Zagreb 1974, Sv. I, 52-53).

[31] Opširnije o tome Komitetu pisao je Manko Gagliardi, jedan od njegovih članova, u brošuri: Istina o hrvatskom emigrantskom komitetu 1919-21. Odgovor na napadaje Stjepana Radića, Graz, 1922. Od literature usp.: *J. Horvat,* Politička povijest Hrvatske 1918-1929, Zagreb 1938,221-222; *isti,* Hrvatski panoptikum, Zagreb 1965, 209-210; *R. Horvat,* n. dj., 124-129.

O vanjsko-političkom položaju Jugoslavije usp. knjigu *B. Krizmana,* Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941. Diplomatsko-historijski pregled, Zagreb 1975, 49 i d., te rasprave *V. Vinavera,* Englesko i italijansko »zaokruživanje« Jugoslavije 1926-1928, Istorija XX veka, VIII, Beograd 1966, 84 i d. i Ugrožavanje Jugoslavije 1919-1932, *Vojnoistorijski glasnik* (dalje: VIG), 1/1968, 127-147.

[32] Zasigurno je da je Pavelić imao dodira sa službenim mađarskim i talijanskim krugovima prije odlaska u emigraciju. Tako je imao vezu s mađarskim konzulatom u Zagrebu. (Usp. *T. Stojkov,* O spoljno-političkoj aktivnosti vodstva Seljačko-demokratske koalicije uoči Sestojanuarske diktature, Istorija XX veka, IX, Beograd 1968, 309). U ljeto 1927, na povratku iz Pariza, gdje je sudjelovao na evropskom kongresu gradova kao delegat grada Zagreba, Pavelić se svratio u Rim i na svoju inicijativu došao u dodir s nekim predstavnicima talijanske vlade. (Usp. /. *Jareb,* Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires 1960, 51). Tom prigodom on se sastao s visokim fašističkim funkcionerom R. F. Davanzatiem, kojemu je uručio poseban memorandum upućen Mussoliniju. Nešto ranije isti je memorandum I. Frank uputio fašističkoj vladi u Rimu preko talijanskog poslanika u Budimpešti. U memorandumu Pavelić izražava punu nadu u Mussolinijevu podršku njegovoj akciji za stvaranje »samostalne hrvatske države«, koja bi po svom statusu bila najuže vezana uz interese fašističke Italije. Po konkretnim teritorijalnim i drugim ustupcima, koje Pavelić nudi Mussoliniju, taj memorandum uvjerljivo svjedoči o njegovoj spremnosti da se potpuno stavi u službu fašističke Italije. (Memorandum i neki drugi dokumenti o toj Pavelićevoj akciji objavljeni su u zbirci: I documenti diplomatici italiani, Rim 1967, ser. VII, sv. 5. Kod nas ih je u prijevodu objavio M. Rajković u *Vjesniku,* 1-2. IX 1974).

Pavelić je uskoro učvrstio svoje veze s tom grupom zadobivši ubrzo i jak utjecaj na njene članove. Jedan od prvih koraka nove akcije bilo je osnivanje novinske agencije »Grič«, koja je imala za cilj da objavljuje različite propagandne materijale putem kojih bi se upoznavala inozemna javnost s pogledima Pavelića i njegove skupine na rješavanje hrvatskog pitanja. Glavnu zadaću u tom pogledu imalo je novopokrenuto glasilo *Grič*, a u redakciji Gustava Perčeca.[33]

Tražeći podršku za svoju političku akciju Pavelić je ubrzo uspostavio prisnije veze s predstavnicima makedonskog separatističkog pokreta VMRO (Vnatrešnata makedonska revolucionerna organizacija). Premda se ne može sa sigurnošću utvrditi da li je Pavelić još prije odlaska u emigraciju imao nekih čvršćih dodira i sporazum s VMRO-om, ipak su na mjestu neke pretpostavke o toj suradnji. Tako je on bio branitelj makedonskim separatistima na sudskom procesu u Skoplju, potkraj 1927. godine.[34] Njegov nastup u emigraciji privukao je pažnju makedonskih separatista pa je bio pozvan u posjet Bugarskoj. Bez sumnje takva je akcija odgovarala i jednoj i drugoj strani, jer se njome isticalo širenje separatističke akcije protiv Jugoslavije. U travnju 1929. Pavelić je, zajedno s Perčecom, boravio u Sofiji, kao gost Nacionalnog makedonskog komiteta, i tamo se sastao s vođama VMRO-a Vančom Mihajlovim i K. D. Staniševim. Ishod tih dodira bilo je izdavanje *Deklaracije* o zajedničkom radu hrvatskih i makedonskih separatista. U njoj se ističe da objema stranama «... nemogući režim, kome su podvrgnute Hrvatska i Makedonija, podjednako nalaže, da koordiniraju svoju legalnu djelatnost za izvojštenje čovječjih i narodnih prava, političke slobode te potpune nezavisnosti Hrvatske i Makedonije«.[36] Pavelićev boravak u Sofiji i očita tolerantnost bugarske vlade prema protujugoslavenskoj atmosferi izazvali su reagiranje vlade u Beogradu. Uložen je oštar protest kod bugarske vlade, a Sud za zaštitu države u Beogradu osudio je u srpnju 1929. Pavelića i Perčeca na smrt in contumatiam.[36]

Zbivanja u Sofiji zaprijetila su i mogućnošću izbijanja nesuglasica između jugoslavenske i austrijske vlade, pa je Paveliću bio uskraćen daljnji azil u Austriji. Time započinje i nova etapa u njegovom emigrantskom djelovanju: Pavelić je prešao u Italiju, gdje ostaje sve do dolaska u Zagreb, travnja 1941.

Pavelićeva emigrantska djelatnost u prvoj polovici 1929, tj. do dolaska u Italiju, može se označiti kao posebna etapa u kojoj je on nastojao da uspostavi što više osobnih veza s različitim faktorima. Uspio je okupiti i skupinu istomišljenika, koji će u daljnjoj djelatnosti postati njegovi glavni pomagači i organizatori pokreta (Branimir Jelić, Gustav Perčec, Ivan Perčević, Mladen Lorković i Mile Budak). Isto tako, Pavelić je svojim akcijama i propagandom svratio donekle na sebe i pozornost službenih krugova Mađarske, Bugarske, Italije, Njemačke. Posebno su važne veze s makedonskim separatistima čije će metode političke borbe u mnogome biti uzor ustašama.

Za nastavak Pavelićeve političke djelatnosti u Italiji atmosfera je bila prilično povoljna. Akcija za razbijanje Jugoslavije dobivala je sve značajnije mjesto u Mussolinijevoj ekspanzionističkoj politici prema Balkanu, pa je razumljivo što je Pavelić mogao izazi-

[33] List je izlazio povremeno na hrvatskom, njemačkom i francuskom jeziku do 1933, kada su ga austrijske vlasti zabranile. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH), MF 23, sn 463. O pokretanju *Griča* usp. Naša domovina, Zagreb 1943, sv. 2, 1049.

[34] Putem hrvatskog državnog prava, n. dj., 34-39. O Pavelićevim vezama sa VMRO i emigrantima u Beču donosila je vijesti i suvremena štampa.

[36] Deklaracija je objavljena u brošuri: Za Nezavisnu državu Hrvatsku - Povodom trogodišnjice Sofijske deklaracije, naklada Griča, 1932.

[36] *Jutarnji list*, 18. VII 1929.

vati znatniju pažnju.[37] Zbog toga mu je i omogućeno da i formalno konstituira posebnu organizaciju. Ona će i služiti prvenstveno Italiji kao instrument pritiska na politiku Jugoslavije.

Pripreme za formalno konstituiranje ustaške organizacije trajale su oko dvije godine. Osnovno obilježje davalo im je stvaranje manjih vojnih formacija, koje su bile uvježbavane za diverzantske akcije u Jugoslaviji. Uz financijsku pomoć talijanske vlade, Pavelić je osnivao i vojne logore u kojima su se okupljali prvi pripadnici organizacije. To su bili poglavito malobrojni zavrbovani radnici Hrvati, ekonomski emigranti, uglavnom iz Belgije, manjim dijelom iz Austrije, te iz Južne Amerike. Bilo je ponešto i političkih emigranata iz Jugoslavije. Ustaški logori mijenjali su svoja sjedišta na zahtjev same talijanske vlade, što je prvenstveno ovisilo o stanju odnosa s Jugoslavijom: Glavni logori bili su: Lipari, Bovigno, Brescia.[38]

Zbog nedostatka odgovarajućih izvora nije moguće sasvim pouzdano utvrditi datum formalnog konstituiranja ustaške organizacije, tj. je li do toga došlo već u toku 1931. Prema memoarskim podacima nekih sudionika, ustaška organizacija formalno je konstituirana još početkom 1931. godine.[39] Međutim, pouzdani podaci o formalnom postojanju ustaške organizacije postoje tek za 1932. Prema pisanju glasila *Ustaša,* koje je Pavelić pokrenuo u Italiji, može se zaključiti da se ustaška organizacija konstituirala u prvoj polovici 1932. godine.[40] Tako u broju od veljače *Ustaša* piše o »uputama za organizaciju«, koje je izdao »glavni ustaški stan«. Vidi se dakle, da postoji rukovodeći ustaški organ i da se govori o organizaciji, iz čega bi mogao slijediti zaključak da same pripreme prethode otprije, tj. i iz 1931. godine. Samo pak ime organizacije prvi put se susreće u *Ustaši* od travnja. Naziv joj je »Ustaša - hrvatska revolucionarna organizacija« (UHRO). Ovi podaci bez sumnje ispravljaju dosadašnje konstatacije u literaturi u pogledu datuma osnivanja ustaške organizacije i njenoga naziva. Uglavnom su prevladavala mišljenja da je Pavelić formalno konstituirao ustašku organizaciju 1930, i to pod imenom »Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret«.[41] Radi se međutim, o tome da su se ustaše formalno konstituirali kao *organizacija* a ne kao *pokret.* To jasno potvrđuje i prvi organizaciono-programatski dokument ustaša, objavljen sredinom 1932, koji je nosio naziv: »Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije«.[42] Do promjene imena organizacije u »ustaški pokret« dolazi godinu dana kasnije, kada su objavljena »Načela hrvatskog ustaškog pokreta«, glavni programatski dokument ustaša. Uzroci formalnog »prerastanja« ustaške organizacije u pokret bez sumnje se ogledaju u Pavelićevoj težnji da se ustaškoj skupini, koja se razvija kao teroristička organizacija, dade šire političko obilježje. To znači da su se programatski određivali širi politički ciljevi, kojima nosilac treba da bude *ustaški pokret,* tj. znatno šire od same organizacije, pod kojom se podrazumijevaju uža

[37] Prema nekim podacima, Paveliću je znatno pomagao V. Mihajlov pri uspostavljanju veza s talijanskim službenim krugovima. On se uskoro po dolasku u Italiju susreo i s Mussolinijem. (*L.Hory-M. Broszat,* Der Kroatische Ustascha-Staat, Stuttgart, 1964, 21).

[38] *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 61.

[39] Tako je prema izjavi I. Perčevića, koji je bio u neposrednim dodirima s Pavelićem, početkom 1931. »već bila osnovana ustaška organizacija«. (IHRPH, MF 23, sn 464).

[40] Ustaša - *vjesnik hrvatskih revolucionaraca,* izdavač Glavni ustaški stan, dok mjesto izdanja nije označeno. List nije označen brojevima, nego po mjesecima. Prema podacima E. Dide Kvaternika, ustaško ime pojavljuje se prvi put 1930. godine. (7. *Jareb,* n. dj., 42-43).

[41] Tako je spomenuto mišljenje preuzeo i autor ovog teksta (Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 61). Prema *J. Jarebu,* n. dj., 43, »ustaški pokret se počinje formirati sredinom 1930, te tokom 1931, a njegova aktivnost već je vidljiva u 1932«.

[42] Ustaše su kasnije u NDH falsificirali pravi naslov ovog dokumenta. U *Ustaši,* glavnom organu ustaškog pokreta u NDH, 22. V 1941, dokument je objavljen pod naslovom: »Ustav Ustaše hrvatskog oslobodilačkog pokreta«.

i ograničenija sredstva i metode djelatnosti. Vjerojatno se u takvom konstituiranju ustaškog pokreta osjeća i traženje uzora u organizaciji fašističkog i nacionalsocijalističkog pokreta.

Ovdje treba ukazati i na falsificirane tvrdnje ustaša daje Pavelić osnovao pokret prije svog odlaska iz zemlje, tj. početkom siječnja 1929, dakle odmah nakon proglašenja diktature.[43] Falsificiranim podacima o osnivanju pokreta u zemlji, ustaše su se osobito koristili u svojoj političkoj propagandi u NDH, težeći da naglase autohtonost pokreta i kontinuitet Pavelićeve političke djelatnosti. Međutim, unatoč mistifikaciji oko nastanka ustaškog pokreta, treba upozoriti na stanovite elemente, koji se doista mogu označiti kao prve klice kasnije ustaške organizacije: u krugu Pavelićevih pristaša u vrijeme neposredno prije njegova odlaska u emigraciju već se konkretno razmatralo poduzimanje terorističkih akcija. To je donekle bilo vidljivo s osnivanjem spomenute organizacije Hrvatski domobran.[44]

PROGRAM I ORGANIZIRANJE USTAŠA

Ustaški pokret nije u uvjetima emigracije potpunije izradio svoju političku koncepciju kao cjelovit program, ali su bila dovoljno jasno formulirana neka osnovna gledišta u pogledu njegove zadaće te metoda i sredstava političke akcije. Te formulacije sadržane su poglavito u *Načelima* ustaškog pokreta, koja se smatraju temeljnim dokumentom ustaša. Još je u *Ustavu* pokret definiran kao »hrvatska revolucionarna organizacija«, koja »imade zadaću da oružanim ustankom (revolucijom) oslobodi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku, da ona postane potpuno samostalna i nezavisna država na cijelom narodnom i povijesnom području«.[45] Ideja o stvaranju »hrvatske države« koja je u teritorijalnom pogledu nezamisliva bez Bosne i Hercegovine, bila je osnovna značajka političke koncepcije ustaškog pokreta. U tom smislu su *Načela* dalje razrađivala tu koncepciju[46] Ona su već i zbog toga definirana kao »osnovni zakon« po kojemu treba da se organizira cjelokupni život naroda u budućoj ustaškoj državi. Naglašavanje značenja historijskog prava hrvatskog naroda, kao jednog od glavnih temelja takve države, temeljilo se u *Načelima* na posebnom ustaškom tumačenju nekih prijelomnih momenata i ideja u povijesnom razvoju hrvatske nacije. Posebno je karakteristično obračunavanje ustaša s jugoslavenskom idejom. Neminovnost borbe protiv te ideje kao historijske pojave isticana je kao bitna zadaća ustaškog pokreta i nužni preduvjet za ostvarenje vlastite koncepcije.

[43] Tako se već u spomenutom *Ustavu* donosi falsificirani podatak da je on izrađen 7. siječnja 1929 u Zagrebu i potpisan od »ustaša utemeljitelja«. Taj datum se isticao kao dan nastanka ustaškog pokreta. Međutim, kasnije su i sami ustaše nekoliko puta mijenjali taj datum. (Usp. o tome: *J. Jareb,* n. dj., 42-43; *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 61).

[44] Usp. bilj. 19. Prema pisanju *M. Bzika,* Četrnaest godina ustaške borbe, zbornik: Hrvatska na novom putu, Zagreb, bez god. izd. (1944), 104, u okviru Hrvatskog domobrana stvaraju se i prvi tzv. *rojevi,* kao manje terorističke grupe.

[45] *Ustaša,* srpanj 1932.

[46] Nije nam bio dostupan prvobitni tekst Načela ustaškog pokreta. Tek po dolasku u zemlju 1941. ustaše su u štampi i publicistici razvili široku propagandu o Načelima. U mnoštvu napisa i komentara o njima ističe se brošura *D. Crljena,* Načela hrvatskog ustaškog pokreta, Zagreb 1942, koja je zapravo bila njihov zvanični tumač, te se na osnovu nje ovdje donose pojedini citati. O *Načelima* usp. i *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 61-63; *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970, 178 i d.

Ustaški pokret odlučno je negirao povijesno značenje ilirskog pokreta u stvaranju moderne hrvatske nacije, ističući daje on bio »prva zabluda«, koja je, zamjenjujući hrvatsko ime ilirskim, dovela u sumnju »hrvatsku narodnu samosvojnost«. Prema tome, nije bila shvaćena bit ilirskog imena kao zajedničkog naziva kojim su se prevladavale pokrajinske političke tendencije u razjedinjenim hrvatskim zemljama, zbog čega je i sam ilirski pokret poznat i pod imenom hrvatskog narodnog preporoda. Suprotstavljajući se toj ideji, ustaški pokret se pozivao na političke misli Ante Starčevića, koji je, prema tumačenju u *Načelima,* zabludu ilirizma »suzbio i uništio na sjajan način«. Prema tome, ustaški pokret je korijene svojoj političkoj koncepciji o rješavanju hrvatskog pitanja nastojao da pronalazi u pravaštvu. Starčević je bio proglašen idejnim utemeljiteljem ustaške koncepcije, te kao »otac domovine« istican »pretečom i inspiratorom« ustaškog poglavnika Pavelića. Zloupotrebljavajući, prema tome, ideologiju Ante Starčevića, ustaše su glavno uporište nalazili u njegovoj velikohrvatskoj koncepciji, tumačeći je dakako na svoj način. Nastojeći da teoretski formuliraju vlastitu velikohrvatsku koncepciju, ustaše su zloupotrebljavali Starčevićev ekskluzivizam, tj. njegovu velikohrvatsku, a to znači na svoj način i unitarističku koncepciju, koja je negirala srpsku i slovensku naciju, te isticala isključivo pravo Hrvata na samostalni nacionalni razvoj. U budućoj ustaškoj državi, prema *Načelima,* hrvatski narod treba da čini jedinsvenu i isključivu cjelinu, te »on jedini ima vladati u svojoj državi i upravljati sa svim svojim državnim i narodnim poslovima«.

Stvaranje jugoslavenske države 1918. bilo je, prema tumačenju ustaša, vrhunac »nijekanja hrvatske narodne samosvojnosti« u povijesti hrvatskog naroda. Ustaše su hrvatskom nacionalnom pokretu u Jugoslaviji pridavali posebnu zadaću »obrane kulturnog Zapada« od Istoka, koji je nastojao hrvatski narod »prevariti nestvarnom jugoslavenskom idejom«. Svoju velikohrvatsku koncepciju ustaški je pokret temeljio na veličini hrvatskog teritorija i značenju rijeke Drine kao »granice dvaju svjetova, zapadnog i istočnog«. Ističući tako granicu buduće ustaške države, ustaški je pokret svoju koncepciju rješavanja hrvatskog pitanja gradio na isključivoj antijugoslavenskoj orijentaciji.[47]

U *Načelima* se pridavalo posebno mjesto i pitanjima društvenog uređenja buduće ustaške države, ali su ona, uspoređena s velikohrvatskom koncepcijom i separatizmom bila nerazrađena i dolazila su u drugi red. Međutim, sama rasistička komponenta bila je jasno izražena. Ustaška država trebala je da postane zajednica u kojoj »ne smije odlučivati nitko tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda (...)«. U *Načelima* se seljaštvo ističe kao »temelj i izvor svakog života, pa je kao takvo pravi nosilac svake državne vlasti u hrvatskoj državi«. Pridajući tako osnovnu ulogu seljaštvu, ustaški je pokret u tom okviru zamišljao i sve ostale društvene slojeve naroda, jer oni svi potječu »iz seljačkih obitelji«. Očito je da takva formulacija nije bila posebna karakteristika za sam ustaški pokret. Seljaštvo je u to vrijeme isticano kao srž programa mnogih političkih stranaka u zemljama srednje i jugoistočne Evrope, u kojima je bilo daleko najveći dio stanovništva. Dobivanjem prava glasa poslije prvog svjetskog rata u novostvorenoj jugoslavenskoj državi, ono je postalo osobito privlačan faktor za različite političke skupine. Zahvaljujući baš toj činjenici Hrvatska seljačka stranka izrasla je u najveću političku snagu u hrvatskom narodu. Zbog toga je i spomenuta formulacija u *Načelima* imala u prvom redu svoj propagandni smisao.

[47] Ovdje treba ukazati na razlike pojmova o »nezavisnoj« i »samostalnoj« Hrvatskoj između HSS-a i ustaša. »Ü prvom slučaju riječ je o težnji za što većom samostalnošću u jugoslavenskom okviru, dok se u drugom slučaju radi o bezrezervnoj antijugoslavenskoj orijentaciji. Naročito u propagandnom smislu granica se ovdje nije uvijek jasno osjećala. Otud i navodna podudarnost ciljeva HSS i ustaškog pokreta«. (*Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965, 303).

U pogledu same razrade koncepcije o društvenoj organizaciji buduće ustaške države, koja bi se temeljila po uzoru na totalitarne sisteme, treba istaći da ustaški pokret nije izradio vlastitu koncepciju. Međutim, on se bezrezervno deklarirao za koncepciju novog evropskog poretka, tj. kao budući nosilac izgradnje onog društvenog poretka, koji je postojao u fašističkoj Italiji i koji su nacionalsocijalisti podizali u Njemačkoj po svom dolasku na vlast. Bez sumnje je takvo deklariranje bilo u načelu dovoljno da Pavelić i ustaše dobiju podršku na tlu fašističke Italije, iako Italiju nisu toliko zanimali ustaše u tom pogledu, koliko kao određeni faktor u realizaciji njene revizionističke politike prema Jugoslaviji. S druge strane, s takvom koncepcijom se u biti podudarao i osnovni interes ustaša, tj. njihova separatistička koncepcija o stvaranju posebne hrvatske države. Realizacija, dakle, takve koncepcije s osloncem na silu u čijoj su se službi nalazili, mogla je jedino jamčiti dolazak ustaša na vlast.[48]

Od ostalih karakterističnih dokumenata, koji razrađuju programatske koncepcije ustaštva formulirane u *Načelima,* treba istaći Pavelićev opsežniji spis: »Die kroatische Frage« (»Hrvatsko pitanje«), nastao u jesen 1936, a imao je karakter memoranduma.[49] Njime se nastojalo zainteresirati njemačke političke krugove za koncepciju ustaškog pokreta u rješavanju hrvatskog pitanja, te je njima bio i namijenjen. Bez sumnje je taj dokument bio korak dalje u oblikovanju političkih koncepcija ustaškog pokreta, te su one u njemu bile određenije izražene. Deklarirajući se kao pristaša novog evropskog poretka, Pavelić je svoje poglede na hrvatsko pitanje postavio u okvir njemačke revizionističke politike prema evropskom versajskom sistemu. On je u memorandumu pokušao u prvom redu prikazati hrvatsko pitanje kao »ozbiljno međunarodno pitanje iz kojeg bi se mogli izroditi nepredviđeni potresi«, te bi bilo vrlo korisno kad bi mu se »u Njemačkoj posvetila veća pažnja kao jednom dijelu revizionističkog i dunavskog problema (...)«. Nastojeći uz to uvjeriti političke vrhove Trećeg Reicha u neophodnost stvaranja hrvatske države, koja bi se prihvatila uloge uspostavljanja novog evropskog poretka na Balkanskom poluotoku, Pavelić je isticao gledište ustaša da »Hrvati ne priznaju jugoslavensku državu«, izuzevši »mali dio inteligencije, ponajviše tuđinske krvi«, koji zastupa ideju jugoslavenskog jedinstva. Kao dalju vlastitu potvrdu za potrebu vezanja sudbine hrvatskog naroda uz budućnost njemačkog naroda u preuređenoj Evropi, Pavelić je do kraja ispoljio antislavensku koncepciju ustaštva, insistirajući na uvjeravanju da »u širokim slojevima hrvatskog naroda nikada nije postojala neka opća slavenska sviest«, što je dokaz »da Hrvati uopće i nijesu slavenskog, nego gotskog podrietla«.

Svoje deklariranje za fašistički sistem, koji treba da bude osnova novog evropskog poretka, Pavelić je još više istakao u svojoj knjizi: »Strahote zabluda«, objavljenoj u Ita-

[48] *F. Čulinović,* Okupatorska podjela, n. dj., 184-185, ističe ove »osnovne karakteristike« *Načela* u svojoj analizi: velikohrvatski nacionalni unitarizam, hrvatski nacionalni ekskluzivizam, državnopravni historizam, hrvatski nacionalistički šovinizam, hrvatski separatizam, vjerska pripadnost, klasni građanski karakter ustaštva, fašizam, rasizam, korporativizam, terorizam. Međutim, kako je već istaknuto, u *Načelima* ne može se naći tako široka razrada koncepcije o mjestu i ulozi ustaštva u okviru fašizma. Neosnovane su sasvim suprotne tvrdnje da ustaški pokret nije bio po svojim programatskim koncepcijama pod odlučnijim utjecajem fašizma, te da se izvjesna profašistička orijentacija pojedinih nosilaca ustaštva »može (se) tumačiti jedino vanjskopolitičkim razlozima, jer se je mislilo, da će se pomoću Hitlerove protu-versailleske politike moći razbiti Jugoslaviju i obnoviti samostalnu hrvatsku državu«. (/. *Jareb,* n. dj., 41).

[49] Taj Pavelićev memorandum je u NDH objavljen 1942. u brošuri pod naslovom: Dr Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje (citati se donose prema tom izdanju). Memorandum je jače zainteresirao njemačko Ministarstvo vanjskih poslova tek početkom travnja 1941, kad se pripremao napad na Jugoslaviju. Štampan je tada u nakladi Instituta za proučavanje granica i inozemstva (Institut für Grenz und Ausland-studien) u Berlinu, i bio namijenjen službenoj upotrebi. (L. *Hory-M. Broszat,* n. dj., 28 i d.).

liji. U toj knjizi težište je postavljeno na borbu protiv »boljševičke opasnosti« kojoj se, prema Paveliću, može suprotstaviti samo fašizam. U knjizi on daje punu podršku talijanskom fašizmu i njemačkom nacionalsocijalizmu.[50]

Kako se vidi, ustaški je pokret sebe bezrezervno vezao uz fašističku Italiju i Treći Reich, temeljeći svoje programatske koncepcije isključivo na podršci tih sila, tj. vežući ostvarenje svojih interesa stavljanjem u njihovu službu. Koncepcija ustaša o rješavanju hrvatskog pitanja bila je prema tome formulirana u svojim osnovnim postavkama. U idućim godinama ustaše joj u emigraciji nisu u biti pridonijeli ništa novo. Stoga je bila važnija njena razrada i propaganda za nju u samoj zemlji, koliko je to, dakako, politički razvoj omogućavao.

Od samog početka konstituiranja ustaškog pokreta Pavelić je osobitu pažnju posvećivao pitanjima njegove organizacije. Tako je doneseno niz pravila i propisa, pretežno u toku 1932, kada je objavljen i spomenuti *Ustav* kao glavni dokument u kojemu je razrađena organizaciona struktura pokreta. Zanimljivo je da su se tek pojedini propisi odnosili na konkretnu organizaciju ustaša u emigraciji, dok je glavnina bila namijenjena stvaranju organizacije u zemlji. Za organizacionu strukturu ustaškog pokreta bilo je bitno teritorijalno načelo, tj. da je on zamišljen u skladu sa koncepcijom same političko-administrativne podjele buduće ustaške države na *županije* kao glavne jedinice.

Osnovne jedinice u organizaciji i hijerarhiji pokreta, koje su okupljale njegove pripadnike, dijelile su se prema *Ustavu* u četiri vrste. Osnovna jedinica je *zbir,* koji je okupljao pripadnike pokreta s manjeg područja (selo, naselje, ulica). Skup svih zbirova na području jedne općine činio je *tabor,* a svi tabori na području jednog kotara činili su *logor.* Najveća jedinica bio je ustaški *stožer,* koji je okupljao sve logore na području jedne županije. Na čelu tih jedinica predviđeni su odgovarajući ustaški funkcioneri: zbirnici, tabornici, logornici i stožernici. Oni, u odnosu na svoj rang, treba da predstavljaju ustaški pokret, kao jedinu političku organizaciju u odgovarajućim upravnim jedinicama buduće ustaške države. Na čelu čitavog pokreta bio je Glavni ustaški stan (GUS) koji je rukovodio cjelokupnim organizaciono-političkim radom. GUS se sastojao od tzv. doglavničkog vijeća i pobočničkog zbora. Prvi se organ sastojao od najviše 12 doglavnika, a drugi od najviše 7 poglavnih pobočnika. Na čelu GUS-a bio je ustaški poglavnik koji je ujedno smatran vođom čitavog pokreta. On je postavljao i razrješavao sve visoke funkcionere pokreta. Kako se, dakle, može jasno vidjeti, ustaški pokret je u organizacionom pogledu u mnogome nalazio uzor u fašističkom i nacionalsocijalističkom pokretu. To je osobito dolazilo do izražaja u isticanju mjesta i uloge ustaškog poglavnika u rukovođenju pokretom. U njegovoj ličnosti je usredotočena sva vlast u pokretu i budućoj ustaškoj državi. Sam *Ustav* izričito ukazuje na bezuvjetnost podređivanja svih pripadnika pokreta poglavnikovim odredbama. To je bilo najvidljivije u formulaciji prisege, koju ustaše polažu pri stupanju u pokret.[51]

Dakako, spomenuti propisi o organizaciji pokreta mogli su tek djelimično da se primjenjuju u uvjetima emigracije. Tadašnja se djelatnost sva iscrpljivala u organiziranju i obučavanju manjih naoružanih grupa prisegnutih ustaša, a primjenjivani su i pojedini propisi o mobiliziranju pripadnika pokreta i polaganju prisege, njihovom vojničkom

[50] Knjiga je štampana u Sieni 1938, na talijanskom jeziku pod pseudonimom: A. S. Mrzlodolski, a naslovom »fcrrori a orrori«. Ova knjiga bila je osobito propagirana u NDH. Objavljena je u Zagrebu 1941. godine.

[51] U formulaciji prisege, koju donosi *Ustav,* ističe se da će svaki organizirani ustaša »bezuslovno izvršavati sve odredbe Poglavnika« te da će »sve učiniti« što mu »Poglavnik naloži«. (*Ustaša*, 22. V 1941).

obučavanju i političkoj pripremi, vršenju službe, disciplini i dr.[52] Glavna zadaća obuke ustaša bilo je njihovo osposobljavanje za vršenje terorističkih akcija, pa se najviše pažnje posvećivalo uvježbavanju izvođenja atentata, raznih diverzija, te pravljenju paklenih strojeva. Bilo je to usvajanje tzv. »tehnike revolucije«, kako su je ustaše nazivali.[53]

Bile su izrađene i neke konkretnije direktive za stvaranje ustaške organizacije u zemlji. Date su preciznije upute za osnivanje i teritorijalnu podjelu ustaških organizacija na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Upute govore o potrebi potpune konspirativnosti, te zbog toga »nikako nije dobro držati neke formalne sastanke i upisivanja«.[54] Izrađen je i poseban nacrt teritorijalne podjele ustaških organizacija u zemlji po kojemu bi se primijenile odredbe iz *Ustava* o taborima, logorima i stožerima. Prema posebnoj županijskoj podjeli buduće ustaške države bilo je predviđeno da na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine bude 19 županija, a u skladu s tim 19 ustaških stožera.[55]

Politička priprema ustaša bila je najuže povezana s vojničkom obukom. Osnovni cilj te vrste obuke bilo je političko objašnjavanje sredstava i metoda u djelatnosti ustaša.[66] Najviše se polagalo na objašnjavanje opravdanosti upotrebe svih sredstava prinude i terora u postizanju glavnih ciljeva pokreta, koji su proklamirani u *Načelima* i *Ustavu.* Parola borbe za oslobođenje i nacionalnu nezavisnost hrvatskog naroda u ustaškoj državi, isticana je konstantno kao osnovni motiv bespoštedne borbene akcije protiv svih neprijatelja koji »piju krv« hrvatskom narodu. »Nigdje u nijednoj zemlji na svijetu - pisao je *Ustaša,* srpnja 1932 - nije se sakupilo toliko doklaćenih šičarđija, koliko na svetome hrvatskom tlu, koji živu od hrvatskog naroda, nu umjesto da mu za to daju hvalu, i da mu pomognu u njegovoj nadčovječnoj borbi za slobodu, oni služe tuđinskom nametniku i tiranu, a piju i sišu krv hrvatskom seljaku i radniku«. Parola osvete davala je osnovni ton i u obuci kadra i u samoj propagandi.[67] Takav karakter svoje političke akcije, ustaše su označavali pojmom *revolucije,* koja treba da dovede do stvaranja ustaške države, tj. do njihova dolaska na vlast. »*Revolucijom, krviju i oružjem* - pisao je *Ustaša* u veljači 1932 - *treba srušiti tuđinsku tiraniju i uspostaviti nezavisnu državu Hrvatsku!* U tu svrhu kupe se borci u revolucionarne ustaške redove, za taj cilj opremaju se i naoružavaju ustaše. Ustaška hrvatska revolucionarna organizacija znade uzroke nesreće, nu znade i sredstva, kojima se stiče sloboda, spas i sreća hrvatskoga naroda. U tom cilju, na tom putu, pregaziti će sve zapreke čvrstom oružanom rukom«.

Osnivanje Glavnog ustaškog stana, početkom 1932, bio je najvjerojatnije prvi konkretan korak Pavelića u formiranju ustaške organizacije.[68] Prema podacima iz *Ustaše,* GUS je izdavao sve direktive i upute u vezi s pripremama za osnivanje organizacije,

[62] Tako su, pored *Ustava,* doneseni »Propis o ustaškoj disciplini«, »Propis o provođenju ustaške organizacije, o novačenju, udjelbi i prisegi«, »Propis o ustaškoj odori, opremi i oružju«. (*Ustaša,* srpanj 1932). Godine 1932. izrađen je i ustaški grb, koji se prema određenom propisu nosio na kapi sprijeda. On je imao oblik slova »U« sa znakom goruće bombe u njemu. *(Ustaša,* travanj 1932).

[53] *Ustaša,* travanj 1932.

[54] U uputama se obavezno zahtijeva od strane svakog organiziranog ustaše da vrbuje barem pet do šest novih članova i rasturanje *Ustaše,* kao glavnog glasila pokreta.

[55] *Ustaša,* srpanj 1932. Spomenuta županijska podjela bit će uzor za kasniju upravnu podjelu u NDH, dakako s određenim promjenama.

[56] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd (dalje: VII), Fond NDH, kut. I. O. 9, ist. mat. A. Moškova.

[57] Parole osvete obilježavale su sadržaj svakog broja *Ustaše.* U veljači 1932. *Ustaša* je pisao: *»Nož, revolver, bomba i pakleni stroj,* to su idoli, koji imaju povratiti seljaku plodove njegove zemlje, radniku kruh a Hrvatskoj slobodu«. U srpnju 1932, *Ustaša* donosi članak pod naslovom: »Treba klati«, u kojemu, među ostalim, piše: »Ono što pije krv hrvatskog naroda, treba poklati, da se više nikada to zlo u hrvatskoj sredini ne pojavi«.

[58] *Ustaša,* veljača 1932. donosi podatke o djelatnosti GUS-a.

među njima *Ustav* i *Načela.* Premda u *Ustavu* nije preciznije određena uloga GUS-a, izuzev imenovanja funkcionera, ipak se može zaključiti da je trebalo da on predstavlja najviši organ ustaške organizacije. U samoj praksi, djelatnost GUS-a najčešće je označavala upravo pojedine akcije samog Pavelića kao poglavnika, koji se nalazio na čelu GUS-a. Po svoj prilici je sam Pavelić bio u stvari jedini predstavnik GUS-a. Nema međutim pouzdanijih podataka o tome je li Pavelić svoje pojedine najprisnije suradnike formalno imenovao za članove GUS-a, iako je to *Ustavom* bilo precizirano. To je bez sumnje mogao biti samo dokaz da GUS u formalnom smislu nije ni vršio namijenjenu mu funkciju. Sva vlast nad organizacijom bila je usredotočena u ličnosti ustaškog poglavnika, o čijoj je volji prvenstveno ovisila i pozicija svakog pojedinog člana, pa prema tome i onih najuglednijih.[69]

Kod prikaza glavnih punktova ustaške organizacije u emigraciji treba poći od činjenice da se njena glavnina nalazila u Italiji. U Italiji je ustaška skupina bila najbrojnija i tu se nalazila vodeća grupa ustaša okupljenih oko Pavelića.[60] To su u prvom redu bili: Eugen Dido Kvaternik, Mijo Babić, Andrija Artuković, Mile Budak, Erih Lisak, Joža Milković, Ivo Herenčić, Vilko Pečnikar, Zvonimir Pospišil, Ante Moškov, Jure Francetić, Vjekoslav Servatzy, Stanko Hranilović, Mijo Bzik, Tomislav Sertić, Jerolim Katić, Ante Pejković, Ivan i Kruno Devčić. Osim toga, tamo je bio i glavni propagandni centar, koji je osobitu djelatnost razvijao do jeseni 1934, tj. do atentata na kralja Aleksandra u Marseilles Iz Italije je vodio i glavni kanal za prenošenje propagandnog materijala i oružja u zemlju, s ciljem da se organiziraju terorističke akcije i stvara ilegalna ustaška organizacija. Iz Italije su inicirane i organizirane dvije najveće ustaške terorističke akcije: tzv. velebitski ustanak i marsejski atentat. Također su pojedinci ustaše iz zemlje održavali u prvom redu vezu s emigracijom preko Italije.[61]

Posebno je značenje ustaški punkt u Italiji dobio poslije atentata u Marseilleu, kada postaje stjecište najvećeg dijela ustaške emigracije u Evropi. Premda je od tada javna ustaška djelatnost gotovo potpuno zamrla i u Italiji, a sam Pavelić morao biti zatvoren, ipak je koncentracija ustaša najednom mjestu spriječila opasnost njihova osipanja, što se u nastaloj situaciji lako moglo dogoditi. Tako su ustaše mogli i dalje ostati određen faktor s kojim je Italija računala za eventualne potrebe u budućnosti. Tada je bilo u Italiji nešto više od 500 ustaša.[62]

Jedna od najaktivnijih propagandističkih ustaških grupa bila je u Berlinu. U njemačko-jugoslavenskim odnosima pitanje ustaša javlja se prije stupanja Hitlera na vlast. U Berlinu je naime Branko Jelić, jedan od ustaških vođa i prvih emigranata, organizirao ustaški propagandni centar, koji je svratio pažnju i samog njemačkog Ministarstva vanjskih poslova. U Njemačkoj ustaška propaganda je najviše djelovala preko listova *Croatia*

[59] U vezi s »doglavničkim vijećem« i »pobočničkim zborom«, koji sačinjavaju GUS, M. Budak izjavljuje da »nikada ni jedno ni drugo tijelo nije uspostavljeno, niti je ikada funkcioniralo«. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9, ist. mat. M. Budaka). Poznata su samo dva imenovanja. Početkom svibnja 1934. Pavelić je Marka Došena imenovao »pročelnikom doglavničkog vijeća«, a Budaka doglavnikom. (IHRPH, MF 181, sn 205 i 212).

[60] Svi su oni bili smješteni u pojedinim navedenim ustaškim logorima. Što se tiče sjedišta Glavnog ustaškog stana, on se najprije nalazio u Torinu a zatim u Bologni. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9, ist. mat. A. Moškova). Usp. i *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj. 61.

[61] *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 73 i d.

[62] Isto. 67-72. Prema izjavi A. Moškova, na Liparima je bilo internirano oko 560 ustaša. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9). Prema izjavi M. Budaka, koji je na zahtjev Pavelića, početkom 1935. došao na Lipare i postao zapovjednik logora, bilo je 510 pripadnika organizacije. Budak donosi i podatak da je talijanska vlada davala financijska sredstva za izdržavanje ustaša, a preko inspektora javne sigurnosti Contija. Od siječnja 1935. odobrena su sredstva u iznosu od 94.000 lira mjesečno. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9).

press i *Nezavisna Država Hrvatska,* koje je uređivao i izdavao sam Jelić. Ondje su također tiskani mnogobrojni ustaški letači i brošure. U siječnju 1934. zabranjeno je daljnje izdavanje ovih listova, ali to nije značilo da su bile prekinute i veze ustaša s nacističkim krugovima. Njemačka grupa ustaša bila je usko povezana s grupom u Austriji (Beč, Graz), koja je također razvijala relativno znatnu propagandnu djelatnost.[63] Za razliku od Italije, ustaše u Njemačkoj i Austriji, tj. Trećem Reichu, nisu bili stacionirani u posebnim logorima.

Ustaška grupa u Mađarskoj bila je organizirana po uzoru na organizaciju u Italiji. Njome je rukovodio jedan od glavnih Pavelićevih suradnika, Gustav Perčec, koji je nakon uskraćenoga azila u Austriji, prešao u Mađarsku. Po direktivi Pavelića, a uz pristanak mađarske vlade, Perčec je još 1931. na posjedu Janka Pusta kod Nagy Kanizse, u neposrednoj blizini jugoslavenske granice, organizirao ustaški logor. U njemu se na početku okupilo oko 20 emigranata, većinom iz Jugoslavije, a uskoro ih je bilo dvostruko više. Janka Pusta postala je jedan od glavnih ustaških centara za obučavanje diverzantskih grupa i atentatora. Zadaća im je bila u prvom redu da se prebacuju u Jugoslaviju i u njoj izvode razne diverzije, šire ustašku propagandu i poduzimaju druge manje akcije. U Janka Pusti obučavani su i ustaše, koji su sudjelovali u atentatu u Marseille-u. Perčec je bio dvije godine na čelu logora na Janka Pusti, zatim ga je zamijenio Vjekoslav Servatzy, također jedan od glavnih Pavelićevih suradnika, koji je rukovodio logorom do lipnja 1934, kad je logor po nalogu mađarskih vlasti bio raspušten.[64] Bez sumnje je jedan od razloga za taj korak mađarske vlade bilo i javno iznošenje dokaza o Janka Pusti, koje su jugoslavenske vlasti objavile u štampi 1933. godine.[66]

Za razliku od djelatnosti u Italiji, Njemačkoj i Mađarskoj, gdje se u prvom redu tražila podrška službenih krugova tih država, u ostalim je zemljama Pavelićeva akcija bila poglavito usmjerena na traženje oslonca u redovima hrvatskog radništva koje je zbog ekonomskih razloga emigriralo iz Jugoslavije. Prije svoje akcije u Mađarskoj, Perčec je po nalogu Pavelića radio u Belgiji na pridobijanju hrvatskih radnika za ustašku organizaciju. Kao prvi konkretniji korak u tom pravcu može se smatrati osnivanje »Hrvatskog saveza uzajamne pomoći«, sa sjedištem u Seraingu. U njemu je bio okupljen tek mali broj radnika, a preko njega se organiziralo vrbovanje novih pripadnika za ustaške logore u Italiji. Taj je savez imao podružnice u desetak belgijskih gradova. Njego.va djelatnost uskoro je naišla na otpor većine hrvatskog radništva u Belgiji, u kojemu su vidljiviju ulogu igrali i komunisti. Uglavnom su slični pokušaji ustaša na stvaranju organizacije poduzimani u Nizozemskoj i Francuskoj, ali bez ikakva uspjeha.[66]

Od sredine 1931. ustaška se akcija prenosi i među hrvatske iseljenike u Sjevernoj i Južnoj Americi. Mnogobrojni iseljenici na tim kontinentima bili su okupljeni u različitim političkim i drugim organizacijama, te preko njih prisno vezani s prilikama u domovini. Ustaše su u svojoj akciji računali na ekonomsku pomoć raznih iseljeničkih ustanova i pojedinaca, a nadali su se uspjehu zbog velikog uzbuđenja što ga je među iseljenicima izazvao atentat na Radića i hrvatske zastupnike kao i uspostava šestojanuar-

[63] Pored Jelića, u Njemačkoj su jedno vrijeme bili aktivni Mladen Lorković, Andrija Artuković, Branko Benzon, Vladimir Košak, Mile Budak, Mijo Gavranović. Opširnije o djelatnosti ustaša u Trećem Reichu usp.: *D. Biber,* Ustaše i Treći Reich, JIČ 2/1964; *L Hory-M. Broszat,* n. dj, 25 i d.; *F. Culinović,* Okupatorska podjela, n. dj., 188-189.

[64] Netočan je podatak kod F. Čulinovića, Okupatorska podjela, n. dj., 188, da je logor u Janka Pusti raspušten tek nakon marsejskog atentata.

[65] Od napisa u štampi, u vezi s tim ističu se članci koje su objavile zagrebačke *Novosti* (5-14. X 1933), a zatim objavljeni u posebnoj brošuri pod naslovom: Tajne emigrantskih zločinaca, Zagreb 1933, kojoj je kao autor navedena Jelka Pogorelec.

[66] *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 65.

J

skog režima. Glavni nosilac ustaške akcije bio je Branko Jelić, koji je u toku 1931. prošao gotovo sve veće države na oba kontinenta, pokušavajući u njima osnovati uporišta ustaške organizacije. Istodobno, propagirao je Pavelićeve ideje i potrebu stvaranja ustaškog pokreta nizom predavanja i govora. Međutim, ustaška akcija nije na američkom tlu mogla polučiti vidljivije rezultate. U hrvatskom iseljeništvu u Sjevernoj i Južnoj Americi nije se mogla stvoriti jača podrška za akciju ilegalne terorističke organizacije. U redovima hrvatskog iseljeništva bila je u prvom redu razvijena javna opoziciona politika prema režimu u Jugoslaviji, još od 1918. godine, tj. od uspostave jugoslavenske države. Jelić je pokušao osnovati organizaciju pod imenom »Hrvatski domobran«. U tome je imao više uspjeha na tlu Južne Amerike, i to u Argentini, Brazilu, Urugvaju i Boliviji, gdje je osnovan manji broj ogranaka Hrvatskog domobrana. U SAD, ta organizacija nije imala uspjeha i svodila se na malobrojne povjerenike. Ondje su ustaše naišli na jaku prepreku zbog antifašističke orijentacije hrvatskih iseljenika, na čemu su radili komunisti. Zahvaljujući tome, ustaše nisu uspjeli u glavnoj nakani da steknu jači utjecaj u Hrvatskoj bratskoj zajednici, najvećoj hrvatskoj iseljeničkoj organizaciji. Osvajanje te ustanove omogućilo bi im utjecaj na iseljenike. U Kanadi je pokušaj osnivanja »Hrvatskog domobrana« potpuno onemogućila jaka organizacija HSS-a.[67]

Prema organiziranju ustaških punktova u emigraciji dade se zaključiti kako se ustaška skupina konstituirala prvenstveno kao teroristička organizacija. Bilo bi, međutim, neispravno uzrok tome tražiti isključivo u Pavelićevoj težnji da ustašku organizaciju osposobi samo za terorističke akcije. Radi se u prvom redu o činjenici da ustaška organizacija, s obzirom na proklamirane ciljeve, metode i sredstva borbe, nije mogla dobiti nikakvu snažniju podršku u hrvatskom iseljeništvu. Ustaška organizacija mogla je, prema tome da bude određeni faktor samo zahvaljujući podršci zainteresiranih država. Bilo je jasno od kojih država ona tu podršku dobiva, a stavljanje u njihovu sliižbu, bila je cijena kojom je trebalo platiti daljnju egzistenciju.

Nema osnove tvrdnjama da Pavelić nije imao čvrstu poziciju u rukovođenju ustaškom organizacijom u emigraciji, tj. da nije imao odlučujući utjecaj u svim ustaškim grupama.[68] Pavelić je kao idejni i organizacioni začetnik ustaštva nastojao svim silama da bude i jedini inspirator u privlačenju i okupljanju pripadnika ustaške organizacije. Svakako i to je utjecalo na onakvo formuliranje spomenutog hijerarhijskog statusa ustaške organizacije. Pavelić je punu pažnju posvećivao stvaranju ustaške organizacije ne samo u Italiji, gdje je najneposrednije sudjelovao, nego i na svim ostalim spomenutim područjima, gdje su najprivrženiji mu suradnici isključivo u njegovo ime stvarali ustašku organizaciju. Bez sumnje je zbog osobnih interesa u redovima ustaške emigracije bilo rivaliteta, tj. sukoba među pojedinim, većim ili manjim ustaškim funkcionerima. Ipak, među utjecajnijim pojedincima ili grupama nije bilo neke ozbiljnije opozicije prema samom Paveliću, koja bi ugrozila njegovu poziciju i oslabila autoritet. Pavelić je uspijevao da se, između ostalog, koristi baš spomenutim suparništvom među pojedincima, jačajući tako vlastiti položaj. Ako je i bilo pokušaja osamostaljivanja pojedinih istaknutijih ustaša, koji su težili da stvore što neovisniju poziciju u odnosu na poglavnika, Pavelić je uspijevao da ih onemogući, ne birajući pri tome sredstva.[69]

[67] Isto, 65-66.

[68] Tako npr. *F. Culinović,* Okupatorska podjela, n. dj., 188-191, dijeli ustašku organizaciju na nekoliko grupa, koje, prema njemu, »međusobno nisu sve bile čvrsto povezane, iako je skupina ustaša (oko Ante Pavelića) na tome već živo radila«. Prema Čulinoviću, Pavelićeva pozicija kao ustaškog poglavnika, »stvarala se tek postepeno, a učvrstila se sa njegovim dolaskom u Zagreb (...)«.

[69] Karakterističan je u tom pogledu bio slučaj Gustava Perčeca. On se zamjerio Paveliću zbog svog samovoljnog ponašanja na Janka Pusti. Bez sumnje je i to imalo udjela u Pavelićevoj odluci da smijeni Perčeca s njegove dotadašnje dužnosti, nakon otkrića njegove veze s Jelkom Pogorelec, koja je bila u službi jugoslavenske policije. Poslije atentata u Marseille-u, Perčec je bio likvidiran. (F. *Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 64).

USTAŠE I NJIHOVE AKCIJE U SVJETLU POLITIKE FAŠISTIČKE ITALIJE I TREĆEG REICHA

Kako je već naprijed istaknuto, ustaška akcija u emigraciji mogla je u pravom smislu riječi izazvati pažnju prvenstveno onih država koje su pokazivale revizionističke tendencije prema Jugoslaviji, kao Italija, pa je razumljivo da se ustaška organizacija na njenom tlu i konstituirala. Ona je tu i razvijala najveću djelatnost pripremajući se za dolazak na vlast u Hrvatskoj i čekajući pogodan trenutak. Dakako, tome su pogodovali i veoma osjetljivi odnosi između Italije i Jugoslavije. Mussolinijeva ekspanzionistička politika prema Balkanu podržavala je akciju razbijanja Jugoslavije. Ustaška organizacija je zbog toga prvenstveno i služila Italiji kao instrument pritiska na kralja Aleksandra i njegovu politiku.

Ustaše su dobili određenu zaštitu i utočište i u Mađarskoj zbog njenih revizionističkih stavova prema Jugoslaviji. Nedvojben je dokaz podizanje ustaškog logora na Janka Pusti sa znanjem mađarske vlade. Ukidanje tog logora zbog pritiska jugoslavenske vlade na vladu u Budimpešti, bio je manje znak slabljenja revizionističkih aspiracija Mađarske prema Jugoslaviji, a mnogo više taktički potez.[70]

Premda je Pavelićeva propaganda radi približavanja Trećem Reichu i Hitleru bez sumnje naišla na određenu naklonost njemačkih političkih vrhova, ona ipak, s obzirom na njemačku službenu vanjsku politiku, nije tada ozbiljnije dolazila u obzir. Budući da je Njemačka bila zainteresirana za stabilan položaj Jugoslavije, ona joj je davala podršku, što će osobito doći do izražaja za vlade Milana Stojadinovića. Motivi takvoj politici ležali su s jedne strane u težnji Nijemaca da što više ojačaju ekonomski utjecaj u Jugoslaviji, a s druge strane, i u određenoj obazrivosti prema Italiji u čiju je interesnu sferu Jugoslavija ulazila.

Kako se, dakle, vidi, ustaška organizacija nalazila se prvenstveno u službi fašističke Italije te joj u tom pogledu treba ovdje posvetiti više pažnje.

U toku 1931. u zemlju se prebacuje grupa ustaša iz Italije i Mađarske da izvrši razne diverzantske akcije. Istodobno, u zemlju je bilo ubacivano sve više ustaškog propagandnog materijala. Glavne ustaške baze na granici prema Jugoslaviji bile su u Mađarskoj Janka Pusta, a u Italiji Rijeka i Zadar. Ustaška organizacija se ovim akcijama potpuno stavila u službu Mussoliniju i talijanskoj vladi, kao svojim pokroviteljima, koji su se u tadašnjoj situaciji koristili svim mogućnostima pritiska na Jugoslaviju, osobito zbog sukoba interesa u odnosu prema Albaniji. Uskoro je slijedila veća ustaška akcija, izvedena početkom rujna 1932. u Lici; tu su akciju ustaše kasnije nazvali »Velebitskim ustankom«. Pošto su se desetorica ustaša prebacila iz Italije preko Zadra na Velebit, s ciljem da se udruže s tamošnjim organizatorima (Juco Rukavina, Andrija Artuković, Marko Došen) - došlo je do manjih lokalnih sukoba sa žandarmerijom i do diverzija na neke službene objekte. Najveći pothvat bio je napad na žandarmerijsku stanicu u Brušanima, 6-7. rujna 1932. godine. Većina sudionika te akcije bila je uhvaćena, među njima Juco Rukavina, dok su ustaše emigranti uspjeli da se prebace preko granice, zajedno s njima otišli su Artuković i Došen.[71]

[70] Opširnije o tome usp. *J. M. Jovanović,* Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938, Beograd 1939, II, 427 i d. O odnosima Jugoslavije i Mađarske do tada usp. *V. Vinaver,* Jugoslavija i Mađarska 1918-1933, Beograd 1971. i *Lj. Boban,* Maček i politika HSS-a, n. dj. I, 399-400.

[71] Opširnije o ovoj akciji i njenim posljedicama usp. *T. Stojkov,* O takozvanom Ličkom ustanku 1932, ČSP, 2/1970, 167 i d., i *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 74-75. O odnosima Italije i Jugoslavije u to vrijeme usp. *B. Krizman,* Vanjska politika jug. države, n. dj., 49 i d.

Unatoč takvom ishodu, ustaše su akciju u Lici isticali kao značajan uspjeh svoje borbe. Već po parolama, koje je *Ustaša* propagirao u kolovozu (»Velebit je oživio«, »Ustaše su na Velebitu«, »S Velebita krik se ori«), može se pretpostaviti kako se pomišljalo na izvođenje veće akcije. Njome je trebalo ukazati na veliku unutrašnju nestabilnost Jugoslavije, koja prijeti njenim skorim raspadom. Prema komentaru, objavljenom u *Ustaši*, listopada 1932, ustaše su isticali kako su ovom akcijom postigli željeni cilj, tj. kako je svjetska štampa zabilježila događaje u Lici i upoznala »tako reći preko noći hrvatsku narodnu stvar, te se je za nju cijeli svijet zainteresirao«. Ističući kako je glavni cilj ustaša razbijanje i rušenje Jugoslavije, što će oni i učiniti podizanjem revolucije pod vodstvom svog vođe Ante Pavelića, *Ustaša* je zagovarao isključivo oružane akcije optužujući sve one »koji ne znaju i koji neće da znadu, da je doba papirnate i jezične borbe prošlo, da ništa nije koristilo, da sada vodi i da će voditi glavnu riječ požrtvovnost, revolveri, bombe i oštri bodeži hrvatskih ustaša (...)«.

Prema nekim raspoloživim podacima dade se zaključiti da je Pavelić pomišljao na još jednu veću ustašku akciju u Jugoslaviji, ali do toga nije došlo.[72]

U daljnjoj terorističkoj djelatnosti ustaša sve je značajnije mjesto zauzimala ideja o atentatu na kralja Aleksandra. Ona je dobila podršku i pripadnika VMRO, koji su imali inače znatno više iskustva u izvođenju atentata. Ubojstvo jugoslavenskog kralja, kao glavnog nosioca i simbola režima u zemlji, činilo se i jednoj i drugoj strani značajnom akcijom u borbi za razbijanje Jugoslavije.

Prvi je pokušaj atentata na Aleksandra bio u prosincu 1933. u Zagrebu, prilikom njegova posjeta. Međutim, do atentata uopće nije ni došlo, jer je jugoslavenska policija uspjela spriječiti namjeravanu akciju, koju su trebali izvršiti posebno ubačeni atentatori iz inozemstva.[73] Pogodnija prilika pojavila se kad se saznalo da će kralj Aleksandar posjetiti Francusku, pa je donesena odluka da se atentat na njega izvrši odmah pri stupanju na francusko tlo, u Marseilleu. Odmah su započete zajedničke pripreme ustaša i pripadnika VMRO-a, a glavnu ulogu u pripremama imali su ljudi uvježbani za takve akcije još prije na Janka Pusti. Pripremama je rukovodio Eugen D. Kvaternik, koji već u to vrijeme izbija među najbliže Pavelićeve suradnike. Brižljive pripreme urodile su atentatom, 9. listopada 1934. u Marseilleu. Tom prilikom smrtno je stradao i francuski ministar vanjskih poslova Louis Barthou. Ovdje nije mjesto da se ulazi u razmatranje svih posljedica atentata, koje su znatno djelovale na daljnji unutrašnjo politički razvoj u Jugoslaviji i njene vanjsko-političke odnose, nego treba prikazati posljedice za samu daljnju sudbinu ustaške organizacije. Raspoloživi podaci i dosadašnja istraživanja uopće upućuju da su s atentatom u Marseilleu u određenom smislu bili povezani službeni krugovi Italije i Mađarske.[74] Bez sumnje je sama Italija u tom pogledu imala najviše udjela jer su se sve osnovne pripreme ustaša za atentat zbivale u Italiji, gdje su inače bili nastanjeni glavni organizatori na čelu s Pavelićem. Nasuprot tome, manje je održiva teza o

[72] Prema nekim podacima, takva veća akcija bila je planirana za studeni 1932, ali je Mussolini »na zahtjev Engleske« odustao od nje. (Usp. *V. Vinaver,* Ugrožavanje Jugoslavije 1919-1932, n. dj., 144).

[73] Više o tome usp. *R. Horvat,* n. dj., 537-538; *N. B. Milovanović,* Od marseljskog atentata do trojnog pakta, Zagreb 1963, 29-30.

[74] Od relativno znatne literature o marsejskom atentatu navodimo: *J. M. Jovanović,* Diplomatska istorija Nove Evrope, n. dj., II; *V. Miličević,* Der Königsmord von Marseille, Bad Godesberg 1959; *J. B. Hoptner,* Yugoslavia in Crisis 1934-1941, New York 1962; *V. K. Volkov,* Operacija »Tevtonskij meč«, Moskva 1966; *D. Biber,* Ustaše i Treći Reich, n. dj., *Ž. Avramovski,* Balkanske zemlje i velike sile, n. dj.; *T. Stojkov,* Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj.; *N. B. Milovanović,* Od marseljskog atentata do Trojnog pakta, n. dj.; *M. Stojadinović,* Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata, Rijeka 1970, 307-308, 323-326.

neposrednijem udjelu Berlina u organiziranju atentata, iako je činjenica da su nacistički vrhovi nakon atentata užurbano poduzeli konkretne korake da se zataškaju svi momenti koji bi mogli kompromitirati Treći Reich.[75]

I sama jugoslavenska vlada je bila svjesna odgovornosti Italije i Mađarske, te je u početku bila spremna da u Društvu naroda podigne optužbu protiv tih država. Inače, vlada u Beogradu bila je spremna da prihvati zadovoljštinu, ako se likvidiraju ustaški punktovi u tim zemljama. Međutim, zapadne sile nisu bile voljne podržati takvu akciju jugoslavenske vlade, i to u prvom redu zbog same Italije, kojoj su se Francuska i Engleska željele približiti radi izgradnje čvršće politike prema Hitleru. Te zemlje su davale Jugoslaviji podršku samo u podizanju optužbe protiv Mađarske. Mussolini je već u studenom 1934. izjavio da neće izručiti Pavelića, ali da će poduzeti određene sankcije prema ustašama, izražavajući ujedno i žaljenje Italije zbog pogibije kralja Aleksandra.[76]

Jugoslavenska vlada je zbog svega toga reterirala pod pritiskom Engleske i Francuske, pa je njen Memorandum pred Savjetom Društva naroda, u prosincu 1934, sadržavao samo optužbu protiv Mađarske. Mađarska vlada je primila na znanje Rezoluciju Društva naroda, u kojoj se od nje tražilo poduzimanje odgovarajućih sankcija prema onim faktorima, za koje bi se utvrdilo da su krivi za atentat. Izjava mađarske vlade, kojom je ona obavijestila Društvo naroda da je povela istragu i izrazila spremnost da kazni krivce, označavala je ujedno i kraj razmatranja odgovornosti za marsejski atentat u okviru međunarodne organizacije.[77]

Odmah poslije atentata u Marseilleu, talijanska je vlada, zbog daljnjih neželjenih posljedica, internirala na Liparske otoke sve članove ustaške organizacije u Italiji. Nisu bili internirani samo ustaše, koji su se nalazili u pojedinim vojnim logorima, nego i oni koji su se dotad potpuno slobodno kretali po Italiji. U isto vrijeme likvidiran je i ustaški

[75] Tako npr. *V. K. Volkov,* Operacija »Tevtonskij meč«, n. dj., iznosi tezu da je glavni cilj marsejskog atentata bio da se pokušajem ubistva kralja Aleksandra organizira zapravo ubistvo francuskog ministra L. Barthoua. Atentat je, naime, trebao da posluži interesima Trećeg Reicha radi rušenja sistema kolektivne sigurnosti u Evropi, a kojemu je jedan od glavnih pobornika bio Barthou. Prema tome, atentat je, po Volkovu, bio djelo samih Nijemaca. Računalo se na slabljenje odnosa između Francuske i Jugoslavije, te uopće Male Antante, a uz to bi bio zadan ozbiljan udarac približavanju Francuske i Italije.

Nasuprot tome, *D. Biber,* n. dj., 47, ukazuje da »za samo utvrđivanje i analizu političkih motiva i ciljeva nacista u vezi s ovim atentatom nema još nikakvih izvora iz prve ruke. Uklanjanje Barthoua bez sumnje je bilo u interesu ciljeva nacističke politike. Veoma je, međutim, nerasvetljeno pitanje, da li se to može tvrditi i u pogledu kralja Aleksandra«.

[76] Usp. *D. Biber,* n. dj., 46-47.

[77] Usp. *T. Stojkov,* Opozicija u vreme šestojanuarske diktature, n. dj., 275-276.

U okviru istrage francuskih vlasti treba ukazati na sudski proces trojici uhvaćenih ustaša iz grupe atentatora. (I. Rajić, M. Kralj, Z. Pospišil), koji je vođen u Aix en Provenceu, sredinom studenog 1935, a nakon podužeg prekida nastavljen i završen početkom veljače 1936. Atentatori su bili osuđeni na doživotnu robiju. Nešto kasnije održanje u odsustvu i proces Paveliću i Eugenu Didi Kvaterniku koji su osuđeni na smrt. O tim procesima jugoslavenska štampa je u to vrijeme pisala vrlo opširno; od literature v.: *V. Miličević,* Der Königsmord von Marseille, n. dj.; *V. K. Volkov,* Operacija »Tevtonskij meč«, n. dj. Jugoslavenska vlada bila je vidljivo nezadovoljna presudom izrečenom u Aix en Provenceu, ističući da je porota »podlegla utjecaju advokata, koji su jedan težak međunarodni zločin« prikazali kao »političko delo i kao rezultat razvoja jednog potištenog naroda«. Osobito je upozoreno na nepobitne činjenice koje su utvrđene na procesu: ilegalni rad ustaške organizacije i postojanje ustaških vojnih logora u nekim susjednim državama, specijalna zadaća logora na Janka Pusti, uloga Eugena Dide Kvaternika u organiziranju atentata i dr. *(F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj„ 68).

Jedan od osumnjičenih za sudjelovanje u atentatu bio je tada već bliski Pavelićev suradnik Andrija Artuković, koji je na zahtjev francuske vlade, iz Londona, gdje je boravio, bio izručen u siječnju 1935. jugoslavenskim vlastima. Međutim, budući da mu se u sudskom procesu u proljeće 1936. u Beogradu nije mogla dokazati krivica u vezi s atentatom, bio je oslobođen. (Isto).

centar u Mađarskoj. Tada iz Mađarske i Belgije prelazi oko 100 emigranata i bjegunaca u Italiju, ali im je i ova uskoro zatvorila svoje granice. Logor u Liparima postaje stjecište ustaške emigracije, dok je u drugim zemljama ona bila uglavnom svedena na malobrojne pojedince. Posljedice atentata osjetio je i sam Pavelić, koji je od listopada 1934. do travnja 1936. bio zatvoren u Torinu, a poslije toga interniran u Sieni, gdje je ostao do 1939. godine.[78]

I njemačka je vlada na zahtjev Jugoslavije poduzela određene korake u pogledu ustaša. Istraga provedena u Njemačkoj, u vezi s atentatom, nije doduše imala šire razmjere, što se vidjelo i po nezadovoljstvu jugoslavenske vlade s postignutim rezultatom, ali je ipak daljnja djelatnost ustaša bila znatno ograničena.[79]

Premda su se, dakle, spomenute države deklarativno ograđivale od ustaške organizacije nakon marsejskog atentata, umanjujući dotadašnju podršku, jugoslavenska vlada ipak nije uspjela da joj zada odlučniji udarac. Ustaše su, naime, bili rezerva za eventualne potrebe u budućnosti, na što je osobito računala Italija, pa su zato uživali i dalje zaštitu fašističkih i nacističkih krugova.

Ipak je znatno smanjena javna djelatnost ustaša bila vidljiva posljedica atentata u Marseilleu. Stalna prismotra talijanskih vlasti i osjetno smanjena dotadašnja financijska pomoć, te Pavelićevo izdržavanje zatvora, zakočili su svaku akciju ne samo u Italiji, nego su utjecali na ustaške akcije i u drugim zemljama, prvenstveno u Njemačkoj i Mađarskoj. Kad je Pavelić u ožujku 1936. pušten iz zatvora, i prešao u internaciju, pri čemu je bio znatno slobodniji, javili su se prvi znaci oživljavanja ustaške akcije: Pavelić je osobno počeo provoditi manje propagandne akcije. Uz nadu koju je polagao u Mussolinija, on je nastojao izazvati i veću pažnju Hitlera, pišući političke pamflete i promemorije, od kojih je svakako najvažniji već spomenuti spis »Die kroatische Frage«. Premda je Pavelićeva propaganda radi približavanja nacional-socijalističkoj Njemačkoj bez sumnje nailazila i na određenu naklonost u političkim vrhovima, ona ipak, s obzirom na njemačku zvaničnu vanjsku politiku, nije tada ozbiljnije dolazila u obzir.[80] Naprotiv, u Berlinu se izlazilo u susret zahtjevima Stojadinovićeve vlade za suzbijanje ustaške akcije. Tako su na intervenciju jugoslavenskih predstavnika, njemačke vlasti u drugoj polovici 1938. izdale naređenje svim policijskim organima u Njemačkoj da najstrože nadziru svakog evidentiranog hrvatskog emigranta, te da se potrebnim mjerama (pretres stanova, nadgledanje korespondencije i dr.) onemogući daljnji rad protiv Jugoslavije. U kolovozu 1938. bili su konfinirani B. Jelić i I. Perčević kao vodeći predstavnici ustaške emigracije u Njemačkoj. Međutim, sve te mjere njemačkih vlasti, nisu imale sudbonosnijih posljedica za same ustaše na području Trećeg Reicha.[81]

[78] Isto, 68-69.

[79] Opširnije o tome usp.: *D. Biber,* n. dj., 43-46; *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 25 i d.

[80] Tako I. Bogdan, koji je 1942. priredio za štampu spomenuti Pavelićev spis »Die kroatische Frage«, iznosi kasnije podatak da je Pavelić namijenio taj spis njemačkim krugovima, »kod kojih tada nije uživao simpatije«. *(Hrvatska misao,* br. 3, 1953, 35).

[81] Tako je npr. B. Jelić ubrzo pušten iz zatvora, te već u veljači 1939. napustio Njemačku i otišao u SAD. Prema nekim podacima, Jelića je na mjestu vođe ustaške grupe u Trećem Reichu naslijedio Vilko Rieger, tada student. U toj grupi i dalje su se isticali Ivan Perčević, Ivan Kodanić, Beno Klobučarić, Andrija Artuković, Mladen Lorković, te Stijepo Perić i Mijo Gavranović. Više o tome usp. u *D. Biber,* n. dj., 50-51. Biber ocjenjuje ovim riječima dalju poziciju ustaša u okviru njemačke politike: »Na osnovu dosad pristupačne dokumentacije može se zaključiti da je nacistima ustaška organizacija bila interesantnija u obaveštajnom i terorističkom pogledu nego li u političkom smislu. (...) Sve represivne mere protiv ustaša preduzete na zahtjev Stojadinovićeve vlade bile su isključivo palijativnog karaktera, sračunate na smirivanje vladinih krugova u Beogradu i učvršćivanje Stojadinovićevog autoritativnog sistema. Ustaše su samo držane u rezervi da bi u svoje vreme odigrale ulogu koja im je bila i namenjena«. (Isto, 54).

Na slabljenje djelatnosti ustaških elemenata u Mađarskoj poslije marsejskog atentata, osjetno je utjecalo i smanjenje njihova broja nakon likvidiranja logora u Janka Pusti, kad ih je većina prešla u Italiju, a tek nekoliko emigranata ostalo, očekujući povoljniju situaciju. Zbog nedostatka izvorne građe ne može se pouzdanije utvrditi u kojoj mjeri se Pavelić nakon izlaska iz zatvora uspio povezati s mađarskim službenim krugovima preko svojih glavnih suradnika u Mađarskoj (Ivica Frank, Ivan Perčević, Marko Došen), ali je sigurno nastojao da i ondje oživi ustašku akciju. Prema obavještenjima jugoslavenskog poslanstva u Budimpešti, potkraj 1936, među članovima ustaške emigracije u Mađarskoj osjećala se »velika nervoza i uznemirenost«, izazvana spoznajom o mogućnosti zbliženja Italije i Jugoslavije, što bi bilo prilog i unutrašnjoj stabilizaciji Jugoslavije. Tu psihozu pojačavale su i vijesti o predstojećim razgovorima između Mačeka i vlade oko rješavanja hrvatskog pitanja, uslijed čega je nastalo »veliko neraspoloženje ustaša« protiv vođe HSS-a. Zbog toga je među emigrantima u Mađarskoj bila jače izražena ideja o potrebi poduzimanja neke hitne akcije za otcjepljenje Hrvatske od Jugoslavije. Tu im je iluziju razbio sam Pavelić, koji je - prema nekim podacima-izjavio jednom članu mađarske grupe ustaša, prilikom njihova sastanka u Firenzi, kako Italija ne dopušta da se s njenog teritorija razvija bilo kakva razorna djelatnost protiv Jugoslavije te da privremeno uskraćuje daljnju novčanu pomoć ustaškoj akciji u tom pravcu. Pavelić je tada izrazio mišljenje kako više nije moguće voditi iz inozemstva terorističku djelatnost protiv Jugoslavije, nego je treba prenijeti u samu zemlju, a vani treba samo politički djelovati. Pavelić je, međutim, i dalje ozbiljno računao na ustašku propagandu u Mađarskoj, pa je naredio Mladenu Lorkoviću da svoj dotadašnji rad u Berlinu nastavi u Budimpešti.[82]

Ustaška djelatnost u samoj Italiji ipak nije mogla jače oživjeti. Ona se poglavito svodila na interni rad organizacije, koja je bila izolirana. Jedino je Pavelić bio u povoljnijem položaju internirca nakon izlaska iz zatvora. Djelovao je pretežno uspostavljajući veze raznim kanalima s najbližim suradnicima u drugim zemljama.

Kad je, u znaku približavanja Italije i Jugoslavije, došlo do potpisivanja međusobnih političkih i trgovačkih ugovora u Beogradu, 25. ožujka 1937, bilo je stavljeno na dnevni red i pitanje daljnjeg položaja ustaša. To jugoslavensko-talijansko zbližavanje počelo je 1935, ali je bilo prekinuto talijanskom agresijom na Etiopiju te primjenama ekonomskih sankcija protiv napadača. Sama je talijanska vlada pokrenula problem ustaških emigranata u Italiji. Potkraj 1936. talijanska vlada je izrazila spremnost da radikalnije promijeni stav prema ustaškoj emigraciji, što je osjetno utjecalo na jugoslavensko-talijanske pregovore, koji su nastavljeni početkom 1937. Bila je to logična posljedica talijanske vanjske politike kad je Rim spoznao da će od dobrih odnosa s Beogradom imati znatno više koristi, nego od protujugoslavenske politike i pomaganja ustaša. S druge strane je i Stojadinovićeva vlada računala da će sporazumom s Italijom učvrstiti položaj Jugoslavije na Balkanu, a istodobno smanjiti opasnost mađarskog pritiska. Uz taj vanjskopolitički cilj, ona je u unutrašnjoj politici računala, da će likvidiranjem ustaške emigracije oslabiti ujedno i pozicije širokog opozicionog političkog pokreta u Hrvatskoj na čelu sa HSS-om te tako jače utjecati na rješavanje hrvatskog pitanja u okviru svojih interesa.[83]

Spomenutim političkim ugovorom posebnom su se klauzulom Italija i Jugoslavija obavezale da u svojim međusobnim odnosima neće pribjegavati ratu zbog zajedničkih granica, kao i da na svom teritoriju neće ubuduće davati podršku bilo kakvoj akciji, koja

[82] Usp. *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 71-72.

[83] Opširnije o Beogradskim sporazumima i o problemima talijansko-jugoslavenskih odnosa usp. Ž. *Avramovski,* Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937 - Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta, Beograd 1968,261 id;B. *Krizman,* Vanjska politika jug. države, n. dj., 92 i d.; *isti,* Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937-41, HZ XVII, 1964; *isti,* Italija u politici kralja Aleksandra i Kneza Pavla (1918-1941), CSP, 1/1975, 63 i d.

bi bila usmjerena protiv jedne od država. Prema tome, Italija se Beogradskim ugovorima obvezala da će spriječiti svaku djelatnost ustaša u Italiji, upoznati jugoslavensku vladu sa stanjem ustaške emigracije te omogućiti povratak u zemlju onim njenim članovima, koji izraze želju za to.[84]

Jugoslavija je Beogradskim sporazumima dobila određene ustupke. Odricanje talijanske vlade od teritorijalnih pretenzija i obaveza o prestanku davanja daljnje podrške ustaškoj emigraciji, bili su bez sumnje važan doprinos učvršćivanju Stojadinovićeva režima, ali te ustupke treba u prvom redu ocjenjivati kao znakove promjena u metodama talijanske politike prema Jugoslaviji. Za politiku same Italije, koja je sve vidljivije pretendirala da postane što utjecajniji faktor u daljnjem razvoju međunarodnih odnosa, Beogradski sporazumi, u kojima ona formalno i nije dobila neke značajnije ustupke, imali su daleko veće ciljeve. Italija je težila za izdvajanjem Jugoslavije iz Male atante, tj. za razbijanjem tog saveza, čime bi se zadao jači udarac politici Francuske u istočnoj i jugoistočnoj Evropi. Isto tako, od velikog značenja za Italiju bila je težnja da se Jugoslavija jače uvuče u njenu interesnu sferu, čime bi se suprotstavilo opasnosti sve vidljivijeg jačanja utjecaja Njemačke.[86]

Pitanje ustaške emigracije u Italiji bilo je među važnijima u jugoslavensko-talijanskim pregovorima, koji su prethodili potpisivanju sporazuma. Jugoslavenska je vlada posvećivala uvijek osobitu pažnju tom pitanju. Tako je još u travnju 1935, tj. na početku pregovora, tadašnji predsjednik jugoslavenske vlade Jevtić isticao da u cilju poboljšanja talijansko-jugoslavenskih odnosa, pitanje ustaša treba radikalno razriješiti.[86] U toku daljnjih pregovora jugoslavenska strana je stalno pokretala ovo pitanje. Vršen je i pritisak na talijanskog ministra vanjskih poslova grofa Ciana da o tome dade što precizniji odgovor.[87] Ciano je isticao spremnost talijanske vlade da poduzme stanovite čvršće mjere prema ustaškim emigrantima u Italiji, kako bi se njihova djelatnost potpuno onemogućila. Navodilo se ne samo pojačanje stalnog policijskog nadzora nego i mogućnost raseljavanja ustaša u Afriku i Južnu Ameriku. Jugoslavenska vlada je bila zadovoljna s takvim jamstvima Rima, pa je uz suglasnost Italije, ona i poslala svoga predstavnika V. Milićevića da prati izvršenje sporazuma o ustašama. Tako je imala neposredniji i konkretniji uvid u kretanje ustaša i njihov položaj u internaciji.[88]

[84] Prema podacima, koje je u proljeće 1937. dobio u Rimu predstavnik jugoslavenskog Ministarstva unutrašnjih poslova V. Miličević, u Italiji se nalazilo ukupno 510 pripadnika ustaške organizacije. Većinom su bili smješteni na otocima Lipari, Stromboii i Gigliu, dok su istaknutiji ustaše bili razmješteni po dvojica u raznim mjestima na jugu Italije. Prema tim podacima, socijalni i profesionalni sastav ustaša u Italiji bio je: 337 seljaka, 77 radnika, 35 mornara, 17 studenata, 12 trgovaca, 10 oficira, 2 novinara, 6 ostalih profesija. (*F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 72).

[85] Više o tome *Ž. Avramovski,* Balkanske zemlje i velike sile, n. dj., 286 i d. On, među ostalim zaključuje da »značaj pakta za Italiju nije bio u konkretnim pitanjima koja su njime regulisana, već u njegovom međunarodnom značaju, odnosno u njegovom mestu u italijanskoj 'velikoj politici'.«

[86] U pismu poslaniku Jugoslavije u Londonu, Jevtić je isticao: »Ne može se ni misliti ozbiljno na približenje italo-jugoslovensko ako se radikalno ne likvidira u najkraćem roku pitanje ustaša u Italiji i preseče pomoć koja im se daje u inozemstvu«. (Isto, 274).

[87] U razgovoru s predstavnikom jugoslovenske vlade I. Subbotićem, sredinom siječnja 1937, Ciano je o Paveliću izjavio: »On je besan. Stalno mi šalje poruke, okrivljujući me što je Italija napustila slučaj Hrvatske. Nemam interesa za njega ili čoveka njegove vrste. Ja sam se njega zasitio ... Ali ja vam ih ne mogu predati. Ovo je bez sumnje jedno složeno pitanje«. (Isto, 277).

[88] Isto, 275-279. U posebnoj tajnoj izjavi, čiji je tekst primljen kao sastavni dio Beogradskih sporazuma, konkretno su precizirane sve obaveze talijanske vlade oko rješavanja pitanja ustaške emigracije. U njoj se najprije izjavljuje da će se zabraniti »opstanak svih organizacija« i djelatnost pojedinaca protiv »teritorijalnog integriteta i javnog poretka jugoslavenske države (...)«. Ustaške vođe, od kojih se posebno spominju Pavelić i E. Dido Kvaternik, bit će internirani i zabranit će im se svaka djelatnost, te onemogućiti održavanje veza s drugim osobama i inozemstvom. Jedan broj

Povratak više od polovice ustaša iz Italije u zemlju, koji je potom uslijedio, svakako je osjetno pogodio glavnu jezgru ustaškog pokreta, čiji će ostatak na čelu s Pavelićem od tada biti politički neaktivan. Paveliću je ostala nada da će ga Mussolini u potrebnom trenutku pozvati u svoju službu. Prema tome, on je isključivo držan u rezervi, te je aktualizacija njegove uloge ovisila o daljnjem razvoju međunarodnih odnosa, a prvenstveno o njihovu utjecaju na talijansko-jugoslavenske odnose.

Italija je poslije Beogradskih sporazuma bila vrlo osjetljiva prema daljnjem razvoju međunarodnog položaja Jugoslavije, a istodobno je jako zainteresirana da Jugoslavija dobije što konkretniji položaj u njenoj interesnoj sferi i da ne dođe pod jači utjecaj Trećega Reicha.[89] U Rimu je naime rasla bojazan da penetracija Nijemaca u jugoistočnoj Evropi - koja je zajedno s porastom talijanskog utjecaja sve više slabila dotadašnji utjecaj Francuske i Velike Britanije u tom prostoru - ne ugrozi i pozicije same Italije. Stoga je, poslije Beogradskih sporazuma, Italija bila zainteresirana za konsolidaciju Jugoslavije, videči u tome branu njemačkoj ekspanziji na Jadran.

Treba istaći da je Treći Reich bio obazriv prema interesima Italije na Balkanu. Hitler je u prvom redu bio zainteresiran za daljnje jačanje Osovine, što je došlo do izražaja sklapanjem Čeličnog pakta između Italije i Njemačke, 22. svibnja 1939. U znaku nastojanja za što čvršćom povezanošću s Italijom, Nijemci su uvjeravali Rim da Njemačka priznaje Sredozemlje i Jadran kao interesnu sferu Italije.

Dakako da su u daljnjem razvoju konkretnih odnosa i međunarodnih događaja bila vidljiva sumnjičenja s obje strane, u čemu su prednjačili Talijani. Uvjeravanja Berlina o priznavanju interesne sfere Italije postala su osobito aktualna od Anschlussa Austrije, ožujka 1938, i krize oko Čehoslovačke; ti događaji bili su najozbiljniji znaci o nezadrživosti njemačke ekspanzije. Popustljiv stav Italije prema Anschlussu koji je Hitleru išao na ruku, nije se ponovio kad su njemačke trupe ušle u Čehoslovačku, štoviše, Mussolini je izrazio svoje neraspoloženje zbog toga čina.[90] Berlin se požurio da ponovno dade jamstva Rimu o svojoj nezainteresiranosti za Sredozemlje.[91] Mussolini je bio sve zabrinutiji zbog razvoja situacije u Jugoslaviji. Pri tome su za Rim bila značajna dva momenta. Padom Stojadinovića, početkom veljače 1939, Italija je najednom izgubila mogućnost dotadašnjeg utjecaja na jugoslavensku politiku,[92] a dolaskom vlade D. Cvetkovića hrvatsko pitanje dobiva i službeno status osnovnog pitanja unutrašnje politike. S druge strane, autonomističke tendencije u Hrvatskoj, kojima je nosilac bila HSS na čelu s Mačekom, mogle su, s raspadom Čehoslovačke i stvaranjem posebne Republike Slovačke pod okriljem Nijemaca, dobiti, prema ocjeni Rima, još jači poticaj. Za Italiju je bila realna opasnost da se hrvatsko pitanje riješi po uzoru na slovačko, a uz pomoć Trećeg Reicha, što bi neposredno ugrozilo talijanske interese.[93] Stoga se Rim požurio da preko poseb-

interniranih bio bi deportiran u talijanske kolonije. Jugoslavenska policija bit će obaviještena o mjestima interniranih i konfiniranih osoba, a dobit će i imena onih, koji su voljni da se vrate u Jugoslaviju. (Usp. *J. B. Hoptner,* Yugoslavia in Crisis, n. dj., 73; *B. Krizman,* Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom, n. dj., 229; *isti,* Vanjska politika jug. države, n. dj., 92 i d.; *isti,* Italija u politici kralja Aleksandra, n. dj., 71 i d.).

[89] Usp. *G. Ciano,* Dnevnik 1937-1938, Zagreb 1954,49, bilj. od 10. XII1937; usp. i *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 33.

[90] Usp. Dnevnik grofa Ciana, Zagreb 1948, 53, bilj. od 17. III 1939; usp. i *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 32.

[91] Usp. Dnevnik grofa Ciana, n. dj„ 53-55, bilj. od 17. i 20. III 1939; *L. Horv-M. Broszat,* n. dj., 32-33.

[92] Ciano je 7. veljače 1939 zabilježio: »(...) odlaskom Stojadinovića izgubila je jugoslavenska karta za nas 90% svoje vrijednosti«. (Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 39).

[93] Ciano je 17. ožujka 1939. zabilježio: »Duce je izvanredno zabrinut i potišten. (...) Tišti ga hrvatski problem. Boji se, da bi Maček mogao proglasiti nezavisnost i staviti se pod njemačku zaštitu«. (Isto, 53).

nih emisara dođe u dodir s Mačekom i da se pojavi kao zainteresirani faktor za rješavanje hrvatskog pitanja u sporazumu s vodstvom HSS-a. A glavni ton pregovorima između Mačeka i Ciana davala je separatistička koncepcija hrvatskog pitanja, tj. razmatranje mogućnosti otcjepljenja Hrvatske od Jugoslavije.[94] Međutim, pojačana akcija vodstva HSS-a u Italiji i Njemačkoj da dobije podršku za rješavanje hrvatskog pitanja, sve je više utjecala na kneza Pavla i vladu da se ubrza sporazum s Mačekom. Rezultat toga je bilo Mačekovo prekidanje daljnjih dodira s Rimom i orijentacija prema sklapanju sporazuma s Beogradom do čega konačno i dolazi 26. kolovoza 1939. god.[95]

Premda je ideja o razbijanju Jugoslavije dobivala sve značajnije mjesto u planovima talijanske ekspanzije, ostvarivanje tih planova zaostajalo je za dinamikon njemačke ekspanzije. Mussolini je računao s pripremama Italije za rat u relativno dužem roku, do kraja 1942. godine.[96] Vjerojatno i u tome leži barem donekle razlog nespremnosti Italije da napadne na Jugoslaviju, početkom jeseni 1939, kada je Hitler odlučio da pitanje Danziga riješi napadom na Poljsku.[97] Munjeviti napad na Poljsku, 1. rujna 1939. - što je dovelo do njene podjele između Njemačke i SSSR-a - Hitler je izveo vjerujući da to neće izazvati oružanu intervenciju Francuske i Velike Britanije, dok se Mussolini obratno, nije usudio napasti Jugoslaviju bojeći se baš te intervencije zapadnih sila. Italija je tako bila promatrač tih značajnih događaja, kada objavom rata V. Britanije i Francuske Trećem Reichu, započinje u stvari drugi svjetski rat.

Međutim, Mussolini nije ni najmanje napuštao misao o razbijanju Jugoslavije, tj. okupaciji Hrvatske i njenom pripojenju Italiji. Poticaj za takvu akciju dolazio je, kako od Nijemaca, koji su Talijanima davali podršku, tako i od ocjena Rima da razvoj političke situacije u Hrvatskoj postaje sve povoljniji za takvu intervenciju. Još u vrijeme potpisivanja Čeličnog pakta Nijemci su odobravali mogućnost intervencije Italije u Jugoslaviji i okupacije Hrvatske.[98] Ista je situacija bila i prilikom događaja oko Poljske, kada je Mussolini ponovo dobio punu podršku da intervenira i kada je, po svoj prilici, poduzeo određene pripreme. Bilo je i drugih poticaja. Tako je u Rimu rasla samouvjerenost o jačanju protalijanskog raspoloženja u Hrvatskoj. Uz to, Rim je pojačao i talijansku propagandu. Tako je talijanski poslanik u Beogradu, pišući Cianu početkom prosinca 1939. o političkoj situaciji u Hrvatskoj, rekao i ovo: »Frankovački pokret je u svom usponu potpomognut i činjenicom što sadašnja međunarodna situacija ne ide u prilog filo-nacizmu kojim su se dosad nadahnjivale mnoge njegove pristaše, čiji su hrvatski ekstremizam i ekskluzivizam u nemačkoj akciji videli najveće mogućnosti za postizanje svog trajnijeg cilja. Pokret se sad sve više orijentiše prema Italiji u uverenju da će ona, u bližoj budućnosti, zauzeti položaj zaštitnice ovog područja, naročito jadranskog, od opasnosti iz Moskve«.[99]

[94] Opširnije o tome usp. *Lj. Boban*, Oko Mačekovih pregovora s grofom Ćanom, Istorija XX veka, VI, Beograd 1964, 303-355.

[95] Uvezi s tim Boban zaključuje: »Mačekove veze s grofom Ćanom potrebno je posmatrati kao sastavni dio šire aktivnosti vodstva Hrvatske seljačke stranke na mobilizaciji vanjskopolitičkog faktora u rješavanju hrvatskog pitanja. A ova aktivnost u cjelini imala je više motiva. Značenje ove aktivnosti proizlazilo je iz činjenice da je hrvatsko pitanje iz više razloga u mnogo čemu bilo pod utjecajem vanjskopolitičkog faktora. (...) Dok su vlada i dvor nastojali da pomoću vanjskog faktora paraliziraju hrvatsku opoziciju, dotle je ova pak nastojala da se, koristeći vanjski faktor, postavi na što čvršće pozicije prema vladi i dvoru«. (Isto, 354-355).

[96] Svoje poglede na pitanja daljnje talijanske ekspanzije, Mussolini je, potkraj svibnja 1939, formulirao u posebnom povjerljivom memorandumu, koji je izradio za Hitlera. (Opširnije o tome usp.: *B. Krizman*, Hitlerov »Plan 25« protiv Jugoslavije, Zagreb 1953, 22 i d.).

[97] Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 100 i 105.

[98] Isto, 78-80.

[99] Aprilski rat 1941, zbornik dokumenata, Beograd 1969, 500.

U takvim okolnostima Pavelić i ustaše ponovo počinju privlačiti veću pažnju talijanskih vrhova. Kada je, poslije sporazuma od 26. kolovoza 1939, otpala svaka mogućnost da se u dogovoru s Mačekom organizira separatistička akcija u Hrvatskoj i ova stavi pod protektorat Italije, Rimu preostaje samo to da iskoristi Pavelića kao eksponenta u izvršenju svojih planova. Time je na neki način započela nova etapa u talijanskoj politici prema ustašama, jer oni iz pozicije izrazite rezerve postaju određeni faktor s kojim se počinje konkretnije računati.[100] Nije zbog toga ni malo slučajno da je Pavelić u to vrijeme oslobođen internacije i da su se s njim vodili dogovori za neposrednu akciju. Ti koraci bili su sastavni dio nove Mussolinijeve zamisli o napadu na Jugoslaviju. Bez sumnje je on za to nalazio poticaja zbog stalne njemačke ekspanzije i pojačanog utjecaja Nijemaca na Balkanu.

U siječnju 1940. poduzeti su prvi konkretni koraci oko Pavelićeva angažiranja u akciji odvajanja Hrvatske od Jugoslavije. U razgovoru s Bombellesom, koji mu je bio posrednik, te ga obavještavao o situaciji u Hrvatskoj, Ciano je formulirao osnovne momente zamišljene talijanske akcije : »Linija naše eventualne djelatnosti treba da bude slijedeća: ustanak, zauzimanje Zagreba, povratak Pavelića, molba za talijansku intervenciju, uspostava hrvatskog kraljevstva, ponuda krune talijanskom kralju«.[101] Bio je to još jedan plan, koji se zasnivao na procjeni situacije u Hrvatskoj onako kako ju je Rim priželjkivao, a čemu su bez sumnje pridonosili i pojedini emisari.[102] Na sastanku Ciana i Pavelića, 23. siječnja 1940, kojemu je prisustvovao i Bombelles, detaljnije su utvrđena osnovna pitanja čitave akcije. Zaključci tog sastanka bez sumnje su od bitnog značenja za razumijevanje dalje uloge Pavelića i ustaša, koju će oni vršiti pod okriljem Italije.[103]

Dvije su osnovne skupine pitanja dominirale u tim dogovorima. S jedne strane to je bio put i način za uspostavu »nezavisne hrvatske države«, a s druge, uređenje te tvorevine, njen teritorijalni opseg i odnos prema Italiji.

Uspostava hrvatske države trebalo bi da bude rezultat podizanja ustanka u Hrvatskoj, koji bi doveo do »obrazovanja hrvatske vlade«. Zatim bi uslijedila druga etapa - ulaska talijanskih trupa u Hrvatsku na poziv iz zemlje, a koje bi predvodili »ustaše koji sad borave u Italiji«. Treća etapa bila bi potpuno zaposjednuće Hrvatske i proglašenje personalne unije. Sto se tiče teritorijalnog opsega, buduća bi hrvatska država, obuhvaćala hrvatske zemlje koje su se nalazile unutar Kraljevine Jugoslavije, te Bosnu i Hercegovinu.[104] S obzirom na svoje uređenje, »nezavisna hrvatska država« bila bi u

[100] Usp. *D. Biber,* n. dj., 53-54, i *L. Hory-M. Broszat,* n. dj, 33.

[101] Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 148, bilj. od 21. I 1940.

[102] Tako J. Bombelles u spomenutom razgovoru s Cianom obavještava ovoga da u Hrvatskoj »događaji strmoglavo jure, daje srpska vlast sve omraženija i slabija i da će uskoro sve biti spremno za ustanak«. (Isto).

103 o tom sastanku i njegovim zaključcima postoje dva dokumenta. Jedan je u obliku zapisnika, koji je napisao F. Anfuso, šef kabineta grofa Ciana (dokument je parafirao sam Mussolini), a drugi je iz pera J. Bombellesa, datiran 15. II 1940. god. Oba dokumenta su objavljena u zbirci: I documenti diplomatici italiani, ser. IX, sv. 3,162-166. Dokumenti se ovdje koriste na osnovu prijevoda u zbirci: Aprilski rat 1941, n. dj., 555-560. Objavio ih je i *Lj. Boban,* Maček i politika HSS-a, n. dj., II, 315 i d.

[104] Isto, 559. U jednom ustaškom letku iz 1940, uz Pavelićevu fotografiju, donesena je i karta zamišljene »Nezavisne Države Hrvatske«, u kojoj su, pored teritorija unutar naprijed citiranih granica, uklopljene Slovenija, Crna Gora i dio Vojvodine. Prema Bombellesovu zapisu vidi se daje bilo govora i o preciziranju statusa tih zemalja, računajući i s njihovim uključivanjem u »hrvatsku državu«. Tako bi trebalo da se kao država obrazuje i Crna Gora, »koja će se oslanjati na Hrvatsku ili Albaniju (...) u italijanskoj uticajnoj sferi«. Za Sloveniju se ističe da bi se trebala »uključiti u hrvatsku državu, ali će dobiti izvesnu samostalnost prema vlastitoj želji«. Ako bi dio Vojvodine bio »uključen u hrvatsku državu«, uprava ovom pokrajinom uredit će se prema prilikama i potrebama. (559). Na spomenutoj karti, unutar okvira tih zemalja, stoji oznaka: »samoopredjeljenje«, što navodi na zaključak da ta karta u stvari izražava teritorijalnu komponentu plana od 23. siječnja 1940. (Spomenuti letak u IHRPH, Zbirka letaka, kut. 29).

personalnoj uniji s Kraljevinom Italijom, tj. nalazila bi se pod Savojskom dinastijom. I po drugim svojim osnovnim institucijama bila bi najuže povezana s Italijom.

Kako se, dakle, jasno vidi, Pavelić je talijanskoj vladi izrazio svoju punu spremnost u pogledu izvršenja bilo kojeg zadatka, ako bi mu to omogućavalo dolazak na vlast. Njegovo prihvaćanje takvog statusa buduće ustaške države, koja bi se nalazila u personalnoj uniji s Italijom, značilo je ujedno i pristajanje na aneksiju spomenutih teritorija. S druge strane, fašistička Italija je takvim planom izrazila svoje maksimalne težnje u politici ekspanzije na Balkanu. Sam plan je uzimao u obzir i interese Italije na širem području nego što je bio zamišljeni teritorij ustaške države.[105]

Prema raspoloživim podacima može se zaključiti da su slijedile i druge konkretne pripreme oko poduzimanja akcije u Jugoslaviji. Prema Cianovim bilješkama, Mussolini je u proljeće 1940. vidljivo izražavao takvo raspoloženje. Početkom travnja te godine, Ciano ističe da je Mussolini osobito zaokupiran Hrvatskom, te zbog toga »namjerava ubrzati događaje da iskoristi nered koji vlada u Evropi«.[106] U to vrijeme on je izražavao uvjerenje da »zbog udara na Jugoslaviju« ne bi došlo do intervencije Engleske i Francuske. U konkretne pripreme bili su uključeni i ustaše, s čijim se sudjelovanjem računalo u samom vojnom pohodu.[107] Međutim, u toj fazi nije se išlo dalje u poduzimanju akcije, na što je vjerojatno utjecalo i određeno neraspoloženje i kolebljivost u talijanskim vojnim vrhovima.[108] Svoju zabrinutost izražavala je i jugoslavenska vlada, osjećajući sve veću krizu u odnosima s Italijom. Ona je bila osobito zainteresirana za onemogućavanje Pavelića i ustaša te je zahtijevala da se »pojača nadzor nad Pavelićem«.[109] Poduzimani su istodobno i koraci u Berlinu da se utječe na talijansku vladu.[110]

Međutim, talijanski plan napada na Jugoslaviju ostao je i dalje aktualan. Ciano bilježi da je u vezi s tim 10. svibnja 1940. primio Pavelića. »Situacija u Hrvatskoj sazrijeva - piše on - i ako mi budemo dugo oklijevali, mnoge će se simpatije okrenuti Nijemcima. Ja ću pripremiti geografsku kartu, na kojoj će biti točno naznačeni podaci o revolucionarnim snagama i najhitnijim potrebama, a onda ćemo prijeći na djelo«. On ističe da nije utvrđen »nikakav određeni datum«, ali navodi Mussolinijevu izjavu »da treba ubrzati događaje«.[111]

Mussolinija je ponovo zaokupirao plan napada na Jugoslaviju poslije munjevitog sloma Francuske, u lipnju 1940, kada je i Italija ušla u rat. Tako početkom kolovoza 1940. Ciano ističe da Mussolini predviđa napad na Jugoslaviju »u drugoj polovini mjeseca rujna«.[112] Međutim, realizacija plana u postojećoj situaciji nije više odgovarala Njemačkoj, koja je pravac svoje daljnje ekspanzije usredotočila prema Velikoj Britaniji. Ona je bila zainteresirana za mir na Balkanu i zbog sve osjetljivije situacije u jugoistočnoj Evropi, kada je Sovjetski Savez, potkraj lipnja 1940, zauzeo od Rumunjske Besarabiju i sjevernu Bukovinu i pripojio ih svom teritoriju.

105 Pored već spomenute politike Italije prema Crnoj Gori, Sloveniji i Vojvodini, istaknuta je i potreba ulaska talijanskih trupa na Kosovo, »sa ciljem da se proširi suverenitet Kraljevine Albanije (...)«, koja bi tako pripojila i dio Makedonije. (Aprilski rat. n. dj., 555 i 558).

106 Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 170, bilj. od 9. IV 1940.

107 *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 35.

108 Kao u bilj. 106.

109 Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 159, 184-185, bilj. od 7. III i 28. V 1940.

110 *B. Krizman,* Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom, n. dj., 235.

111 Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 179, bilj. od 10. V 1940. Ciano navodi da je Mussolini u svom kalendaru zabilježio »jedan dan početkom lipnja« kao mogući datum za napad, te da je naredio da se iz Španjolske pozove general Gambara »da preuzme komandu nad trupama, koje će izvršiti prodor«. (Isto).

112 Isto, 200, bilj. od 6. VIII 1940.

Sredinom kolovoza 1940. Nijemci su dali do znanja Mussoliniju »da treba odbaciti svaki plan napada na Jugoslaviju«, te »da ni eventualni napad na Grčku nije dobro viđen u Berlinu«.[113] No, dok je pitanje Jugoslavije odgođeno u daljim planovima talijanske ekspanzije, Grčka je došla u prvi red pažnje. Mussolini je sve više bio motiviran porastom utjecaja Njemačke u jugoistočnoj Evropi, što je neposredno ugrožavalo imperijalističke težnje Italije. Kada su njemačke trupe 11. listopada ušle u Rumunjsku, Mussolini je odlučio da bez Hitlerova znanja napadne Grčku, do čega je i došlo, 28. istog mjeseca.

Sve zamršenija situacija na Balkanu, osobito zbog nenadanog protuudara grčkih snaga, krila je znatnu opasnost ne samo daljnjem širenju utjecaja Osovine u tom dijelu Evrope nego i ozbiljnijem ugrožavanju stečene pozicije Njemačke i Italije. Hitler je već bio ozbiljno okupiran planom napada na Sovjetski Savez, te mu stvaranje drugog fronta na Balkanu nimalo nije išlo u prilog. A njemačka politika sve se više orijentirala pritisku na Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu, sklopljenom potkraj rujna 1940. između Trećeg Reicha, Italije i Japana. Tom savezu su u listopadu i studenom 1940. već pristupile Mađarska, Rumunjska i Slovačka. Vlada Cvetković-Maček i knez Pavle počeli su krajem studenog 1940. kontakte s Berlinom. Jugoslaviji je obećan Solun, što je također imalo znatnog udjela u popuštanju Berlinu. Uz to, u veljači 1941. njemačke su trupe vršile velike pokrete preko Rumunjske i Bugarske, a ova posljednja je početkom ožujka 1941. pristupila Trojnom paktu. Pristup Jugoslavije Trojnom paktu, 25. ožujka 1941, bio je završni čin u relativno širokoj akciji, koja se vodila oko njenog podređivanja interesima Osovine.[114]

Pavelić i ustaše u Italiji ponovo su se našli u sjeni od jeseni 1940, kada je Italija bila zaokupljena s Grčkom. Pogotovu su se mogli nalaziti u takvoj poziciji u fazi pregovora s Jugoslavijom da pristupi Trojnom paktu.[115] Nagli zaokret u razvoju političke situacije u Jugoslaviji, koji je uslijedio 27. ožujka 1941, izvršenjem vojnog puča u Beogradu, doveo je i do promjene u Pavelićevu položaju. On je već sutradan bio pozvan kod Mussolinija, kojom prilikom mu je određena i konkretna uloga u planu razbijanja i komadanja Kraljevine Jugoslavije, o čemu je Hitler donio odluku već istoga dana kada je saznao za iznenadne događaje u Beogradu.

POLITIČKA DJELATNOST U ZEMLJI

Proustaška djelatnost u zemlji pokazivala je u izvjesnom smislu znakove postojanja još od samog Pavelićeva odlaska u emigraciju. Ona je svoje nosioce našla u skupinama onih malobrojnih političkih nezadovoljnika koji su se u većoj ili manjoj mjeri prije 6. si-

[113] Isto, 202, bilj.. od 17. VIII 1940.

"[4] Opširnije o svim tim događajima i problemima u međunarodnim odnosima usp.: *F. Culinović,* Slom stare Jugoslavije, Zagreb 1958; Jugoslavija između dva rata, II, Zagreb 1961,171 i d.; Dvadeset sedmi mart, Zagreb 1965; *B. Krizman,* Hitlerov »Plan 25«, n. dj.; Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom, n. dj., 235 i d.; *M. Bulajić,* Listajući dokumente diplomatskih arhiva 1940-1941, *Borba,* 21-29. IX 1961; *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 36 i d.; *V. Vinaver,* Politika Jugoslavije prema Italiji 1939-1941 godine, *Istorijski zapisi* (Titograd), 1/1968, 67-112; *V. Kljaković,* Memoari generala Simovića i dokumenti 1939-1942, *Politika* 21. VIII- 24. XI 1970; *B. Krizman,* Vanjska politika jug. države, n. dj., 122 i d.

[115] Prema nekim podacima talijansko ministarstvo vanjskih poslova obavijestilo je Pavelića neposredno prije pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, da će se do daljnjega obustaviti svaka djelatnost ustaša. *{L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 38).

ječnja 1929. deklarirali kao pristaše Pavelićevih političkih stavova. Nakon Pavelićeva odlaska u emigraciju, dolazi do određene diferencijacije među njegovim privrženicima u zemlji. Na jednoj strani bili su oni koji su intimno prihvaćali Pavelićevu akciju u inozemstvu ali nisu htjeli dalje od toga, a na drugoj, došlo je do veće radikalizacije pojedinih elemenata, koji su zastupali stajalište da je potrebno otvorenije voditi akcije i u zemlji. Oko takve djelatnosti regrutirali su se članovi spomenutog Hrvatskog domobrana. Ta je organizacija u početku bila prvenstveno obilježena terorističkim akcijama, koje nisu pripremane samo u zemlji, nego su neke već tada nastajale uz pomoć iz inozemstva. Prva vidnija akcija, pripisivana ustaškim teroristima, bilo je ubojstvo Tonija Schlegla, glavnog ravnatelja Jugoštampe i urednika zagrebačkih *Novosti,* na kojega je izvršen atentat u ožujku 1929. To je jasno pokazao i sudski proces uhapšenoj grupi bivših pripadnika Hrvatskog domobrana, kojima je suđeno ne samo za izvršenje atentata nego i kao nosiocima šire protürežimske akcije. Režim je oštro reagirao, a sud je izrekao dvije osude na smrt i nekoliko kazni na dugogodišnju robiju.

Poslije ustaške akcije u Lici, vlasti su pooštrile policijski i žandarmerijski nadzor nad mnogobrojnim osobama, a slijedile su i oštre represalije nad samim stanovništvom. U nekim općinama održane su konferencije s istaknutim opozicionim političkim ličnostima, koje su bile upozorene na posljedice zbog uključivanja u ustašku propagandu. Pod sumnjom ustaške propagande vršena su hapšenja i u drugim krajevima Hrvatske.[116]

Istodobno je akcija ustaša naišla na stvarnu osudu progresivnih snaga u zemlji, u prvom redu Komunističke partije Jugoslavije. KPJ je posebno od uspostave šestojanuarske diktature osobitu pažnju posvećivala analizi odnosa i utjecaja pojedinih političkih snaga u zemlji, težeći da sagleda aktualnost neriješenog nacionalnog pitanja. Njenu je pažnju osobito privlačio razvoj političkih odnosa u Hrvatskoj. U razotkrivanju klasne osnovice politike građanskih snaga u Hrvatskoj, KPJ je od samog početka jasno ukazala na pravi smisao tendencija koje su zastupale separatističke snage. Tako je u glavnom glasilu CK KPJ *Proleteru,* srpnja 1929, jasno istaknuto da je sporazum između Pavelića i predstavnika VMRO, travnja te godine u Sofiji bio »samo pokušaj, da bi se nacionalni oslobodilački pokret hrvatskih i makedonskih masa zloupotrebio za posve strane ciljeve«. U tom smislu KPJ će u svojoj daljnjoj političkoj djelatnosti konstantno razotkrivati ciljeve politike ustaške skupine i vanjskih faktora koji su stajali iza nje.

Na svojoj Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, u prosincu 1934, KPJ je u kritici politike buržoaskih snaga nacionalno potlačenih naroda, upozorila da je ustaški pokret sa svojom koncepcijom kontrarevolucionaran i da zato koči razvoj nacionalno-oslobodilačke borbe. Dijeleći te buržoaske snage prema njihovim političkim tendencijama u tri skupine, KPJ je isticala da jednoj od njih pripada »grupa oko Pavelića i Perčeca u Hrvatskoj«, koja »traži spasa i izlaza u zagrljaju sa imperijalizmom drugih zemalja: Italije, Mađarske, Austrije, Bugarske, Njemačke«, te u tom cilju »organizira u zemlji terorističke fašističke odrede i nastoji da borbu ugnjetenih naroda spriječi razvijanjem individualnih terorističkih akcija«. U povodu atentata u Marseilleu, organ CK KPJ *Proleter* je pisao da je Aleksandar Karađorđević bio »nosilac najsurovijeg režima bijelog terora i divlje eksploatacije prema radničkoj klasi i najbezobzirnijeg ugnjetavanja i pljačke prema nesrpskim narodima i nacionalnim manjinama (...)«, ali je *Proleter* uz to isticao stav KPJ, koja »odlučno odbacuje atentate i individualni teror kao sredstvo borbe«. Osuđujući atentate kao »sredstvo borbe sitnoburžoaskih dešperatera« *Proleter* je dalje pisao: »Atentat u Marselju neće donijeti oslobođenje Hrvata, Makedonaca i ostalih nesrpskih naroda od velikosrpskih ugnjetača, već će donijeti samo još divljiji i krvaviji bijeli teror

[116] Usp. *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 74-75, i *T. Stojkov,* O takozvanom ličkom ustanku 1932, n. dj, 167 i d.

kao osvetu sa strane beogradskih vlastodržaca. Nasuprot atentata i individualnih akcija Komunistička partija ističe *revolucionarnu borbu masa* kao jedino sredstvo borbe koje će tim masama donijeti istinsko socijalno i nacionalno oslobođenje«. *Hrvatski put,* koji je 1932. KPJ pokrenula u inozemstvu radi stvaranja Hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta, pisao je poslije atentata u Marseilleu: »Dr Pavelić i njegovi ljudi ne mogu donijeti slobodu hrvatskom narodu, oni mogu samo pomoći da mjesto Aleksandra ili Petra bude kraljem Umberto talijanski ili Otto Habsburški«.[117]

Za razumijevanje karaktera i uloge ustaške djelatnosti u zemlji, treba poći od toga da se ona u svojoj razvojnoj liniji dijeli u dvije osnovne etape.

U prvoj etapi, koja otprilike traje do kraja 1937, ustašku djelatnost obilježava prvenstveno politička propaganda u različitim ilegalnim i polulegalnim oblicima. Što se tiče javne djelatnosti, ona se ispoljavala propagandom ekstremnih nacionalističkih koncepcija u redovima desno orijentirane hrvatske inteligencije, i to gotovo isključivo u Zagrebu. Sama pak akcija oko stvaranja organizacije u ovom razdoblju nije vidljivije došla do izražaja.

Bitna je značajka druge etape proces širenja političke djelatnosti ustaša i poduzimanja akcije u stvaranju same organizacije. Na pojačani intenzitet ustaške djelatnosti djeluje s jedne strane unutrašnjopolitički razvoj, a s druge, međunarodna situacija i sve vidljivija uloga Trećeg Reicha i Italije. Važnu je ulogu odigrao i povratak stanovitog broja ustaških emigranata iz Italije, koji su bez sumnje utjecali na daljnju ustašku propagandu u ime Pavelića, kao vođe ustaškog pokreta.

Zbog teških uvjeta oko priprema i posljedica što su ih izazivale, terorističke se akcije ubrzo gube iz ustaške djelatnosti u zemlji, ustupajući mjesto drugim akcionim oblicima. Ustaška teroristička djelatnost nije mogla dobiti podršku u Hrvatskoj, nego je, naprotiv, naišla na vrlo široku osudu javnosti. Ogorčenje zbog nevinih žrtava prilikom podmetanja paklenih strojeva, zbog atentata na pojedince, nailazilo je i na kritiku opozicionih političkih krugova u Hrvatskoj, koji su odbacivali takva sredstva političke borbe. Terorističke akcije nisu nimalo išle u prilog politici Hrvatske seljačke stranke, koja je zastupala parlamentarne oblike političke akcije ili taktiku neposrednog sporazumijevanja s nosiocima režima. No, valja napomenuti da su poneke terorističke akcije bile poduzimane kao odgovor na teror samoga režima, umorstva što su ih vršile policija i žandarmerija.[118]

U svojoj daljnjoj političkoj djelatnosti i desničarskoj propagandi, ustaše su se na svoj način uključivali u tzv. hrvatski nacionalni pokret, ističući se kao njegova najekstremnija komponenta. HSS je predstavljala glavnu snagu u čitavom tom pokretu, poistovećujući se s njim. Bilo je to zapravo osnovno obilježje razvoja HSS-a nakon 6. siječ-

[117] Usp. *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 76.

Ovdje se može spomenuti i trenutačna devijacija u politici rukovodstva KPJ, koja je došla do izražaja povodom ustaške akcije u Lici 1932. god. Ne spoznavši odmah pravu suštinu te akcije, KPJ je putem posebnog apela na komuniste u tim krajevima, izražavala vjeru u mogućnost organiziranja masovnog pokreta stanovništva protiv režima. U svojim sjećanjima Jakov Blažević ističe da spomenuti apel CK KPJ u obliku letka nije naišao na pozitivan odjek. U partijskoj organizaciji u Gospiću konstatiran je »provokatorski karakter tog akta«, pa je odlučeno da se leci ne rasture nego unište. (IHRPH, MG 35/1-1). U svojoj samokritičkoj izjavi tadašnji sekretar CK KPJ M. Gorkić je ovim riječima okvalificirao vlastitu odgovornost za takav stav: »Nepravilnost te ocjene sastojala se u tome, da sam ja u tim naoružavanjima hrvatskih fašističkih izabranika više gledao na izraz spremnosti hrvatskog naroda na revolucionarnu borbu, nego - kao što je trebalo - posledicu nastojanja jednog dijela hrv. buržoazije da borbu hrv. naroda potčini interesima imperijalističkih grupa, koje vode imperijalističku borbu protiv velikosrpskog imperijalizma«. (*Proleter,* br. 8-9, 1934).

[118] Karakterističan je bio primjer ubojstva Milana Sufflaya, 18. veljače 1931. u Zagrebu *(J. Horvat,* Hrvatski panoptikum, n. dj., 225-228) i pokušaj umorstva Mile Budaka, 7. lipnja 1932, također u Zagrebu. *(R. Horvat,* n. dj., 512).

nja 1929, kada je ona formalno ukinuta kao stranka. Njeno vodstvo je svjesno usmjeravalo čitavu akciju ka privlačenju svih onih građanskih snaga, kojima je zajednički cilj bila borba za rješenje hrvatskog pitanja, bez obzira koliko su se međusobno razlikovale u svojim programskim koncepcijama. Međutim, bilo bi neispravno tzv. desno krilo u hrvatskom nacionalnom pokretu poistovećivati s ustaštvom. Desni ekstremizam u tom pokretu javlja se s koncepcijom o rješenju hrvatskog pitanja unutar »samostalne hrvatske države«. Takva koncepcija bila je prilično neodređena, pa je mogla svoje nosioce nalaziti i u više političkih skupina. Bez sumnje su stari frankovci bili jedna od tih skupina, koja poslije 6. siječnja 1929. nema više stranačkog statusa, nego se u stvari diferencira u pojedine struje. Sve su one bile bez ozbiljnijeg političkog utjecaja i u daljnjem političkom razvoju sve su više slabile u sjeni konstantnog jačanja Hrvatske seljačke stranke. Proustaška skupina je među tim strujama izražavala najekstremnija gledišta, a njeni prvaci su se u većoj ili manjoj mjeri deklarirali kao pobornici Pavelićeve akcije u inozemstvu.

Premda je ustaški pokret ponekad davao i stanovitu podršku opozicionim strankama u Hrvatskoj - što su donekle pokazale i Zagrebačke punktacije, studenog 1932. - ipak se on potpuno odvajao od tih stranaka, među njima i od HSS-a kao glavne građanske političke snage u Hrvatskoj. Prijelaz HSS-a iz potpune izolacije i uspostavljanje veza njenog vodstva sa službenim političkim vrhovima u Beogradu, radi nagodbe, čemu je znatno pridonijela i ranije ostvarena suradnja sa srbijanskom opozicijom, potpuno su odbili ustaše i onemogućili stvaranje nekog zajedničkog programa. To je jasno došlo do izražaja osobito poslije izbora za Narodnu skupštinu 1935, kad počinju i sve oštriji napadi ustaša i drugih desničarskih elemenata na politiku HSS-a. Hrvatska seljačka stranka postaje za ustaše privlačna samo radi osvajanja pozicija u njenim organizacijama, kako bi mogli utjecati na njeno članstvo.

Ustaše su svoje akcije sve više usmjeravali i u traženju uporišta u drugim političkim grupacijama i ustanovama. Ciljevi takvih akcija bili su propagandistički - privlačenje i okupljanje novih pristaša. Povoljnu mogućnost za jačanje svojih pozicija ustaše su nalazili u klerikalnim krugovima u Hrvatskoj, koji su, sa središtem u Zagrebu, imali jak utjecaj ne samo u katoličkoj crkvi, nego i u raznim građanskim ustanovama. Bez osjetnijeg otpora u tim krugovima, proustaški elementi su nalazili nove pristaše i agitatore među hrvatskom omladinom u raznim klerikalnim zavodima, u nizu katoličkih gimnazija, u društvima *Domagoj, Križari, Hrvatski junak* i nekim drugima.[119] Utjecaj ustaša je jačao i u organizaciji *Hrvatskog radiše,* u čijoj zadruzi je među glavnim funkcionerima bio Slavko Kvaternik, jedan od prvih Pavelićevih suradnika u zemlji. Taj pravac ustaške djelatnosti usmjeravao se na privlačenje hrvatske omladine, koja se manjim dijelom organizirala u spomenutim društvima. Jednako se to odnosilo na studentsku, srednjoškolsku i radničku omladinu. Ustaše su pokretali i omladinske periodične publikacije ili osvajali redakcije već postojećih. Tako su proustaški nastrojeni omladinci preuzeli od 1936. *Omladinu,* koja je izlazila od 1918; 1940. pokrenuta je i *Plava revija,*[120] Osobitu su pažnju posvetili jačanju utjecaja na Zagrebačkom sveučilištu, a proustaški elementi počeli su tamo razvijati znatnu propagandu. Sveučilište postaje područje oštrih sukoba desničara s komunistima i antifašistički orijentiranim studentima. Proustaški orijentirani studenti zauzeli su jače pozicije u centralnom akademskom društvu »August Šenoa«, društvu »Eugen Kvaternik«, te raznim stručnim klubovima po pojedinim fakultetima.[121]

[119] Usp. *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj, 77.

[120] Isto, 78. U jednom svom memorandumu iz 1936. o prilikama u Jugoslaviji, R. W. Seton-Watson ističe da ne bi trebalo »ignorirati činjenicu da je izvjestan krug hrvatske omladine sklon Paveliću«. (HZ, XIX-XX, 1966-1967, 333).

[121] Opširnije o tome usp. *V. Rajčević,* Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu, n. dj, 213 i d.

Preko spomenutih društava i drugih inicijativa, proustaški elementi su pokretali niz polulegalnih i legalnih listova. Od početka 1936. proustaško društvo »August Šenoa«, u zajednici s nekim članovima zadruge »Ante Starčević« izdavalo je ilegalne ustaške novine pod raznim imenima, koje su bile odmah zabranjivane: *Hrvatska zemlja, Hrvatska gruda, Grudobran, Njiva, Hrvatska njiva, Orač, Sijač* i dr. Pored toga, osobitu su akciju u izdavanju listova razvili desničari na Zagrebačkom sveučilištu: *Naša gruda, Vijesnik Središnjeg udruženja studenata, Alma Mater, Rakovica, Hrvatska, Hrvatski akademičar, UskoV*[22]

Osim ovih javnih, ustaše počinju poduzimati ilegalne akcije - rasturanje letaka, štampanih u zemlji; različiti istupi u povodu godišnjice rođenja i smrti Ante Starčevića (posjeti njegovu grobu u Šestinama) i godišnjice pogibije ustaša koji su pali kao žrtve režima (priređivanje manjih komemorativnih nastupa, održavanje zadušnica itd.).

Desno orijentirana hrvatska inteligencija sve je više prihvaćala separatističke koncepcije o rješenju hrvatskog pitanja. U redovima te inteligencije, ustaški pokret sve više je nalazio svojih pristaša, a iz toga kruga ponikli su i glavni idejni nosioci ustaštva u zemlji. Bez sumnje je sam politički razvoj u zemlji sve više pružao teoretskih mogućnosti za dalju razradu spomenute koncepcije. Propaganda, koja se na tom pravcu razvila, promatrajući je u najširem smislu riječi, dobivala je i na domaćem tlu puniji sadržaj, što je, dakako, bilo rezultat više uzroka. No, treba istaći da različite tendencije u Hrvatskoj koje su prinosile razradi čitave koncepcije, nisu, s obzirom na svoje nosioce, bile u cjelini organizaciono a ni politički uže vezane za ustaški pokret i Pavelića. U krilu desno orijentirane hrvatske inteligencije razvijalo se nekoliko grupa, od kojih su se neke neposrednije ispoljavale kao pozicije ustaštva, a druge ga indirektno podupirale. U javnom društveno-političkom i kulturnom životu te su grupe djelovale u pojedinim ustanovama i preko pojedinih listova i časopisa, pretvarajući ih u većoj ili manjoj mjeri u svoja uporišta.

Maticu hrvatsku, tu značajnu hrvatsku kulturnu instituciju postepeno su osvajali desničarski orijentirani intelektualci, što je u mnogome omogućio Filip Lukas, koji je postao predsjednik 1928. god. Lukas se već tada počinje isticati kao ideolog ekstremnog hrvatskog nacionalizma, s naglašenim antisrpskim odnosno antikomunističkim stavom, izražavajući tako gledišta šireg kruga desno orijentiranih hrvatskih intelektualaca. Uskoro je časopis Matice *Hrvatska revija* došao pod neposredniji utjecaj toga kruga, gubeći svoj dotadašnji liberalni karakter, kojim je privlačio i lijevo orijentirane pisce kao suradnike. Od 1933. u Matičinu upravnom odboru počinju vidnije dolaziti do izražaja desničarski elementi koji će znatno utjecati na daljnji rad te ustanove. U Matičinoj izdavačkoj djelatnosti kasnije će znatan dio zauzimati različita djela nekih ustaških ideologa i propagandista (Mile Budak, Mladen Lorković, Vilko Rieger, Mile Starčević, Julije Makanec, Vatroslav Murvar, Filip Lukas i dr.).[123]

Uz *Hrvatsku reviju* uskoro su i neki drugi časopisi i listovi došli pod jak utjecaj desničarskih snaga. Katolička *Hrvatska straža,* koja je izlazila od 1929, dobila je 1933, kad u njenu redakciju ulaze aktivniji klerikalci, i karakter propagatora ideologije totalitarnih sistema. Uz to, u člancima koji su raspravljali o unutrašnjopolitičkim pitanjima, sve više je do izražaja dolazila nacional-šovinistička nota. Da bi proširio polemiku s marksističkim i drugim protivničkim krugovima o različitim političkim i ideološkim pita-

[122] Naša domovina, II, n. dj., 1050.

[123] Kad su desničarski elementi osvojili Maticu hrvatsku tu su ustanovu počeli napuštati njeni istaknutiji progresivni članovi, koji se nisu mogli pomiriti s takvim razvojem ustanove. Tako je, nakon objavljivanja članka *F. Lukasa,* Ruski komunizam spram nacionalnoga pitanja, u *Hrvatskoj reviji,* 1933, br. 7, August Cesarec dao ostavku na članstvo u Upravnom odboru Matice. (Usp.: *A Cesarec,* Izbor članaka, Beograd 1962, 278 i d.; *J. Ravlić,* Matica Hrvatska 1842-1962, Zagreb 1963, 193-194).

njima u Hrvatskoj, Kerubin Šegvić je 1933. pokrenuo časopis *Hrvatsku smotru,* koja j uskoro postala jedan od najvećih zagovornika novog evropskog poretka.[124]

Politička napetost u Hrvatskoj, koja je pogotovu od sredine tridesetih godina pc čela sve više dolaziti do izražaja, zbog jačanja i širenja hrvatskog nacionalnog pokreta izbacila je vidljivije na površinu tendencije koje su izražavale spomenute grupacije in teligencije. U konkretnoj političkoj akciji one su se prvenstveno ogledale u kritici gle dišta vddstva Hrvatske seljačke stranke o rješavanju hrvatskog pitanja, i to poglavito < samom pristupu, tj. sporazumijevanju s Beogradom. Kritika Mačekove politike došla j(s te strane osobito do izražaja u povodu sklapanja sporazuma sa srbijanskom opozici jom, 8. listopada 1937, kada je osnovan Blok narodnog sporazuma. Taj čin vodstva HSS-; i Mačeka označen je kao potpuna politička kapitulacija.[125]

Velikohrvatska ideja, promatrajući je u svim njenim oblicima je bez sumnje najviši zaokupljala spomenute desničarske ekstremne grupacije hrvatske inteligencije. Dok j< ustaški pokret u emigraciji isticao nadovezivanje svoje koncepcije na ideje Ante Star čevića, ali bez šire razrade, u zemlji se baš toj strani pridavala znatna pažnja. Neposred niji poticaj za stvaranje kulta Starčevića u redovima desničara dala je 40-godišnjica nje gove smrti, 1936. god., kad je bio objavljen niz napisa, kojima su se počeli očigledniji isticati novi pogledi u tumačenju ideja utemeljitelja pravaštva. Otad je bilo i znatno jas nije koliko je ustaštvo crpio iz Starčevića, a koliko je pak falsificiralo njegove ideje, tj zloupotrebljavalo ih kao dokaze za historijsku ukorijenjenost vlastitih tendencija. Star čevićev ekskluzivizam, tj. njegovu velikohrvatsku, što znači na svoj način i unitaristički koncepciju - koja je, kao odgovor velikosrpskoj ideji, negirala srpsku i slovensku naciju te isticala isključivo pravo Hrvatima na samostalni nacionalni razvoj - ustaše su mogl zloupotrebljavati kao teoretsku osnovicu za formuliranje vlastite velikohrvatske kon cepcije. U tom pogledu nju su šire razrađivali u svojim radovima Filip Lukas, Mile Star čević, Mladen Lorković te Krunoslav Draganović. Sadržaj njihovih rasprava, u kojima se posebno naglašava težnja za znanstvenim pristupom, obilježavala je nedvosmislena obrana teze o »samostalnoj hrvatskoj državi«; o njenom povijesnom području, koje je nezamislivo bez Bosne i Hercegovine; o neodrživosti jugoslavenstva. Nastojanje da se uz pomoć Starčevićevih ideja potkrijepe teze o neslavenskom porijeklu Hrvata, te da se od Starčevića čak pravi preteča fašizma i rasizma, predstavljalo je očigledne falsifikate Dovoljno je istaći da je Starčević, kao buržoaski demokrat, stajao na načelima velike francuske revolucije, kojima je fašizam po svojoj ideologiji bio izrazita suprotnost.[126]

Osjetnije jačanje proustaške djelatnosti u zemlji nastaje krajem 1937. i početkom 1938, kada je Beogradskim ugovorima ustašama bio omogućen povratak iz emigracije. To je početak nove etape u razvoju ustaške organizacije.

Ipak, jugoslavenske su vlasti pazile kojima će osobama dopustiti povratak. U svakom pojedinom slučaju traženo je mišljenje nadležne upravno-policijske vlasti za osobe koje su se javljale jugoslavenskim predstavništvima u inozemstvu i tražile odobrenje za povratak. Tim je organima bilo naređeno da pri »davanju mišljenja o dozvoli povratka ustaša pribave i garanciju njihovih porodica da će nad njima vršiti nadzor i da će se starati da ih se onemogući u svim pokušajima koji bi se kosili sa državnim interesima«. Mi-

[124] Naša domovina, II, n. dj., 1049; o desno orijentiranim književnim revijama usp. opširnije M. *Vaupotić,* Časopisi hrvatske književnosti (1935-1945), *Zadarska revija,* 3/1964, 236-239, i *S. Vučetić,* Hrvatska književnost 1914-1941, Zagreb 1960, 83 i d.

[126] Usp. *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj, 267 i d.

[126] Budući da se o napisima nekih od spomenutih autora govori u daljnjem tekstu, ovdje, od preostalih, treba spomenuti knjižicu *M. Starčevića,* Ante Starčević i Srbi, Zagreb 1936; zatim na neke napise u spomenici: Dr Ante Starčević - o 40. godišnjici smrti, Zagreb 1936. Također treba ukazati i na Almanah hrvatskih sveučilištaraca, Zagreb 1938.

nistarstvo unutrašnjih poslova donijelo je doduše načelnu odluku da se dopusti povratak svim emigrantima, koji se nalaze u Italiji, a »nisu učinili nikakvo krivično delo« protiv države. Karakteristično je da su banske uprave Savske i Primorske banovine - kojih se to pitanje najviše i ticalo jer je mjesto boravka glavnine emigranata bilo s područja tih banovina - izrazile velike rezerve o povratku emigranata. One su u prvom redu ukazivale na mogućnosti jačanja ustaške protuređimske akcije, što bi zahtijevalo pojačan nadzor područnih vlasti.[127]

Prijelaz ustaških emigranata iz Italije u Jugoslaviju počeo je sredinom studenog 1937. i trajao, s većim ili manjim prekidima, uglavnom do sredine 1939. U istom razdoblju vratilo se u Jugoslaviju i nekoliko emigranata iz Trećeg Reicha. Prema podacima jugoslavenske policije, a na osnovu izvještaja V. Miličevića, u Jugoslaviju se vratilo oko 260 emigranata.[128] Prema ocjeni MUP-a, na intenzitet prijelaza utjecao je posebno povratak Mile Budaka u srpnju 1938, jer je poslije toga prešla glavnina emigranata.[129] Prema istim podacima, u Italiji je još ostalo oko 250 osoba, od kojih se glavnina (oko 170) nalazila na Liparima.[130] Ta će grupa ustaša, na čelu s Pavelićem prijeći u zemlju travnja 1941.

Među ustašama povratnicima bilo je i istaknutijih članova organizacije. Tako su iz Italije došli Mile Budak, Jure Francetić, Josip Milković i neki drugi, a iz Njemačke Mladen Lorković.

Koji su bili motivi povratka ustaša iz emigracije u zemlju? Svi su zainteresirani faktori imali svoje posebne računice. Stojadinović i njegova vlada bili su zainteresirani za što veće slabljenje ustaške emigracije, pa je to bilo posebno regulirano Beogradskim ugovorima. Vlada je računala - radi učvršćenja režima u zemlji i dobivanja što veće podrške u inozemstvu - da bi povratak ustaške glavnine, koja se nalazila u Italiji, omogućio istodobno likvidaciju organizacije vani, kao i dovođenje ustaša pod neposredni nadzor jugoslavenskih vlasti. A to je moglo značiti ne samo otklanjanje opasnosti ustaške akcije po režim, nego i mogućnost razbijanja iznutra hrvatskog nacionalnog pokreta, čime bi se poljuljale pozicije HSS-a. Međutim, ne smije se zanemariti ni pretpostavka da je i sam Maček mogao imati interesa da oslabi ustašku organizaciju, kako bi mu ona bila manjom preprekom u njegovim akcijama u inozemstvu.[131]

Teško je na osnovu raspoloživih podataka ustvrditi koliko je prebacivanje gotovo polovice pripadnika ustaške skupine iz Italije u Jugoslaviju bilo i rezultat isplanirane Pavelićeve akcije. Treba poći od toga da se talijanska vlada pokazala spremnom da udovolji zahtjevima Jugoslavije u pogledu raseljavanja ustaša. Prema tome, najvjerojatnije je da se i proces prijelaza emigranata odvijao daleko više pod utjecajem talijanske vlade, nego li voljom samog Pavelića. Talijanska vlada pokazala se spremnom da žrtvuje ustaše i Pavelića da bi čvršće vezala Stojadinovića, u kojega je polagala velike nade za jačanje talijanskog utjecaja u Jugoslaviji i izgradnju profašističkog režima. Sporazum između Italije i Jugoslavije je tako na neki način zaskočio Pavelića. Osim toga, tada je on bio u internaciji, pa i nije mogao odlučnije utjecati na povratak emigranata. Teško je održiva i ocjena da su se spomenuti istaknutiji ustaše vratili u zemlju po naređenju samog Pavelića, ma da se ne smije potpuno odbaciti stanovita mogućnost da im je on dao odre-

[127] IHRPH, MF 20, sn. 620. Usp. i *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 80.

[128] *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 81.

[129] »Zapaženo je, da je broj povračenih emigranata iz Italije naglo skočio posle povratka Budakovog«. (IHRPH, Bilten MUP-a, za kolovoz 1938, kut. XVII).

[130] Kao u bilj. 128.

[131] Isto.

đene zadatke.[132] Karakterističan je slučaj Mile Budaka, koji je zemlju napustio potkraj 1932. god. On se vratio na osnovu dogovora s predstavnicima Milana Stojadinovića, koji je i inicirao akciju za njegov povratak. Stojadinović je pri tome svakako imao svoju računicu, a Budak svoje osobne razloge.[133]

Međutim, izvan svake je sumnje da je Pavelić bio osobito zainteresiran za širenje i jačanje ustaške djelatnosti u zemlji. Više je faktora utjecalo na to da se djelatnost ustaša upravo tada, u drugoj etapi, sve više povezuje s njegovim imenom. Razvoj događaja u zemlji, sve akutnije hrvatsko pitanje, a uz to i jačanje utjecaja Hrvatske seljačke stranke, sve su više zaokupljali i Pavelićevu pažnju. No ustaška akcija u zemlji bila je u stvari izvan Pavelićeva neposrednog domašaja i utjecaja, pa je pod utjecajem pojedinaca, mogla dobiti neovisniji tok. Nakon povratka emigranata iz Italije, to je pitanje moglo postati još aktualnije. Pavelić se stoga počinje sve više angažirati u jačanju ustaške djelatnosti i stvaranju organizacije u zemlji. U jednom političkom spisu, nastalom najvjerojatnije početkom 1938. god. ,[134] a koji je prvenstveno bio namijenjen propagandi u zemlji, Pavelić iznosi svoju analizu unutrašnje i međunarodne političke situacije, te daje direktive za daljnju djelatnost ustaša. Ističući da se ustaška organizacija pojavila u vrijeme kad su se pojedinci iz vodstva HSS-a pokolebali »te počeli dezertirati i prelaziti diktatorskom režimu«, s namjerom da pokušaju sklopiti sporazum, Pavelić isključivo uzdiže ustaški pokret kao jedini »aktivni otpor« režimu. Osvrćući se na diplomatsku aktivnost Jugoslavije u Rimu, koja je, između ostalog, bila usmjerena i na onemogućavanje rada ustaške organizacije, on zaključuje da to ne smije biti prepreka u daljnjoj akciji. Pavelić se, naprotiv, zalaže za njeno jačanje i širenje u zemlji, polažući sve nade u skori početak svjetskog rata za koji ustaše treba da se ozbiljno pripremaju. Međunarodni ratni sukob omogućio bi, prema njemu, dizanje ustaškog ustanka u zemlji, što bi rezultiralo slomom Jugoslavije i stvaranjem ustaške države.

Sredinom 1938. Pavelić se posebnom porukom ponovo obratio ustašama u zemlji. Svjestan toga da je u izmijenjenim međunarodnim odnosima, a posebno odnosima između Italije i Jugoslavije, ustašama u inozemstvu nametnuta potpuna pasivnost, on je sve veću pažnju poklanjao upravo akciji u zemlji, pa osobito insistira na propagandi *Načela.* U propagandi ustaškog programa treba, prema njemu, glavnu pažnju posvetiti isticanju granica buduće ustaške države u kojoj bi središte bile Bosna i Hercegovina. Zbog toga on podvlači potrebu da se privlači muslimansko stanovništvo kao dio hrvatskog naroda. Posebnu pažnju Pavelić posvećuje osnivanju ustaških organizacija po gradovima i selima, a ne izbjegava ni mogućnosti korištenja povremenih terorističkih akcija u određenim situacijama. Pavelić istodobno konstatira da je položaj u inozemstvu »vrlo težak«, te glavnu zadaću pridaje malobrojnim organizacijama u Americi, koje su i dalje imale slobodu rada.[135]

[132] Tako npr. 5. *Baien,* u svojoj knjizi: Pavelić, Zagreb 1952, 23, tvrdi da je Pavelić poslije Beogradskih sporazuma uputio »veći broj« ustaša u Jugoslaviju, i to prvenstveno »političke radnike« (Budak, Lorković i drugi), dok su s njime i dalje ostali »vojnici« (Moškov, Lisak, Kvaternik, Babić, Servatzy, Herenčić i drugi).

[133] Opširnije o tome usp. *Lj. Boban,* Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka iz emigracije (1938), *Zbornik* Historijskog instituta Slavonije (dalje: ZHIS), SI. Brod, 1970, br. 7-8, 507-523.

Sam Budak tvrdi da se vratio »poslije nedoličnog postupka talijanskih vlasti« prema njemu, a povratak mu je »omogućilo jugoslavensko poslanstvo u Rimu«. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9).

[134] Po svoj prilici radi se o jednom Pavelićevu govoru, koji je raspačavan u zemlji pod naslovom »Politički položaj«. (Usp. *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 81, gdje je unesen pogrešan datum, svibanj 1937).

[136] Taj je dokument objavljen kasnije u *Ustaši,* 2. I 1944.

S povratkom spomenutih istaknutijih ustaša dotadašnja djelatnost poprima ustaljenije oblike. Zahvaljujući političkom razvoju ne samo u zemlji nego i u međunarodnim odnosima, s obzirom na porast fašističke opasnosti, nastale su veće mogućnosti za javna istupanja pojedinih ustaških elemenata. Ti su istupi bili dio sve oštrije konfrontacije proustaških i desničarskih snaga s politikom vodstva HSS-a na čelu s Mačekom; tako su se u biti nazirale dvije suprotne političke koncepcije. Takvom javnom ponašanju proustaških snaga išla je na ruku i politika Milana Stojadinovića, koji je na različite načine u Hrvatskoj tražio saveznike protiv Mačeka. Ustaše su se tako i nehotice pojavili kao indirektni pomagači politike režima.

U javnom političkom životu u Hrvatskoj grupa oko Mile Budaka pojavila se kao glavni nosilac ustaške djelatnosti. Početkom veljače 1939. Budak je pokrenuo tjednik *Hrvatski narod,* koji je u stvari bio legalno ustaško glasilo. Taj je list postao središte ustaške propagande u zemlji. U njemu je jednako velika pažnja posvećivana unutrašnjopolitičkim pitanjima i međunarodnim odnosima. Osim Mile Budaka, kao glavnog urednika, među glavnim suradnicima *Hrvatskog naroda* bili su Slavko Kvaternik, Mladen Lorković, Ivan Oršanić, Božidar Cerovski, Vilko Begić, Dominik Bumber i neki drugi.[136] *Hrvatski narod je* okupio najradikalniji dio desno orijentirane hrvatske inteligencije, dajući njenoj djelatnosti izrazitije političko obilježje.

Treba spomenuti i djelatnost separatističke grupe na čelu sa Stjepanom Bućom, premda ona formalno nije bila vezana uz ustašku organizaciju. Zajedničko obilježje s ustašama bili su koncepcija o »samostalnoj hrvatskoj državi« i pozivanje na staro pravaštvo; u ostalim pitanjima postojale su razlike. Nema osnove da se ova grupa i formalno ubraja u nosioce ustaškog pokreta.[137] Buć se doduše i sam dvadesetih godina isticao kao frankovac, ali je njegov politički razvoj u kasnijim godinama bio drukčije usmjeren, za razliku od onih koji su se priklonili Paveliću. Buć i njegova grupa zagovarali su isključivo pronjemačku, tj. nacističku orijentaciju. U veljači 1938. Buć je pokrenuo list *Nezavisnost,* koja je postala glasilo te struje. Propagirajući otvoreno nacionalsocijalističku ideologiju u Hrvatskoj, ta struja je vidjela poboljšanje položaja hrvatskog naroda i smisao njegove budućnosti »samo u jednom nacionalnom socijalizmu, razumije se hrvatskome«.[138] Prvi organizacioni pokušaj ove grupe bilo je osnivanje tzv. Hrvatskog radničkog pokreta, potkraj 1938; tu je organizaciju policija ocijenila kao »frankovačku frakciju«, a u stvari bila je to ekspozitura njemačke propagande u Hrvatskoj, koja je bila u neposrednoj vezi s njemačkim konzulatom u Zagrebu.[139] Ta će grupa doći do većeg izražaja kasnije, prilikom stvaranja nacionalsocijalističke stranke u Hrvatskoj.

No, u konkretnoj političkoj situaciji nije bilo većih suprotnosti između Bućeve grupe i samih ustaša, barem se u javnosti nije stjecao dojam većeg nejedinstva, nego se činilo da zajednički djeluju.[140]

[136] *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 82.

[137] O ovoj grupi kao sastavnom dijelu ustaškog pokreta pišu *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 267-268 i *F. Čulinović,* Dvadeset sedmi mart, n. dj., 33. Tu je ocjenu preuzeo donekle i autor ovog rada: Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 82. Po svoj prilici je najbliže istini mišljenje koje zastupaju *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 36, ističući da Bućeva grupa nije prihvaćala tijesne veze Pavelića s fašističkom Italijom.

Uz Buća su se u ovoj grupi još isticali Slavko Govedić, Mirko Košutić, Juraj Veselić, Đuro Medved, Stjepan Severinac, Viktor Košutić.

[138] *Nezavisnost,* 12. I 1940.

[139] IHRPH, K. VIII, Izvještaj Uprave policije u Zagrebu Banskoj vlasti, 18. VIII 1939.

[140] Tako se u istom izvještaju navodi da Hrvatski radnički pokret »stoji u uskoj vezi sa pokretom Budakovih hrvatskih nacionalista«. (Kao u bilj. 139).

Bućeva struja zdušno je i zajedno s ustašama kritizirala politiku vodstva HSS-a, iako je u nekim konkretnim situacijama zauzimala i drukčije stavove od ustaških. To je uskoro došlo do izražaja prilikom izbora za Narodnu skupštinu, prosinca 1938. Tada se konkretno pojavilo pitanje kakav stav treba da zauzmu proustaški elementi prema HSS, koja je razvila široku predizbornu kampanju. Dok je Bućeva *Nezavisnost* propagirala apstinenciju na izborima, Budak je zagovarao podršku Mačeku, te se zbog toga između dviju strana razvila prilično žučna polemika. Budak je u toj situaciji zastupao taktiku ustaške podrške borbi protiv režima, ne mijenjajući u tome ni malo dotadašnji stav prema HSS-u. Nastala situacija pokazala je i kako se režim koristio ustašama da oslabi pozicije HSS-a. Posebna je uloga bila namijenjena *Hrvatskom borcu,* čiji je urednik bio Joe Matošić. U svom posebnom izdanju, taj je list na sam dan izbora objavio »poruku Pavelića« biračima u Hrvatskoj u kojoj on apelira za apstinenciju. Ta akcija, koja je najvjerojatnije potekla iz Stojadinovićeva kruga, trebala je da pokoleba Mačekove pristaše i unese zabunu među njih.[141]

Hrvatski narod počeo je uskoro pojačanu kampanju protiv bilo kakvog sporazuma s vladom u Beogradu, zahtijevajući da i vodstvo HSS-a prihvati taj stav. Budak je pisao: »Skoro je neumjesno govoriti, da treba praviti nekakav sporazum, jer ne postoji nikakav nesporazum: sve su vlade do sada posve svjesno, bez ikakove zabune, činile sve što je Hrvatima bilo i krivo i nepravedno, a što je uspješno produbljivalo među nama jaz. Kakav tu sad treba sporazum, kada je dovoljno, da se svak počne baviti samo svojim poslovima i da ne zasjeca plugom susjedovu oranicu!?«[142] Bio je to očigledan primjer pritiska na vodstvo HSS-a čiji utjecaj nijedan opozicioni politički faktor u Hrvatskoj nije mogao zaobići. I sam je Budak, po svom povratku iz emigracije, računao na mogućnost većeg utjecaja na Mačeka radi vođenja radikalnije politike, koja bi se u određenom smislu približila ustaškoj koncepciji. Prema navodima samog Mačeka, Budak mu je u ime svoje grupe, tj. ustaša, predlagao zajedničku akciju, koja bi rezultirala Mačekovim otvorenim priklanjanjem silama Osovine. To je značilo da se hrvatsko pitanje treba rješavati uz pomoć i podršku Hitlera. Kad je Maček odbio takvu politiku, to je ujedno značilo i razlaz s Budakom.[143]

Logična posljedica takvog razvoja bila je vrlo pooštrena ustaška kritika vodstva HSS-a i Mačeka nakon sklapanja sporazuma od 26. kolovoza 1939. i stvaranja Banovine Hrvatske. Ustaše su ne samo preko *Hrvatskog naroda,* nego i raspačavanjem većeg broja letaka napadali sporazum, tj. Mačeka i vodstvo HSS-a, osuđujući ih da »spašavaju Jugoslaviju«, te da su »pod firmom sporazuma prodali hrvatski narod«. Lecima je širena i posebna Budakova izjava u povodu zaključenja sporazuma pod naslovom: »Lajbek je zakopčan«. U njoj Budak ističe daje glavni uzrok sklapanju sporazuma »u poslovičnom pogrešnom gledanju« Mačeka na međunarodnu politiku, jer je on - kako ističe Budak - »došao do zaključka, da je najpreča zadaća hrvatskog naroda da spašava jugoslavensku koncepciju u njenom punom opsegu, jer će se samo u njoj moći i on sam spasiti i od *vanjskih neprijatelja«.* U isto vrijeme raspačavani su i leci pod naslovom: »Mačekova slobodna Hrvatska - Dr Maček više voli bijelog Orla Karađorđevića nego li čast i slobodu hrvatskog naroda«, u kojima se zaključuje da za Hrvate sporazum, s državnopravnog gledišta, znači da se oni sami »odriču hrvatske misli a time i svoje samostalne hrvatske države (...)«, dok u političkom pogledu to predstavlja »kapitulaciju«.[144] Ocjenjujući političku situaciju u protekloj, 1939. godini, *Hrvatski narod* zaključuje daje ona

141 Opširnije o tome usp. *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 269-270.

142 *Hrvatski narod,* 24. II 1939.

143 Kao u bilj. 141, 268-269.

144 *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 83.

donijela određeni preokret, koji je u prvom redu bio uvjetovan međunarodnom situacijom, ali da se »poslije sklopljenog sporazuma nije dogodilo u unutarnjoj politici ništa, što bi bilo vrijedno posebnog spomena«.[146]

Kad su Maček i Cvetković počeli voditi pregovore koji su prethodili sporazumu od 26. kolovoza, ustaški elementi u zemlji poveli su propagandu za teritorijalne izmjene u duhu svoje velikohrvatske koncepcije. Ta akcija je uglavnom vođena iz Zagreba. Koristeći se nastalom političkom atmosferom, do koje je došlo zbog pregovora, ustaše su počeli propagirati pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj.[146] Prema nekim podacima, Budak je zahtijevao od Mačeka da ne dopusti da dođe do diobe Bosne i Srijema.[147] Odmah nakon sporazuma, Mladen Lorković je u izdanju Matice hrvatske objavio knjigu »Narod i zemlja Hrvata«, u kojoj je posebnu pažnju posvetio pitanju granica Hrvatske. Osim sebi svojstvene analize brojnog stanja hrvatskog naroda, koja je puna falsifikata, Lorković je na svoj način utvrdio i opseg hrvatskog »povijesnog teritorija«, prema kojemu je Banovina Hrvatska bila tek djelimično rješenje hrvatskog pitanja. U Banovini Hrvatskoj, prema Lorkoviću, »nijesu okupljeni, kao što bi ime kazalo, krajevi s pretežno hrvatskim pučanstvom, krajevi, koji su u povijesnom smislu hrvatski, ni krajevi, koji po svom gospodarskom sustavu i zemljopisnom položaju gravitiraju prema Hrvatskoj. U Banovini Hrvatskoj okupljeni su tek oni krajevi, u kojima katolički Hrvati tvore većinu, dok su područja islamskih Hrvata gotovo beziznimno ostala izvan Banovine Hrvatske«. Prema tome, granice Banovine Hrvatske ne mogu biti konačne, zaključuje Lorković.[148]

Od samog početka ustaše nastoje iskoristiti situaciju u Banovini Hrvatskoj za jačanje svoje političke djelatnosti. Oni uspijevaju osnovati neka društva i proširiti svoju ilegalnu štampu. Centar daljnje aktivnosti postaje novoosnovano društvo »Uzdanica«, koje je kao »pripomoćna štedna zadruga«, u stvari okupljalo pristaše ustaškog pokreta. »Uzdanica« je s jedne strane legalno radila na osnivanju svojih podružnica po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, raspačavajući preko njih *Hrvatski narod,* a s druge strane je u isto vrijeme pokušavala organizirati i ilegalne ustaške *rojeve.* Bili su to konkretniji koraci u stvaranju ustaške organizacije na širem području.[149] Preko »Uzdanice« ustaše su djelovali i na Zagrebačkom sveučilištu, pa je u okviru toga društva bio osnovan Ustaški sveučilišni stožer 1940. god.[150] Članovi tog društva organizirali su u pojedinim prilikama manje terorističke akcije. Tako je bilo izazvano uzbuđenje u Zagrebu nakon ustaške akcije, potkraj veljače 1940, kad su ustaše postavili eksploziv u nekoliko javnih telefonskih govornica i pakleni stroj u zgradi Sudbenog stola.[151]

Ustaše su u svojoj propagandi, prvenstveno preko *Hrvatskog naroda,* osobitu pažnju posvećivali međunarodnim odnosima. *Hrvatski narod je* otvoreno izražavao svoje simpatije prema »velikim susjedima« Italiji i Njemačkoj, dajući jasno do znanja da ustaški pokret u budućnosti računa na podršku tih sila. Otvoreno su izražavane simpatije za Hitlerovu koncepciju novog evropskog poretka i odobravani prvi koraci njemačke i talijanske ekspanzije (Anschluss, CSR, Albanija). Rezimirajući političku situaciju u prvoj

[146] *Hrvatski narod,* 25. XII 1939. O odnosu ustaša prema sporazumu usp. i *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 271-272.

[146] Konkretnije o tome usp. *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 83-84.

[147] *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 269.

[148] *M. Lorković,* Narod i zemlja Hrvata, Zagreb 1939, 221 i 227-228. Tekst knjige je prethodno objavljivan u nastavcima u *Hrvatskoj reviji,* od br. 5/1938. do br. 8/1939.

[149] *Hrvatski narod,* 7. VII i 24. XII 1941.

[150] IHRPH, ist. mat. Z. Blažekovića.

[151] Usp. *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. d., 84.

polovici 1939, Lorković je isticao daje došlo do »zamašnih teritorijalnih promjena u Evropi, kao i do sloma republikansko-komunističke vojske u Španjolskoj, a vjerojatno da će dovesti i do daljnje duboke izmjene evropske i svjetske *ravnoteže.* Stvaranjem češko-moravskog protektorata - zaključuje Lorković - Njemačka je dosegla broj pučanstva Francuske i Engleske zajedno (bez kolonija), riješila veoma zamašita strateška pitanja, postala prvom industrijalnom državom svijeta, k tome dobila velike količine prvorazrednog oružja, i što je još važnije, ona je bitno povećala svoj ratni potencijal Škodinim tvornicama. Italija je stvaranjem personalne unije s Albanijom postala preko noći balkanskom vlašću, ojačavši time sveukupne svoje pozicije na Mediteranu. A pobjednička Francova Španjolska znači treći autoritativni bedem oko Francuske i apsolutnu premoć osovine u zapadnom Mediteranu. Ovo proljeće kao i lanjska jesen, bijahu crni petki zapadne demokracije«.[152]

Još je otvorenije simpatije prema silama Osovine izražavala ilegalna ustaška štampa, koja je u prvom redu podvlačila rješenje pitanja »samostalne Hrvatske« u sklopu međunarodnih odnosa, na osnovi novoga evropskog poretka. Stvaranje Trojnog pakta - isticala je *Hrvatska pošta* sredinom listopada 1940. - omogućilo je »još povoljnije uvjete za pobjedonosni svršetak rata po Osovini i za uspostavljanje novog poretka u svijetu (...)«. U tom okviru - propagirao je isti list - postavljeno je i pitanje stvaranja nezavisne države Hrvatske, »koja će uz ostale male i srednje države Europe biti ravnopravni član nove europske zajednice«. Ustaška je propaganda znatnu pažnju pridavala i veličanju novog evropskog poretka u koji treba da se u budućnosti uklopi i hrvatski narod. U tome je osobito prednjačila *Hrvatska smotra,* čiji je glavni urednik Ivan Oršanić pisao da »uklapanje u novi poredak mora biti psihološki, politički, kulturno i ekonomski potpuno jasno i određeno upravo zato, što se ne radi o povremenim pojavama, nego o povijesnom započinjanju nove epohe, koja će obuhvatiti život cijeloga svijeta«.[153] Desničarska propaganda nalazila je sve vidljivije nosioce i u pojedinim klerikalnim institucijama i štampi.[154]

Otvorene simpatije za Hitlera i njemačku ekspanziju sve je više izražavala i grupa oko Buća preko *Nezavisnosti.* Buć je u lipnju 1940. osnovao Hrvatsku nacionalsocijalističku stranku. U programu, koji je izradio Juraj Veselić, istaknuto je da se stranka »bori za uspostavu nezavisne hrvatske države, koja će biti u najužem političkom prijateljstvu s njemačkim Reichom«. Aktivnost te stranke svodila se uglavnom na propagandu lecima i na vrbovanje radnika za rad u Njemačkoj.[156] U jednom memorandumu, koji je Buć u studenom 1940. u ime svoje grupe priredio za Hitlera, traži se pomoć Trećeg Reicha za uspostavu hrvatske države. U memorandumu se ističe gotsko porijeklo hrvatskog naroda, te ukazuje na njegovo »krvno srodstvo« i »sličnost kulture« s njemačkim narodom. Potpuno se odbacuje politika HSS-a, koja »zastupa ideju nacionalnog jedinstva Hrvata i Srba« te nema prave veze s narodom.[156]

Što se tiče unutrašnje politike, sporazum od 26. kolovoza i dalje će biti glavni predmet kritike i napada ustaške propagande. U tome i treba tražiti osnovne uzroke još jačeg sukoba između HSS-a i separatističkih snaga. To će donekle potvrditi i politička praksa u Banovini Hrvatskoj, jer su Banska vlast i vodstvo HSS-a počeli poduzimati mjere radi

[162] *Hrvatski narod,* 21. VII 1939. Članak je napisao M. Lorković, pod pseudonimom Junius, kojim se služio jer se još nalazio u emigraciji, odakle je surađivao u listu. Lorković se vratio u zemlju potkraj 1939. god.

[163] *Hrvatska smotra,* 11-12/1940, 565.

[154] Opširnije o tome usp. *F. Culinović,* Dvadeset sedmi mart, n. dj, 41-42.

[155] IHRPH, MF 3, sn. 447-460. Od literature usp. *R Horvat* n. dj, 615-616, i *L Hory-M. Broszat,* n. dj, 53-54.

[156] VII, NAV-N-T-501, 265/000447-455.

sprečavanja djelatnosti spomenutih snaga. Politički vrhovi u Banovini Hrvatskoj bili su u vlastitom interesu primorani sprečavati daljnje jačanje ustaške djelatnosti, koju su čak smatrali za najveću opasnost poslije komunističke. Ipak je taj odnos prema frankovcima bio znatno blaži nego prema komunistima. Treba imati na umu daje vodstvo HSS-a bilo osobito zainteresirano da u Hrvatskoj održi mirnu političku situaciju kako bi nesmetano mogla provoditi vlastitu politiku. Ono, s druge strane, i nije moglo do kraja obračunati s ustaškim elementima, jer su oni zauzimali niz više ili manje utjecajnih pozicija u samoj Hrvatskoj seljačkoj stranci i njenim različitim organizacijama (Seljačka i Građanska zaštita, Gospodarska sloga, Pogod i dr.), kao i u administrativnom aparatu Banovine Hrvatske.[157]

Nakon sporazuma od 26. kolovoza ustaše su se pojavljivali i kao faktor koji je utjecao na povećavanje političke napetosti u Hrvatskoj. Prema ocjeni u jednom izvještaju njemačkog poslanstva u Beogradu, s kraja studenog 1939, »neraspoloženje prema Beogradu« koje je vidljivo u Hrvatskoj, uzrokuje i *»postojanje jake unutrašnje hr\'atske opozicije protivu Mačeka.* Ovde je reč - ističe se u izvještaju - o hrvatskoj nacionalističkoj grupi koju ideološki vodi *Pavelić.* Ova opoziciona grupa zahteva postizanje mnogo dalekosežnijih ciljeva u hrvatskoj politici i stvarno potpunu nezavisnost, po mogućstvu i samostalnu hrvatsku državu. Ti krugovi prebacuju Mačeku daje prema Beogradu bio popustljiv i kritikuju ga tvrdeći da se uopšte upustio u kompromisno rešenje kako to pokazuje sam sporazum«.[158]

Konkretne mjere za suzbijanje ustaške djelatnosti poduzete su tek nakon spomenutih ustaških terorističkih akcija u Zagrebu. Osuđujući te izgrede Maček je izjavio da su ih počinili elementi »koji su se upregli u kola beogradske reakcije, potpomognute, ako svi znaci ne varaju, vanjskim neprijateljima (...)«.[159]

U vezi s tim akcijama, Banska vlast je potkraj veljače 1940. uhapsila grupu od 50 osoba, poglavito proustaških elemenata. Tom prilikom uhapšen je i Budak.[160] Svakako je najvažnija bila zabrana daljnjeg izlaženja *Hrvatskog naroda,* početkom ožujka 1940. Banska vlast je spriječila i sva daljnja nastojanja za pokretanje novog lista (*Hrvatska zemlja, Hrvatska sloboda, Croatia*).[161] Osim toga, po naređenju Banske vlasti u siječnju 1941, bili su razriješeni upravni i nadzorni odbor Matice hrvatske, a daljnje vođenje poslova predano je povjereniku.[162]

Tako je ustaška djelatnost bila više upućena na ilegalne oblike.[163] Propagandi koja je bila vođena u prvom redu lecima, cilj je bio da izazove razdor ne samo u širokom demokratskom i antifašističkom pokretu nego i u vodstvu HSS-a; istodobno, naglašavana je potreba proosovinske orijentacije. U povodu spomenutog hapšenja veće grupe proustaških elemenata u veljači 1940, ustaše su izdali letak pod naslovom »Veleizdajnik na djelu«, u kojemu su pojačali napade na Mačeka, optužujući ga da »uništava jedinstvo Hrvata, uništava Hrvatsku, da bi spasio Jugoslaviju (...)«. Uz to Mačeku se osobito zamjeravalo što nije iskoristio »povoljne prilike« u međunarodnim odnosima koje bi omogućile stvaranje »samostalne Hrvatske«. Zbog toga se u daljnjoj ustaškoj propagandi -

157 *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 273.

158 Aprilski rat 1941, n. dj., 468-469.

169 *Hrvatski dnevnik,* 6. III 1940.

160 VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.

161 Naša domovina, II, n. dj., 1050.

162 Usp. o tome i *J. Ravlić,* Matica hrvatska 1842-1962. n. dj„ 194.

163 Osim letaka, glavni nosioci ustaške propagande u Banovini Hrvatskoj bili su ilegalni listovi *Hrvatska pošta,* koja je označena kao »glasilo hrvatskog ustaškog pokreta«, i *Ustaša.* Oba lista su pokrenuta 1940. god.

što se jasno vidi i iz toga letka - sve više insistiralo na stvaranju kulta ustaškog poglavnika Pavelića. S približavanjem ratne opasnosti Jugoslaviji, ustaška je propaganda sve više isticala neminovnost njenog sloma. Ilegalna *Hrvatska pošta* u jednom svom članku, zaključuje da za »Jugoslaviju spasa nema. Dani su joj odbrojani. Na njenim razvalinama stvorena će biti velika nezavisna država Hrvatska, a ostali narodi imat će mogućnost samoodređenja i priključka onim državama u kojima žive njihovi sunarodnjaci«.

Dakako da su ustaše s porastom nada u bliski slom Jugoslavije sve više isticali ciljeve buduće »hrvatske države«. Tako je u prosincu 1940. objavljena ilegalna brošura: »Za što se bore Hrvati ustaše Pavelićevci« koja je zapravo sadržavala program buduće ustaške političke prakse. Naglašavajući značenje ideja ustaškog pokreta za budućnost hrvatskog naroda, ustaše su osuđivali kao neprijateljske sve ideologije iza kojih su, po njihovom mišljenju, stajali Srbi, Zidovi, komunisti i HSS. U pogledu uređenja buduće ustaške države, bilo je zamišljeno da se u društvenom uređenju uvede korporativni sistem; hrvatski narod bi dakako bio vladajuća nacija, dok bi druge narodnosti trebale da se isele »u granice svojih država i svoje domovine«. Nosilac cjelokupnog nacionalnog života bit će ustaški pokret. Na čelu »naroda i države« nalazit će se vođa Ante Pavelić.[164]

Ustaše u zemlji, kako je to već naprijed konstatirano, nastojali su organizaciono okupiti svoje pristaše kao članove pokreta. Međutim, ustašama u zemlji nije uspjelo da se organiziraju u posebnoj organizaciji s određenim obilježjima političke stranke. Bez vidljivije političke osnovice ustaški pokret se u organizacionom pogledu mogao jedino izgrađivati kao ilegalna teroristička organizacija. Međutim, ni takvi pokušaji nisu postigli željene rezultate, pa se ustaški pokret u zemlji svodio na one malobrojne pristaše, koji su položili posebnu ustašku prisegu (tzv. zakleti ustaše). Karakteristična je ocjena ustaške organizacije koju je prilikom saslušanja pred organima narodne vlasti dao poslije rata Vjekoslav Blaškov, jedan od utjecajnijih ustaša još prije rata. »U Hrvatskoj nije postojala ustaška organizacija koja bi radila po Pavelićevim uputama. Bilo je grupica i pojedinaca nacionalista. (...) U samom Zagrebu ustaški je pokret bio samo donekle organiziran. Bolje reći u Zagrebu je bio življi kontakt među ustašama. Uglavnom su se ustaše držali Budaka i Kvaternika, koji su na svoju ruku više politički nego organizaciono djelovali. (...) U 1938. počeli su nekoji istaknutiji, koji su iz Zagreba odlazili u provinciju, vrbovati pojedince za ustaški pokret. Ovo se je uglavnom sastojalo u polaganju ustaške prisege. Ali kod toga nije nigdje dolazilo do stvaranja nekih organizacija u smislu hijerarhije i vodstva. Nije bilo ni određenih zadataka ni instrukcija«.[166] S tom se ocjenom podudara i izjava Mile Budaka, koji ističe da ustaše tada nisu »formalno provodili ustaške organizacije«. Prema njemu, postojali su pristaše a »ideološka veza između njih postojala je preko lista *Hrvatski narod* dok nije ovaj zabranjen (...)«. Poslije toga, prema Budaku, pojedini ljudi su održavali veze a slao ih je Slavko Kvaternik.[166]

Ni rukovodstvo ustaške organizacije u zemlji nije bilo formalno određeno. Zbog nedostatka izvora nije moguće pouzdanije utvrditi koji su uzroci tome. Politička djelatnost ustaša u zemlji, pa prema tome i sama organizacija, nije se razvijala po nekom sistemu kojim bi kontinuirano rukovodio sam Pavelić, odnosno njegov formalno imenovani opunomoćenik. Teško je reći koliko bi i samom Paveliću odgovaralo takvo rukovođenje, zbog bojazni da ne bi bio ugrožen njegov vlastiti prestiž. Na osnovi raspoloživih podataka može se ustvrditi da su Slavko Kvaternik i Mile Budak bili u određenom smislu na

[164] O čitavoj toj ustaškoj propagandi usp. opširnije u *F. Jelić-Butić,* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj., 86-88.

[165] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.

[166] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9. Prema Budaku je dr Mirko Jerec bio jedna od glavnih Kvaternikovih veza sa pokrajinom. (Isto).

čelu ustaša u zemlji. Sam Kvaternik navodi da je vodstvo pokreta bilo u njegovim rukama samo do povratka Budaka. Tada je ovaj preuzeo »politički rad«, a Kvaternik »vodio cjelokupnu revolucionarnu organizaciju«, što bi značilo da se bavio organizacionim pitanjima.[167] To potvrđuju i spomenute izjave Blaškova i Budaka.

Ustaška djelatnost bila je - kako se to iz prethodnog prikaza jasno vidi - pretežno usredotočena u samom Zagrebu. Tu je i bilo najviše članova, većinom okupljenih oko spomenute zadruge »Uzdanica«.[168] U ostalim područjima aktivne su bile samo omanje grupe i pojedinci, a i to ponajviše u nekoliko većih gradova. U Karlovcu je djelovalo nekoliko intelektualaca ustaša (Ante Nikšić, Feliks i Vladimir Zidovec).[169] Prema nekim podacima, s Karlovcem je održavalo vezu nekoliko pojedinaca iz Pokuplja.[170] U Ogulinu je djelovalo nekoliko ustaša intelektualaca (advokat Lovro Sušić, pop Ivan Mikan, umirovljeni učitelj Jurica Marković). S njima su bili povezani pojedinci na području kotara, ali nije moguće utvrditi njihov broj.[171] Stanovita djelatnost karlovačke i ogulinske grupe osjećala se na području kotara Slunj, gdje je uz pomoć tamošnjih pojedinaca (župnici Ivan Nikšić i Dragutin Kukolj) osobito bio aktivan L. Sušić, kao Mačekov zastupnik.[172]

U Lici je proustaška djelatnost dolazila uglavnom do izražaja u Gospiću, gdje se nalazilo nekoliko ustaša povezanih sa Zagrebom. U Gospiću je već ranije djelovala grupa istaknutijih Pavelićevih pristaša, uglavnom intelektualaca (Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Marko Došen, Jurica Frković).[173] Pojedinci ustaše su određeno vrijeme donekle bili aktivni i u nekim drugim područjima Like, kao u kotaru Otočac (Jure Francetić) i Perušić (Juco Rukavina), te u kotarevima Gračac i Brinje.[174]

I u Slavoniji su ustaše također bili malobrojni a djelovali su preko organizacija Građanske i Seljačke zaštite, u kojima su ponegdje držali jače pozicije. Glavni su nosioci bili intelektualci te studenti i poneki đaci. U Osijeku su desničarski elementi držali u svojim rukama *Hrvatski list* (Matija Kovačić), a u Slavonskom Brodu imali su utjecaja u vođenju lista *Posavska Hrvatska* (Franjo Dujmović). Osim toga, pojedinci su politički radili u Novoj Gradiški, Slavonskoj Požegi, Vinkovcima, Virovitici i Vukovaru.[176] U Srijemu je nekoliko pojedinaca djelovalo uglavnom preko HSS-a u Sremskoj Mitrovici (Petar Gvozdić, advokat).[176]

U sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, proustaški elementi počinju djelovati od 1939. u Varaždinu (Mate Frković). Tu je 1937-1938. izlazilo *Hrvatsko jedinstvo,* koje se nalazilo pod utjecajem desničara.[177] Njihova aktivnost odvijala se donekle i u Čakovcu.[178]

[167] *Hrvatski narod,* 7. VII 1941. Vid. i članak SI. Kvaternika u *Spremnosti,* 10. IV 1942.

[168] Kao u bilj. 166.

[169] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.

[170] Usp. zbornik: Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja, Karlovac 1969, 384-391.

[171] Usp. *M. Sobolevski,* Drežnica 1941, Ogulin 1970, 22-23.

[172] Kao u bilj. 170, str. 249, 254-255.

[173] Isto, 450-452; Lika u NOB 1941, zbornik, I, Beograd 1963, 152-153.

[174] Djelatnost KPJ do aprila 1941., n. dj., 517-518,670-673,688-689, Lika u NOB 1941, n. dj., 283 i 439.

[175] Usp. *Z. Krnić,* Prilog proučavanju društveno-političkih prilika u Slavoniji pred aprilski rat 1941. godine, ZHIS, br. 6, 1968, i *J. Cazi,* Vukovar u klasnoj borbi, Zagreb 1955, 387-388.

[176] Usp. zbornik: Sremska Mitrovica - u čast dvadesetpetogodišnjice oslobođenja grada 1944-1969, Sr. Mitrovica 1969, 187.

[177] *Hrvatsko jedinstvo* (Varaždin), 16. V 1941 (sjećanja Mate Frkovića).

[178] Usp. Prilog historiji radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe u Međimurju od 1919-1959 godine, Čakovec 1959, 60.

Vidljiviju akciju razvili su proustaški elementi u Sisku, gdje su imali utjecaja u *Hrvatskim novinama* (Roko Faget), te u Hrvatskom akademskom klubu, koji su osnovali studenti frankovci.[179] U Petrinji i Glini su se angažirali kao ustaše Mirko Puk i Mirko Jerec.[180]

U Dalmaciji je centar ustaške djelatnosti bio u Splitu, a na čelu mu je bila grupa intelektualaca (Edo Bulat, Josip Berković, Ante Luetic, Bruno Nardeli).[181] Manje grupe i pojedinci bili su u nekim mjestima Dalmatinske zagore.[182]

U Hercegovini ustaše su bili aktivniji u zapadnom dijelu, na području kotara Mostar, Ljubuški, Čapljina.[183]

U Bosni su ustaše djelovali više u zapadnim područjima (Banja Luka, Travnik), te u Sarajevu.[184]

Nemoguće je pouzdanije utvrditi broj ustaša u pojedinim mjestima i krajevima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. To ne dopuštaju raspoloživi izvori, koji su s obzirom na različitost svog porijekla, veliku fragmentarnost i uopće potpunu manjkavost za pojedina područja, uglavnom nepouzdani. Veoma je teško utvrditi i kriterij za kvalificiranje pripadnika ustaške organizacije. Sami ustaše nisu vodili nikakve popise prisegnutih članova, a bilo bi bez sumnje neispravno, ako bi se samo takvi uzimali u obzir. U svakom slučaju, trebalo bi provesti precizniji izbor, koji bi zahtijevao sistematsko i minuciozno istraživanje, i koji bi uzeo u obzir mnogobrojne momente. Prema tome, nije moguće pouzdanije utvrditi ni ukupan broj ustaša u zemlji. Broj od 2000 ustaša, koji se u literaturi najčešće spominje, može služiti tek kao neprovjerena orijentacija,[185] a pripadnika ustaškog pokreta bilo je vjerojatno toliko po širem kriteriju. To najbolje potvrđuje podatak da je od spomenutog broja ustaša polovica živjela i djelovala u samom Zagrebu. Nedvojbeno je, dakle, da taj broj nije obuhvaćao isključivo evidentirane ustaše nego u stvari one desničarske elemente, koji su se u pojedinim trenucima i situacijama na ovaj ili onaj način izjašnjavali za pojedinu ustašku akciju.

Ipak, broj ustaša u širem smislu riječi rastao je usporedo sa širenjem ustaške djelatnosti. U kratkotrajnom razdoblju postojanja Banovine Hrvatske ustaše brojčano doživljavaju svoj uspon. Ustaše su sudjelovali u političkoj diferencijaciji, što je nakon sporazuma Cvetković-Maček osjetnije zahvatila redove Hrvatske seljačke stranke. Ubrzano sužavanje dotadašnje društveno-političke osnovice onih snaga koje su se do 26. kolovoza 1939. nalazile na čelu hrvatskog nacionalnog pokreta, a poslije toga došle na vlast, bilo

[179] Četrdeset godina, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 4, Beograd 1960, 111-112 (sjećanja Franje Kncbla).

[180] Četrdeset godina, n. dj., knj. 3, 79-80 (sjećanja Stanka M. Bjelajca); Djelatnost KPJ do aprila 1941, n. dj., 314.

[181] IHRPH, Zbirka izvještaja o političkoj situaciji 1939. izvještaj Ispostave Banske vlasti u Splitu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu, 16. XI 1939. Usp. i *D. Gizdić,* Dalmacija 1941, Zagreb 1959, 122.

[182] Usp.: *G. Jakovčev,* Politička zbivanja u sjevernoj Dalmaciji pred aprilski rat 1941 godine, *Zadarska revija,* 6/1966; Aprilski rat 1941, n. dj., 806-807; /. *Leko,* Sjećanja na Drniš godine 1941, Almanah Republika 1941-1961, Zagreb, bez god. izd., 161-162; S. *Kvesić,* Dalmacija u narodno-oslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960, 19-20.

[183] Usp. *N. Bajić,* Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941, *Prilozi* Instituta za historiju radničkog pokreta Sarajevo (dalje: Prilozi), br. 2, 1966; o tom v. i *A. Humo,* Hercegovina između dva rata, zbornik: Hercegovina u NOB, Beograd 1961, 9-23.

[184] Usp.: D. *Lukač,* Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd 1967, 16-19: *isti,* Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, Banja Luka 1968, 56-57, *R. Čolaković,* u zborniku: Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945, I, Beograd 1971, 21.

[185] Usp. npr. taj podatak u *F. Butić-I. Jelić,* O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941, *Putovi revolucije,* br. 3-4, 1964, 514.

je rezultat demantiranja vlastitog političkog programa u Banovini Hrvatskoj. Nastali proces izbacivao je na površinu u sve većoj mjeri i druge političke snage, među njima i proustaške. Tako ustaška djelatnost postaje prisutnija ne samo u gradovima, nego i na selu, nalazeći svoja najjača uporišta u redovima Seljačke zaštite.[186]

U takvom razvoju, obilježenom sve zaoštrenijim političkim odnosima, Komunistička partija bila je jedina politička snaga koja se otvoreno i dosljedno suprotstavila propagandnim akcijama ustaša. U svojim analizama razvoja unutrašnje i međunarodne političke situacije, KP je razotkrivala bit uloge ustaša u službi ekspanzionističkih interesa Italije i Trećeg Reicha. U proglasu Centralnog komiteta KPJ, od ožujka 1939, povodom okupacije Čehoslovačke, upućen je i apel hrvatskom narodu kojim se ističe opasnost što prijeti od frankovaca, a koji imaju ulogu »izdajnika i agenata njemačkog i talijanskog fašizma (...)«.[187] Na prvoj konferenciji KP Hrvatske, u kolovozu 1940, osobito je istaknuta potreba jačanja daljnje borbe protiv frankovaca.[188] KP Hrvatske povela je odlučnu akciju zbog pojačane propagande ustaša u okviru pete kolone, čiji elementi, prema riječima organa CK KPJ *Proletera,* » ... u posljednje vrijeme sve otvorenije i drskije rade (...) u Jugoslaviji na tome, da razbiju zemlju iznutra, da je oslabe i razruju i na taj način učine laganim plijenom susjednih i imperijalističkih osvajača«.[189] Partijski list *Politički vjesnik,* namijenjen širim pučkim slojevima, pisao je sredinom prosinca 1940, među ostalim, ovo: »Po hrvatskim se gradovima sve više opaža aktivnost plaćeničke frankovačke propagande. Ta propaganda ne zahvaća široke narodne slojeve, ona ne nalazi korijena u radničkim masama, nego je ograničena na malograđanske elemente, uski krug obrtnika, trgovaca, intelektualaca. Na selu frankovci uopće nemaju uporišta. Njihov utjecaj nije uopće masovan, kako bi to frankovci željeli prikazati. Pored raznih nezadovoljnika, koji su razočarani politikom vodstva HSS, a koji tobože 'u najboljoj namjeri' smatraju, da samo njemački i talijanski 'protektorat' može 'spasiti' Hrvatsku od propasti, u redovima frankovaca nalazi se najpokvareniji i profiterski sloj gradskog elementa, onaj sloj, koji je u svako doba spreman prodati se svakome tko više nudi. Ovaj sloj igra u frankovačkoj akciji i propagandi upravo najveću ulogu. (...) U svojim lecima i raznim biltenima frankovci tvrde, da se bore za slobodu Hrvatske. Njima je ideal onako 'samostalna' država kakva je Slovačka, koja stenje pod čizmom njemačkog imperijalizma. Oni propagiraju ideju jedne nove osovinske 'arbitraže' (diktata), koja bi Hrvatima dala sve zemlje Jugoslavije, koje se nalaze zapadno od Drine, a Srbima ostali dio današnje Jugoslavije. Oni se 'bore' za 'samostalnu' Hrvatsku pod protektoratom Njemačke ili Italije. Firer ili Duče ovakve države bio bi frankovački 'poglavnik' Ante Pavelić, kojega - kao rezervu za buduće svoje imperijalističke ciljeve - ima u pripremi Mussolini«.[190] Organ CK KPH *Srp i čekić* naglašavao je početkom 1941. da među snagama pete kolone u Hrvatskoj »frankovci zauzimaju zasebno mjesto«, čineći »jedinu grupu koja pokušava falsificiranjem hrvatskih tradicija prodrijeti u mase naroda«. Od svih ekstremnih nacionalističkih organizacija u Hrvatskoj, djelatnost frankovaca je, prema pisanju *Srpa i čekića,* bila najopsežnija. U vezi s tim, ukazuje se na pogreške KP u dotadašnjoj politici prema frankovcima, prvenstveno na nedovoljno zalaganje komunista u objašnjavanju ustaške parole o potrebi stvaranja nezavisne države Hrvatske. Ističe se potreba razotkrivanja te parole u širokim pučkim slojevima, gdje je ustaše propagiraju pri čemu »pod krinkom rada za naciju kriju *svoje* interese«. Komunisti treba da objašnjavaju - ističa

[186] Usp. *Lj. Boban,* O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka, II, Beograd 1961, 244 i d.

[187] Aprilski rat 1941, n. dj., 164.

[188] Srp i čekić 1940-1941, Zagreb 1951, 119.

189 *Proleter,* kolovoz-rujan 1940, br. 7-8.

[190] Politički vjesnik - Vjesnik radnog naroda 1940-1941, Zagreb 1965, 283.

dalje *Srp i čekić* - »da borba za nacionalnu slobodu *nije* uvijek isto što i borba za samostalnu' i nezavisnu 'državu'. Dužnost je stoga svih partijskih organizacija - zaključuje organ CK KPH - da povrh organiziranja borbe za svakodnevne zahtjeve masa, protiv skupoće, glada, rata i terora, posvete punu pažnju raskrinkavanju frankovaca, te da u tu svrhu mobiliziraju sve istinski demokratske, patriotske i napredne elemente.[191] KP Hrvatske je uz to oštro kritizirala i Bansku vlast, osuđujući je za toleriranje djelatnosti ustaša.[192]

Koliko je bio jak utjecaj Njemačke, a koliko Italije među ustašama u to vrijeme? Koliko god u tom smislu diferencijacija ustaškog pokreta u zemlji nije dolazila do vidnijeg izražaja, ipak ne treba potcjenjivati njeno postojanje. U nedostatku dokumenata ne mogu se preciznije odrediti utjecaji i snaga pronjemačke, odnosno protalijanske struje među ustašama u zemlji. Prema nekim podacima većina najistaknutijih članova zagovarala je pronjemačku orijentaciju[193]. Dakako, bilo je i zagovornika protalijanske orijentacije. U svakom slučaju radi se o reagiranjima unutar proustaških snaga u širem smislu riječi, do kojih je dolazilo u pojedinim situacijama. Dva su momenta dokazom postojanja pronjemačke orijentacije. Nakon stvaranja kvislinške Republike Slovačke pod okriljem Nijemaca, u redovima proustaških snaga u zemlji ojačala je propaganda o sličnoj koncepciji za Hrvatsku. Poduzimani su i određeni pritisci na Mačeka da krene u tom pravcu.[194] S druge strane, pronjemačka orijentacija našla je svoje pobornike u onim elementima, koji su bili protutalijanski raspoloženi. Oni su polazili od ocjene da bi stvaranje samostalne hrvatske države pod okriljem Nijemaca, bilo veće jamstvo ostvarenja velikohrvatskog programa u teritorijalnom pogledu, nego li uz podršku Italije, čije su beskompromisne aspiracije na Dalmaciju bile nedvojbene.

Protalijanska orijentacija u redovima proustaških snaga, stjecala je pobornike zahvaljujući talijanskoj propagandi širenoj po Hrvatskoj. Isticanjem parole o stvaranju samostalne hrvatske države uz pomoć Italije, utjecalo se na pripremu određene atmosfere, s kojom je Rim računao u svojim planovima napada na Jugoslaviju. Bez sumnje je i činjenica da se glavnina ustaške emigracije na čelu s Pavelićem nalazila u Italiji, utjecala na jačanje protalijanske struje među onim ustašama, koji su se u prvom redu deklarirali kao pristaše Pavelića.[195]

Prema tome, u redovima proustaških snaga u zemlji bile su na svoj način prisutne obje orijentacije. No, događaji koji su se ubrzano odvijali, pokazali su da to nije bilo od bitnijeg značenja.

[191] Srp i čekić 1940-1941, n. dj., 132-136.

[192] Isto, 90; Politički vjesnik, n. dj., 283.

[193] Sjećajući se susreta u Bologni s V. Košakom, koji je kao predstavnik ustaške grupe Zagreba došao u ožujku 1941. u Italiju s namjerom da se sastane s Pavelićem, E. D. Kvaternik, među ostalim, iznosi ovo: »Iz razgovora sa dr Košakom razabrao sam, da je domovinska organizacija i politički pošla svojim putem i da se nipošto nije nadala veće pomoći sa strane fašističke Italije. Realnost III Reicha, koji je bio apsolutni arbiter cjelokupne kontinentalne situacije, osjećala se je i u Hrvatskoj svakim danom sve više. Vodstvo domovinske organizacije uočilo je ispravno da će kod raspada Jugoslavije glavnu riječ i vojnički i politički voditi Nijemci«. Kvaternik uz to ističe da je Pavelić bio suprotnog mišljenja. *(E. D. Kvaternik,* Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941, *Hrvatska revija,* Buenos Aires, 1952, br. 3).

[194] Tako se Ilija Jukić, jedan od Mačekovih suradnika, sjeća da je Budak tražio od Mačeka »u ime svoje i svojih najbližih drugova da se u ime hrvatskog naroda obrati na Hitlera i proglasi da se hrvatski narod stavlja na stranu osi Berlin-Rim u pretstojećem ratu«. (Usp. *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 269).

[195] Dobar je primjer protalijanske propagande apel tzv. Hrvatskog nacionalnog komiteta, od 10. lipnja 1940, koji je upućen ministru Cianu s molbom da Italija »uputi svoju hrabru i nepobedivu vojsku za obranu svete i pravedne stvari hrvatskog naroda protiv varvarskog tlačenja Srbije i njenih saveznika, kako bi se pod okriljem Italije mogla uspostaviti hiljadugodišnja nezavisna hrvatska država (...)«. Očigledno je da je taj apel nastao u vrijeme kada je Italija računala s napadom na Jugoslaviju i kada je o tome Ciano razgovarao s Pavelićem. (Dokument objavljen u zborniku: Aprilski rat, n. dj., 698-700).

Dio prvi

DOLAZAK USTAŠA NA VLAST

USTAŠE U KOMBINACIJAMA TREĆEG REICHA I FAŠISTIČKE ITALIJE U VRIJEME RATA S KRALJEVINOM JUGOSLAVIJOM. PROGLAŠENJE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Od prvog dodira Hitlera i Mussolinija u vezi s napadom na Jugoslaviju, u tom je planu bila namijenjena određena uloga Paveliću i ustašama. U tom času radilo se o angažiranju Pavelića u sklopu konkretnog plana samog Mussolinija, koji je za to i dao inicijativu. Zbog razvoja događaja i pitanje se Pavelića konkretnije postavljalo.

Mussolini je svoje nakane u vezi s ulogom Pavelića i ustaša iznio odgovarajući na Hitlerovo pismo, koje mu je ovaj uputio 28. ožujka 1941, obavještavajući ga o svojoj odluci i prvim poduzetim mjerama za napad na Jugoslaviju te zahtijevajući od njega da Italija pojača svoje vojne snage »na talijansko-jugoslavenskom frontu svim sredstvima i najvećom brzinom«. U svom odgovoru na Hitlerovo pismo, upućenom istog dana, Mussolini je izrazio svoju punu spremnost o vojničkom angažiranju Italije u napadu na Jugoslaviju, ukazujući ujedno i na potrebu angažiranja Pavelića. On je isticao, da pored suradnje Mađarske i Bugarske u planu napada, o čemu je govorio Hitler u svom pismu, »treba računati i sa separatističkim tendencijama kod Hrvata, koje predstavlja doktor Pavelić«.[1] Taje Mussolinijeva izjava o Paveliću, nedvojbeno ukazivala na dva važna momenta. Težeći da Italija zauzme što čvršće pozicije na području Jugoslavije, Mussolini je ozbiljno računao s angažiranjem Pavelića kao eksponenta, preko kojega bi se mogao maksimalno realizirati ekspanzionistički plan u odnosu na Hrvatsku, pošto je Pavelić pristao na taj plan. S druge strane, Mussolini je već bio zaokupljen bojaznima i sumnjama da će Nijemci potisnuti talijanske interese u ovom prostoru, iako je ovaj, prema načelnom sporazumu ulazio u talijansku interesnu sferu. Isticanjem potrebe angažiranja Pavelića, Mussolini je davao do znanja da Italija ima konkretna rješenja za svoju politiku u Jugoslaviji nakon njenog razbijanja. On je prema tome bio spreman da se najneposrednije angažira u predstojećem ratu.

Mussolini je odmah zatražio da se sastane s Pavelićem,[2] a na sastanku je Paveliću postavio konkretne zadatke. Dano mu je do znanja da će mu Talijani omogućiti da sa

[1] Usp. Tajna pisma Hitler-Mussolini (1940-1943), priredio B. Krizman, Zagreb 1953, 47-51.

[2] Postoje dvije verzije datuma sastanka Mussolinija i Pavelića. Prema izvještaju njemačkog ambasadora u Rimu, 28. III 1941, u kojemu je dostavio Hitleru spomenuti Mussolinijev odgovor, navodi se da je Mussolini istoga dana pozvao Pavelića na razgovor. (Isto), S druge strane, *E. D. Kvaternik,* Ustaška emigracija u Italiji, n. dj., 216-217, bilježi u svojim sjećanjima daje Pavelić doista pozvan 28. III, ali da se s Mussolinijem sastao sutradan, 29. III. U literaturi se upotrebljavaju oba datuma. Usp. npr.: *B. Krizman,* Hitlerov »Plan 25«, n. dj, 91; *isti,* Pavelićev dolazak u Zagreb 1941. godine, ZHIS, br. 1, 1963, 152; *L. Hory-M. Broszat,* n. dj, 43. Prema izvještaju ambasadora Mackensena, sastanak je održan 29. III. (VII, MF Bonn 1, sn 1007-1008).

O tom sastanku zasad postoje samo podaci koje je u svojim sjećanjima iznio F. Anfuso, šef kabineta grofa Ciana. Memoari su objavljeni pod naslovom: Roma-Berlino-Salö (1936-1945), Milano 1950. Dio sjećanja koja se odnose na događaje oko Jugoslavije uoči i u vrijeme njena sloma, preveo je iz prvog izdanja Anfusovih memoara *B. Krizman,* Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu, Zagreb 1952, 38-51. Citati se donose prema ovom prijevodu.

ustašama iz Italije dođe u Zagreb i preuzme vlast. Za Italiju su svakako bili najznačajniji konkretni teritorijalni dobici na račun hrvatskih zemalja. Mussolini je posebno isticao pitanje pripojenja Dalmacije. Prema jedinim zasad raspoloživim podacima o tom susretu, koje navodi F. Anfuso, razgovoru Mussolinija i Pavelića osnovni ton davala su pitanja koja su već ranije - posebno dogovorom Ciana i Pavelića, siječnja 1940 - bila već raščišćena. Sada se radilo o njihovoj konkretnoj realizaciji. Suočen s mogućnošću da bi u dogledno vrijeme mogao doći na vlast, Pavelić je ovaj put pitanje Dalmacije postavljao u širem okviru rješavanja odnosa buduće ustaške države s Italijom, ne izjašnjavajući se otvoreno za njeno pripojenje Italiji. Međutim, to ni najmanje nije značilo da je on smatrao da je Dalmacija isključivo pravo Hrvatske. Iznio je Mussoliniju - što se jasno vidi iz Anfusovih bilježaka - svoje bojazni da bi otvoreni pristanak za pripojenje Dalmacije Italiji, izazvao negodovanje i njegovih vlastitih pristaša, što bi bila ozbiljna opasnost njegovu dolasku i učvršćenju na vlasti. Stvaranje čvršćih veza između ustaške države i Italije bilo bi jamstvo da se Pavelić učvrsti na vlasti, a time bi se stvorile pogodnije mogućnosti suzbijanja bilo kakva otpora prema talijanskom prisvojenju Dalmacije. Prema njemu: »Kad Hrvati budu uvjereni, da ne postoje više političke ili administrativne nesuglasice s Talijanima, pitanje Dalmacije neće imati nikakvog smisla«. Mussoliniju je tada odgovaralo da se povedu pregovori o budućim granicama čim Pavelić dođe u Zagreb.[3]

Od tada počinju ubrzane pripreme ustaša u Italiji u atmosferi očekivanja napada na Jugoslaviju, koji će im otvoriti put u zemlju. Koncentrirali su se u Pistoji, gdje su dobili uniforme i naoružanje.[4]

Dakako, i Nijemci su vodili računa o unutrašnjopolitičkim faktorima u Jugoslaviji, koje bi mogli iskoristiti za njeno razbijanje. I oni su obratili pozornost na Hrvatsku, računajući s onim snagama koje su bile voljne proglasiti »samostalnu hrvatsku državu«. Tako se u »prijedlogu o usklađivanju njemačkih i talijanskih operacija protiv Jugoslavije«, sastavljenom već 28. ožujka, kaže: »U cilju unutrašnjo-političkog razbijanja jugoslavenskog državnog teritorija naročito je poželjno, da se u svakom pogledu izlazi u susret hrvatskim težnjama za nezavisnošću i da se s Hrvatima postupa kao s prijateljima Osovine. Zbog toga će biti svrsishodno odustati od svakog napada iz zraka na hrvatski teritorij, ukoliko se ne radi o borbi protiv neprijateljskih trupa, koje se tamo bore«.[5]

Nesumnjivo je dakle, da je u načelu postojala određena podudarnost u planovima Njemačke i Italije. Obje su strane računale sa separatističkim tendencijama u pogledu Hrvatske. Razlike su bile u pristupu tom pitanju. Italija je težila ostvarenju svojih ciljeva isključivo preko Pavelića kao svog izravnog eksponenta, kojega je vezala konkretnim obavezama. Znači da je Italija imala konkretan plan u tom pogledu i nije pokazivala namjeru da ga mijenja. Nijemci pak, nisu u prvom momentu još imali konkretniji plan u pogledu Hrvatske. No, valja se zapitati zašto Nijemci nisu odmah podržali Mussolinijev plan angažiranja Pavelića? Nema čvrstih podataka o tome, ali se može pretpostaviti da Nijemci nisu ozbiljnije računali s malobrojnom ustaškom emigracijom, te separatističkim elementima u zemlji, kao snagom koja bi mogla biti odlučniji i utjecajniji faktor u Hrvatskoj. To je donekle bilo i posljedica dotadašnjeg stava Berlina prema usta-

[3] Karakteristična su u tom pogledu sjećanja E. D. Kvaternika, koji o razgovorima Mussolini-Pavelić navodi ovo: »O budućim talijansko-hrvatskim odnosima dr Pavelić nije mnogo govorio. (...) Težište svog prikaza stavio je na momente tehničke prirode, koje je dogovorio sa samim Mussolinijem i sutradan s talijanskim državnim tajnikom u ministarstvu rata generalom Soduom (Soddu) (...) Bio je vrlo zadovoljan«. (*E. D. Kvaternik,* Ustaška emigracija u Italiji, n. dj., 216-217).

[4] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9, ist. mat. A. Moškova; usp. *B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj., 180 i d.

[f] Zbornik dokumenata i podataka o narodooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik dokumenata NOR-a), II/2, 479-480; *B. Krizman,* Hitlerov »Plan 25«, n. dj., 95.

škoj emigraciji i Paveliću. Zatim, vjerojatno im je smetala i činjenica da je Pavelić bio u prvom redu čovjek Rima, preko kojega treba da se realiziraju talijanski interesi, te je svaka politika koja računa s njim, ujedno i podrška tim interesima. Taj je osjetljivi momenat bez sumnje bio stalno prisutan u talijansko-njemačkim odnosima, bez obzira na načelnu suglasnost i međusobnu podršku o interesnim sferama svake strane.[6]

Zbog svega toga Nijemci su zastupali načelo da treba dati podršku separatističkim tendencijama u Hrvatskoj. To je bilo istaknuto i u poznatom Hitlerovom »Planu 25«, formuliranom 27. ožujka 1941, o napadu na Jugoslaviju, u kojemu stoji: »Pooštrit će se unutrašnjo-politička napetost u Jugoslaviji pomoću obećanja Hrvatima«.[7] Slično je bilo rečeno 28. ožujka i u smjernicama za njemačku propagandu protiv Jugoslavije[8], u kojima je bila ovako formulirana propagandna teza: » ... njemačka vojska ne dolazi kao neprijatelj Hrvatima, Bosancima i Makedoncima«, nego kao njihov osloboditelj od srpske diktature. Dakle, Nijemci su još posljednjih dana ožujka najozbiljnije računali s vlastitim utjecajem na porast političke napetosti u Jugoslaviji uz podjarivanje ekstremno nacionalističkih strasti. Trebalo je tek da uslijede konkretniji koraci.

Zastupajući stajalište da bi stvaranje »samostalne Hrvatske« ili određene »hrvatske autonomije« bio značajan faktor razbijanja Jugoslavije, Hitler je najprije računao na rješenje tog pitanja uz pomoć Mađarske, koja je za uzvrat trebala da pruži podršku u napadu na Jugoslaviju. Bez sumnje su tom ponudom bile osjetnije podgrijane teritorijalne aspiracije Mađarske, u čijoj je politici sve jače obilježje davao profašističi kurs namjesnika M. Horthyja. Mađarske aspiracije bile su usmjerene na pojedine sjeverne dijelove Jugoslavije, na koje se pozivalo u ime »historijskog prava« (Bačka, Baranja, Banat, Prekomurje, Međimurje). Hitler je rješavanje »hrvatske autonomije« razmatrao u okviru strategijskih razloga, u okviru Mađarske ili bar pod njenim utjecajem, a vjerojatno je u takvom rješenju gledao i mogućnost suzbijanja talijanske ekspanzije. Proglašenje »samostalne Hrvatske« zanimalo je Mađarsku i iz drugih razloga. Zbog ugovora o vječnom prijateljstvu, koji je potpisala s Jugoslavijom u prosincu 1940, mađarska je vlada, prihvaćajući Hitlerovu ponudu, tražila »moralno opravdanje« za sudjelovanje Mađarske u napadu na Jugoslaviju. Mađarska je vlada zato prihvatila ideju o proglašenju Hrvatske kao »samostalne države«, jer bi u tom času prestala postojati jugoslavenska država, a spomenuti ugovor postao bezvrijedan. Time bi se pružio i formalni razlog za akciju Mađarske.[9]

[6] Opširnije o problemima njemačko-talijanskih suprotnosti usp. *V. Kljaković,* Njemačko-talijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941-1943 godine, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo,* 2/1961,283-292: *isti,* Bosna i Hercegovina u njemačko-talijanskim dogovorima do ustanka 1941. godine, zbornik: 1941. godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, 50 i d. *E. Kalbe,* Stav njemačkih fašističkih okupacionih vlasti prema jugoslovenskom narodnooslobodilačkom pokretu 1942/43. godine, zbornik: Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (dalje: Prvo zasjedanje AVNOJ-a), Bihać 1967,247-255; *F. Catalano,* Fašistička spoljna politika prema Balkanu 1939-1940. godine, na i. mj„ 99-108.

[7] Zbornik dokumenata NOR-a, II/2,472 i d. Opširnije o samom planu usp. *B. Krizman,* Hitlerov »Plan 25«, n. dj.

[8] *B. Krizman,* Hitlerov »Plan 25«, n. dj., 105 i *F. Čulinović,* Dokumenti o Jugoslaviji, historijat od osnutka zajedničke države do danas, Zagreb 1968, 367.

[9] Opširnije o problemima sudjelovanja Mađarske u napadu na Jugoslaviju i njenim stavovima prema pitanju Hrvatske, usp.: *I. Pinter,* Ustanak naroda Jugoslavije 1941. godine i njegov uticaj na pokret mađarskih antifašističkih snaga, zbornik: Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa, Beograd 1973, 341 i d.; Allianz Hitler-Horthy-Mussolini. Dokumente ungaricher Aussenpolitik (1933-1944), redaktor L. Kerekes, Budimpešta 1966, 304 i d.; S. *Mesaroš,* Mađarska istoriografija o diplomatskim pripremama za napad Mađarske na Jugoslaviju, zbornik: Vojvodina 1941, Novi Sad 1967, 201-221.

Zanimanje Berlina za konkretnu političku situaciju u Hrvatskoj osjetno je poraslo odmah nakon 27. ožujka 1941. U prvom momentu bilo je to uglavnom ispitivanje same situacije, tj. ponašanja pojedinih političkih faktora u Zagrebu, a zatim je uslijedila neposrednija akcija. Nijemci su glavnu pažnju posvetili držanju vodstva HSS-a na čelu s Mačekom. U svom izvještaju, koji je uputio u Berlin 27. ožujka, njemački generalni konzul u Zagrebu, A. Freundt, naglašava da je situacija nejasna i da se još ne zna hoće li Maček ući u Simovićevu vladu. Freundt citira izjavu potpredsjednika HSS-a A. Košutića, da će »stav Seljačke stranke prema novoj vladi ovisiti o stavu Njemačke«. Freundt ističe i mogućnost sporazumijevanja s desničarskim krugovima, te navodi da mu je »hrvatski nacionalist« S. Kvaternik u ime »nacionalističkog hrvatskog stranačkog pokreta« pismeno predložio da njemačke trupe uđu u Hrvatsku kako bi »zaštitile hrvatsko stanovništvo«.[10] Berlin je dakle, već u samom početku bio upoznat ne samo s držanjem vodstva HSS-a, nego i s inicijativom desničarskih snaga, među kojima je glavnu riječ vodila ustaška skupina.

Međutim, glavnu su pozornost Nijemci i dalje usmjeravali na Mačeka. Željeli su spriječiti Mačekov ulazak u Simovićevu vladu, jer bi tada napad na Jugoslaviju mogli motivirati i unutrašnjim tendencijama za njeno razbijanje. U tom smislu je njemačko ministarstvo vanjskih poslova davalo instrukcije konzulatu u Zagrebu, pa Ribbentrop poručuje 31. ožujka Freundtu kako treba da savjetuje Mačeku i »drugim hrvatskim vođama« da se »nipošto ne upuštaju u bilo kakvu suradnju sa sadašnjom beogradskom vladom«. Tom prilikom se po prvi puta jasnije vidi i gledište Nijemaca oko realizacije ideje o »samostalnoj Hrvatskoj«. Istom prilikom Ribbentrop je naglasio da Njemačka u slučaju sloma Jugoslavije »predviđa samostalnu Hrvatsku u okviru novog evropskog poretka«.[11]

Spomenuta akcija Berlina imala je dakle, dvije bitne značajke: 1. Isključiva pažnja usmjerena je prema vodstvu HSS-a i Mačeku s ciljem da se odvrate od sporazuma s novom vladom u Beogradu; 2. Ideja o stvaranju »samostalne Hrvatske« usko je povezana s Mačekom.

1. travnja Ribbentrop je obavijestio Freundta da u Zagreb dolaze specijalni opunomoćenici iz Berlina, W. Malletke i E. Veesenmayer, čiji je zadatak da pridobiju Mačeka. Koliko su u Berlinu bili zainteresirani za stanje u Zagrebu jasno potvrđuje nalog Ribbentropa Freundtu u istoj depeši »da mu se stalno podnose telegrafski izvještaji o daljem razvoju situacije. Svaku značajniju novost treba obratnom poštom javiti ovamo. Za nas je od osobite važnosti da na najhitniji način budemo obaviješteni o odlukama hrvatskih vođa i da uvijek znamo gdje se oni nalaze (na pr. putovanja u Beograd)«. Freundt je već prije dolaska spomenutih emisara uspostavio dodir s Mačekom i obavijestio Berlin o njegovim stavovima. U svom izvještaju od 1. travnja, on ističe da je Maček postavio Simoviću određene uvjete, na osnovu kojih bi on ušao u vladu. Među njima je na prvom mjestu priznanje Trojnog pakta i vođenje daljnje politike u duhu kojim bi se Njemačkoj pružila zadovoljština. U telegramu, koji je poslao sutradan, 2. travnja, Freundt je obavijestio Berlin da mu je Maček putem posrednika saopćio da će, u slučaju prihvaćanja postavljenih uvjeta, i sam otputovati u Beograd, jer »smatra da će tamo moći bolje da posluži i interesima njemačkog Rajha«. U tom slučaju Maček »namjerava da iz Beograda po nalogu vlade otputuje u Berlin«. »Iz Mačekovih izjava - zaključuje Freundt - vidi se da on nema odlučan stav. Njegovi napori usmjereni su, kako se čini, podjednako na održanje mira s Njemačkom i na daljnji opstanak Jugoslavije«. Novi pritisak, koji je na

[10] VII, MF Bonn 2, sn 157-158. Usp. *B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj., 155-156; *L. Hory-M. Broszat,* n. dj, 44.

[11] *L Hory-M. Broszat,* n. dj, 45.

Mačeka vršio W. Malletke 3. travnja, također nije polučio cilj koji su željeli Nijemci. Obavještavajući o tom razgovoru, Freundt je naveo da Maček »kategorički odbacuje svaku diskusiju o nezavisnoj Velikoj Hrvatskoj«, te da je »svjestan da Jugoslavija mora da pruži zadovoljenje njemačkom Rajhu«. Maček je istoga dana odlučio da uđe u Simovićevu vladu, što je i formalno uradio sutradan, 4. travnja, kada je doputovao u Beograd.

Međutim, za ovu temu je bitniji jedan drugi momenat, koji konstatira Freundt u spomenutom izvještaju od 3. travnja. On, naime, izvještava da je Veesenmayer toga dana, dakle čim je stigao u Zagreb, imao »razgovor s radikalno-nacionalističkim krugovima«. Tom prilikom su, kako izvještava Freundt, ti krugovi okarakterizirali Mačeka kao »izdajnika«. Međutim, ti krugovi nemaju dovoljno snage, te im »aktivno istupanje nije moguće«. Njihovi su pristaše »znatno desetkovani hapšenjima, bjegstvima i pozivanjem u vojsku«, a naoružanje im je »potpuno nedovoljno«. Očito su Malletke i Veesenmayer istodobno došli u kontakt i s Mačekom i s proustaškom grupom. Međutim, po svoj se prilici čini da se glavna pažnja usmjeravala na Mačeka, a da je dodir s drugom stranom imao u tom času za cilj ispitivanje njenih stavova i stvarnih mogućnosti za uključivanje u konkretnu akciju. To donekle potvrđuje i Freundtova molba u spomenutom izvještaju od 3. travnja, da mu se iz Berlina »dostavi uputstvo (što da radi), pošto je Maček spreman da svoju izjavu u Beogradu o svom ličnom istupanju za vođenje pregovora s Rajhom, učini zavisnom od držanja njemačke vlade«.[12]

Bez sumnje je niz momenata utjecao da je Berlin poklanjao sve više pažnje i proustaškim snagama kako čitava akcija ne bi bila dovedena u pitanje. Na jačanje te pažnje utjecali su i pojedini konkretni koraci koje su poduzimali sami ustaše. Ustaše su vršili pritisak na Mačeka da ne uđe u Simovićevu vladu.[13] Ne smije se mimoilaziti ni činjenica da su akcije koje je preko svojih predstavnika vodio Berlin u Zagrebu, imale u određenom smislu dvostruki kolosjek. Radi se naime o tome da se osnovna pažnja doista koncentrirala do 3. travnja na Mačeka, ali da nije ni u kojem slučaju umanjivan i interes za ustašku skupinu. Ona je, uostalom, i sama nudila suradnju, pa su Nijemci već i zbog tog momenta vodili računa o njoj. Istina, Berlin je doista i mogao preko izvještaja svojih predstavnika o situaciji u Zagrebu, i konstelaciji političkih snaga, steći u određenom času i nejasan dojam o stvarnom stanju. Međutim, na osnovu toga se ne može pouzdano smatrati da su se u Berlinu mnogo kolebali na koga se treba osloniti - na Mačeka ili proustašku skupinu.[14] Međutim, prvenstvo je ipak - barem u početku - bilo dano Mačeku, i to je bit njemačke akcije do 3. travnja. Od toga dana Nijemci skreću svoju glavnu pozornost na proustašku skupinu.

Ulazeći u konkretnije pregovore sa proustaškim snagama nakon 3. travnja, Nijemci su sigurno već imali dovoljno jasnu sliku o njima. Podaci, koje je dobivao o ustašama u Zagrebu u prethodnoj etapi, dok je još glavnu pažnju poklanjao Mačeku, bez sumnje su utjecali da je Berlin sve više pomišljao na njih kao faktor na koji treba računati. O tome svjedoči analiza stanja ustaške skupine i njenih političkih gledišta, koju je izvršilo njemačko ministarstvo vanjskih poslova. U bilješci od 3. travnja, Kurt Heinburg, referent za Jugoistok u tom ministarstvu, zapisao je: »Od Mačeka se potpuno razlikuje grupa

[12] Citirano prema prijevodu u *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 365-370.

[13] Isto, 374-375.

[14] Tako *L. Hory-M. Broszat,* n, dj., 45 ističu da su različite njemačke obavještajne službe »podnosile različite izvještaje, pa je i to pridonijelo da se njemačka vlada nije mogla odlučiti da li da se osloni na Mačeka ili na radikalne hrvatske nacionaliste«. Prema istim autorima, šef Aussenpolitischesamta NSDAP A. Rosenberg i Malletke opredijelili su se za Mačeka«, dok je Ribbentrop, »možda i zbog toga što se Mussolini zalagao za Pavelićeve separatiste, pomišljao i na savez s radikalnijim grupama«. Bez sumnje je taj momenat bio prisutan, ali mu se ne može dati neko odlučujuće značenje.

Pavelićevih hrvatskih nacionalista i grupa tzv. frankovaca, hrvatskih nacionalista, koji se tako zovu po svom pokojnom vođi Franku. Ar.te Pavelić već godinama živi u Italiji. Ove dvije grupe ne prihvaćaju zajednicu sa Srbima i žele ostvariti nezavisnu, slobodnu Hrvatsku. Predstavnik je Pavelićeve grupe u Zagrebu Budak. Od frankovaca se ističe Kvaternik. Samo je po sebi jasno da bi prilikom stvaranja nezavisne, slobodne Hrvatske nacionalisti, a osobito Pavelić, osporavali Mačeku vodstvo i zahtijevali ga za sebe. Nije sasvim jasno kako se Pavelić odnosi prema Talijanima. U razgovoru, koji su 29. III vodili knez Bismarck i Anfuso, spomenuo je Anfuso i Pavelića. Pri tom je rekao daje Pavelić izvanredno važna talijanska karta za Hrvatsku. On u Italiji raspolaže s 500 odanih Hrvata«.[16] Osim toga, treba istaći daje i spomenuti Pavelićev memorandum »Die kroatische Frage«, koji je ovaj napisao ujesen 1936 namijenivši ga njemačkim političkim krugovima, tek sada početkom travnja 1941, zainteresirao spomenuto ministarstvo. Tada je štampan u zasebnoj nakladi Instituta za proučavanje granica i inozemstva u Berlinu, a za službenu upotrebu.[16] Odjednom je naglo porastao interes za ustašku organizaciju u cjelini, ne samo za skupinu u Zagrebu, nego i za Pavelića kao ustaškog poglavnika. U to je vrijeme prešao iz Budimpešte u Berlin Branko Benzon, jedan od istaknutijih ustaških emigranata. Zadaća mu je bila da u Njemačkoj organizira ustašku propagandu protiv Jugoslavije. Njemačke vlasti stavile su mu na raspolaganje emisionu radio stanicu, koja je radila u Berlinu pod imenom »Velebit«.[17]

Ustaška je skupina u zemlji u danima, koji su neposredno prethodili slomu Jugoslavije, bila jedna od glavnih komponenata pete kolone. Od samog početka 1941. ustaška propaganda je ustala protiv obrane u slučaju napada na Jugoslaviju. U lecima, koji su u to vrijeme raspačavani, odvraća se hrvatski narod od obrane zemlje, s obrazloženjem da ne prolijeva »svoju krv za srpske interese«. Uz to se pozivaju Hrvati da se bore za »svoju vlastitu državu«.[18]

Ipak, djelatnost proustaške skupine u Zagrebu, poslije 27. ožujka, bila je vidljivo ograničena. Ionako malobrojna, ustaška je skupina imala suženi opseg svoje akcije. S jedne strane, grupa njenih poznatijih članova nalazila se neko vrijeme internirana u Kruščici kod Travnika, gdje je bila preseljena iz Lepoglave, potkraj ožujka 1941,[19] a s druge, niz pojedinaca se pasivizirao, očekujući razvoj događaja i ne želeći da se osobno izlažu raznim opasnostima. Prema tome, ustaška skupina u Zagrebu svoj je interes za sudjelovanje u predstojećim zbivanjima prvenstveno iscrpljivala u kontaktima pojedinaca s njemačkom stranom, uglavnom preko Generalnog konzulata.[20] Ustaše su zago-

[16] *L. Hory-M. Broszat,* n. dj, 49.

[16] Ovaj Pavelićev memorandum dostavljen je Ministarstvu vanjskih poslova prije 6. IV, što potvrđuje jedna bilješka datirana tog dana, u kojoj se konstatira primitak memoranduma. (Isto, 28).

[17] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9, ist. mat. I. Perčevića. Prema podacima koje donosi S. *Simić,* Tuđinske kombinacije oko NDH, Titograd 1958, 29, preko spomenute radio stanice vodila je propagandu veća ustaška grupa: A. Artuković, B. Benzon, N. Rušinović, V. Rieger, J. Mrmić, I. Perčević i dr. Prema nekim memoarskim podacima ustaška propaganda preko stanice u Njemačkoj, »koje su govorile o Paveliću, najavljujući njegov dolazak u Hrvatsku«, čula se npr. na području Pokuplja i Like. (Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, n. dj, 388, 695).

[18] F. Jelić-Butić, Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, n. dj, 89.

[19] Među interniranima u Kruščici nalazili su se, između ostalih, M. Lorković, I. Oršanić, J. Frković, J. Rukavina, S. Govedić, J. Veselić. Prema dnevniku logora u Kruščici, koji je pisao komesar logora, vidi se da su internirani dijeljeni u dvije grupe: »hitlerovci«, tj. »hrvatski nacional-socijalisti« i »pavelićevci«. (Isto, 84).

[20] Da je Generalni konzulat u Zagrebu imao važnu ulogu u akcijama Nijemaca oko priprema napada na Jugoslaviju, pokazuje to da je bio izuzet u naredbi Berlina od 3. IV, po kojoj je trebalo da se zatvore svi njemački konzulati u Jugoslaviji, a njihov personal da napusti jugoslavenski teritorij. *(B. Krizman,* Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom, n. dj, 250).

varali ulazak njemačke vojske u Hrvatsku, a pod njenom bi zaštitom i ustaše stupili u akciju. Na čelu te akcije nalazio se S. Kvaternik, a pored njega aktivni su bili Edo Bulat, Jozo Dumandžić, Vladimir Košak, te Mladen Lorković.[21]

Pojava neslaganja s odlukom Mačeka da uđe u Simovićevu vladu, utjecala je da ojačaju akcije ustaških elemenata, a s tim i na porast njemačkog interesa za njih. Pritisak koji su pojedinci iz okoline vršili na Mačeka, izražavao je tendenciju da se politika vodi mimo Beograda. U jednom izvještaju njemačke vojnoobavještajne službe navodi se da je 29. ožujka oko 20 hrvatskih narodnih zastupnika iznijelo prijedlog Mačeku da se osnuje »jedinstveni hrvatski front« uz suradnju »Mladohrvata«, što se po svemu sudeći odnosilo na desničare.[22] Uskoro su se Janko Tortić i Marko Lamešić iz HSS-a, potpuno uključili u ustašku akciju.

Prebacujući 3. travnja težište akcije na ustaše, njemački su predstavnici ipak računali na širu podršku. Tako je Freundt 4. travnja obavijestio Ribbentropa da se Veesenmayer nada uspjehu u svom radu »na spajanju svih važnih grupa uključujući i Seljačku stranku, koja otklanja Mačekov postupak«. Sutradan je Veesenmayer obavijestio Ribbentropa da je pod njegovim utjecajem »izvršeno spajanje nacionalnih grupa«, pri čemu se misli i na uključivanje »desnog krila« HSS-a. Uz to, ističe da je pismeno formuliran i program tih grupa, te da će ga nakon prikupljanja potpisa odmah poslati u Berlin. Radi se o jednoj rezoluciji u kojoj se na početku ističe da je donesena »na sastanku velikog dijela narodnih zastupnika i predstavnika vlade Banovine Hrvatske, predstavnika hrvatskih kulturnih i privrednih institucija, zastupnika svih slojeva naroda iz svih historijskih hrvatskih krajeva bez razlike stranačke pripadnosti, održanom u Zagrebu, 31. ožujka (...)«.[23] Već iz ove formulacije vidljivo je da se u stvari radi o falsifikatu. Sjedne strane, rezolucija je antidatirana, a s druge, nastojalo se pomoću njenih formulacija izraziti postojanje široke i jedinstvene političke akcije, koju su inicirali ustaše i njemački predstavnici. U daljnjem tekstu rezolucije navodi se da hrvatski narod nakon državnog udara u Beogradu 27. ožujka »ne može više vjerovati da mu je u Jugoslaviji moguć miran život, nacionalno širenje i razvitak«, te »da kod srpskog naroda postoji čvrsta volja, da Jugoslavija uđe u rat protiv Njemačke, dok hrvatski narod želi mir i suradnju s njemačkim narodom«. Karakterističan je i zaključak rezolucije:

> »I. Jugoslavija je prestala postojati. Stvara se slobodna nezavisna hrvatska država i ona obuhvaća historijske i u nacionalnom pogledu hrvatske krajeve: Hrvatsku uključujući Međimurje, Slavoniju i Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, kao i hrvatski dio Vojvodine.
>
> II. Do donošenja ustava odnosno zakona o državnoj vlasti vrši zakonodavnu i izvršnu vlast nova hrvatska narodna vlada u Zagrebu.
>
> III. Taj se zaključak dostavlja vladi Reicha s molbom da postigne priznanje hrvatske države od strane osovinskih država.
>
> IV. U cilju zaštite samostalnosti i nezavisnosti novo nastale hrvatske države predstavnici hrvatskog naroda u ime cjelokupnog hrvatskog naroda mole vladu njemačkog Reicha za bezodvlačnu zaštitu i pomoć«.

Rezoluciju su potpisali S. Kvaternik, M. Lorković, E. Bulat, J. Tortić i M. Lamešić, dakle trojica iz ustaške skupine a dvojica iz HSS-a. U rezoluciji, oni se označavaju kao

[21] Lorković je zbog bolesti otpušten iz Kruščice prije ostalih. U spomenutoj grupi nije bilo M. Budaka, jer se on tih dana nalazio u bolnici. Prema jednoj izjavi S. Kvaternika Veesenmayeru, Budak je bio potpuno suglasan s ustaškom akcijom. (Isto, 253).

[22] Isto, 249; *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj., 374.

[23] *B. Krizman,* Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom, n. dj., 252-255. Krizman donosi rezoluciju u cjelini, te se ovdje prema njemu donose citati.

»opunomoćeni potpisnici« skupštine na kojoj je ona donesena. Nedvojbeno je, međutim, da rezolucija nije bila rezultat jedne takve široke skupštine. Ne treba ipak isključivati mogućnost da je potkraj ožujka i početkom travnja u Zagrebu bilo političkih sastanaka, pa se rezoluciju nastojalo istaći kao dokument koji je bio rezultat nekog reprezentativnog skupa.[24] To potvrđuje i E. Bulat, jedan od potpisnika rezolucije. On navodi daje Kvaternik na sastanku ustaške grupe pročitao »jednu vrstu deklaracije ili memoranduma, koji bi imao biti upravljen vodstvu njemačkog Reicha«. Kvaternik je ukazivao na potrebu izdavanja takvog dokumenta zbog dobivanja podrške Nijemaca za proglašenje samostalne hrvatske države, jer bi rat mogao svaki čas izbiti. Nakon dva dana priređena je konačna verzija teksta rezolucije, koju su potpisala spomenuta petorica.[25]

Rezolucija je dakle plod separatističke akcije desničarskih snaga.[26] Kakav je bio cilj ove rezolucije? Ona je bila rezultat neposrednog dodira ustaške grupe oko S. Kvaternika i njemačkih predstavnika, u prvom redu Veesenmayera. Bila je to zapravo njihova zajednička akcija od 4. i 5. travnja, kada su njemački predstavnici svu pažnju obratili ustašama, a ovi su konačno došli u položaj da netko neposredno s njima pregovara. Prema E. Bulatu, Veesenmayer je primio potpisani memorandum i izjavio da će rat izbiti »sutra ujutro«.[27] Na osnovu tog Bulatova svjedočanstva i spomenutog Veesenmayerova telegrama Berlinu od 5. travnja, dade se zaključiti da je rezolucija nastala toga dana.

Bez sumnje obje su strane imale svoje interese prilikom donošenja rezolucije. Kad nisu uspjeli pridobiti Mačeka za proglašenje hrvatske države, što bi davalo realniju i širu osnovicu čitavoj akciji zbog uključivanja HSS-a, Nijemci su i drugoj akciji, koju su organizirali s malobrojnom ustaškom skupinom, nastojali dati šire političko značenje. Međutim, iz telegrama od 5. travnja vidljivo je da su njemački predstavnici u Zagrebu bili svjesni prave snage ustaša. Veesenmayer je, naime, izrazio molbu Berlinu da ga pravovremeno obavijesti »barem šest sati prije nego što u Reichu uslijedi objavljivanje izjave, da bi potpisnici mogli prijeći u konspiraciju«.[28]

Ipak, napad Njemačke i Italije na Jugoslaviju, koji je započeo 6. travnja bombardiranjem Beograda i prijelazom vojnih snaga sila Osovine preko jugoslavenske granice,[29] nije mogao imati i odlučnijeg utjecaja na jačanje ustaške akcije. U samom Zagrebu, gdje je bila usredotočena dotadašnja zakulisna politička akcija vodećih ustaša, nije bilo nijednog vidljivijeg znaka o konkretnijoj djelatnosti širih razmjera. Čak bi se moglo reći da je ona bila umrtvljena. Ustaše su se sklonili od mogućih represivnih mjera vlasti i tako u stvari čekali dolazak njemačkih trupa.

Tako, u razdoblju od 6. do 10. travnja u Zagrebu nije bilo nekih posebnih događaja, karakterističnih za akciju ustaša. Međutim, čini se daje u ustaškoj skupini na čelu s Kvaternikom, postojala stanovita bojazan od nekog eventualnog koraka koji bi poduzeo Maček, poslije svog povratka u Zagreb, a koji bi umanjio izglede ustaša za dolazak na vlast. Maček je, napustivši Simovićevu vladu, došao u Zagreb 8. travnja i preko radija uputio proglas »hrvatskom narodu« apelirajući u njemu na »puni red idisciplinu (...) kod kuće ili u vojsci«.[30] Ponašanje samog Veesenmayera bez sumnje je moglo potaknuti tu

[24] *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj, 376.

[25] Isto, 375. Kasnije je ta rezolucija označena u ustaškoj štampi kao »nota petorice«. (*Hrvatski narod,* 29. VII 1941).

[26] O tome usp. više u *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj, 376.

[27] *E. Bulat,* Deseti travanj, *Hrvatska misao,* 1957, sv. 23, 11-15. Isti citat donosi i *Lj. Boban,* Sporazum Cvetković-Maček, n. dj, 375.

[28] Citirano prema *B. Krizman,* Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom, n. dj, 253.

[29] O napadu na Jugoslaviju i travanjskom ratu 1941, pored literature u bilj. 114, prva glava, usp.: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. I, Beograd 1963; *F. Tuđman,* Okupacija i revolucija, Zagreb 1963; *V. Terzić,* n. dj; *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj,

[30] *Hrvatski dnevnik,* 9. IV 1941. Usp. i komentar u *Obzoru,* 9. IV 1941.

bojazan. Pošto više nije mogao održavati češću vezu s Berlinom, odakle je prethodnih dana stalno tražio i dobivao instrukcije, on je, kako sam navodi, bio primoran »raditi po vlastitoj ocjeni«. Kao jedan od osnovnih razloga za takvo držanje on navodi neophodnu potrebu da se »na svaki način« spriječi eventualni Mačekov proglas, koji bi prema Veesenmayeru, mogao izazvati »najteže unutrašnje sukobe i krvoproliće«.[31] Veesenmayer u svom izvještaju ne daje dovoljno podataka o kakvom je proglasu ili proklamaciji riječ, ali po svoj prilici se radi o mogućnosti da Maček izda novi proglas 10. travnja, kada se već sigurno očekivao dolazak njemačkih trupa u Zagreb.[32]

U času, dakle, kada su njemačke trupe bile na pragu Zagreba, Veesenmayer je imao jasan plan. Sjedne strane, trebalo je pripremiti sam čin proglašenja »samostalne hrvatske države« zajedno s ustašama, a s druge, dobiti i konkretnu podršku Mačeka za takav korak.[33]

Svakako je Veesenmayeru bio osnovni zadatak da privoli Mačeka da mu dade podršku. To je ujedno bilo važno i za ustaše, jer bi se time otklonilo postojeću neizvjesnost 0 mogućnostima njihova dolaska na vlast.[34] Maček nije pružio odlučniji otpor davanju podrške, pa su se po svoj prilici ustaše i Veesenmayer više bojali nego je trebalo.[35] Na taj način Veesenmayer je uspio pripremiti formalno proglašenje »hrvatske države« neposredno uoči ulaska njemačke vojske u Zagreb. Blisko prisustvo njemačkih trupa svakako je imalo odlučujuće značenje u činu formalnog proglašenja.

Formalni čin proglašenja izvršenje 10. travnja poslije podne kad je Slavko Kvaternik preko zagrebačke radio stanice pročitao ovaj tekst:[36]

[31] Veesenmayerov izvještaj Ribbentropu, 11. IV 1941. Njemački tekst i prijevod donio je *F. Tuđman,* Okupacija i revolucija, n. dj., 73-74, 186-188. Usp. i *B. Krizman,* Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom, n. dj., 256-257.

[32] Neispravno je Tuđmanovo mišljenje da se Veesenmayerovo isticanje potrebe da spriječi Mačekovu proklamaciju odnosi na njegov proglas od 8. travnja. (Kao u bilj. 31, str. 73).

[33] Već od samog dolaska Veesenmayera u Zagreb bila je pripremana akcija bacanja letaka u Hrvatskoj, prvenstveno nad Zagrebom, koju bi izvršili njemački avioni. Tekst letaka pripremljen je u njemačkom konzulatu u Zagrebu. (O tome usp. *B. Krizman,* Odnosi Jugoslavije s Njemačkom 1 Italijom, n. dj., str. 250). Međutim, do ove akcije, koju je Veesenmayer očekivao, nije došlo.

[34] U istom izvještaju Veesenmayer navodi, i ovo: »10. aprila u podne doprle su do mene prve pouzdane vijesti o prodiranju njemačkih trupa, zbog čega sam se odlučio da smjesta samostalno postupim. U 15 h bio je nov sastanak s Kvaternikom, na kojem sam mu saopćio da je sada nastao čas i da sam odlučio potražiti Mačeka da ga potaknem na odstupanje. Kvaternik je zbog toga bio veoma sretan, jer je ta tačka bila njegova najveća briga, kojoj se on nije osjećao potpuno dorastao«. *(F. Tuđman,* Okupacija i revolucija, n. dj., 74).

[35] U spomenutom izvještaju, Veesenmayer nastavlja: »Od 15 h 30 do 16 sati raspravljali smo Maček i ja, i to je nakon izvjesne borbe dovelo do rezultata, te se on izjavio pripravnim odstupiti i Kvaterniku lično predati upravnu vlast. Maček mi je dao časnu riječ da će provesti tu odluku. Ja sam se odmah uputio Kvaterniku, saopćio mu taj rezultat što je izazvalo silno oduševljenje vodstva nacionalista, i odmah ga odveo Mačeku. Ondje je bila formulirana i od Mačeka potpisana izjava o odstupanju i o predaji vlasti Kvaterniku. Originalni tekst nalazi se u mojim rukama« (Isto).

U svojim memoarima Maček u vezi s tim navodi ovo: »Spremao sam se da pođem u Kupinec kadli se dva Nijemca iznenada pojaviše na mojim vratima. Jedan od njih bio je Austrijanac Dörfler, koga sam poznavao od ranije. (...) Ime drugog čovjeka izblijedilo mi je iz pamćenja. Došli su da me obavijeste kako je njemačka vojna komanda povjerila Slavku Kvaterniku, Hrvatu i bivšem austrougarskom pukovniku, da preuzme vlast u Hrvatskoj i da u skladu s ranijim planom Njemačkog Reicha proglasi »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. Nakon duljeg natezanja složili smo se da ću objaviti proglas narodu, obavještavajući ga da su Nijemci zauzeli Zagreb i veći dio Hrvatske, te da su predali vlast pukovniku Kvaterniku koji je proglasio 'Nezavisnu Državu Hrvatsku'. Nadalje ću pozvati ljude da te činjenice prihvate mirno, jer drugog izbora nema. Čim smo se o tome sporazumjeli, njih dvojica telefonirala su Kvaterniku, koji je došao u moj stan da preuzme tekst proglasa«. *(V. Maček,* In the Struggle for Freedom, New York 1957, 228-229).

[36] Od različitih verzija o tome u koje vrijeme je Kvaternik pročitao proglas i kada su njemačke trupe počele da ulaze u Zagreb, svakako su najvjerodostojniji podaci samog Veesenmayera u njegovu izvještaju od 11. IV. On navodi: »Da ne bih gubio vrijeme, a budući da sam morao računati

»Hrvatski narode!

Božja providnost i volja našeg saveznika te mukotrpna višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovnost našeg poglavnika dra Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu:

Odredili su da danas pred dan uskrsnuća Božjeg Sina uskrsne i naša nezavisna Hrvatska Država.

Pozivam sve Hrvate u kojem god mjestu oni bili, a naročito sve časnike, podčasnike i momčad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti, da drže najveći red i da svi smjesta prijave zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu mjesto gdje se sada nalaze, te da cijela oružana snaga smjesta položi zakletvu vjernosti nezavisnoj državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku.

Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas kao opunomoćenik Poglavnika.

Bog i Hrvati! Za dom spremni!«

Ovaj tekst je istoga dana objavio nanovo pokrenuti *Hrvatski narod,* koji je tom prilikom tiskan u obliku letka, tj. samo na jednoj stranici.[37] Sutradan je Kvaternikov proglas objavljen u *Narodnim novinama* u obliku službene odredbe.[38]

Odmah poslije Kvaternikova proglasa pročitana je i Mačekova izjava preko radija. Prema tekstu, koji je objavio *Hrvatski dnevnik,* izjava glasi:

»Hrvatski narode!

Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historijskom i etnografskom području Hrvatske, te je preuzeo vlast.

Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike i.t.d, da iskreno surađuju s novom narodnom vladom«.[39]

Po svojim osnovnim obilježjima Kvaternikov proglas predstavlja početni čin u uspostavi Nezavisne Države Hrvatske, ali pri tome treba ukazati na okolnosti u kojima je takav čin nastao. Formalno proglašenje NDH bila je akcija koju su ustaše samo nominalno provodili, jer su u tome isključivo ovisili o Nijemcima. To znači i daje čin proglašenja NDH bio obavljen u sklopu njemačkog plana razbijanja Jugoslavije. U samom tekstu proglasa taje činjenica nedvojbeno istaknuta riječima daje »volja našeg saveznika«

sa sabotažom u slučaju prerana objavljivanja tog zaključka, uspio sam uz velike napore da se Kvaternik tada sa mnom bez odlaganja uputio u radio-stanicu, gdje je oko 17 h 45 svečano proglašena odluka o odstupanju i o preuzimanju vlasti, i tako je postignuto daje kratko pred ulazak prvih njemačkih trupa proklamirana slobodna i nezavisna Hrvatska (...)«. (Kao u bilj. 34).

[37] Ovaj tekst iz *Hrvatskog naroda* objavljen je u Zborniku dokumenata NOR-a, V/l, 497.

[38] *Narodne novine,* 11. IV 1941 (br. 1). Ovom tekstu, koji je istovjetan s tekstom u *Hrvatskom narodu,* dodan je i potpis Kvaternika s oznakom njegove funkcije: »Zamjenik Poglavnika, Zapovjednik cjelokupne vojne snage«.

[39] *Hrvatski dnevnik,* 13. IV 1941. *Hrvatski narod,* 10. IV 1941, spomenuti broj, samo prepričava proglas V. Mačeka, navodeći da je on pročitan »desetak minuta« poslije Kvaternikova. »U svom proglasu - navodi se u listu - dr. Maček konstatirao je, daje današnjim danom g. Slavko Kvaternik proglasio nezavisnu Hrvatsku državu sa svojim historijskim granicama. Poziva sve pristaše HSS da se pokoravaju vlastima. Ujedno je pozvao sve kotarske predstojnike i činovnike, koji su u službi, da lojalno i iskreno surađuju s novim vlastima«. Ovdje treba spomenuti postojanje još jedne verzije Mačekova proglasa, koji je rasturan u obliku letka. O tome usp. *F. Butić,* O nekim problemima proučavanja »Nezavisne Države Hrvatske«, PR, br. 3^1, 1964, 306.

bila bitan faktor proglašenja »nezavisne Hrvatske Države«. U tom smislu treba ocjenjivati i ulogu samog ustaškog pokreta, koji je u Kvaternikovu proglasu također istaknut kao jedan od bitnih faktora u stvaranju NDH. Ustaški pokret se ovdje prvenstveno pojavljuje kao politički faktor, kojemu su sile Osovine namijenile konkretnu zadaću u svojim kombinacijama razbijanja Jugoslavije. Sasvim sporedna je u tom pogledu bila njegova vlastita akcija jer ona sama po sebi nije imala odlučujućeg utjecaja. Ustaše su težili da dođu na vlast a ta težnja se, stjecajem okolnosti podudarala s ciljevima Njemačke i Italije. Zbog toga formulacija u Kvaternikovu proglasu o odlučujućoj ulozi ustaškog pokreta u stvaranju NDH ima prvenstveno propagandni smisao.[40]

Svakako je jedno od pitanja u vezi s tim, i isticanje imena A. Pavelića u Kvaternikovu proglasu. U proglasu se ističe da je osnivanje NDH, među ostalim, rezultat »velike požrtvovnosti našeg poglavnika dra Ante Pavelića«, a sam Kvaternik za sebe naglašava da preuzima vlast »kao opunomoćenik Poglavnika«. Sama po sebi takva formulacija ne može izazvati bilo kakvu nedoumicu, jer se radi o logičnoj ideji da je takva akcija ustaškog pokreta neodvojiva od Pavelićeva imena. Treba, međutim, dodati da su pripreme, koje su se vršile u Zagrebu oko proglašenja NDH, bile isključivo djelo Nijemaca i grupe ustaša s Kvaternikom na čelu. Sama Italija u njima nije u stvari imala nikakva utjecaja.[41] Osim toga, u spomenutim događajima nije bilo nikakve konkretnije veze između Kvaternikove grupe i Pavelića[42] Nalazeći se izvan akcija koje su se vodile u Zagrebu, Pavelić nije bio siguran hoće li se računati s njim. U sličnoj neizvjesnosti bio je i Mussolini, koji je uoči samog napada na Jugoslaviju bio načistu s tim, da angažiranjem Pavelića treba da rješava talijanske interese u Hrvatskoj. Nestašica izvora ne dopušta zasad da se potpunije objasni čitav problem, ali se mogu istaknuti neke pretpostavke. U prvom redu treba poći od pretpostavke da je Mussolini sumnjao u Nijemce zbog njihovih planova oko Hrvatske, pogotovu zato što su svoje akcije u Zagrebu vodili bez njegova znanja. S druge strane, tek se može pretpostaviti koliko je proglašenje NDH u ime Pavelića, kao ustaškog poglavnika, stvarno zaokupljalo ustaše i Nijemce u Zagrebu. Po svoj prilici to je pitanje na svoj način moglo biti otvoreno i ustašama i Nijemcima. U tom pogledu treba prvenstveno imati u vidu mogućnost određene rezerve Nijemaca prema Paveliću kao eksponentu Italije, a koji momenat ima svoga utjecaja i na ustaše u Zagrebu oko Kvaternika, koji su bili vidljivo pronjemački orijentirani. Prema nekim podacima to je pitanje bilo osobito aktualno uoči 10. travnja,[43] a ustaše oko Kvaternika pomalo su se kolebali oko isticanja Pavelića kao »poglavara« NDH, u ime kojega je trebalo i proglasiti

[40] U tom smislu treba ocjenjivati i tzv. Osnovu S. Kvaternika, koja je, navodno, bila sastavljena prije 10. travnja, a u kojoj on govori o »proglašenju NDH prije dolaska Talijana i prije ulaska Nijemaca u Zagreb«. S obzirom na sadržaj, Osnovi se može poreći svaka autentičnost. (Tekst Osnove donosi u cijelosti *B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj., 167).

[41] Ovdje treba istaći da je i talijanska diplomacija u spomenutim događajima u Zagrebu, po svemu sudeći bila prilično pasivna. Da to Mussoliniju nije odgovaralo može bar donekle posvjedočiti podatak S. Kvaternika da je talijanski konzul u Zagrebu bio opozvan, »jer se dao zaskočiti proglašenjem 10. IV 1941«. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.).

[42] Prema E. Kvaterniku, veze ustaškog pokreta sa zemljom »bile su uvijek rak-rana ustaške emigracije u Italiji«, a nakon 27. III 1941, nastao je »totalni prekid veza«. (£. *Kvaternik,* Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja, n. dj., 217; usp. i *J. Jareb,* n. dj., 83).

[43] Prema E. Kvaterniku, navodno se na jednom sastanku u Zagrebu, 8. IV, koji je sazvao njemački konzul Freundt, razmatralo tko će biti »šef nove države«. »Toj sjednici prisustvuju s njemačke strane, osim dra Veesenmavera i konzula Freundta još i dr. Hermann Proebst, predstavnik Wehrmachta, i dr. Schuster. Sa strane HSS Janko Tortić i ing. Carnelutti. Od hrvatskih nacionalista Slavko Kvaternik. Veesenmayer opet otklanja dra Pavelića kao glavara NDH jer je u cijelosti talijanski eksponent i zbog preciznih obveza, koje isti ima spram Talijana. Slavko Kvaternik nastoji Veesenmavera razuvjeriti«. *(E. Kvaternik,* na i. mj., 227; usp. i *B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj., 165-166, i *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj., 213-214.

njeno stvaranje. Treba ukazati i na neke podatke iznesene u emigrantskoj literaturi, a za koje se tvrdi da potječu od Slavka Kvaternika.[44] Na osnovu tih podataka M. Sinovčić ističe mogućnost da je 10. travnja u dva navrata izvršen čin proglašenja NDH, te da vjerojatno postoje i dva dokumenta o proglašenju. Prvi se čin odigrao u Banskim dvorima u Zagrebu, a tek poslije njega slijedio je Kvaternikov proglas preko radija. Osnovni motiv za ovu tezu Sinovčić nalazi u izjavi samog Kvaternika, prema kojemu u prvom dokumentu proglašenja NDH ne spominje Pavelićevo ime, za razliku od proglasa preko radija [45] Kvaternikovi podaci o dva proglašenja, koje donosi Sinovčić, nemaju nikakve potvrde u drugim raspoloživim izvorima, te se sa sigurnošću može tvrditi da se radi o određenoj konstrukciji.[46] Ovdje su Kvaternikovi podaci zanimljivi u prvom redu kao potvrda pretpostavke da je pitanje proglašenja NDH u ime Pavelića u određenom smislu bilo otvoreno. Konačnu odluku o proglašenju NDH u ime Pavelića sam Kvaternik tumači ovim razlogom: »Bez Pavelićeva imena bojao sam se, da Italija ne bi htjela priznati državu« [47]

Bez obzira na to što se sve okolnosti oko ovog pitanja ne mogu objasniti, bitna je činjenica da je NDH proglašena u ime Pavelića, a to u stvari znači, na određeno zadovoljstvo svih zainteresiranih strana. Veesenmayer u spomenutom izvještaju Ribbentropu, 11. travnja, u kojemu govori o proglašenju NDH, uopće ne spominje Pavelićevo ime, na osnovu čega se može zaključiti da to pitanje nije smatrao nimalo diskutabilnim. U svakom slučaju proglašenje NDH u ime Pavelića umanjilo je s druge strane i Mussolinijevu neizvjesnost.[48] To je pogotovu bilo značajno za Pavelića, koji je i sam bio u velikoj neizvjesnosti. On je saznao za proglašenje NDH u njegovo ime tek preko radija u Pistoi[49] Bez obzira na različite okolnosti i pojedine momente, ustaški je pokret kao cjelina bio nominalno prisutan u kombinacijama oko proglašenja NDH. Paveliću i ustaškoj emigraciji, čija je glavnina bila u Italiji, omogućen je put u zemlju.

Događajima, koji su prethodili proglašenju NDH i doveli do toga čina, ideja o »hrvatskoj državi« kao ishodu borbe za »oslobođenje ispod jarma velikosrpske hegemonije«, bila je glavna parola i ustaša i njihovih zaštitnika. Ta je parola trebala da bude glavni ustaški kapital u provođenju daljnje politike, kako u širenju vlastitog utjecaja i stvaranju političke osnovice, tako i kao jedno od glavnih oružja u ideološko-političkoj argumentaciji opravdanosti razbijanja Jugoslavije.

U burnim danima travanjskog rata, u kojima je došlo do proglašenja NDH uz javnu Mačekovu podršku u ime HSS-a kao one političke stranke koja je do tada bila nosilac vlasti u Banovini Hrvatskoj, parola o samostalnoj Hrvatskoj mogla je dobiti i svoje realno tlo u jednom dijelu stanovništva, poglavito hrvatske narodnosti. Glavni nosioci i pobornici separatističkog programa ustaštva, bili su iz onih društvenih skupina, koje su

[44] Radi se o navodnoj izjavi, koju je S. Kvaternik dao M. Blažekoviću, a ovaj je objavio u *Hrvatskoj misli,* sv. 20. 1956. Povodom tog članka, Sinovčić je u *Hrvatskoj misli,* sv. 21,1957, objavio napis: »Osvrt na izjavu maršala Kvaternika«. Opširnije o toj diskusiji u emigrantskoj literaturi usp. u *J. Jareb,* n. dj., 84-86. Usp. i *M. Rajković,* Prošlost na optuženičkoj klupi, *Vjesnik u srijedu,* 3. IX 1958.

[45] U spomenutoj diskusiji u emigrantskoj literaturi vidljiva je tendencija obrane NDH s ogradama od Pavelića, kojemu se oduzimaju zasluge u stvaranju ustaške države. Zbog toga se i traže pojedini argumenti iz ratnog razdoblja. Slična tendencija prisutna je i u ocjenama H. Kvaternika, a uvjetovana prvenstveno osobnim razlozima.

[46] Treba konstatirati da je 10. IV doista održan jedan sastanak u Banskim dvorima, ali oko 19 sati, tj. poslije Kvaternikova proglasa. Bio je to prigodni skup na kojemu su među ostalima govorili Kvaternik i Veesenmayer. (*Hrvatski narod,* 11. IV 1941).

[47] *M. Sinovčić,* Osvrt na izjavu maršala Kvaternika, n. dj, 20.

[48] Usp. o tome *L. Hory-M. Broszat,* n. dj, 55.

[49] Usp. o tome *B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj.

realizaciju svojih klasnih interesa zasnivale prvenstveno na pozicijama isključive vlasti. Separatistička koncepcija rješavanja hrvatskog pitanja ispoljavala se i prije rata u različitim strujama, što znači da ustaštvo svima nije bilo ideološka podloga. Te su struje imale svoje korijenje u različitim teoretskim interpretacijama separatizma, ili su u dnevnoj političkoj praksi zastupale potrebu što veće radikalizacije politike vodstva HSS-a na čelu s Mačekom, u čijem krugu se stvarala sve utjecajnija desno orijentirana grupacija. S druge strane, ustaštvo, s Pavelićem na čelu, nastupalo je prvenstveno kao emigrantski politički pokret, koji je, prema tome, računao na posebne okolnosti za realizaciju svoga programa. Budući da su te okolnosti nastupile upravo danom napada na Jugoslaviju, koncepcija ustaškog pokreta izbila je na površinu zbivanja, privlačeći manje-više i ostale ekstremističke grupacije. Time je potaknuto šire ispoljavanje nacionalističkih strasti i tendencija svih tih grupacija zajedno i u istom momentu. S druge strane, time su bili još više uzavreli fermenti stvaranja nacionalističkog separatističkog raspoloženja i nešto šire od navedenog kruga. To je raspoloženje, naime, vidljivo zahvatilo i pojedine malograđanske krugove, poglavito u gradovima, koji su s nastupom nove situacije računali na ostvarivanje različitih vlastitih interesa, što ih iz niza razloga nisu mogli u prethodnom razdoblju realizirati. Sličnih tendencija političkog iživljavanja bilo je i u redovima lumpenproleterskog sloja i dijela seoskog stanovništva; i jedni i drugi su u novoj situaciji računali s bitnom promjenom svojih dotadašnjih socijalnih prilika.[60]

Karakterističan primjer u tom pogledu su i navodi o dočeku njemačke vojske u Zagrebu, 10. travnja 1941. O tobožnjem oduševljenom dočeku Nijemaca govore njemački i talijanski izvještaji.[51] O pravom pak stanju stvari, svjedoči vrlo zanimljivo sjećanje Pavla Gregorića, jednog od članova rukovodstva KPH, koji je bio u Zagrebu prilikom dolaska Nijemaca.

> »Na mnogim kućama Vlaške i Maksimirske ulice - sjeća se on - visile su hrvatske trobojnice. Ulica je bila puna svijeta koji je radoznalo očekivao dolazak njemačke vojske. (...) Evo čime je urodila politika ugnjetavanja naroda velikosrpskih režima! Ovi luđaci, zaslijepljeni mržnjom na protunarodne režime, očekuju oslobođenje koje će im donijeti fašistička Njemačka, kao i rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja - prošlo mi je glavom. U isto vrijeme osjetio sam neku sigurnost, zapravo ponos, misleći na zagrebačko radništvo, na napredne antifašistički raspoložene građane Zagreba, na našu zagrebačku antifašističku omladinu, na veliki broj naprednih intelektualaca. Bio sam siguran da neće dugo potrajati i da će Hitlerova okupatorska vojska osjetiti da postoji i drugi Zagreb, Zagreb koji mrzi fašizam«.[52]

Takva su nacionalistička raspoloženja došla vidljivije do izražaja u područjima NDH gdje je živjelo izmiješano stanovništvo hrvatske, srpske i muslimanske narodnosti. Nosioci raspirivanja nacionalne mržnje mogli su u tim sredinama neposrednije djelovati. Manipulacija nacionalnim osjećajima mogla se temeljiti na produbljivanju i još većem razbuktavanju nacionalističkih strasti, koje su u pojedinim momentima i različitim oblicima dolazile do izražaja u ranijem razdoblju.[53]

[50] Usp. *P. Morača,* Jugoslavija 1941, Beograd 1971, 41 i d.

[5'] Npr. spomenuti Veesenmayerov izvještaj od 11. IV 1941. i izvještaj M. Zuccolina, talijanskog agenta, od 29. IV 1941. u Zborniku dokumenata NOR-a, XIII/1, 31.

[52] *P. Gregorić,* Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i bjelovarskom okrugu 1941. godine, sjećanja, SI. Brod 1969, 25.

[63] Niz karakterističnih podataka i momenata o tim pitanjima donose: A *Humo, U. Danilović, I. Jerkić* u zborniku: Hercegovina u NOB; *N. Bajić,* Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine, n. dj., 206 i d.; *R Colaković,* A *Humo, U. Danilović, B. Tepavčević, R Jovičić,* u zborniku: Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945, sjećanja učesnika, prva knj., Beograd 1971; *D. Lukač,* Ustanak u Bos. Krajini, n. dj,, 52 i d.; A *Babić,* Narodi Bosne i Hercegovine prema KPJ i revoluciji,

Golema politička propaganda, koju su ustaše razvili odmah po dolasku na vlast, bila je prvenstveno obilježena izražavanjem nacionalističkog raspoloženja spomenutih krugova i grupacija, pri čemu se osobito nastojalo da se takvo raspoloženje javno istakne kao izraz stvarnih težnji čitavog naroda.

Razvoj događaja je, međutim, još od samog početka nedvojbeno pokazivao da spomenuto raspoloženje jednog, tek malog, dijela naroda nije bilo ujedno i raspoloženje čitavog naroda, tj. u prvom redu cjelokupnog hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Na ovom mjestu dovoljno je istaći da o tome postoje svjedočanstva baš onih faktora, koji su omogućili ustašama dolazak na vlast ili dali podršku ustaškom režimu postavši njegovi nosioci. Već na osnovu prvih talijanskih i njemačkih povjerljivih izvještaja o političkoj situaciji u NDH - o čemu će kasnije biti riječi - nameće se sasvim druga slika stanja i raspoloženja u najširim razmjerima, od one koju je konstruirala ustaška propaganda.

PRVI KORACI USTAŠA U PREUZIMANJU I USPOSTAVI VLASTI

Proglašenje NDH ujedno je i prvi korak u preuzimanju vlasti od strane ustaša. Njime se javno dalo do znanja da prestaje dotadašnja vlast Kraljevine Jugoslavije, odnosno Banovine Hrvatske, a uspostavlja se nova, kojoj su nosioci ustaše. Ovdje se, dakako odmah postavlja pitanje na koji se teritorijalni okvir odnosio Kvaternikov proglas? S obzirom na okolnosti u kojima je proglas nastao, razumljivo je što nije bio preciznije određen. Međutim, to ne stvara nikakvu nedoumicu u pogledu proklamiranih ciljeva i težnji ustaša, koji su odmah od 10. travnja u svojim dokumentima naglašavali osnivanje NDH u okviru »historijskih granica«. Naravno, rješenje tog pitanja prvenstveno je ovisilo o volji Nijemaca i Talijana, pa u tom času i nije bilo bitno. Osnovna je bila težnja za stvaranjem prvih institucija vlasti. To je jednako važilo kako za one središnje, pomoću kojih bi se vodila i usmjeravala daljnja akcija, tako i za one u pokrajinskim centrima, preko kojih bi se konkretno uspostavljala i širila vlast ustaša. Zbog toga su od početka i istodobno poduzeti konkretni koraci u oba pravca.

Ustaška grupa u Zagrebu, na čelu s Kvaternikom, bila je i dalje glavni organizator i nosilac djelatnosti ustaša. Iz objektivnih razloga radila je bez Pavelićeva znanja ali u njegovo ime. Prve ustaške naredbe, kojima se javno davao karakter zakonskih odredbi, potpisivao je Kvaternik kao »zamjenik Poglavnika«.

Već u proglasu o uspostavljanju NDH bilo je jasno da su ustaše glavnu pažnju oko uspostave vlasti usmjerili na rješavanje mjesta i uloge vojnih snaga i upravnog aparata. Od Hrvata pripadnika tadašnje »cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti« zahtijevalo se »da drže najveći red«, da se svi odmah prijave »zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu« te da polože »zakletvu vjernosti« NDH i Paveliću.[64] 10. travnja potpisani su

zbornik: Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini, Posebna izd. Akademije nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1970, 31 id.; *J. Blaiević,* Borba komunista za pobjedu revolucije, zbornik: Lika u NOB 1941, n. dj., 44 i d.; *isti,* Sjećanja na ljude i minule događaje u Lici godine 1941-1942, zbornik: Prva godina NOB-a, n. dj, 631 i d.; *P. Gregorić* i *Z. Krnić,* Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji, n. dj. Ili d.; O. *Egić,* Početak oružane borbe u Bukovici 1941. godine, zbornik: Hiljadu devetsto četrdeset i prva, Zagreb 1961, 17 i d.

[54] Usp. bilj. 38.

i prvi akti, koji su sutradan objavljeni u *Narodnim novinama.*[66] Trebalo je da među njima glavno značenje imaju »Zakon o osnutku vojske i mornarice Države Hrvatske« i »Zakon o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj«. Sadržaj prvog akta određuje status vojnih osoba u NDH. Definiranje tog statusa bila je prva konkretna primjena ustaške koncepcije o totalnoj negaciji i poništavanju svih zakonskih ustanova i normi Kraljevine Jugoslavije. U aktu je, naime, precizirano da »vojsku i mornaricu« NDH »sačinjavaju svi vojni obveznici dosadašnje vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije (...), koji su dana 1. studenoga 1918. bili zavičajnici u ma kojoj općini, koja je danas sastavni dio Države Hrvatske ili čiji su očevi bili toga dana zavičajnici tih općina«. Svima njima, »koji nisu 1. studenoga 1918. bili zavičajnici«, ovim aktom »oduzima se značaj vojnog lica, pa im se na teritoriju Države Hrvatske zabranjuje svaki nastup i rad u ime vojske i mornarice«, jer će se takav smatrati »neprijateljskim činom protiv Države Hrvatske«. Osnovni pečat sadržaju drugog akta davao je zahtjev za polaganje prisege »Državi Hrvatskoj i Poglavniku« od strane »cjelokupnog osoblja u državnoj službi, u službi samouprave i svih ustanova javnog poretka, koje je po dosadašnjim zakonima bilo obvezno na polaganje službeničke prisege«.[56] Ustašama je bilo osobito stalo do provođenja ovog akta u kojemu je navedeno da prisegu treba položiti u roku od tri dana.[67] Niz podataka govori da se taj zahtjev nije mogao realizirati u spomenutom roku.[58]

Kvaternik po svoj prilici nije pomišljao na formalno osnivanje same ustaške vlade prilikom stvaranja središnjeg upravnog aparata, što se najvjerojatnije može protumačiti da se to nije moglo riješiti bez Pavelića. Međutim, ipak su donesena neka privremena rješenja. Kvaternik je li. travnja izdao naredbu po kojoj »do konstituiranja Vlade Države Hrvatske« trebaju »sve upravne poslove Države Hrvatske obavljati nadalje Odjeli Banske Vlasti«.[59] Proizlazi, dakle, da nije bio ukinut dotadašnji središnji aparat Banske vlasti Banovine Hrvatske. No, taje naredba bila više formalnog karaktera, što potvrđuje podatak da se u daljnjoj djelatnosti ta institucija više ne spominje. Osnovni razlog za taj akt, bila je težnja da se u postojećoj situaciji, kada još traje rat, javno dade do znanja privid legalnosti i određenog kontinuiteta u smjeni vlasti.

Za ustaško djelovanje u tom trenutku bio je od većeg značenja akt o imenovanju tzv. Hrvatskog državnog vodstva, 12. travnja, iako je bio privremena karaktera. Ovo tijelo je imenovao Kvaternik, a predsjednik mu je bio Mile Budak.[60] Ostali članovi su bili: Mirko Puk (zamjenik), Andrija Artuković, Branko Benzon, Josip Dumandžić, Mladen Lorković, Ismet Muftić, Marko Veršić, Jure Vranešić, Milovan Zanić.[61] Osim toga su, u svojstvu povjerenika imenovani: Vladimir Košak za financijska pitanja,[62] Josip Marković za željeznički promet i Slavko Štancer kao zapovjednik vojske i mornarice.[63] Edo Bulat je imenovan »ministrom za Dalmaciju«.[64]

[55] *Narodne novine,* 11. IV 1941. Od tada *Narodne novine* postaju zvanično ustaško glasilo, pa se od 10. IV počinju označavati od broja 1.

[56] Pored Kvaternika taj je akt potpisao i Milovan Žanić, kao »povjerenik za unutarnje poslove«. Kvaternik i Žanić su tako imali prvi i formalne funkcije u ustaškom aparatu vlasti koji se tek stvarao.

[57] Zbog toga je Žanić 10. IV potpisao i tzv. »Provedbenu naredbu« u vezi sa »zakonom o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj«, s ciljem da se konkretnije osigura sprovođenje spomenutog akta o prisezi. (*Narodne novine,* 11. IV 1941).

[58] Sačuvani zapisnici o prisegama činovnika govore da su se one polagale do kraja travnja 1941. (IHRPH, Fond NDH, kut. 258.

[59] *Narodne novine,* 11. IV 1941.

[60] *Obzor,* 13. IV 1941, donosi da je Kvaternik ovo tijelo imenovao u dogovoru sa Budakom.

[61] *Obzor,* 13. IV 1941; *B. Krizman,* Pitanje priznanja ustaške države 1941. godine, JIČ 1-2/1970, 102; *R. Horvat,* n. dj., 625.

[62] *Obzor,* 13. IV 1941.

[63] *R. Horvat,* n. dj., 625.

[64] *Obzor,* 13. IV 1941.

Usporedo sa stvaranjem središnjeg upravno-političkog aparata, poduzeti su i konkretni koraci za legalizaciju vodstva ustaškog pokreta u zemlji. Kvaternik je 11. travnja izdao »Naredbu o uspostavljanju i organizaciji Hrvatskog Ustaškog Nadzornog Stožera« sa sjedištem u Zagrebu. Za pročelnika stožera imenovanje Mirko Jerec, a članovi su mu bili: Zdenko Blažeković, Jure Cetinić, Ivan Grgić, Jure Haraminčić, Vladimir Kalafatić, Petar Peroš, Nikola Rajković, Domagoj Ružić, Ante Stitić i Ante Vokić.[65] Prema nekim podacima, ovaj ustaški organ, u manjem sastavu, osnovan je još u veljači 1941. sa zadaćom da radi na osnivanju ustaških ilegalnih organizacija (ustaških stanova) na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine.[66]

Imenovanje »Hrvatskog državnog vodstva« i »Hrvatskog ustaškog nadzornog stožera« označavalo je prvi veći korak u legalizaciji rukovodeće jezgre ustaške organizacije u zemlji. Ovoj skupini ustaških prvaka, koji su do 10. travnja ilegalno ili polulegalno djelovali poglavito u Zagrebu, pridružili su se i prvi članovi iz emigracije, Artuković i Benzon, te neki drugi.[67]

Jedan od osnovnih ciljeva koji je zaokupljao ustašku skupinu na čelu s Kvaternikom, bilo je preuzimanje vlasti na što širem području. Bila je to težnja da se ustaše što prije i što više legaliziraju i izvan Zagreba. Upravo je s objašnjavanjem tog pitanja najuže vezano pitanje uloge ustaša u travanjskom ratu od samog njegova početka. U analizi tog rata nemoguće je, naime, mimoići poduzimanje određenih ustaških akcija, ali im je zato i neophodno potrebno odrediti pravo mjesto i značenje. S obzirom na karakter i vrijeme u kojem su nastajale, te akcije se mogu dijeliti u dva razdoblja. Prvo razdoblje traje do 10. travnja, tj. do okupacije Zagreba od strane njemačkih trupa i proglašenja NDH. U tom razdoblju su akcije ustaša malobrojne i ne dobivaju širi zamah. Drugo razdoblje slijedi od trenutka proglašenja NDH. U njemu proustaške akcije dobivaju drugi karakter, izražavajući se preuzimanjem vlasti u pojedinim područjima.

Uoči samog napada na Jugoslaviju Pavelić je - prema podacima iz ustaških izvora - preko radio-stanice u Firenzi, koja mu je dana na raspolaganje, uputio proglas hrvatskom narodu, u kojem ga je pozivao na ustanak ovim riječima: »Ustaj na noge, lati se oružja, svrstavaj se u bojne redove i stupaj pod ustašku zastavu, na kojoj su već zapisana slavna djela pobjede. (...) Naša je pobjeda osigurana, naše je oslobođenje gotova stvar. Hrvatski ustaški pokret stavio se ne od danas, nego već od deset godina uz bok naših prijatelja, uz bok velikog talijanskog i njemačkog naroda i zato danas silne i ogromne vojske velikih vođa tih velikih naroda Hitlera i Mussolinija, kojima se više nitko oduprijeti ne može, stoje na našu obranu te zajamčuju naše oslobođenje, našu pobjedu, našu slobodu i našu Nezavisnu Državu Hrvatsku na cijelom hrvatskom povijesnom i neprekinutom narodnom području«.[68]

Prema istim podacima, Pavelić je 6. travnja preko spomenute radio stanice uputio poziv i vojnicima Hrvatima, pozivajući ih na pobunu u vojsci: »Naša je potpuna pobjeda potpuno osigurana - isticao je Pavelić - jer se za nju bore i silne i nepobjedive vojske

[65] *Narodne novine,* 11. IV 1941.

[66] *J. D. Crljen,* Hrvatski ustaški nadzor uoči propasti Jugoslavije, *Hrvatski narod.* 24. XII1941. On navodi da su ga sačinjavali: Jerec, Stitić, Vokić i Crljen. Da je ovaj organ postojao od ranije, potvrđuje donekle i daljnja upotreba njegova prvobitnog imena, koje spominje Crljen, tj. »Hrvatski ustaški nadzor«, a ne onog iz spomenute Kvaternikove naredbe. To je vidljivo i iz njegova pečata. (IHRPH, Fond NDH, kut. 306).

[67] Prema vijesti koju je donio *Obzor,* 13. IV 1941, Artuković, Benzon i Nikola Rušinović doputovali su njemačkim avionom iz Austrije u Zagreb.

[68] *M. Bzik,* Ustaška pobjeda, Zagreb 1942,69-70. Usp. i *F. Butić-I. Jelić,* O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941, n. dj., 514-515.

naših prijatelja, vojske Italije, Njemačke, koje hrvatskome narodu zajamčuju potpunu slobodu i nezavisnost u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«.[69]

Ovi su Pavelićevi proglasi vjerojatno autentični, a koristili su u prvom redu Italiji i njenoj propagandi uoči napada na Jugoslaviju. Međutim, pojedine formulacije proglasa navode na pomisao da su oni bili naknadno osjetno redigirani. Kasnije su ti tekstovi poslužili kao važni dokumenti ustaškoj propagandi o provođenju »revolucije« u Hrvatskoj, koja je rezultirala osnivanjem NDH. Bilo kako bilo, Pavelićevi proglasi nisu imali vidljivog odjeka u Hrvatskoj. Pravodobno su za njih mogli saznati tek rijetki pojedinci.[70] Sigurno je, međutim, da je ta ustaška propaganda bila već uveliko obilježena parolama namijenjenim da raspaljuju šovinističke strasti, u prvom redu antisrpsko raspoloženje.[71]

U prva dva dana rata, u Hrvatskoj nije došlo ni do jedne vidljivije ustaške akcije. Prva zftačajnija, a ujedno i najveća ustaška akcija u početnoj fazi, bila je pobuna u Bjelovaru, 8. travnja. Tom prilikom je 108. pješadijski puk, koji se nalazio u Velikom Grđevcu, pod utjecajem propagande proustaški orijentiranih vojnih osoba, otkazao poslušnost i krenuo prema Bjelovaru. Njemu se pridružio 40. dopunski puk, koji se nalazio u Severinu, te dio 42. puka. S komandom puka u Velikom Grđevcu ostalo je samo oko 50 vojnika i oficira. Sutradan, 9. travnja, kao neposredan odjek događaja u Bjelovaru i Velikom Grđevcu, slično se dogodilo i u Garešnici. U tom je mjestu oko 200 naoružanih članova Hrvatske seljačke zaštite, uz pomoć manjeg broja vojnika iz 108. i 42. puka, koji su se dan ranije razišli, zauzelo žandarmerijsku stanicu i razoružalo njenu posadu.[72] Prema nekim podacima, u Bjelovar je navodno stiglo oko 8 do 10 tisuća vojnika, koji su sporazumno sa gradonačelnikom Julijem Makancem, smješteni u kasarne. Uz Makanca, koji je tom prilikom vidljivo ispoljio svoju desničarsku orijentaciju, od ustaša se znatnije angažirao umirovljeni kapetan I klase Ivan Mrak, kojega su pobunjenici proglasili zapovjednikom.[73]

Kasnije je u ustaškoj propagandi akcija u Bjelovaru dobila veliki publicitet služeći kao argument za tezu da se na poziv Pavelića hrvatski narod digao na ustanak u vrijeme travanjskog rata.[74]

Daljnje vidljivije akcije ustaških elemenata došle su do izražaja 10. travnja. Prema tome, u prvim danima rata, tj. do trenutka prodora njemačkih trupa do Zagreba i proglašenja NDH, akcija u Bjelovaru ostaje osamljeni primjer izrazitije djelatnosti ustaša.[76]

[69] M. *Bzik,* Ustaška pobjeda, n. dj., 72-73. Bzik donosi još dva Pavelićeva proglasa, koja je, prema njemu, uputio do 10. IV. (Isto, 75-78, 85-86).

[70] Usp. npr. podatak u bilj. 17.

[71] To potvrđuje i *J. Jareb,* n. dj., 89.

[72] *F. Butić-I. Jelić,* O takozvanom ustaškom ustanku, n. dj., 516.

[73] Arhiv Hrvatske, Zagreb (dalje: AH), Rkp. spisi, kut. 68, Izvještaj Kotarskog poglavarstva u Bjelovaru MUP-u NDH, 17. IV 1941. U tom se izvještaju navodi kako je na prve vijesti o ovim događajima general Jurišić zamolio Mačeka da apelira na spomenute pukove da se zadrže na položajima, te da je on to i učinio preko zastupnika Franje Hegeduša, ali bez uspjeha. Prema svjedočenju Krunoslava Batušića, u Bjelovar je upućen i glavni zapovjednik Zaštite Duka Kemfelja. *(K. Batušić,* Kako je srušena Jugoslavija, *Hrvatska država,* 25. XII 1956).

[74] Usp. *J. Makanec,* Sjećanje na bjelovarske događaje 8-10 travnja 1941, *Hrvatski narod,* 1, 2 i 3. X 1941; *isti,* u *Hrvatskoj smotri,* 3 i 4/1944. Za ocjenu KPJ o ovom događaju usp. Zbornik dokumenata NOR-a, II/2, Zaključci sa aprilskog savjetovanja Komunističke partije Jugoslavije održanog u Zagrebu 1941, 19.

U literaturi je poznat opširan prikaz akcije u Bjelovaru u knjizi *V. Terzića,* Jugoslavija u aprilskom ratu, n. dj., 464-469. Terzić je kao osnovu uzeo spomenuti članak J. Makanca *u Hrvatskoj smotri*, prihvaćajući potpuno nekritički njegove ocjene, kao dokaz za vlastitu tvrdnju o velikom opsegu ustaških pobuna »koje su se kao plamen širile po svim oblastima Hrvatske«.

[75] Ne može se prihvatiti Terzićeva tvrdnja da je ustaška akcija u Šibeniku izbila 8. IV. (n. dj., 469). Ustaški elementi nisu uspjeli podići pobunu u komandi Šibenika. Naprotiv, tih dana su u Šibeniku bili osobito aktivni komunisti. Došlo je do sporazuma s nekim oficirima da se zajednički organizira čuvanje važnijih ustanova. (D. *Gizdić,* Dalmacija 1941, Zagreb 1959, 105-111).

To, dakako, ne umanjuje činjenicu da je djelatnost proustaških elemenata u prvoj fazi doista došla do izražaja, osobito u vojsci, u vidu sitnijih akcija, kao što su različite sabotaže i oblici otpora, prvenstveno s određenim demoralizatorskim efektom.

Vidljiva promjena u razvoju rata od 10. travnja, utjecala je na karakter i intenzitet ustaških akcija. Tako su 10-11. travnja, ustaše poduzeli određene akcije u nekoliko gradova, na što su prvenstvno utjecali događaji u Zagrebu.

Čin proglašenja NDH bio je znak za poduzimanje šire akcije. Premda raspoloživa dokumentacija ne daje potpuniju potvrdu, ipak je na mjestu pretpostavka da su proustaški elementi jednim dijelom stupili u akciju za preuzimanje vlasti na osnovu Kvaternikove direktive iz Zagreba, jer postoje pouzdani podaci o tome da se tako postupalo u pojedinim mjestima.[76] Prema tome, ustaške akcije od 10. travnja sve više postaju rezultat organizirane djelatnosti.

U Zagrebu su se novoimenovanom ustaškom povjereniku za unutrašnje poslove Zaniču stavili na raspolaganje šefovi zagrebačke policije i žandarmerije, a ustaša Marković je preuzeo upravu željeznice. Za ustaškog načelnika Zagreba imenovanje Dumandžić.[77] Na osnovu naredbe, koju je izdao Kvaternik, 11. travnja, Dumandžić je dobio ovlaštenje da »može donašati sve odluke, koje spadaju u nadležnost gradskog zastupstva«.[78]

U Karlovcu je tamošnja grupa ustaša, na čelu sä Antom Nikšićem, Feliksom i Vladimirom Zidovcem, stupila u akciju odmah poslije Kvaternikova proglasa. Stanovništvo je proglasom upozoreno da se pokorava naredbama ustaške grupe, a za svaku pobunu i akciju zaprijetilo se kaznom smrti.[79] Sutradan, 11. travnja, Kvaternik je telefonom naredio ustaškom »zapovjedniku grada« da sve oficire i vojnike Hrvate zadrži u službi u Karlovcu i da nikoga ne pušta, da Srbe i Slovence razoruža i uputi njihovim kućama, a »Srbijance pak da zadrži kao taoce«.[80]

Prvi konkretni korak, koji su poduzeli sisački ustaše, bilo je izdavanje proglasa građanima Siska, u noći 10/11. travnja, s pozivom na »srdačan doček njemačke vojske«, s kojom dolaze - kako u proglasu piše - »i ustaški odredi iz inozemstva«. Karakteristično je da su proglas potpisale tri osobe, i to u svojstvu predstavnika ustaškog pokreta, zapovjednika Zaštite i predstavnika uprave grada. Samo pak formalno preuzimanje vlasti uslijedilo je sutradan, 11. travnja, uspostavom Ustaškog stana na čelu s povjerenikom Rožankovićem. Taj je organ od samog početka preuzeo sve glavne kompetencije vlasti, kako u gradu, tako i na području čitavog sisačkog kotara.[81]

[76] Karakterističan je sadržaj telegrama što ga je Kvaternik uputio Kotarskom poglavarstvu u Krapini, 10. IV, neposredno poslije izdavanja svog proglasa. Telegram glasi: »U sporazumu i sa voljom vlade Reicha i pobjedničke njemačke vojske a po nalogu ustaškog Poglavnika vođe Hrvatskog naroda Ante Pavelića proglašujem danas Nezavisnu slobodnu Hrvatsku državu na cjelokupnom njezinom etnografskom i povijesnom području. Nalažem svima vlastima gdje one bile da se još danas položi zakletva na vjernost i poslušnost poglavniku i vođi hrvatskog naroda Dr Anti Paveliću. Ujedno nalažem da ustaški povjerenici u svim mjestima preuzmu vlast kako je to bilo prije određeno. Neka se Njemačka vojska svagdje dočeka kao saveznik Hrvatskom narodu i neka joj se u svakom pogledu ide na ruku«. Telegram je u Krapini primljen u 19,20 sati. (IHRPH, Fond NDH, kut. 1).

[77] Usp. *F. Jelić-Butić,* Zagreb i ustaška Nezavisna Država Hrvatska, zbornik: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, 201; *B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj., 172.

[78] *Narodne novine,* 11. IV 1941.

[79] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9, ist. mat. V. Židovca.

[80] VII, Fond NDH, kut. 85, br. reg. 18/14; *V. Holjevac,* Zapisi iz rodnog grada, Zagreb 1972, 85 i d.

[81] *F. Jelić-Butić,* Ustaški režim u Sisku 1941, zbornik: Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Sisak 1974, 347.

U Osijeku je 11. travnja gradonačelnik Stjepan Vukovac imenovan »vrhovnim upravnim organom i predstavnikom hrvatske vlade za grad i kotar Osijek«. Kapetan jugoslavenske vojske Šimun BlažeVić imenovan je »zapovjednikom hrvatske vojske, oružništva, zaštite i redarstva«.[82] U proglasu, izdanom istog dana, pozvano je stanovništvo da dočeka njemačku vojsku.

Istodobno su ustaše poduzeli akciju za preuzimanje vlasti i u nekim drugim mjestima u Slavoniji, te u Srijemu. *Hrvatski list,* je već 11. travnja donio vijest da su ustaše preuzeli vlast u Vukovaru, Sr. Mitrovici i Iloku. Prema raspoloživim podacima ustaška grupa u Vukovaru imala je već od 11. travnja stalnu vezu sa Glavnim ustaškim nadzorom u Zagrebu.[83] Istoga dana iz Vukovara je javljeno telefonom ustaši Antunu Matkoviću u Iloku da je po naredbi iz Zagreba imenovan »stožernikom ustaša sa zadatkom da preuzme u Iloku svu vlast«.[84] Po nalogu Kvaternika ustaška grupa u SI. Požegi preuzela je vlast već noću između 10. i 11. travnja. Ustaša Ivan Starčević imenovan je za povjerenika na području srednje Slavonije.[85] U Vinkovcima su proustaški elementi poduzeli akciju u dogovoru sa gradskim podnačelnikom, čim se saznalo »putem radio postaje Zagreb, da je proglašena Nezavisna Država Hrvatska«, te su tim povodom izdali i proglas, 11. travnja. Istoga dana osnovan je Ustaški stan, a pozvani su i vojni zapovjednici u Vinkovcima da se stave u službu NDH.[88]

U Sremskoj Mitrovici komandant vojnog okruga bio je voljan da već 10. travnja preda vlast ustaškoj grupi, ali je idućeg dana to pokušala spriječiti jedna jedinica jugoslavenske vojske koja je ušla u grad. Taj je pokušaj bio ometen dolaskom Nijemaca. Istoga dana, po Kvaternikovom nalogu, ustaše počinju preuzimati vlast na čelu sa Petrom Gvozdićem, advokatom u Sr. Mitrovici.[87]

Prema nekim podacima ustaški elementi su zajedno s predstavnicima njemačke skupine u Virovitici zauzeli vlast već 9. travnja, na što je bez sumnje utjecao dolazak Nijemaca. Tom prilikom je osnovan tzv. »Privremeni građanski upravni odbor hrvatskih nacionalista za grad i kotar Viroviticu« na čelu sa Milanom Badovincem.[88]

Prema nekim podacima u Čakovcu je poduzeta akcija proustaških elemenata odmah po dolasku njemačke vojske, 7. travnja. Osnovanje »Ustaški stožer«, kojemu se na čelu nalazio Teodor Košak.[89]

U Ogulinu je Kotarsko načelstvo 11. travnja izdalo obavijest područnim općinama i pojedinim ustanovama da je za »izvršitelja državne vlasti u srezu Ogulin postavljen dr. Lovro Sušić«, koji je bio odvjetnik u Ogulinu i isticao se kao jedan od najaktivnijih frankovaca. U obavijesti se također isticalo da se imaju izvršavati samo »odredbe koje budu izdane u njegovo ime«.[90]

U Slunju su, prema raspoloživim podacima, proustaški elementi na čelu sa župnikom Ivanom Nikšićem, pokazali vidljivu aktivnost još 10. travnja. U Glini je kotarski načelnik naredio 10. travnja da se uhapse istaknutiji komunisti.[91]

[82] *Hrvatski list,* 11. IV 1941.

[83] Povodom događaja u Vukovaru 10-11. IV 1941. razvila se kasnije polemika u ondašnjim domaćim novinama *Hrvatskom borcu,* 10, 17. IV i 1. V 1942.

[84] AH, Rkp. spisi, kut. 68, Izvještaj Kotarske oblasti u Iloku, 1. V 1941.

[85] *Hrvatski list, 24.* IV 1941; *Vihor,* 25. IV 1941.

[86] AH, Rkp. spisi, kut. 69, Izvještaj o proglašenju NDH u Vinkovcima. O preuzimanju vlasti u Novoj Gradiški vid. *Novi list,* 28. V 1941.

[87] Usp. *D. Lazić,* Okupirani grad u drugom svetskom ratu, zbornik: Sremska Mitrovica, u čast dvadesetpetogodišnjice oslobođenja grada 1944-1969, Sr. Mitrovica 1969, 190 i d.

[88] *Hrvatski tjednik,* 19. VII 1941.

[89] Prilog historiji radničkog pokreta i NOB u Međimurju, n. dj., 60-61.

[90] *M. Sobolevski,* Drežnica 1941, n. dj., 22.

[91] Djelatnost KPJ do aprila 1941, n. dj., 254-255.

Na području Like proustaški su elementi također počeli od 10. travnja poduzimati javne akcije. U Gospiću su preuzeli vlast još 10. travnja, a na čelu im je bio Jurica Frković. Odmah započinju hapšenja pojedinih Srba i teror nad njima. U Perušiću je grupa proustaških elemenata, kojima se na čelo stavio Juco Rukavina, preuzela vlast 11. travnja.[92] Slično je bilo i u Brinju.[93] U Gračacu su ustaše preuzeli vlast 14—15. travnja, a nešto kasnije u Korenici.[94]

Na području Hrvatskog primorja najvidljivija akcija ustaša bila je u Crikvenici, ali je tu došlo do sukoba s vojskom. Pokušaj ustaše Petra Kvaternika, da uz pomoć manje grupe istomišljenika preuzme vlast 10. travnja, spriječili su mornari pod zapovjedništvom kapetana bojnog broda Mirka Pleiweissa.[96]

I u Dalmaciji su proustaški elementi u nekim mjestima otvoreno krenuli u akciju neposredno poslije proglašenja NDH. U Splitu je djelatnost ustaša postala vidljiva 10. travnja. Sutradan je »ustaški povjerenik« Ante Luetić izdao proglas u kojemu je pozivao stanovništvo Splita na red i mir. Istoga dana je Josip Berković, zastupnik HSS-a, telefonom izdavao naređenja predsjednicima pojedinih općina da se stave u službu NDH i obznane njeno proglašenje na svojim područjima.[96] Od ustaške aktivnosti na području Sinja, najznačajniji je bio pokušaj puča u Štabu 13. puka, 10. travnja, kada je ustaša Milan Luetić, koji se nalazio u štabu Dinarske divizije, pokušao ubiti komandanta puka, ali su ga spriječili.[97]1 u Šibeniku su se pojavili ustaše neposredno nakon proglašenja NDH.[98] Prema nekim podacima, ustaše su poduzeli akciju i na području Knina, ali su bili spriječeni.[99]

Akcije proustaških elemenata s ciljem preuzimanja vlasti došle su do izražaja i na području Bosne i Hercegovine. 17. travnja u Banju Luku je došao Viktor Gutić, koji je imenovan za ustaškog stožernika za područje Vrbaske banovine, a za njegova zamjenika Feliks Niedzielsky.[100] Prema raspoloživim podacima ustaški su elementi u noći 14/15. travnja, preuzeli vlast u Tuzli, a nakon povlačenja jugoslavenske vojske.[101]

U Mostaru je, prema nekim podacima, 11. travnja osnovan Ustaški stan i poduzeti su koraci za preuzimanje vlasti. Tom je prilikom došlo i do oružanog sukoba proustaških elemenata s pripadnicima jugoslavenske vojske. Slično je bilo i u Čapljini.[102]

U prikazanim ustaškim akcijama oko preuzimanja vlasti bitno je bilo prisustvo Hrvatske seljačke i građanske zaštite. Za razumijevanje uloge Zaštite u spomenutim događajima treba uočiti dva važna momenta. Zaštita je bila jedna od onih organizacija HSS-a

[92] Lika u NOB 1941, n. dj., 487^*88.

[93] Djelatnost KPJ do aprila 1941, n. dj., 695.

[94] Lika u NOB 1941, n. dj., 103, 257.

[95] VII, kut. I. O. 9, Izjava M. Pleiweissa o događajima povodom smrti Petra Kvaternika 10. IV 1941; *V. Svob-M. Konjhodiić,* Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1942. godine, Zagreb 1969, 33. P. Kvaternik, brat S. Kvaternika, bio je ravnatelj Hrvatskog Radiše.

[96] *D. Gizdić,* Dalmacija 1941, n. dj, 109-112; S. *Kvesić,* Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Split 1960, 64.

[97] *D. Gizdić,* Dalmacija 1941, n. dj, 109-112; *B. Leontić,* Od Španije do aprilskog rata, *Zbornik* Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (dalje: Zbornik IHRPD), br. 2, Split 1972, 716 i d.

[98] Sjećanja na događaje iz grada i okolice, Šibenik 1971, 28-29.

[99] *Đ. Stanisavljević,* Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine, Istorija XX veka, IV, Beograd 1962, 9.

100 *Hrvatska Krajina,* 20. IV 1941. i *D. Lukač,* Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, n. dj, 89-90.

[101] *Hrvatski list,* 14. II 1942.

[102] Više o tome usp. *N. Bajić,* Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini, n. dj, 204-205. Usp. i *1. Jerkić,* Učešće zapadne Hercegovine u NOP, zbornik: Hercegovina u NOB, n. dj, 215-216.

u koju su se proustaški elementi najuspješnije infiltrirali. Budući da je u Banovini Hrvatskoj Zaštita dobila legalan status i utjecaj proustaških elemenata u njoj sve je vidljivije dolazio do izražaja. Zbog toga su u većini spomenutih mjesta u akcijama oko preuzimanja vlasti, ustaše najviše nastupali preko Zaštite (Karlovac, Sisak, Osijek, Vukovar, Vinkovci, Glina, Slunj, Ogulin, Sušak, Split, zapadna Hercegovina i dr.). Zatim, Zaštita je sprovodila direktivu vodstva HSS i Vladka Mačeka o održavanju »reda i mira« u danima travanjskog rata. Tako se Zaštita i mogla od prvog časa pojaviti u službi ustaša. Mačekova podrška činu proglašenja NDH i njegov poziv funkcionerima HSS-a da surađuju s novim režimom, svakako su u mnogome pridonijeli takvom držanju Zaštite, pa se ona u prvim danima nakon proglašenja NDH pojavila kao oružana sila ustaša prilikom preuzimanja vlasti. To se osobito ispoljilö u razoružanju pripadnika jugoslavenske vojske, zauzimanju upravnih ustanova i vojnih komandi.[103] Takvo ponašanje Zaštite najviše je došlo do izražaja u samom Zagrebu, gdje je Zaštita bila pod neposrednim zapovjedništvom svoga vodstva, a akcije koje je provodila bile su neposredno vezane uz središnje ustanove, pa prema tome imale šire značenje. Zaštita se na taj način pojavila kao jedan od faktora u Zagrebu već od početka rata postajući u trenutku proglašenja NDH izvršilac akcija koje su počeli poduzimati ustaše.[104] U Zagrebu je idućih dana došlo i do najbrojnije koncentracije pripadnika Zaštite, koji su poslužili kao fizička sila za uspostavu vlasti NDH, naročito u onim područjima Bosne, koja su bila izvan Banovine Hrvatske.

Ustaško vodstvo je odmah nakon 10. travnja, počelo uključivati policijske i žandarmerijske organe u službu novog režima, nailazeći već u prvim akcijama oko osvajanja vlasti na pomoć jednog dijela tih organa. Za ocjenu kako su se držale policija i žandarmerija bitno je istaći da se u tim prvim prijelaznim danima smjene vlasti i dalje nastavila njihova osnovna funkcija. M. Žanić je 13. travnja izdao »Proglas o uspostavi Hrvatskog oružničkog zapovjedništva« u kojemu se naglašava da »oružništvo ostaje na svojim mjestima i svoju službu vrši do daljnjega po svima dosadanjim propisima, u koliko ovi nisu protivni ustrojstvu Države Hrvatske«.[106]

Prema tome, do Pavelićeva dolaska u Zagreb izvršene su bile sve važnije akcije oko preuzimanja vlasti.

Neposredno prije polaska iz Italije u Zagreb, Pavelića je primio Mussolini.[106] Nakon vijesti o proglašenju NDH, Mussolini je smatrao da Pavelić treba da što prije stigne u Zagreb i preuzme vlast. To je u punoj mjeri zaokupljalo i Pavelića. Mussolini je u Paveliću gledao svog izravnog eksponenta koji se nalazi na putu konkretnog izvršenja prihvaćenih obaveza, a Pavelić je bio svijestan da mu je potrebna njegova podrška i pomoć.

Ustaška skupina od oko 250 ljudi krenula je na čelu s Pavelićem 11. travnja uvečer iz Italije za zemlju.[107] Sutradan su stigli vlakom u Trst, a odatle nastavili put autobusima.

'°3 O djelovanju Zaštite u danima travanjskog rata više ili manje govori se u gotovo svoj navedenoj literaturi, koja sadržava podatke o akcijama ustaških elemenata oko preuzimanja vlasti.

104 Prema podatku koji donosi P. Gregorić u svojim sjećanjima, u Zagrebu je 10. IV oko podne, tj. prije proglašenja NDH, došlo do smjenjivanja šefa zagrebačke policije. »Bio je to - zaključuje Gregorić - puč proustaških elemenata zagrebačkih frankovaca i članova Mačekove Građanske zaštite. To je bio prvi javni istup pete kolone u Zagrebu i početak preuzimanja vlasti«. (*P. Gregorić,* Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, n. dj., 21).

Prema podatku K. Batušića, jednog od funkcionera Zaštite, »zapovjedništvo grada« Zagreba preuzeo je Zvonko Kovačević, zapovjednik Građanske zaštite. Batušić ne navodi točan datum kada je Kovačević preuzeo spomenutu funkciju. Međutim, ističe daje on zamijenio Kovačevića 13. IV, kada je ovaj otišao s Kvaternikom u Karlovac na doček Pavelića. (*K. Batušić,* n. dj.,)

105 *Narodne novine,* 15. IV 1941.

106 Više o tome *B. Krizman,* Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu, n. dj., 44-45, i Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj., 183-184.

107 U literaturi postoje različiti podaci o broju ustaša koji su s Pavelićem stigli u zemlju (npr. u knjizi: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, n. dj., 36, navodi se broj od 400-500 ustaša; *V. Strugar,*

Prešavši 13. travnja rano ujutro dotadašnju jugoslavensko-talijansku granicu kod Sušaka, Pavelić je s tom skupinom stigao uvečer u Karlovac. Na putu kroz Gorski kotar ustaše su se zadržali u Delnicama i Ogulinu. U Karlovcu su Kvaternik i Veesenmayer dočekali Pavelića i ustaše.[108]

Pavelić je došao u Zagreb u zoru 15. travnja. Njegovo formalno preuzimanje vlasti bilo je označeno u izdavanju »Odredbe o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade«, 16. travnja. U toj odredbi Pavelić sebe označava kao »Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske«. On je u toj vladi zauzeo mjesto predsjednika i ministra vanjskih poslova. Članovi vlade su bili: Osman Kulenović (potpredsjednik), Slavko Kvaternik (zamjenik Poglavnika, zapovjednik vojske i ministar hrvatskog domobranstva), Mirko Puk (ministar pravosuđa), Andrija Artuković (ministar unutrašnjih poslova), Ivan Petrić (ministar zdravstva), Lovro Sušić (ministar narodnog gospodarstva), Mile Budak (ministar bogoštovlja i nastave), Ivica Frković (ministar šuma i ruda), Jozo Dumandžić (ministar udružbe), Milovan Žanić (ministar zakonodavnog povjerenstva).[109] U odredbi o osnivanju vlade po prvi put se nakon 10. travnja uzima naziv »Nezavisna Država Hrvatska«. U prethodnim je, naime, aktima, koje su izdavali Kvaternik i njegovi suradnici, redovito korišten naziv »Država Hrvatska«.[110] I sam Pavelić je spomenutu odredbu o imenovanju vlade potpisao kao »Poglavnik Države Hrvatske«, a uskoro će svoju funkciju označavati uglavnom samo kao »Poglavnik«. Prema tome, ustaška država od tada dobiva svoje konačno ime »Nezavisna Država Hrvatska«, a na čelu joj se nalazi »Poglavnik«. Time su bili službeno istaknuti nazivi koje su ustaše propagirali i upotrebljavali u emigraciji. Bez sumnje je Paveliću i ustašama bilo veoma stalo do toga da se u propagandi novostvorene NDH u hrvatskom narodu istakne u njenom naslovu tobožnji status nezavisnosti. Težnja da se Pavelića naglašava kao »poglavnika«, imala je prvenstveno za cilj da se, po uzoru na položaj i ulogu Hitlera i Mussolinija, od samog početka ukaže na koncentraciju političke moći u njegovoj osobi.

Dolaskom Pavelića u Zagreb, te svih ostalih ustaških elemenata iz Italije, s područja Trećeg Reicha i Mađarske, ustaška se skupina konačno našla skoncentrirana u zemlji.[111]

Rat i revolucija naroda Jugoslavije, Beograd 1962, 38, navodi podatak o 500; *F. Tuđman,* Okupacija i revolucija, n. dj., 186, govori o 230; *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj, iznosi da je bilo oko 300). I sami ustaše se razlikuju u tim podacima. Dok S. Kvaternik govori o 600, E. Kvaternik, koji je došao zajedno s Pavelićem, govori o broju od 200 povratnika, a A. Moškov, također emigrant, navodi da se vratilo 400 ustaša. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9 ist. mat. S. Kvaternika i A. Moškova; *E. D. Kvaternik,* Još nešto o Rimskim ugovorima, Hrvatska revija, 1953, br. 2,248). Po svoj prilici je točan broj negdje na sredini raspona iznesenih cifara. To donekle potvrđuje i podatak ambasadora Mackensena u Rimu, koji u svom telegramu Ribbentropu, 11. IV 1941, obavještava da Pavelić namjerava krenuti u zemlju sa 300 pristaša. *(B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj,

[108] S. Kvaternik navodi da ga je Pavelić 13. IV nazvao telefonski iz Delnica i ugovorio s njim sastanak u Karlovcu. Kvaternik je o tome upoznao Veesenmayera. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9). Detaljno o Pavelićevu putu iz Italije u Zagreb govori *E. D. Kvaternik,* Ustaška emigracija u Italiji, n. dj. Usp. *B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj.

109 *Narodne novine,* 17. IV 1941. Ovdje su nazivi ministarstava doslovno navedeni. Prva reorganizacija vlade izvršena je potkraj lipnja 1941, kada je uspostavljeno pet novih ministarstava: državne riznice; za obrt, veleobrt i trgovinu; za seljačko gospodarstvo (ta su tri ministarstva nastala reorganizacijom dotadašnjeg ministarstva narodnog gospodarstva); nastave (odvojeno od dotadašnjeg ministarstva bogoštovlja i nastave) i ministarstvo prometa i javnih radova. (*Narodne novine,* 25. VI 1941).

[110] Tako S. Kvaternik, 10. IV 1941, u naredbi o upotrebi postojećih pečata naređuje da se preko naziva »Banovina Hrvatska«, napiše ili otisne naziv »Država Hrvatska«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 134). Usp. npr. *Narodne novine,* koje do 29. IV 1941, imaju naziv: »službeni list Države Hrvatske«.

[111] Prema podatku, koji je donio *Hrvatski list,* 26. V 1941, iz Beča je u NDH stiglo preko Čakovca dva dana ranije oko 600 emigranata.

O PITANJU PRIZNANJA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I NJENIH GRANICA

Ustaškom vodstvu je bilo veoma stalo do toga da odmah nakon proglašenja isposluju da Treći Reich i Italija i formalno priznaju NDH. Kvaternik je 10. travnja, tj. odmah poslije proglašenja NDH, uputio posredstvom Veesenmayera telegram Hitleru s molbom za priznanje NDH. On je taj zahtjev temeljio na ovim momentima: da je -»na legalan način« preuzeo vlast od Mačeka, da u zemlji vlada red i mir, da postoji uska suradnja s njemačkim vojnim vlastima.[112] U brzojavu, koji je Pavelić 11. travnja uputio Hitleru iz Rima, težište se postavlja na izraze zahvalnosti i odanosti Hitleru zbog ulaska njemačkih trupa u Hrvatsku. Uz to, Pavelić naglašava da će NDH vezati »svoju budućnost s evropskim novim poretkom«, što su ga stvorili Hitler i Mussolini.[113]

Njemačka strana nije isticala nikakve posebne uvjete oko formalnog priznanja NDH, pa je Berlin želio da se ta formalnost što prije obavi. Ribbentrop je već 13. travnja obavijestio Veesenmayera da su primljeni i Kvaternikov i Pavelićev telegram, te da su Nijemci spremni da priznaju NDH pod Pavelićevim vodstvom. O tome je obaviješten i njemački ambasador u Rimu Mackensen. Iz razgovora između Mussolinija i Mackensena, 14. travnja, jasno je došlo do izražaja gledište Rima. Mussolini se načelno složio s potrebom priznanja, ali je postavio problem Dalmacije. Premda je priznao da je svjestan da se radi o području Hrvatske, Mussolini je ipak istakao da u pogledu Dalmacije ne želi praviti nikakve ustupke. On je, dakle, priznanje NDH, vezao uz talijanske pretenzije na Dalmaciju, težeći da tako osigura određeno jamstvo. Zbog toga je insistirao da se dokumentom kojim Italija i Njemačka priznaju NDH, posebnom formulacijom luči pitanje granica od pitanja priznanja. Mussolini je tražio i formalno jamstvo od samog Pavelića, pa je uputio F. Anfusa u posebnu misiju u Zagreb, gdje je ovaj stigao 14. travnja. Budući da je Pavelić tada bio u Karlovcu, ondje je 14. travnja u neposrednim razgovorima s Anfusom i Veesenmayerom postignuta suglasnost oko pitanja na kojemu je insistirao Mussolini. Pavelić je bez sumnje potvrdio Anfusu pravo Italije na Dalmaciju;[114] s time su se složili i Nijemci, što se vidi iz Veesenmayerove korespondencije s Ribbentropom.[115]

U javnom priznanju NDH od strane Njemačke i Italije, koje je odmah zatim uslijedilo, posebno je bilo istaknuto pitanje granica NDH. I u njemačkom i u talijanskom dokumentu o priznanju, koji su izdani 15. travnja, unesena je identična formulacija u vezi s pitanjem granica, tj. da će se ono riješiti »u slobodnoj izmjeni misli« između zainteresiranih strana.[116]

[112] VII, Fond NDH, kut. 9. ist. mat. S. Kvaternika; *B. Krizman,* Pitanje priznanja ustaške države, n. dj., 100-101. Prema podatku koji je vidljiv iz zahtjeva što ga je MVP NDH u studenom 1942. uputilo Ravnateljstvu pošta u Zagrebu, da mu se dostave tekstovi telegrama koje je Kvaternik 10. IV 1941. uputio u Berlin i Rim, dalo bi se pretpostaviti da je Kvaternik istodobno uputio zahtjev i Mussoliniju za priznanje NDH. Međutim, do toga najvjerojatnije nije došlo. (Diplomatski arhiv DSIP-a, MVP NDH, U. M. 588-1942).

[113] *B. Krizman,* Pitanje priznanja ustaške države, n. dj., 101; *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 55.

[114] Anfuso u memoarima navodi da je od Pavelića u Karlovcu zahtjevao izjavu, »kojom bi se obavezao na svečan način, a koja bi istovremeno oslobodila Mussolinija sumnji u pogledu budućeg statusa Dalmacije«. On zatim konstatira da mu je Pavelić, nakon izvjesnog oklijevanja i savjetovanja s Veesenmayerom, predao telegram spomenutog sadržaja«. *(B. Krizman,* Svjedočanstva, n. dj., 47 i 49). Usp. i *F. Culinović,* Okupatorska podjela, n. dj., 219.

[115] O svim ovim akcijama oko pitanja priznanja NDH detaljno piše *B. Krizman,* Pitanje priznanja ustaške države, n. dj., poglavito na osnovu njemačkih dokumenata.

[116] Oba telegrama objavljena su u *Hrvatskom narodu,* 15. IV 1941,

Za razumijevanje utvrđivanja političkih granica NDH treba poći od definiranja statusa njenog budućeg teritorija u tzv. »Privremenim smjernicama za podjelu Jugoslavije« u okviru Hitlerova plana za podjelu Jugoslavije, 12. travnja 1941. U tom dokumentu se, među ostalim, navodi ovo: »Hrvatska će unutar svojih nacionalnih granica postati samostalna država. Njemačka se neće miješati u njene unutrašnje političke prilike«. U pogledu Bosne kaže se da se »političko uobličenje« tog područja »prepušta Italiji«.[117] Pitanje koje se ovom prilikom prvenstveno nameće jest: što su Nijemci razumijevali pod pojmom Hrvatske? U svakom slučaju nedvojbeno je da su taj pojam na svoj način shvaćali i ustaše i Nijemci i Talijani. Koncepcija ustaša bila je svakako najjasnija, o čemu je naprijed dovoljno rečeno. Iako nije konkretno istaknuto koji teritorij treba da obuhvati ustaška država, koncepcija o njenom opsegu, kako je definirana u emigraciji, naslućivala se već u Kvaternikovu proglasu 10. travnja. Međutim, realizacija te koncepcije najmanje je ovisila o ustašama. Stvaranje ustaške države Nijemci su u prvom redu tretirali kao zajednički posao s Talijanima, pa su prema tome ustaše bili tek drugorazredni faktor. Na osnovu »Privremenih smjernica« Nijemci u sklopu Hrvatske »unutar svojih nacionalnih granica« očito nisu računali i Bosnu. Korištena dokumentacija ne omogućuje da se preciznije utvrdi što su Nijemci u teritorijalnom pogledu podrazumijevali pod Hrvatskom kao »samostalnom državom«. Možda su mislili na teritorij bivše Banovine Hrvatske, ali, dakako, s uvažavanjem talijanskih pretenzija.[118]

Osobito su aspiracije Italije utjecale na određivanje teritorija NDH. Mussolini je išao za izravnim prisajedinjenjem hrvatske jadranske obale svom imperiju, pa je već 15. travnja imenovan talijanski civilni komesar za Dalmaciju sa zadaćom da preuzme građansku vlast. Njegov izvještaj, potkraj travnja 1941, o političkoj i ekonomskoj situaciji u Dalmaciji, pokazuje da je zaposjednuće tog teritorija za Italiju bila gotova činjenica.[119] Ponašanje Talijana prema ustašama, koji su u pojedinim mjestima u Dalmaciji zauzeli vlast i pokušavali stvarati svoju upravu, bilo je u skladu s tretiranjem Dalmacije kao dijela Italije. U Splitu je 21. travnja Edo Bulat morao predati vlast talijanskom komandantu, koji mu nije dopustio ni da obavijesti Pavelića o tome.[120] Talijanski zapovjednik u Dubrovniku pozvao je predstavnike gradske uprave i zabranio im da vrše vlast u ime NDH.[121] Slično je bilo u Šibeniku, Drnišu, Benkovcu, Metkoviću, Sinju i drugim dalmatinskim mjestima.[122]

Drugi važan momenat u pogledu određivanja budućeg teritorija NDH bila je činjenica da je on nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije tretiran kao dio okupacionog područja. Taj će prostor - bez obzira na to što će u formalnom pogledu sačinjavati Nezavisnu Državu Hrvatsku - biti od stalnog interesa i za njemačku i za talijansku okupacionu silu. Već je prije dogovorena određena granična linija između budućih okupacionih područja, a konkretnije je utvrđena 23. travnja 1941.[123] Ta demarkaciona linija, utvrđena između njemačkih i talijanskih vojnih snaga, najvećim je dijelom prolazila kroz

[117] Zbornik dokumenata NOR-a, II/2, 547.

[118] U njemačkom dokumentu od 14. IV 1941, koji sadržava »uputstva u vezi opskrbnih sredstava svih vrsta na području Hrvatske«, navodi se najprije da je Hitler »naredio da se obrazuje nova Hrvatska država, koja je u prijateljskom odnosu sa Njemačkom«. Zatim se letimično govori o »opsegu dijela hrvatskog područja« koji obuhvaća njemačka vojska, a lijeva granica mu je »granica bivše jugosl. banovine Hrvatske«. (Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji (dalje: Građa NOP-a u Slavoniji), knj. 1, SI. Brod 1962, 3^1).

[119] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 36-40.

[120] *J. Barbarić*, Talijanska politika u Dalmaciji 1941, *Zbornik* IHRPD, n. dj., br. 2, str. 140.

121 *v. Vrančić*, Talijanska i njemačka politika spram N. D. H., *Hrvatska misao*, sv. 29, 1962, 22.

[122] Zbornik dokumenata NOR-a, V/l, 498-502.

[123] Zbornik dokumenata NOR-a, II/2, 479 i 539.

teritorij NDH, dijeleći ga u njemačko i talijansko okupaciono područje. Ona se kroz NDH kretala od Samobora preko Petrinje, pa cestom u pravcu: Glina, Bos. Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Donji Vakuf, Travnik, Visoko, Sarajevo; odatle željezničkom prugom: Prača, Ustiprača, Rudo. Sva navedena mjesta pripadala su njemačkom području.[124] Pravac demarkacione linije nedvojbeno govori o interesu Nijemaca za eksploataciju privrednog potencijala na području NDH, jer su glavni izvori rudnih bogatstava ušli u njemačko okupaciono područje.[125]

Da bi što više osigurali svoj osnovni cilj prema Hrvatskoj, tj. aneksiju jadranske obale, Talijani su na čitavom svom okupacionom području sprečavali uspostavu ustaške vlasti.[126] Nasuprot tome, Nijemci su u prvom redu bili zainteresirani da NDH što prije osposobe za svog izravnog eksponenta na ovom području, koji bi bio u stanju održavati se vlastitim snagama. U tom pogledu interes Nijemaca bio je skoncentriran na što uspješniju ekonomsku eksploataciju, pri čemu se u prvom redu mislilo na korištenje rudnih bogatstava. Zbog toga su Nijemci bili voljni da podrže pravodobnu uspostavu ustaškog upravnog aparata na svom okupacionom području, tj. sjeverno od demarkacione linije.[127] Nijemci su također nastojali da u budućnosti što manje angažiraju svoje vojne snage na ovom području.[128] U takvom, različitom odnosu prema NDH u prvim danima njena postojanja, svakako su se nazirali prvi znaci budućih nesuglasica i različitih interesa Njemačke i Italije na ovom području.

Razgraničenje NDH sa Trećim Reichom započelo je utvrđivanjem granice prema dijelu Slovenije koji je bio uključen u njemačku državu. Pregovori o toj granici vođeni su u Zagrebu prvih dana svibnja 1941, a rezultirali su potpisivanjem posebnog ugovora 13. svibnja. U pregovorima su Nijemci priznali granicu prema Štajerskoj i Kranjskoj onakvu kakva je bila 1918, a NDH je morala prihvatiti izmjenu na tromeđi na Dravi. Na osnovu spomenutog ugovora i »Zapisnika Lorković-Kasche«, 17. lipnja 1941, granica se protezala od novostvorene tromeđe između NDH, Italije i Njemačke na obroncima Zumberačkog gorja (Plješivica), rijekom Sutlom do novostvorene tromeđe između NDH, Njemačke i Mađarske, koja se nalazila na Dravi, istočno od Ormoža.[129]

Posebnom Pavelićevom odredbom, 7. lipnja 1941, u sporazumu s Hitlerom, proglašena je istočna granica NDH, tj. prema okupiranoj Srbiji. Njemačko ministarstvo vanjskih poslova obavijestilo je u svibnju vladu NDH da će za nju biti povoljno riješeno pitanje istočne granice.[130] Granica se protezala od ušća Save u Dunav uzvodnim tokom Save do ušća Drine u Savu, a odatle uzvodno Drinom do ušća Brusnice u nju. Odatle je granica išla istočno od Drine starom granicom između Bosne i Srbije (do 1908).[131] Prema spomenutoj odredbi, trebalo je da grad Zemun »s okolicom«, tj. sa istočnim dijelom

[124] Od Rudoga se ta linija protezala cestom do Kosovske Mitrovice, a odatle pravcem željezničke pruge do Uroševca. (Zbornik dokumenata NOR-a, II/2, 570). Utvrđivanje te linije nije, međutim, bio rezultat konačnog zajedničkog dogovora Talijana i Nijemaca, nego ju je odredio sam Hitler. (Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, I: 1. August 1940-31. Dezember 1941, Frankfurt a. M„ 1965, 386).

[125] Usp. o tome *R Brčić,* Prilozi razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine, *Prilozi,* br. 5, 1969, 220-221.

t26 *y Vrančić,* Talijanska i njemačka politika spram NDH, n. dj., 22.

[127] U svom izvještaju načelniku štaba Wehrmachta, 18. IV 1941, General Glaise javlja da je razgovarao s Pavelićem i S. Kvaternikom, te im tom prilikom predložio da se što prije organizira upravni aparat izvan talijanske okupacione zone. (VII, NAV-N-T-501, 264/1232).

[128] IHRPH, MF 5, sn 241-242, Iz izvještaja o saslušanju S. Kaschea.

[129] Međunarodni ugovori 1941, Zagreb, bez god. izd., 23-28, 95-96.

[130] VII, NAV-N-T-501, 267/968, Izvještaj generala Glaisea, 18. V 1941.

[131] Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 83-87.

Srijema, ostane do kraja rata pod njemačkom vojnom upravom.[132] Takvo rješenje je zagovarao Neuhausen, glavni njemački opunomoćenik za privredu na području Srbije, insistirajući da istočni Srijem ostane u sastavu svoga ekonomskog područja, dok su vojni zapovjednici opravdavali taj zahtjev važnošću zemunskog aerodroma.[133] Ipak su, početkom listopada 1941, Nijemci predali istočni Srijem i Zemun NDH. Zbog opasnosti veće propagande među domaćim Nijemcima u Srijemu da se ovaj kraj ne organizira u samostalni »Gau«, pod njemačkim protektoratom (dakle, samostalna upravna jedinica), bila su zabranjena bilo kakva obavještavanja javnosti o poduzimanju tog koraka.[134] »U štampu će doći - naređuje se u dopisu ministarstva vanjskih poslova NDH, 8. listopada 1941. - samo službena saopćenja pojedinih ministarstava, ukoliko se odnose na samo preuzimanje vlasti (...)«.[136] Preuzimanjem Zemuna i istočnog dijela Srijema, NDH je preuzela i znatne ekonomske obaveze prema Nijemcima. Osim podjele poljoprivrednih proizvoda, NDH se obavezala da će snabdjevati njemačku vojsku u Zemunu i dopustiti malogranični promet prehrambenim namirnicama s Beogradom.[136] Kasnije se pokazalo da Nijemce nije zadovoljavao ni tako povoljan sporazum, pa je istočni Srijem uskoro postao područje pune ekonomske eksploatacije ijedne i druge strane, što je ubrzo poprimila karakter prave pljačke.[137] Vijest o pripojenju istočnog Srijema NDH izazvala je odmah opravdani strah među srpskim stanovništvom, tako da od tada dolazi do napuštanja tog područja u većem broju i preseljavanja u Srbiju.[138] NDH je preuzela niz obaveza za zbrinjavanje domaćih Nijemaca, koji su i dalje imali u mnogim pitanjima presudan utjecaj.[139]

Razgraničenje NDH s Italijom pobuđivalo je najveću pažnju zainteresiranih strana. Od samog početka to se pitanje u mnogome pokazalo vrlo osjetljivim i za ustaško vodstvo i za Italiju. Aneksija jadranske obale bila je jedan od glavnih Mussolinijevih ciljeva, a ostvarenje toga cilja trebalo je da bude Pavelićeva protuusluga za dolazak na vlast. Zazor prema talijanskom okupatoru ubrzano je poprimao sve šire razmjere u stanovništvu, pa su s tim morali i ustaše računati. Podređivanje interesima i zahtjevima okupatora svodio je na minimum mogućnost bilo kakvog pouzdanijeg unutrašnjeg oslonca ustaškom režimu. Zbog toga je pitanje utvrđivanja granica NDH s Italijom dovelo ustašku politiku prvi put u veliku kušnju. Rim je tretirao pomoć A. Pavelića da se što lakše riješi pitanje aneksije Dalmacije i hrvatske obale kao njegovu obavezu. No, to je pitanje na svoj način posebno zaokupljalo i druge ustaške faktore. To se poglavito odnosi na rukovodeću ustašku skupinu na čelu sa S. Kvaternikom, koja je uz pomoć Nijemaca sudjelovala u konstituiranju NDH. Premda je, prema nekim podacima, u prvom susretu sa S. Kvaternikom u Karlovcu, na pitanje ovoga ima li kakvih obaveza prema Italiji, odgovorio negativno,[140] Pavelić je ipak Anfusu dao u ime ustaša jamstvo za pravo Italije na Dalma-

132 Isto, 83. Radilo se o područjima bivših kotara Zemuna i Stare Pazove.

133 IHRPH, MF 1, sn 764-765, Izvještaj konzula NDH u Beogradu, 2. VII 1942, o razgovoru sa Neuhausenom, 28. VI 1942; usp. i *J. Marjanović,* Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, 20.

134 AH, Fond Sabora NDH, Izvještaj A. Bauera, lipanj 1943, neregistrirano. Usp. o tome i *N. Bo-Žić-R. Mitrović,* osvrt na knjigu D. Bibera, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941, VIG, 1/1969, 309-310. e j

135 Diplomatski arhiv DSIP-a, MVP NDH, V. t. 54/1941.

136 VII, Fond NDH, kut. 195, br. reg. 17/1, Izvještaj MVP NDH, 10. X 1941. Niz podataka o tome donosi i *1. Atanacković,* Zemun i okolica u ratu i revoluciji, Beograd 1962, 56-57.

137 t. Atanacković, n. dj, 57.

138 Tako je npr. iz Zemuna prebjeglo za jednu noć oko 700 Srba. (Dokument u bilj. 136).

139 IHRPH, MF 1, sn 66-69, Izvještaj MVP NDH. Usp. i *1. Atanacković,* n. dj, 309-310.

140 Usp. *B. Krizman,* Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj, 191.

ciju. Svjestan da mu takvo ponašanje može stvoriti komplikacije, Pavelić odmah pokušava pridobiti Nijemce za rješavanje tog neugodnog problema.[14']

Pavelić je nastojao da se što više oduži pitanje utvrđivanja granica s Italijom. S taktikom odugovlačenja odmah je upoznao i Nijemce, računajući na njihovu pomoć za ostvarenje te zamisli. Svoj je postupak opravdavao bojažnju da Italija, ubrzavajući razgraničenje s NDH, ne bude postavljala i znatno veće zahtjeve. Uvjeravao je Veesenmayera da vrijeme radi za NDH, jer će talijanski okupacioni sistem morati sve više da popušta.[142] Raspoloživi podaci svjedoče da je Berlin pokazao vidljiv interes za taj stav, pa su njemački predstavnici u prvim danima svoga nastupa u toj službi, bili njime preokupirani. Vojnički interesi Trećeg Reicha na području NDH utjecali su na pažnju Nijemaca prema pitanju razgraničenja između NDH i Italije. Hitlerje već 12. travnja imenovao za »opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu« Glaise von Horstenaua, koji je slovio kao čovjek nenaklonjen Talijanima.'[43] Karakterističan je izvještaj generala Glaisea od 18.travnja 1941, u kojemu javlja da se vlada NDH boji revolta stanovništva u Dalmaciji jer »napetost raste«. S druge strane, vidljivo je i njemačko »podozrenje« prema Paveliću, zbog njegovih veza s Italijom.[144] Uskoro, 19. travnja, Hitlerje imenovao Siegfrieda Kaschea za njemačkog poslanika u Zagrebu. Značajne su instrukcije, što ih je Hitler dao Kascheu u pogledu ponašanja u Zagrebu. Iz njih je vidljivo da je Hitler bio svjestan osjetljivosti Mussolinija za pitanje Jadrana i težnji za utjecajem u NDH. Premda se u instrukcijama navodi da će Treći Reich takvim težnjama suprotstaviti »načelo suvereniteta« NDH, ipak je Hitler naglasio da taj problem »ne smije opteretiti odnose« Italije i Njemačke.[145]

To je pitanje bilo postavljeno na sastanku ministara vanjskih poslova Ciana i Ribbentropa u Beču, 21. i 22. travnja 1941. Ciano je istupio s jasnim zahtjevom da Italija anektira čitavu obalu od Rijeke do Kotora, a uz to je spomenuo i mogućnost uspostave personalne unije između Italije i NDH. Nasuprot tome, Ribbentrop je dao do znanja da Njemačka nema posebnih političkih zahtjeva u NDH. Takvi različiti stavovi i mogli su, uz ostalo, utjecati i na tok razgovora. Nijemci su i pod utiskom izvještaja svojih predstavnika iz Zagreba izražavali određenu ogradu prema talijanskim zahtjevima, pa se Ribbentrop u početku razgovora suprotstavio spomenutim zahtjevima što ih je iznio Ciano. Bila je to, međutim, tek epizoda sastanka u Beču. Već su sutradan razgovori dobili drugi tok. Na osnovu instrukcija što ih je dobio od Hitlera, Ribbentrop je ponovio već poznati njemački stav - da problemi oko NDH ne smiju dovesti u pitanje dobre savezničke odnose s Italijom. Time je u stvari Talijanima ponovno priznato prvenstvo interesa u NDH. Najviše što su Nijemci učinili u korist Pavelića, bilo je da su preporučili neposredne pregovore Rima s njim. Ishod Bečkog sastanka pokazao je da se Berlin želi držati po strani.[146]

[141] U jednom od svojih prvih izvještaja iz Zagreba, 18. IV 1941, general Glaise piše o razgovoru s Pavelićem i S. Kvaternikom, koji su ga uvjeravali da žele što brže izgraditi NDH izvan talijanskog utjecaja. (VII, NAV-N-T-501,267/987). Prema nekim podacima Pavelić je još u travnju uvjeravao njemačke predstavnike u Zagrebu da je spreman povesti oružanu borbu protiv talijanske vojske. (N• *D. Smirnova,* Balkanskaja politika fašistskoj Italii, Moskva 1969, 252).

[142] Sadržaj telegrama E. Veesenmayera Ribbentropu, 23. IV 1941, usp. u *B. Krizman,* Razgraničenje, n. dj., 121.

[143] *Usp. L. Hory-M.- Broszat,* n. dj., 58. Autori navode da je Glaise »imenovan zato, da Hrvatska barem vojnički ne bude prepuštena talijanskom utjecaju«.

[144] VII, NAV-N-T-501, 264/1232, upućeno načelniku štaba Wehrmachta.

[145] IHRPH, MF 5, sn 241-242, Iz izvještaja o saslušanju S. Kaschea.

[146] Ciano bilježi u dnevniku, 24. IV 1941. god.: »U cijeloj ovoj stvari Nijemci su dvolični. U Beču su nam dali slobodne ruke, ali do koje granice ide njihova iskrenost?« (Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 238). *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 65, zaključuju daje spomenuti Hitlerov stav pokazivao da se Nijemci »nisu željeli suprotstaviti talijanskim željama, ali ih nisu namjeravali ni podržavati«. Opširnije o sastanku u Beču usp. *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj., 60 i d. i *B. Krizman,* Razgraničenje, n. dj., Ill id.

Koliko je Rim požurivao rješenje tog pitanja svjedoči i to daje Ciano već 24. travnja uputio poziv Paveliću na sastanak, do kojega je došlo već idući dan u Ljubljani. Talijani su željeli ispitati situaciju.[147] U Cianovu dnevniku se navodi da su pripremljena »dva rješenja«. Prema jednom, bila bi obuhvaćena čitava obala od Rijeke do Kotora, a prema drugom, radi se o području tzv. »povijesne Dalmacije«, ali s tim da se dopuni posebnim političkim ugovorom, »koji bi cijelu Dalmaciju stavio pod našu kontrolu«.[148] To je u stvari značilo da se NDH tješnje veže s Italijom.[149] Premda u razgovorima u Ljubljani nije došlo do konkretna rješenja, ipak oni omogućuju jasnije sagledavanje Pavelićevih stajališta. Kako Ciano bilježi, Pavelić se nije nimalo dvoumio oko sklapanja političkog saveza i uspostave personalne unije. Razlike su nastale u teritorijalnim zahtjevima. U Ljubljani je, naime, Pavelić po prvi put konkretnije iznio gledište NDH u vezi s tim zahtjevima. On je kako to navodi Ciano, dao svoj »protuprijedlog« po kojemu u okviru NDH treba »da ostane Dalmacija iz Londonskog ugovora s Trogirom, Splitom, Dubrovnikom i nekim otocima«.[150] On se nastojao nagoditi s Mussolinijem tako daje, poštivajući u suštini imperijalističke zahtjeve Italije, težio da zadrži dio spornog teritorija za NDH. Premda Ciano navodi da je, nakon upoznavanja Pavelićeva prijedloga, »tražio nekoliko dana za razmišljanje, a onda ćemo se ponovo vidjeti«, ipak je bilo jasno od početka daje i takav zahtjev NDH za Italiju bio neprihvatljiv.[151]

Pavelić se i dalje nadao da će ga Berlin podržati prilikom rješavanja granice s Italijom. U brzojavu, koji je Ribbentrop, navodno na sugestiju Ciana, uputio Paveliću, uoči sastanka u Ljubljani, ističe se kako Njemačka smatra da su spomenuta pitanja doduše »isključivo hrvatsko-talijanska, ali bi se radovala kad bi postigli prijateljski sporazum koji bi obje strane zadovoljio«.[152] Stav je Nijemaca očito bio neutralan, iako su oni, prema kasnijim tumačenjima nekih ustaških sudionika, taj brzojav smatrali nedvojbenom podrškom Paveliću.[153]

Daljnji pregovori Italije i NDH oko razgraničenja odvijali su se redovnim diplomatskim putem preko Raffaela Casertana, koji je imenovan kao »posebni opunomoćenik talijanske vlade« a stigao je u Zagreb 24. travnja. Tokom tih pregovora pitanja su se gotovo potpuno razjasnila. Postignuta je suglasnost o uspostavi personalne unije, tj. talijanski kralj je prihvatio ponudu krune koju mu je ponudio Pavelić. Odredio ju je za vojvodu od Spoleta, jednog od prinčeva Savojske dinastije.[154] Pavelić je odustao od stava, u pogledu teritorijalnog razgraničenja, koji je zastupao u Ljubljani. Jedino je tražio da Split s najužim zaleđem pripadne NDH. Uskoro je i u tome popustio, tražeći da vlasti NDH bar sudjeluju u upravi grada Splita.[155] Pavelić je ipak pružio otpor talijanskim zahtjevima da NDH uđe u carinsku monetarnu uniju s Italijom i da se vojne snage NDH podrede utjecaju talijanske vojske. Zbog toga je tražio podršku Nijemaca, obrazlažući to, među ostalim, i time da su talijanski zahtjevi upereni protiv njemačkih interesa.[156]

[147] Ciano vi dnevniku piše: »Radi se više o tome, da vidimo šta Hrvati misle, nego li da nešto zaključujemo«. (Dnevnik grofa Ciana, n. dj, 238).
[148] Isto.
[149] *L. Hory-M. Broszat,* n. dj„ 66.
[150] Dnevnik grofa Ciana, n. dj, 238.
[151] Isto, 238-241.
[162] *B. Krizman,* Razgraničenje, n. dj, 123.
[153] Radi se o pisanju tadašnjih članova Pavelićeve pratnje na razgovorima u Ljubljani: S. *Perić,* Preludij Rimskom ugovoru, *Sloboda,* 1949, br. 1; *E. Kvaternik,* Još nešto o Rimskim ugovorima, *Hrvatska revija,* 1953, br. 2; *E. Bulat,* Pregovori u Ljubljani, *Hrvatska misao,* 1958, sv. 24. O tome piše i *M. Sinovčić,* Osvrt na članak E. Kvaternika: Ustaška emigracija i 10. 4. 1941, *Hrvatska,* 1953, br. 7-8.
[154] Tajni arhivi grofa Ciana, n. dj, 463.
155 Dnevnik grofa Ciana, n. dj, 239-242.
[166] *B. Krizman,* Razgraničenje, n. dj, 135-136.

Na sastanku Mussolinija i Pavelića u Tržiču, 7. svibnja, pregovori su ušli u završnu fazu. Tom prilikom nije bilo osobito spornih pitanja. Pavelić je pristao na sve. Tako je bilo u stvari potvrđeno sve što je ranije dogovoreno, »osim nekoliko točaka«, kako bilježi Ciano, koje je Pavelić isticao, a radilo se »o carinskoj uniji i o nekoliko komada zemlje«.[167] Dogovoreno je da se formalno utvrđivanje sporazuma obavi 18. svibnja u Rimu.[158]

Rimske ugovore, potpisane 18. svibnja, čine tri osnovna dokumenta, tj. ugovora. U prvome se određuju granice između Italije i NDH na području jadranske obale. Premda, prema naslovu ugovora, u njemu treba da se govori »o određivanju granica«, ipak su formulacije njegova sadržaja takve, da jasno ukazuju na potpuno podređeni položaj NDH. U ugovoru se, izričito govori o »sastavnim dielovima Kraljevine Italije«, na račun hrvatskog etničkog područja. Italiji su pripali bivši kotari Kastav, Sušak, (izuzev općina Hreljin, Dol-Bakarac i Kraljevica-Šmrika), Čabar, dio delničkog kotara, grad Bakar; zatim otoci Krk, Rab, zadarsko otočje i niz manjih otoka; područje uz obalu od Jablanca do rta Privlake, a odatle kopnom do Novigradskog mora, zahvativši Bukovicu; odande prema moru, obuhvaćajući čitavo područje Šibenika i Trogira kao i grad Split s predgrađima; nadalje otoci Čiovo, Drvenik, Šolta, Vis, Biševo, Sv. Andrija, Jabuka i niz manjih susjednih, te Korčula i Mljet. Granica se dalje nastavljala na području koje je obuhvaćao bivši kotar Boka Kotorska. Istim je ugovorom zaključeno da će se donijeti posebna konvencija u pogledu »upravnoga uređenja grada Splita s predgrađima i Kaštelima kao i otoka Korčule«.[159] Mussolini je istoga dana putem posebnog pisma dao jamstvo Paveliću da će se ta konvencija ubrzo međusobno riješiti.[160] Nekoliko dana kasnije bila je osnovana komisija sa zadaćom da izvrši pripreme za utvrđivanje granice i zajedničke uprave za Split i Korčulu. Komisija se samo jedanput sastala; tom je prilikom talijanska strana vodila glavnu riječ, odbijajući bilo kakva rješenja u korist NDH.[161] Kako se vidi, Italiji je bilo jako stalo da se ne ide u daljnju praktičnu realizaciju sporazuma o razgraničenju, pošto je postojeće stanje ostavljalo daleko veću slobodu njenom čitavom okupacionom aparatu. To će se za NDH negativno reflektirati u ekonomskom pogledu, prvenstveno u prometu i trgovini, jer uopće neće moći obavljati nadzor granice prema Italiji.

Italija je tako dobila najrazvijeniji dio hrvatske obale. NDH je prepušten teritorij daleko manje značajan u ekonomskom i pomorskom pogledu. Imala je izlaz na more u podvelebitskom dijelu Hrvatskog primorja (bivši kotarevi Crikvenica, Novi, Senj, te općine Karlobag i Kraljevica) i na prostoru od Omiša do Dubrovnika, tj. na potezima od znatno manjeg pomorskog značenja. Od otoka je imala Brač, Hvar, Pag i nekoliko manjih (Šipan, Šćedro, Maon, Lokrum, Lopud, Koločep). Najjače pomorske luke bile su joj Metković i Gruž, dakle one koje nisu imale razvijeniju vezu sa zaleđem, kao što su to bili Split, Šibenik i Sušak.

[157] Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 242.

[158] Prema telegramu koji je Veesenmayer uputio Ribbentropu, 8. V 1941, obavještavajući ga 0 sastanku u Tržiču, proizlazi da su se za oba spomenuta sporna talijanska zahtjeva - o carinskoj uniji i o podvrgavanju vojske NDH pronašle formulacije koje neće obvezivati NDH. *{B. Krizman,* Razgraničenje, n. dj., 137). Zanimljivo je spomenuti da je Kasche u svom brzojavu Ribbentropu, istoga dana, obavijestio veoma precizno o sadržaju budućih Rimskih ugovora. (Isto, 137-138).

159 Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 49-50.

[160] Isto, 61-64.

[161] O tome svjedoči Kerubin Šegvić, jedan od članova te komisije. Govoreći o tome sastanku on navodi: »Talijani su poslali par svojih častnika, tobožnjih stručnjaka, koji nisu htjeli ni razgovarati. Oni su naprosto diktirali ono, što im je naloženo u Rimu. Nikakovih granica između Hrvatske 1 odtrgnuta diela Dalmacije, nikakove posebne uprave za Split i Korčulu. To je definitivno talijansko. Odbor za razgraničenje se nije više nikada ni sastao«. *(K. Šegvić,* U prvim mjesecima stvaranja NDH - Moje poslanje u Italiju, 7. IX-24. IX 1941, Zagreb 1943, 3).

Drugi dokument, potpisan 18. svibnja u Rimu između Mussolinija i Pavelića, bio je »sporazum o pitanjima vojničkoga značaja, koja se odnose na jadransko primorsko područje«. Tim sporazumom NDH se obvezala da na svom obalnom području neće podizati nikakve vojne objekte i baze, te da neće držati ratnu mornaricu, izuzev nekoliko jedinica za potrebe policijske i financijske službe. Također je dogovoreno da se naknadno utvrde modaliteti o prelaženju talijanskih oružanih snaga preko područja NDH.[162]

Za daljnje odnose između Italije i NDH posebno je bio karakterističan treći dokument iz okvira Rimskih ugovora, pod naslovom: »Ugovor o jamstvu i suradnji između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije«. U njemu je politička podređenost NDH Italiji došla do punog izražaja i u formalno-pravnom pogledu. Tako se precizira da Italija »preuzima jamstvo za političku nezavisnost Kraljevine Hrvatske i za njezinu teritorijalnu cjelovitost u granicama koje će se odrediti u sporazumu sa zanimanim državama«. Zatim se navodi da NDH »ne će preuzimati međunarodnih obaveza, koje bi se kosile« s navedenim jamstvom. U tom ugovoru sadržana su u posebnim članovima dva momenta, koji su u preliminarnim pregovorima bili sporni - vojska i carina. U ugovoru se navodi da će se vlada NDH *»poslužiti«* (podcrt. F. J.) suradnjom talijanskih oružanih snaga za ustrojstvo i tehničku izobrazbu svoje oružane snage«, te zatim, da će obje vlade, »čim se sredi gospodarstvo Hrvatske Države, stupiti u obsežnije i čvršće odnose carinske i valutne naravi«.[163]

Prilikom potpisivanja Rimskih ugovora nije donesen i poseban dokument o dodjeli i prihvaćanju krune od strane Savojske dinastije. U službenoj vijesti o sklapanju Rimskih ugovora, koju je objavila štampa u NDH, navodi se da je »uspostavljena Kraljevina Hrvatska«, a tim se imenom NDH i označavala u naprijed prikazanim dokumentima. Uz to se navodi da je Pavelić prilikom audijencije kod kralja Viktora Emanuela III, »u ime Hrvatske, na temelju zaključka hrvatskog državnog vijeća i hrvatske državne vlade, ponudio krunu kralja Zvonimira vladarskoj kući Savoja. Nosiocem te krune, određen je vojvoda od Spoleta. Poslije toga hrvatski će narod prema svom predajnom (tradicionalnom) pravu donijeti potrebnu odluku u vezi sa izborom kralja«.[164] U daljnjim odnosima između NDH i Italije ovo pitanje neće više privlačiti posebnu pažnju, unatoč nekim momentima, tako da je doista od samog početka bilo epizodnog karaktera. Ono što je u tom pogledu učinjeno u Rimu 18. svibnja, Pavelić je u svom prvom javnom govoru u Zagrebu, 21. svibnja 1941, označio kao »prvi čin«, koji je učinio on osobno.[166]

Gledano u cjelini, Rimski su ugovori znatno pridonijeli razjašnjavanju dotadašnjeg još neodređenog položaja NDH. Oni su u punoj mjeri pokazali karakter talijanske politike i njen interes za što neposredniji utjecaj na razvoj prilika s druge strane Jadrana. Rim nije bio samo zainteresiran za formalno-pravnu potvrdu svojih teritorijalnih pretenzija,[166] nego je otvoreno pokazao da želi biti što prisutniji u politici NDH. Naglaša-

[162] Međunarodni ugovori 1941, n. dj, 53.

[163] Isto, 55.

[164] *Ustaša, 22.* V 1941. Da bi činu ponude krune dao određeno formalno-pravno značenje, Pavelić je 15. V 1941, izdao »Zakonsku odredbu o kruni Zvonimirovoj«, u kojoj se navodi da ona predstavlja »suverenitet (vrhovništvo) Nezavisne Države Hrvatske«. (*Narodne novine,* 15. V 1941). O ponudi krune i boravku Pavelića u Rimu, vid.: *V. Novak,* Magnum crimen, n. dj, 576 i d.

[166] *Ustaša,* 22. V 1941.

166 Mussolini je u svom govoru, 10. VI1941, pred korporativnom komorom u Rimu, obrazlagao zašto Italija nije zauzela još veći teritorij na račun NDH. On je, među ostalim, rekao »(...) da smo htjeli naše granice mogli smo pomjeriti od Velebita do albanskih Alpa, ali po mom mišljenju bili bi počinili grješku. Ne računajući na ostalo bili bi u naše granice unijeli više stotina hiljada inorodnih elemenata, dakako, neprijateljski raspoloženih. Stara historija, ali naročito sadanja dokazuje da države moraju ići za tim, da ostvare maksimum svog etničkog i duhovnog jedinstva, tako da donekle koincidiraju ova tri elementa: rasa, nacija, država«. (San *Marco,* 12. VI 1941).

vajući da preuzima jamstvo za »političku nezavisnost« NDH, Rim je i formalno upozoravao da ustaška država ulazi u talijansku interesnu sferu. Bez obzira kako je Berlin gledao na reguliranje odnosa između Italije i NDH, u tom trenutku nije pokazivao veću zainteresiranost. Prepuštajući to isključivo pregovorima i nagodbi između Italije i NDH, Nijemci su više davali odriješene ruke Rimu, a manje koristili Paveliću. U takvoj situaciji Pavelić je postao još slabiji partner u pregovorima, što je samo moglo utjecati da se brže podredi Mussolinijevu diktatu. Tako su Rimski ugovori, unatoč navedenim okolnostima, ipak nastali zahvaljujući suglasnosti u vođenju osnovne zajedničke politike glavnih sila Osovine.

Prve konkretne posljedice Rimskih ugovora bile su dekret talijanskog kralja o aneksiji Dalmacije, Boke Kotorske, dijelova Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 18. svibnja,[167] te Mussolinijevo naređenje o povlačenju talijanskih okupacionih trupa s područja sjeverno od anektiranog dijela, 19. svibnja.[168] Na osnovu kraljeva dekreta osnovan je Guvernatorat Dalmacije sa sjedištem u Zadru. Na njegovu čelu nalazio se guverner, koji je bio neposredno podređen Mussoliniju.

Daljnji konkretan korak u provedbi Mussolinijeva naređenja bila je naredba generala Ambrosija, komandanta 2. talijanske armije, 20. svibnja, o predaji vlasti ustašama na područjima koja su priključena NDH. Iz te je naredbe, međutim, bilo vidljivo da se talijanske trupe u stvari ne povlače sa spomenutih područja, nego dobivaju drugi status. One prestaju biti »okupacione snage i dobivaju značaj trupa koje stacioniraju na teritoriji prijateljske i savezničke Nezavisne Države Hrvatske«.[169] U to vrijeme, kad NDH počinje uspostavljati svoj upravni aparat i na području južno od demarkacione linije, Pavelić i nije bio zainteresiran za potpunije povlačenje talijanske vojske, jer još nije imao vlastitih vojnih snaga. Zato je i postignut sporazum s komandantom 2. armije, da dvije talijanske divizije ostanu »još neko vrijeme na hrvatskoj teritoriji«.[170]

U srpnju 1941. regulirana je i granica između Italije i NDH u zapadnom dijelu. Radilo se o tzv. »granici prema pokrajini Ljubljani«, prema onom dijelu Slovenije koji je okupirala Italija. Granica je utvrđena »izmjenom nota« između Lorkovića i Casertana. Ona se u osnovi kretala od ranije spomenute tromeđe na Zumberačkoj gori (granica NDH - Italija - Treći Reich), rijekom Kupom preko Gorskog kotara do Bakarskog zaljeva. Ni ova granična linija nije bila u pojedinostima sasvim precizirana, jer je vlada NDH imala nekih konkretnih primjedaba oko pitanja pripadnosti pojedinih mjesta.[171]

Nešto složenije bilo je pitanje reguliranja granice NDH i Italije na Istoku, prema Crnoj Gori. Radilo se o problemu teritorijalne pripadnosti Sandžaka, za koji je NDH pokazivala osobiti interes. Odmah poslije okupacije, Nijemci su nastojali da se u Sandžaku formira civilna vlast, na koju bi se mogli osloniti. Međutim, Talijani, koji su smatrali Sandžak svojom interesnom sferom, zahtijevali su da njihove jedinice što prije zaposjednu to područje. Sandžak je imao važno ekomomsko i strategijsko značenje za obje strane, naročito za Njemačku, jer se neposredno veže na rudom bogati ibarski plato i na najkraću komunikaciju prema Grčkoj - Ibarsku dolinu.[172] Njemačka je podržala zahtjev vlade NDH za uspostavu ustaške vlasti u Sandžaku, na što je vjerojatno utjecala i težnja Nijemaca da se na tom prostoru što manje vojnički opterećuju.[173] NDH je htjela usposta-

[167] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 65-69.

[168] *Hrvatski narod,* 21. V 1941.

[169] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 70-71.

[170] Isto.

[171] Detaljnije o tome u Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 115-122.

[172] *M. Čuković,* Sandžak, Beograd 1964, 54.

[173] Isto.

viti svoju vlast na cijelom području Sandžaka bez obzira na demarkacionu liniju između talijanskih i njemačkih oružanih snaga, pa je tražila da se u Sandžaku demarkaciona linija ne pomiče na sjever, pošto bi time veći broj Muslimana došao pod talijansku okupacionu upravu.[174] Pitanje statusa Muslimana bilo je Pavelićev glavni argument u akcijama oko Sandžaka, a uskoro gaje jako naglašavala ustaška propaganda. Ustaše su zahtijevali proširenje NDH na čitav teritorij tzv. Novopazarskog Sandžaka, koji je obuhvaćao devet bivših kotara (Priboj, Prijepolje, Pljevlja, Nova Varoš, Sjenica, Bijelo Polje, Berane, Novi Pazar i Tutin), a na kojemu Muslimani čine većinu stanovništva.[175] U međuvremenu užurbano su radili da u Sandžaku uspostave vlast i tako utječu na odluku 0 graničnoj liniji između Njemačke i Italije.[176] Zato je 3. svibnja krenuo iz Sarajeva u Sandžak jedan ustaški bataljon i u toku dva dana zaposjeo Priboj, Prijepolje, Pljevlja i Novu Varoš. Međutim, već 8. svibnja Talijani su preuzeli vojnu komandu u Pljevljima, ukinuvši ustašku vlast, a ustaše su poslali u Prijepolje. Tako su početkom svibnja u Bijelom Polju i Pljevljima bile talijanske jedinice, a u Prijepolju, Priboju i Novoj Varoši, pored njemačkih i ustaške posade. Nijemci su bili i u Sjenici, Novom Pazaru i Tutinu, a u tim su mjestima organizirali kvislinšku žandarmeriju.[177]

Početkom srpnja 1941. započeli su i pregovori između Italije i NDH. NDH je računala na nekadašnju granicu između Crne Gore i Austro-Ugarske (Rudo - Sedlo Metaljka, jugoistočno od Foče - visovi istočno od Foče - kotlina Gacko-Bileća-Trebinje), što je značilo da više ne računa na Sandžak. Italija se nije zadovoljila ni s ovim uzmakom NDH, nego je tražila pomicanje spomenute granice nešto više prema zapadu, tako da bi joj pripalo područje južno od željezničke pruge Višegrad - Foča i kotlina između Gacka i Bileće.[178] Nakon prepiske između Mussolinija i Pavelića, vlada NDH je već 15. srpnja naredila svojim oružničkim (žandarmerijskim) posadama u Sandžaku da se povuku na staru bosansku granicu iz 1914.[179] Time je pitanje istočne granice NDH i Italije, a ujedno 1 pripadnosti Sandžaka, ušlo u završnu fazu. U ugovoru NDH i Italije »o utvrđenju granica između Nezavisne Države Hrvatske i Crne Gore«, koji je potpisan u Zagrebu, 27. listopada 1941, trebalo je da ta granica »sliedi uglavnom staru granicu od godine 1914.(...)«.[180] Neuspjeh NDH da pripoji Sandžak bio je još jedan očigledan primjer pokoravanja diktatu Italije i njenim interesima. Sredinom ožujka 1942. vlada NDH je povjerljivom okružnicom zabranila svako pisanje o Sandžaku i uopće spominjanje tog imena, kao i raznih pitanja vezanih uz njega. Među njima je najosjetljivije bilo pitanje izbjeglica Muslimana iz tog kraja, koji su se iseljavali pred opasnošću četničkih progona i pokolja.[181]

[174] VII, NAV-N-T-312, 470/8059941-43, Izvještaj Glaisea komandi Jugoistoka, 4. VII 1941.

[175] *Sarajevski novi list,* 14. V 1941.

[176] Nakon proglašenja NDH, ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu H. Hadžić je preko svojih ljudi, koje je postavljao u Sandžaku na razne funkcije, razvijao propagandu za njegovo pripojenje NDH. Prema nekim podacima tada je osnovan tzv. »politički odbor Sandžaklija«. (Arhiv BiH, Komisija za ratne zločine, br. 55440, Okružni sud Sarajevo). U ime sandžačkih Muslimana, kako to navode, potpisala su 5. V 1941, petorica Muslimana pretstavku te je uputili Paveliću i potpredsjedniku vlade NDH Osmanu Kulenoviću. Njom se traži uključenje spomenutih devet kotareva Sandžaka u NDH, s motivacijom da su oni »povijesni, zemljopisni, prirodni, privredni i etnički dio Bosne i Hercegovine (....)«. (VII, Fond NDH, kut. 236, br. reg. 9/4).

[177] *M. Cuković,* n. dj., 70.

[178] Izvještaj Glaisa kao u bilj. 174.

[179] VII, Fond NDH, kut. 143-a, br. reg. 59/1.

[180] Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 305-307.

[181] VII, Fond NDH, kut. 86, br. reg. 27/21.

Nakon svih tih neuspjeha s Italijom, pitanje kome će pripasti Međimurje postalo je za NDH još osjetljivijim. Mađarske su trupe okupirale područje Međimurja te je ono stvarno ušlo u sastav Mađarske. U diplomatskim kontaktima između Mađarske i NDH, Pavelić se pozivao na svoj sporazum s tzv. Mađarskom revizionističkom ligom iz 1933, tj. iz doba emigracije, prema kojem je Međimurje trebalo da pripadne ustašama.[182] Nakon 10. travnja, dotadašnji mađarski generalni konzul u Zagrebu, Laszlo Bartok, prema instrukcijama svoje vlade, uvjeravao je ustaške funkcionere da ulazak mađarske vojske u Međimurje ima isključivo strategijsko značenje te da mađarska vlada priznaje to područje kao sastavni dio NDH. Bartok je 14. travnja, tada već u svojstvu mađarskog otpravnika poslova u NDH, došao u Karlovac na doček Paveliću i tom mu prilikom saopćio da Mađarska ne pretendira na Međimurje, te da je njena vojnička okupacija privremena. Uz to, s mađarske je strane isticana želja da se što prije utvrde granice sa NDH. No, pojavio se i jedan novi momenat. Mađarska je tražila slobodan pristup do Sušaka kako bi koristila tu luku, a predstavnici NDH su odgovorili da se usprkos njihovom razumijevanju, još ne može sklopiti nikakav ugovor »prije nego li bude uređen hrvatski odnos prema Italiji«. Svakako su Rimski ugovori bitno utjecali na obrat u dotadašnjim odnosima oko razgraničenja NDH s Mađarskom. U Budimpešti je ocijenjeno da je propušten najpovoljniji momenat u pogledu dobivanja pristupa k moru. Zbog toga je došlo do zaokreta prema pitanju Međimurja, čijim se pripojenjem Mađarskoj, u određenom smislu tražila i kompenzacija. U lipnju je mađarska delegacija, koja je došla u Zagreb na pregovore o razgraničenju, predložila da granica između Mađarske i NDH bude onakva, kakva je bila do 1918, tj. da Međimurje pripadne Mađarskoj. Taj je zahtjev objašnjavan povijesnim pravom Mađarske. Uz to je predloženo i sklapanje ugovora o pristupu Mađarske Jadranskom moru preko teritorija NDH, no pregovori su završeni bez rezultata.[183]

Zbog neuspjeha koji je pretrpjela oko razgraničenja s Italijom, vlada NDH je nastojala da pokaže znatno veću upornost u pogledu Međimurja. Mađarska nije bila partner, čijim bi zahtjevima trebalo bezrezervno udovoljiti. I sam Berlin, koji je podržavao teritorijalne aspiracije Mađarske prema Jugoslaviji, zauzeo je u pogledu Međimurja neutralan stav, prepuštajući rješenje tog problema neposrednim dogovorima zainteresiranih strana.[184] U daljnjim kontaktima mađarska je vlada modificirala svoj stav, predlažući da se Mađarskoj »prizna suverenitet« nad Međimurjem, a da NDH preuzme upravu. To je utjecalo i na prijedlog vlade NDH. U njemu se sugeriralo rješenje pitanja koja nisu bila sporna, dok se za pitanje suvereniteta ističe da »ostaje otvoreno do časa, kad će obadvije vlade biti u stanju naći zadovoljavajuće rješenje«. NDH je bila zainteresirana da preuzme upravu u Međimurju, prihvaćajući obaveze da »ne će graditi nikakovih vojnih postrojenja«, a bila je voljna mađarskoj vladi dati »u zakup željezničku prugu koja iz Mađarske preko Međimurja vodi u Trst«. Obje strane bi pristupile »u povoljnom času izmjeni mađarskog i hrvatskog pučanstva (...)«. NDH je predložila da se definitivno utvrdi granica od ušća Mure u Dravu do ušća Save u Dunav, identično onoj do 1918. godine, jer to pitanje za nju nije bilo sporno.[185] Mađarska vlada je odgovorila da bi Ma-

[182] Arhiv CK SKJ, Beograd (dalje: ACK SKJ, zb. Okupatori i kvislinzi, br. 144, Poslanstvo u Budimpešti, izvještaj od 1. IV 1942).

[183] VII, Fond NDH, kut. 85, br. reg. 12/6 i kut. 309, br. reg. 10/6.

[184] IHRPH, MF 5, sn 242, Iz izvještaja o saslušanju S. Kaschea.

[185] VII, Fond NDH, kut. 85, br. reg. 12/6 i kut. 309, br. reg. 10/6. U povodu ulaska mađarskih trupa u Bačku i Baranju, osječki *Hrvatski list,* 15. IV 1941, objavio je poziv što ga je prethodnog dana emitirala zagrebačka radio-stanica. U njemu se »Hrvatsko narodno vodstvo« obraća Hrvatima u spomenutim područjima s apelom da »mirno i prijateljski« dočekaju mađarsku vojsku, »koja će progoniti Srbe«, a »ima najstroži nalog« da s hrvatskim stanovništvom »lijepo postupa«.

đarska NDH »mogla ustupiti upravu Međimurja istom tada kada bi preseljenje pučanstva bilo uglavnom dovršeno«. Trebalo je preseliti oko 250.000 Hrvata i 70.000 Mađara, što je dakako bilo neizvodljivo. Od tada je pitanje Međimurja svršen čin za NDH, što je i Mađarska dala do znanja nekim konkretnim mjerama. Zapovjednik Čakovca proklamirao je, naime, 10. srpnja 1941, priključenje Međimurja Mađarskoj kao konačno, a vlada NDH o tome uopće nije bila konzultirana. Na protestnu notu, koju je ona istog dana uputila, iz Budimpešte je odgovoreno negativno, s objašnjenjem da se radi o historijskom pravu Mađarske u pogledu Međimurja. Njemačka i Italija nisu smatrale potrebnim da reagiraju.[186] Postalo je jasno da se NDH suočila s još jednim neuspjehom i da se s njim mora pomiriti. To je pokazala i sama vlada NDH, ne zaoštravajući daljnje odnose s Mađarskom. Lorković je u instrukciji Ivi Gaju, otpravniku poslova NDH u Budimpešti, potkraj kolovoza 1941, sugerirao »da u ovoj situaciji, gdje imamo velike neprilike s Talijanima, odnos sa Mađarskom uz čuvanje našeg načelnog stanovišta bude snošljiv«.[187]

Ipak je 3. prosinca 1941. bio u Budimpešti potpisan sporazum između NDH i Mađarske oko »uređenja pograničnog prometa«. Taj je sporazum zanimljiv zbog dva momenta. Na prvom sastanku u Budimpešti, 12. studenog 1941, tj. na početku pregovora koji su vodili zaključenju sporazuma, predstavnik NDH je izjavio da njegova vlada u pogledu Međimurja i dalje stoji na stajalištu koje je zauzela notom od 10. srpnja. S druge pak strane, tim su sporazumom nabrojana mjesta »koja leže u hrvatskom graničnom pojasu, dubokom 10 km, a koji graniči s Kraljevinom Mađarskom«. Iz tog popisa jasno je da nisu bila obuhvaćena međimurska mjesta.[188] Tako je problem Međimurja za mađarsku vladu ušao u završnu fazu. Nešto kasnije, 16. prosinca 1941, u mađarskom parlamentu bio je prihvaćen prijedlog tzv. »Zakona o pripojenju južnih krajeva«, kojim se pojedine pokrajine izričito ne spominju, ali je jasno da se taj zakon odnosio na Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje. Ivo Gaj je poslao povodom toga izvještaj svojoj vladi u kojem ističe da su »Mađari donošenjem ovog zakona formalno i konačno proveli pripojenje Međimurja«. Vladi NDH preostalo je samo da pošalje 7. siječnja 1942. novu protestnu notu.[189]

Zbog Međimurja bit će još povremenih napetosti između Mađarske i NDH. Do njih je dolazilo zbog verbalnih izjava pojedinih ustaških funkcionera da Međimurje pripada NDH.[190]

Gledajući u cjelini, ugovorima sa Trećim Reichom i Italijom razgraničenje teritorij između NDH i tih država, dok s Mađarskom to formalno nije bilo učinjeno, ali je stvarna situacija bila vrlo jasna. Vlada NDH je službeno isticala da su »utvrđene« granice NDH »na zapadu, jugu i istoku«.[191]

[186] Kao u bilj. 183.

[187] ACK SKJ, zb. Okupatori i kvislinzi, br. 144, Poslanstvo u Budimpešti, izvještaj od 29. VIII 1941.

[188] Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 429.

[189] ACK SKJ, zb. Okupatori i kvislinzi, Poslanstvo u Budimpešti, izvještaj od 20. III 1942.

[190] Karakteristična je bila izjava M. Lorkovića u Saboru NDH, 24. II 1942, kada je u svom izvještaju rekao da se Međimurje »smatra sastavnim dielom« NDH. (Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942, Zagreb 1942, 22). U županijskoj podjeli NDH područje Međimurja konstatirano je kao sastavni dio velike župe Zagorje sa sjedištem u Varaždinu. (*R. Landikušić,* Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1942, 19, 225-226,317-318). I u geografskim kartama NDH Međimurje je unošeno u okvir njenih granica.

[191] Izvještaj Lorkovića u Saboru NDH, 24. II 1942. (Brzopisni zapisnici, n. dj., 21).

Treći Reich i Italija odmah su priznali NDH po njenom proglašenju.[192] Druge zemlje koje su priznale NDH bile su isključivo one, koje su politički neposredno ovisile o silama Osovine ili bile s njima povezane. Mađarska je već 10. travnja izjavila da priznaje netom proglašenu NDH. Tokom travnja, NDH su priznale Slovačka i Bugarska, a u svibnju Rumunjska. U lipnju su to učinili Japan i Španjolska, u srpnju Nacionalna Kina, Finska i Danska, a u kolovozu Mandžurija.[193] Međusobna diplomatska predstavništva u rangu poslanstava, NDH je uspostavila sa Bugarskom, Finskom, Mađarskom, Trećim Reichom, Rumunjskom, Slovačkom, Španjolskom i Italijom.[194] Kako se vidi sve su te zemlje bile potpisnice Trojnog pakta ili sporazuma protiv Komunističke internacionale; tim je savezima uskoro i NDH pristupila.

NDH nije priznala nijedna od država izvan spomenutog kruga, iako je ona svakako bila za to zainteresirana. NDH je osobito težila da se odnosi s Vatikanom što više razviju, pa je nastojala da je prizna papinska država. Do toga, međutim, formalno nije došlo. Vatikan je pokazao volju da održava određene službene kontakte s NDH, ali nije bio spreman prekinuti diplomatske veze s emigrantskom vladom Kraljevine Jugoslavije u Londonu. U ljeto 1941. došlo je do međusobne izmjene stalnih delegata. U Zagreb je upućen papinski legat, opat Ramiro Marcone, a NDH je u Vatikanu uspostavila tzv. Ured izvanrednog opunomoćenika.[195] Između NDH i Vatikana bilo je i češćih kontakata političke naravi. Bez sumnje je to bilo u skladu s politikom što ju je vodio papa Pio XII, kojega je, u svibnju 1941, posjetio i sam Pavelić.[196] Vodstvu NDH je bilo osobito stalo da se tim odnosima dade što službeniji vid, pa je opat R. Marcone uvršten u listu diplomatskog kora u Zagrebu.[197]

[192] Osim poslanstva, Njemačka je imala i generalni konzulat u Zagrebu te konzulat u Sarajevu. Isto je to imala i Italija. *(R Landikušić,* n. dj., 71-72, 330).

[193] Usp.: Brzopisni zapisnici, n. dj, 20 i d.; *T. Drezga,* Postanak i priznanje, *Spremnost,* uskršnji broj 1945; *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj, 231-232. Prema podacima koje donosi Drezga, u toku 1943. NDH su priznale Thailand, Burma, Filipini i Azad Hind.

[194] Poslanik Bugarske u Zagrebu bio je Jordan Mečkarov; Finske Onni Talas a zatim Armas Yöntilä; Mađarske Franz von Marossy, a zatim Arnold von der Venne; Rumunjske Dimitrije Buzdugan, a zatim Mihail Mitilineu; Slovačke Jožef Cieker, a zatim Viktor Bečka; Španjolske Don Vicente Gonzales Arnao. Do 1944. Japan nije imao poslanstvo u Zagrebu nego je tu funkciju vršila njegova ambasada u Budimpešti. U veljači 1944. u Zagreb je došao u svojstvu otpravnika poslova japanske vlade Kaznichi Muira.

Poslanici NDH bili su: u Berlinu Branko Benzon, Mile Budak, Stjepan Ratković, Vladimir Košak; u Rimu Stijepo Perić, Ante Nikšić; u Sofiji Vladimir Židovec, Stiiepo Perić, Đuro Jakčin, Nikola Rušinović; u Helsinkiju Ferdo Bošnjaković; u Budimpešti Ivo Gaj, Vladimir Košak, Branko Benzon, Hakija Hadžić; u Bukureštu Edo Bulat, Branko Benzon; u Bratislavi Josip Berković, Blaž Lorković; u Madridu Petar Pejačević. Osim poslanstava, NDH je otvorila i generalne konzulate u Milanu, Zadru, Beču i Pragu, te konzulate u Ljubljani, Mariboru, Rijeci, Grazu i Miinchenu. U Beogradu je imala Konzularnu agenciju, a u Zemunu Konzularno predstavništvo.

Prema popisu koji donosi *R Landikušić,* n. dj, 72, u Zagrebu su bili ovi konzulati u koie treba ubrojiti i počasne konzule: albanski, argentinski, belgijski, čileanski, danski, finski, francuski, nizozemski, talijanski, letonski, mađarski, meksički, norveški, njemački, peruanski, rumunjski, švedski, švicarski, urugvajski. Kako se vidi bilo je nekoliko konzulata onih zemalja koje nisu priznale NDH, ali su zatečeni ratom ostali da egzistiraju. Jedino je u ožujku 1944. stigao u Zagreb Georges Desbons kao »glavar francuskog poslanstva« u NDH, tj. kao predstavnik Petainove vlade iz Vichyja. Desbons je bio advokat, koji je na sudskom procesu u Aix en Provence branio ustaške atentatore na kralja Aleksandra u Marseilleu. Prema drugim izvorima, Desbons-ov kraći boravak u Zagrebu nije imao službeni karakter. (S. *M. Stedimlija,* Dokumenti o NDH, rukopis).

[195] Predstavnici NDH u Vatikanu bili su Nikola Rušinović i zatim Erwin Lobkowitz.

[196] O uspostavi odnosa između NDH i Vatikana usp. detaljnije: *V. Novak,* Magnum crimen, n. dj, 580-583; *M. Stanić,* Neprijateljska politika Vatikana prema Hrvatima, Zagreb 1948; Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške »NDH«, Zagreb 1953. Niz podataka donosi G. Masucci, tajnik R Marconea, u svom objavljenom dnevniku pod naslovom: Misija u Hrvatskoj 1941-1946, Madrid

[197] To je osobito dolazilo do izražaja na pojedinim javnim skupovima, na kojima su bili prisutni diplomatski predstavnici vlada što su priznale NDH, kao npr. na zasjedanju Sabora NDH. (Usp. Brzopisni zapisnici, n. dj, 4, 168).

Osim navedenih ugovora, uglavnom graničnih, sa Trećim Reichom, Italijom i Mađarskom, ostali ugovori NDH bili su poglavito ekonomske i prometne naravi. No, treba spomenuti i jedan izuzetak: NDH je potpisala i dva ugovora sa Švicarskom, dakle s neutralnom državom, čiji je konzulat nastavio s radom u Zagrebu. U svibnju 1941, Lorković je u ime vlade NDH podnio zahtjev švicarskoj vladi za pristup NDH Svjetskom poštanskom savezu. Karakterističan je bio sadržaj tog zahtjeva. U njemu se švicarska vlada obavještava da je 10. travnja proglašena NDH kao nova država koja je »nastala na području, koje narodnostno i poviestno pripada hrvatskom narodu i koje je protiv volje toga naroda bilo do toga dana u sastavu bivše Kraljevine Jugoslavije«. Zatim se navode države koje su priznale NDH i zaključuje da je ona »tako postala podpuno sposobna i vrhovnička osoba međunarodnoga prava«. U travnju 1942. švicarski konzulat u Zagrebu obavijestio je vladu NDH o pozitivnom rješenju njenog zahtjeva. U rujnu 1941. vlada NDH potpisala je sa švicarskom vladom sporazum »o robnom i plaćevnom prometu«. Povlastice, što ih je ovim ugovorima dobila, NDH će koristiti prvenstveno za uspostavu i održavanje tzv. stalnog trgovačkog izaslanstva u Ztirichu koje je u stvari obavljalo poslove obavještajne službe.[198]

Za službenu ustašku politiku, čin proglašenja NDH, određivanje njenih granica i priznanje pojedinih vlada, označavalo je uspješno završavanje procesa konstituiranja Nezavisne Države Hrvatske kao države. U odgovoru na pitanje, koliko je NDH mogla imati odgovarajuća obilježja države, ovom prilikom treba u prvom redu ukazati na ove momente:

a) Sve činjenice oko proglašenja NDH jasno pokazuju, da je taj događaj bio jedan od rezultata izvršenog napada na Jugoslaviju, njene okupacije i podjele od strane osovinskih sila. Prema tome, proglašenje NDH, kojem činu su ustaše nastojali što više utisnuti vlastiti pečat, bilo je rezultat izvanrednog, ratnog stanja, suprotno odredbama međunarodnog prava;

b) Budući da je NDH proglašena na osnovu nezakonitog akta okupacionih sila, ona se nije ni mogla konstituirati kao subjekt međunarodnog prava, tj. kao samostalna država;

c) Određivanje granica NDH, bilo je u prvom redu pitanje realizacije interesa okupacionih sila. Na samom pak formalno određenom teritoriju NDH interesi tih sila imali su također pravo prvenstva.

d) Priznanje NDH od strane osovinskih sila i vlada neposredno ovisnih o njima nedvojben je dokaz da se i to pitanje rješavalo isključivo pod pokroviteljstvom i u interesu okupatora. Prema tome, i svi ugovori koje je u tom pogledu sklapala NDH, bili su bezvrijedni s gledišta međunarodnog prava.[199]

[198] Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 65-70. Usp. i S. *Đorđević,* O kontinuitetu država. S posebnim osvrtom na međunarodnopravni kontinuitet Kraljevine Jugoslavije i FNRJ, Beograd 1967, 81 i d.

199 g problemima državnosti i međunarodnopravnog statusa NDH vid.: *F. Čulinović,* Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka, Zagreb 1959, II, 354-356:; *isti,* Stvaranje nove jugoslavenske države, Zagreb 1959, 14-17; *isti,* Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas, Zagreb 1968, 393-396; *isti,* Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970, 233 i d.; S. *Đorđević,* O kontinuitetu država. S posebnim osvrtom na međunarodnopravni kontinuitet Kraljevine Jugoslavije i FNRJ, Beograd 1967, 81 id.; *H. Sirotković,* Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, ČSP 2-3/1971, 16-20.

Dio drugi

ORGANIZACIJA USTAŠKOG SISTEMA

UPRAVNI APARAT U USTAŠKOM REŽIMU

Iako je osnivanje vlade NDH označavalo prvi važniji korak u procesu uspostavljanja ustaške vlasti, ipak taj čin nije bio od prvenstvenog značenja za daljnji tok toga procesa. Vlada je Paveliću osobito u početku bila potrebna kao jedno od osnovnih formalnih obilježja ustaške države u svrhu reprezentativnosti prema drugim državama. Što se tiče unutrašnjih odnosa, vlada nije bila glavni nosilac stvaranja šireg sistema vlasti. To je osobito bilo vidljivo u prvim mjesecima postojanja NDH, kada je proces uspostavljanja vlasti najčešće bio obilježen samovoljom pojedinaca i grupa ustaša. Po svom karakteru taj se proces neposredno nastavljao na one prve dane poslije 10. travnja, kada su ustaški elementi u pojedinim mjestima počeli preuzimati vlast. Sada ustašama, za razliku od onih dana, nisu na putu stajale stvarne ili potencijalne opasnosti, pa je i samovolja počela sve više dolaziti do izražaja.

Prvi organizatori vlasti na terenu bili su tzv. »izvanredni ustaški povjerenici«, koje je najprije imenovao »Hrvatski ustaški nadzor«, a zatim je u svibnju tu funkciju preuzeo Glavni ustaški stan.[1] Sva se djelatnost oko izgradnje upravnog aparata nalazila u rukama ustaških funkcionera kao predstavnika ustaškog pokreta. Jedna od glavnih zadaća tih povjerenika bila je da predlažu pojedince za funkcionere ustaškog pokreta i upravnog aparata u pojedinim mjestima i područjima. No, ni ti privremeni povjerenici nisu bili imenovani po određenom sistemu, nego je to prije svega ovisilo o tome s koliko je poznatijih i utjecajnijih pristaša raspolagalo ustaško vodstvo na terenu. Zbog toga se događalo da je u nekim područjima bilo više povjerenika, dok su u nekima djelovali tek pojedinci. Evo, kako je - prema raspoloživim podacima - izgledala mreža privremenih ustaških povjerenika: za područje istočne Slavonije i Srijema imenovan je Marko Lamešić (sa sjedištem u Vinkovcima);[2] za područje kotara Bjelovar Mijo Hans; za šire područje Varaždina Mato Frković; za područje Like Jurica Frković (sjedište u Gospiću); za područje Dalmacije Edo Bulat. Premda na području Bosne i Hercegovine, južno od demarkacione linije, kako je već istaknuto, ustaše nisu mogli, sve do Rimskih ugovora, neometano organizirati svoju vlast, ipak su za čitavo područje bili imenovani povjerenici. Tako je Jure Francetić bio postavljen za povjerenika čitave Bosne i Hercegovine, a osim njega imenovano je još nekoliko njih za pojedine dijelove i mjesta: Božidar Bralo za Sarajevo,[3] Nikola Jurišić za Travnik, Dragan Urumović za Livno, Viktor Gutić za po-

[1] Pavelić je 10. V 1941. donio »Odredbu o djelovanju Glavnog ustaškog stana«, kojom je prestalo djelovanje dotadašnjeg Ustaškog nadzornog stožera. (*Ustaša, 22.* V 1941).

[2] Prema izjavi ustaškog funkcionera Mime Rosandića za područje Srijema bio je imenovan Petar Gvozdić. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.)

[3] *Sarajevski novi list,* 14. V 1941, donosi podatak da je Bralo bio povjerenik »za područje bivše Drinske banovine«, a prema vijesti u *Novom listu,* 10. V 1941, povjerenikom za Sarajevo imenovan je Ante Štitić. Usp. o tom i podatke koje donosi *V. Novak,* Magnum crimen, n. dj., 741.

dručje Vrbaske banovine (sa sjedištem u Banjoj Luci), Dragutin Kamber za Doboj, Hakija Hadžić za Tuzlu, Pavao Canki za Mostar, Alija Šuljak za područje istočne Hercegovine.[4]

Bosna i Hercegovina posebno su zaokupljale ustaško vodstvo. Ustaški je pokret u procesu političkog i ideološkog učvršćivanja vlastitih pozicija težio da nađe jednu od bitnih potvrda svoje politike baš u realizaciji svoje od prije rata razrađene koncepcije o Bosni i Hercegovini u sklopu NDH. Nastojanje da se što prije uspostavi sistem ustaške vlasti, trebalo je da bude najneposredniji dokaz teze o Bosni i Hercegovini kao isključivo hrvatskim zemljama. Zato je već 20. travnja 1941. iz Zagreba bilo upućeno u Bosnu oko 800 članova Zaštite i oko 300 policijskih stražara, a pod zapovjedništvom Zvonka Kovačevića. Ta skupina je preko Banje Luke stigla u Sarajevo 24. travnja. S njom je došla i manja grupa ustaša na čelu s Francetićem.[5] Ta je akcija ustaškog vodstva bila službeno označena kao demonstracija oružanih snaga NDH. No, bio je to ujedno i nedvojben znak slobodnijeg ponašanja u uspostavljanju aparata vlasti sjeverno od demarkacione linije, područja dakle, koje je bilo u zoni njemačkih okupacionih snaga. Tom se pohodu nastojalo dati i što jače političko obilježje.

Karakterističan je bio i proglas S. Kvaternika, koji je osobno, zajedno sa generalom Glaisom, došao u Sarajevo - u svojstvu »vojskovođe oružanih snaga« NDH; proglas je bio upućen »Bosansko-Hercegovačkim Hrvatima«, a pod tim pojmom su se razumijevali »muslimani i katolici«. Istupajući kao Pavelićev predstavnik, Kvaternik u prvom redu teži da istakne kako ustaše dolaze kao oslobodioci Bosne i Hercegovine, bez koje »nema hrvatske države« jer je ona »najskupocjeniji dragulj hrvatske državnosti«. U proglasu se posebna pažnja posvećuje Muslimanima, kojima se obećava da će »nepravde« što su im »učinjene (...) u zadnjih više od 20 godina biti postepeno potpuno ispravljene«. U proglasu se posebno ističu zasluge Trećeg Reicha i Hitlera u stvaranju NDH, dok Italija nije bila ni spomenuta.[6] Bez sumnje je i to bio stanoviti odjek nesređenih odnosa NDH i Italije oko razgraničenja, pošto je, osim problema jadranske obale, u prvom redu Dalmacije, postao aktualan i tretman onog dijela Bosne i Hercegovine koji je bio u talijanskoj okupacionoj zoni. Ustaše su se pribojavali da neće morati i u tom pogledu ustuknuti pred talijanskim diktatom.[7] Kako je Rimskim ugovorima i pitanje Bosne i Hercegovine bilo formalno skinuto s dnevnog reda, ustaše su posebnu pozornost usmjerili prema tim krajevima, ističući njihovo veliko povijesno značenje. Trebalo je, naime, što prije zataškati kapitulaciju pred Italijom i gubitak jadranskog područja, pa se od kraja svibnja svim sredstvima počeo širiti val propagande o značenju Bosne i Hercegovine u stvaranju NDH. Karakteristično je pisanje *Hrvatskog naroda,* 28. svibnja 1941: »Središte je hrvatskog pitanja bilo i ostalo pitanje Bosne i Hercegovine. Rješenje hrvatskog pitanja ovisilo je o pitanju Bosne i Hercegovine. Dovoljno je baciti površan pogled na zemljopisnu kartu, da se vidi kako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija tek okrajci historijske Hrvatske, čije je srce Bosna i Hercegovina. Mi možemo živjeti kao i ljudsko tijelo bez kojega uda, ali ne možemo bez Bosne i Hercegovine, jer su Bosna i Hercegovina naše tijćlo i naše srce«.

[4] Rekonstrukcija mreže ustaških povjerenika izvršena je na osnovu podataka M. Rosandića (usp. bilj. 2). Niz podataka donosi i *Novi list,* 10. V 1941.

[5] *K. Batušić,* Kako je srušena Jugoslavija, n. dj., Batušić navodi da su tom prilikom u Banjoj Luci ustaše postavili svoje ljude u policiji i žandarmeriji. Nešto podataka o dolasku ustaša i Zaštite u Sarajevo donosi i *M. Sopić,* Pred vratima Sarajeva (zapisi i sjećanja o narodnooslobodilačkom pokretu u Visočko-fojnićkom NOP odredu na području od Sarajeva do Zenice), Sarajevo 1970, 11.

[6] *Sarajevski hr\>atski list,* 25. IV 1941, izv. izd.

[7] Tako je B. Bralo »Poglavnikov povjerenik za područje bivše Drinske banovine« po povratku iz Zagreba u Sarajevo, 12. V 1941, izjavio da je išao u Zagreb zbog dva problema, od kojih jedan, -koji nas muči, jesu definitivne granice Države Hrvatske«. *(Sarajevski novi list,* 14. V 1941).

Preuzimanju vlasti u područjima sjeverno od anektiranog dijela nastojalo se dati što vidljiviji vanjski efekat. Ustaška štampa je obavještavala o »svečanim primopredajama građanske i vojne uprave« između Talijana i ustaša. U Mostaru je taj čin obavljen 22. svibnja, a dva dana kasnije u Dubrovniku.[8]

Vrlo intenzivan proces formalne uspostave ustaške vlasti tokom 1941, bio je iz niza razloga prilično složen i nije tekao onako glatko, kako su to ustaše zamišljali. Novije režim raspolagao s relativno vrlo malim ljudstvom, koje je trebalo da preuzme zadaću njegova podizanja i izgradnje, a taje prepreka postala sve očitijom prilikom uspostave vlasti na širem području NDH. Situacija je postajala sve težom, bilo je nemoguće razgranjavati vlast.

Posebnu je teškoću predstavljalo organiziranje činovničkog upravnog kadra. Premda je isticao potrebu stvaranja novog kadra službenika, kao nosioca upravnog aparata, Pavelić je ipak bio primoran tražiti osnovu u bivšem banovinskom činovništvu. Vjerovao je da će se određenim »prečišćavanjem« bivšeg aparata podizati novi, ustaški upravni aparat, pa je još 22. travnja izdao odredbu u kojoj se, među ostalim, isticalo ovo: »Svi činovnici i drugi službenici u službi države, bivših banovina, ostalih samoupravnih tijela, ustanova i poduzeća državnih i samoupravnih tijela, svih ustanova javnog poretka, *stavljaju se na slobodno raspolaganje nadležnom ministru. On ih može bez obrazloženja otpustiti, dići od službe, umiroviti, premještati bez njihove privole iz područja jednog ministarstva u drugo, iz državne službe u samoupravnu i u službu ustanova javnog poretka i obratno, sve bez obzira na dosadanje pravne odredbe i na dosadanji njihov činovnički i službenički položaj«*[9] (podcrt. F. J.). U toj se odredbi s očiglednom sumnjom pristupalo onom dijelu činovništva koje je zauzimalo više upravne položaje, i napominjalo da će se svaki slučaj pojedinačno ispitati. Daljnja mjera u tom pravcu bilo je izdavanje »Naredbe o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja«, koju je početkom lipnja potpisao A. Artuković u svojstvu ministra unutrašnjih poslova. Prema njoj je trebalo da navedene osobe u roku od 14 dana »dostave izjavu o svom rasnom podrijetlu i rasnom podrijetlu svojih bračnih drugova«. Također se zahtijevalo-da spomenute osobe »imaju navesti u izjavi po najboljem znanju i savjesti sve one svoje predke, kod kojih počinje ascedentna nearijska loza, ako takovih imaju, i sve takove predke svog bračnog druga, te kojoj su rasnoj zajednici ti predci pripadali«.[10] Odmah zatim je uslijedila Pavelićeva odredba, kojom Glavni ustaški stan uspostavlja posebnu kontrolu nad činovnicima, te se naređuje »da se u buduće može namještati za državne namještenike samo iz reda osoba, koje su pobilježene kod Glavnog Ustaškog Stana kao molitelji za namještenje«.[11] Komentirajući ovu Pavelićevu odredbu, po kojoj sva namještenja treba da se rješavaju kroz GUS, *Novi list* ju je ocijenio kao »prvu mjeru u cilju obnove« jer se putem nje provodi »odpuštanje svih nehrvata

[8] Vlast je u Mostaru i Dubrovniku preuzelo posebno »opunomoćeno izaslanstvo« vlade NDH, koje je došlo iz Sarajeva (P. Petrović, general I. Prpić, zap. žandarmerije F. Vidas i ustaški povjerenik za BiH Jure Francetić). U Mostaru je 29. V 1941, održana konferencija ustaških povjerenika s tog područja, kojoj je predsjedavao povjerenik za mostarski kotar Stanko Šarac. Cilj je konferencije bio da se organizira ustaški stožer. Konstatirano je da su ustaše preuzeli vlast na području Hercegovine (*Sarajevski novi list,* 24. i 30. V 1941).

[9] *Narodne novine,* 23. IV 1941.

[10] »Navesti se ima i rasno podrijetlo umrlog bračnog druga ili kod rastavljenih bivšeg bračnog druga. Ako je bivši bračni drug bio nearijskog podrijetla, imadu se navesti i djeca iz tog braka, ako žive sa podnositeljem izjave u zajedničkom kućanstvu«. (*Narodne novine,* 5. VI 1941). Uz naredbu su izdane posebne upute i obrazac za sastavljanje izjave o rasnoj pripadnosti.

[11] *Ustaša,* 13. VI 1941.

[12] »Upravo su ti činovnici bili nosioci korupcior.izma, a u današnjim prilikama, postali su čak i predstavnici pete kolone naše nezavisnosti«. *{Novi list,* 15. VI1941). U početku je Osobni ured GUS-a davao sva politička uvjerenja osobama koje su tražile namještenje u upravnom aparatu NDH. Pre-

Pravi cilj tih mjera o »poustašivanju« službenika u upravnom aparatu NDH bio je da se otpuste iz administrativnog aparata tzv. »nepoćudni elementi« - Srbi, Židovi i mnogobrojni Hrvati, ocijenjeni kao potencijalni protivnici ustaškog režima. To je »čišćenje« činovništva provođeno pod parolom »obnove državne uprave«.[13] Odvijanje tog procesa zamišljalo se tako da cjelokupno činovništvo, na osnovu spomenute Pavelićeve odredbe od 22. travnja, ostaje »na raspolaganju«, a uz to se obavljaju nova imenovanja i unapređenja službenika, koji su tako bili »preuzeti u službu« NDH. Posebnom naredbom Predsjedništva vlade NDH, potkraj rujna 1941, ukinut je provizorij zate službenike, dok su svi drugi i dalje ostali na raspolaganju. Takva je politika stvarala kompliciranu situaciju u ustaškom režimu. Glavnina je činovništva još bila »na raspolaganju«, dok je praktično bila u službi, nastavljajući obavljanje svoje dotadašnje profesionalne djelatnosti prema zahtjevima i potrebama novog režima. Došlo je do paradoksalne situacije da se režim koristio profesionalnim uslugama činovništva, a sumnjao je u njegovu političku ispravnost. Da bi se teoretski uklonilo to protuslovlje, a da se proces »poustašivanja« ipak barem nominalno sprovede, u studenom 1941. zatraženo je od svih službenika da upute Osobnom uredu UNS-a u Zagrebu molbu za službu. Svima onima, kojima bi molbe bile pozitivno riješene, prestao bi ujedno status »na raspolaganju«. Međutim, takva se zamisao nije mogla ostvariti, jer spomenuti zahtjev nije naišao na širi odjek, iako se prijetilo otpuštanjem iz službe.[14] Stanje je uglavnom ostalo isto. Ustaški režim je svoj oslonac u činovništvu mogao graditi samo na malobrojnim pouzdanicima, koji su poglavito postavljani na više upravne položaje. Ostalu masu činovništva režim u stvari nije uspijevao za sebe politički vezati. Naprotiv, niže i srednje činovništvo u daljem razvoju postaje ona struktura koju je osjetnije zahvatio proces političke diferencijacije. Bez obzira na struje kojima će se odvijati, ta će diferencijacija imati bitno zajedničko obilježje - sve šire antiustaško raspoloženje koje će se manifestirati u mnogobrojnim i raznovrsnim oblicima.

Proces uspostavljanja upravnog aparata na čitavom području NDH pokazao se osobito složenim prilikom stvaranja općinskih uprava kao osnovnih ustanova vlasti. Od samog se početka pokazalo da nimalo neće biti lako stvarati nove općinske uprave kao nosioce ustaške politike, zbog osjetnog pomanjkanja politički privrženog kadra. Najčešće su se promjene ogledale samo u tome što su pojedinci ustaše ulazili u postojeće općinske uprave, preuzimajući u njima rukovodeću ulogu, ili su pak neke uprave bile potpuno raspuštene, najčešće samovoljnim postupcima pojedinih lokalnih ustaških funkcionera. Ta je samovolja bila karakteristična za ustaški poredak. Neki su ustaški povjerenici na svojim područjima znali potpuno neovisno razrješavati dužnosti čitave općinske odbore, a da s tim nisu upoznavali pretpostavljene.[15] Isto su tako potpuno samovoljno postavljali svoje ljude u općinske uprave, do čega je često dolazilo i zbog osobnih intervencija pojedinih viših funkcionera iz Zagreba. U tome su prednjačili bivši ustaše emigranti.[16] Uz pojave samovolje i činjenicu da su se ustaše morali velikim dijelom mi-
rna izjavi jednog od činovnika UNS-a, »niti jedna osoba bez potvrde Osobnog ureda GUS-a o političkoj ispravnosti nije mogla biti primljena u državnu službu«. (IHRPH, ist. mat. I. Kirina, prijepis). Kasnije je ta nadležnost prešla na Osobni ured UNS-a, a nakon njegova ukidanja, Pavelić je 1. IV 1942. izdao naredbu da ona prelazi u okvir poslova Glavnog tajništva Predsjedništva vlade. (VII, Fond NDH, kut. 77, br. reg. 56/8-1).

[13] *Novi list,* 15. VI 1941.

[14] Financijalni vijestnik, 5/1942.

[15] Tako je ustaški povjerenik za kotar Ludbreg razriješio dužnosti općinske odbore u svih 5 područnih općina i potpuno na svoju ruku postavio nove, a da o tome uopće nije obavijestio kotarsku vlast. (AH, Fond Sabora NDH, dopis Kotarske oblasti u Ludbregu MUP-u NDH, 24. V 1941).

[16] Do kakvih je to situacija dovodilo, pokazuje primjer u kotaru Velika Gorica, gdje je tamošnji kotarski predstojnik poslije telefonske naredbe I. Herenčića, - ustaše emigranta koji je postao po-

riti s prihvaćanjem prijašnjeg upravnog i administrativnog aparata na terenu, poglavito u općinama, treba istaći i još jedan značajan momenat, koji će se uskoro pojaviti i postajati sve akutniji. Naime, novi upravni aparat u nizu područja NDH formirao se tek nominalno, a praktično je funkcionirao samo kratko vrijeme, dok ponegdje nije ni započeo raditi. Na to je najviše utjecao oružani narodni ustanak, ali su tome pridonosili i odnosi s ustanovama njemačke i talijanske okupacione sile na području NDH.

Težnja ustaškog vodstva, koja se formalno izražavala u Pavelićevim odredbama da se u aparatu vlasti jasno luče funkcije predstavnika ustanova *države* i *pokreta,* pokazala se već na prvom koraku neostvarljivom. Neprestani sukobi i razilaženja između ustaških prvaka i funkcionera u upravi, općinskih načelnika, kotarskih predstojnika i uskoro velikih župana, vodili su nezaustavljivo anarhičnoj situaciji u nizu ustanova i područja. Dvije Pavelićeve odredbe, koje je izdao krajem travnja 1941, potvrđuju da je ustaško vodstvo bilo svjesno te opasnosti, samovolje i dvojnog karaktera vlasti. U tzv. »Odredbi o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima« osnovna zadaća u podizanju aparata vlasti daje se ustaškim povjerenicima i uopće ustaškom pokretu, kao faktoru koji »vrši nadzor« nad djelovanjem tog aparata. Međutim, njom se određuje i da »svaku neurednost ili štetnost u izvršavanju državne vlasti« nadzorni organi pokreta moraju »odmah javiti Glavnom ustaškom stanu i nadležnom ministarstvu«, a samo »u najhitnijim i neodgodivim slučajevima (...) mogu i sami izravno poduzeti potrebite korake (...)«.[17] Drugim aktom, koji nosi naslov »Odredba Poglavnika«, izričitije se podvlači »da neki ustaški povjerenici i ustaški stanovi i nakon ustanovljenja vlade« obavljaju funkcije kao što je imenovanje, unapređenje, premještanje i otpuštanje činovnika, dakle ono što treba da rade »jedino nadležna ministarstva«. Ustaškim stanovima i povjerenicima se naređuje da »odmah obustave svaku daljnju djelatnost u tom pravcu i da ograniče svoje djelovanje samo na onaj rad, koji im je po ustaškim propisima i uputama određen«. Odredbom se proglašava da one mjere što su ih poduzeli ustaški stanovi i povjerenici, a za koje je »nadležna državna vlast«, od sada »imadu privremeni karakter«.[18]

Pavelić je bez sumnje težio da tim odredbama osigura što čvršću kontrolu vrlo labilne situacije na terenu, osobito prilikom uspostavljanja vlasti. Uz to su, dakako, poziciju novog režima slabile i različite tendencije u njegovim vlastitim snagama i nosiocima. Samovoljno ponašanje pojedinaca bilo je na neki način izmicanje iz okvira Pavelićeva utjecaja i kontrole, što je moglo ugrožavati i njegovu vlastitu poziciju.

Daljnji vidljiviji korak u organizaciji upravnog aparata na području NDH bilo je uvođenje velikih župa, o čemu je Pavelić izdao posebnu odredbu 10. lipnja 1941.[19] Velika župa je definirana kao »državna upravna oblast na određenom državnom području«. Na čelu joj se nalazi veliki župan kao »pouzdanik vlade« koji »vodi cijelu građansku upravu u velikoj župi«. Njega imenuje poglavnik, a njegova odgovornost, prema odredbi, »jednaka je odgovornosti ministra«. Samom odredbom još nisu bile konkretno određene pojedine župe, jedino je istaknuto da se grad Zagreb izuzima iz područja velike župe i da je podređen neposredno vladi NDH. Međutim, Pavelić je još prije nekoliko dana izdao odredbe o imenovanju većina župa i župana.[20]

vjerenik za javni red i sigurnost kod Kotarske oblasti u Zagrebu-, morao smijeniti »dosadanjeg po Ustaškom odboru u Velikoj Gorici postavljenog povjerenika« pri Općinskom poglavarstvu u Vukovini. Na to je mjesto postavljen rođak jednog ustaše koji je radio kod Herenčića; Herenčić je zaprijetio da će »sa ustašama dati uhapsiti po Ustaškom odboru postavljenog povjerenika«. (AH, Fond Sabora NDH, Kot. oblast u Velikoj Gorici MUP-u NDH, 24. V 1941.).

[17] *Narodne novine,* 30. IV 1941.

[18] *Narodne novine,* 5. V 1941.

[19] *Narodne novine,* 10. VI 1941.

[20] *Ustaša,* 13. VI 1941.

U toku lipnja i srpnja osnovane su ukupno 22 velike župe:

1. Baranja (sjedište u Osijeku), koja je obuhvaćala tadašnje kotare: Đakovo, Donji Miholjac, Našice, Osijek, Podravska Slatina, Valpovo, Virovitica. Za župana je imenovan Stjepan Hefer;

2. Bilo Gora (Bjelovar), s kotarima: Bjelovar, Čazma, Garešnica, Đurđevac, Grubišno Polje, Koprivnica, Križevci, sa županom Ivanom Starčevićem;

3. Bribir i Sidraga (Knin), s kotarima: Bos. Grahovo, Drniš, Knin, sa županom Antom Nikolićem;

4. Cetina (Omiš), s kotarima: Supetar, Hvar, Imotski, Makarska, Omiš, Sinj. Veliki župan Ante Luetić;

5. Dubrava (Dubrovnik), s kotarima: Bileća, Čapljina, Dubrovnik, Gacko, Ravno, Stolac, Trebinje. Veliki župan Ante Buć;

6. Gora (Petrinja), s kotarima: Bos. Novi, Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja, Sisak, na čelu sa županom Mirkom Jerecom;

7. Hum (Mostar), s kotarima: Konjic, Ljubuški, Metković, Mostar, Nevesinje, Posušje, sa županom Josipom Troyerom;

8. Krbava i Psat (Bihać), s kotarima: Bihać, Bos. Krupa, Bos. Petrovac, Cazin, Donji Lapac. Veliki župan Ljubomir Kvaternik;

9. Lašva i Glaž (Travnik), s kotarima: Fojnica, Travnik, Visoko, Zenica, Žepče, sa županom Nikolom Tusunom;

10. Lika i Gacka (Gospić). Kotari: Gospić, Gračac, Otočac, Perušić, Udbina. Veliki župan: Jurica Frković;

11. Livac i Zapolje (Nova Gradiška). Kotari: Bos Dubica, Bos. Gradiška, Daruvar, Nova Gradiška, Novska, Pakrac, Požega, Prnjavor, sa županom Branimirom Šimunićem.

12. Modruš (Ogulin), s kotarima: Delnice, Ogulin, Slunj, Vrbovsko. Župan: Jurica Marković.

13. Pliva i Rama (Jajce). Kotari: Bugojno, Duvno, Glamoč, Jajce, Kupres, Livno, Prozor, Varcar Vakuf. Župan: Hilmija Bešlagić.

14. Pokupje (Karlovac), s kotarima: Jastrebarsko, Karlovac, Pisarovina, Vojnić, Vrginmost (Topusko), sa županom Antom Nikšićem.

15. Posavje (SI. Brod). Kotari: Bijeljina, Brčko, SI. Brod (nazvan Brod na Savi), Derventa, Gradačac, Županja, sa županom Vladimirom Sabolićem.

16. Prigorje (Zagreb). Kotari: Donja Stubica Dugo Selo, Kutina, Samobor, Sv. Ivan Zelina, Velika Gorica, Zagreb. Župan Marko Lamešić.

17. Sana i Luka (Banja Luka), s kotarima: Banja Luka, Ključ, Kotor Varoš, Prijedor, Sanski Most, sa županom Ladislavom Alemanom.

18. Usora i Soli (Tuzla). Kotari: Doboj, Gračanica, Kladanj, Maglaj, Teslić, Tešanj, Tuzla, Zvornik, sa županom Ragibom Čapljićem.

19. Vinodol i Podgorje (Senj), s kotarima: Brinje, Crikvenica, Karlobag, Kraljevica, Novi, Senj, sa županom Miroslavom Sušićem.

20. Vrhbosna (Sarajevo). Kotari: Čajniče, Foča, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Višegrad, Vlasenica, sa županom Dervišom Omerovićem.

21. Vuka (Vukovar). Kotari: Sr. Mitrovica (nazvana Hrvatska Mitrovica), Sr. Karlovci (nazvani Hrv. Karlovci), Ilok, Irig, Ruma, Stara Pazova, Šid, Vinkovci, Vukovar, Zemun, sa županom Jakobom Elickerom.

22. Zagorje (Varaždin), s kotarima: Čakovec, Ivanec, Klanjec, Krapina, Novi Marof, Ludbreg, Pregrada, Prelog, Varaždin, Zlatar. Župan: Stjepan Uroić.[21]

[21] Isto; sve odredbe o osnivanju, početku rada pojedinih župa i imenovanju župana objavljene su u Zborniku zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, godina 1941, Zagreb, bez god. izd. O tome usp. i *R Landikušić,* n. dj. i *P. Pekić,* Postanak Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1942, 133 i d.

Uspostavljanje velikih župa Pavelić je u svom opsežnom govoru ustaškim funkcionerima, 30. lipnja, tumačio kao oživljavanje »starih tradicija hrvatskog naroda« i da je »tu tradicionalnu, povijesnu ulogu Župa nastojao spojiti sa suvremenim zahtjevima sređene i uređene uprave u državi.[22] Bilo je to dakle, ostvarenje koncepcija, formuliranih u emigraciji.[23] U ustaškoj propagandi povodom uspostave župa, glavno je težište bilo stavljeno na glorifikaciju tisućugodišnje hrvatske državno-pravne tradicije, koja u ustaškoj NDH treba da dobije svoj konačni i potpuni izraz. »Ta činjenica - isticao je Pavelić - ima služiti da dokumentira našu davnu i veliku prošlost, da smo mi Hrvati u svojoj domovini bili upravno organizirani u vremenima, kad mnogi drugi narodi još uopće nisu imali sređenog državnog života«.[24]

Trebalo je da uspostava župa bude i neposredan dokaz o potpunom hrvatstvu Bosne i Hercegovine. Nekoliko je župa obuhvaćalo zajedno pojedine bivše hrvatske i bosansko-hercegovačke kotare, Čime se željelo razbiti predodžbu o podvojenosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine te učvrstiti ideju o jedinstvenom povijesnom hrvatskom nacionalnom prostoru. Uspostavom velikih župa Dubrava, Hum, Posavje, Livac i Zapolje, Gora, te Krbava i Psat, trebalo je da još više ojačaju napori za potpunom eliminacijom upotrebe imena Bosne i Hercegovine, na čemu je Pavelić doslovno insistirao.[26] Upotrebom imena Bosne i Hercegovine krila se za ustaše stalna opasnost naglašavanja posebnosti položaja tih zemalja u NDH.

Osnivanju župa Pavelić je pridavao još jedno značenje: time je trebalo da se završi proces uspostave upravnog sistema NDH, što je, prema Paveliću, ujedno bio i završetak jedne etape u izgradnji ustaške države. Njome se, prema njegovim riječima, završavalo »revolucionarno vrijeme u smislu prevrata«, a »nastupilo je vrijeme redovitog normalnog upravnog života«.[26]

Prema prikazanoj upravnoj podjeli površina NDH iznosila je oko 102.000 km^2.[27] U okviru osnovne podjele na 22 župe i grad Zagreb, ona se dalje dijelila na 141 kotar i 18 kotarskih ispostava, 31 grad, te oko 1000 općina.[28]

Tražeći načina kako da prikriju ustupanje jadranske obale Italiji, ustaše su razvili vrlo bučnu propagandu oko veličine teritorija NDH. Glavna im je parola bila da je *»Poglavnikova Hrvatska najveća od početka hrvatske povijesti«.*[29]

[22] *Ustaša,* 3. VII 1941.

[23] Objašnjavajući županijsku podjelu Pavelić je naglasio svoju težnju »da se Župe pokrivaju teritorijalno s nekadašnjim starim županama«, ali pošto je »takvih župa bilo previše, to sam spojio po nekoliko starih povijesnih župa zajedno, i napravio sam ih Velikim Županama«. Također je isticao kako je nastojao da te župe »dobiju i svoja povijesna imena«. (Isto).

[24] Isto. Pavelić je istom prilikom obrazložio da u NDH nije uvedena »banska čast«, zato što je ona »u prošlosti često puta bila nesreća za hrvatski narod«. (Isto).

[26] U okružnici Predsjedništva vlade NDH, 16. III 1942, upućuje se da ime Bosna i Hercegovina treba upotrebljavati »što manje«, i to samo u povijesnom i etnografskom značenju, a isticati imena velikih župa. (VII, Fond NDH, kut. 86, br. reg. 27/21). U izjavi koju je dao u isto vrijeme, Pavelić je naglašavao da »politički ima Hrvatska samo jedno ime - Hrvatska«, te da zbog toga u buduće treba »unutar hrvatske državne granice izkorieniti pokrajinska imena u političkom smislu«. *(Spremnost,* 5. IV 1942).

[26] *Ustaša,* 3. VII 1941.

[27] Treba istaći da podaci o površini NDH nisu odražavali stvarni opseg njena teritorija. Oni su, naime, uključivali i područje Međimurja, koje su anektirali Mađari. Spomenuti podaci uključivali su i područje općine Obrovac u okviru župe Vinodol i Podgorje, iako je to područje bilo pod talijanskom upravom.

[28] Detaljnije podatke o tome donose: Brojitbeni izvještaj, 1-2/1942, i *R. Landiknšić,* n. dj.

[29] *Ustaša,* 22. V 1941.

Podaci o broju stanovništva NDH prvenstveno se temelje na popisu stanovništva iz 1931. godine, prema kojem je, na području što ga je obuhvaćala NDH, 1931. godine bilo 5,657.085 stanovnika.[30] Međutim, važniji su podaci o stvarnom broju stanovnika u NDH. Za te je procjene ustaški režim bio posebno zainteresiran, jer su se i u tome tražili dokazi o veličini »hrvatske države«. Dakako, uz to se ne smije ispuštati iz vida i nastojanje da se dođe do procjene stvarnog broja stanovnika i zbog niza objektivnih potreba, što su ih nalagali zahtjevi ekonomske i vojne prirode. Prema statističkim analizama, izvršenim u NDH na osnovu postupka da se broju stanovnika, prema popisu od 31. III 1931, dodavao prirodni priraštaj po natalitetu, trebalo je da broj stanovnika u NDH 31. XII 1941, iznosi 6,663.157.[31]

U okviru te procjene glavnu pažnju privlače podaci o nacionalnoj pripadnosti stanovništva u NDH. Kriteriji, po kojima su ti podaci pravljeni, uvjerljivo pokazuju kako su bile tretirane pojedine nacionalnosti. Najviše se manipuliralo s podacima o broju srpskog i muslimanskog stanovništva. Dok se broj Srba osjetno umanjivao, Muslimani su bezrezervno uključivani u brojke stanovništva hrvatske nacionalnosti. U statistikama o podjeli stanovništva na osnovi materinjeg jezika, i Srbi i Muslimani su uključivani u podatke o stanovništvu koje govori hrvatskim jezikom.

Radi jasnije ilustracije usporedit ćemo dvije tabele s podacima, koje je izradilo njemačko ministarstvo vanjskih poslova, svibnja 1941,[32] odnosno P. Pekić.[33] Dok su prvi podaci vjerojatno bliži realnom stanju, jer su rađeni za konkretne potrebe Nijemaca, dotle drugi izražavaju gledište ustaške politike.

	Njem. MVP	Pekić
Hrvati	3,300.000	4,868.831
Srbi	1,925.000	1,250.000
Muslimani	700.000	-
Nijemci	150.000	170.500
Mađari	75.000	69.000
Židovi	40.000	-
Slovenci	30.000	37.000
Česi i Slovaci	65.000	44.000

Kako se vidi, osjetno je velika razlika u podacima o broju Srba u NDH, dok su Muslimani uračunati u podatak o broju Hrvata.[34]

[30] *Brojitbeni izvještaj,* 1-2/1942.

[31] Isto. U br. 5-8/1942, navodi se da spomenuti podatak odražava »vjerojatno sadašnje stanje stanovništva«. Detaljni podaci donose se i u zborniku Naša domovina, I, n. dj., 117.

[32] Ove podatke je objavio *J. Marjanović,* Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, n. dj., 22-23.

[33] *P. Pekić,* n. dj., 97.

[34] Podatke o broju stanovništva po materinjem jeziku i vjerskoj pripadnosti, a prema popisu iz 1931, donosi *R. Landikušić,* n. dj., 13. Prema tadašnjim podacima u BiH je 1940. bilo 915.000 Muslimana. (Džamija u Zagrebu - U spomen otvorenja, članak: Brojčano stanje nekada i danas, Zagreb

ORGANIZACIJA I ULOGA USTAŠKOG POKRETA

Po dolasku na vlast u NDH, ustaški pokret je pristupio i organizaciji vlastitih redova, kako bi udovoljili potrebama što ih je nametnula nova situacija. Ustaška skupina na čelu s Pavelićem težila je da kvalitetno promijeni svoj dotadašnji status, da se iz ilegalne, odnosno polulegalne organizacije, pretvara u masovni pokret, da od malobrojne organizacije vojnički okupljenih članova, prerastu u široki pokret koji bi politički i ideološki organizirao najveći dio hrvatskog naroda. Rezime tih tendencija izrazio je novopokrenuti glavni organ ustaškog pokreta *Ustaša,* ovim riječima: »U ustaškoj hrvatskoj državi, koju su stvorili Poglavnik i njegove ustaše, mora se ustaški misliti, ustaški govoriti i što je najglavnije - ustaški raditi. Jednom riječi, čitav život u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mora biti ustaški«.[35]

»Ustav« ustaškog pokreta, tj. glavni dokument o načelima njegove organizacije, koji je nastao u emigraciji, istican je kao temeljni akt, kojim se pristupalo daljnjem organiziranju pokreta. Pozivajući se na njega, Pavelić je potpisivao svoje prve odredbe o ustaškoj organizaciji, pa je tako 10. svibnja izdao odredbe o utemeljenju Glavnog ustaškog stana u NDH i osnivanju Ustaške vojnice. Trebalo je da to budu prvi konkretni koraci u organiziranju ustaškog pokreta kao regularne i jedine političke organizacije u NDH. Dok je uspostavom GUS-a bio samo zamijenjen naziv dotadašnjeg privremenog Ustaškog nadzornog stožera te legalizirani status i djelatnost rukovodeće ustanove ustaškog pokreta iz vremena emigracije, do osnivanja Ustaške vojnice došlo je zbog konkretnih potreba. Naoružane jedinice ustaškog pokreta nametnule su se kao prijeka potreba u procesu uspostavljanja ustaške vlasti i u cilju njena očuvanja. Pavelić je isticao da se Ustaška vojnica osniva »u cilju osiguranja tekovina ustaške borbe i hrvatskoga narodnog ustanka, te u cilju obrane Nezavisne Države Hrvatske«. Bilo je to, dakle, stvaranje posebnih oružanih jedinica, koje su po svom statusu bile izvan okvira vojne organizacije NDH i zapovjednik kojih je bio neposredno podređen Paveliću. Uvjeti koji su bili propisani za pristup u Ustašku vojnicu pokazuju da se na nju računalo kao politički najpouzdaniju oružanu snagu i oslonac. Glavni moto je bio: »Vojnikom Ustaške vojnice mogu pak postati samo najbolji i najizabraniji«. Uz to se posebno naglašavalo da pristupanjem u Vojnicu njen pripadnik »mora biti svijestan, da tim činom ne pristupa jednoj redovitoj vojsci, iz koje se, kad odsluži vojni rok, može slobodno i bez posebnih obaveza povratiti svojoj kući«. Naprotiv: »Ustaški vojnik veže se položenom prisegom na doživotnu vjernost Poglavniku i preko njega Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, te ga od te obvezatne dužnosti može osloboditi samo smrt ili nečasni otpust«.[36] Ustaška se vojnica u mnogome stvarala po uzoru na nacional-socijalističke i fašističke jedinice Hitlera i Mussolinija, pa je bilo logično da su njeno jezgro bili ustaše emigranti; oni su u početku bili gotovo isključivo jedini pripadnici Poglavnikove tjelesne bojne (PTB).

Važniji pothvat u organiziranju bila je Pavelićeva »odredba o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta«, u lipnju 1941, prema kojoj taj pokret postaje isključivo i jedino političko tijelo i organizacija u NDH.[37]

Cjelokupna djelatnost ustaškog pokreta podijeljena je tom odredbom na »tri grane«:

1. *Političko-organizaciona grana,* koja je imala zadaću »organiziranja u organizacije Ustaškog pokreta, te duševni odgoj članstva te pučanstva uopće«. Toj je grani posebno

[35] *Ustaša,* 13. VI 1941.

[36] *Ustaša,* 22. V 1941.

[37] *Hrvatski narod,* 24. VI 1941.

povjereno organiziranje i odgoj »ustaškog podmladka« unutar ustaškog pokreta, kao i organiziranje »ženskih odjela«. Za rukovodioce pojedinih »polja rada« te grane postavljeni su tzv. *upravni zapovjednici,* koje je imenovao Pavelić. Organizacija te grane pokreta vršila se po određenim organizacionim jedinicama.

Posebna pažnja je poklonjena organiziranju omladine. U tzv. Ustaškoj mladeži trebalo je da bude sva omladina, uključivši i studentsku, u dobi od 7. do 21. godine. Organizacija Ustaške mladeži dijelila se prema uzrastu članova na četiri manje: Ustašku uzdanicu (7-11 god.), Ustaške junake (11-15 god.), Ustašku Starčevićevu mladež (15~21.god.) i Sveučilištarce.[38] Mjesto i ulogu Ustaške mladeži definirao je Z. Blažeković, jedan od njenih vođa, ovim riječima: »Ustaška mladež je danas jedina službena organizacija Nezavisne Države Hrvatske za sve grane odgoja mladeži. Sve dosadašnje organizacije, koje su bile u bivšoj Jugoslaviji, imale su zapravo zastarjele nazore i nisu bile u duhu vremena u kome se danas živi. Ukoliko su one i bile u duhu pravog hrvatstva ipak ih je bilo potrebno osvježiti i uliti u njih novi duh, koji je sada zavladao ne samo kod nas, nego i u cijeloj Europi. Danas niti mi Hrvati ne možemo biti više odcijepljeni iz te cjeline, koju stvaraju europski narodi, nego moramo poći korak uz korak s našim velikim susjedima (...). Svrha je organizacije da stvori jaku nacionalnu i socijalnu omladinu. Sva naša omladina mora biti nosilac državne ideje i same države«.[39]

Ustaška koncepcija organiziranja omladine naišla je u praksi na velike teškoće, pa su se ustaše služili različitim prisilnim mjerama. Tako je zapovjednik Ustaške mladeži Ivan Oršanić, izjavio da »svaki onaj koji bude sabotirao, bilo od mlađih ili starijih, bit će smjesta uništen, jer sva omladina od 7 do 21 god. mora biti u Ustaškoj mladeži«.[40] Međutim, već prvi izvještaji ustaških funkcionera iz raznih krajeva pokazali su da najveća većina omladine nije bila uopće zainteresirana za ustaški pokret.[41]

2. *Ustaška vojnica je* - prema spomenutoj »odredbi o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta« - bila »druga grana« u sklopu ustaškog pokreta. Jedinice Ustaške vojnice bile su: roj, vod, sat (satnija, tj. četa) i bojna (bataljon). U posebnim slučajevima bilo je predviđeno formiranje i većih jedinica, pukovnija, koje su sačinjavale dvije ili više bojna. Na čelu svih jedinica Ustaške vojnice nalazio se njen *Glavni stožer,* čiji je zapovjednik bio neposredno potčinjen Paveliću, kao vrhovnom zapovjedniku svih ustaških vojnih snaga. U organizacionom pogledu Ustaška vojnica se dijelila na šest službi:

a) Bojna na službi pri Poglavniku (PTB), u koju je trebalo da budu regrutirani mladići od 18. do 24. godine starosti. U njoj su bili u prvom redu oni koji su organizirani u ustaškim logorima u Italiji, zatim oni za koje se smatralo da su bili proustaški aktivni u Kraljevini Jugoslaviji. Ta bojna je kasnije proširena u Poglavnikov tjelesni sdrug. (PTS).

b) Redovite djelatne bojne, u koje su bili regrutirani mladići od 18. do 25. godine.

c) Pripremne ustaške bojne u koje su prema potrebi regrutirani mladići na bazi dobrovoljnog prijavljivanja.

d) Pričuvne ustaške bojne, u koje »ulaze svi muški članovi Ustaškog pokreta i ženski ustaški odjeli, a kojima je svrha u prvom redu odgojni rad u narodu«.

[38] *Narodne novine,* 5. XI 1941.

[39] *Hrvatski narod,* 15. VI 1941.

[40] AH, Fond Sabora NDH, Pred. spisi 246-6, 23. VIII 1942.

[41] Jedan od zapovjednika Ustaške mladeži konstatira: »Sve ono što su novine donašale o raznim priredbama i nastupima samo je pjena od sapuna i jedan veliki blef za strance i za nas same. Organizacija Ustaške mladeži najveće je Potemkinovo selo u Hrvatskoj (...)«. (Isto).

e) Ustaški podmladak, koji je, s obzirom na političko-organizacionu stranu, pripadao prvoj grani, ali je trebalo da Ustaška vojnica vodi računa o njegovom sportskom odgoju.

f) Vojno-radna služba, koja je obuhvaćala sve muškarce od 19. godine do poziva u vojsku, ako već nisu stupili u neke druge aktivne ustaške organizacije. Organizacija te službe vršila se u okviru domobranstva.

3. Treća grana bila je Ustaška nadzorna služba (UNS). Osnovna zadaća UNS-a, prema toj odredbi, bila je »bditi nad cjelokupnim radom ustaških i državnih dužnostnika, paziti da cjelokupni rad ustaških organizacija i državnih ustanova bude u skladu s ustaškim načelima, te pobijati sav onaj možebitni rad, koji bi išao na štetu hrvatske državne nezavisnosti, na štetu širokih hrvatskih narodnih slojeva i seljačkog naroda napose, te koji bi na bilo koji način pokušao ugroziti tekovine hrvatske oslobodilačke borbe«.[42]

Istodobno s aktima o organizaciji ustaškog pokreta pristupilo se i formalnom konstituiranju rukovodećih organa, te imenovanjima funkcionera. Taj proces uglavnom počinje potkraj travnja. Osim imenovanja spomenutih privremenih povjerenika, koji su imali izvanredne funkcije na pojedinim područjima NDH, pristupilo se i imenovanjima ustaških funkcionera na temelju odredaba o organizaciji pokreta.

Početkom svibnja došlo je i do formalnog konstituiranja GUS-a, tj. imenovanja njegovih funkcionera; doglavnika, poglavnih pobočnika i povjerenika. Prvi doglavnici koje je Pavelić imenovao bili su Mile Budak - kojemu je ta funkcija, kako je već rečeno, dodijeljena još u emigraciji -, zatim Ademaga Mešić i Jozo Sunarić, a kasnije su, u većim ili manjim vremenskim razmacima, imenovani i drugi: Marko Došen, Slavko Kvaternik, Luka Lešić, Andrija Betlehem, Stjepan Matijević, Miško Račan, Mate Frković, Milan Frajsman, Ljudevit Šole, Lovro Sušić, Vilko Begić, Janko Tortić, Ivan Ćelan, Jure Pavičić. Doglavnici su činili tzv. Doglavničko vijeće. Istodobno su tekla i imenovanja poglavnih pobočnika, koji su sačinjavali tzv. Pobočnički zbor. To su bili: Blaž Lorković, Ivan Oršanić, Ivan Javor, Mijo Bzik, Alija Šuljak, Mira Vrličak-Dugački, Vjekoslav Blaškov, Hakija Hadžić. Treću grupu funkcionera u GUS-u činili su povjerenici, koji nisu imali ništa zajedničko sa spomenutim ustaškim povjerenicima u pojedinim područjima, koji su bili imenovani za privremeno vršenje dužnosti i organiziranje vlasti. To je bila i najmnogobrojnija grupa funkcionera u GUS-u, a u njoj su, tokom vremena, bili: Eugen Kvaternik, Vjekoslav Luburić, Vilko Pećnikar, Branko Rukavina, Frane Miletić, Ante Štitić, Zdenko Blažeković, Božo Cerovski, Vlado Singer, Vlado Herceg, Tomislav Grgić, Danijel Crljen, Vlado Jonić, Franjo Laslo, Aleksandar Seitz.[43]

Iako je GUS formalno bio glavni rukovodeći organ ustaškog pokreta, nikada nije obavljao namijenjenu mu funkciju. GUS zapravo ni u jednom momentu postojanja NDH nije bio konstituiran, što je također dokaz o njegovoj prividnoj djelatnosti. Pavelić je - prvenstveno po vlastitom nahođenju - imenovao njegove članove, smjenjivao ih i obavljao preimenovanje, obrazlažući to potrebom reorganizacije vodstva pokreta. Prema tome, i sami članovi GUS-a, koji su manje više doista predstavljali grupu najutjecajnijih ljudi u NDH, nisu taj svoj utjecaj i autoritet ispoljavali kao najviši funkcioneri pokreta, nego preko drugih funkcija i položaja što su ih zauzimali.[44] Od samog početka, praksa

[42] *Hrvatski.narod,* 24. VI 1941.

[43] Ova rekonstrukcija je izvršena na osnovu slijedećih izvora i literature: *Ustaša,* 22. V 1941; *Hrvatski narod,* 8. i 15. VI 1941;IHRPH, ist. mat. B. Kavrana, prijepis; *P. Pekić,* n.dj., 146; *Hrvatska gruda,* 24. VII [943.

[44] Karakteristična je izjava Ademage Mešića o funkciji doglavnika u GUS-u: »Ja nisam bio član nijedne vlade u NDH, nego sam bio doglavnik. Imenovan sam početkom aprila 1941. za doglavnika. Moj djelokrug nipošto nije bio određen. Istom, 1943. god. održano je doglavničko vijeće sa poglav-

je pokazivala da GUS sam po sebi, kao najviši organ pokreta, ne ispoljava i adekvatne kompetencije. Njegova je daljnja funkcija sve više bila počasnog karaktera, što će kroz stanovito vrijeme i službeno doći do izražaja.

Najutjecajnije funkcije u organizaciji ustaškog pokreta, kako je ona bila zamišljena spomenutom odredbom »o sastavu i djelovanju« pokreta, imali su glavni rukovodioci spomenutih triju grana: »političko-organizatorne«, Ustaške vojnice i UNS-a.

S obzirom na političku ulogu i djelatnost, trebalo je da ustaški pokret prvenstveno dolazi do izražaja preko »političko-organizatorne grane«. Organiziranje većine članstva u pokretu, moralo se obavljati u okviru njene organizacione sheme, s ciljem da ta organizacija obuhvati čitav narod. Kriterij za organizacionu podjelu članstva bili su spol i starost, na osnovu čega su stvorene tri organizacije. Jedna je organizacija okupljala muškarce *ustaše*, druga je organizirala žene *ustaškinje*, a u trećoj se organizirala muška i ženska omladina do 21. godine pod imenom *ustaške mladeži* Posebno se izdvajao tzv. Sveučilišni stožer, koji je organizirao u ustaškom pokretu studentsku omladinu.

Na čelu tih organizacija nalazili su se upravni zapovjednici: Blaž Lorković na čelu ustaša, [46] na čelu ustaškinja Irena Javor,[46] dok je zapovjednik Ustaške mladeži bio Ivan Oršanić [47] Na čelu Sveučilišnog stožera nalazio se poseban stožernik [48]

Upravni zapovjednici su najviše dolazili do izražaja kao funkcioneri pokreta, a u političkoj praksi te su funkcije i njihovi nosioci na neki način bili sinonim za vodstvo ustaškog pokreta, dakako uz samog Pavelića kao poglavnika. U praksi je najviše, s obzirom na funkciju, dolazio do izražaja upravni zapovjednik ustaša, tj. muškaraca iznad 21 godine, kao glavne snage pokreta. Tako se u praksi Blaža Lorkovića, a još više njegove nasljednike, smatralo glavnim čovjekom u pokretu iza Pavelića, što je bilo prilično relativno. Inače, upravni zapovjednik ustaša češće je bio nazivan i poznat kao »glavni povjerenik« GUS-a. Među važnijim kompetencijama upravnog zapovjednika ustaša svakako je najvažnija bilo to što je glavni povjerenik GUS-a osobno predlagao Paveliću kandidate za ustaške stožernike, tj. glavne funkcionere pokreta na područjima velikih župa.[49]

Od svibnja se pristupilo i organiziranju nižih institucija ustaškog pokreta. To su bili *rojevi* (ustaška jedinica u pojedinom selu), *tabori* (jedinica na području općine), *logori* (skup svih tabora na području kotara) i *stožeri* (skup svih logora na području jedne župe). Pavelić je osobito značenje pridavao ulozi ustaških funkcionera u tim instituci-

nikom i 6 doglavnika i u svemu smo imali oko 6 sjednica. (...) Na tim vijećima raspravljale su se manje važne stvari i mi nismo imali osobitog uticaja na vođenje javnih poslova«. (VII, Fond NDH, kut. I. 0. 9.)

O ulozi povjerenika u GUS-u Z. Blažeković navodi da su povjerenici po rangu »bili viši od stožernika, no nisu imali u pokretu nikakovu izvršnu organizacijsku vlast«. (IHRPH, ist. mat. Z. Blažekovića, prijepis).

[45] U proljeće 1942. Lorkovića je zamijenio Ljudevit Šole, a od 1943. dužnost upravnog zapovjednika ustaša vršio je Božidar Kavran. (IHRPH, ist. mat. B. Lorkovića i B. Kavrana, prijepisi).

[46] Odredbu o organizaciji Ženske loze objavio je *Hrvatski narod,* 19. XI 1941.

[47] IHRPH. ist. mat. B. Kavrana, prijepis. Oršanića je u ljeto 1944. zamijenio Feliks Niedzielski. Prva odredba o Ustaškoj mladeži objavljena je u srpnju 1941. (*Ustaša,* 22. VII 1941).

[48] Stožernici Sveučilišnog stožera bili su Z. Blažeković, zatim F. Miletić, M. Karamarko i F. Nevistić. Prema spomenutoj odredbi o Ustaškoj mladeži (bilj. 47) u okvir te organizacije ulazila je i studentska omladina, ali je ona ipak bila zasebno organizirana. Pavelić je izdao odredbu o dopuni »Ustava« posebnom formulacijom, prema kojoj je sveučilišna i visokoškolska omladina okupljena u »zasebnom stožeru«. (*Ustaša*, 22. V 1941). Prema izjavi Z. Blažekovića, Sveučilišni stožer je ostao do kraja 1942. u okviru organizacije Ustaške mladeži, a od tada je postao zasebna organizaciona jedinica ustaškog pokreta. (IHRPH ist. mat. Z. Blažekovića, prijepis).

[49] IHRPH, ist. mat. B. Kavrana, prijepis.

jama, tj. tabornika, logornika i stožernika. U spomenutom govoru, 30. lipnja, on je, obraćajući se tim funkcionerima, a u prvom redu stožernicima, naglašavao da im je glavna dužnost »organizirati po cijeloj zemlji, svaki na svom području, zdrave jedinice Ustaškog pokreta, organizirati među narodom najbolje, najsavjesnije, najispravnije, najčestitije Hrvate i usredotočiti u organizaciji Ustaškog pokreta, u logoru, taboru itd., kako je to već predviđeno, da se kroz cijelu domovinu, kroz sav hrvatski narod i formalno stvori čvrsta okosnica, koja će hrvatski narod biti kadra zadržati u slobodi, koja će biti kadra očuvati ga od nezdravog tuđinskog, a i domaćeg nehrvatskog, protuhrvatskog, nesocijalnog i protusocijalnog upliva i nametanja«.[50]

Proces imenovanja stožernika nije tekao onako formalno kao što su postavljeni župani. On je bio i nešto sporiji, a može se podijeliti u dvije faze tokom 1941. godine. Prva faza traje do kraja srpnja i u tom razdoblju su imenovani stožernici u 14 župa, dakle, u dvije trećine.[51]

U drugoj fazi došlo je do ponovnog imenovanja ustaških stožernika, pošto su svi dotadašnji stožernici, kao i ostali niži funkcioneri (logornici, tabornici i njihovi pomoćnici), bili posebnom Pavelićevom odredbom od 9. kolovoza 1941. razriješeni svojih funkcija.[52] Novim imenovanjima, što su uslijedila od sredine rujna i bila provođena do siječnja 1942, postavljeni su ovi stožernici: Jerolim Katić - Pliva i Rama; Đuro Ferenčak - Zagorje; Stjepan Pižeta - Bilogora; Ćiril Kralj - Baranja; Marko Ivić - Pokupje; Marijan Šola - Krbava i Psat; Ivan Šuto - Livac i Zapolje; Stjepan Došen - Vuka; Stjepan Šuto - Usora i Soli; Mirko Beijan - Sana i Luka; Petar Paradžik - Lašva i Glaž; Marko Mihaljević-Vrhbosna; Jurica Frković - Lika i Gacka; Ivica Terzić - Posavje; Nikola Ikica - Gora; Ivan Zovko - Hum; Mijo Hačka - Modruš; Drago Žubrinić - Vinodol i Podgorje; Vlado Herceg - Dubrava; Božo Kavran - Zagreb.[53] Većinom su u ovoj grupi stožernika bili ustaše emigranti, koji su s Pavelićem došli u zemlju.

Ustaška vojnica, o kojoj će kasnije biti riječi u prikazu oružanih snaga NDH, jer je njena djelatnost u tom pogledu i dolazila prvenstveno do izražaja, bila je »druga grana« u okviru organizacije ustaškog pokreta. Ovdje treba istaći da se na njenom čelu pojavilo nekoliko ustaša, koji su ubrzo postali veoma utjecajni. To su ujedno bili i prvi viši ustaški oficiri, kojima je Pavelić dodijelio činove ustaških pukovnika. To su bili: Tomislav Sertić, prvi organizator Vojnice, Ante Moškov, prvi zapovjednik PTB-a, Juco Rukavina, kojega je Pavelić u studenom 1941. imenovao zapovjednikom Vojnice, Vjekoslav Servatzy, Stjepan Tomičić, Mijo Seletković, Ivan Herenčić.[54]

Posebna ustanova u okviru ustaškog pokreta bila je Ustaška nadzorna služba, koja je, trebalo prema spomenutoj odredbi, da čini treću granu pokreta. UNS je osnovan posebnom odredbom u kolovozu 1941. i ubrzo se razvio u najjaču policijsku ustanovu NDH, što su mu, dakako, omogućavale i dodijeljene kompetencije. Imao je pravo nadzora nad cjelokupnim radom upravnih i ustaških ustanova. Njegova je zadaća bila definirana citiranom odredbom o organiziranju ustaškog pokreta, iz lipnja 1941: »Ustaškoj nadzornoj službi - navodi se u prvom članu nove odredbe - zadaća je i dužnost sprie-

[50] *Ustaša,* 3. VII 1941.

[51] To su bili ovi stožernici: Mato Frković u župi Zagorje; Ivan Rojnica - Dubrava; Slavko Tomljanović, te ubrzo poslije njega Petar Smolčić - Vinodol i Podgorje; Božo Petračić - Vuka; Muhamed Hadžibaš-Čaušević - Usora i Soli; Viktor Gutić - Sana i Luka, Krbava i Psat; Ivan Zovko - Hum; Julije Spalj - Modruš; Marko Roš - Bribir i Sidraga; Ivan Dovgan - Lašva i Glaž; Josip Rožanković, a ubrzo poslije njega Juraj Rebok - Gora; Maksim Ćuk - Pokupje; Ante Hamš - Baranja. *(Ustaša,* 22. V, 13. VI, 3. VII i 3. VIII 1941).

[52] *Ustaša,* 17. VIII 1941.

[53] *Ustaša,* 28. IX i 30. XI 1941; *Hrvatski narod,* 18. I 1942.

[54] *Hrvatski narod,* 24. VI 1941; *Ustaša,* 16. XI 1941.

čavati svaku djelatnost, koja bi ugrožavala slobodu i nezavisnost Nezavisne Države Hrvatske, mir, spokojnost i sigurnost hrvatskog naroda i tekovine oslobodilačke borbe Hrvatskog ustaškog pokreta«.[66] Dakako da je ovako formulirana njena zadaća omogućavala ustaškim funkcionerima u UNS-u vrlo elastičnu i raznovrsnu interpretaciju kompetencija ove ustanove, što se u praksi počelo vidljivo ispoljavati. No, težnja grupe ustaša na čelu sa Eugenom Didom Kvaternikom, koji su radili na osnivanju UNS-a, da se nametne svim ostalim segmentima ustaškog pokreta naišla je na opoziciju, pa je prva verzija odredbe o osnivanju UNS-a bila poništena. Ona je, naime sadržavala formulaciju po kojoj je trebalo da UNS bude nadređen svim upravnim, ustaškim i vojnim organima. Prema toj formulaciji bile bi dužne sve »državne i samoupravne oblasti, sve obrambene snage u državi, sve postrojbe i ustanove Hrvatskog ustaškog pokreta pružati Ustaškoj nadzornoj službi *svaku pomoć, koju zatraži te izvršavati sve* njene upute i zahtjeve«[66] (podcrt. F. J.). Tako definirani status UNS-a naišao je na protivljenje drugih upravnih i ustaških ustanova i funkcionera,[67] pa je Pavelić morao poništiti tako formuliranu odredbu, opravdavajući se da je to bio tek »jedan od nacrta«, donesena je-nova odredba, istog sadržaja, ali s izmijenjenim tekstom sporne formulacije. U njoj se odnos UNS-a prema tim ustanovama svodi na *pomaganje* njegove djelatnosti.[68] Praksa je, međutim, uvjerljivo pokazivala da je UNS koncentrirao najveću vlast sve do kraja svog postojanja, siječnja 1943, kada je bio ukinut.[69] Takva djelatnost UNS-a bila je usko vezana uz ime njegova šefa Eugena Kvaternika, kojemu je taj položaj omogućio vrlo jak politički utjecaj u NDH. Osim njega, u UNS-u se počela sve više isticati grupa vrlo utjecajnih ustaša. Među njima su bili najpoznatiji šefovi pojedinih odjela UNS-a, Vjekoslav Luburić, Viktor Tomić i Juco Rukavina.

UNS se sastojao od četiri ureda: prvi ured (Ustaško redarstvo), koji je vodio političke predmete i bio podijeljen u tri odsjeka (komunistički, židovski i srpski); drugi ured (Ustaška obavještajna služba), koji je vršio hapšenja i provodio istrage; treći ured (Ustaška obrana), predstavljao je posebnu vojničko-policijsku formaciju koja je organizirala koncentracione logore; četvrti ured (Osobni odsjek). Kasnije je u okviru UNS-a osnovan i peti ured (Ustaška sigurnostna služba), koji je također vršio hapšenja i organizirao Pavelićevu tjelesnu stražu.[60]

Organizaciona shema ustaškog pokreta bila je prilično komplicirana, što se nužno odražavalo u praksi, pa su se miješale kompetencije u različitim poslovima i akcijama. Razumljivo, odredbe nisu same izazivale ukrštavanje i sukobljavanje ingerencija i interesa pojedinaca ili grupa, ali su sigurno tome pridonosile. I Ustaška vojnica i UNS ili po-

[55] *Narodne novine,* 26. VIII 1941.

[56] Ta je verzija odredbe objavljena u *Narodnim novinama,* 25. VIII 1941.

[57] Prema svjedočenju A. Moškova, do sukoba oko pitanja kompetencija došlo je između funkcionera Ustaške vojnice i UNS-a. Moškov navodi da je Vojnica težila da UNS bude pod njenim zapovjedništvom, na što je u prvom momentu i Pavelić pristo, ali je to spriječio Dido Kvaternik svojom intervencijom. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.)

[56] U *Narodnim novinama,* 26. VIII1941, objavljena je posebna odredbao poništavanju prve verzije i nova odredba. U toj novoj odredbi spomenuta formulacija glasi: »Državne i samoupravne oblasti, sve obranbene snage u državi, sve postrojbe i ustanove Hrvatskog ustaškog pokreta *podupirat će* (podcrt. F. J.) ustašku nadzornu službu u toj njezinoj zadaći«.

[59] Po svojoj organizaciji UNS je bio donekle uređen po uzoru na Glavni ured državne sigurnosti Trećeg Reicha (Reichssicherheitshauptamt), obavljajući funkciju i državne policije i tajne obavještajne službe, koja je trebalo da vrši nadzor nad samim pokretom. *(L Hory-M. Broszat,* n. dj., 86).

[60] *Narodne novine,* 26. VIII i 20. XI 1941. Detaljan prikaz organizacione sheme UNS-a daje *D. Lazić* u prilogu: Organizacija policijsko-obaveštajne službe »Nezavisne Države Hrvatske«, *Zbornik za istoriju,* br. 6, 7, Novi Sad 1972. i 1973.

jedini upravni zapovjednik, što znači GUS, nerijetko su istodobno isticali svoju kompetenciju, otkrivajući tako latentne sukobe između grupa na čelu najviših ustanova pokreta. Naravno, to je utjecalo i na druge ustaše i na njihovo shvaćanje organizacije ustaškog pokreta, pa se na vodstvo pokreta, njegov utjecaj i značenje promatralo gotovo isključivo očima ustanova, grupa funkcionera ili pojedinaca, koji su tamo vodili glavnu riječ.[61]

I samo je ustaško vodstvo bilo svjesno da takvi odnosi sve više otežavaju funkcioniranje i ustaškog i upravnog aparata, no bilo je nemoćno da razriješi taj čvor, pa se pred javnošću pokušavalo opravdati parolom da je 1941. bila »godina revolucionarnog previranja«, kada je ustaški pokret ulagao napore na uspostavljanju vlasti. Nova etapa trebalo bi da nastupi, prema isticanju ustaškog vodstva, od nove, 1942. godine, koja treba da bude »posvećena potpunoj izgradnji hrvatskog ustaškog pokreta na terenu«. Takav razvoj nameće i potrebu novih statutarnih odredaba o organizaciji ustaškog pokreta. Karakteristična je izjava Blaža Lorkovića, glavnog povjerenika GUS-a, »o ustrojstvu, dosadašnjem i budućem radu svih grana Hrvatskog ustaškog pokreta«, sredinom siječnja 1942. Djelatnost ustaškog pokreta u toku 1941. on je podijelio u dvije osnovne faze. Prva faza, koju naziva »revolucionarnom«, trajala je do ljeta, tj. do spomenute smjene svih ustaških stožernika, logornika i tabornika. Zatim je nastupila faza »konstruktivnog rada«, kada novi stožernici imaju osnovnu zadaću da na svojim područjima sprovedu mobilizaciju Hrvata od 18-24 godine starosti u tzv. Pripremne ustaške bojne, »koje bi imale osigurati tekovine ustaške revolucije i da budu čimbenik mira i reda na području stožera koji se poklapaju s veličinom pojedinih velikih župa«. Lorković je nadalje istakao da će ubrzo biti donesen i poseban dokument o organizaciji ustaškog pokreta, koji nameću potrebe nove situacije.[62]

U kolovozu 1942. bio je objavljen »Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše - Hrvatskog oslobodilačkog pokreta«.[63] Propisnik odražava težnju ustaškog vodstva da se definira ideološka i politička uloga ustaškog pokreta u NDH, tj. da se preciznije izrazi njegov status za razliku od onoga u emigraciji.

Koncepcija »ustrojstva pokreta« se u biti nije mijenjala. Osnovne organizacione ustanove ostaju tabor, logor i stožer. U njima se »postrojavaju« članovi pokreta s ciljem »da se bolje ostvari zadaća pokreta u svim njegovim dielovima i u svim krajevima Nezavisne Države Hrvatske«. Sve te ustanove obuhvaća GUS, kao »vrhovna uprava i vodstvo Pokreta za cielu državu«. Glavno je značenje Propisnika bilo u tome što on prilično detaljno obrazlaže zadaću tih ustanova i njihovih funkcionera. U organizaciju GUS-a unosi se i novost, koja je trebalo da bude vrlo značajna. Bila je to funkcija tzv. doglavnika-postrojnika, koji prema Propisniku, »upravlja cielim Pokretom i vodi ga po odredbi Poglavnika«. Taj je »postrojnik« trebao biti glavna spona između ustaške organizacije i Pavelića. Takvo se rješenje u praksi nametnulo i prije negoli je Propisnik objavljen. Tako je u svibnju 1942. Pavelić imenovao Ljudevita Šolca doglavnikom-postrojnikom i ministrom. Time je Sole u stvari zamijenio Blaža Lorkovića na njegovoj dotadašnjoj funkciji glavnog povjerenika GUS-a, dobivši znatno veće kompetencije.[64] Propisnik je utvrdio širinu tih kompetencija. Daljnja važnija novina koju donosi Propisnik, bila je uvođenje još dviju ustanova u najvišem vodstvu ustaškog pokreta. To su bili »Veliko vieće Pokreta« i »Sabor Pokreta«. Vijeće je trebalo da sačinjavaju svi viši funkcioneri GUS-a

[61] Prema riječima jednog od funkcionera u GUS-u, na terenu su pripadnici pokazivali frapantno nepoznavanje organizacije ustaškog pokreta. Mnogi su ustaše gledali na pokret samo kao UNS, ili kao ustaško redarstvo. (AH, Fond Sabora NDH, spis pod naslovom: Glavni ustaški stan, vrhovna ustanova UP na koncu 1943, 26. XII 1943).

[62] *Hrvatski narod,* 18. I 1942.

[63] Propisnik je objavljen u *Narodnim novinama,* 13. VIII 1942.

[64] IHRPH, MF 22, sn. 458.

i stožernici, a zadaća mu je da se bavi pitanjima, »koja se odnose na učvršćenje i proširenje ustaške misli i Pokreta, te koja se odnose na stvarnu primjenu i provedbu ustaških načela u narodnom životu i državnom ustrojstvu, u zakonima, zakonskim odredbama i naredbama«. Prema Propisniku, Sabor treba da se bavi razmatranjem djelatnosti pokreta »kroz jednu radnu godinu«, utvrđujući rezultate i određujući smjernice za daljnji rad. Oba ova tijela saziva poglavnik i predsjedava im. Kako se iz tih formulacija vidi, vijeće i sabor ustaškog pokreta zamišljeni su da budu najodgovornija tijela pokreta. Činjenica je, međutim, da se nisu nikada sastali.[66] I to je bio jedan od vidljivih dokaza o sporednom značenju svih formalnih odredaba o organizaciji i djelatnosti ustaškog pokreta, pa tako i Propisnika. Njegova će primjena u daljnjoj praksi biti neznatna i bezvrijedna.[66]

ORGANIZACIJA ORUŽANIH SNAGA

Formalni početak stvaranja i organiziranja oružanih snaga NDH bila je citirana Kvaternikova odredba »o osnutku vojske i mornarice Države Hrvatske«, 10. travnja. Tih prvih dana, tj. do Pavelićeva dolaska u Zagreb, Kvaternik je sebe označavao »zapovjednikom cjelokupne vojne snage«. U prvoj vladi NDH, koju je Pavelić imenovao 16. travnja, Kvaternik je dobio funkciju »zapovjednika vojske i ujedno Ministra Hrvatskog domobranstva«. Taj njegov ministarski resor, prema istoj Pavelićevoj odredbi, sastojao se »od kopnene, zračne i pomorske vojske, te oružništva i cjelokupnog prometa«.[67]

Ustaško vodstvo je težilo da se što prije pristupi organiziranju oružanih snaga NDH, a pri tom je bilo bitno da se organizira komandni kadar. U Kvaternikovoj odredbi od 10. travnja stoji da će se u vojsku NDH postavljati i unapređivati oficiri, podoficiri i vojni činovnici iz redova onih, koji su do tada bili aktivni u vojsci i mornarici Kraljevine Jugoslavije, a isto tako i oni koji to nisu bili. Mislilo se poglavito na bivši i umirovljeni starješinski kadar iz vremena Austro-Ugarske. To je bilo više motivirano političkim razlozima nego vojno-stručnima. Stvaranje »hrvatskog domobranstva«, kao glavnine oružanih snaga NDH, je naglašavano i kao nastavak tradicije domobranstva iz Austro-Ugarske. To staro hrvatsko domobranstvo, koje je nastalo po sklapanju hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, i trebalo da bude jedna od značajki državno-pravne autonomije Hrvatske, isticano je u NDH kao »predteča hrvatske oružane snage«.[68] Bivši komandni kadar ponovo je trebalo da dođe do izražaja u organiziranju domobranstva u NDH. Tom kadru, koji je sa slomom Austro-Ugarske izgubio svoju dotadašnju društvenu poziciju, odgovarala je svaka nova situacija koja bi obećavala rehabilitaciju. Antijugoslavenski duh, kojim su umirovljeni austro-ugarski oficiri bili prožeti, trebalo je da dobije u novoj situaciji posebno značenje. No, ustaško je vodstvo isto tako računalo i na dotad aktivne i rezervne oficire u jugoslavenskoj vojsci, među kojima je bilo pojedinaca nezadovoljnih svojom karijerom i pozicijom, te separatistički raspoloženih.

[65] IHRPH, ist. mat. B. Kavrana, prijepis.

[66] Prema nekim podacima GUS u stvari nije ni postojao, nego je to bila »jedna vrsta vegetiranja«. Položaj postrojnika nije stvarno nikada bio točno određen. Nisu postojali vidljivi znaci povezanosti između GUS-a i ustaškog članstva na terenu. Nije bilo jasnije podjele i razgraničenja poslova nego se »sve improviziralo«. (Kao u bilj. 61).

[67] *Narodne novine,* 11. i 17. IV 1941.

[68] Naša domovina, I, n. dj., 198.

Još od prvih dana baš iz tih redova vrše se imenovanja najviših vojnih funkcionera, te je Kvaternik 11. travnja imenovao umirovljenog pukovnika Slavka Štancera za »zapovjednika svih kopnenih snaga« u NDH, unaprijedivši ga u čin generala. Bivši kapetan jugoslavenskog zrakoplovstva Vladimir Kren, unaprijeđen je u čin pukovnika i imenovan zapovjednikom Zračnih snaga NDH. Pomorski oficir, kapetan bojnog broda, Đuro Jakčin, postao je kontra-admiral i imenovan za zapovjednika Plovnih snaga NDH. Intendantski pukovnik Vilko Begić, imenovan je u čin generala preuzevši organizaciju opskrbe vojnih snaga NDH. Bivši žandarmfirijski oficir Milan Miesler, unaprijeđen je za generala i imenovan zapovjednikom oružništva. Bivši austro-ugarski potpukovnik Ivan Perčević imenovanje za generala i postavljen na čelo tzv. Poglavnikova vojnog suda. Bivši oficir Vladimir Laxa, unaprijeđen je za generala dobivši visoku funkciju u Ministarstvu domobranstva. Odmah zatim uslijedila su unapređenja mnogih drugih bivših austro-ugarskih i jugoslavenskih oficira, koji će biti postavljeni na razne funkcije u Ministarstvu domobranstva i drugim višim ustanovama oružanih snaga NDH, na čijem se formiranju počelo raditi.[69]

Prilikom formiranja oružanih snaga najizrazitije se mogla zapaziti ovisnost ustaškog vodstva od onih koji su ga doveli na vlast. Nijemci su imali glavnu riječ u stvaranju vojske NDH. Iako je Kvaternik formalno proklamirao stvaranje oružanih snaga NDH, a Pavelić to potvrdio u okviru osnivanja vlade, ipak je u pogledu ostvarenja tih ciljeva bila odlučujuća riječ Nijemaca. Berlin je 18. travnja dopustio formiranje 24 pješadijska bataljona.[70] Prvi je bio formiran tzv. Bosansko-hercegovački odred, 20. travnja, sa zadaćom da omogući preuzimanje vlasti u Bosni i Hercegovini.[71] Nijemci su se usprotivili pokušajima da se formira veći broj jedinica od spomenutog. Rečeno je da treba, ako se »želi više«, uputiti zahtjev preko Glaisea, kao njemačkog opunomoćenog generala u NDH. Kvaternik je zbog toga naredio da se obustavi izvršavanje njegovih naredbi o hitnom formiranju novih jedinica, jer će Nijemci, kako je sam istakao, »od ovoga praviti pitanje«.[72] Naredbom njemačke Vrhovne komande, 30. travnja 1941, bila su na području njemačke okupacione zone u NDH određena garnizonska mjesta »za uspostavljanje postojeće hrvatske armije«, u kojima jačina trupa nije smjela prelaziti broj od 800 ljudi, i koje su imale ograničeno naoružanje. Svi dijelovi koji prelaze taj broj po toj se naredbi raspuštaju, a naoružanje im se zapljenjuje. Bili su zabranjeni i svi pokreti vojnih jedinica NDH i mogli su biti izvođeni samo po dopuštenju Nijemaca.[73]

Takav stav Nijemaca o ograničenim oružanim snagama NDH temeljio se na uvjerenju da će one biti dovoljne za osiguranje »reda i mira« u NDH. Računali su da će uz minimalno angažiranje vlastitih okupacionih trupa, biti u stanju da zadovolje svoje po-

[69] S. *Pavičić*, Hrvatska oružana sila, *Hrvatski list*, 10. IV 1942. Opširnije o oružanim snagama NDH pisao je *M. Colić* u člancima: Kopnena vojska Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, VIG 2/1970. i Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu, zbornik: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, n. dj., a zatim detaljnije u knjizi: Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941, Beograd 1973.

[70] VII, NAV-N-T-501, 264/12331234; Dopis Generala Glaisea načelniku Vrhovne komande. Kada se govori o presudnom utjecaju Nijemaca misli se, dakako, na područje njihove zone u NDH, tj. sjeverno od demarkacione linije. Talijani, sve do Rimskih ugovora nisu dopustili formiranje domobranskih i ustaških jedinica u svojoj okupacionoj zoni.

[71] VII, Fond NDH, kut. 134, br. reg. 2/2.

[72] VII, Fond NDH, kut. 134. br. reg. 8/3, dopis S. Kvaternika Zapovjedništvu kopnene vojske, 26. V 1941.

[73] Za garnizonska mjesta bili su određeni: Zagreb, Varaždin, Bjelovar, Osijek, Virovitica, SI. Požega, SI. Brod, Bijeliina, Tuzla, Nova Gradiška, Sarajevo, Mitrovica, Zemun, Travnik, Bihać, Sisak, Petrinja, Vukovar i Čakovec. U svakom pojedinom garnizonu naoružanje je bilo »ograničeno na 800 pušaka i 16 lakih mitraljeza«. (Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, n. dj., I, 12-12).

trebe i interese, poglavito vojnostrategijskog i ekonomskog karaktera. Međutim, izbijanje oružanog ustanka naroda u raznim područjima NDH, radikalno je izmijenilo dotadašnji njemački stav. Počela se posvećivati sve veća pažnja daljnjem jačanju oružanih snaga NDH, što je trebalo prvenstveno da dođe do izražaja u stvaranju novih domobranskih jedinica. Istodobno, poduzeta je i reorganizacija dotadašnjih vojnih snaga.

Oružane snage NDH sastojale su se od domobranstva, Ustaške vojnice i oružništva. Valja konstatirati da ti osnovni dijelovi oružanih snaga NDH nisu imali i jedinstveno zapovjedništvo. Dok su domobranstvo i oružništvo potpadali pod Zapovjedništvo vojske i Ministarstvo domobranstva - kako se do početka kolovoza 1941. zvala najviša vojna ustanova, a od tada samo Ministarstvo domobranstva - Ustaška se vojnica izdvajala iz okvira te kompetencije i imala je samostalno zapovjedništvo sve do kraja 1943. godine.[74]

Domobranstvo je trebalo da čini glavninu oružanih snaga NDH, predstavljajući tzv. redovnu vojsku, koja se stvarala putem regrutacije i mobilizacije. Obuhvaćalo je kopnenu vojsku, plovne snage i zračne snage, za koje su postojali posebni odjeli u Ministarstvu domobranstva, kao odgovarajuća zapovjedništva, na čelu kojih se nalazio Glavni stožer (generalštab).[75]

Područje NDH bilo je podijeljeno po uzoru na vojno-teritorijalnu podjelu iz Kraljevine Jugoslavije. Do jeseni 1941. sačinjavalo ga je pet divizijskih područja, koja su se dijelila na tzv. popunidbena zapovjedništva; to su ime dobile bivše komande vojnih okruga. Bila su to ova područja: 1. Savsko, sa sjedištem u Zagrebu; 2. Osječko, sa sjedištem u Osijeku; 3. Bosansko, sa sjedištem u Sarajevu; 4. Vrbasko, sa sjedištem u Banjoj Luci; 5. Jadransko, sa sjedištem u Mostaru.[76] Uskoro je uslijedila reorganizacija ove sheme. Pavelić je potkraj rujna 1941. izdao zapovijed o novoj vojno-teritorijalnoj podjeli NDH. Domobranstvo se organizaciono dijelilo u tri tzv. domobranska zbora, tj. korpusa, a ovi u divizije. Svaki zbor je obuhvaćao posebno područje, odnosno određeni broj župa. Međutim, posebna su sjedišta bila za svaki pojedini zbor, a posebna za zborno područje.

Prvo domobransko zborno područje obuhvaćalo je zapadni dio NDH, tj. župe Bilogora, Zagorje, Prigorje, Pokupje, Gora, Modruš, Vinodol i Podgorje, Krbava i Psat, Bribir i Sidraga, Gacka i Lika te područje grada Zagreba. Zapovjedništvo područja bilo je u Petrinji, a prvog domobranskog zbora u Sisku. U njegovu sastavu bile su 1. i 2. pješadijska divizija u Bjelovaru i Bihaću.

Drugo domobransko zborno područje obuhvaćalo je dio sjeverne i sjevero-istočne NDH (župe: Usora i Soli, Posavje, Sana i Luka, Livac i Zapolje, Baranja, Vuka). Zapovjedništvo područja bilo je u Banjoj Luci, a drugog domobranskog zbora u Slavonskom Brodu. Glavne jedinice u njegovu sastavu bile su 3. i 4. pješadijska divizija u Vinkovcima i Doboju.

Treće domobransko zborno područje obuhvaćalo je južno i jugo-istočno područje NDH, tj. preostale župe: Dubrava, Hum, Cetina, Vrhbosna, Pliva i Rama, Lašva i Glaž. Zapovjedništvo područja bilo je u Travniku, a trećeg domobranskog zbora u Sarajevu. U njegovu sastavu bile su 5. i 6. pješadijska divizija u Sarajevu i Mostaru.[77]

[74] U tom je pogledu karakteristična izjava V. Krena: »Izvan Domobranstva i potpuno bez veze sa Ministarstvom domobranstva ustrojena je Ustaška vojnica i PTS. Koncem 1943. naređeno je i otpočelo spajanje Domobranstva i Ustaške vojnice u jednu vojsku pod nazivom oružane snage, te je i Ministarstvo domobranstva promijenilo naziv u Ministarstvo oružanih snaga. PTS je ostao i dalje izvan toga ministarstva sve do početka 1945. kada je ušao u sastav oružanih snaga, ali samo u pogledu borbene upotrebe, dok je u upravnom pogledu ostao i dalje potpuno samostalan«. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.).

[75] Detaljnije o tome *M. Colić,* Kopnena vojska domobranstva NDH, n. dj., 185 i d.

[76] Isto, 187-188; usp. i Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1, Beograd 1963, 55-56, i *V. Strugar,* Jugoslavija 1941-1945, Beograd 1970, 32-33.

[77] VII, Fond NDH, kut. 135, br. reg. 1/8 i 2/8.

U srpnju 1941, na istočnoj granici NDH osnovano je posebno vojno područje pod imenom Vojna krajina. Ono je obuhvaćalo tadašnje kotare Trebinje, Bileća, Gacko, Foča, Čajniče, Višegrad, Rogatica, Srebrenica, Vlasenica, Zvornik i Bijeljina. Zapovjedništvo Vojne krajine nalazilo se u Sarajevu. Na području Vojne krajine bilo je u početku stacionirano pet bataljona (bojna), a u njihov sastav je ušla jedinica tzv. Hrvatskih zaštitnih lovaca, što je bilo novo ime za dotadašnju formaciju Zaštite.[78] Stvaranjem Vojne krajine stavljao se poseban naglasak na utvrđivanje i čuvanje granica NDH prema Srbiji i Crnoj Gori, što je prvenstveno bilo motivirano podizanjem masovnog oružanog ustanka naroda u tim zemljama.[79]

Posebne kopnene jedinice NDH sudjelovale su u borbama na istočnom bojištu. Njima se izražavalo sudjelovanje NDH na strani Njemačke i Italije u ratu protiv Sovjetskog Saveza. Pavelić je 24. lipnja, tj. odmah poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, izrazio Hitleru spremnost da se NDH vlastitim vojnim jedinicama uključi u rat protiv SSSR-a; time je u stvari pristao na njemačku sugestiju.[80] U pozivu što ga je uputio hrvatskom narodu, 2. srpnja, u povodu napada Njemačke na Sovjetski Savez, Pavelić je ukazivao na svoju odluku »da se stvore dobrovoljne vojne jedinice, koje će se rame uz rame sa slavnom njemačkom vojskom boriti proti zajedničkom neprijatelju«.[81] Odmah je započelo vrbovanje dobrovoljaca u svim područjima NDH, od kojih je organizirana »Hrvatska ojačana 369. pješačka pukovnija«. Poslije obuke u Njemačkoj, jedinica je početkom jeseni upućena na sovjetsko-njemačko bojište, gdje je djelovala u sastavu njemačke armije.[82] U cilju popunjavanja 369. pješačke pukovnije organizirane su do kraja 1941. i u toku 1942. posebne »doknadne bojne hrvatske legije«. U ljeto 1942. organizirana je s istom svrhom nova, 370. pješačka pukovnija.[83]

Italija je također uključivala vojnike NDH u sastav svojih jedinica na istočnom bojištu. U gotovo isto vrijeme i na sličan način, kad i 369. divizija, pristupilo se formiranju tzv. »Lakog prijevoznog zdruga hrvatske legije« (Legione Croata Autotransportabile), koji je u prosincu 1941. prebačen na obuku u Italiju, a zatim potkraj ožujka 1942. krenuo na istočni front.[84]

[78] Hrvatski zaštitni lovci su u lipnju 1941. rasformirani u Sarajevu. Od njih je grupa od oko 150 ljudi razoružana i vraćena u Zagreb, a odabrani su uvršteni kao pojačanje za straže na granici prema Srbiji, (VII, Fond NDH, kut. 143-a, br. reg. 22/1, dopis S. Kvaternika Z. Kovačeviću, 4. VI 1941. i izvještaji iz Sarajeva 11. VI i 22. VII 1941).

[79] Početkom svibnja 1942. Vojna krajina je rasformirana i umjesto nje je osnovano tzv. Zapovjedništvo utvrđivanja. Ono je dobilo u zadatak da organizira utvrđivanje istočne granice NDH, ali je zbog razvoja situacije tek formalno egzistiralo. (VII, Fond NDH, kut. 146, br. reg. 44/2). Više podataka vojničkog karaktera o Vojnoj krajini donosi *M. Colić,* Kopnena vojska domobranstva NDH, n. dj., 212-214.

[80] U pismu poslaniku NDH u Rimu Periću, 24. VI 1941, M. Lorković, među ostalim, navodi: »Njemačko-ruski rat smatramo za nas izvanredno povoljnim, jer će s jedne strane time pitanje prehrane Evrope biti potpuno osigurano, dok s druge strane u susjedstvu Balkana umjesto srbofilske Rusije dolazi Ukrajina. (...) Za učvršćenje položaja Hrvatske države potrebno je međutim da sa svoje strane dademo makar i najmanji prilog. Danas je Poglavnik u tom smislu uputio jedno pismo Führern«. (VII, Fond NDH, kut. 233, br. reg. 42/3). U svom izvještaju zapovjedniku za Jugoistok General Glaise 25. VI 1941. obavještava da će sutradan stići u Berlin potpukovnik M. Dolanski s pismom za Hitlera u kojemu mu Pavelić nudi jedinice NDH za borbu protiv Sovjetskog Saveza. Glaise ističe da NDH nema oružja i opreme za te jedinice. (VII, NAV-N-T-501, 267/942).

[81] *Ustaša,* 3. VII 1941.

[82] VII, Fond NDH, kut. 115, br. reg. 1/la, Usp. i *M. Colić,* Kopnena vojska domobranstva NDH, n. dj., 218-221.

[83] VII, Fond NDH, kut. 115,br.reg. 1/la. Stvarni kraj doživjela je 369. pješačka pukovnija u bici kod Staljingrada, potkraj 1942. (VII, Fond NDH, kut. 115-b, br. reg. 1/4 i 1/6).

[84] VII, Fond NDH, kut. 115, br. reg. 1/la i 6/5; IHRPH, Fond NDH, kut. 1, izvještaj od 26. V 1943. I ova je jedinica bila uništena kod Staljingrada, prosinca 1942. (Isto). Talijani su od proljeća 1943. pokušavali da u NDH formiraju novu jedinicu pod svojom komandom, koja bi se također obučila

Ratna mornarica NDH je i po snazi i veličini bila tek simbolična. Na onom uskom dijelu jadranske obale, koji joj je Italija prepustila, NDH nije zapravo ni imala pravo na vlastitu mornaricu. Talijani to nisu dopustili, argumentirajući da se radi o demilitariziranoj zoni, što im je, dakako, omogućavalo da potpuno kontroliraju jadransku obalu. Prema tome, Zapovjedništvo mornarice je samo formalno egzistiralo sa sjedištem u Zagrebu. Tako je bilo i s lučkim poglavarstvima u pojedinim mjestima na obali, jer nisu raspolagala ni sa kakvim naoružanim brodovima.[85]1 gotovo svi plovni objekti trgovačke mornarice su također došli u ruke Talijana.[86] Ipak su se oružane snage NDH angažirale na moru; u ljeto 1941. osnovan je tzv. Crnomorski sklop. Radilo se o jednoj mornaričkoj jedinici NDH, koja je u sastavu njemačke flote sudjelovala u borbama na Crnom i Azovskom moru.[87]

I zrakoplovne su snage NDH bile beznačajne. Prema nekim podacima one su u prosincu 1943. raspolagale sa oko 150 aviona zastarjelog tipa, većinom njemačke i talijanske proizvodnje.[88] Zapovjedništvo zračnih snaga nalazilo se u Zagrebu, a aerodromi su bili kod Zagreba, Sarajeva, Banje Luke, Mostara i Petrovaradina.[89] Jedna manja zrakoplovna jedinica sudjelovala je u sastavu njemačke avijacije na istočnom bojištu.[90]

Oružništvo NDH, s obzirom na svoj sastav, formiralo se poglavito od ljudstva bivše jugoslavenske žandarmerije. Spomenuti proglas M. Žanića od 13. travnja, kojim se osniva »Hrvatsko oružničko zapovjedništvo«, i poziva žandarmeriju da i dalje vrši službu po starim propisima, bio je početak organiziranja oružništva NDH. U kolovozu 1941. Pavelić je potpisao dvije odredbe o oružništvu. One jasnije definiraju ulogu oružništva u NDH i njegovu organizaciju. Osnovni cilj bio je da se oružništvo prilagodi potrebama ratne situacije, te dobije ulogu jednog od nosilaca ustaškog režima. Oružništvo je definirano kao »vojnički ustrojena straža, koja kao dio oružane sile ima vojnički značaj i podpada pod vojničku sudbenost«. U ratnoj situaciji oružništvo može »bez štete pojavnu sigurnost, biti iznimno upotrijebljeno za posebne vojničke svrhe (...)«. »Vrhovni nadzor« nad oružništvom prema tim odredbama »pripada u svakom pogledu ministarstvu hrvatskog domobranstva tako, da ono pri izdavanju naročitih odredaba, koje se odnose na javni mir, red i sigurnost, imade postupiti u sporazumu s ministarstvom unutrašnjih poslova«. Na čelu oružništva nalazi se »vrhovni zapovjednik«; s obzirom na svoju dislokaciju ono je podijeljeno u pet oružničkih pukovnija. Pukovnije su se dijelile na oružnička krilna zapovjedništva, koja su se nalazila u sjedištima župa, zatim na oružničke vodove, kotarska zapovjedništva i oružničke postaje.[91] Do kraja 1941. oružništvo se uglavnom organiziralo na osnovu ovih odredaba. Oružnički pukovi imali su svoje komande u Zagrebu, Sarajevu, Osijeku, Banjoj Luci i Dubrovniku. Računa se da je na čitavoj teritoriji NDH bilo između 600 i 700 oružničkih postaja.[92]

u Italiji, te bila stavljena na raspolaganje Superslodi. Do toga, međutim, nije došlo (VII, Fond NDH, kut. 115, br. reg. 15/5, dopisi od 10, 24. IV i 10. V 1943, Talijanska vojna misija u NDH).

[85] Lučka poglavarstva su se nalazila u Kraljevici, Crikvenici, Senju, Karlobagu, Omišu, Supetru, Makarskoj, Starom Gradu, Hvaru, Metkoviću, Trpnju, Orebiću i Dubrovniku. *(R. Landikušić,* n. dj., 190). Također su postojala i poglavarstva riječnog prometa u Sisku (gdje se nalazilo Zapovjedništvo rijeka i riječnog prometa), SI. Brodu, Mitrovici, Zemunu, Petrovaradinu, Vukovaru i Osijeku.

[86] Više o mornarici NDH usp. *]. Vasiljević.* Dejstva na Jadranu u narodnooslobodilačkom ratu, Beograd 1957; *isti.* Sukobi njemačkih i partizanskih brodova na Jadranu 1943-1945, *Pomorski zbornik,* knj. 1, Zadar 1963; *isti,* Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Beograd 1972.

[87] IHRPH, Fond NDH, kut. 313. Usp. i *N. S. Martinović,* Sukobi Italijana i ustaša na Jadranu, *Godišnjak* Pomorskog muzeja u Kotoru, X, 1962, 251.

[88] Takvo je stanje prezentirano Paveliću uoči njegova odlaska Hitleru, radi referiranja. (IHRPH, Fond NDH, kut. 313, elaborat: Stanje bojnog zrakoplovstva).

[89] *V. Strugar,* n. dj., 184.

[90] IHRPH, Fond NDH, kut. 8.

[91] *Narodne novine,* 23. VIII 1941.

[92] *V. Strugar,* n. dj., 34.

Pavelićevom odredbom, krajem lipnja 1942. oružništvo je bilo reorganizirano i prestalo biti sastavni dio domobranstva, te počinje djelovati u okviru Ustaške vojnice.[93] Uslijed porasta NOP-a u gotovo svim krajevima NDH bilo je sve više dezorganiziranosti i nestabilnosti, što je utjecalo i na pokušaje ustaša da neposrednije angažiraju oružništvo radi jačanja režima. Ranije izraženo nezadovoljstvo ustaških vrhova s držanjem domobranstva, uvjetovalo je da se oružništvo neposredno veže za ustašku organizaciju. U skladu s tim Pavelić je potkraj studenog 1942. izdao novu odredbu o »ustrojstvu i djelovanju oružništva«.[94] Ovom odredbom se zadaća oružništva znatno proširuje. Kao »oružana postrojba Ustaške vojnice« ono je, osim svojim pretpostavljenim ustanovama bilo podređeno zahtjevima UNS-a. Glavne jedinice oružništva postala su tzv. oružnička krila, kojih je bilo šest, a dislokacija im se uglavnom podudarala s prethodnim rasporedom oružničkih pukovnija.

O Ustaškoj vojnici je već bilo riječi oko njene zadaće u sastavu ustaškog pokreta; ovdje treba spomenuti njeno mjesto u sklopu organizacije oružanih snaga NDH. Osnovne naoružane jedinice Vojnice bile su u početku ustaške bojne (bataljoni). Početni oblik formiranja tih jedinica bile su tzv. ustaške pripremne bojne ili ustaška priprema. One su bile stacionirane na područjima gdje su osnivane. Zadaća im je bila da pod parolom održavanja »reda i mira« vrše politički nadzor na svojim područjima služeći se svim sredstvima prisile. Organizatori i rukovodioci bili su im ustaški stožernici. Ustaška priprema bila je glavna rezerva iz koje su se trebali regrutirati vojnici za Ustašku vojnicu i Poglavnikov tjelesni sdrug (PTS).

Prve ustaške bojne nalazile su se u Zagrebu, Mostaru, Gospiću po jedna, a dvije u Sarajevu.[95] Od ovih dviju posljednjih osnovana je potkraj 1941. tzv. Crna legija.[96] Osim njih, u sastavu Vojnice osnovana je u listopadu 1941. Željeznička ustaška vojnica, sa jednom bojnom u Zagrebu i jednom u Sarajevu. Bila je sastavljena od željezničara, regrutiranih u ustaše, sa zadaćom osiguravanja željezničkog prometa.[97] Posebne jedinice u okviru Vojnice bili su tzv. Ustaški obranbeni zdrugovi, tj. spomenute naoružane jedinice UNS-a, kojima je bila zadaća da organiziraju i čuvaju koncentracione logore, prvenstveno one u Jasenovcu i Staroj Gradiški. Osim toga, obavljali su i lokalne akcije blizu tih logora. Te su jedinice bile posebno pojačane od sredine 1942. godine.[98]

Poglavnikov tjelesni zdrug kako je već istaknuto, imao je poseban status u okviru Vojnice. I PTS od sredine 1942. počinje sve više brojčano rasti.[99]

Posebnom Pavelićevom odredbom, srpnja 1942, izvršena je stanovita reorganizacija Ustaške vojnice. U biti, nije bilo neke posebne promjene u pogledu njene zadaće i funkcije, ali je bila jasnije definirana njena organizaciona struktura. Vojnica je definirana kao »sastavni dio oružanih snaga« NDH, ali je imala svog posebnog zapovjednika.[100] Od kraja srpnja 1941. u sastav Ustaške vojnice ušla je i vojnica »Njemačke narodne skupine« u NDH, za koju je bilo predviđeno da bude jačine jedne bojne.[101]

[93] *Narodne novine,* 26. VI 1942.

[94] *Narodne novine,* 27. XI 1942.

[95] Zapovjednici tih bojna bili su Tomislav Rolf, Ivan Herenčić, Jurica Frković i Bećir Lokmić. (*D. Sporer,* Stvaranje i propast vojske NDH, ***Hn'atska zora,*** XI/1961-1/1962).

[96] Na čelu Crne legije nalazio se Jure Francetić, a kasnije Rafael Boban. (Isto).

[97] *Hrvatski narod,* 17. X 1941. Prvi zapovjednik Željezničke ustaške vojnice bio je Vilko Pečnikar. (*Ustaša*, 9. XI 1941).

[98] VII, Fond NDH, kut. 134-a, elaborat: Ustaška vojnica. Zapovjednik Ustaškog obranbenog zdruga i organizator koncentracionih logora bio je Vjekoslav Luburić.

[99] Isto.

[100] *Narodne novine,* 23. VII 1942.

[101] *Narodne novine,* 31. VII 1941. Jedinice »Njemačke narodne skupine« u NDH rasformirane su 1942. godine, a ljudstvo im je ušlo u sastav njemačke 7. SS »Princ Eugen« divizije. (V. *Strugar,* n. dj., 181).

Od samog početka stvaranja oružanih snaga NDH pojavio se ozbiljan problem naoružanja, da bi s daljnjim razvojem situacije postajao sve akutniji. U početku je glavni izvor naoružanja bio ratni plijen, poglavito onaj što je pao u ruke Nijemaca. Količina koju je NDH dobila, isključivo je ovisila od njemačke komande. To je vladi NDH jasno i dano do znanja. Tako je general Glaise, sredinom svibnja 1941. saopćio Zapovjedništvu kopnene vojske NDH, da će njena vojska sudjelovati u sakupljanju i čuvanju ratnog plijena, koji se nalazi na teritoriju NDH, ali je ujedno upozorio da se »iz sabirališta ratnog plijena ništa svojevoljno ne iznosi«. Odobrenje za to trebalo je tražiti od njega osobno.[102] Prikupljanje ratnog materijala počelo je razoružavanjem vojnika i jedinica jugoslavenske vojske, u čemu su u početku glavnu ulogu imali Zaštita i ustaše. Prema tome, organizaciju i provođenje čitave te akcije većim dijelom su obavljale ustanove NDH, uz pomoć i pod nadzorom Nijemaca. Akcija je uglavnom bila gotova do kraja kolovoza 1941,[103] a opseg naoružanja vojske NDH ovisio je o njenom povećavanju ili bolje rečeno, koliko su Nijemci i Talijani bili zainteresirani za njeno jačanje.[104]

Regrutiranje pripadnika vojske NDH trebalo je da se isključivo obavlja među Hrvatima i Muslimanima. U okružnici, upućenoj područnim upravnim ustanovama u NDH, u kojoj je bila citirana Kvaternikova naredba od 17. travnja 1941, s pozivom u vojsku rezervnih oficira i obveznika, izričito se navodi da su od upućivanja u vojsku »isključeni (su) pravoslavni, Židovi i pripadnici narodnih manjina«.[105] Posebna pažnja se poklanjala stvaranju oficirskog kadra. Već 17. travnja osnovana je u Zagrebu komisija za primanje oficira u domobranstvo. Svim oficirima bivše austro-ugarske i jugoslavenske vojske, izuzimajući one srpske nacionalnosti, upućen je poziv da podnesu molbe za primanje u vojsku NDH. Istodobno je raspisan i natječaj za primanje rezervnih oficira; i oni su morali podnijeti molbu, ako su željeli da se aktiviraju u vojsci NDH.[106] Takav postupak je službeno protumačen ovim riječima: »Služba u našoj hrvatskoj vojsci prema ustaškim načelima predstavlja čast za svakog rasno čistog Hrvata (...). Prema tome, primit će se u Hrvatsku vojsku samo oni rasno čisti Hrvati, bivši djelatni časnici Austro-Ugarske i Jugoslavenske vojske, koji u prvom redu po svojoj (...) odanosti Hrvatskoj narodnoj misli, (...) čestitosti i životu uopće zaslužuju da budu primljeni«.[107]

Do kraja 1941. tako je organizirana glavnina komandnog kadra domobranstva NDH. Prema postojećim podacima, u razdoblju od početka svibnja do kraja prosinca 1941, molbe za primanje u kopnenu vojsku podnijelo je oko 2.700 oficira i generala.[108]

Slična je procedura izvršena i kod primanja oficirskog kadra u oružništvo NDH.[109]

U skladu sa težnjama da se oružanim snagama NDH namijeni naprijed istaknuta zadaća, ustaško je vodstvo bilo prvenstveno zainteresirano da se tim snagama u pogledu

[102] VII, Fond NDH, kut. 84, br. reg. 1/10-1, dopis od 19. V 1941.

[103] Usp. *M. Colić,* Kopnena vojska domobranstva, n. dj., 192-193. Colić navodi da su od ratnog plijena bile »izvesne količine (su) ustupljene novoformiranim jedinicama NDH«.

[104] Podatke o količini osnovnog oružja, koje je NDH dobila od Njemačke i Italije, navodi ustaški ministar V. Vrančić. Prema njemu, NDH je u srpnju 1941. dobila od Nijemaca 60.000, a u listopadu još 40.000 pušaka i uz to odgovarajuću municiju i lako oružje. Od Italije je do kraja 1941. dobila 10.000 pušaka. *(V. Vrančić,* Talijanska politika spram N. D. H., *Hrvatska misao,* 1963, sv. 31).

[105] Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, knj. 1, n. dj., 10.

[106] M. *Colić,* Kopnena vojska domobranstva NDH, n. dj., 189-190.

d ' C 1 v o *i* m *h naredaba i zapovjedi,* 7. V 1941; *M. Colić,* Kopnena vojska domobranstva NDH,

[108] Molbe su uputili: 1.937 nižih oficira, 725 viših oficira i 31 general. (M. *Colić,* Kopnena vojska domobranstva NDH, n. dj., 190).

[109] *V. Strugar,* n. dj., 36, navodi podatak da su molbe za stupanje u domobranstvo i oružništvo podnijela 3.592 oficira.

njihova sastava dade što izrazitije dobrovoljačko obilježje. To je osobito trebalo da bude vidljivo u vezi s isticanjem potrebe borbe hrvatskog naroda protiv »boljševičke opasnosti«. Dakako daje pojam »boljševičke opasnosti« dobivao dosta široko tumačenje od strane ustaša, što je ovisilo o konkretnom razvoju događaja. Početak je bio vezan uz napad Njemačke na Sovjetski Savez, kada se putem široke propagande apeliralo na dobrovoljce za formiranje »Hrvatske legije«. U skladu s tim Pavelić je objavljivao i posebne odredbe o materijalnoj pomoći obiteljima vojnika, pripadnika te formacije.[110] U praksi se i pokazalo da je to i bilo jedino efikasno sredstvo za vrbovanje dobrovoljaca.

Pitanje vrbovanja i uključivanja dobrovoljaca u domobranstvo postajalo je za ustaško vodstvo sve akutnije od početka oružanog ustanka. Postajalo je, naime, sve jasnije da domobranstvo, koje bi trebalo da bude redovna vojna sila NDH, nije bilo sposobno izvršavati namijenjenu mu zadaću u uvjetima borbe sa NOP-om. A s tim se faktorom ono konkretno suočilo već u jesen 1941. godine. Ministarstvo domobranstva je u studenom 1941. i službeno apeliralo na što veće uključivanje dobrovoljaca u redove domobranstva.[111] Bilo je to, u stvari, i izražavanje nezadovoljstva sa dotadašnjim rezultatima.

Ustaško vodstvo je odbijalo da se u vojne snage NDH regrutiraju Srbi. Istom onom naredbom od 17. travnja, o primanju oficira u domobranstvo, Srbi oficiri bili su izuzeti od službe u vojsci i oružništvu, s obećanjem da će biti umirovljeni.[112] U skladu s daljom politikom prema Srbima u NDH, koju od proljeća 1942, obilježavaju pokušaji izvjesnog poboljšanja njihovog položaja, s ciljem prikrivanja dotadašnjih zločina ustaša prema njima, postavljeno je i pitanje njihova odnosa prema vojnoj obavezi. Tako je Ministarstvo domobranstva sredinom srpnja 1942. objavilo poziv obveznicima srpske nacionalnosti, regrutiranima od 1937. do travnja 1941, da se jave komandama vojnih okruga radi stupanja u vojsku.[113]

Što se tiče faktora dobrovoljnosti, on je i u propagandi i u praksi poglavito došao do izražaja u formiranju jedinica Ustaške vojnice. Akcija za vrbovanje ustaša u Vojnicu bila je osobito pojačana potkraj 1941. i prvih mjeseci 1942, u vezi s angažiranjem protiv NOP-a.[114] Popunjavanje Vojnice putem dobrovoljaca tada je uglavnom i bilo završeno. Težnje ustaša da se ona dalje što više poveća, nisu mogle, dakle, više da budu realizirane pristupom dobrovoljaca, kojih je broj bio malen i ograničen, tako da se i tu nalazio izlaz u prisilnoj regrutaciji.

O brojnom stanju oružanih snaga NDH 1941-1942. godine postoje različiti podaci, nastali na osnovu različitih kriterija, tako da se mogu konstatirati tek u globalu.

Nema potpunijih podataka o jačini oružanih snaga NDH u prvoj fazi, od svibnja do srpnja 1941, neposredno po osnivanju NDH, a uoči oružanog ustanka. To je donekle i razumljivo, jer su se te snage tek utemeljivale. U to je vrijeme domobranstvo vjerojatno

[110] *Narodne novine,* 4. i 12. VIII 1941, 25. IV i 5. VIII 1942.

[111] »Borba protiv komunista i odmetnika zahtjeva, da se pojačaju naše obrambene sile u prvom redu s ljudima odvažnim i smionim, pa se zato pozivaju svi takovi muževi, da se dobrovoljno jave za gore spomenutu službu, koju će vršiti kao dobrovoljci u redovima našeg domobranstva«. *(Nova Hrvatska,* 19. XI 1941).

[112] *M. Colić,* Kopnena vojska domobranstva NDH, n. dj., 189.

[113] *Hrvatski narod,* 16. VII 1942. Prva mjera u uključivanju Srba obveznika u domobranstvo bilo je njihovo upućivanje na rad u tvornice aviona u Njemačkoj, a na osnovu sporazuma NDH i Njemačke. Taj njihov rad okvalificiran je kao pozivanje na izvanrednu domobransku aktivnu službu. Tom prilikom je S. Kvaternik obećao da će uzeti u zaštitu obitelji onih koji se prijave. (VII, Fond NDH, kut. 163, br. reg. 11/7-1, okružnica od 17. III 1942).

[114] Vid. pozive za upis u: *Hrvatski list,* 22. X 1941, 17. II i 27. III 1942; *Hrvatski narod,* 5. XII1941; *Hrvatski borac,* 6 i 14. II, 3. IV 1942; *Nezavisna Hrvatska,* 14. II 1942; *Hrvatsko ognjište,* 10. IV 1942; *Ustaški glas,* 29. VIII 1942; *Novo doba,* 24. X 1942.

brojalo oko 45.000 ljudi.[115] Za oružništvo je poznat podatak o 6.000 aktiviranih pripadnika, koji su dotad bili u sastavu jugoslavenske žandarmerije.[116] Ustaška je vojnica, prema raspoloživim podacima, vjerojatno brojala oko 4.500 ustaša, no njen se broj bez sumnje iz dana u dan povećavao. Valja odmah reći da se ovdje pod Vojnicom podrazumijevaju ustaše koji su u nju primljeni po određenom postupku organizacije; to znači da treba uzimati u obzir i širi pojam naoružanih ustaša. Ustaška je skupina naime, u ovoj fazi i u svim područjima NDH, rasla naoružavanjem grupa i pojedinaca koji su nastupali kao nosioci ustaškog režima. Prema postojećim podacima, u ljeto 1941, ona je brojala između 25.000 i 30.000 ustaša.[117] Te su grupe bile »postrojene kao oružana pomoć«, što znači planski organizirane za djelatnost na terenu.

Zanimljivo je da će Pavelić uskoro okvalificirati glavninu tih naoružanih skupina kao »divlje ustaše«. Spomenutom naredbom od 9. kolovoza 1941. on je naredio da »divlje ustaše imaju smjesta prestati sa svakom djelatnošću«.[118] Pavelić je tako pokušao prebaciti svu odgovornost i krivicu za masovne pokolje srpskog stanovništva na te ustaške skupine, a pod pritiskom i zbog prigovora Nijemaca i Talijana, da su takvi ustaški postupci prouzrokovali izbijanje oružanog ustanka.[119]

Međutim, to nije značilo da je ustaška skupina prestala s pogromima. Naprotiv, pod vodstvom novoimenovanih stožernika, mahom emigranata, njihovo će se mračno djelovanje još više pojačati.

Do kraja 1941. oružane snage NDH su se znatno povećale. U to vrijeme, tj. krajem 1941. i početkom 1942. snage domobranstva brojale su oko 70.000 ljudi.[120] Ustaška vojnica je brojala oko 15.000, a oružništvo oko 8.000 ljudi.[121] Uzimajući u obzir globalnost ovih podataka i neke neuračunate efektive, moglo bi se zaključiti da je NDH na prijelazu iz 1941. u 1942. godinu imala pod oružjem oko 100.000 ljudi.[122]

Širenje NOP-a na sva područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine, utjecalo je da NDH poduzme još veće napore oko mobilizacije. U to doba ubrzano se prave i statističke analize stanovništva na području NDH, s posebnom pažnjom pri izračunavanju broja muškaraca, svrstanih u grupe po dobi.[123]

[115] *M. Colić,* Kopnena vojska domobranstva NDH, n. dj., 226-227.

[116] *D. Sporer,* n. dj,

[117] *V. Strugar,* n. dj„ 34-35.

[118] *Ustaša,* 17. VIII 1941.

[119] *V. Strugar,* n. dj., 35.

[120] VII, Fond NDH, kut. 134-a, elaborat: Domobranstvo NDH 1941. Prema Vojnoj enciklopediji, sv. 2, 589-591, domobranstvo je na kraju 1941. brojalo 61.500. *V. Strugar,* n. dj., 35, navodi podatak od 91.000 ljudi. Taj podatak je očito nerealan za kraj 1941, nego se vjerojatno odnosi na travanj 1942.

[121] VII, Fond NDH, kut. 134-a, elaborati o Ustaškoj vojnici i oružništvu.

[122] Ovdje treba ukazati na osjetne razlike u postojećim podacima o brojnom stanju oružanih snaga NDH u pojedinim momentima, što se donose u literaturi. Očito je da se radi o različitim kriterijima procjene i različitom uvidu u odgovarajuću građu. Sve to navodi na potrebu temeljitijeg i svestranijeg istraživanja oružanih snaga NDH, zasebno i u okviru proučavanja cjelokupne vojne sile na teritoriju Jugoslavije u drugom svjetskom ratu.

[123] Zanimljive su procjene broja triju grupa stanovništva, koje su izrađene na osnovu popisa iz 1931. S uračunavanjem prirodnog priraštaja po natalitetu, prema procjenama je u prosincu 1941. bilo slijedeće stanje:

1. U grupi od 11-19 godina bilo je 1931. 15% stanovništva. Ta grupa 1941. ima 22-30 godina, a broji oko 1,000.000 osoba, od čega 49,8% muških (oko 498.000);
2. Grupa od 20-39 godina bila je 1941. god. u dobi od 31-50 godina, a obuhvaćala bi 1941. god. 30,7% stanovništva tj. 2,045.000 osoba, od čega oko 1,018.000 muških;
3. U dobnoj grupi od 40 godina na više, koja je 1941. imala od 51 god. na više bilo bi 24,2% stanovništva, tj. 1,612.000, od čega oko 803.000 muškaraca. Od toga broja računalo se da ih ima oko 544.000 do 60 god. starosti. *(Brojitbeni izvještaj,* 5-8/1942, 36-37).

Krajem travnja 1942, domobranstvo je brojalo oko 90.000, a na kraju te godine oko 110.000 ljudi. U taj broj bilo je uračunato i oružništvo.[124] Računa se da je Ustaška vojnica brojala krajem 1942. oko 40.000 ustaša.[125] Iz toga proizlazi da su oružane snage NDH u to vrijeme brojale oko 150.000 naoružanih ljudi.[126]

Na kraju treba konstatirati stanje njemačkih i talijanskih okupacionih trupa na području NDH.

Od četiri pješadijske divizije, koje su Nijemci držali u Jugoslaviji, od početka srpnja 1941,718. divizija nalazila se na području NDH, uglavnom u Bosni i sjevernoj Hrvatskoj, te u Srijemu. Štab joj je bio u Banjoj Luci. Ona je potpadala pod Višu komandu 65, koja je bila uspostavljena u Beogradu. Nešto kasnije osnovana su na području Hrvatske četiri bataljona od pripadnika »Njemačke narodne skupine« sa zadaćom da osiguravaju komunikaciju Zagreb-Beograd.

Talijani su na području NDH držali glavninu snaga svoje Druge armije, kojoj je i štab u početku bio u Karlovcu, a zatim prešao u Sušak. Iz sastava te armije nalazile su se na području NDH ove jedinice: od Brzog korpusa »Celere« nalazila se na području Zumberka, dijelova Korduna, Gorskog kotara i Like divizija »Eugenio di Savoia«; u ostalim dijelovima Like i Gorskog kotara, te u Hrvatskom primorju, bio je dislociran Peti armijski korpus sa dvije divizije (»Lombardia« i »Re«); Šesti korpus, sa tri divizije, nalazio se na području sjeverne Dalmacije (»Sassari«), srednje Dalmacije i dijela zapadne Bosne (»Bergamo«), Hercegovine i južne Dalmacije (»Marche«). Tim snagama treba pribrojati i jedinice granične straže te nekoliko bataljona s posebnim zadacima.[127]

OBILJEŽJA EKONOMSKE POLITIKE I PRIVREDNE SITUACIJE U NDH

U sklopu zamišljene i propagirane izgradnje društveno-političkog poretka u NDH, posebno se mjesto pridavalo ekonomskoj politici. Isticala se potreba izgradnje »sustava novog gospodarskog poredka, koji uređuju na europskom tlu sile Osovine«, a osnovno obilježje davalo mu je »načelo upravljanog gospodarstva«. To je značilo da bi vodstvo ekonomske politike kao sistema preuzela »u svoje ruke država u skladu i suradnji sa svim gospodarskim činbenicima, u kojima će morati dolaziti do izražaja i posebničke pobude«.[128]

Uzor tog modela bila je organizacija ekonomskog sistema u Trećem Reichu. Pristupilo se stvaranju tzv. »stručnih zajednica«, koje je trebalo da budu spona između predstavnika privrede i vlasti; u tom okviru razvijala bi se čitava ekonomska djelatnost pod vodstvom Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu. Osnovane su bile ove zajednice: Hrvatska seljačka gospodarska zajednica, Zajednica za kožu, Zajednica za promet stokom i stočnim proizvodima, Zajednica za perad i divljač, Zajednica za mljekarstvo, Zajednica za tekstil, Zajednica za željezo i kovine, Zajednica za lijekove. Po svom statusu one su imale savjetodavni karakter. Uz to su osnovane i »poslovne središnjice«, kao izvršni or-

[124] Vojna enciklopedija, sv. 2, n. dj., 589-591; VII, Fond NDH, kut. 134-a, elaborat: Domobranstvo 1942.

[125] VII, Fond NDH, kut. 134-a, elaborat: Ustaška vojnica 1942.

[126] S tim brojem se podudara i podatak koji donosi *D. Šporer*. On navodi broj od 148.700. (Kao u bilj. 95).

[127] Oslobodilački rat, n. dj„ 52-54; *V. Strugar*, n. dj„ 29-31.

[128] Spomen-knjiga, n. dj., 232.

gani spomenutog ministarstva. Od njih su najvažnije bile Državna poslovna središnjica za novčano poslovanje gospodarskih ustanova i Državna poslovna središnjica za zemaljske proizvode.[129]

Kako se iz samih naziva svih tih navedenih ustanova jasno vidi, radilo se prvenstveno o interesu NDH za ona područja ekonomike koja su bila od vitalnog značenja za sam ustaški poredak u postojećim ratnim uvjetima. Upravo ta strana ove problematike i privlači glavnu pažnju, jer se samo uočavanjem karakterističnih momenata u tom smislu može sagledavati bit pozicije i uloge NDH kada se radi o ekonomici. Zbog toga sasvim marginalno značenje imaju težnje ustaškog vodstva oko proklamiranja i propagande uspostave adekvatnog ekonomskog sistema, jer su one u okviru programa i pogleda u vezi s izgradnjom »novog družtvovnog poredka«, bile najmanje teoretski razrađene. U samoj praksi ubrzo se pokazalo da primjena proklamiranog modela ekonomske politike i organizacije ekonomskog sistema nema nikakva vidljivijeg efekta. Postojeća institucionalna hijerarhija, koja je putem pojedinih odredaba i dekreta relativno brzo uspostavljena, praktično i nije funkcionirala.[130] U postojećim uvjetima upravo je ekonomika NDH pokazivala najviši stupanj dezorganizacije. Zbog svega toga, zadovoljavanje pojedinih osnovnih ekonomskih interesa, bilo za sam ustaški poredak, bilo za probitke Trećeg Reicha i Italije, moglo se prvenstveno realizirati osiguranjem sistema represivnih mjera i zaštite, pri čemu je dakako u prvom redu dolazila do izražaja uloga vojne sile.

Kada se radi o problemima ekonomike u NDH, onda treba najprije poći od činjenice da je ona upravo u tom pogledu trebala da izvršava znatne obaveze prema svojim glavnim zaštitnicima Nijemcima i Talijanima. Zadovoljavanje konkretnih ekonomskih interesa Trećeg Reicha i Italije kao okupacionih sila, sve više se ispoljavalo kao jedan od bitnih zadataka uloge ustaškog režima. Od sposobnosti i mogućnosti izvršavanja te uloge u mnogome je ovisila ocjena cjelokupne politike ustaškog vodstva i funkcije NDH u planovima Berlina i Rima. Dakako da u politici tih sila nije moglo u pogledu ekonomike biti potpuno jedinstvenih planova i suglasnosti. Dapače, upravo su u pogledu zadovoljavanja ekonomskih interesa na tlu NDH i od strane ustaškog režima, dolazile najkonkretnije do izražaja pojedine suprotnosti i nesuglasice. Zbog toga je stupanj zadovoljavanja tih interesa mogao da bude i značajno mjerilo i argumentacija o jačini utjecaja jedne ili druge strane na ustaško vodstvo. U svakom slučaju, ekonomska podređenost NDH interesima Trećeg Reicha i Italije već od samog početka jasno je dana do znanja. Ustaška propaganda javno je isticala da ekonomski sistem u NDH »treba prilagoditi gospodarskom prostoru Njemačke i Italije«, na što se ukazivalo kao na »neophodnu potrebu«.[131]

Unatoč takvom stanju ustaško vodstvo je osobito insistiralo na paroli ekonomske samostalnosti NDH, kao bitne komponente proklamiranog sistema. Konkretan korak koji je poduzet kao važna argumentacija u tom pravcu, bilo je osnivanje Hrvatske državne banke, u svibnju 1941, kojemu se događaju pridavalo osobito značenje. Isticalo se da je hrvatski narod tim korakom »dobio prvi put u modernoj poviesti glavni preduvjet financijske i gospodarske samostalnosti«.[132] Daljnja mjera bila je uspostava vla-

129 *V. Nikša,* Stručne zajednice kao oblik upravljanog gospodarstva u Hrvatskoj, *Ekonomist,* 3-4/1942, 131-133.

130 *H. Hadžiosmanović,* Problem cijena, *Narodna uzdanica.* Kalendar za 1942, Sarajevo 1941, .115.

131 *Hrvatsko gospodarstvo,* 13. V 1941.

132 *D Toth,* Hrvatska državna banka. Njeno značenje za hrvatsku gospodarsku samostalnost, zbornik: Izgledi i problemi hrvatskog gospodarstva, Zagreb 1943, 5.

štite novčane jedinice u NDH, pod imenom *kune*,[133] U odnosu na dotadašnju dinarsku novčanicu, kuna je zamjenjivana u istoj nominalnoj vrijednosti, što se vršilo u nekoliko etapa.

Najpresudniji kriterij o vrijednosti kune, tj. stabilnosti i značenju čitavog novčanog sistema u NDH, svakako je bio odnos njemačkih i talijanskih faktora s kojima se vršila glavna transakcija. Gledajući po kursu kune, što je bio određen prema njemačkoj marki (1 : 20) i talijanskoj liri (232:100), dalo bi se zaključiti da ona zadržava vrijednost starog jugoslavenskog dinara, ali treba odmah podvući da je to bilo samo nominalno. Bez obzira na mnoge objektivne momente - u prvom redu ratnu situaciju, koja je iz dana u dan sve ubrzanije smanjivala ekonomski potencijal NDH -, koji su utjecali na rapidan pad vrijednosti kune, Nijemci i Talijani su zadali najviše štete valuti NDH. U prvim mjesecima NDH i Nijemci i Talijani plaćali su svoje nabavke na području NDH dinarima iz jugoslavenskih ratnih blagajni koje su zaplijenili. Osim toga, njemačka je vojska tiskala poseban novac (Reichkreditkassenscheine), poznatiji kao »okupaciona marka«, koji je proglašen plaćevnim sredstvom njemačkih vojnika.[134] Hrvatska državna banka morala je u kolovozu 1941. izvršiti zamjenu tog novca, isplativši za 14 milijuna maraka 280 milijuna kuna.[135]

Ekonomski sporazumi, koji su ubrzo sklopljeni između NDH i Trećeg Reicha, nedvojbeno su ukazivali na njenu podređenost zahtjevima te okupacione sile. Jugoslavija je imala značajno mjesto u planovima Nijemaca da što više ojačaju svoju industriju, pa je i NDH bila namijenjena važna uloga. Interes za eksploataciju nekih vrlo važnih ruda (boksit, željezo, nafta) i postojećih važnijih industrijskih kapaciteta, što su se nalazili na području NDH, Nijemci su vrlo konkretno pokazali odmah poslije okupacije Jugoslavije, što je otkrivalo da su došli s gotovim planovima.

Ekonomska podređenost NDH interesima Nijemaca i službeno je proklamirana prvim privrednim sporazumom između dviju strana, sredinom svibnja 1941. godine. Tim sporazumom, vlada NDH se obvezala da će »naročito uzeti u obzir« njemačke privredne interese, među kojima u prvom redu »neograničeno iskorištavanje industrijskih sirovina«. Dogovoreno je da nastave svojim radom njemačka poduzeća, koja su postojala prije rata, te da će NDH »davati nove koncesije«. NDH se također obvezala da će sirovine, osobito rude i naftu, izvoziti u neograničenim količinama u Njemačku. Druga obaveza, koju je NDH preuzela tim sporazumom, bilo je snošenje troškova njemačkih okupacionih trupa na svom području.[136]

U cilju što uspješnije realizacije ekonomskih interesa Nijemaca u NDH, u okviru njemačkog poslanstva u Zagrebu djelovao je posebni trgovinsko-politički odjel, na čijem je čelu bio Ernest Kühn.[137]

[133] *Narodne novine,* 8. VII 1941.

[134] Prve novčanice od 1000 i 100 kuna izdane su 26. VII 1941. Kod izmjene je trebalo dokazati identitet vlasnika i porijeklo novca, jer je u protivnom slijedila zapljena u korist NDH. Kovani jugoslavenski novac od 10, 20 i 50 din izgubio je važnost 31.1 1942, a od 0,25, 0,50, 1 i 2 din 31. XII 1942. (IHRPH, Fond NDH, kut. 520, elaborat: Kunska valuta).

[135] IHRPH, MF 4, sn 435. Po svoj prilici Nijemci su znatno utjecali na definiranju uloge i organizacije rada Hrvatske državne banke. Putem svojih 19 filijala, HDB je svoju djelatnost najviše razvijala poslovima značajnim za Nijemce. *(N. livković,* Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Nemačke, zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, 65.)

[136] *L. Hory-M. Broszat,* n. dj„ 69-70. O ekonomskoj podređenosti NDH interesima Trećeg Reicha piše N. Živković u knjizi: Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, Beograd 1975.

[137] IHRPH, MF 3, sn 290. Opširnije o ekonomskoj politici Trećeg Reicha prema Jugoslaviji usp.: 7. *Marjanović,* Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945, JIČ, 4/1963, 73-95.

Nijemci su u prvom redu bili zainteresirani za što maksimalnije korištenje rudarske i talioničarske proizvodnje. Premda je ustaška propaganda tim granama davala temeljno značenje u planiranju ekonomske perspektive NDH,[138] činjenica je da ustaške vlasti nisu u tom pogledu imale presudnijeg utjecaja. Za potrebe Nijemaca obavljala se eksploatacija rudnika ugljena (Kakanj, Breza, Zenica, Tuzlanski bazen, Banovići), rudnika željezne rude u Ljubiji i ležišta boksita kod Mostara. Proizvodnja željezara u Zenici i Varešu radila je u cijelosti za njemačke potrebe.[139] Kako se vidi, glavno područje eksploatacije bile su Bosna i Hercegovina, čije je ekonomsko značenje ustaška propaganda posebno isticala. Eksploatacija hercegovačkog boksita davala je ratnoj industriji Trećeg Reicha priličan postotak aluminijuma.[140] Uz to su Nijemci planirali da što više povećaju i proizvodnju željezne rude, pa su napravili projekte, te tražili posebne koncesije za pojedina njemačka poduzeća, koja bi organizirala eksploataciju.[141] Njemačka nije bila posebno zainteresirana za izvoz ugljena s područja NDH, ali je pridavala znatnu pažnju njegovoj eksploataciji, zbog održavanja industrijske proizvodnje i saobraćaja.[142] Saobraćaj, u prvom redu željeznički, bio je važna komponenta realizacije ekonomskih interesa Nijemaca na području NDH.[143]

Daljnji važan oblik ekonomske podređenosti NDH interesima Nijemaca, bilo je izdržavanje njemačke vojske. U toku 1941-1942. NDH je - na osnovu sporazuma iz lipnja 1941 - opskrbljivala njemačke jedinice stacionirane na njenom području novčanim sredstvima u visini koja im je bila potrebna. Ta je suma, s obzirom na ekonomski potencijal NDH, predstavljala nesumnjivo golem teret, i pravila znatne probleme ustaškom vodstvu. Prema podatku ustaškog ministra financija Košaka, NDH je do kraja 1942. isplatila njemačkim oružanim snagama oko milijardu kuna, ali su prema drugim raspoloživim podacima ti troškovi bili mnogo veći, tako da su već 1941. godine premašivali spomenutu sumu.[144] Da bi se u financijskom pogledu smanjili ovi tereti NDH, Nijemci su potkraj 1942. pristali da se putem kliringa obavlja financiranje troškova njihovih vojnih snaga u NDH. To je značilo da su Nijemci za potrebne sume kuna, koje im je za izdržavanje vojske stavljala na raspolaganje vlada NDH, davali protuvrijednost u markama preko posebnog konta. U suštini, situacija je bila nepromijenjena jer Nijemci nisu

[138] Ta pitanja razrađivana su u člancima objavljivanim u spomenutom zborniku: Izgledi i problemi hrvatskog gospodarstva, n. dj.

139 više o tome usp.: *R. Brčić,* Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u NDH 1942-1943. godine (s posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala BiH), *Prilozi,* Sarajevo 1968, br. 4, 290-292.

[140] S. *Odić,* Vojnopolitički položaj okupatora i kvislinga i njihovih saradnika krajem 1943. godine, *Prilozi,* Sarajevo 1968, br. 4, 267. Prema podacima S. Kaschea iz NDH je izvezeno u Njemačku 1942. oko 200.000 tona, 1943. oko 150.000 tona, a 1944. oko 50.000 tona boksita. (IHRPH, MF 5, sn 163). Kasche također tvrdi i da se sva proizvodnja sirove nafte u NDH, čiji su izvori bili u zapadnoj Slavoniji, nalazila u rukama jedne njemačke firme.

[141] Više o tome usp. *N. Živković,* n. dj., 67-68.

[142] Prema službenim podacima NDH, proizvodnja mrkog ugljena opala je za 24% već 1941. u odnosu na 1940, a lignita za 11,4%. Navodi se da je niz ugljenokopa obustavio rad »radi djelatnosti odmetnika«. (Spomen-knjiga, n. dj., 294-296). Prema podacima Gospodarsko-prometnog odbora Sabora NDH, svi rudnici ugljena u NDH proizveli su oko dva i pol milijuna tona u toku 1941, a bilo je potrebno oko tri i pol milijuna tona, najviše zbog održavanja željeznica (1,200.000 tona godišnje). Zbog toga su Nijemci davali stanovite količine ugljena, najviše iz rudnika Trbovlje. (AH, Fond Sabora NDH, zapisnik sjednice spomenutog odbora, 15. X 1942, neregistrirano).

[143] Na području NDH bilo je ukupno oko 4.000 km željezničkog kolosjeka. Prema jednom izvještaju iz Sabora NDH, 1. VII 1942, do tada je bilo uništeno ili nesigurno za promet oko 1.700 km. (AH, Fond Sabora NDH, Kratki izvještaj užeg gospodarskog odbora).

[144] IHRPH, MF 4, sn 470-471, ist. mat. V. Košaka. *N. Zivković* navodi podatak da je do kraja 1941. za izdržavanje njemačke vojske u NDH isplaćena suma od 1.315,000.000 kuna.

davali protuvrijednost u svojoj valuti za dobivena novčana sredstva i robu u NDH, nego je ta protuvrijednost upisivana na račun okupacionih troškova. Tako su se doista potpuno besplatno podmirivale potrebe Nijemaca, iako je klirinški obračun pokazivao aktivnu bilancu u korist NDH.[145] Bio je to samo jedan od oblika sistematske eksploatacije, koju su Nijemci provodili i na drugim okupiranim područjima,[146] pa je to samo potvrda činjenice da je njemačka politika u stvari tretirala NDH kao i druga okupaciona područja. Troškovi izdržavanja njemačke vojske u NDH rapidno su rasli, postajući jedan od inflatornih faktora, koji su ubrzano rušili zamišljenu stabilnost kune. Tako je, prema podacima jedne analize u NDH, u godini 1943.43% novčanog opticaja otišlo na potrebe njemačke vojske.[147] Tržište je bilo potpuno poremećeno, jer su Nijemci imali izraziti prioritet u kupovanju potrebne robe, pošto su bili i najbolji platiše; tako su neposredno utjecali i na čitav sistem cijena, stvarajući još veću nestabilnost. Analiza pokazuje da su Nijemci nabavljali robu na tri načina: putem opskrbnih vojnih ustanova koje su plaćale maksimiranu cijenu; putem poluslužbenih povjerenika koji su imali nalog da plaćaju svaku cijenu; pljačkom po selima, gdje se kao ratni plijen odnosilo sve potrebno što je dolazilo pod ruku.[148]

Jedan od oblika sistema njemačke ekonomske eksploatacije na okupiranim područjima, bio je izvoz radne snage. Pitanje angažiranja radnika s područja NDH za rad u Njemačkoj, postavljeno je na dnevni red već početkom svibnja 1941, u sklopu prvih pregovora oko sklapanja ekonomskog sporazuma, te je dogovoreno da se u Njemačku pošalje ukupno oko 55.0000 radnika iz raznih krajeva NDH i različitih zanimanja, od poljoprivrednih i šumskih radnika do rudara i obrtnika.[149] Odmah je uslijedio prvi transport radnika iz Zagreba, a već do 25. lipnja 1941, otišlo ih je oko 20.000.[150] Uskoro su sklopljeni i novi sporazumi za izvoz radne snage iz NDH u Njemačku. Sredinom srpnja 1941. na zahtjev Nijemaca spomenuti broj o angažiranju radnika povećan je na 100.000, dok je u listopadu dalje povećan na 150.000. Tom prilikom, vlada NDH je izrazila želju da se povišena kvota od 50.000 realizira angažiranjem radnika srpske narodnosti, pravdajući to konstatacijom da se počinje vidljivije osjećati pomanjkanje radne snage.[151]

Osim tako ugovorene eksploatacije radne snage, često se događalo da je njemačka vojska bez znanja ustaških vlasti odvodila u Njemačku grupe radnika, među kojima je bilo i prilično maloljetnika.[152] Uza sve to, Nijemci su i dalje službeno insistirali da se poveća uvoz radne snage, pa je u veljači 1943. došlo do sklapanja novog sporazuma.[163] Pre-

[145] U tu svrhu osnovanje posebni konto »M«, preko kojega se vršio klirinški obračun s kursom 1:20, koji je prema nekim podacima ostao sve do sloma NDH, unatoč većem padu vrijednosti kune. To je moglo biti samo još jednim dokazom da Nijemci nimalo nisu bili zabrinuti zbog svojih klirinških dugovanja. (IHRPH, MF 5, sn 288, ist. mat. S. Kaschea).

[146] O tome usp. *B. Nikolajević,* Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata, Sarajevo 1956, 136.

[147] VII, Fond NDH, kut. 87-a, br. reg. 59/5, elaborat: Gospodarski odnosi s Njemačkom, datirano 10. II 1944. Prema izjavi M. Alajbegovića, koji je ujesen 1944, preuzeo funkciju ministra vanjskih poslova NDH, u to je vrijeme na spomenutom kontu »M« bilo oko dvije milijarde kuna mjesečno za potrebe njemačke vojske, što je imalo osobito jake inflatorne posljedice. (IHRPH, MF 5, sn 326, ist. mat. M. Alajbegovića).

[148] Elaborat u bilj. 147.

[149] Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 1-13.

[150] *Die deutsche Zeitung in Kroatien,* 20. V i 25. VI 1941.

[151] Diplomatski arhiv DSIP-a, NDH MVP-U. M. 648/41, elaborat MVP NDH.

[152] IHRPH, Fond NDH, MUP 1943, dopis Iseljeničkog odsjeka Preds. vlade, 15. IX 1943, neregistrirano.

[153] Isto. Do produženja ugovora o izvozu radne snage došlo je ponovo u kolovozu 1944. (Diplomatski arhiv DSIP-a, NDH MVP, Prav, ods. 1944-1714).

ma procjeni vlade NDH, siječnja 1944. u Njemačkoj je bilo oko 180.000 radnika s njenog područja,[154] a po nekim drugim izvorima, ukupan broj radnika, koji je s područja NDH vrbovan ili odveden na rad u Njemačku, prelazio je 200.000. Bilo kako bilo, činjenica je da su veće ili manje grupe radnika slane u Njemačku tokom 1944. i prvih mjeseci 1945. godine.[155] Prema načinu angažiranja bilo je nekoliko kategorija radnika na radu u Trećem Reichu. Jednom analizom vlade NDH, ti su radnici bili podijeljeni u ove grupe: a) dobrovoljci, b) radnici koji su upućeni iz sabirnih logora preko Državne iseljeničke službe s ugovorima, c) radnici koje je uputio UNS, d) radnici koje je odvela njemačka vojska, SS jedinice i organizacija Todt, e) ratni zarobljenici s područja NDH, 0 radnici upućeni na rad kao regruti i rezervisti, na temelju vojnih poziva sa ugovorima.[158] Posebno treba spomenuti zarobljenike s područja NDH, koji su se nalazili u logorima u Njemačkoj. Prema jednom izvještaju vladi NDH iz studenog 1941, u njemačkim logorima nalazilo se preko 50.000 zarobljenika od čega je oko tri petine bilo Srba, a oko dvije petine Hrvata.[157]

U ekonomsko-financijskom pogledu Njemačka se prema radnoj snazi, koja se doista »izvozila« iz NDH odnosila kao i prema svakoj drugoj robi. Nijemci su kao protuvrijednost za radnu snagu uplaćivali novac na klirinški obračunski račun. Vlada NDH je, prema tome, vlastitim novcima isplaćivala obitelji radnika na radu u Njemačkoj, što se obavljalo neredovito i neorganizirano, a na svom klirinškom računu zaduživala je Njemačku. Tako je i izvoz radne snage pridonosio poraznom ekonomskom efektu za NDH, koji se ogledao u stalno pasivnoj trgovačkoj bilanci i stalno aktivnoj platnoj bilanci. No, izvoz radne snage bio je konkretan doprinos NDH njemačkoj privredi, što znači daljnjem vođenju rata. Sama pak radna snaga dobivala je u Njemačkoj samo nužni životni standard (logorsko stanovanje i hrana).[158]

Ekonomska ovisnost NDH ubrzo se pokazala i prema Italiji. I ekonomski odnosi NDH i Italije temeljili su se na Rimskim ugovorima. Bilo je osnovano posebno mješovito »gospodarstveno povjerenstvo«, koje je počelo raditi još krajem svibnja 1941. godine. Ekonomski odnosi su se uspostavljali kratkoročnim privremenim ugovorima, obično na tri mjeseca, što je bila posljedica nepovjerenja Talijana u ekonomske mogućnosti NDH.

Izdržavanje talijanskih oružanih snaga na području NDH, bilo je jedno od najvažnijih pitanja. Sporazumom, sklopljenim potkraj listopada 1941, NDH je preuzela obavezu da opskrbljuje talijanske jedinice u tzv. operacionom području, tj. u drugoj i trećoj zoni. NDH se posebno »obvezuje da će ih opskrbljivati potrebnom količinom građevnog i gorivog drva, drvenog ugljena, krumpira, povrća, stočne hrane, mesa, masti i brašna«. Vlada NDH se obvezala »da će pribaviti koliko joj bude više moguće« prehrambenih artikala, a obećala je i da će staviti komandi 2. armije na raspolaganje određeni iznos u kunama, koji će se sporazumno utvrđivati svakog mjeseca, kako bi Talijani mogli kupovati namirnice. Istim je sporazumom utvrđeno da će roba, koja bude izvožena s područja NDH u talijansku zonu, biti oslobođena od carina i drugih nameta. Sporazumom je NDH posebno preuzela obvezu »obskrbe građanskog pučanstva Dalmacije«. Posebno

[154] Diplomatski arhiv DSIP-a, NDH, Prav. ods., br. 359.

[156] Tako jc, npr. u veljači 1945. upućeno 737 radnika. (VII, Fond NDH, kut. 87-a, br. reg. 11/6).

[156] Dokument u bilj. 154.

[157] VII, Fond NDH, kut. 234, br. reg. 35/1, dopis povjerenika V. Bosiljevića, 26. XII 1941.

[158] *B. Nikolajević*, n. dj., 137. Opširnije o broju radnika s područja NDH u Njemačkoj usp. i *B. Banović*, Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH u toku drugog svjetskog rata, Putovi revolucije, 1-2, 1963, 375-384.

je riješeno pitanje Rijeke, koja je dobila »extra clearing«.[159] Kako se vidi, Talijani su nametnuli NDH izvanredno velike obaveze u pogledu opskrbe i stanovništva u anektiranom području i vojnih snaga, koje su bile stacionirane na njenom teritoriju. Glavnina tih obaveza odnosila se na prehranu, što je u postojećim ratnim uvjetima, davalo posebnu težinu ekonomskim obavezama NDH.

Italija je pokazala poseban interes za iskorištavanje šuma. Talijani su na sastanku s predstavnicima vlade NDH, listopada 1941. u Zagrebu, kada je sklopljen spomenuti sporazum, izrazili zahtjev »da Hrvatska stavi na raspoloženje Italiji sve drvo i drveni ugalj, koji se nalazi u Gorskom Kotaru, a to je na stotine tisuća kvintala«. U vezi s tim zahtjevom šef talijanske delegacije, ministar Pietromarchi je tom prilikom »dobio potpuno jamstvo od poglavnika«. Talijani su se uz to zainteresirali i za obnovu relativno velike ali znatno oštećene tvornice u Drvaru; Pavelić im je i zato davao »široka jamstva«,[160] tražeći zauzvrat ratni materijal od Italije. Na sastanku s Cianom, sredinom prosinca u Veneciji, on je izjavio da je spreman da se Italiji dostavi »izvjesnu količinu željeza, stare mjedi i bronze (zvona pravoslavnih crkava)«, zatim potvrdio prijašnji pristanak za iskorištavanje šuma (navodeći osim Gorskog kotara i Liku), a nudio je i da rudnike lignita oko Zagreba preuzmu talijanske tvrtke.[161]

Već u siječnju 1942. uglavljen je sporazum po kojemu su Talijani dobili sva prava sječe šuma u zonama gdje su bile stacionirane njihove vojne snage. To se odnosilo na sve šumske površine, bez obzira u čijem su vlasništvu bile. Drvo je počelo odmah da se izvozi u Italiju, dok je ostavljeno da se »naknadno« sklopi ugovor o cijeni i postotku proizvoda, koja će NDH dobivati. Riječki prefekt T. Testa ocijenio je taj sporazum kao značajan uspjeh Talijana po tome »što mi slobodno raspolažemo s hrvatskim šumama«.[162] Talijani su »strateškim razlozima« opravdavali sve veću sječu šuma i izvoz drva, osobito u toku 1942.[163]

Ekonomska razmjena između NDH i Italije također se provodila klirinškim obračunom. Međutim, za razliku od one s Nijemcima, razmjena s Talijanima imala je negativnu bilancu za NDH. Talijani su procjenama svojih proizvoda što su se izvozili u NDH, stvorili aktivan saldo u svoju korist,[164] pa je NDH više ovisila ekonomski o Italiji negoli o Njemačkoj. S jedne strane, njen se klirinški dug sve više povećavao, a s druge, obaveze prema izdržavanju vojske rapidno su rasle. Do ožujka 1942, vlada NDH stavila je Talijanima na raspolaganje milijardu kuna za izdatke Druge armije.[165]

Ekonomska ovisnost NDH o Trećem Reichu i Italiji davala je pečat politici ustaških vrhova i još je više podređivala politici Berlina i Rima. Njeno je područje postalo cilj eksploatacije i s jedne i s druge strane. Navedeni podaci doduše ne pokazuju u cijelosti

[159] VII, Fond NDH, kut. 87, br. reg. 2/21-a. O primjeni tog sporazuma bilo je, među ostalim, govora na sastanku predstavnika NDH i Italije u Rijeci, 15. i 16. XI 1941. (VII, Fond NDH, kut. 195, br. reg. 37/1).

[160] *M. Korlević,* Nekoliko dokumenata o spekulativnim privrednim makinacijama s dinarima riječkog prefekta Temistokla Teste u 1941. godini, *Anali* Jadranskog instituta, sv. III, Zagreb 1961, 483.

[161] VII, Fond NDH, kut. 213, br. reg. 1/7.

[162] *M. Korlević,* n. dj., 484-485.

[163] Kad je predstavnik NDH kod Druge talijanske armije pokušao intervenirati, odgovoreno mu je »da Zapovjedništvo 2. Armate smatra nepoželjnim posredovanje u ovakvim pitanjima, pa ih ne uvažava«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 188, dopis D. Sinčića, 27. VII 1943).

[164] Talijani su u NDH izvozili tkanine, rukotvorine, vrtlarsko-voćarske proizvode, povrće, vino, južno voće, strojeve. (VII, Fond NDH, kut. 87, br. reg. 1/3).

[165] Izvor kao u bilj. 162.

stupanj te eksploatacije, a zasad je to još nemoguće preciznije i detaljnije odrediti. Neosporno je, međutim, da je NDH bila područje uvijek široko otvorenih vrata za ekonomsku eksploataciju dviju glavnih sila Osovine.

No, javljale su se također nesuglasice i suprotnosti između Nijemaca i Talijana oko ekonomske eksploatacije NDH. Podjela NDH u interesne strateške sfere nije se poklapala s njenom podjelom u ekonomskom pogledu; svaka je strana težila da stvori što veći vlastiti utjecaj, a time i što veću mogućnost eksploatacije. Raznovrsna njemačka eksploatacija NDH izazivala je podozrenje i nezadovoljstvo kod njenog talijanskog partnera, u toliko više što su Nijemci svojedobno izjavili da nemaju posebnih političkih pretenzija prema tome dijelu Balkana.[166] S druge strane, Nijemci su u svojim ocjenama sve teže privredne situacije NDH, glavnu krivnju pripisivali Talijanima. Ciano je možda najbolje izrazio postojeće stanje, kad je u studenom 1941, zapisao u svom dnevniku da, što se tiče NDH, »danas više ne postoji talijansko-hrvatski već naprotiv talijansko-njemački problem. Hrvatska je predmet spora, ali mi niti možemo niti hoćemo, da zbog Hrvatske dođe do trzavica«.[167] Ipak, talijansko-njemačke nesuglasice oko NDH nisu mogle ozbiljnije narušiti odnose dviju strana. One prije svega privlače pažnju što se pomoću njih može potpunije i dublje shvatiti konkretna situacija na području NDH, pa su u toliko zanimljivije pojedine ocjene i izjave, a osobito one što ih je davao general Glaise.

Izvještavajući u ožujku 1942. o situaciji u NDH, on se kritički osvrće na njene ekonomske odnose s Italijom. Eksploatacija koju vrše Talijani za njega je »najteža prepreka za neku razboritu hrvatsku privrednu politiku«. Navodeći da NDH »mora« hraniti 300.000 pripadnika talijanskih okupacionih snaga, Glaise posebno govori o pravoj pljački koju su Talijani bezobzirno razvili duž 700 km granice NDH, koja je potpuno otvorena »prema jednoj u svemu gladnoj i bezobzirnoj pljačkaškoj sili kao što je to Italija«.[168] Nešto kasnije, u svibnju 1942, Glaise uspoređuje izdatke NDH za izdržavanje njemačkih i talijanskih okupacionih snaga. Prema njemu, Nijemci stoje NDH mjesečno oko 4 milijuna njemačkih maraka, dok je Talijani koštaju barem 30 milijuna maraka mjesečno.[169]

Sami pak prihodi NDH neprestano su se smanjivali. Glavni izvori tih prihoda trebalo je da budu izravni i neizravni porezi, što su se ubirali od industrije, trgovine i obrta. Međutim, industrijska proizvodnja na području NDH od samog je početka bila pogođena mnogim okolnostima, a s daljnjim razvojem situacije rapidno se smanjivala. Na području NDH bilo je u početku oko 1.600 poduzeća industrijskog značaja sa 2.236 pogona. Najveći broj pogona otpadao je na poljoprivredno-prehrambenu granu (26,2%), a zatim su slijedile drvna industrija (20,30%), tekstilna (10,33%), rudarstvo (5,86%), kemijska (5,55%), metalna (5,37%), te nekoliko drugih, manjeg značenja.[170] Zasad nema drugih podataka, koji bi dali potpuniju sliku o jačini i ekonomskoj važnosti pojedinih grana. Zbog toga se ne može točnije utvrditi broj zaposlenog radništva, uloženog kapi-

[166] *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 70, u vezi s tim daju ovaj zaključak: »Prema tome, stereotipno njemačko uvjeravanje da se Njemačka 'politički ne interesira za Hrvatsku' nije imalo mnogo smisla. Zbog toga su, i onako nepovjerljivi talijanski partneri, Nijemce smatrali dvoličnima«. Koliki su, međutim, stvarni interes Nijemci pokazivali za NDH vidljivo je i iz izjave Ribbentropa na sastanku s Cianom u prosincu 1942. On je tom prilikom rekao da Njemačka ima »trostruki interes u pogledu Hrvatske: (1) u njoj ne smije nastati nikakvo gnijezdo otpora; (2) željeznička veza preko Hrvatske mora ostati u prometu; (3) ekonomski odnosi (naročito dovoz boksita) moraju ostati osigurani«. (Prema *B. Krizman,* Hitlerov »Plan 25«, n. dj„ 127-128).

[167] *G. Ciano,* Dnevnik, n. dj., 281, zabilješka od 19. XI 1941.

[168] VII, NAV-N-T-501, 264/1087-93, izvještaj od 26. III 1942.

[169] VII, NAV-N-T-501, 266/79-92, izvještaj od 19. V 1942.

[170] *D. Cutvarić,* Razvojne smjernice hrvatske industrije, zbornik: Izgledi i problemi hrvatskog gospodarstva, n. dj., 128.

tala, vrijednosti proizvodnje, kapaciteta postrojenja itd. Uostalom ti su se podaci iz dana u dan mijenjali, pokazujući samo jednu konstantu: sve očitije smanjenje industrije i njene proizvodnje.

Neposredno nakon osnutka NDH ovakvo je bilo ulaganje kapitala u industrijska poduzeća: na inokosne tvrtke otpadalo je 37,84% pogona, na dionička društva 29,74%, ana dionička trgovačka društva 18,38% ukupnog broja pogona. Ostali sudionici kapitala bili su znatno slabiji. Tako je npr. na državna poduzeća otpadalo samo 2,82% pogona. Dok su inokosne tvrtke i javna trgovačka poduzeća imale najviše svojih pogona u poljoprivredno-prehrambenoj, drvnoj i tekstilnoj proizvodnji, dionička društva su bila najviše zastupljena u građevnoj, drvnoj i tekstilnoj, te metalnoj i kemijskoj.

Inače, glavnina kapitala pripadala je dioničkim društvima, kojih je, prema službenoj statistici, u NDH bilo sredinom 1941. godine 718. Od tog broja bilo je 324 industrijska, 128 trgovačkih, 143 bankarskih, 14 parobrodarskih i 109 poduzeća različitog karaktera. Najveći dio kapitala otpadao je na industriju (67,28%), a zatim na bankarstvo (17,38%). Najveće udjele stranog kapitala u industriji na području NDH, imale su Švicarska, SAD, Njemačka i Velika Britanija. Procjenjujući taj kapital, ustaše su u grupaciju stranaca uvrstili i Srbe, stavljajući ih po jačini sudjelovanja na treće mjesto, iza Švicarske i SAD. Prema istim podacima, Hrvati su u dioničkim društvima imali oko 50,5% od uloženog kapitala, »razni ostali arijevci« oko 39% (od toga Srbi oko 13%), Židovi oko 7%, te ostali oko 3,5%. Trgovina je dobrim dijelom bila u rukama Zidova (oko 23%). Na osnovu tih podataka slijedio je zaključak da je privreda, zatečena na području NDH, bila »u znatnom dielu u nehrvatskim rukama«.[171] Zagovarala se potreba što ubrzanijeg procesa otpadanja »nenacionalnih elemenata uz predaju priradnih (tj. privrednih, - F. J.) poduzeća u hrvatske posebničke ili državne ruke«.[172] Parola o prijekoj potrebi »arizacije i ponarođivanja industrijskih poduzeća, kako bi se na taj način iz hrvatskog prirada odstranili nenarodni i nearijski elementi«,[173] bila je samo kamuflaža mnogobrojnih makinacija i spekulantskih akcija pojedinaca i grupa u prisvajanju tuđe imovine. I sama vlada NDH pokazivala je sve veći interes za ulaganje kapitala u pojedina poduzeća, postavši akcijom »arizacije i ponarođivanja« najjači vlasnik mnogobrojnih poduzeća.[174]

Glavni uzroci rapidnog smanjivanja industrijske i obrtničke proizvodnje te trgovine bili su sve osjetnije pomanjkanje sirovina, nestašica radne snage i stručnog osoblja, sve veće uništavanje postrojenja, kao i sve veći broj upropaštenih poduzeća krivnjom postavljenih povjerenika.

NDH je računala na takse, pristojbe i monopol, ali se ubrzo pokazalo da će i to jako podbacivati. Istina, mnogim su odredbama bila široko zasnovana razna novčana opterećenja, ali od njih nije bilo prihoda, jer je »vlast NDH ograničena na glavni grad Zagreb i nekoliko većih pokrajinskih mjesta, u kojima su jake ustaške i njemačke oružane posade«, dok se izvan tih područja nije mogla provoditi sistematska i kontinuirana kontrola.

Logična posljedica takvog stanja bila je sve veća inflacija. Na povećanje opticaja kune prvenstveno je utjecalo sve veće opterećenje za izdržavanje njemačke i talijanske vojske. To najbolje svjedoče sume koje je Hrvatska državna banka isplaćivala okupacionim snagama. Tako je do kraja 1942. za izdržavanje njemačke vojske isplaćeno

[171] *J. Mrzljak,* Struktura dioničkog kapitala u Hrvatskoj, Ekonomist, 5/1942,161-168; Spomen-knjiga, n. dj., 245.

[172] Spomen-knjiga, n. dj., 247.

[173] Kao u bilj. 170 str. 131.

[174] Prema podacima koje donosi /. *Mrzljak,* n. dj., NDH je do sredine 1942. sudjelovala u 41 dioničkom društvu.

2.315,000.000, a do sredine 1942. za talijansku Drugu armiju 1.450,000.000 kuna.[175] Službeni podaci o opticaju kune, što ih je Hrvatska državna banka počela objavljivati sredinom 1943, pokazuju slijedeću sliku:[176]

Do polovice 1941.	7.000,000.000	kuna
Prosinac 1941.	8.532,000.000	„
Do polovice 1942.	14.000,000.000	„
30. travnja 1943.	22.340,000.000	„
30. lipnja 1943.	24.195,000.000	„
31. kolovoza 1943.	28.268,590.000	„
30. studenog 1943.	38.464,000.000	„

Prema raspoloživim podacima, početkom 1945. opticaj novca u NDH prekoračio je 150 milijardi kuna. Svaki mjesec zatim NDH je izdavala novih 20 milijardi, od koje sume je 15 milijardi išlo na izdržavanje njemačke vojske, a 5 milijardi za vlastite potrebe.[177]

Rapidno opadanje rudarske proizvodnje, također je bilo jedan od važnijih faktora ekonomske nestabilnosti NDH. Ujesen 1943. službeno je konstatirano da je uslijed djelovanja snaga NOP-a najvećim dijelom prestala ili je osjetno smanjena proizvodnja svih rudnika željeza i ugljena u Bosni, da su uništene željezare u Zenici i Varešu, te solane u Kreki kraj Tuzle.[178] Podaci o ubrzanom opadanju proizvodnje ugljena jasno pokazuju u kakvu je ekonomsku situaciju zapala NDH. Dok je u ožujku 1943. proizvedeno oko 220.000 tona ugljena, u listopadu 1944. proizvodnja je pala na oko 30.000 tona, što je značilo da je bila paralizirana za više od 90%.[179]

Posebno je akutno postalo pitanje prehrane. Ono je gotovo stalno bilo na dnevnom redu Gospodarskog odbora Sabora NDH. Prema riječima Totha, u svibnju 1942, za potrebe NDH bilo je potrebno oko 106 vagona žita dnevno, »a država je u stanju da prikupi sada između 10 i 50 vagona zakonitim otkupom viškova«. Spomenuti odbor konstatirao je da je u 1942. godini zasijano oko 45% površina manje nego 1941. godine. Ocjenjivano je da uzroci teškom stanju oko prehrane leže u tome »što na vrieme nisu bili prikupljeni viškovi prošlogodišnje žetve«, te što postoji veliki raskorak između cijena po kojima je plaćano proizvođačima i onih po kojima se prodavalo potrošačima, pri čemu su najviše koristi imali posrednici špekulanti. Premda se računalo da će kriza oko prehrane prestati nakon ove žetve, ipak se dogodilo suprotno.[180] Rastrganost teritorija NDH uslijed jačanja NOP-a, tj. stvaranjem oslobođenih područja, bez obzira na to jesu li bila privremenog ili trajnijeg karaktera, postala je presudan faktor, koji je sprečavao bilo kakvu sistematičniju organizaciju proizvodnje žitarica i njihove raspodjele. Toth je pred Gospodarskim odborom Sabora u rujnu 1942. izjavljivao: »Prvi uvjet gospodarskog rada i prehranbene politike je mir u zemlji. Mi mira u zemlji nemamo i to me zabrinjuje. (...) Danas se od Bjelovara redom zatvaraju stanice i uobće ne funkcioniraju ni Garešnica, ni Pitomača, ni Pakrac, ni Daruvar, a s Vukom (misli se na župu Vuku, koja je obuhvaćala Srijem, F. J.) nemam ni telefonske veze, a ni s Bilogorom ne mogu razgovarati.

[175] IHRPH, Fond NDH, kut. 521, elaborat: Referat o valuti NDH, bez datuma.

[176] *V. Horvat,* Poljodjelstvo Hrvatske za rata, zbornik: Izgledi i problemi hrvatskog gospodarstva, n. dj., 30-31.

[177] IHRPH, Fond NDH, kut. 520, elaborat: Valutni problem, datiran 31.1 1945. S tim podacima se u osnovi podudara i podatak koji daje Košak. Prema njemu, opticaj novca u NDH porastao je u vrijeme dok je on bio ministar financija, na oko 18 milijardi, a za vrijeme njegova nasljednika D. Totha na oko 250 milijardi. (IHRPH, MF 4, sn 435).

[178] IHRPH, Fond NDH, kut. 313, Izvještaj obavještajne službe za listopad 1943. god.

[179] IHRPH, Fond NDH, kut. 520, elaborat: Izvještaj o rudnom blagu, XI 1944. god.

[180] Opš. usp. *F. Butić-I. Jelić,* Prilozi za proučavanje historije NDH, n. dj.,

Požeška kotlina je ugrožena«. A baš u to vrijeme stvarao se novi sistem pribavljanja potrebnih količina žitarica. Trebalo je da svaka župa bude zadužena za određenu količinu, a prema zasijanim površinama i prinosu. Tako je npr. trebalo da župa Vuka, tj. Srijem, bude obvezana količinom od 12.000 vagona kukuruza.[181] Uoči žetve 1942. ustaška propaganda je posebno apelirala na seljaštvo iz žitorodnih krajeva da predaje viškove. Obavljala se ubrzana priprema, jer nije bilo gotovo nikakvih zaliha. Pavelić je u listopadu 1942. izdao posebnu okružnicu, kojom je naređivao da vlasti moraju sve snage usredsrediti na sakupljanje i otkup živežnih namirnica, a čitava ta akcija treba da se obavlja isključivo pod nadzorom župana, osim područja u kojima izvršnu vlast imaju Nijemci.[182] Budući da ti napori nisu dali željene rezultate, »pošto seljaci bez oružane pratnje neće da predaju viškove«, odlučeno je da se ona provodi uz pomoć vojne sile.[183] Slično je bilo i sa žetvom 1943. godine. Na sastanku, koji je potkraj srpnja te godine organizirao Artuković kao ministar unutrašnjih poslova, konstatirano je vrlo teško stanje oko sakupljanja žetve. Iako je bilo ocijenjeno da je žetva rekordna, žito se teško prikupljalo, zbog dobro organiziranih akcija partizana. Jedini izlaz bilo bi angažiranje vojnih snaga, koje su osobito potrebne na području Varaždina, Petrinje, Bjelovara, Osijeka, Nove Gradiške, Broda, Vukovara, Bijeljine, Brčkog, Banja Luke.[184] Spominjanje tih područja najbolje govori kako su glavni žitorodni krajevi u mnogome postali nedostupni sprovođenju neke šire akcije ustaških vlasti.

Takvo akutno stanje s raspoloživim količinama hrane, nastojalo se bar donekle popraviti traženjem pomoći od savezničkih država. Unatoč obećanju Nijemaca da će do nove žetve ljeta 1942, pokriti manjak žitarica od oko 3-4.000 vagona iz vlastitih zaliha, prispjelo je tek oko 10% žita.[185] Zbog toga se istodobno pokušalo doći do određenih količina hrane, prvenstveno kukuruza, nabavkom iz Rumunjske, ali ni ta akcija nije polučila neke veće rezultate.[186]

Osobito je ozbiljno stanje bilo u stočarstvu i opskrbi stočnim proizvodima. Tako je, prema nepotpunim službenim podacima broj goveda na području NDH spao do 1943. u odnosu na stanje 1938. godine od 1,750.000 na oko 700.000 grla, broj svinja od 1,300.000 na oko 600.000, konja od oko 600.000 na 250.000. Ustaške vlasti su se žalile da njemačka vojska nanosi najveću štetu stočarstvu.[187]

Takvo akutno stanje u prehrani utjecalo je na nagli porast životnih troškova. Prema službenim podacima, troškovi života porasli su od 1. rujna 1939. do sredine 1944. za 60 puta, dok su radničke nadnice porasle u prosjeku za 8 puta.[188] Stalni i ubrzani porast cijena, uslijed nestašice živežnih namirnica, nestabilnog prometa i velike spekulacije, postao je svakodnevna pojava.

Glavne političke i vojničke ličnosti bile su svjesne teškog ekonomskog stanja NDH, koje je paraliziralo sprovođenje bilo kakvih ozbiljnijih mjera. U svom izvještaju o situa-

[181] AH, Fond Sabora NDH, Zapisnik XVIII sjednice Užeg gospod, odbora sabora, 29. IX 1942.

[182] IHRPH, Fond NDH, kut. 3, okružnica od 26. X 1942.

[183] IHRPH, Fond NDH, kut. 3, okružnica od 18. I 1943.

[184] AH, Min. nar. gospodar. NDH, M-fasc. 17, 1484/43, 29. VII 1943.

[186] AH, Fond Sabora NDH, Kratki izvještaj Užeg gospodar, odbora, 1. VII 1942.

[186] U svibnju 1942. Toth je tek isposlovao razmjenu 2.000 tona sirovog željeza za 100 vagona prosa, a nešto kasnije je ministar Cabas, prikazujući u Bukureštu stanje u NDH najcrnjim bojama (glad), uspio dobiti samo 100 vagona kukuruza i manju količinu svinjskog mesa te nekih drugih žitarica. (IHRPH, MF 2, sn 206-222, tjedni izvj. poslanika u Bukureštu od 18. V do 14. VI 1942).

[187] IHRPH, Fond NDH, kut. 519, Predstavka Središnjice za promet stokom J. Balenu, 22. VII 1943.

[188] AH, Fond Sabora NDH, dopis V. Blaškova 16. VI 1944.

ciji u NDH, srpnja 1943, njemački zapovjednik Liithers konstatira da se poljoprivreda, šumarstvo i rudarstvo, kao »najvažnije privredne grane« NDH, »mogu sve manje iskorištavati, zbog povećanog nastupanja bandi (misli se na NOP, F. J.) u različitim dijelovima zemlje«.[189] O stanju privrede NDH, još uvjerljivije svjedoči izvještaj ustaškog ministra Balena, što gaje podnio predsjedniku Sabora NDH u prosincu 1943. godine. Baien kaže da se NDH u privrednom pogledu nalazi u »tako teškom položaju, da je potpunoma neizvjesno, kako dugo ćemo još moći naše gospodarstvo uzdržavati od propasti, a sigurno je, da bi iz gospodarske propasti usliedila i obća narodna propast. Naša država nikako ne može doći u položaj, da bi mogla proizvoditi i prevoziti ona dobra, za čiju proizvodnju i prievoz ima najbolje preduvjete. Ona se ne može nikako gospodarski oporaviti i ojačati u tolikoj mjeri, da bi proizvodnja i prievoz barem i približno odgovarali istinskim mogućnostima našeg narodnog gospodarstva. No i tim nije položaj sasvim označen. On se iz dana u dan sve više pogoršava. Nesigurnost je sve veća, a osobito se u novije vrieme pojavila u nečuvenoj mjeri na našem glavnom proizvodnom području između Save, Kupe, Drave i Dunava, dakle u području gdje se biele žitarice proizvode gotovo isključivo, mahunasti plodovi i krumpir u najvećoj mjeri, a i ostale sirovine, kao drvo za ogrjev i tehničko drvo, ugljen, stočarski proizvodi, masti, tekstilne sirovine itd. u znatnim količinama«.[190]

[189] VII, NAV-N-T-314, F-554/536-44, izvještaj Lüthersa, 18. VII 1943.
[190] *F. Butić-l. Jelić,* Prilozi za proučavanje historije NDH n. dj., 353-354.

Dio treći

NAPORI ZA ŠIRENJEM I UČVRŠĆENJEM DRUŠTVENO-POLITltKE OSNOVICE USTAŠKOG REŽIMA

TUMAČENJE OSNIVANJA NDH KAO KONAČNOG NACIONALNOG OSLOBOĐENJA HRVATSKOG NARODA

Pitanje hrvatske državnosti u koncepciji ustaštva

Cin proglašenja Nezavisne Države Hrvatske davao je i osnovni poticaj javnom proklamiranju glavnih postulata političkog programa ustaškog pokreta. Služeći se propagandom toga čina kao takvog »historijskog događaja«, koji treba da bude najsudbonosniji međaš u povijesti hrvatskog naroda, ustaše su, u odnosu na emigrantsko razdoblje, ovaj put mogli šire i jasnije razraditi svoje bitne programatske koncepcije. Razmatranje tih koncepcija može se svesti na dvije osnovne grupe pitanja: 1. Pitanje hrvatske državnosti i uloge ustaša u vezi s tim; 2. Pitanje izgradnje »novog društvenog poretka« u ustaškoj državi.

Od samog početka došla je osobito do izražaja težnja ustaša da se javno ukaže na »povijesno značenje borbe« ustaškog pokreta za očuvanje tisućugodišnjeg kontinuiteta hrvatske državnosti, te da je ta borba u travnju 1941. bila »okrunjena stvaranjem nezavisne hrvatske države«. U takvoj težnji nije se ni malo ustručavalo da se u ideologiji ustaštva nalazi što dublje historijsko korijenje. Nastojalo se što više isticati kako je ustaštvo, i kao ideologija i kao politička akcija, prirodan nastavak vjekovne borbe hrvatskog naroda za oslobođenje i nezavisnost, koja se simbolizirala pojedinim značajnim historijskim ličnostima. U svom prvom javnom govoru u Zagrebu, 21. svibnja, Pavelić je isticao: »Braćo Ustaše! Hrvatski je narod doživio svoje veliko i slavno uskrsnuće. Nu svatko znade, da to uskrsnuće nije došlo preko noći. Bilo je dugi niz desetljeća, i stoljeća i priprava za to hrvatsko narodno i državno uskrsnuće. Kroz vjekove u vremenu ropstva, u vremenu okrnjene slobode, hrvatski je narod davao iz svoje sredine sinove, koji su bili preteče, koji su pa i čitav svoj život radili i borili se za ono, što mi danas imamo. Nu napose u posljednjih 20 godina Hrvatski je narod dao iz sebe borce, dao iz sebe sinove, koji su pripravljali zadnje puteve, koji su učinili zadnje čine, zadnja djela za potpuno oslobođenje hrvatskog naroda.

Mi kao zahvalni sinovi hrvatskog naroda prigibamo svoja koljena pred svima onim velikanima, pred svima onim po imenu znanima, i onima po imenu neznanima, koji su kroz vjekove i kroz desetljeća uzidali svoje živote u temelje Nezavisne Države Hrvatske. Od Petra Svačića, od bega Gradaščevića, od Zrinskih i Frankopana, do Ante Starčevića i Eugena Kvaternika, od Stjepana Radića do Stipe Javora i do onih, koji su u samome času oslobođenja svoju krv, svoje živote za slobodu hrvatskog naroda i Hrvatske Države dali, mi se klanjamo, klanjamo se pred njihovim velikim uspomenama pred njihovim sjenama i kličemo: Slava im!«[1]

[1] *Ustaša,* 22. V 1941.

U skladu s tim ustaše su posebno razrađivali svoje poglede na prošlost hrvatskog naroda. Takva tumačenja postajala su značajan dio ustaške propagande u NDH. Trebalo je da ona postanu argumenti kojima se željelo opravdavati pojedine konkretne postupke. Valja ukazati na neka osnovna obilježja tih pogleda i tumačenja.

Polazna točka bilo je iznalaženje i naglašavanje izuzetnih posebnosti i svojstava po kojima se Hrvati bitno razlikuju od drugih južnoslavenskih naroda, u prvom redu od Srba. Najviše je ustaše zaokupljala ideja o hrvatskoj državi. Pri tome se polazilo od isticanja »državotvorne sposobnosti« Hrvata, koja dolazi do izražaja odmah po njihovu doseljenju. Nalazeći argumente za »povijesni značaj ustaške revolucije«, jedan od ustaških ideologa Ivo Bogdan, pisao je: »Kad su u vrieme velike seobe naroda Hrvati došli u svoju južnu sunčanu domovinu, donieli su sobom svoje vlastite ustanove i svoja prirođena, u krvi ucjepljena svojstva. Hrvati se, za razliku od drugih naroda slavenskoga govora, odmah rano u Srednjem vieku javljaju kao narod sa svojom vlastitom državom. To je bio jedan od glavnih povoda za postavljanje tvrdnja o neslavenskom podrietlu Hrvata. Bez obzira na različita mišljenja o tome pitanju ostaje istina, da su Hrvati kroz 13 stoljeća u težkim i pretežkim prilikama održali svoju državnost. Drugi narodi su i u manje težkim prilikama podlegli, izgubili svoju državu i potonuli u naplavinama poviesti a Hrvati su se održali i kao država i kao narod. Kratko razdoblje 1918-1941. u trinaest stoljeća poviesti Hrvatstva samo je kratka pojava, to više što poslije toga dolazi do tako snažnoga i dugo neviđenoga proplamsaja hrvatskih praiskonskih državotvornih svojstava«.[2]

Slično je tu tezu obrazložio i Eugen Sladović, ustavni teoretičar NDH: »Hrvatski je narod došao u svoju domovinu kao potpuno slobodan narod , i tu u vrieme seoba naroda vlastitom pobudom, te je tu zemlju osvojio i svojom za uviek učinio. Hrvatski je narod u svoju domovinu Hrvatsku došao podpuno (obiteljski i vojnički) organiziran, te je odmah nakon dolazka osnovao svoju vlastitu državu sa svim obilježjima državnosti. Hrvatski je narod svoju vlastitu državu Hrvatsku - osnovanu već onda, kad su mnogi drugi narodi živjeli još podpuno neorganizirani - održao kroz stoljeća, pa do konca prošlog svjetskog rata, a nije se, kao ni prava na nju, nikad odrekao - pa ni koncem svjetskog rata - i to nikakvim činom, ni nikakvom zakonitom odlukom, niti je to svoje pravo prenio na nekoga drugoga«.[3]

Politički tendenciozne teze o neslavenskom porijeklu Hrvata davale su važno obilježje ustaškoj propagandi. U novoj situaciji, one su potpuno gubile i onaj privid tobožnje akademske diskusije prije rata,[4] poprimivši izrazitu rasističku tendenciju s glavnim ciljem da se ukaže na nespojivost bilo kakvog zajedničkog života Hrvata i Srba. Bio je to ujedno i glavni korak u razradi teorije o totalno negativnoj ulozi Srba u povijesti hrvatskog naroda.[5] Srpski narod je označen kao izvor svega zla koje je hrvatski narod proživljavao u svojoj višestoljetnoj borbi za nacionalno oslobođenje. U svom prvom inter-

[2] *I. Bogdan,* Povijesni značaj ustaške revolucije, *Spremnost,* 10. IV 1942.

[3] *E. Sladović,* Ustavni temelji hrvatske države, *Spremnost,* 26. IV 1942.

[4] Usp. o tome *F. Jelić-Butić,* Ustaški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje, n. dj., 188-189. U NDH se u publicistici razvila prilična diskusija o porijeklu Hrvata, kojoj su glavno obilježje davale teze o izvanslavenskom porijeklu. Glavni sudionici u diskusiji bili su F. Lukas (uvodno poglavlje u knjigu: Zemljopis Hrvatske, sv. I, Zagreb 1942), I. Guberina (Pravi razlog seobe Hrvata, *Hrvatska smotra,* 3—4/1943; Kada i kako su pokršteni Hrvati, *Hrvatska revija,* 7/1941 i drugi članci u istim časopisima), S. Vitković (Sviest o državi, *Hrvatska smotra,* 6-10/1944), K Krstić (Narod, država, nacionalizam, *Hrvatska smotra,* 11-12/1944).

[6] U govoru održanom u povodu 100-godišnjice Matice hrvatske, u srpnju 1943, njen tadašnji predsjednik F. Lukas označio je Srbe u Hrvatskoj kao »useljeni sloj stanovništva«, koji je »uz male vriedne izuzetke bio trajno negativan u razvoju hrvatskog naroda«. (*F. Lukas,* Ličnosti - stvaranja - pokreti, Zagreb 1944, 237).

vjuu jednom talijanskom novinaru, 13. travnja 1941, prilikom samog prijelaza preko jugoslavensko-talijanske granice na putu u Zagreb, Pavelić je izjavio: »Mi nemamo i nikad nismo imali nikakve veze sa Srbima. Od Srba se razlikujemo i po religiji i po fizičkom izgledu. Teško je pobrkati jednog Hrvata sa Srbinom. Mi nismo Slaveni«.[6] Dakako da je težište te ustaške propagande bilo prvenstveno usmjereno protiv srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, tj. području koje je obuhvaćala NDH.[7]

Spomenute rasističke tendencije odnosile su se i na Židove. Međutim, treba istaći da je antižidovska kampanja u NDH bila pod neposrednim utjecajem antisemitske teorije i politike njemačkog nacizma.[8]

Tako formulirana i propagirana teorija o stvaranju samostalne hrvatske države kao isključivog životnog prostora hrvatskog naroda, bila je jedan od temeljnih postulata programa ustaša u NDH. Taj će program istodobno nalaziti i konkretnu primjenu u političkoj praksi.

U daljnjoj ideološkoj razradi takvog programa, s težnjom da mu se dade što uvjerljivija historijska argumentacija, značajno je mjesto zauzimala vrlo isključiva teza o sudbinskoj orijentaciji hrvatskog naroda prema zapadnoj evropskoj kulturi i civilizaciji. »Sav politički i duhovni razvoj hrvatskog naroda - pisao je ustaški ministar i jedan od ideologa Julije Makanec - tekao je više od 1000 godina u krilu europske kulture i europskoga shvaćanja, te možemo reći, da Europa predstavlja duhovni i politički medij, unutar kojega jedino može hrvatski narod slobodno razvijati svoju nacionalnu i kulturnu osobnost«.[9] Prema I. Bogdanu: »Hrvatska zapadnjačka životna orientacija tokom stoljeća radi toga što je odgovarala duboko usađenim hrvatskim sklonostima postala je sadržajem Hrvatstva«. Posebno je pak teza o presudnoj povijesnoj ulozi Hrvata u višestoljetnoj obrani evropskog Zapada, bila eksploatirana kao izrazita politička parola. »Za ljubav održanja svega onoga što je sačinjavalo najprešniju bit Hrvatstva naši su djedovi imali snage, da se stoljećima krvare u stotinama bitaka i okršaja s Osmanskim carstvom. Možemo voditi bezplodne razprave, da li bi možda bilo bolje, da su se Hrvati odrekli uloge mrtve straže na braniku Zapada i da su tu ulogu prepustili kome drugome, ali ostaje činjenica, da Hrvati toga nisu učinili, a to znači, da su za to imali razloga, da im je tako nalagala sviest i savjest (.. .)«.[10]

[6] Istom je novinaru Eugen Kvaternik izjavio da ime Hrvat dolazi od arhaičnog izraza »Hroatang«, što »po prilici znači 'gotski ratnik'«. *(Il Giornale d'Italia,* 15. IV 1941).

[7] U spomenutom govoru F. Lukas je posebno razradio tezu o karakteru i ulozi »useljenog življa« na hrvatskom etničkom prostoru. On dijeli spomenuto stanovništvo u dvije zasebne skupine, prema pravcu useljavanja, tj. na istočnu i zapadnu. Pod istočnom skupinom podrazumijeva Srbe, a pod zapadnom Nijemce, Slovake, Slovence, Čehe i Mađare. »Prva skupina, sa zapada, našla je kod nas više od rođene grude; dapače je za mnoge od njih ova zemlja postala drugom domovinom, te je većina njih suosjećala s domaćim življem u dobru i zlu, dok je iztočna skupina ostala trajno tuđa duši ovoga naroda kao i predaji ove zemlje, koja im je bila i ostala samo rođenom grudom. Zato oni ne rade za slobodu i kulturu te zemlje i naroda među kojim žive, osim, riedkih pojedinaca, koji osjetiše svoju etičnu dužnost: štoviše, uviek su stajali na strani ugnjetača i protivnika autohtonog stanovničtva, pa su pomagali Osmanlijama kao uništavači starosjedilačkih naselja, Beču u rušenju hrvatske autonomije, Madžarima u otimanju hrvatske slobode, talijanašima u primorju u doba izgrađivanja hrvatskog preporoda u Dalmaciji i redom svim tuđincima, koji su išli za uništenjem hrvatskog naroda u njegovoj vlastitoj zemlji«. (Kao u bilj. 5, str. 236-237).

[8] Osvrćući se na ulogu Židova u povijesti hrvatskog naroda Lukas je isticao da se ta »skupina stanovničtva (...) po svome selitbenom instinktu, sa stranim osobinama i religiozno-pravnim duhom nije mogla ukorieniti u zemlji, niti sklopiti s narodom, među kojim živi, te prema tome nije preuzela njegove nacionalne ideale. Takvim svojim shvaćanjem i međunarodnim vezama po sebi raztvara ona nacionalnu ideju (...)«. (Isto, 236).

[9] *J. Makanec,* Hrvatski vidici, nacionalno-politički eseji, Zagreb 1944, 19.

[10] Usp. bilj. 2.

Najuže se na to nadovezivala i teza o istočnoj granici hrvatske države na Drini, koja ujedno ima i ulogu granice »dvaju svjetova«. U intervjuu dopisniku talijanske agencije »Štefani«, u Karlovcu, 14. travnja 1941, tj. pred sam ulazak u Zagreb, Pavelić je izjavio: »Prirodna granica dviju država (tj. Hrvatske i Srbije, nap. F. J.) je na Drini i ostaje ista kao i ona koja je dijelila Istočnu imperiju od Zapadne imperije. Današnje obnavljanje hrvatske nezavisnosti ima svoju osnovu u historijskom i etničkom momentu. Panslavistički pokret je proširio u cijelom svijetu vjerovanje da smo mi i Srbi jedan narod. To nije istina budući da Hrvati po rasi nisu Slaveni nego su porijeklom Hrvati i ništa više. Bez ponavljanja poznatih razlika u religiji i kulturi, dva naroda se razlikuju etnički čak i u somatološkom smislu«.[11]

U tom okviru osobita je pažnja bila posvećena isticanju uloge Bosne i Hercegovine, kao neospornih hrvatskih zemalja, bez kojih je nezamišljiv integritet hrvatske države. Što se tiče etničkog pitanja u Bosni i Hercegovini, ustaše su, koristeći se u novoj situaciji mnogo većim mogućnostima propagande, razvili vrlo široku političku akciju o dokazivanju hrvatstva Muslimana. Suprotstavljajući se bilo kakvom isticanju postojanja tzv. muslimanskog pitanja u NDH, Pavelić je u ustaškom saboru, u veljači 1942, odgovarao: »Muslimanska krv naših muslimana je hrvatska krv. Ona je hrvatska vjera, jer su na našoj zemlji njeni pripadnici hrvatski sinovi«. Značajno obilježje spomenutoj akciji davalo je i isticanje velike kulturne misije Muslimana. Muslimanima je, kao islamskom dijelu hrvatskog naroda, pripisivana značajna uloga spone s islamskim Orijentom, tj. turskom i arapskom kulturom i civilizacijom. Naglašavalo se također kako NDH dobiva važnu međunarodnu ulogu povezivanja evropskog zapada s islamskom civilizacijom.[12] Gledišta o Bosni i Hercegovini kao zemljama koje čine kičmu NDH i o Muslimanima kao sastavnom dijelu hrvatskog naroda, bile su dvije nerazdvojive komponente u ustaškoj propagandi. U lipnju 1942. *Spremnost* je pisala: »Središnja i iztočna Hrvatska - prije uokvirena pokrajinskom granicom Bosne i Hercegovime - kičma je i jezgra hrvatskog narodnog i državnog područja. S geopolitičkog gledišta, koje je ovdje od odlučne važnosti, bez Bosne zievao bi smrtonosni jaz između dva izpružena kraka Hrvatske. Područje ovih zemalja najvažniji je dio hrvatskog životnog prostora, koji ne trebamo od drugoga svojatati, jer je to naše narodnosno područje u sadašnjosti, kao što je bilo i u prošlosti. Samorodno (autohtono) domaće pučanstvo jedino je i samo hrvatsko. To možemo u prvom redu kazati za pučanstvo muslimanske vjere, što je i naučno dokazano«.[13] Ustaše su posebno mjesto pridavali značenju godine 1918, tj. momentu stvaranja jugoslavenske države, prilikom tumačenja kontinuiteta hrvatske državnosti. Naglašavalo se gledište da je hrvatski narod kroz čitavu svoju povijest »očuvao sviest o svojoj samobitnosti i državnosti« te da je s godinom 1918. bila »prekinuta nit hrvatske državnosti«. Ustaše su ocjenjivali ulogu glavnih nosilaca hrvatske građanske politike, koji su tada »predstavljali hrvatski politički narod«, kao »jednu od najsramotnijih izdaja«, jer su se oni složili s tim da Hrvatska bude »uključena u srbsku državnu tvorevinu« i postane »dio proširene srbske države«. »Svakako je činjenica«, obrazlagao je I. Bogdan takvu kvalifikaciju ponašanja tadašnjih hrvatskih političkih predstavnika, »da su tada u tim krugovima bile u vrlo maloj cieni sve one vriednosti, koje su stoljećima sačinjavale bit Hrvatstva, a sama nacionalna misao je bila izopačena i upućena krivim putem«.[14]

[11] *II Giomale d'Italia,* 15. IV 1941.

[12] *Usp. F. Jelić-Butić,* Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, zbornik: 1941. u istoriji naroda BiH, n. dj., 48.

[13] *Spremnost,* 28. VI 1942.

[14] Usp. bilj. 2.

Razdoblje jugoslavenske države od 1918-1941. označeno je kao razdoblje najveće krize hrvatske državnosti. Tumačeći borbu hrvatskog naroda protiv velikosrpske hegemonije ustaše su najveću pažnju pridavali »nastanku ustaškog pokreta« i njegovim »povijesnim zaslugama« u toj borbi. Pravoj poplavi raznovrsne propagandističke literature bio je cilj da upozna javnost s poviješću pokreta, posebno s ulogom Ante Pavelića u njegovu stvaranju.[15] U težnji za što većom popularizacijom pokreta i isticanjem njegove povijesne uloge kao jedine političke snage koja je mogla donijeti oslobođenje hrvatskom narodu i definitivno učvrstiti temelje njegovoj državnosti, nastojalo se što jasnije odrediti stavove prema drugim hrvatskim političkim snagama, prvenstveno prema hrvatskom seljačkom pokretu, oličenom u politici Hrvatske seljačke stranke, Dakako, pri tome se vodilo računa o popularnosti ličnosti Stjepana Radića, kao glavnog ideologa i vođe hrvatskog seljačkog pokreta, pokreta koji se razvio u široku opozicionu političku snagu protiv velikosrpske hegemonije. Taj su pokret ustaše ocijenili kao »patriotski domoljubni hrvatski pokret«, iako istodobno ukazujući da on nije »još uviek bio nacionalistički pokret«. Pod vlačeči tu razliku kao bitnu, I. Bogdan je isticao da je nacionalistički pokret »u stvari suvremeni politički sustav, koji točno znade cilj kojemu kreće, koji točno znade za putove i sredstva, te koji je - koliko god je nošen mističnim zanosima, koji su potrebni za velike žrtve - u stvari do krajnosti realističan. U tome je velika razlika između nacionalnih pokreta poslieratne Europe i nacionalističkih pokreta današnjice. Fašizam i nacionalsocijalizam se u velike razlikuju od tako zvanih nacionalnih, desničarskih pokreta (...) Kod nas Hrvata tek je ustaški pokret pravi i prvi nacionalistički pokret u suvremenom smislu. On je nošen svim današnjim i poviestnim snagama Hrvatstva. Hrvatsko poviestno državno pravo, hrvatska europska životna orientacija (a po tome protivnost s orientalnim, panslavenskim, balkanskim, boljševičkim naplavinama, uzko povezanim s jugoslavenstvom) i do svih izvoda razvijena hrvatska sviest samosvojnosti - temelji su ustaštva«.[16] Aludirajući na različita sredstva političke borbe, Pavelić je u spomenutom govoru u Zagrebu 21. svibnja 1941. godine isticao: »Menije bilo jasno, da se s molitvenikom u ruci ne može boriti proti razbojnicima i zato sam poveo pokret s odlukom, da se na ljutu ranu metne i ljuta trava. I sila, koja je bila hrvatskom narodu namijenjena, koja je bila nad hrvatskim narodom vršena, suzbijena je silom. Bilo nam je jasno, da se nikada niti jedan narod u povijesti nije oslobodio s pjesmama i tamburama, nego sa krvi i ubojitim oružjem«.

Ističući značenje svoje »oslobodilačke borbe«, kojoj je cilj stvaranje samostalne hrvatske države, ustaše su ukazivali na dvije bitne pretpostavke, koje su prema njima bile odlučne i nužne za uspjeh te borbe. S jedne strane bila je to potreba za osloncem na vanjskom faktoru, tj. izvan okvira jugoslavenske države, a s druge, računanje na izbijanje svjetskog rata. Za ustaše su te pretpostavke doista i bile presudne. O prvoj je ovisio nastanak i egzistiranje ustaške emigracije, a u drugoj se krila šansa za dolazak na vlast. Nadovezujući na spomenuto gledište o sredstvima političke borbe, Pavelić je istom prilikom naglašavao: »A bilo nam je jasno, da se jedan zarobljen i razoružani narod nije nikada oslobodio bez pomoći i bez potpore drugoga kojeg prijateljskog naroda. I radi toga pripreme, koje su išle za oslobođenjem, vođene su u dva pravca. Ustaški je pokret za

[15] Pored mnoštva različitih propagandnih napisa u novinama i časopisima (*Hrvatski narod, Nova Hrvatska, Hrvatski list, Sarajevski novi list, Ustaša, Spremnost, Hrvatska smotra, Hrvatska revija, Prosvjetni život* i dr.), izlazile su mnogobrojne brošure i knjige o djelatnosti ustaškog pokreta, od kojih navodimo najvažnije: *M. Bzik,* Ustaški pogledi, n. dj.; Ustaška misao, Zagreb 1942; Ustaška pobjeda, n. dj.; Ustaška borba, n. dj.; *B. Lorković,* Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske, Zagreb 1942; *D. Crljen,* Načela hrvatskog ustaškog pokreta, n. dj.; Dr Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje, n. dj.; Naš Poglavnik, Zagreb 1943; *I. Oršanić,* U prelomu Europe, Zagreb 1942.

[16] Usp. bilj. 2.

to uveo borbu ubojitim oružjem i našao prijatelje, koji su njegovu borbu velikodušno i obilno pomogli. (...) Mi smo se 10, 12 godina spremali, spremali smo sve, što je bilo potrebno za veliki čin oslobođenja. (...) Ja sam znao i prije 6 godina, ja sam napisao, da će doći novi svjetski rat, i napisao sam, kako će teći i kako će svršiti. I to se je ispunilo. Došao je novi svjetski rat, jer je morao doći, jer Europa i svijet ne može živjeti na temelju papirnatih mirovnih ugovora, nego samo na živim potrebama i na razmjeru snaga između pojedinih naroda«.[17]

Usko povezano s takvim gledištem bilo je nastojanje da se čin osnivanja Nezavisne Države Hrvatske istakne kao rezultat borbe čitavog hrvatskog naroda na čelu s ustaškim pokretom. Ne skrivajući stvarnu činjenicu da je proglašenje NDH izvršeno s pristankom sila Osovine, koje su povele rat protiv Jugoslavije, okupirale je i podijelile, ustašama je osobito bilo stalo do toga da spomenuti čin označe i kao rezultat nacionalne revolucije. Ukazivanje na ulogu ustaškog pokreta i samog Pavelića u cjelokupnom tom okviru, imalo je za cilj da njihovu akciju u ideološkom i političkom smislu definira kao stvaran izraz težnja i interesa hrvatskog naroda. *Hrvatski narod* je to formulirao ovim riječima: »Tako smo se mi Hrvati, zahvaljujući našoj emigraciji i u prvom redu Poglavniku dru Anti Paveliću, već rano našli na pravom putu, koji nas je doveo do sadašnje obnove Hrvatske Države i uskrsnuća slobode«.[18] U vezi s tim travanjski rat je tumačen kao rat »između Njemačke i Srbije«, tj. kao »odlučni čas, na koji su čekali Hrvati«. Zbog svega toga ustaškoj je propagandi bio jedan od glavnih ciljeva da što vidljivije hipertrofira »unutrašnju komponentu« travanjskog rata, tj. da djelatnost pete kolone na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine prikaže kao oružani ustanak hrvatskog stanovništva. Kao glavna komponenta tog »ustanka« istican je otpor u vojsci, kojemu su se nastojale dati što veće dimenzije. Zbog toga su se mistificirali pojedini događaji, što je posebno došlo do izražaja u pogledu pobune u Bjelovaru.[19]

Jedan od postulata ustaštva, koji su njegovi ideolozi nakon 10. travnja s posebnom pažnjom razrađivali i tumačili, jest da je ono »nacionalistički i državotvorni« politički pokret. Promatrajući ga kroz njegov razvoj, takvo mu se značenje prvenstveno pridavalo za prethodnu etapu, tj. do »uspostave Nezavisne Države Hrvatske« kao svog »najvišeg cilja«. »I u tome smislu ustaštvo - pisao je Ante Oršanić - iako je do uspostave N.D.H. kao totalitarni pokret obuhvatalo sva područja narodnog života, i to koliko politički pokret, toliko isto vjerski, kulturni, gospodarski i društvovni, do uspostave N.D.H. ustaštvo je ipak bilo isključivo politički državotvorni i nacionalistički pokret, *jer je nacionalitet postavljao kao najvišu političku vrednotu* i kao takav bio isključivo revolucionarni, ilegalni i destruktivni, pa čak i teroristički, jer je u postojećem poredku, da bi se sagradio odnosno ostvario najviši cilj i sasvim nešto novo, a ne na primjer jedna banovina Hrvatska

[17] *Ustaša,* 22. V 1941.

[18] *Hrvatski narod,* 14. IV 1941. Isti je list, 15. IV 1941, pisao: »Država Hrvatska djelo je borbe i zahtjeva hrvatskog naroda, te naše hrvatske ustaške emigracije, koju je stvorio i predvodio Poglavnik dr. Ante Pavelić. On je odmah stupio u red naprednih novih nacionalnih snaga Europe, predvođenih od dva velika Europejca i naša prijatelja: Fiihrera velikoga savezničkog njemačkog naroda Adolfa Hitlera i Ducea velike talijanske nacije Benita Mussolinija, koji je bio najveći zaštitnik našega Poglavnika«.

[19] U cilju veličanja travanjskog rata kao »ustaškog ustanka i revolucije«, u NDH je organizirana anketa o slomu Kraljevine Jugoslavije i počecima zauzimanja vlasti od strane ustaša na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Rad na anketi započeo je početkom studenog 1941. posebnim pozivom S. Kvaternika bivšim jugoslavenskim oficirima na području NDH da u obliku pismenih izvještaja dostave Ministarstvu oružanih snaga svoja sjećanja. Prema raspoloživim podacima anketa je obuhvatila oko 1.900 sudionika. Više o tome usp. u *F. Čulinović,* Slom stare Jugoslavije, n. dj., 219 i d.

u okviru Jugoslavije, slična na jedan babji kutnjak, jer je tako zemljopisno izgledala banovina u psećoj glavi, jer je tako izgledala zemljopisna karta Jugoslavije, *moralo se rušiti sve staro«.*[20]

Stvaranje i uzdizanje kulta države daje bitan pečat daljnjoj razradi ideologije ustaštva u NDH. Borba za stvaranje *»nezavisne hrvatske države«,* kao glavni cilj ustaškog pokreta i »ustaške revolucije«, postaje najčešće isticana i upotrebljavana parola u svim mogućim prilikama, tj. od njena tumačenja u programatskim napisima pa do propagande u najširim razmjerima, koja se koristi različitim sredstvima i oblicima (politički govori, predavanja, tečajevi, štampa, radio i dr.). Naglašavanjem da je ustaški pokret nastao s »dubokim razlogom i smislom«, jer je hrvatski narod »htio i trebao svoju državu«, te da je u borbi tog pokreta »prvo država, pa tek onda sve ostalo drugo«, da su jedino ispravno »ustaše i Poglavnik« uviđali »osnovanost Hrvatskog pitanja i Hrvatske državnosti u povijesti«, te da je »ustaški pokret stvarno dokazao, da nije samo nosilac ideje o državi, nego i djelatni izraz, koji odgovara održanju države«[21] - željelo se maksimalno iskoristiti činjenicu što je proglašena NDH. Time se mogu bolje razumjeti težnje ustaša za stvaranjem kulta države, po njihovom dolasku na vlast. Čin proglašenja NDH kao konkretan događaj trebalo je da bude glavni politički kapital na kojemu će se graditi politički utjecaj ustaškog pokreta i Pavelićev autoritet. Na takvom momentu temeljila se jedna od glavnih parola ustaške propagande da je »većina hrvatskog naroda« za ustaški pokret i Pavelića, »jer znaju, da bez Poglavnika i ustaškog pokreta ne bi bilo hrvatske države«, te da »pravi smisao ustaške revolucije sastoji se u tome, da se hrvatski narod osjeti podpun samo kao državni narod«. »Razumljivo je - pisao je I. Oršanić - da je taj razlog, ta volja za nezavisnošću naroda morala dobiti svoj organizirani izraz, svoje nosioštvo, a to je ustaški pokret na čelu sa Poglavnikom. Nitko, dakle, ni danas ni u budućnosti ne može promatrati ustaški pokret, kao nešto slučajno, kao povijesno neobrazloženo i bez duboka smisla. Prema tome, u promatranju i ispitivanju ustaškog pokreta, uvijek moramo imati pred očima ovaj razlog i smisao države za hrvatski narod«.[22]

Pokušaj da se dokaže historijska ukorijenjenost ustaštva, bio je potkrepljavan ukazivanjem na njegovu organsku povezanost s pravaštvom, tj. na ideološko i političko jedinstvo s tim pokretom. Za razliku od već spomenutog uzdizanja Starčevićeva kulta prije rata, ovaj put se prvenstveno težilo da se na račun propagande Starčevića gradi kult ustaštva i Ante Pavelića. Zbog toga nije bilo ustručavanja ni od najgrubljih falsifikata u tumačenjima misaono-političkih gledišta Ante Starčevića. To je najvidljivije došlo do izražaja u nastojanju da se posebnim tumačenjem prikrije Starčevićevo oduševljenje demokratskim idejama francuske revolucije, pošto se baš u tom značajnom obilježju njegove ideologije ogleda njena nespojivost s ideološkom osnovicom ustaštva, koja je bila izrazito protudemokratska, što su i sami ustaški ideolozi doslovno naglašavali. Zbog toga su činjenici da je Starčević »bio oduševljeni pristalica ideja francuske revolucije, slobode, jednakosti i bratstva« ustaše davali proturječno tumačenje prema kojemu se »iz svih njegovih političkih izreka vidi« kako Starčević »hoće da se sav državni posao odvija po načelu odgovornosti, kako se danas i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uvodi autoritativni oblik vladavine, to jest nema sakrivanja za bilo čija leđa, nego za svoj rad treba nositi punu odgovornost«.[23]

[20] *A Oršanić,* Ustaštvo kao društvovni pokret, *Hrvatska smotra,* 7-8/1942, 399-400.

[21] Isto; *I. Oršanić,* Ustaštvo i država, *Hrvatska smotra,* 11-12/1942, 633-635; *V. Rieger,* Naša duhovna revolucija, na i. mj., 642-644.

[22] *I. Oršanić,* Ustaštvo i država, n. dj., 633.

[23] Ante Starčević, Zagreb 1942, izd. C.US-a, 43. »Iako je Starčević bio poklonik ideja francuzke revolucije - pisao je J. Makanec - on nije prihvatio misao o jednakosti ljudi, nego se kretao putovima, koji su pojam naroda dovodili u izravnu svezu s pojmom rase i krvi«. (7. *Makanec,* Hrvatski vidici, n. dj., 43).

Osim te teorije o NDH kao autoritativnoj državi, koja se gradila pozivanjem na Starčevića, i sva druga bitna obilježja ustaštva nastojala su se tumačiti na osnovu Starčevićevih ideja: gledišta o »rasnoj pripadnosti« i tzv. »rasna politika«, prvenstveno protiv Srba i Židova; teorija o Muslimanima kao dijelu hrvatskog naroda; ideje i politika protiv »jugoslavenstva i velikosrpstva«; aktualnost njegovih društvenih nazora. Bila je to težnja da se ideološkoj podlozi i opravdanosti političke prakse NDH dade argumentacija na osnovu Starčevićevih ideja i pogleda. Uz Starčevića je isto tako podizan i kult Kvaternika, posebno njegova tragična pogibija u rakovičkom ustanku 1871. Ustaštvo je označeno kao »apoteoza Rakovice«.

Takvo uzdizanje kulta Starčevića i Kvaternika bilo je traženje još jednog političkog kapitala za ustaški pokret. U propagiranju ideologa i vođa pravaštva tražilo se još jedno pogodno sredstvo propagande ustaštva i Pavelića, čiji je sukus bila parola da je ustaštvo konačni izraz pravaštva te da je osnivanje NDH konačna pobjeda pravaštva. Ustaštvo je prikazivano kao posebna etapa u razvojnoj liniji pravaštva kao »velikog pokreta«, ali je označavano i kao posljednja etapa pravaštva. »Ako se upitamo zašto i kako je pravaštvo konačno pobijedilo - moramo jednoglasno odgovoriti: zato, jer je ono doista *veliki pokret! Već* površno poznavanje pravaštva nas dovodi do toga, da se susrećemo u ovako kratkom razdoblju i sa »Starčevićancima«, »Frankovcima«, »Milinovcima« i »Pavelićancima«. I nemojmo misliti, da su ovo samo imena, puki sinonimi i ništa više. Ne! Ovo su nazivi stvarnih, realnih, konkretnih, prošlih, iako malenih *perioda pravaštva.* Površnom poznavatelju izgledat će u mnogočem na pr. »Pavelićanstvo« u protimbi sa »Starčevićanstvom«! Ali ako priznamo i uvidimo, da je *pravaštvo stvarno jedan velik pokret,* i da kao takovo ima sve prednosti i značajke velikog pokreta na prvom mjestu, da je *uvijek suvremeno i mlado* i da se može uvijek prilagoditi zahtjevima vremena - onda vidimo, da su sve te periode logično i organski nastale jedna iz druge; *da je Starčevićanstvo ono zdravo sjeme, koje je u Pavelićanstvu dalo cvijet, a u ustaštvu svoj divni, velebni i uzvišeni plod!«* U tom okviru, tj. u povijesti pravaštva, posebno se ukazivalo na značenje Pavelićeve uloge. »*Poglavnik je ujedinio u sebi Starčevića i Kvaternika!* Poglavnik je ispunio sveti zavjet Tomislava, Krešimira i Zvonimira. Poglavnik je velik u oslobađanju Hrvatske, ali je još veći u njenom izgrađivanju i uređenju. Poglavnik će, čvrsto vjerujemo, staviti sve i svakog na svoje pravo mjesto! *Ustaštvo,* kao *veliki pokret,* lako će odstraniti i nadživjeti one kojima u pokretu nije mjesta, kao što je to učinilo i Starčevićanstvo«.[24]

Pokušaji da se formulira »državni ustav i državno ustavno pravo« NDH zauzimaju posebno mjesto u okviru teoretske razrade gledišta ustaškog pokreta o hrvatskoj državnosti. Glavna zadaća tih pokušaja bila je da se na osnovu ustavnog prava ukaže na argumentaciju o NDH kao pravno-političkoj osobi. Osnovni izvori te argumentacije nalazili su se u samoj političkoj praksi. Jedan od glavnih ustavnih teoretičara NDH Eugen Sladović definirao je bitne poglede ustaša o tome.[25]

Uzor za teoriju o »ustavnim temeljima« NDH tražio se u prvom redu kod pravnih teoretičara njemačke nacionalsocijalističke države.[26] Bio je to ujedno povod za razračunavanje s teorijama o »liberalno-parlamentarno-kapitalističkoj državi«, na kojima se zasnivaju politički sistemi zapadnih »demokratskih« država. Ovdje treba prikazati onu

[24] *D. Kalebić,* Pravaštvo i ustaštvo, *Hrvatska smotra,* 7-8/1942, 393-395.

[26] Sladović je napisao niz članaka o toj problematici, od kojih ističemo najvažnije: Državni ustav i državno ustavno pravo, *Hrvatska smotra,* 7-8,9,10/1942 (tri nastavka); Ustavni temelji hrvatske države, *Spremnost,* 26. IV 1942; Ideja starliške organizacije, zbornik: Hrvatska na novom putu, Zagreb 1944. Gornji citati uzimaju se iz ovih napisa.

[26] Među njima se ističu: Paul Ritterbusch, Gustav Adolf Walz, I. Heckel, Carl Schmitt, Ernst Rudolf Huber, Reinhard Höhn, Gottfried Nesse, Otto Koelreutter, Rudolf Smend i dr.

stranu argumentacije o »ustavnoj osnovici« NDH, koja nosi obilježja državno-pravnog karaktera. Teorija o društvenom poretku u NDH posebna je strana te problematike, te će o njoj naknadno biti riječi.

Sa stanovišta ustavnog prava polazilo se od isticanja da NDH pripada grupi država »bez ustavnih povelja«, za razliku od onih koje imaju svoje utvrđene ustave. Ona je, dakle, prikazivana kao država, koja »nema pisanog ustava u obliku jedne kodificirane isprave«, nego se njezine « »ustavne osnove« izražavaju »u različitim državnim zakonima, međunarodnim ugovorima i običajnom ustavnom pravu«. To bi značilo da »njezin ustav izvire iz različitih pravnih vrela«. Prema Sladoviću, ustav NDH »se postepeno izgrađuje, temeljeći se na postojećim »najvažnijim ustavnim normama«, koje se donose od 10. travnja dalje. Njima se pribrajaju dva osnovna dokumenta ustaškog pokreta, koja su nastala u emigraciji. Prema tome, Sladović dijeli »ustavne norme« NDH u tri osnovne grupe: 1. Ustav Ustaše - hrvatskog oslobodilačkog pokreta, iz 1932; 2. Načela ustaškog pokreta, iz 1933, s pojedinim dopunama iz 1941; 3. »Mnogobrojne kasnije zakonske odredbe ustavno-pravnog sadržaja«. Načelima se pridaje značenje »najvažnijih ustavnih normi« u prvom redu zbog toga što »sadrže programatska načela ustaškoga revolucionarnog pokreta za vrijeme oslobodilačke borbe i nakon osnutka Nezavisne Države Hrvatske«, te zato što je na njih »položio prisegu Poglavnik (dne 16. IV 1941) kao i državna vlada i državni službenici, a mnoge kasnije zakonske odredbe pozivaju se na njih ili ih provode u život«. Od odredaba koje čine treću grupu »ustavnih normi« NDH, Sladović posebno izdvaja nekoliko njih, kojima se pridaje bitno značenje akata iz kojih treba da proizađe ustav NDH. To su: neke Pavelićeve »državno pravne izjave i enuncijacije (...), koje se tiču ustava i ustavne organizacije«;[27] odredba o Zvonimirovoj kruni; »međunarodni ugovori, kojima su uređene državne granice«; odredba o »državnom grbu i zastavi«; odredba »o državljanstvu«; odredba »o čistoći hrvatskog jezika«; odredba o »državnoj vladi« NDH; odredbe o organizaciji ustaškog pokreta; odredbe »o vojsci« NDH; odredbe o »privremenom uređenju pravnog položaja pripadnika njemačke narodnosne skupine« u NDH, i neke druge.

Posebno valja spomenuti definiciju »državljanina« NDH, sadržanu u posebnoj »zakonskoj odredbi o državljanstvu« objavljenoj 30. travnja 1941. Točka 2. te odredbe glasi: »Državljanin je državni pripadnik arijskog porijekla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilačkih težnja hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«.[28] Jasno je da je ova formulacija konkretan izraz naprijed konstatiranih ideološko-političkih shvaćanja ustaškog pokreta o hrvatskoj državi, koja svoju realizaciju nalazi u osnivanju NDH.

Sladović rezimira karakter »ustava« NDH ovim riječima: »Po svom postanku predstavlja sadanji hrvatski ustav državni poredak, koji je nastao postepeno na osnovi skupnih političkih akata, odnosno pojedinačnih zakonodavnih akata i drugih Poglavnikovih odredaba i enuncijacija bez jedinstvene pisane ustavne povelje. Radi toga postoje spomenuta mnogobrojna i različita vrela iz kojih taj ustav izlazi, a koja su tek u svojoj skupnosti podloga za njegovu rekonstrukciju. Kao takvo spoznajno i pravno vrelo ne dolaze u obzir samo pojedini zakoni izdani po Poglavniku u obliku odredaba i zakonskih odredaba a kojima prema njihovom pravnom sadržaju pripada izričito naglašeni ustavnopolitički značaj, nego i drugi najviši Poglavnikovi akti, izjave, programi, a napose poli-

[27] Među njima Sladović ističe ove: Pavelićeva izjava od 30. IV 1941, prema kojoj se »(...) čitav hrvatski narod opredijelio (se) i zaželio novi red, novi život autoritativnog državnog sustava«; spomenuti Pavelićev govor 21. V 1941; Pavelićeva izjava u »poslanici Hrvatskom državnom saboru«, 23. II 1942. (*E. Sladović,* Državni ustav i državno ustavno pravo, n. dj., 525).

[28] *Narodne novine,* 30. IV 1941.

tički odlučni događaji, koji u određenom pravcu i na određeni način utječu na uređenje i razvitak osnovnoga poretka u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Na taj način dolazi do izražaja neposredna egzistencionalna ovisnost hrvatskog ustava s političkom substancijom narodne i državne zajednice s jedne strane, a s druge strane političkim vodstvom, koje mu substanciju oblikuje. No to ne znači, da se sadanji hrvatski ustav sastoji od nekoliko osnovnih zakonskih propisa i da uglavnom predstavlja opis faktičnih odnosa moći vrhovne državne vlasti, jer se načelno ravna prema probitcima hrvatske narodne zajednice i načelima autoritativne državne koncepcije, koja u skladu s narodnim etičkim shvaćanjem nastoji oživotvoriti državne svrhe primjenjujući politička sredstva za njihovo postignuće prema postojećim političkim prilikama«.

Definiranje odnosa između zakonodavne i izvršne vlasti u NDH bilo je jedno od važnijih pitanja, koje proizlazi iz takvog razmatranja. U skladu s teorijama o autoritativnoj državi Sladović posebno naglašava da je egzekutiva, koju čine »državni vođa - Poglavnik i državna vlada« u NDH »na prvom i vodećem mjestu, a kao organi narodnog suvereniteta predstavljaju legitimne zastupnike i tumače narodne volje«. Izvršna vlast »neodvisna je od državnog sabora« i od mogućih stranačkih odnosa u parlamentu jer su sve političke stranke ukinute a njihovo mjesto je zauzeo ustaški pokret, kao »jedinstveni pokret koji je podvrgnut izravno Poglavniku, a okuplja u svom okviru sve konstruktivne narodne snage«. Zakonodavna vlast, kako ističe Sladović, ostaje »osobito važna zadaća hrvatske države«, ali »ne vrši se kao prema načelima parlamentarne demokracije«. Takav karakter i značenje uloge izvršne vlasti i zakonodavstva, te njihov odnos, ocjenjuje se kao »najvažnija promjena«, koja je izvršena »naprama prijašnjoj demo-liberalnoj i demokratskoj odnosno parlamentarnoj državi«.[29]

U tako zamišljenoj koncepciji stvaranja političkog sistema NDH prišlo se uspostavi »Hrvatskog državnog sabora«. Može se zaključiti da je Pavelić osnivanjem institucije Sabora htio dobiti još jedan argument u naglašavanju povijesne uloge i zasluge ustaškog pokreta u oživotvorenju i očuvanju »hrvatskog državnog kontinuiteta«, ali je, s druge strane, Sabor zamišljan i kao važan korak u izgradnji novog društvenog poretka u NDH. »Hrvatski državni sabor - kako zaključuje Sladović - nije uspostavljen kao institucija demokratskog političkog sustava ni kao poprište stranačkog nadglasavanja nego kao predstavništvo hrvatskih narodnih stališa po suvremenom obliku i sadržaju«.[30] Svakako je takva težnja da se putem uspostave Sabora NDH izražavaju i historijski državnopravni momenti i koncepcija o novom socijalnom poretku, sadržavala u sebi vidljive znakove proturječnosti, čega su na svoj način i ustaše bili svjesni. Zbog toga su se u ideološkim tumačenjima potrebe osnivanja Sabora NDH, tražili argumenti iz hrvatske povijesti i za funkciju sabora kao »staleškog predstavništva«. Obrazlažući takva gledišta, Tijas Mortigjija je pisao: »Hrvatski sabor nije plod liberalno-demokratskog i parlamen-

[29] *E. Sladović,* Državni ustav i državno ustavno pravo, n dj., 527-529.

[30] Isto, 529. U izvještaju o situaciji u NDH, 25. II1942, General Glaise, u vezi sa sazivanjem i ulogom Sabora navodi, među ostalim, ovo: »U svakom slučaju Sabor treba prema želji Poglavnika da predstavlja samo jednu prolaznu pojavu i da - prema jednom povjerljivom saopćenju poglavara države našem poslaniku - ubrzo ustupi mjesto jednom profesionalnom staleškom predstavništvu«. (VII, NAV-N-T-501, 266/150-164).

Teško je utvrditi kada je nastala ideja o uspostavi Sabora NDH. Po svoj prilici se na to pomišljalo već u ljeto 1941, što je najvjerojatnije bilo povezano s akcijom čvršćeg vezanja što većeg broja funkcionera HSS-a uz politiku ustaša. Bez sumnje su postojale i inicijative za sazivanje sabora iz drugih krugova. Tako je početkom rujna 1941. Stjepan Buć, kao glavni pobornik nacional-socijalizma u NDH, zajedno sa Stjepanom Landikušićem, uputio Paveliću zahtjev za uspostavljanje sabora kao »najvišeg autoriteta« u NDH. On bi, prema njima, trebao da postane »temeljni organ novoga ustrojstva«. Također predlažu da se donese ustav NDH. Kao uzor za sve to navode primjer Slovačke. (AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi 755).

tarnog sustava već prastara hrvatska narodna ustanova iz vremena početka našeg političkog i državnog života, koju su ustanovu Hrvati stvorili i izgradili u duhu vremena i svojih potreba. Naš sabor stoljećima bješe stališko tielo i predstavničtvo (Status et Ordines) kao u drugim državama i zemljama kruga evropskog kulturnog i družtvovnog razvitka. (...) Došlo je vrieme, da se opet vratimo starim baštinjenim predajama, našim oblicima političkog života, stališkom predstavničtvu. Dakako, da to ne znači povratak na stare oblike i temelje, što bi danas značilo reakciju i korak unatrag, već stvaranje suvremenog stališkog predstavničtva«.[31]

Krajem siječnja 1942. Pavelić je izdao odredbu o »Hrvatskom državnom saboru«, kojom se u prvom redu određuje »uspostava i sastav« Sabora.[32] Pavelić se tom prilikom pozivao na »hrvatsko poviestno državno pravo«. Iz odredbe je vidljivo da se Saboru u ovoj prvoj etapi pridaje privremeni karakter, jer se »ustanovljuje« do kraja 1942, i nagovještava da bi se njegov rad zatim nastavio u novom sastavu. Ova odredba ponajviše privlači pozornost s obzirom na formulacije o sastavu Sabora, tj. kojima se osobama daje mandat zastupnika. Prema članu 2. odredbe u »Hrvatski državni sabor« ulaze:

»1. Živući hrvatski narodni zastupnici posljednjeg Hrvatskog Sabora od godine 1918.

2. Živući hrvatski narodni zastupnici izabrani na izborima 1938. godine i osnivači i doživotni članovi Glavnog odbora bivše Hrvatske seljačke stranke.

3. Živući članovi Vieća bivše Hrvatske stranke prava izabrani 1919.

4. Doglavnici, poglavni pobočnici i povjerenici u Glavnom ustaškom stanu Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta.

5. Dva predstavnika njemačke narodne skupine«.

U idućem članu odredbe donosi se, međutim, i bitna ograda u pogledu navedenog kriterija za sastav Sabora. Prema njoj, u popis članova neće se »unieti osobe (...) koje su se ogriešile o probitke Nezavisne Države Hrvatske ili povriedile čast i ugled hrvatskog naroda«. Bilo je, dakle, jasno da je Pavelić u Sabor pozvao osobe prvenstveno prema vlastitom nahođenju. To je odmah bilo vidljivo prilikom prvog zasjedanja Sabora, potkraj veljače 1942, a isto tako u travnju, kada se Sabor ponovno sastao u povodu godišnjice proglašenja NDH, te u prosincu 1942, na posljednjem zasjedanju, kada je bio i raspušten. Ukupno je u Sabor pozvano 217 osoba, dok je njegovim spomenutim zasjedanjima prisustvovalo oko 150 osoba.[33] Od toga broja glavninu su činili različiti ustaški funkcioneri i bivši zastupnici HSS-a iz 1938. godine.

Paveliću je osobito bilo stalo da se javno što više ukazuje na ulogu i funkciju Sabora u državno-pravnom smislu, tj. da Sabor NDH označava povratak »u život prastare hrvatske narodne ustanove i prastarog hrvatskog ustavnog činbenika«. Polazeći od takve izjave, formulirane u »poslanici« okupljenim članovima Sabora NDH, prigodom njegova otvaranja, 23. veljače 1942, Pavelić je nadovezivao da taj Sabor znači »slavno uskrsnuće« Hrvatskog sabora, koji je prestao s radom 29. listopada 1918. i koji se više nije mogao

[31] *T. Mortigjija,* Hrvatski sabor i naša državnost, *Spremnost,* 1. III 1942. F. Ćulinović objašnjava želju Pavelića za uspostavom sabora ovim riječima:»Kao što mu je spomenuta administrativno-teritorijalna podjela NDH (napose podjela na »župe«) bila potrebna da bi istakao navodnu povezanost »Nezavisne Države Hrvatske« sa starom ranofeudalnom državom Hrvatskom, tako je i uspostavljanjem »Hrvatskog državnog sabora« htjeo da NDH pretstavi kao državnopravnog nasljednika kasnije Hrvatske, u kojoj je djelovao nekadašnji njen Sabor. Time je Pavelić pokušao da u očima savremenika prikaže »Nezavisnu državu Hrvatsku« kao moralno-političkog faktora u ostvarivanju nacionalnog i državnog suvereniteta Hrvatske«. (Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj., 265).

[32] *Narodne novine,* 27. I 1942.

[33] Popisi pozvanih objavljeni su u *Narodnim novinama,* 7. i 10. II, 7. III, 7. IV 1942. Podaci o prisutnima u zasjedanjima Sabora NDH donose se na osnovu većim dijelom sačuvane personalne evidencije tog sabora. (AH, Fond Sabora NDH).

sastati, jer je 1. prosinca 1918. »silom i prevarom bilo provedeno uključenje hrvatskih zemalja u jednu novu nepravednu i neprirodnu versaljsku državnu tvorevinu«. Pavelić u »Poslanici« posebno ukazuje na značenje uloge Njemačke i Italije u rušenju Jugoslavije i stvaranju NDH u kojoj »uzkršava i njezin Hrvatski državni sabor davne predaje«. Zbog toga on u »Poslanici« posebno izražava »zahvalnost velikim i bogodanim vođama Benitu Mussoliniju i Adolfu Hitleru, čija će imena duga pokoljenja hrvatskog naroda s uzhitom i zahvalnošću spominjati«.[34]

U skladu s tim, Sabor NDH je donio 28. veljače poseban zaključak, putem kojega »kao predstavnik hrvatskog naroda u svom njegovu poviestnom i državnom obsegu, izjavljuje, da su svi državnopravni čini, koji su stvoreni od 1. prosinca 1918. sve do osnutka Nezavisne Države Hrvatske, a koji se tiču hrvatskog naroda i njegove državnopravne samobitnosti, za hrvatski narod bez svake pravne moći i ništetni«. Istodobno, Sabor »izjavljuje, da pozdravlja i prihvaća u punoj moći na čitavom državnom području hrvatskog naroda sve državnopravne čine, stvorene prigodom osnutka Nezavisne Države Hrvatske i nakon toga«. Takav zaključak je proglašen »zakonom« tek s »potvrdom« Pavelića, nakon čega je bio objavljen.[35]

Već je na primjeru tog zaključka bila dovoljno vidljiva njegova funkcija i pozicija u odnosu prema Paveliću, kao *poglavniku* NDH. Trebalo je da Sabor posluži samo kao određeno reprezentativno mjesto za javno proklamiranje dotadašnje i daljnje politike ustaša, kojoj se tako nastojalo davati opravdanje s određenim autoritetom. Sva je vlast bila u rukama Pavelića, a Saboru je bila namijenjena uloga samo još jednog sredstva za dokazivanje te vlasti. Na to jasno ukazuje i sam Sladović, kada konstatira da »hrvatski ustav ne pozna diobu državne vlasti u toj mjeri da ih dodjeljuje različitim državnim organima. Državna vlast je - zaključuje on - usredotočena kod Poglavnika, koji je glava i predstavnik države i državnog vrhovništva, koje je uključeno u mističnoj Zvonimirovoj kruni«.[36] Ta se »mističnost« trebala prenositi i na samog Pavelića, kao poglavnika NDH i vođe hrvatskog naroda, kojemu su se pripisivala posebna svojstva. Ustaška propaganda za to se trebala naročito pobrinuti, pa su se svakodnevno u štampi i drugim sredstvima informiranja, kao posebni motto ustaške politike, navodile različite parole, od kojih su najkarakterističnije bile ove: »Štogod Poglavnik čini to je na dobrobit sviju nas«; »Poglavnik nije nikada pogriješio odkako je u svoje ruke preuzeo upravljanje sudbinom hrvatskog naroda«; »Poglavnik ima uvijek i u svakoj prilici pravo«; »Nitko od nas ne može biti veći rodoljub od Poglavnika«; »U ustaškoj Hrvatskoj pripada vođenje politike jedino i samo Poglavniku«.[37]

Upravo je takav Pavelićev status i nametao pitanje položaja i uloge Sabora NDH i njihova međusobnog odnosa. Istina, to se pitanje nije postavilo kao osobito sporno u vidu definiranja jasnije uloge sabora u okviru postojećeg političkog sistema, ali se ipak,

[34] Brzopisni zapisnici, n. dj., 5.

[35] *Narodne novine,* 14. III 1942.

[36] *E. Sladović,* Državni ustav i državno ustavno pravo, n. dj., 529.

[37] Najviše su te parole isticane u *Hrvatskom narodu,* kao glavnom glasilu ustaške politike. *P. Pekić,* u spomenutoj knjizi: Postanak Nezavisne Države Hrvatske, koja je imala zadaću da popularizira NDH, nakon godinu dana njena postojanja, ovim riječima definira status Pavelića: »Kao prvi idejni pobornik i faktični tvorac slobodne Hrvatske, Poglavnik Dr. Ante Pavelić je prema tome i nosioc vrhovne državne uprave a ujedno (...) i predsjednik ministarskoga vijeća. On je prema tome najviši građanski i vojni predstavnik te čuvar državnog suvereniteta. On potvrđuje i proglašuje zakone, imenuje i razrješava ministre, postavlja državne činovnike, podjeljuje vojne činove, ima pravo amnestije i potvrđuje međunarodne ugovore. Kao državni poglavar je nepovrediv i priprema dolazak na hrvatski prijesto designiranog vladara Savojske dinastije princa od Spoleto-a«. (n. dj., 116).

O Paveliću kao faktoru vlasti najviše je u našoj povijesnoj literaturi pisao F. Čulinović (Okupatorska podjela, n. dj., 255 i d.).

moglo zamijetiti u kratkotrajnom razdoblju funkcioniranja Sabora. Iskrslo je zbog toga što je Pavelić u svojstvu poglavnika NDH, osobno izdavao pojedine uredbe i odredbe - pa tako i sve odredbe o osnivanju i poslovanju sabora - a trebalo je da vlada NDH bude njihov izvršilac. Postavljalo se pitanje, kakvo mjesto zauzima sabor u takvom odnosu. Konkretno, ono je dolazilo do izražaja poglavito u radu pojedinih saborskih odbora u kojima se vodila rasprava o nekim konkretnim pitanjima, vezanim neposredno uz djelatnost stanovitih ministarstava. Bilo je očito iz toka pojedinih rasprava, koje su se vodile u odborima između njihovih članova i predstavnika vlade NDH, da Sabor nije imao nikakvih kompetencija.[38] U odborima su dolazila do izražaja i mišljenja da osnivanje Sabora, - kao zakonodavne ustanove koja ujedno vrši i nadzor u okviru sistema vlasti, - treba da označi početak kvalitetno nove faze u izgradnji NDH kao države. Ona time prestaje da bude »apsolutistička« kakvo je bitno obilježje imala u prethodnoj fazi, tj. od svog proglašenja do osnivanja Sabora.[39]

Ovi momenti jasno su svjedočili o tome da se i Sabor na svoj način priključio ostalim političkim faktorima u borbi za politički utjecaj i prestiž u ustaškom režimu. Pojavila se, dakle, još jedna grupacija koja je težila da dođe što više do izražaja, ovaj put posredstvom Sabora. Otuda i težnja Sabora da dobije svoje kompetencije u postojećem političkom sistemu. Takve težnje dobivale su obilježja sukoba s kompetencijama vlade. Karakteristična je bila tendencija, iako tek u vidu pojedinačnih inicijativa, da se politički sistem u NDH zasniva na sprezi Sabora i poglavnika, što je dakako bilo upereno k sužavanju vladine uloge.[40]

Svi su ti momenti bili tek epizodnog karaktera i nisu mogli utjecati na kolebanje već uhodanog sistema vlasti, da bi on drukčije funkcionirao nakon osnivanja Sabora. Bile su karakteristične Pavelićeve riječi u govoru što gaje održao u Saboru, 28. prosinca 1942, tj. na njegovoj posljednjoj sjednici, kad je tumačio problem »odgovornosti« u okviru političkog sistema NDH. »Ja ne mogu demisionirati - isticao je on - ja se ne mogu zahvaliti, ja ne mogu na nikoga odgovornost pretovariti (...). *Ja nosim odgovornost sam za sve.* Ja ne tražim odgovornost niti ministara pred narodom. Ministar je tu, dok služi stvari i nitko ga poslije ne pita za odgovornost. Jaju drage volje preuzimam na sebe. Preuzimam svu odgovornost i za vojsku, preuzimam odgovornost i za prehranu i za politiku i živote!«[41]

Poslije tog svoga »prvog zasjedanja« Sabor NDH je bio raspušten. Pavelić je isticao daje »bio uzpostavljen kao prielazno stanje«, te da će se pristupiti izradi »zakonske odredbe« o novom Saboru.[42] Do toga, međutim, nije došlo, iako se isticalo da Sabor kao institucija i dalje postoji [43] U pogledu njegova obnavljanja Sabor je kasnije privlačio pažnju uglavnom u okviru diskusije oko stvaranja »novog društvenog poretka« u NDH u kojem bi trebalo da i on dobije posebno mjesto.

[38] Tako je rjpr. u povodu pokušaja grupe zastupnika da nadziru rad u Zempru (Državna poslovna središnjica za zemaljske proizvode) i Zaprostoku (Državna središnjica za promet stokom i stočnim proizvodima) - na što ih je ovlastio Sabor - ministar Toth odgovorio da to nije moguće, jer je »izvor svake vlasti« u NDH poglavnik, a on je vlast dodijelio njemu kao ministru, te on odgovara Paveliću. Takav stav se ponovio i prilikom sličnog pokušaja u Državnom gospodarstvenom povjerenstvu. (AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi br. 48, dopisi od 24 i 25. VII 1942).

[39] AH, Fond Sabora NDH, dopis Rizničkog odbora, 16. V 1942.

[40] AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi br. 351, bez datuma.

[41] Brzopisni zapisnici, n. dj., 187. *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj., 265-266, pogrešno datira ovu Pavelićevu izjavu povezujući je uz njegov govor u saboru od 26. II 1942.

[42] AH, Fond Sabora NDH, Zapisnik 2. sjednice Upravnog odbora, 28. XII 1942.

[43] Kao znak održavanja »kontinuiteta sabora« i dalje je egzistiralo predsjedništvo sabora na čelu s Došenom.

Što se tiče samog sadržaja rada Sabora u toku njegova kratkotrajnog zasjedanja 1942. godine, treba istaći da gaje u prvom redu karakterizirala težnja da se od te ustanove stvori reprezentativna politička tribina s koje će se javno proklamirati pogledi ustaškog vodstva na glavna pitanja unutrašnje i vanjske politike NDH.

Ustaštvo kao nosilac »novog društvenog poretka« u NDH

Pitanje stvaranja hrvatske države, kao konačnog nacionalnog oslobođenja hrvatskog naroda, ustaški je pokret najuže povezivao s pitanjem izgradnje »novog društvenog poretka« u njoj. U ideološkim razradama programa pokreta konstantno se nastojalo ukazivati da su to u stvari dvije osnovne komponente jedinstvenog procesa. Po tome je ustaški pokret osobito težio da podvuče originalnost svoje ideologije u razvoju političke misli u Hrvata. Polazilo se od isticanja dviju bitnih determinanata koje određuju karakter programa izgradnje društvenog poretka u NDH. Sjedne strane, bilo je to prihvaćanje ideologije »novog evropskog poretka«, kojemu su utemeljitelji i glavni nosioci njemački nacional-socijalizam i talijanski fašizam, a s druge, isticanje određenih »autohtonih faktora«, koji potvrđuju opravdanost realizacije takvog programa. Težnja za iznalaženjem podudarnosti, određene međusobne prožetosti i uvjetovanosti tih odrednica, davala je značajno obilježje teoretskim raspravama ustaških ideologa. U tom okviru se, s isticanjem najuže uvjetovanosti i povezanosti, formuliralo i tumačenje nastanka i djelatnosti samog ustaškog pokreta, tj. njegove povijesne uloge. »Ustaški pokret - pisao je I. Bogdan - sa stanovišta obće poviesti jest jedan od nacionalističkih i protudemokratskih pokreta suvremene Europe, pače suvremenoga svieta. To znači da je on u mnogočemu srodan sličnim pokretima u Europi, što s druge strane ne znači, da on nije izvoran i da nije odraz naših posebnih prilika. On se javlja istovremeno kada i slični pokreti u drugim uljuđenim sredinama. Javlja se u isto vrieme, jer Hrvatska po svojem političkom, kulturnom i družtvovnom razvitku spada u stanoviti krug uljudbe, koja po nekim svojim značajkama prelazi granice pojedinih država i naroda. Ali ustaški pokret s obzirom na svoj postanak, svoju poviest, svoj rad kao i svoja Načela pokazuje bezuvjetno izvornih i jedino njemu svojstvenih oznaka«.[44] »Hrvatska država - prema riječima Pavelića - bit će uređivana na osnovama tradicija hrvatskog naroda i na najmodernijim načelima, koja su kod naših velikih prijatelja i saveznika pokazala, da su u današnje vrieme jedina u stanju stvoriti rec|, dati rada, pribaviti kruha i uzpostaviti normalan život«.[46]

Prikaz pogleda ustaškog pokreta na stvaranje društvenog poretka u NDH i poduzetih akcija u tom smislu, može se podijeliti u tri osnovne grupe pitanja: a) kakav karakter treba da ima NDH kao »država novog društvenog poretka«?; b) kakav karakter i ulogu treba da dobije ustaški pokret kao glavni nosilac izgradnje tog poretka?; c) kako se zamišljala organizacija takvog poretka?

a) Ideja ustaštva o NDH kao *totalitarnoj* i *autoritativnoj* državi, kojom se upravlja na načelu *vodstva,* prvenstveno se temeljila na preuzimanju bitnih pogleda ideologije fašizma i nacional-socijalizma. Političku je publicistiku u NDH obilježavala težnja za popularizacijom ideologije tih pokreta, osobito njihova društvenog poretka. Nizu napisa nastojalo se dati znanstveni karakter, ističući da oni znače prilog razmatranju mogućnosti konkretne primjene gledišta fašizma i nacional-socijalizma u stvaranju društvenog poretka NDH.

[44] *I. Bogdan,* Ustaški pokret i državna vlast, *Spremnost,* 28. VI 1942.

[45] *Ustaški godišnjak 1943,* Zagreb 1942, 263.

Dok je proglašenje NDH označeno kao rezultat »nacionalne revolucije«, stvaranje društvenog poretka u njoj isticano je kao zadaća »društvovne revolucije«. Te dvije »revolucije« čine na neki način dvije etape u izgradnji ustaške države, koje su međusobno nužno uvjetovane.[46] Osnovno gledište od kojega se polazilo u formuliranju zadaće izgradnje takve države bilo je suprotstavljanje koncepciji o »liberalnoj državi«, kao rezultatu demokratskih i individualističkih ideja. Upravo je to konfrontiranje ideje autoritativne države ideji liberalne i stranačke države davalo važno obilježje spomenutim raspravama. Isticanje ideja o »autoritativno-političkom sustavu«, o državi koja će »omogućiti razvitak koncentriranih narodnih snaga«, i koja će suzbiti dijeljenje nacije pod pritiskom klasne borbe ili stranačkog sistema - temeljilo se konstantno u toj raspravi, na obračunu s idejama liberalno-demokratskog i individualističkog sistema, koji je potekao u XIX stoljeću, sa zadaćom »obrane i promicanja dobra pojedinca čovjeka i pojedinoga staleža bez obzira na obća dobra čitavog naroda«. Prema Milanu Ivšiću, »ustaška Hrvatska« treba da »stupa stoga na čitavom pravnom području odvojenim smjernicama od demokratskih načela 19. stoljeća«[47] Pavelić je takvo gledište tumačio ovim riječima: »Danas, kada smo mi, hrvatski narod, pristupili, prišli novim idejama, a odbacili ideje individualističke i demokratske, čitav narod postaje jedna obitelj, ono što danas Niemci kažu: Volksgemeinschaft. Pojedinci, pojedine osobe, pojedini ljudi prestaju vriediti, osim u koliko su članovi narodne zajednice. Ne može više biti tzv. individualista, ne može biti da država kao najsavršeniji oblik narodne zajednice, služi dobru i probitcima pojedinaca, nego ima sve biti usredotočeno na to, da služi općenitosti zajednice«[48]

Nadalje, posebno su se isticale bitne razlike u načelima izgradnje društvenog poretka u NDH od načela na kojima se zasnivale »one državne tvorevine« što su postojale prije osnutka NDH »na području, koje je nastanjeno hrvatskim narodom«. U tom smislu se, na osnovu ideja »novog evropskog poretka«, uz faktor *države* sve više naglašavao faktor *naroda,* koji treba da dobije kvalitetno novi status. Bio je to u stvari prilog daljnjoj teoretskoj razradi gledišta ustaškog pokreta o mjestu i ulozi hrvatskog naroda, što je već bilo formulirano ustaškim Načelima. Jedan od teoretičara društvenog poretka u NDH Aleksandar Seitz, pisao je u vezi s tim: »(...) značajka je novog poredka, da je u odnosu narod-država, uloga *naroda vanredno pojačana,* jer tek u tom poredku dolazi do mogućnosti suvremenog konstituiranja narodne zajednice. Svi osnovni europski pokreti smatraju posebno važnom ovu činjenicu, te *oblikovanje odnosa između naroda i države predstavlja predmet od najveće važnosti.* Dok je u liberalno-demokratskom poredku narod bio mehanički predstavljen putem raznobojnih stranaka, *dotle novi poredak nalazi prirodno rješenje u oblikovanju sveobuhvatnog narodnog pokreta, koji je organski zasnovan.* Kod izgradnje novog europskog poredka, u koji je uklopljena i ustaška Hrvatska, predstavlja *temeljno pitanje upravo određenje tog odnosa između narodnog pokreta i narodne države.* Svi ideolozi novog europskog poredka slažu se u tome, da taj poredak stoji i pada s pravilnim određenjem napried spomenutog odnosa«.[49]

[46] »Poglavnik i ustaški pokret - piše Franjo Nevistić - provode u nas dvostruku revoluciju. Prvenstveno nacionalno-državnu, a onda i društvenu. Međutim i ova druga isto tako duboko prozirnije svijest svakog ustaše kao i ona prva. Ona će pokazati i zadnjem malođušniku, da Poglavnik i njegov pokret, zabacujući načela Francuske revolucije i prihvaćajući načelo rad, obitelj i domovina, nijesu uzalud došli na nikojem području, a najmanje i na društveno-gospodarskom«. (*Hrvatski narod* 26. VI 1941).

[47] *M. Ivšić,* Pravo u ustaškoj Hrvatskoj, *Mjesečnik* Hrvatskoga Pravničkoga Društva, 9/1941, 385.

[48] Citat prema *A. Seitzu,* Put do hrvatskog socializma, govori i članci, Zagreb 1943, 283.

[49] *A. Seitz,* Put do hrvatskog socijalizma, n. dj., 18. U preuzimanju ideoloških gledišta fašizma i nacional-socijalizma teoretičari ustaštva nisu u početku pokazivali veći interes za uočavanje i isticanje razlika u tumačenju mjesta i uloge *države* i *naroda* u stvaranju »novog društvenog poretka«;

Definiranje NDH kao autoritativne države dobilo je na neki način svoju zvaničnu potvrdu u Saboru. Tog pitanja su se doticali u svojim govorima i izlaganjima Pavelić i pojedini ministri, a najpotpunije tumačenje bilo je sadržano u izvještaju Mirka Puka, ministra pravosuđa i bogoštovlja, koji je svoje ministarstvo označio »kao vidljiv organ manifestacije suverenitosti hrvatskog naroda«. Kao »najzamašniji rad« svog ministarstva Puk je istakao zadaću, po kojoj je trebalo »prilagoditi dosadašnje takozvano demokratsko zakonodavstvo duhu i načelima novoga zakonodavstva, osnovanog na novim principima autoritativne države«. On je tu državu, a to znači NDH, definirao, među ostalim, ovim riječima: »Autoritativna država zabacuje dosadašnje pravne teorije, da su svi ljudi već po svojoj naravi jednaki, nego prihvaća drugi princip diferencijacije i selekcije ljudstva. Po tom principu i u duhu ustaških načela trebalo je novo zakonodavstvo usmjeriti prema principu vodstva, tako zvanom Ftihrer-principu, koji princip traži i iziskuje usmjerenje zakonodavstva prema stanovištu najboljih u jednom narodu. Dosadanji demokratski principi nisu mogli zadovoljiti čovječanstvo, jer su bili pseudodemokracija, te makar je kod tih stanovišta bilo tobože razvijeno načelo vladavine svih državljana jedne države, ipak u praksi značio je taj princip gospodstvo i vladanje najlošijih individua u jednom narodu. Princip vodstva je princip vladanja najboljih u narodu, osnovan na principu izbiranja najboljih individua jednog naroda. Ovo stanovište je u duhu ustaških načela, koja nisu drugo nego djelotvorna primjena pravnih načela Starčevićanskog pokreta«.[50]

b) Ustaškom pokretu je, dakako, bila namijenjena uloga glavnog nosioca »totalne družtvovne politike« u »ustaškoj hrvatskoj državi«; na temelju te politike u njoj bi trebalo da se izgradi »novi družtvovni poredak«. Isticano je također da je ostvarivanje »družtvovnog programa« osnovna zadaća ustaškog pokreta, koja se postavlja odmah nakon postignuća njegova »prvog cilja« - »političkog oslobođenja hrvatskog naroda«. Uspostava NDH označena je kao postignuće tog cilja, pa prema tome i kao bitna pretpostavka ustaškom pokretu da pristupi realizaciji načela svoje »družtvovne ideologije«.[51]

U skladu s tim, težilo se i za što jasnijim ukazivanjem na ovu komponentu ustaškog pokreta, za koju su ideolozi ustaštva isticali da nije nova, pošto je poznata iz ustaških Načela, ali je potrebno da se u novoj situaciji potpunije razradi. Prema A. Seitzu, pojava Pavelića i ustaškog pokreta od velikog je historijskog značenja »ne samo radi toga, što smo njihovim radom i borbom postigli obnovu hrvatske državnosti i uzpostavu nezavisnosti, nego i radi toga, što ustaštvo sobom nosi i uklapanje Hrvatske u Novu Europu, znači provođenje novih družtvovnih shvaćanja«.[52]

Polazeći tako od gledišta da ustaški pokret »predstavlja organiziranu političku volju hrvatskog naroda«, ustaško vodstvo je u ideološkom i praktično-političkom smislu bilo osobito zaokupljeno pitanjem realizacije tog gledišta u organizacionom pogledu.

te su razlike naime bile, na neki način principijelne u ideologiji tih pokreta. Dok su teoretičari fašizma, počevši od samog Mussolinija, isticali državu iznad svega, tj. i iznad *naroda,* ideolozi nacional-socijalizma pretpostavljali su narod *državi.* Od jeseni 1943, tj.od kapitulacije Italije, kada se i u napisima teoretičara ustaštva govori o »krizi fašizma«, odbacuje se i fašističko gledište o državi i narodu, a prihvaća nacional-socijalističko. Tako A. Seitz, u članku: Organizacija hrvatske narodne zajednice, objavljenom u *Hrvatskom narodu* 27. XI 1943, navodi da su nacional-socijalistički teoretičari upozoravali na pogrešan stav talijanskog fašizma, koji je u duhu »Hegelove filozofije smatrao državu, a ne narod odlučnom političkom veličinom, i po tome državu stavljao ispred naroda. Ustaški pokret je međutim uviek bio sviestan činjenice da je država samo sredstvo, da bi se naš hrvatski narod održao (...)«. O tome piše i *E. Sladović,* Ideja stališke organizacije, zbornik: Hrvatska na novom putu, n. dj., 259 i d.

[50] Brzopisni zapisnici, n. dj., 37.

[51] *V.Rieger,* Uvod družtvovnu politiku, Zagreb 1943, 63 i d.

[52] *A. Seitz,* Za bistrenje pojmova, *Spremnost,* 5. VII 1942.

Parola da čitav hrvatski narod treba da bude »politički okupljen« u ustaškom pokretu, potakla je akcije za mijenjanje njegove već prikazane organizacione strukture. U kolovozu 1942. donesen je spomenuti »Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše - hrvatskog oslobodilačkog pokreta«. Taj opsežni dokument, koji detaljnije definira i razrađuje ulogu ustaškog pokreta u NDH, u stvari je bio prvi akt takve vrste donesen po dolasku ustaša na vlast. Trebalo je da on bude daljnja razrada Ustava i Načela, kao temeljnih dokumenata pokreta, koji u novoj situaciji moraju dobiti i adekvatan sadržaj.

Tumačeći osnovne zadaće ustaškog pokreta, Propisnik polazi od stava da je »prva zadaća Pokreta«, koja je istaknuta u Ustavu, a to je »borba za oslobođenje Hrvatske ispod tuđinskog jarma i za uspostavu Nezavisne Države Hrvatske« već »izpunjena«. Zbog toga »sadanja i buduća« zadaća pokreta u smislu Ustava i Načela jest da se brani »svim sredstvima državna samostalnost Hrvatske«, »narodna osebujnost hrvatskog naroda«, »boriti se da u hrvatskoj državi uviek vlada samo hrvatski narod«, raditi da NDH bude »uređena u duhu ustaških načela«, »uzgajati kod članova i pristaša i u narodu uobće odanost, poslušnost i vjernost prema Poglavniku, te pouzdanje u njega«, i dr. U skladu s tako definiranim zadaćama ustaškog pokreta, Propisnik razrađuje i njegove »bitne oznake«. Prema njima, ustaški pokret je: »1. narodni, 2. nacionalistički, 3. politički, 4. vojnički, 5. radni, 6. družtvovni, 7. ćudoredni, 8. odgojni i 9. prosvjetni«.

Jasna je težnja ustaša da se politici ustaškog pokreta što prije dade totalitarno značenje u smislu udjela čitavog naroda u njoj, kao političke, društvene i nacionalne obaveze. S obzirom na razlike u stupnju toga udjela, ustaški pokret je organizaciono bio definiran u »užem i širem smislu«. Pokret su u užem smislu tvorili uniformirani članovi koji su položili zakletvu, dok je u širem smislu, pored njih, trebalo da pokret čini čitav hrvatski narod.

Ovdje u prvom redu privlači pažnju pitanje pokušaja organizacije čitavog stanovništva u ustaškom pokretu; o njegovoj užoj, tj. osnovnoj organizacionoj strukturi (organizacija ustaša, ustaškinja, ustaška mladež, ustaška vojnica) bilo je naprijed riječi.

Konkretno, to su akcije ustaškog vodstva, označene kao politika *države* i *pokreta,* da se čitavo stanovništvo, na osnovu posebnih kriterija, organizira u tzv. »städiške i druge postrojbe«, a koje, prema spomenutom Propisniku, ulaze u sastav ustaškog pokreta. Tako one, zajedno s ostalim spomenutim ustaškim organizacijama, treba da čine ustaški pokret »u širem smislu«. Spomenute postrojbe, trebalo bi da - prema riječima I. Bogdana - postanu »moćno sredstvo u rukama pokreta«, jer on »preko njih ima provesti to, da čitav narod bude prožet duhom Ustaških Načela, da narod kao svoje prihvati sve ono što država provodi u duhu Ustaških Načela«.[63] U tome bi trebalo da se ogleda pretvaranje ustaškog pokreta iz organizacije, koja »predstavlja selekciju narodnih radnika i boraca, koji predstavljaju najbliže narodne suradnike Poglavnika«, u široki » družtvovni pokret«, koji treba da obuhvati čitav narod.[54]

c) Upravo se u razradi koncepcije o društvenom uređenju NDH osobito težilo istaći da se ona temelji s jedne strane, na »osnovama tradicija hrvatskog naroda«, a s druge, na usvajanju ideja i prakse »družtvovne organizacije« Njemačke i Italije.[55]

[53] *I. Bogdan,* Ustaški pokret i državna vlast, n. dj.

[54] *E. Sladović,* Državni ustav i državno ustavno pravo,'n. dj., 602.

[55] Karakteristično je u tom pogledu tumačenje Pavelićeve izjave, u govoru od 21. V 1941, da će u NDH vladati »red i mir« i da će biti uređena na »osnovama tradicija hrvatskog naroda i na najmodernijim tradicijama«, koje je dao Sladović: »Time je jasno naglašena tendencija, da se unutarnje političko, družtvovno i narodno-gospodarsko uređenje Nezavisne Države Hrvatske prisloni s jedne strane na hrvatske narodne tradicije, a s druge strane na organizaciju, koja je provedena kod Velike Njemačke Države i Italije, kao naših velikih prijatelja i saveznika, kojima hrvatski narod pored svoje stalne borbe i žrtava zahvaljuje znatan udio na uspostavi samostalne i nezavisne hr-

Koncepcije ustaštva o društvenom poretku bile su formulirane tek nekim globalnim pogledima, unatoč tome što se u ustaškoj publicistici, pretežno 1941. i 1942, o njima prilično pisalo i raspravljalo, što je i dovelo do određenih konkretnih akcija. U jednakoj su mjeri bili popularizirani i pogledi na »družtvovni poredak« i fašizma i nacional-socijalizma, s ciljem da se u njima nađu »smisao i zadatci hrvatske družtvovne politike«.[56] Uz to se u jednakoj mjeri nastojalo isticati kako ustaški pokret teži da bude što samostalniji u razradi i primjeni »novih družtvovnih shvaćanja«. Prisustvo svih tih momenata u spomenutim raspravama dovelo je do formuliranja mnogobrojnih stavova, najčešće nedorečenih, nejasnih i kontradiktornih. To, međutim, nije značilo da se vodila određena javna diskusija o spomenutim pitanjima, koja bi trebalo da utječe na raščišćavanje tih stavova. Naprotiv, vidljivo je da je čitava rasprava bila prilog ustaškoj propagandi, ovaj put s ciljem da se isticanjem gledišta o »družtvovnom poredku« ukaže na koncepciju ustaškog pokreta o izgradnji NDH kao ćeliji »novog evropskog poredka«.

Suština ustaškog prihvaćanja ideologije nacional-socijalizma i fašizma o društvenom poretku najsažetije se može izraziti stavom o negaciji klasne borbe. U raspravama oko toga stava bila su, naime, najuže povezana gledišta o društvenom poretku uopće, a prvenstveno o *kapitalizmu* i *komunizmu* kao »družtvovnim pokretima«. U formulacijama tih gledišta ima mnoštvo zbrke i nejasnoća, što ujedno svjedoči o osjetnoj nerazrađenosti cjelokupne koncepcije ustaštva o društvenom poretku; ovom prilikom moguće je ukazati samo na neke karakteristike koje se mogu označiti kao bitne. Pri tome treba odmah reći da se poglavito radilo o doslovnom preuzimanju gledišta nacional-socijalizma i fašizma, s ciljem da se formuliraju i kao pogledi ustaštva.

Pogledi ustaštva na društveni poredak temeljili su se u načelu na kritici kapitalizma i komunizma, ali je pri tome bitno konstatirati razlike u toj kritici. Dok je komunizam odbacivan totalno kao teorija i praksa, u kritici kapitalizma uočavala su se obilježja što ih je ustaštvo prihvaćalo kao sastavni dio svoje koncepcije društvenog poretka. U tom pogledu ustaška kritika komunizma nije bila šire razrađivana, nego se u stvari svodila na nekoliko uobičajenih političkih parola. Najkarakterističnije među njima bile su da komunizam kao društveni sistem »ne priznaje« boga i vjeru, narod i domovinu, osobnu slobodu, porodicu, privatno vlasništvo. Sve se to sintetiziralo u najčešće upotrebljavanoj paroli: »Za komunizam zajednica i kolektiv su sve, dok je čovjek i pojedinac ništa«. Varijacije na tezu da je komunizam »oduzeo čovjeku sve, što čovjeka čini čovjekom«, davale su glavno obilježje iživljavanju u kritici komunizma. Bio je to u stvari samo nastavak one propagande o potrebi »borbe protiv boljševizma«, što ju je ustaški pokret prihvatio i isticao u emigraciji, ukazujući time na jedno od svojih bitnih obilježja, po kojemu se svrstava u snage »novog europskog poredka«, a koji je ujedno i »antiteza komunizma«.[57] U NDH je ta propaganda bila samo nastavljena, dakako, u daleko većim dimenzijama. Suprotstavljanje ustaštva komunizmu bilo je glavna i najčešće upotrebljavana metoda u toj propagandi, a temeljilo se na uvjerenju da će se baš takvim načinom stvoriti jače sredstvo političkog utjecaja.[68] Pri tome se računalo i na rezultate do-

vatske države. To usklađenje potrebno je i radi buduće organizacije velikog europskog kontinentalnog prostora, u kojemu će i Nezavisna Država Hrvatska dobiti i imati svoje mjesto i izpunjavati svoju misiju«. (*E. Sladović,* Ideja committee stališke organizacije, n. dj., 263).

[56] Pisalo se i o akcijama koje su se vodile za uspostavu »novog družtvovnog poredka« u drugim pojedinim zemljama, u kojima su proosovinske snage bile na vlasti, kao npr. u Bugarskoj i Rumunjskoj. Osim članaka u tekućim novinama i časopisima, pretežno u *Hrvatskom narodu, Spremnosti* i *Hrvatskoj smotri, o* tome se najviše pisalo u novopokrenutom časopisu *Rad i društvo.*

[57] U tom cilju Pavelić je pisao svoju već spomenutu knjigu »Strahote zabluda«.

[58] Spomenutu metodu A. Oršanić je rezimirao ovim riječima: »Prema tome za razliku od komunizma, koji je po svojim ideološkim temeljima ateističan (bezbožan), areligiozan (protuvjerski), anacionalan (protunarodan), i za diktaturu proletarijata, a protiv ikakvog posebničkog vlasništva,

tadašnje antiboljševičke propagande što se vodila u građanskim krugovima u Hrvatskoj i u Jugoslaviji.

U kritici kapitalizma ustaštvo je isticalo da taj društveni sistem priznaje spomenute »vjekovne oblike« čovječanstva, koje komunizam odbacuje, te u tome nalazi i zajednička obilježja s njim. Ustaštvo ističe da odbacuje u kapitalizmu njegovu »nedružtvovnu« praksu, po kojoj je on »apsolutno i podpuno individualan u vladanju, te apsolutno i podpuno liberalan u djelovanju«.[59] U tome se nalazi »bitna razlika«, prema kojoj u kapitalističkom društvu država ima ulogu »instrumenta pojedinaca za zaštitu pojedinaca« u njihovu stjecanju kapitala, a »ustaška država« treba da bude »društvovni organ« koji ima za cilj »zaštitu svih društvovnih uvjeta svakoga pojedinca«. Najuže povezano s tim se, dakle, pojavljuje spomenuta bitna oznaka koncepcije ustaštva o društvenom poretku, koja, dakako, nije bila originalna, nego doslovna kopija gledišta fašizma i nacionalsocijalizma. Ona se ogleda u isticanju države kao »narodne zajednice«, koja se suprotstavlja klasnoj državi. Prema A. Seitzu, »nacionalistički pokreti upravo u pitanju promatranja družtVovnih odnosa odlučno nieču marksističku nauku, da se družtvo, zapravo čitavo čovječanstvo, sastoji od dvie klase, posloprimaca i poslodavaca (proletera i kapitalista), nego naprotiv u tome vide skroz umjetnu podjelu, a protiv te misli u družtvovnom i političkom pogledu iznose misao narodne zajednice koja je organički razčlanjena i u tom organizmu svaki dio ima služiti skladnom djelovanju cjeline«.[60]- Na taj način je u okviru ustaštva iskonstruirana koncepcija o tzv. »stališkom uređenju« NDH. Prema njoj, hrvatski narod čini jedinstveni organizam »koji je sastavljen od stališa kao naravnih dielova«. Prvi korak u realizaciji te ideje trebalo je da bude osnivanje »staliških postrojbi«. Potkraj studenog 1941. Pavelić je donio »Odredbu o osnutku staliških i drugih postrojbi u okviru Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta«. Prema toj odredbi trebalo je osnovati ukupno 16 staliških postrojbi i saveza društava, koji bi zajedno sačinjavali Glavni savez. Predviđene su bile ove stališke postrojbe: »seljaka«, »radnika«, »državnih namještenika«, »samoupravnih namještenika«, »privatnih namještenika«, »slobodnih zvanja«, »veleobrtnika«, »obrtnika«, »trgovaca«, »kućevlasnika«. Osim njih predviđeno je osnivanje ovih saveza društava: sportska i planinarska društva, vatrogasci, kulturno-prosvjetna društva i savez invalida.[61] Određeno je da se prema potrebi mogu osnivati i drugi savezi. Na čelu saveza bili su tzv. savezničari. Savezi su se dijelili po županama i kotarevima gdje su im na čelu stajali povjerenici. Prema toj Odredbi » ... svatko je dužan biti članom svoje stališke odnosno stručne ustrojbe i dužan je po svojim osobnim, duševnim i imovinskim sposobnostima sudjelovati u radu u tim ustrojbama«. Istom Odredbom postavljen je za tzv. državnog savezničara povjerenik GUS-a Aleksandar Seitz.

Ovdje se najprije postavlja pitanje što se podrazumijeva pod pojmom *stališa,* kojemu se daje funkcija jedne od osnovnih ćelija zamišljenog društvenog poretka? Taj pojam nije bio potpunije i jasnije razrađen, pa je i među samim ustašama izazivao vidljivu

ustaštvo po svojim, društvovnim načelima priznaje religiju, priznaje vjeru, narod, domovinu, obitelj, privatno vlasništvo, osobnu slobodu i osobno zadovoljstvo i sreću. Na taj način, dok je komunizam antireligiozan, materijalističan, antiliberalan i antiindividualistički, i u toliko protudruštvovan, ustaštvo je *religiozno, idealističko, nacionalističko, liberalno* i *individualističko.* Tako reći, dok komunizam kao društvovni pokret i poredak - apsolutno i podpunoma niječe sve vjekovne životne oblike, u kojima, ako ljudi žive, čine većinu ljudi sretnim i zadovoljnim, prema komunizmu, ustaštvo *priznaje sve te vjekovne životne oblike i okvire«. (A. Oršanić,* Ustaštvo kao društvovni pokret, n. dj., 406-407).

[59] Isto, 408.

[60] *A. Seitz* Za bistrenje pojmova, n. dj.

[61] *Narodne novine,* 25.XI 1941. U svibnju 1942. osnovana su dva nova saveza: grafičkih radnika i samopomoćnih društava. *(Narodne novine,* 7. V 1942;£. *Sladović,* Ideja stališke organizacije, n. dj., 267.

nedoumicu u raspravama i propagandi o tim pitanjima. »183Stališke postrojbe« i »savezi društava« bili su zamišljeni kao osnovni sastavni dijelovi spomenute tzv. »narodne zajednice«, koja bi u socijalnom smislu morala biti homogena. Prema tom gledištu, kako ističe Sladović, »hrvatski je narod cjelina, koja je sastavljena od različitih stališa po zvanju i drugih društvenih skupina«, a koji »sudjeluju u proizvodnji stvarnih i duševnih dobara«.[62] Upravo je zbog toga dolazilo do dilema, jer su »stališi« bili zamišljeni u svom međusobnom odnosu kao skladna cjelina, a ipak su bili, bar jednim dijelom, definirani na osnovu kriterija društvenih grupacija. To se u prvom redu odnosi na seljaštvo i radništvo, kao »poviesne stališe«. Prema tome, »stališ« je u određenom smislu mogao biti zamišljen kao društveni stalež, a s druge strane, kao struka ili profesija. Zbog toga se i mogao pojaviti dojam daje osnivanje Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi značilo na neki način pristupanje »stališkom uređenju« NDH. Na te »krive interpretacije«, A. Seitz, koji je bio zvanični tumač »stališke ideje« u NDH, odgovarao je da su NDH i ustaški pokret osnovani »u prvom redu na *načelu vodstva«,* a primjenom tog načela »kao izrazom suvremene potrebe, riešeno je najvažnije pitanje ustrojstva države«. »Činjenicu - ističe on -, što se danas javlja neke vrsti stališka ideja treba protumačiti tako da se *nasuprot mehaničkoj klasnoj podjeli* liberalističkog vremena htjelo suprotstaviti ideju organskog značaja, a takvom se ima, - bezuvjetno - smatrati stališka ideja«.[63]

Sama pak »stališka ideja« nije bila dalje razrađivana, iako je njena primjena zaokupljala ustaško vodstvo sve do kraja 1944. god. Oni koji su je teoretski formulirali, tražili su prvenstveno uzor u načelima talijanskog korporativizma, iako su isticali da »stališko-korporativni sustav« u NDH ima svoje značajne specifičnosti. Premda se Sabor NDH, poslije svog raspuštanja krajem 1942, nije više konstituirao, ne smije se zanemariti činjenica da se njegova obnova najuže povezivala upravo s mjestom u »stališkom sustavu«.[64]

Ovdje, međutim, valja ukratko ukazati na ulogu namijenjenu ustaškom pokretu u okviru zamišljenog »stališkog sustava«. Treba poći od konstatacije daje u spomenutoj odredbi o osnutku staliških i drugih postrojbi, istaknuto da će one biti »politički nadzirane po ustaškom pokretu«. U Propisniku se ističe da je zadaća ustaškog pokreta da »usklađuje i unapređuje probitke svih stališa hrvatske narodne zajednice«, te da »priučava svoje članove, pristaše i narod na novi družtvovni poredak, u kojem će svi stališi i sva zvanja naći smisao svojeg obstanka u skladnoj suradnji i službi obćim probitcima hrvatske narodne zajednice«. Prema tome, trebalo je da »stališka ideja« podupre ono osnovno obilježje za kojim je težilo ustaštvo - da se predstavi kao pokret u kojemu je »politički okupljen« čitav hrvatski narod. Posebno je podvučena uloga ustaškog poglavnika, koji treba da bude veza između pokreta i staliških postrojbi.[66]

[62] *E. Sladović,* Ideja stališke organizacije, n. dj., 266-267.

[63] A *Seitz* Put do hrvatskog socijalizma, n. dj., 20-21.

[64] Ustaški povjerenik Hrvatskog radničkog saveza (HRS) V. Blaškov u vezi s tim navodi: »Pavelić je imao namjeru uvesti u Hrvatskoj neke vrste sabora u kojemu bi isključivo bili predstavnici stručnih organizacija, posloprimaca, seljaka, poslodavaca i slobodnih zvanja. To bi trebala biti tzv. korporativna država u smislu intencija pape Leona XIII i Pia XI«. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.).

[65] Među ustašama su postojale različite tendencije u vezi s definiranjem uloge Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi, što se u suštini svodilo na pitanje utjecaja u njemu. U vezi s tim, karakteristična je izjava M. Magdića: »Jednu su tendenciju zastupali ortodoksni ustaše iz Glavnog ustaškog stana, koji su željeli da Glavni savez bude isključivi instrument ustaškog pokreta. Drugu su tendenciju zastupali brojni funkcioneri stručnih saveza koji su željeli, da se i u novom okviru nastavi rad onakovim metodama, kakve su bile primjenjivane u prijašnje vrijeme, samo uz vanjsko prilagođavanje novoj organizacionoj strukturi. Treća tendenca išla je za tim, da se rad Saveza postavi na bazu kršćanskih načela, kako su izražena u Papinskim socijalnim enciklikama, zatim da se Glavni savez postepeno otrgne ispod političke kontrole ustaškog pokreta i vrati k načelu dobrovoljnog članstva i biranog vodstva«. Ove su struje, prema Magdiću, bile u neprestanom sukobu. (IHRPH, elaborat M. Magdića: Glavni savez staliških postrojbi, prijepis).

Što se tiče realizacije koncepcije u izgradnji »stališkog sustava« u NDH, treba odmah istaći da su sve poduzete akcije u tom pravcu bile prvenstveno administrativnog karaktera.[66] Krajem 1941. i u toku 1942. objavljeni su »propisnici« pojedinih saveza i imenovani funkcioneri za pojedine saveze i njihove teritorijalne organe.[67] Pri tome treba istaći da je Hrvatski radnički savez - koji po dolasku ustaša na vlast nije bio ukinut ostao i dalje autonoman kao organizacija, iako uključen u sistem staliških postrojbi.[68] Zadržana je i Radnička komora, koja je nanovo konstituirana za čitavu NDH.[69] Pomišljalo se čak na stvaranje jedinstvene sindikalne organizacije u NDH, ali ta ideja nije bila dalje razrađena.[70]

Sve te akcije administrativnog karaktera mogle bi se na neki način označiti kao prva faza u procesu realizacije koncepcije o »stališkom sustavu«. One same po sebi nisu imale nikakva praktično-političkog rezultata. Manifestirale su se tek u ponekoj skupštini pojedinih saveza, na kojima se vršila propaganda koncepcije o »stališkom sustavu« i mjestu pojedinog saveza u njemu, ali ni to nije imalo nekog konkretnijeg odjeka. Sve je to bez sumnje utjecalo da je u tekućoj praksi bivalo i manje zanimanje za ta pitanja, pa je i sam Glavni savez staliških i drugih postrojbi tek formalno egzistirao.[71] Tome treba dodati i činjenicu da su postojali vidljivi osobni sukobi unutar Glavnog saveza, koji su posebno došli do izražaja u trzavicama sa HRS-om i njegovim »glavnim povjerenikom« Blaškovom, koji je težio da bude što neovisniji.[72]

Pokušaji da se oživi rad Glavnog saveza sa određenim praktičnim konsekvencama, nastaju ponovo u toku 1944. Oni su došli do izražaja u nekoliko akcija za izbore gradskih uprava, koje je inicirao Pavelić. Radilo se o izborima za gradonačelnike i vijećnike u Zagrebu, Karlovcu, Sisku i Dubrovniku, koje su birali delegirani predstavnici pojedinih saveza staliških postrojbi. Tim akcijama nastojalo se dati veće značenje, propagirajući ih kao prve praktične korake podizanja »stališkog sustava« u NDH.[73]

[66] Prema nekim podacima i Nijemci i Talijani poklanjali su znatnu pažnju pokušajima organiziranja i funkcioniranja Glavnog saveza. U vezi s tim dolazile su sugestije od strane Nijemaca i kasnije, 1943-1944. god. (Isto).

[67] Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, god. 1942, Zagreb bez god. izd., 37, 82, 509,513, 517, 521,524,526, 528,536; god. 1943, 114. Imenovanje povjerenika pojedinih saveza izvršeno je u siječnju 1942. *(Narodne novine,* 24. I 1942).

[68] »Propisnik« HRS-a donesen je u kolovozu 1942. *(Narodne novine,* 17. VIII 1942).

[69] *Narodne novine,* 13. I 1942.

[70] Bila je tek inicirana akcija da se od HRS-a, te od predratnih strukovnih organizacija: Saveza hrvatskih privatnih namještenika, Stručnog saveza pomoraca, Saveza grafičara i Saveza hrvatskih željezničara, osnuje jedinstveni sindikat za NDH, koji bi »u sebi sintetizirao sve zdrave elemente sindikata totalitarnih zemalja«. *(Novi list,* 4. V 1941). Očito je da se ova ideja kasnije pokušala realizirati u okviru Glavnog saveza staliških postrojbi.

[71] Prema izjavi M. Magdića, Glavni savez »nije pošao dalje od faze, da bude centrala za ubiranje i raspoređivanje članskih prinosa, sjedne strane, a za imenovanje raznih dužnostnika u pojedinim savezima s druge strane«.« (Kao u bilj. 65).

[72] Ti sukobi doveli su do smjenjivanja A. Seitza s funkcije »glavnog savezničara«, na to je mjesto tada bio postavljen I. Oršanić. (Isto).

[73] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9. ist. mat. V. Blaškova. Usp. i *F. Jelić-Butić,* Zagreb i ustaška Nezavisna Država Hrvatska, n. dj., 213-214.

RASNA POLITIKA I SISTEM TERORA USTAŠKOG REŽIMA

Propaganda terora i kazneno zakonodavstvo

U realizaciji prikazane koncepcije o ustaškoj državi, tj. njenom političkom i društvenom sistemu, pitanje rasne politike postavljalo se kao temeljno u praksi ustaškog režima. Ono je i u ideološkoj razradi programa ustaštva dobilo značajno mjesto, o čemu dovoljno svjedoče naprijed istaknuti momenti. Zbog toga se, uz »političku« i »družtvovnu« revoluciju, s jednakim značenjem ukazivalo na »rasnu revoluciju« bez koje je nezamislivo konačno utemeljenje NDH.

Po svojim metodama i oblicima rasna politika se u NDH od samog početka izgrađivala u pravi sistem. U cilju ostvarivanja osnovne tendencije te politike: da od NDH treba stvoriti »čisti hrvatski životni prostor«, koji će omogućiti egzistenciju »čiste hrvatske nacije«, za što je životni uvjet »istrebljenje« u prvom redu Srba i Zidova, koji su proglašeni »najvećim neprijateljima hrvatskog naroda« pa »njima nema mjesta u Hrvatskoj« - nastojalo se čitavom tom sistemu dati karakter legalnosti, počevši od političke propagande najviših ustaških predstavnika, do stvaranja posebnog kaznenog zakonodavstva i odgovarajućih ustanova.

Drugi bitan aspekt za potpunije razumijevanje politike stvaranja »čiste hrvatske nacije« ogledao se u tendenciji tzv. »unutrašnjeg pročišćavanja«, tj. istrebljenja svih onih Hrvata i Muslimana, koji su zbog svog »nehrvatskog ponašanja« označeni kao izdajnici koji čine ljagu na tijelu »čiste hrvatske nacije«. Prema tome, uzimajući u cjelini navedene tendencije, može se govoriti o *sistemu i politici terora* ustaša u NDH. Dakle, sistem ustaškog terora imao je s jedne strane svoju izrazitu rasnu komponentu koja se ogledala u biološkom uništavanju i progonima srpskog i židovskog stanovništva, a s druge strane, komponentu spomenutog radikalnog »unutrašnjeg pročišćavanja«, koja se ogledala u fizičkom uklanjanju i onemogućavanju svih onih snaga u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu, koje se nisu mogle pomiriti s politikom novog režima u najširem smislu riječi. Upravo se u takvom pristupu najvjernije ogleda ustaško poimanje hrvatske nacije.

Zbog svega toga je i sagledavanje svih dimenzija sistema i politike terora ustaškog režima osjetno složeno i zahtijeva uzimanje u obzir mnogobrojnih faktora. Dok je politika istrebljenja Srba i Židova poprimila najšire razmjere već od samog početka, temeljeći se na rasističkim motivima, ona nije mogla imati slične konsekvence s obzirom na hrvatsko i muslimansko stanovništvo, jer joj pristup nije bio isti. Radilo se o vrlo jasnoj propagandi i provođenju tendencije biološkog uništavanja prvih u ime zaštite drugih. Međutim, ubrzo je nastupio i proces sve vidljivijeg terora ustaškog režima i nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, motiviran i potican sve vidljivijim otporom baš toj politici koja se u ime njega vodila. Zbog toga će u daljnjem razvoju i cjelokupni sistem terora gubiti onako jasno zacrtane spomenute bitne komponente, i pretvoriti se poglavito u jedinstvenu praksu krvavog nasilja nad čitavim stanovništvom NDH, koja je prvenstveno bila motivirana potrebom borbe protiv snaga naroda što su se pojavile kao rušitelji ustaškog režima i Nezavisne Države Hrvatske. Time je, s druge strane, i sistem terora sve više bio podređivan zahtjevima cjelokupnog okupacionog sistema Nijemaca i Talijana na području Jugoslavije, prvenstveno Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Koliko su ustaše bili zaokupljeni pitanjem odnosa prema Srbima i Židovima, najuvjerljivije svjedoči činjenica da su među prvim »zakonskim odredbama« u NDH donesene upravo one koje su se odnosile na to pitanje. Iz toga proizlazi da su konkretne pripreme bile obavljane još otprije, tj. u krugu oko Pavelića u emigraciji. Prema tome, antisrpska i antižidovska kampanja, odmah povezana s parolama istrebljenja, bila je sankcionirana od samoga početka.

Prvi zvanični tekst u tom smislu, koji će postati formalno-pravni temelj čitavom daljnjem »kaznenom zakonodavstvu«, bila je »Zakonska odredba za obranu naroda i države«, koju je Pavelić javno proglasio već 17. travnja. Karakteristična je formulacija prva dva člana u odredbi:

»1. Tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje.

2. Tko se učini krivcem zločina u točki 1. navedenoga ima ga stići kazna smrti«. U odredbi se dalje navodi da »za sudovanje« na osnovu nje, ministar za pravosuđe postavlja »po potrebi izvanredne narodne sudove od tri osobe«, koji bi imali karakter i kompetencije prijekog suda.[74]

Navedene formulacije očigledno pokazuju da kompetentni organi vlasti i prijeki sudovi dobivaju izvanredno velika ovlaštenja i slobodu ponašanja. Odredba, naime, a ni jedna njena kasnija dopuna i tumačenje, ne definiraju navedene pojmove kao što su »čast i životni interesi hrvatskog naroda« i »zločinstvo veleizdaje«, što znači da je sve to bilo prepušteno vlastitim ocjenama. Da se u samoj praksi upravo za tim težilo, tj. formulacije odredbe maksimalno iskorištavale, nedvojbeno svjedoči i njeno naknadno »tumačenje«, koje je početkom svibnja 1941, u vidu posebne odredbe, dao M. Puk kao ministar pravosuđa. U njoj se, naime, spomenuta osnovna optužba povrede »časti i životnih interesa hrvatskog naroda«, od tada dijeli u dvije zasebne formulacije, a to znači i dvije odvojene optužbe.[75] Za ovu odredbu treba još napomenuti da je imala retroaktivno djelovanje.

Istodobno su osnovani »izvanredni narodni sudovi«, preko kojih se odredba odmah počela primjenjivati; ti su sudovi dobili i još neka šira ovlaštenja.[76] U Zagrebu je Izvanredni narodni sud postavljen već 17. travnja, a uskoro zatim još jedan.[77] Odmah je uslijedilo imenovanje tih sudova i u drugim većim mjestima: Karlovcu, (dva suda), Gospiću, Varaždinu, Bjelovaru, Tuzli, Banjoj Luci, Osijeku. Ti su sudovi iz dana u dan razvijali sve opsežniju djelatnost, radeći često bez ikakvog proceduralnog postupka. »Izvanredni sudovi su - ističe Balen - odmah razvili opsežnu djelatnost, izričući na stotine i tisuće presuda. Dovoljno je bilo da čovjek u privatnom životu prigovori što kojem ustaši, da ga ovaj optuži zbog povrijede »časti hrvatskoga naroda« i izvede pred sud, koji će ga proglasiti veleizdajnikom i osuditi na smrt. Dovoljno je bilo da koji ustaša poželi kakvu židovsku ili srpsku radnju pa da vlasnika optuži zbog »sabotaže« i izvede pred sud, gdje je odmah bio proglašen veleizdajnikom i strijeljan, a radnja dodijeljena tome ustaši. Dovoljno je bilo da neki ustaša optuži kojeg demokratskog Hrvata - komunistu, radićevca, samostalca - da je protiv ustaškog režima i već je dospijevao na izvanredni sud, pronađen »veleizdajnikom« i strijeljan! Ove su se metode prvih dana primjenjivale masovno naročito na Srbe i Židove, a kasnije i na Hrvate. Hiljade nevinih ljudi - samo zato što su rođeni u pravoslavnoj ili židovskoj vjeri, ili što nisu bili ustaše - postrijeljano

[74] *Narodne novine,* 17. IV 1941. Posebnom nadopunom odredbe bilo je određeno da za »kažnjiva djela« po njoj, pred »izvanrednim narodnim sudom kao i pred redovnim sudovima« vrijedi opći dio kaznenog zakonika od 27. siječnja 1929. (*Narodne novine,* 2. V 1941). Daljnjom nadopunom bilo je određeno da će se smrtne kazne izvršavati strijeljanjem. (*Narodne novine,* 8. V 1941).

[75] »Krivcem zločinstva veleizdaje u smislu t. 1. zakonske odredbe za obranu naroda i države čini i onaj, koji na bilo koji način povrijedi samo čast hrvatskog naroda kao i onaj, koji na bilo koji način povrijedi samo životne interese hrvatskog naroda«. (*Narodne novine,* 10. V 1941).

[76] Istodobno je nadležnost »izvanrednih narodnih sudova« proširena i na sva djela »sakrivanja i stavljanja izvan prometa svake robe koja prelazi redovitu najnužniju potrebu«. *(Narodne novine,* 18. IV 1941).

[77] Usp. *F. Jelić-Butić,* Zagreb i ustaška Nezavisna Država Hrvatska, n. dj., 210.

je i pobijeno bez ikakva razloga! Tako je Pavelić već prvih dana uveo pomoću tih sudova krvavu strahovladu kakve ne poznaje historija hrvatskog naroda, a ni drugih naroda«.[78]

Tako su bili udareni temelji krvavog ustaškog terora, koji je, osim toga, od početka bio obilježen i sve učestalijim masovnim pokoljima, čijim izvršiocima nije bila potrebna nikakva administrativna procedura.

Mjesec dana kasnije uslijedilo je osnivanje »prijekih sudova«. Za razliku od »izvanrednih narodnih sudova«, ovi su sudovi imali određen teritorij koji se podudarao s područjem pojedinog sudbenog stola. Ti sudovi su imali svoja sjedišta u Zagrebu (gdje su bila tri suda), Bihaću, Gospiću, Mostaru, Osijeku, Petrinji, Sarajevu, Travniku i Tuzli.[79] Njihovo osnivanje javno se oglašavalo na područjima gdje je trebalo da djeluju. Prema »Zakonskoj odredbi o prijekim sudovima« trebalo je da se sudi za »kažnjiva djela« iz pojedinih članova kaznenog zakonika od 27. siječnja 1929, ali je bila bitna formulacija, prema kojoj «... onaj, koji sakriva ili bilo na koji način pruža pomoć osobama, za koje može sumnjati, da su izvršile neko od tih 'kažnjivih djela'« ili » ... da pripremaju izvršenje kojega od tih djela«, potpada pod prijeki sud. Prema odredbi, »za sva ova kažnjiva djela učinjena od dana proglašenja prijekoga suda određuje se pred prijekim sudom kazna smrti strijeljanjem«.[80] Uspostavom prijekih sudova bio je dakle još više proširen i pojačan specijalni sudski sistem za primjenu terora, što je s druge strane nedvojbeno svjedočilo o sve širim razmjerima tog terora. U samoj praksi, bivalo je sve vidljivije da u stvari i nema bitnih razlika između »izvanrednih narodnih sudova« i »prijekih sudova«. Razlika, koja se prema odredbi o prijekim sudovima ogledala u preciziranju postupka u određenom pravnom obliku, u samoj praksi nije vidljivije dolazila do izražaja. To je jasno potvrdila i dopunska »zakonska odredba«, krajem svibnja 1941, po kojoj u buduće »izvanredni narodni sudovi (...) imaju suditi po postupku propisanom u zakonskoj odredbi o prijekim sudovima«.[81]

Daljnja etapa u stvaranju kaznenog sudskog mehanizma bilo je osnivanje tzv. »pokretnih prijekih sudova«, o čemu je krajem lipnja 1941. donesena posebna »zakonska odredba«.[82] Za razliku od prethodnih sudova »pokretni prijeki sudovi« protezali su svoju nadležnost na čitav teritorij NDH. Prema tome, odredbom nije bila određena teritorijalna, tj. mjesna nadležnost tih sudova, već je ministar pravosuđa i bogoštovlja imao pravo da je odredi u svakom konkretnom slučaju. Sadržaj rada tih sudova bio je isti kao i prethodnih, tj. »zakonska odredba« je precizirala ista »kažnjiva djela«.

Prvi Pokretni prijeki sud osnovan je u Zagrebu 24. VI1941. i bio nadležan za čitavu NDH do sredine srpnja, kada je uspostavljen isti sud u Sarajevu, koji je obuhvaćao područja Bosne i Hercegovine. Kasnije su osnovana još tri suda u Zagrebu, zatim u Banjoj Luci, Bihaću, Brčkom, Derventi, Višegradu.[83]

U daljnjem usavršavanju mehanizma specijalnog kaznenog sudstva, Pavelić je, sredinom srpnja 1941, izdao posebnu odredbu o osnivanju tzv. »velikih izvanrednih narodnih sudova«.[84] Oni su bili osnovani s posebnom svrhom. Naime, ministar pravosuđa i bogoštovlja mogao je »uputiti na ponovnu razpravu« pred te sudove »svaku kaznenu

[78] S. *Balen,* Pavelić, n. dj., 64-65.

[79] IHRPH, elaborat: Specijalni sudovi Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, prijepis.

[80] *Narodne novine,* 20. V 1941, Prema odredbi, »proti osudi prijekoga suda nije dopušten nikakav pravni lijek, a molba za pomilovanje nema odgodne moći« Pored toga, »kazna smrti ima se izvršiti strijelanjem nakon tri sata računajući od časa proglašenja osude«.

[81] *Narodne novine,* 24. V 1941.

[82] *Narodne novine,* 24. VI 1941.

[83] Usp. bilj. 79; S. *Balen,* n. dj., 72-74.

[84] *Narodne novine,* 19. VII 1941.

stvar, koja je konačno riješena osudom ili zaključkom« bilo kojeg od prethodnih spomenutih sudova. Spomenutom odredbom su sjedišta ovih sudova bila u Zagrebu i Sarajevu, ali se njome ujedno propisuje da nadležni ministar »može odrediti i drugo mjesto, gdje će ovi sudovi voditi razpravu«. Potreba za osnivanjem ovih sudova ukazala se, naime, u dotadašnjoj praksi, jer ministar pravosuđa nije mogao spriječiti donošenje pojedinih osuda postojećih sudova. Radilo se prvenstveno o pojedinim oslobađajućim osudama do kojih je dolazilo, pa se najčešće interveniralo smjenom »neposlušnih« sudaca u dotičnom sudu. Trebalo je dakle, da »veliki izvanredni narodni sudovi« u prvom redu spriječe takve pojave. To svjedoči i njihov sastav, koji čini pet sudaca, od kojih su dvojica suci viših redovnih sudova, dok su trojica u pravilu bila pojedini ustaški funkcioneri.[85]

Mehanizam specijalnog sudstva sve je više razgranjavao svoju djelatnost, što je, dakako, prvenstveno ovisilo o stvarnom razvoju situacije u NDH. Baš to razgranjavanje dokazom je sve nepovoljnijeg razvoja situacije za stabilnost ustaškog režima. Zbog toga specijalno sudstvo vidljivo proširuje sadržaj svoje djelatnosti. Započevši da radi poglavito na provođenju politike terora nad srpskim i židovskim stanovništvom, te dakako i nad svima onima čije je ponašanje ocijenjeno kao čin »povrede časti i životnih interesa hrvatskog naroda«, mehanizam specijalnog sudstva ubrzo je osjetno proširio tu svoju prvobitnu zadaću, zbog koje je u stvari i bio osnovan. U okvir njegovih kompetencija ubrzano je, putem brojnih »zakonskih nadopuna«, ulazio sve veći broj najrazličitijih »kažnjivih djela«, koja su okvalificirana kao »zločinstvo veleizdaje« na osnovu one, temeljne »zakonske odredbe za obranu naroda i države«. Razgranjavanjem te djelatnosti sve su se više preuzimale zakonske odredbe iz vremena šestojanuarske diktature, čije formalno-pravno usvajanje nije izazivalo nikakvih nedoumica.[86] Međutim, ipak je na naglo povećanje okvira djelatnosti tog sudstva prvenstveno utjecao sam razvoj političke situacije, te različite pojave izražavanja nezadovoljstva sa ustaškim režimom u sve širim razmjerima. Takva »kažnjiva djela« postala su karakteristična za čitavo stanovništvo, pa su se u radu specijalnih sudova sve više gubili prvašnji kriteriji. Osobito su karakteristične dvije posebne »zakonske odredbe« kojima se vršila »promjena« i »nadopuna« odredaba o prijekim i pokretnim prijekim sudovima, donesene prvih dana srpnja 1941. godine. Pavelić je, naime, 5. srpnja proširio kompetencije prijekih i pokretnih prijekih sudova, pred koje će biti »stavljen i onaj:

1. koji pisanjem, tiskanjem, izdavanjem ili širenjem knjiga, novina, proglasa, letaka ili slika ili na bilo koji drugi način vrši promičbu ili ide za tim, da stvori uvjerenje i raspoloženje kod drugih, da se neki dio Nezavisne Države Hrvatske odcijepi iz cjeline, ili kao samostalna država, ili da se spoji s kojom drugom državom, ili da se promijeni današnje državno uređenje, ili da se promijeni politički ili društveni poredak u državi, ili da se uguši ustaški pokret;

2. koji pisanjem, tiskanjem ili širenjem letaka, slika, proglasa ili novina, ili inače iznosi ili pronosi lažne tvrdnje s namjerom, da izvrgne ruglu ili preziru državne ustanove ili društveni poredak u državi ili ustaški pokret ili ustaške postrojbe, ili koji na spomenuti način nešto iznosi i pronosi s namjerom da stvori neraspoloženje proti državnim ustanovama, zakonskim odredbama ili naredbama oblasti ili proti političkom ili društvenom poredku i državi ili proti ustaškom pokretu ili proti ustaškim postrojbama;

3. koji drži kod sebe letak, knjigu ili novine koje svojim sadržajem vrše promičbu komunizma ili koje sadržavaju kakvo drugo kažnjivo djelo proti obstanku države i nje-

[85] Usp. bilj. 79; S. *Baien,* n. dj., 74-75.

[86] Osim gotovo potpunog preuzimanja Kaznenog zakonika od 27.1 1929, preuzeti su i osnovni propisi Zakonika o sudbenom kaznenom postupku od 16. II 1929. te pojedini propisi Zakona o državnom sudu za zaštitu države od 24. X 1930.

zinu uređenju ili proti državnoj vlasti ili proti javnom miru i poredku ili proti Poglavniku ili proti onima, koji ga po ustavu zamjenjuju, ili proti ustaškom pokretu ili proti ustaškim postrojbama«.[87]

Odmah zatim, 10. srpnja 1941, Pavelić je izdao drugu odredbu, u kojoj se navodi:

»Pred prijeki sud odnosno pred pokretni prijeki sud bit će stavljen tko bez oblastnog odobrenja:

1. sluša vijesti krugovalnih postaja sa sjedištem u državama, koje su u neprijateljstvu s Nezavisnom Državom Hrvatskom ili s kojom od velesila osi;

2. sluša vijesti krugovalnih postaja, koje su neprijateljski raspoložene prema postojećem poredku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj;

3. daje vijesti bilo s kakve krugovalne postaje proti postojećemu poredku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj;

4. izgrađuje krugovalne postaje, daje sredstva za to ili bilo na koji način omogućuje ili pomaže njihov rad;

5. tko u roku od tri dana ne učini propisanu prijavu svoga boravka redarstvenoj oblasti u slučaju promjene svoga boravišta; a isto tako i kućevlastnik, kućepazitelj i sustanari, kojima se u kući odnosno u stanu nađe osoba, koja u roku od tri dana nakon dana useljenja nije izvršila propisanu prijavu svoga boravka«.[88]

Te odredbe pružaju uvjerljivu sliku političke situacije u NDH, koju je, već u ljeto 1941, tj. nekoliko mjeseci po njenom proglašenju, obilježavao osjetan napor ustaškog režima za očuvanje vlastite sigurnosti, što je već naišla na konkretan otpor. Sadržaj odredaba karakteriziraju ovi bitni momenti: a) vidljiv porast političkog neraspoloženja u stanovništvu, manifestiran u različitim oblicima; b) sve prisutnija politička akcija komunista; c) kvalificiranje tolikog broja »kažnjivih djela«, ukazuje na totalitet politike terora ustaškog režima. I sam sistem specijalnog sudstva preuzima tako široku kontrolu ponašanja stanovništva, da ništa ne ostaje izvan njegova domašaja. Uskoro će to pogotovu postati vidljivo, kada prijeki i pokretni prijeki sudovi prošire svoju nadležnost i na sva »kažnjiva djela« s područja proizvodnje i prodaje živežnih namirnica i drugih osnovnih životnih potrepština.[89] Prema tome, specijalno sudstvo postaje osnovna poluga u cjelokupnoj sudskoj praksi ustaškog režima, jer je potpuno bacilo u sjenu redovne sudove, koji su tek formalno egzistirali, iako je trebalo da samo oni zvanično predstavljaju sudski sistem NDH.[90]

Politika terora nad Srbima

Politici istrebljenja Srba i Židova u NDH, pristupalo se u okviru jedinstvene političke kampanje. Međutim, odmah treba ukazati i na određene razlike, tj. specifičnosti u pogledu postupka prema Srbima i Zidovima. Biološko istrebljivanje Srba i Zidova sa zadaćom stvaranja »čistog životnog prostora« Hrvatima i Muslimanima, koji - prema ustašama-čine »hrvatski narod«, bio je jedinstven strategijski cilj s određenim razlikama

[87] *Narodne novine,* 5. VII 1941.

[88] *Narodne novine,* 10. VII 1941.

[89] Pavelić je u vezi s tim izdao posebnu odredbu. (*Narodne novine,* 23. IX 1941). Koliko je proširen opseg kompetencija prijekih i pokretnih prijekih sudova, tj. koliko je naglo povećan broj »kažnjivih djela« u njihovu radu, pokazuje i činjenica da je pored, dotad isključive, kazne strijeljanjem uvedena za tzv. »lakše slučajeve« i »kazna tamnice najmanje od tri godine«. (*Narodne novine,* 13. XII 1941).

[90] Tako *R. Landikušić,* n. dj., 75-89, donosi detaljne podatke o organizaciji sudstva na području NDH, ali se nijedan ne odnosi na spomenute specijalne sudove, kao da uopće ne postoje.

u njegovoj realizaciji. Dok je »rješavanje« pitanja Židova imalo svoj uzor u »rasnoj politici« Trećeg Reicha, dotle se pitanje Srba postavilo kao specifičan problem ustaškog režima. Konkretna politika prema Židovima postavljala se u manje složenom obliku, jer se u stvari radilo o doslovnom kopiranju metoda njemačke »rasne politike«. S druge strane, »rješavanje« pitanja Srba pokazalo se od samog početka znatno složenijim, na što je utjecao niz faktora. Zbog svega toga je u političkoj propagandi, koja je trebalo da bude tumač terora nad Srbima i Zidovima, na neki način postavljano veće težište na kampanju protiv Srba.

Ta kampanja poprimila je od samog početka sva svoja bitna obilježja. Sjedne strane vođena je široka propaganda, kojoj su nosioci bili najviši ustaški funkcioneri, a s druge, istodobno su uslijedile konkretne akcije terora različitih oblika. Treba istaći da je politička propaganda protiv Srba u biti bila nastavak onih već konstatiranih gledišta što su ih ustaše formulirali o »srpskom pitanju« prije dolaska na vlast u NDH. Sada je trebalo da ta propaganda, u daleko širim razmjerima, bude neposredan uvod u konkretnu praksu. U svom uvodniku, 11. travnja 1941, *Hrvatski narod* je dovoljno jasno navijestio tu praksu. »Hrvatski narod nije tokom svoje slavne ali krvave povijesti podnio razmjerno toliko žrtava u krvi i u imetku *koliko je podnio u posljednjih dvadeset i dvije godine.* U ovom preteškom razdoblju, u kojem je položeno na oltar Domovine sve što se od jednog potlačenog naroda moglo maksimum očekivati, krvavo su se zamjerili uz naše vjekovne neprijatelje domaće Srbe i Srbijance još i oni pripadnici nove Hrvatske, koji su *svijesno i zlonamjerno* pomagali ove naše neprijatelje, bilo iz osobne koristi bilo iz stranačkih i političkih računa«. List zaključuje parolom: »Njima će suditi pravedni hrvatski narod«. Ta parola postat će temeljna i na nju će se ustaše stalno pozivati, bilo u cilju iniciranja konkretnih akcija, bilo u smislu njihova opravdavanja.[91]

Glavni val ustaške propagande protiv Srba uslijedio je tokom svibnja i lipnja 1941. Radi se u prvom redu o mnogobrojnim organiziranim političkim skupovima širom NDH na kojima su istupali pojedini visoki ustaški funkcioneri tumačeći i propagirajući ciljeve novoosnovane NDH, ustaškog pokreta i ustaštva, Pavelića kao »vođe i oslobodittelja hrvatskog naroda«, te osnovnih zadaća koje se postavljaju pred ustaški režim. Baš je u tom okviru došao do osobitog izražaja, poziv na kampanju protiv Srba i Zidova. Među najaktivnijima u toj propagandi bili su Mile Budak, Mladen Lorković, Aleksandar Seitz, Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Matija Kovačić, Viktor Gutić, Milovan Zanić, Mate Frković, Mirko Puk.[92]

U tim istupima ustaških funkcionera, kao i cjelokupnoj propagandi, uočavaju se tri bitna momenta:

1. Polazilo se od osobitog naglašavanja teze da Srbima i Židovima »nema mjesta u Hrvatskoj«, tj. u NDH, jer su se oni na taj prostor naknadno doselili, pa on nije njihova prava domovina. Prema riječima M. Budaka, oni su »neprijatelji, koji dođoše simo, pa moraju i seliti bilo silom bilo milom«. Posebno u vezi sa Srbima, Budak je isticao: »(...) mi imamo ne samo pravo nego i dužnost tražiti od ovdašnjeg pravoslavnog življa, da taj živalj uvidi, što jest i da se prema tome snađe. Imamo zato pravo govoriti, ako je tko Srbin ima Srbiju, i to je njegova domovina«.[93]

[91] Pavelić je tu parolu u spomenutom govoru 21. V 1941, parafrazirao ovim riječima: »Prošla su vremena kad je hrvatski narod bio predmetom. Sada je hrvatski narod gospodar, a sve će drugo biti njegovim predmetom«. (*Ustaša,* 22. V 1941).

[92] Skupovi su održani u Gospiću, Perušiću, Daruvaru, Sisku, Dugoj Resi, Glini, Đurđevcu, Novoj Gradiški, Otočcu, Senju, Omišu, Delnicama, Križevcima, SI. Brodu, Ogulinu, Vinkovcima, Drnišu, Sarajevu, Ludbregu, Slunju, Zelini, Novom Marofu, Zlataru, Varaždinu, Osijeku, Banjoj Luci, Karlovcu, Zemunu, Koprivnici, Prijedoru, Sanskom Mostu, Đakovu, Samoboru, Brinju, Donjem Miholjcu.

[93] Budak u govoru u SI. Brodu. *(Hrvatski narod,* 16. VI 1941).

2. U vezi s gornjom tezom posebno se nastojalo ponašanje Srba u Hrvatskoj prikazati kao konstantnu opasnost za egzistenciju hrvatskog naroda i njegove težnje za nacionalnim oslobođenjem. Na držanje Srba ukazivano je kao na »strane elemente«, koji su »uvijek bili protivnici svake oslobodilačke borbe hrvatskog naroda«.[94] Prema riječima M. Žanića o odnosima između Srba i Hrvata u prošlosti «... znamo da oni nama nikada dobro nisu željeli, niti o nama dobro mislili«.[96]

3. Jasno se ukazivalo na konkretne mjere, koje treba poduzeti protiv Srba, tj. koje treba da dovedu do »rješenja srpskog pitanja« u NDH. Osobito se nastojalo »rješavanje« pitanja Srba prikazati kao veoma akutno i od životnog značenja za daljnji opstanak NDH. »Mi ustaše znademo - izjavljivao je M. Žanić - da dok se to pitanje Srba ne riješi, da će ova država biti uznemiravana«.[96] Iz toga je proizlazio i zaključak da osnivanje NDH i dolazak ustaša na vlast stvaraju potrebne' uvjete da se »konačno« pristupi »rješavanju srpskog pitanja«.[97] Osobito je bilo karakteristično isticanje ustaške »lozinke« u pogledu Srba, koja je glasila: »Ili mi se pokloni ili ukloni«.

Politička kampanja vodećih ustaša protiv Srba bila je u pravom smislu riječi javni poziv za provođenje konkretne politike prema srpskom stanovništvu, a u isto vrijeme potvrda i opravdanje postojećeg terora, koji je u proteklom kratkom razdoblju već ispoljio svoja najmonstruoznija obilježja. Teror koji je do tada bio provođen nad Srbima, dobio je samo još više poticaja.

Sve to pokazuje da se teror nad Srbima u NDH pretvarao u pravi sistem, iako mu nije prethodila onako organizirana »zakonodavna inicijativa« kao što je to bilo u odnosu na Židove, kojima je bilo namijenjeno i posebno »rasno zakonodavstvo«.

Ipak je jedno od obilježja terora nad Srbima u prvim mjesecima bilo i donošenje niza administrativnih mjera, koje su objavljivane poglavito u vidu »zakonskih odredaba«. Putem njih bila su zabranjivana pojedina nacionalna i vjerska obilježja s ciljem zabrane upotrebe srpskog imena. Tako je Pavelić već 25. travnja izdao »Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice« a 3. svibnja »Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu«. Početkom lipnja izdana je naredba o ukidanju svih »srpsko-konfesionalnih pučkih škola i zabavišta«. Sredinom srpnja izdana je naredba o ukidanju naziva »srpsko-pravoslavna vjera« s obrazloženjem da »nije više u skladu s novim državnim uređenjem«,

[94] Riječi M. Puka u govoru na skupu u Glini. *(Hrvatski narod,* 3. VI 1941).

[95] U govoru na skupu u Daruvaru. *(Hrvatski narod* 6. VI1941). Na skupu u Donjem Miholjcu, M. Lorković je izjavio: »Hrvatski se narod mora očistiti od svih elemenata, koji su za taj narod nesreća, koji su tome narodu tuđi i strani, koji u tom narodu rastvaraju njegove zdrave snage, koji su taj narod kroz desetljeća i stoljeća gurali iz jednog zla u drugo. To su naši Srbi i naši Židovi«. *(Hrvatski narod,* 28. VI 1941).

[96] U govoru na skupu u Daruvaru. *(Hrvatski narod* 6. VI 1941). Žanić je u govoru na ustaškom zboru u Novoj Gradiški, nekoliko dana ranije, izjavio: »Ustaše! Da znate: Ja govorim otvoreno: Ova država, ova naša domovina mora biti Hrvatska i ničija više. I zato oni koji su došli ovamo, ti treba i da odu. Događaji kroz stoljeća, a osobito ovih dvadeset godina pokazuju da je tu svaki kompromis isključen. Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikog drugoga i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti, da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom. Mi to ne tajimo, to je politika ove države i to kad izvršimo, izvršit ćemo samo ono što piše u ustaškim načelima«. (Novi list, 3. VI 1941; citat donosi i *V. Novak,* Magnum crimen, n. dj., 606). U govoru na zboru u Dugom selu, A. Seitz je izjavio: »U Hrvatskoj više nema mjesta strancima. Srbima i Židovima je zauvijek odzvonilo. (...) To hrvatska ustaška vlast hoće, a što ona hoće, to će se i dogoditi. (...) Da bi naš Poglavnik svoje djelo mogao izvršiti potrebno je da s neograničenim povjerenjem i vjerom u Njega i Njegovu vladu primate svaku njegovu odredbu. (...) Srba i Zidova niti može biti, niti će ih biti, jer zato jamči hrvatska vojska i hrvatski Ustaše«. *(Hrvatski narod* 24. VI 1941).

[97] M. Puk je u spomenutom govoru na izboru u Glini izjavio: »U povelji cara Leopolda stoji već napisano, da će ti elementi (tj. Srbi, F. J.), koji su k nama doseljeni, otići natrag kad dođe vrijeme, a sad je to vrijeme došlo«. *(Hrvatski narod* 3. VI 1941).

pa se određuje da se u buduće upotrebljava naziv »grčko-istočna vjera«.[98] Uslijedile su naredbe o promjenama naziva pojedinih mjesta, koja su u imenu imala srpska obilježja.[99] Istodobno su izdavane naredbe o ograničavanju kretanja Srba u mjestima boravka. Tako je u Zagrebu početkom svibnja izdana naredba o zabrani kretanja Srba noću, te istodobno naređeno da se isele oni koji stanuju u sjevernim dijelovima grada, tj. iz stambenih četvrti najvišeg standarda. Slične naredbe su uslijedile i u drugim mjestima širom NDH.[100] Nadzor nad kretanjem Srba još je više bio pojačan naredbama da »pravoslavni« građani moraju nositi plavu traku na rukavu sa početnim slovom »P«.[101]

Očito je i »rješavanje srpskog pitanja« u NDH kako su ga ustaše zamišljali ispoljilo već od samog početka svu svoju složenost. U prvom redu nije se mogla mimoilaziti činjenica da je NDH obuhvatila oko 1,900.000 Srba, što je činilo oko jednu trećinu čitava stanovništva na području NDH. Zbog toga je teror nad srpskim stanovništvom od početka ispoljio najrazličitije oblike i dimenzije, što će obilježavati daljnju praksu. Citiranim mjerama bio je jasan cilj, da budu potvrda paroli o Srbima kao građanima »drugog reda«, tj. da u stvari definiraju njihovu poziciju stanovnika izvan zakona. Nove odredbe i naredbe tome su davale punu težinu. Postalo je sve učestalije otpuštanje Srba iz službe i oduzimanje njihove imovine,[102] a pojavila se i parola o »dobrovoljnom« iseljavanju Srba u Srbiju, kao jedna od mjera zastrašivanja.[103] U praksi se ona pokazala kao jedan od izrazitih oblika terora.[104]

[98] *Narodne novine,* 25. IV, 5 i 27. V, 21. VI i 19. VII 1941.

[99] Npr. naredba o promjeni imena sela Srpsko polje i Srpska Kapela u Hrvatsko polje i Hrvatska Kapela. (*Narodne novine,* 6. X 1941). Promijenjena su imena sela Gradinsko Karađorđevo u Tomislavovac, Novo Obilićevo u Zvonimirovac, Njegoševac u Našički Antunovac, ili pak Raskršće u Križanje. (*Narodne novine,* 20. IX 1941).

too *Hrvatski narod,* 8. V 1941. Npr. 8.V 1941. izdana je naredba o ograničenju kretanja Srba u Sisku. *(Hrvatske novine,* 10. V 1941).

[101] Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH, n. dj., 90; *M. Peršen,* Ustaški logori, Zagreb 1966, 16.

[102] Prema naredbi MUP-a NDH od 10.V 1941, trebalo je otpustiti iz službe sve »Srbijance«, pri čemu se po svoj prilici mislilo na one Srbe, »koji su se doselili na područje Nezavisne Države Hrvatske poslije 1. siječnja 1900.godine« i na njihove potomke, kako je to precizirano u posebnoj odredbi donesenoj mjesec dana kasnije. *(Narodne novine,* 7. VI 1941). Također se naređuje da od »ostalih Srba« treba otpustiti one koji su se »isticali protuhrvatskim radom«, a oni, koji budu zadržani u službi ne smiju biti na rukovodećim položajima. O njima treba podnijeti konkretne razloge i dokaze da su »dostojni i potrebni« da budu zadržani u službi. (VII, Fond NDH, kut. 171-a, br. reg. 2/ 1). U istom naređenju MUP-a o otpuštanju iz službe bili su obuhvaćeni i Crnogorci, ali je MUP 14. V 1941, donio naredbu »po kojoj se s Crnogorcima ne smije postupati kao sa Srbima. U njihovu ličnost, imovinu i namještenje vlasti ne smiju dirati, jer su oni državljani države prijateljskog naroda čije državljanstvo do danas nije uređeno«. U vezi s tim, »ispravnim« Crnogorcima se smatraju oni koji posjeduju iskaznice Crnogorskog nacionalnog komiteta, čiji je predstavnik u Zagrebu bio Savo M. Štedimlija. (VII, Fond NDH, kut. 171, br. reg. 10/4).

Karakterističan primjer oduzimanja imovine bilo je donošenje »Zakonske odredbe o nekretninama tzv. dobrovoljaca«, koja se prvenstveno odnosila na Srbe, solunske dobrovoljce. Prema njoj, sva imanja što su bila podijeljena tim dobrovoljcima, proglašena su imovinom NDH i nitko od njihovih dotadašnjih vlasnika i posjednika »nema pravo na bilo kakovu odštetu za tu zemlju niti za bilo što, na toj zemlji sagrađeno«. *(Narodne novine,* 18. IV 1941).

[,03] *P. Morača,* Jugoslavija 1941, Beograd 1971, 45.

[104] Tako je npr. Viktor Gutić, ustaški povjerenik u Banjoj Luci, izdao 24. IV 1941, naredbu da u roku od 5 dana moraju napustiti teritorij NDH sve osobe s područja Vrbaske banovine, koje su »rodom i porijeklom« iz Srbije i Crne Gore, bez obzira na zanimanje. Koliko je, međutim, bio širok i nedefiniran pojam na koje se sve osobe naredba odnosi, pokazuje formulacija da se moraju iseliti i ona lica »koja obzirom na svoj loši dosadašnji rad i vladanje u javnom životu, nijesu zaslužila da i dalje uživaju gostoprimstvo Države Hrvatske«. U naredbi je sadržana i prijetnja da će svatko tko se tome »ne pokori« biti silom iseljen. *(Hrvatska krajina,* 24. IV 1941).

U daljnjoj praksi započetog sistema terora protiv Srba hapšenja su bila sve karakterističnija. Posebno dolaze do izražaja hapšenja Srba pojedinaca, koji su se više ili manje isticali u javnom političkom životu za vrijeme Jugoslavije i čiju su djelatnost ustaše okvalificirali kao »protuhrvatsku«. Pod udar hapšenja prvenstveno su došli ugledniji lokalni predstavnici srpskih stranaka SDS-a, JRZ, JNS, mnogi posjednici i trgovci, pravoslavni svećenici, intelektualci. Naređeno je da se prikupe podaci o njihovom imovinskom stanju i političkoj djelatnosti, te da se dostavljaju Rasno-političkom povjerenstvu.[105] Karakteristična su bila hapšenja na osnovu tzv. »četničkih lista«, od kojih su mnoge liste ustaše sastavili po vlastitom nahođenju, označavajući pojmom »četnika« svakog uhapšenog Srbina.[106]

Odmah je uslijedila i akcija za stvaranje koncentracionih logora. Bila su to tzv. »sabirališta« u koja su dovođeni uhapšeni Srbi, Zidovi, Cigani (Romi) kao i svi oni koje je režim zatvarao zbog njihova antifašističkog raspoloženja. Prema tome, ovi logori, postaju važna institucija ustaškog režima, kojoj će on poklanjati posebnu pažnju sve do svoga sloma.

Pored zatvaranja sve većeg broja Srba u logorima, gdje su se počela ubrzo vršiti masovna ubojstva, uslijedili su na raznim mjestima i masovni pokolji. Među tim brojnim ubojstvima posebno treba navesti niz većih masovnih pokolja srpskog stanovništva. U selu Gudovcu, kraj Bjelovara, ustaše su 27/28. travnja strijeljali 184 seljaka Srbina. U Blagaju, na Kordunu, gdje su pozvali odrasle Srbe iz Veljuna i okolnih zaselaka, ustaše su poubijali oko 250 seljaka, koji su se odazvali pozivu. Nekoliko dana kasnije, 11/12. svibnja, izvršen je masovni pokolj oko 300 Srba u Glini.[107] U toku lipnja uslijedili su novi veći pokolji u Hercegovini. U okolici Ljubinja, ustaše su 2. lipnja otpočeli masovni pokolj u kojemu je stradalo oko 140 seljaka Srba. Tri dana kasnije, ustaše su poklali oko 180 seljaka iz sela Korita kod Gacka. Zatim, 23. lipnja, ponovo blizu Ljubinja, ubijeno je oko 160 ljudi, a u tri sela blizu Gacka oko 80 muškaraca, žena i djece. Dva dana kasnije, uslijedio je pokolj oko 260 ljudi u nekoliko sela stolačkog kotara. Istodobno je kod Opuzena, blizu Metkovića, strijeljano oko 280 Srba, uhapšenih na području kotara Stolac. U blizini Ljubuškog pobijeno je 30. lipnja oko 90 Srba, dovedenih iz Čapljine.[108] U lipnju je došlo do pokolja Srba na području sjeverne Dalmacije. Pokolji su započeli velikim hapšenjima seljaka Srba na području drniškog i kninskog kotara. Najprije je 15. lipnja

[105] Tako je ustaško povjereništvo u Sarajevu zatražilo u lipnju 1941. podatke o imovnom stanju i političkom djelovanju pravoslavnih svećenika, učitelja, posjednika i trgovaca u pojedinim kotarima Bosne i Hercegovine. U jednom takvom popisu za kotar Tuzlu, za sve imućnije Srbe navodi se da su »jako opasni«. (Arhiv BiH, Ust. povjer. Sarajevo, neregis.).

[106] Prema jednom podatku ustaškog lista *Hrvatska obnova,* 25. V 1941, u novoosnovanom logoru »Danica«, kraj Koprivnice, nalazilo se »zatvoreno preko 1.000 četnika iz raznih krajeva Hrvatske«. List navodi da su tu »skupljeni oni najgori, koji su najviše jada zadavali hrvatskom narodu«. Isti list, 18. V 1941, donosi podatak da je »u Đakovu i okolici uhapšen veći broj osoba, koji su bili četnici i pripadali četničkim društvima«. Prema pisanju *Sarajevskog novog lista,* 18. VI 1941, u Gračanici su uhapšena 33 pripadnika »četničkog udruženja«, koji su sprovedeni u Zagreb. Ustaški list *Posavska Hrvatska,* 23. VII 1941, donosi popis »zakletih članova pododbora Udruženja četnika« u SI. Brodu. Prema pisanju *Hrvatskog naroda,* 10. V 1941, iz Vinkovaca doveden u Zagreb »101 četnik«.

[107] O pokoljima u Gudovcu, Blagaju i Glini usp. opširnije u: S. *Balen,* n. dj., 101 i d.; *R. Mitić,* Neka sjećanja s Banije, zbornik: Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Zumberka, Karlovac 1971, 558 i d.; *M. Bardić,* Stvaranje prvih partizanskih jedinica na području Moslavine, Zbornik Moslavine, I, Kutina 1968, 240.

[108] Opširnije o pokoljima u Hercegovini usp.: Hercegovina u NOB, n. dj., sjećanja U. Danilovića, S. Šakote, A. Mićevića, O. Ivkovića, S. Skoke, B. Zotovića, L. Pribišića; *N. Bajić,* Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine, n. dj., 206 i d.; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, Beograd 1964, 44-45; *Đ. Zatezalo-M. Dakić,* Narodna vlast na Kordunu od 1941. do 1945. godine, Karlovac 1971, 16 i d.

uhapšeno u tri sela oko 60 seljaka Srba, koji su zatvoreni u tvrđavu u Kninu, a zatim nad njima izvršen pokolj. Jedna grupa od oko 50 uhapšenih Srba poubijana je na putu Knin-Gračac. U noći 19/20. lipnja ustaše su u Kninu i Kninskom polju uhapsili 76 Srba i poubijali ih u Promini. U nekim selima vrličke, drniške i prominske općine ubijeno je od kraja lipnja do sredine srpnja oko 250 seljaka Srba, među kojima znatan broj žena i djece. U četiri sela oko Knina ubijeno je do 12. srpnja oko 70 Srba.

U selu Prisoju kod Sinja, uhapšeno je oko 90 osoba, koje su zatim ubijene.[109]

U toku srpnja organizirano je niz novih većih pokolja, koji dosežu vrhunac krajem mjeseca. To je i vrijeme početka oružanog ustanka naroda u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. U selu Suvaji kod Gračaca ubijeno je 1. srpnja oko 300 muškaraca, žena i djece. U selu Grabovcu kod Petrinje ustaše su 24. i 25. srpnja pobili preko 1.200 ljudi. U razdoblju od 20. do 27. srpnja ubijeno je u Prijeboju i okolici nekoliko stotina ljudi. U Primišlju je u noći 27/28. uhapšeno oko 80 ljudi, koji su pobijeni u Slunju. Sutradan, 28. srpnja, ustaše su ubili oko 180 Srba u blizini Vojnića. Istoga dana je izvršen pokolj nad grupom od oko 50 muškaraca i žena iz sela Polače kod Knina. Slijedio je 29. srpnja veliki pokolj nekoliko stotina Srba u crkvi u Glini. Prema nekim podacima, krajem srpnja u Glini je bilo ubijeno oko 2.000 Srba. Istodobno je došlo do masovnog pokolja od oko 500 Srba iz Gračaca i okolice.[110] Najveći pokolji na području Bosne zbili su se krajem srpnja u zapadnim područjima. Pretpostavlja se da je tih dana u kotarima Bihać, Bos. Krupa i Cazin ubijeno oko 20.000 Srba, na području kotara Sanski Most oko 6.000, u kotarima Prijedor i Bos. Novi također oko 6 000. Do velikog pokolja došlo je u srpskim selima kod Duvna, gdje su ustaše pobili oko 250 ljudi. Od 29. srpnja nastaju masovni pokolji u livanjskom kotaru, kojima je u narednih mjesec dana obuhvaćeno preko 1.000 Srba.[111]

U provođenju terora nad srpskim stanovništvom u ovom periodu sve više su se obavljala masovna prisilna iseljavanja u Srbiju. Prisilno iseljavanje srpskog stanovništva poduzeto je u nekim krajevima NDH i prije negoli su o tome donesene posebne naredbe.

Posebnom naredbom pozvani su 7. lipnja svi Srbi »koji su se doselili u područje Nezavisne Države Hrvatske poslije 1. siječnja 1900 godine«, te »njihovi potomci ma kojega zvanja oni bili«, čime se htjelo obuhvatiti i seljake, da se u roku od 10 dana prijave vlastima u mjestu svog boravišta. Onaj tko se u označenom roku ne odazove tom pozivu, bio je, prema odredbi, smatran ratnim zarobljenikom.[112] U organizaciji iseljavanja svakako značajan momenat predstavlja suradnja NDH i njemačkih vojnih vlasti. Radilo se zapravo o planu Nijemaca da se u cilju germanizacije tog područja, isele Slovenci iz Donje Štajerske, pa je to utjecalo i na ustaški plan oko iseljavanja Srba. Na konferenciji u

[109] Opširnije o pokoljima u Dalmaciji: *D. Plenča,* Ustanak u Kninskoj krajini 1941. godine, *Zadarska revija* 3/1958, 222-237; *D. Gizdić,* Dalmacija 1941, n. dj., 174 i d.; O. *Egić,* Početak oružane borbe u Bukovici 1941. godine, zbornik: Hiljadu devetsto četrdeset i prva, Zagreb 1961,17 i d.; *S. Kvesić,* Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi. n. dj., 90 i d.

[110] Opširnije o tim pokoljima usp.: *B. Stanisavljević,* Ustanak naroda Like 1941, Istorijski glasnik, 1-4/1961, 87 i d.; Lika u NOB 1941, n. dj., sjećanja D. Ćujića, Đ. Jovanića, M. Kuprešanina, M. Baste, S. Sarača, Đ. Pokrajca, M. Veinovića, Š. Glumca, S. Zaklana, D. Zorića, G. Uzelca; Hronologija oslobodilačke borbe, n. dj., 59-61; zbornik: Prva godina NOR-a na području Karlovca, Gline, n. dj., sjećanja D. Pekića, M. Dakića, D. Opačića, D. Livade, R. Bulata.

[1'1] Hronologija oslobodilačke borbe, n. dj., 52-54; *D. Lukač,* Ustanak u Bosanskoj krajini, n. dj., 66 i d.

[112] *Narodne novine,* 7. VI1941. UZagrebu je Redarstveno ravnateljstvo, 9. VI, uputilo na osnovu te naredbe pozive za prijavljivanje Srba. (IHRPH, Fond NDH, kut. 501, plakati; *Novi list,* 10. VI 1941). U Sarajevu su pozivi Srbima za prijavu upućeni sredinom lipnja. *(Sarajevski novi list,* 15. VI 1941). Međutim, u Zagrebu je Ravnateljstvo ustaškog redarstva početkom srpnja uputilo poziv »svim pravoslavcima bez obzira da li su i kada prešli na drugu vjeru, od 16 do 60 godina života«, da se prijave u roku od tri dana. *(Hrvatski narod* 10. VII 1941).

Zagrebu, 4. lipnja 1941, na kojoj su u pregovorima s njemačkim predstavnicima sudjelovali od strane NDH S. Kvaternik i M. Lorković, dogovoreno je, na osnovu ranijih prijedloga NDH, da ona na svoj teritorij primi jedan dio stanovništva iz Slovenije, koje su Nijemci namjeravali masovno deportirati u okupiranu Srbiju. U zamjenu je trebalo da NDH iseli u Srbiju isto toliki broj Srba sa svog područja. Utvrđeno je da se deportiranje Slovenaca u NDH, odnosno Srba iz NDH u Srbiju, obavi u tri faze, i to u vremenu od 7. lipnja do 31. listopada 1941.[113]

Za provođenje tog plana osnovan je poseban ured s nazivom »Državno ravnateljstvo za ponovu« (zvao se i »srpska ponova«), pod čijom je upravom bilo čitavo područje NDH. Osim zadatka da ta ustanova treba »»izvršiti izmjenu pučanstva«, koji je preciziran na spomenutoj konferenciji, glavna joj je služba bila da izvršava »sve poslove oko iseljavanja stranog življa iz Nezavisne Države Hrvatske«. Ravnateljstvo je trebalo »skupljati sve potrebne podatke o osobama, koje treba izseliti« i o tom izdavati »sve potrebne odluke te ih izvršivati«. Osim toga, ono preuzima svu pokretnu i nepokretnu imovinu iseljenih osoba, koju predaje »na raspolaganje Zavodu za kolonizaciju u svrhu unutarnje kolonizacije«. Naređeno je svim organima vlasti da tom Ravnateljstvu pruže svu potrebnu pomoć. Ravnateljstvo je, uz to, preuzelo i »poslove useljavanja i smještanja useljenika«, što se u prvom redu, odnosilo na Slovence.[114]

Ravnateljstvo je nekoliko dana kasnije uputilo svim organima na čitavom području NDH (velikim županima, kotarskim predstojnicima, ustaškim logornicima) upute o organiziranju iseljavanja Srba. Prema tim uputama morao je svaki kotar osnovati svoj ured za iseljavanje kojem je bila zadaća da na svom području organizira posebna »sabirališta« za srpsko stanovništvo. Upute su nadalje, određivale da se hapšenja vrše na temelju dobivenih naloga, odnosno telefonskih i brzojavnih naređenja samog Ravnateljstva za ponovu. Uhapšeni samac ili obitelj morali su se »u najduljem roku od 30 minuta« spremiti na put i biti sprovedeni u sabiralište. Sva ostavljena imovina postaje vlasništvo NDH. Prema uputama, nakon dovođenja većeg broja osoba u sabiralište, hitno ih se otprema u logore.[116]

U posebnom dopisu Ravnateljstva za ponovu, upućenom 9. srpnja svim ustaškim logornicima, zahtijeva se od ustaških organizacija da pruže što veću pomoć u provođenju iseljavanja Srba. Logornici su dobili naređenje da Ravnateljstvu o tome hitno pošalju podatke, posebno pak, o pravoslavnom svećenstvu na njihovu području.[116]

Istodobno je Ravnateljstvo poslalo i upute o provođenju useljavanja i smještaja Slovenaca. Prema tim uputama, u razdoblju od 9. srpnja do 31. listopada, trebalo je u sva-

[113] Opširnije o tome: Izvještaj Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nümbergu, Beograd 1947, 168-169; *A. Lisac,* Deportacije Srba iz Hrvatske 1941, HZ 1956, 127; *F. Skerl,* Nacističke deportacije Slovencev v leto 1941, *Zgodovinski časopis,* VI-VII, 1952-1953, 768-797; *F. Roš,* Slovenski izgnanci v Srbiji 1941-1945, Maribor 1967.

[114] *Narodne novine,* 24. i 26. VI 1941. Na čelu Ravnateljstva nalazio se Josip Rožanković.

[115] IHRPH, Fond NDH, kut. 137, dokument je datiran 2. VII 1941. U vezi s organiziranjem hapšenja u uputama se, među ostalim, navodi: »Izvršenju pristupa se u razno doba noći, iznimno danju, po mogućnosti bez buke i grubosti«, a zatim se odvodi uhapšene u sabiralište »gdje se u za to određenoj prostoriji obavlja detaljni osobni pretres odraslih, djece i njihove prtljage«. U uputama se u »naročitoj napomeni« upozoravaju kotarski predstojnici da su svi zadaci o kojima je riječ »strogo tajne prirode, hitni i neodgodivi, i da svaki propust podpada pod udar propisa o prijekom sudu (...)«. Posebno se ističe da se radi o »poslu od velikog državnog interesa«.

[116] Zahtijevaju se podaci o tome koliko je srpskih posjeda do 9. VII iseljeno ili napušteno, tko s njima upravlja, u kojim mjestima se nalaze prazne zgrade i koliko ih je, te koliko bi se Srba moglo privremeno smjestiti u njih kao u sabirališta. Zatim se traže podaci o broju pravoslavnih svećenika na pojedinom području, o broju manastira, te o zemlji i stambenim i drugim zgradama koji im pripadaju. (VII, Fond NDH, kut. 170, br. reg. 10/12).

kom kotaru smjestiti 2.500 Slovenaca. Za Slovence, koji su useljavani, trebalo je odmah osnovati prolazna sabirališta. Trebalo je da useljavani Slovenci, prema uputama, u prvom redu budu raspoređivani na imanja iseljenih Srba.[117]

Provođenje iseljavanja srpskog stanovništva s područja NDH u Srbiju nije, međutim, moglo biti izvršeno prema ugovorenom planu. Najprije je bilo predviđeno da se obavi iseljenje 260.000 Slovenaca u Srbiju, ali je taj plan donekle izmijenjen, jer je broj smanjen zbog predviđenog iseljavanja i u NDH. Na spomenutoj konferenciji, 4. lipnja u Zagrebu, taj broj je utvrđen na 179.000 Slovenaca koji će biti useljeni u NDH, a otprilike bi toliki broj Srba bio iz NDH iseljen u Srbiju.[118] U NDH je, međutim, bilo dovedeno tek nešto više od 10.000 Slovenaca.[119] Najprije su bili stacionirani u logorima u Capragu kraj Siska, Bjelovaru i Slav. Požegi, a zatim razmješteni na područjima pojedinih kotara, poglavito u Bosni, a manji broj u sjevernoj Hrvatskoj.[120] Taj je prisilni smještaj bio toliko neorganiziran da se može govoriti o pravom teroru vlasti NDH nad Slovencima. Ustaške su ih vlasti dočekale vrlo nepovjerljivo, a materijalni uvjeti u kojima su se našli, bili su više nego bijedni.[121]

U svakom slučaju iseljavanje srpskog stanovništva iz NDH nije bilo organizirano po onom sistemu kako je to planirano. Tome svakako ima više uzroka među kojima su bez

[117] U uputama se navodi da se svi useljeni Slovenci imaju »od prvog dana useljenja smatrati prolaznim pripadnicima sela i općine u kojoj su useljeni«. (VII, Fond NDH, kut. 170).

[118] *F. Roš,* Slovenski izgnanci v Srbiji, n. dj., 15-16. U izvještaju Jugoslovenske državne komisije, n. dj., 49, navodi se broj od 170.000 Slovenaca koje je trebalo iseliti u NDH.

[119] *F. Roš,* n. dj., 15-16, navodi podatak od 10.200 iseljenih Slovenaca u NDH. Međutim, vjerojatno je nekoliko stotina Slovenaca useljeno u NDH i u prvom valu, koji je bio usmjeren prema Srbiji. Deportacija Slovenaca trajala je do 20. IX 1941, kada su Nijemci obavijestili predstavnike NDH da smanjuju broj Slovenaca koje treba iseliti u NDH. (A *Lisac,* Deportacije Srba iz Hrvatske 1941, n. dj., 142-145). Po svoj prilici je broj useljenih Slovenaca u NDH bio nešto veći od navedenog. Tako npr. u optužnici protiv S. Kvaternika, V. Košaka, M. Alajbegovića i dr. u sudskom procesu pred Vrhovnim sudom NR Hrvatske, svibnja-lipnja 1947, navodi se podatak od oko 20.000 preseljenih Slovenaca u NDH.)

[120] Prema podacima Ravnateljstva za ponovu, od kraja kolovoza 1941, vidi se kakav je bio razmještaj većeg broja useljenih Slovenaca. Po 200 osoba smješteno je u kotarima Bos. Gradiška, Brčko, Bos. Novi, Prijedor, Sanski Most, Banja Luka, Bihać, Korenica, Cazin, Drvar, Derventa, Gračanica, Teslić, Žepće, Doboj, Zenica, Visoko, Travnik, Bugojno, Varcar Vakuf, Bos. Petrovac, Kotor Varoš, Ključ, Dvor na Uni, Bos. Krupa, Vojnić, Kostajnica, Slunj, Vrginmost, Grubišno Polje; u kotaru Sarajevo 600, Križevci 350, Bjelovar 250, Čazma 100, Podravska Slatina 100, Našice 100. (Historijski arhiv Zagreba (dalje: HAZ), Fond Ponove, dopis od 28. VIII1941. upućen Preds. vlade NDH, neregis.).

[121] To je vidljivo i iz spomenutog dopisa Ravnateljstva za ponovu: »Doseljenici smješteni su u vrlo oskudne prostorije, a najveći dio ih je još i danas u školama, šupama i sličnim prostorijama sela i gradova. Ti ljudi gladuju, bolesni su, a veći dio osobito staraca, neće dugo poživjeti. U skoro vrieme ostati će svi goli i bosi, jer su donešeni novac potrošili, a od nikoga ne primaju ništa. Kad pritisne zima tko zna koliko će ih ostati. Već iz ovoga nastaje pitanje kako ćemo izgledati kada primimo prema ugovoru još preostalih 167.000, kad nismo u stanju smjestiti do danas primljenih 8.000. Naglasujemo, da kako sami Slovenci tako i narod u kotarevima gdje smo ih smjestili pita šta će s njima biti, jer se nitko za njih ne brine. (...) Samoubojstva useljenika očajnika ima već nekoliko«. (Isto).

Međutim, politički nadzor nad useljenim Slovencima bio je vidljivo pojačan. Tako je Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Zagrebu naredilo da se svi Slovenci s područja grada prijave u vremenu od 18-23. VIII 1941. (*Ustaša,* 24. VIII 1941). Prijavilo ih se oko 18.000. (*Novi list,* 26. VIII 1941). U okružnici Ravnateljstva za ponovu, 21. VIII1941, zahtijeva se pojačani nadzor nad »useljenicima« u logorima i u pojedinim kotarima gdje su smješteni, jer među njima ima »ljudi raznih političkih orijentacija koje su protivne političkoj orijentaciji naše države«. Zbog toga se naređuje da »treba bez prestanka i intenzivno pratiti sav rad i kretanje useljenika i iseljenika po logorima i u kotarevima, upotrebljavajući za to napose pouzdane i vješte povjerenike«. (VII, Fond NDH, kut. 170, br. reg. 6/12).

sumnje dva najvažnija. NDH je u okviru svoje politike prema Srbima bila osobito zainteresirana za iseljavanje Srba u što većem broju u Srbiju, pa od samog početka nisu birali nikakva sredstva u realizaciji tog cilja. Zbog toga je čitava akcija ustaša oko iseljavanja Srba poprimila vrlo različite oblike najdrastičnijeg terora. Do punog izražaja dolazila je i samovolja lokalnih ustaških funkcionera prilikom hapšenja Srba na njihovim područjima i njihova sakupljanja u posebnim »sabiralištima«, gdje su se obavljale pljačke, ubojstva i druga nasilja. Ta samovolja je po svojim razmjerima prelazila one okvire i mogućnosti planirane organizacije iseljavanja, unatoč svim mogućnostima terora koje je sama dopuštala. S druge strane, Nijemci se u ljeto 1941. počinju sve više suočavati s novom političkom situacijom u Srbiji, zbog početka oružanog ustanka, koji je pretskazivao sve nemirniji položaj i poteškoće za okupatora. Nijemcima je vjerojatno sve manje odgovaralo prihvaćanje velikog broja izbjeglica iz NDH, koji su mogli postati novi faktor u stvaranju sve nemirnije situacije u Srbiji. Otuda i njihovi prigovori ustašama zbog organizacije iseljavanja. Potkraj srpnja 1941. u Beogradu i Šapcu došlo je do novih pregovora između predstavnika njemačkih vojnih vlasti i predstavnika NDH oko daljnjeg reguliranja tog pitanja. Na izričit zahtjev Nijemaca, NDH je morala pristati da jedina prijelazna granica za iseljavanje Srba iz NDH bude Zemun, preko kojega će, prema utvrđenom planu, prolaziti svi transporti. Nijemci su time htjeli onemogućiti dotadašnji priliv izbjeglica i masovno preseljavanje srpskog stanovništva iz NDH u Srbiju, koje su ustaše obavljali »ilegalno« tj. mimo njihove kontrole.[122]

Prema njemačkim podacima, u Srbiji je potkraj srpnja bilo oko 137.000 bjegunaca i iseljenih Srba iz NDH, ali budući da svi nisu bili prijavljeni njemačkim vlastima, smatralo se da taj broj iznosi oko 180.000.[123] Međutim, prema službenim podacima NDH, vidi se da je na temelju ugovora od 4. lipnja, iseljen znatno manji broj, dok je većina Srba bila iseljena mimo njega. Tako su preko logora Sisak (Caprag), Bjelovar, Slav. Požega i iz Zagreba do 25. kolovoza, kada je iseljavanje bilo privremeno prekinuto, bile deportirane ukupno 13.234 osobe.[124]

Poslije toga, njemačka je komanda u Srbiji odbijala da prima izbjeglice iz NDH. To su Nijemci već dali do znanja na konferenciji u Zagrebu 18. kolovoza, kada su obavijestili predstavnike NDH da se osjetno smanjuje planirani broj Slovenaca, koje je trebalo iseliti u NDH, te da isto tako treba smanjiti i broj Srba što ih NDH iseljava u Srbiju.[125] Na

[122] VII, Fond NDH, kut. 234, br. reg. 55/1-4. Na konferenciji u Sapcu je konstatirano da u Srbiju dolaze deseci tisuća srpskih izbjeglica koje su ustaše potpuno opljačkali i otjerali iz NDH. (Isto). Tako, štab njemačkog komandanta Srbije obavještava 11. VII 1941. generala Glaisea da su ustaše kod Bogatića ponovo »pretjerali kao stoku« 6.000 Srba preko Drine, a još je 12.000 u pripremi da bude također prebačeno u Srbiju. (VII, Fond NDH, kut. 44-H, f. 1, dok. 5/80). Dido Kvaternik je 12. VII naredio telegramom »pograničnim organima« uz Savu i Drinu »da onemogući koncentraciju Srba u tim krajevima i da nikoga ne prebacuje prijeko, dok se prije ne postigne pristanak njemačkih vojnih vlasti u Beogradu«. (VII, Fond NDH, kut. 179, br. reg. 2/1).

[123] VII, Fond NDH, kut. 234, reg. br. 55/1-4. Prema jednom podatku Komesarijata za izbjeglice u Beogradu, proizlazi »da je ukupan broj izbjeglica iz Hrvatske odavno premašio 200.000 (...)«. (J. *Marjanović,* Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, n. dj., 51. Autor pretpostavlja da je podatak iz kraja rujna 1941).

[124] To stanovništvo je uglavnom deportirano iz slijedećih kotara: Grubišno Polje, Bjelovar, Banja Luka, Petrinja, Zagreb, Ludbreg, SI. Požega, Bugojno, Našice, D. Miholjac, Mostar, Visoko, Bos. Gradiška, Tuzla, Čazma, Podrav. Slatina, Koprivnica, Virovitica, Teslić, Nova Gradiška, Sisak, Gračanica, Derventa, Žepče, Doboj, Đurđevac. Više o tome usp. A *Lisac,* Deportacije Srba iz Hrvatske 1941, n. dj., 137 i d.

[125] Predstavnik NDH na konferenciji O. Turina, insistirao je na tome da NDH, bez obzira na to što Nijemci smanjuju broj deportiranih Slovenaca, ima pravo da iseli dogovoreni broj Srba. Međutim, njemački predstavnik je izjavio da će njemački zapovjednik u Srbiji primiti onoliko Srba iz NDH, koliko bude Slovenaca preseljeno u NDH. (A *Lisac,* Deportacije Srba iz Hrvatske 1941, n. dj.,

idućoj konferenciji, 22. rujna 1941, u Zagrebu, do koje je došlo zbog istih pitanja, Nijemci su izjavili da se iseljavanje obustavlja i da će primiti samo još one Srbe koji se nalaze u ustaškim logorima. Radilo se ukupno o 3.200 osoba u logorima u Bjelovaru, Slav. Požegi i Capragu.[126] Međutim, pojedini kotarski predstojnici i dalje su nastavili s drastičnom praksom »ilegalnog« deportiranja Srba u Srbiju.[127]

Bjekstva i iseljavanja srpskog stanovništva s područja NDH u Srbiju postala su Nijemcima vidljivo osjetljiv problem, a preko njih i ustašama. Ta zbivanja svakako su utjecala na jačanje spoznaje da se »srpsko pitanje« u NDH ne može onako »rješavati«, kako su to ustaše zamišljali. Praksa iseljavanja bez sumnje je, uz pokolje i stvaranje koncentracionih logora, bila jedna od glavnih dimenzija ustaškog terora nad srpskim stanovništvom.[128] Za razliku od ustaša, koji su u sprovođenju najbezobzirnijeg terora vidjeli jamstvo uspješnog »rješavanja srpskog pitanja« i stvaranja »mirne« političke situacije, Nijemci su svoju težnju za »građanskim mirom« na području Jugoslavije temeljili na drukčijim ocjenama. Oni su, u jačanju i širenju ustaškog terora u prvom redu gledali uzročnika stvaranja sve nemirnije situacije, a to znači i oružanog ustanka naroda. Ne ulazeći ovdje u detaljnije razmatranje takvih ocjena i stavova, dovoljno je reći da su oni bili nov momenat u njemačkom sagledavanju postojeće situacije. Pavelić je doduše uživao punu podršku Hitlera za svoj program i politiku istrebljenja srpskog stanovništva, ali je stvarni razvoj situacije s kojom su se Nijemci suočili, neminovno sve više utjecao na drukčiji pristup tom cjelokupnom pitanju. Takva politika Nijemaca, s obzirom na područje NDH, mogla je u postojećoj situaciji, - obilježenoj oružanim narodnim ustan-

142-145). Ravnateljstvo za ponovu, 25. VIII 1941, izdalo je okružnicu kojom naređuje da se više ne može iseljavati Srbe iz NDH po nalogu mjerodavnih faktora u Berlinu, »iz političkih razloga«. (HAZ, Fond Ponove, nereg.).

[126] A *Lisac,* Deportacije Srba iz Hrvatske 1941, n. dj. 142-145.

[127] Tako je npr. kotarski predstojnik u Dvoru na Uni, počeo da »samovoljno vrši izseljavanja«, što su »predstavnici njemačkih vlasti zamjerili, smatrajući to posve razumljivo neurednošću«. Zainteresirano da se isele u Srbiju već uhapšene osobe koje su se nalazile u logorima, kako je to s Nijemcima bilo dogovoreno, Ravnateljstvo za ponovu je interveniralo u vezi s postupkom predstojnika u Dvoru. Međutim, on je potkraj rujna 1941, uputio u Srbiju oveći transport od 1.200 ljudi, koji su bili »goli i bosi i bez ikakvih sredstava«. Nijemci su tu grupu primili, ali su odbili da prihvate iseljenike iz logora. (HAZ, Fond Ponove, dopis od 30. IX 1941, neregis.). Upravo zbog spomenutog slučaja »ilegalnog prebacivanja« Srba iz Dvora, njemački zapovjednik u Srbiji izdao je ponovnu zabranu 7. X 1941. u vezi s prihvaćanjem novih grupa. Ravnateljstvo za ponovu pokušalo je da poslije te zabrane privoli Nijemce da prime još 450 »politički istaknutijih« Srba iz logora u SI.Požegi, koji su bili »izabrani« između 1.335 zatvorenika, ali su Nijemci odbili. (HAZ, Fond Ponove, dopis upućen Preds. vlade NDH, 10. XII 1941).

[128] Svakako su buržoaski krugovi u Srbiji nastojali stvarati vlastiti politički kapital na odjecima ustaškog terora nad srpskim stanovništvom u NDH. U vezi s tim, *J. Marjanović,* Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, n. dj., 51, piše: »Izbeglice su donosile bezbroj svedočan stava o fašističkim nasiljima i zverstvima i na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske i Vojvodine i u Sloveniji. Sam izgled izbeglica i prepričavanja o tome šta su doživele budio je kod najširih slojeva naroda gnušanje i pojačavao mržnju protiv fašističkih okupatora i njihovih štićenika koji vrše zlo čine nad nedužnim mirnim stanovništvom.

Buržoaski krugovi u Srbiji razvijali su svim snagama tezu da za stradanja srpskog življa nisi krivi Nemačka, Italija i fašizam, već Hrvati, Mađari, Bugari i drugi, šireći na taj način šovinizam nacionalnu mržnju, najvećeg stepena prema hrvatskom, mađarskom, bugarskom i drugim naro dima. Na toj liniji je čak i kvislinški Aćimovićev Savet komesara uputio nemačkom komandanti Srbije generalu Srederu apel za sprečavanje pokolja srpskog stanovništva. Na istoj liniji »spasava nja Srba« naći će se kasnije i Milan Nedić, a to će biti i lajt-motiv četnika Draže Mihailovića. Bič« potrebno mnogo političkog i organizacionog rada Partije i svih pravih rodoljuba da se suzbije ov; šovinistička, nacionalistička buržoaska propaganda i da se gnev naroda kanališe u pravcu borbi protiv osnovnih podstrekača nacionalne i verske mržnje, protiv fašističkih okupatora. U stvari, po litika »spasavanja Srba« uz oslonac na nemačke okupatore bila je samo politika spasavanja pozicij; srpske buržoazije«.

cima u pojedinim krajevima koji su odjednom potresli ustaški režim -, dobiti privid zaštite interesa srpskog stanovništva, pošto se počelo razmišljati o rješenjima koja nisu bila karakteristična za postojeći ustaški teror. Svakako je taj momenat došao do većeg izražaja u politici Talijana, koji su npr. tolerirali bježanja progonjenog srpskog stanovništva u sjevernoj Dalmaciji na anektirani teritorij. Tome je bez sumnje glavni uzrok bila bojazan od pobune ugroženog naroda, a uz to je dolazila do izražaja i težnja za jačanjem vlastitog utjecaja u širem zaleđu anektiranog područja na račun utjecaja ustaške vlasti. Tu će i započeti posebna politička igra Talijana s ciljem produbljivanja razdora između Srba i Hrvata, koja će se ispoljiti u različitim oblicima.

Uzimajući sve navedene momente u obzir, može se zaključiti da razdoblje do kraja srpnja i početka kolovoza 1941, čini zasebnu etapu u sprovođenju ustaškog terora nad srpskim stanovništvom. Ako bi trebalo dati osnovnu karakteristiku toj etapi, onda se ona svakako sastoji u tome da je ustaški teror ispoljio u punoj mjeri sve svoje bitne oblike. To se u prvom redu odnosi na masovna hapšenja i zatvaranja u koncentracione logore, na masovne pokolje i pojedinačna ubojstva, masovna iseljavanja, te na raznovrsna nasilja i pljačke. U ovoj fazi je i praksa prekrštavanja počela vidljivije dolaziti do izražaja, ali će ona ipak tek u idućem razdoblju dobiti šire dimenzije, pretvarajući se u organiziranu politiku. Prema tome, ustaški teror se u prvoj etapi manifestirao u pravom smislu riječi kao sistem. Teško je, međutim, ustvrditi da je on imao i neki svoj logični tok, tj. da se jasnije dijelio u manje vremenske etape koje karakteriziraju pojedine specifičnosti tog sistema. Teror je stalno rastao, ali na to nije utjecala logika nekog određenog plana, iako valja uzimati u obzir određene momente.[129]

Kako je istaknuto, Nijemci su iz navedenih razloga imali znatnog utjecaja u daljnjem reguliranju položaja Srba u NDH, nakon obustave njihova iseljavanja. Od njih je, naime, potekla inicijativa da se putem određenih »pozitivnih mjera« pristupi »rješavanju« tog pitanja. Pri tome su ukazivali na činjenicu da na području NDH ima više od 1,500.000 Srba, tj. da taj broj nije nimalo izgubio na svom značenju, unatoč svim poduzetim mjerama fizičkog uništavanja ili iseljavanja srpskog stanovništva, koje je, dakako, u odnosu na brojno stanje u samom početku pretrpjelo ogromne ljudske gubitke. U okviru cjelokupnog broja stanovništva u NDH taj broj Srba ostajao je i dalje vrlo značajan faktor, te je neminovno trebalo definirati njegov status na jednoj drukčijoj osnovici. Nijemcima je u nastaloj situaciji odgovaralo da se Srbima daju osnovna građanska prava i da im se prizna pravo na rad, te da ih se u crkvenom pogledu odijeli od Beograda stvaranjem »samostalne crkvene organizacije«, koja bi bila podređena ustaškim vlastima.[130] To bi bio put da se, prema mišljenju Nijemaca, »umire« sva ona područja NDH na kojima je došlo do »pobuna« ugrožene »srpske mase«.

Sve je to utjecalo da se u vrhovima NDH počinje konkretnije razmišljati o mogućnostima drukčijeg definiranja statusa Srba u NDH. Naglo je oživljena teza o Srbima kao Hrvatima pravoslavne vjere, koja će već od ljeta 1941. početi da daje jače obilježje ustaškoj propagandi. U toj propagandi bila su bitna dva momenta. S jedne strane, isticalo se da srpsko stanovništvo na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, s obzirom na svoj historijski razvoj, ne pripada u nacionalno-političkom pogledu u krug »pravih

[129] Tako npr. Đ. Stanisavljević s pravom ukazuje na značenje sastanka Pavelića s Hitlerom 6. VI1941. u Berghofu, koji je mogao imati utjecaja nadaljnje provođenje ustaškog terora nad Srbima, jer je Hitler zagovarao potrebu masovne likvidacije srpskog stanovništva. (Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi, SI. Brod 1967,64). Detaljnije o tom sastanku usp. *B. Krizman,* A. Pavelić i SI. Kvaternik kod Adolfa Hitlera u ljeto 1941, HZ, XXIII-XXIV, 1970-71, 307-323.

[130] IHRPH, MF br. H-309939-42, kut. 17, MVP London, podaci iz razgovora Kasche-Lorković. U pogledu dopuštanja crkvenih obreda i stvaranja »samostalne crkvene organizacije« Srba u NDH, Kascne je pravio uporedbu sa vjerskim statusom Muslimana.

Srba«, a s druge strane, daje to stanovništvo tek u vrijeme vladavine Turaka prihvatile pravoslavlje. Zvanično je takva teza dobila svoje najadekvatnije tumačenje u posebnim izjavama Pavelića i Lorkovića za *Neue Ordnung,* tjednik koji su ustaše izdavali na njemačkom jeziku. »Što se tiče Srba - izjavio je Pavelić - tu je nastalo miješanje pojmova Pravih Srba u Hrvatskoj nema mnogo. Većim dijelom su to Hrvati srpsko-pravoslavne vjere i Vlasi. Ovo će pitanje biti riješeno na najbolji, najzgodniji način. Sporazumno s njemačkim vlastima poslat će se 250.000 Srba u Srbiju, dok će drugi moći ostati ovdje Ne će im se praviti nikakvih poteškoća«. Pavelić je praksu koja je trebala da uslijedi opravdavao riječima da se među Srbima »primjećuje jaki pokret sa ciljem da se vrate hrvatstvu i prijeđu na katoličku vjeru«.[131] Pitanje Srba u tom smislu opširnije je obraz ložio Lorković, u članku pod naslovom: »O Srbima i četničkim bandama«. Prema njemu srpsko stanovništvo na području NDH, koje je samo propaganda »htjela učiniti Srbi ma«, nema svog posebnog kulturnog i političkog obilježja. Radi se, prema njemu, o tome daje to u prošlosti bilo hrvatsko stanovništvo, koje je pod pritiskom Turaka primilo pravoslavnu vjeru »u nadi, da će ovom taktikom najmanjega odpora barem sačuvati, akc već ne i spasiti svoju narodnost«, jer je turska vlast daleko blaže postupala s pravoslavnim podanicima, nego s katolicima, koji su se u ime rimskog pape borili protiv islama Prema Lorkoviću, prelaženje Hrvata na pravoslavlje »treba uzeti jednako kao i ono prelaženje drugih njihovih sunarodnjaka na Islam, što se je iz jednakih razloga i događalo« Na kraju, Lorković donosi ovaj zaključak: »Prema tome ima u Hrvatskoj pravih Srba daleko manje nego li se to često tvrdilo na temelju posve krive zamjene svojstva i pravoslavlja. Aktivni je srpski elemenat prešao nakon osnutka srpske, te kasnije jugoslavenske države, granicu, a bili su to najprije agitatori, onda oni kojima je ovdje bilo ljepše i ugodnije, te konačno činovnici i namještenici Beograda«.[132] Posebnu pažnju u Lorko vićevoj izjavi pobuđuje poziv Srbima za prekrštavanje, s motivacijom: »Prelaženje u masama na katolicizam također je jedan od znakova vraćanja Hrvatstvu«.[133]

U svakom slučaju, i dotadašnji ustaški teror primjenjivao je prekrštavanje pravoslavnog stanovništva. Sada je prekrštavanju, na poticaj s vrha, trebalo dati karakter šire i organizirane politike. Još od svibnja u ustaškoj štampi se propagira »prijelaz u rimokatoličku vjeru«.[134] Pod pritiskom postojećeg terora, koji je neposredno prijetio fizičkim uništenjem ili pak iseljavanjem, propagiranje parole u srpskom stanovništvu da pri jelaz na katolicizam omogućuje status »ravnopravnih građana« NDH, moglo je imat svog odjeka. Prijelaz se, prema tome, nije mogao temeljiti na dobrovoljnosti i svijesti nego je bio prvenstveno motiviran nadom u mogućnost spašavanja života i imovine.[135]

[131] *Neue Ordnung,* 24. VIII 1941.

[132] Lorković navodi da jedan dio srpskog stanovništva čine tzv. Vlasi. »To su ostaci balkansko romanskih i ciganskih mješanaca, koji su se izmičući pred Turcima sklonili u hrvatska naselja i take se spasili od uništenja. Premda oni sojno (po rasi, F. J.) ne spadaju ni Hrvatima ni Srbima, pred stavljali su jedan nestalni elemenat, koji je bio pristupačan tuđem utjecaju i tako, radi svoje pripad nosti pravoslavnoj crkvi bez otpora podlegao političkom posrbljenju«. *(Neue Ordnung,* 7. IX 1941)

[133] Lorkovićev članak u *Neue Ordnungu* bio je u stvari izjava dana Hermanu Proebstu, atašeu za štampu njemačkog poslanstva u Zagrebu. Zanimljivo je navesti da je trebalo ta izjava da bude objavljena na hrvatskom jeziku u listu *Danas,* 8. IX 1941, pod naslovom: »Hrvati grko-istočne vjere prelaze u velikom broju na katolicizam«, ali iz nepoznatih razloga nije štampana. (VII, Fond NDH kut. 290, br. reg. 7/2). Preštampana je, međutim, u listu *Vihor,* 13. IX 1941, p i se ovdje citati donose iz tog lista.

[134] Usp. npr. *Hrvatski narod* 10. V 1941.

[135] O tome daje od početka bila uvedena praksa prekrštavanja svjedoči spomenuta odredba »o prielazu s jedne vjere na drugu«, te posebno upute, koje su izdane krajem svibnja, a potpisac ih je Mile Budak. (*Narodne novine,* 5. i 27. V 1941). Prema pisanju *Novog lista,* 22. VI 1941, ustašk stožer za područje Bos. Krajine izdao je »objašnjenje« u vezi s prekrštavanjem, u kome se navod

U propisima, izdavanim u vezi s prekrštavanjem, ustaše su, međutim, postavljali i određene uvjete, što je bilo jasan dokaz da se radilo o izrazito političkim interesima, mada je glavni instrument u samom sprovođenju prekrštavanja trebalo da bude katolička crkva. U okružnici, koju je Ravnateljstvo za ponovu izdalo 30. srpnja 1941, daju se precizne upute u tom pogledu.[136] Kotarske i općinske uprave trebalo je da osobama, koje izraze želju za prijelaz u katoličku vjeru, izdaju posebnu »potvrdu o osobnoj čestitosti«; s pomoću tih potvrda jedino se mogao obaviti čin prijelaza, što su ga sprovodili katolički župni uredi. Pri tome se posebno isticalo da »kod izdavanja potvrda treba paziti na grčko-istočne učitelje, popove, trgovce, bogate obrtnike i seljake i uopće inteligenciju, da im se ne izdaju potvrde osim u slučajevima kad se doista dokaže njihova osobna čestitost, jer je načelno stanovište vlade, da se ovim osobama ne izdaju potvrde«. Potvrde su se zapravo, prema tim uputama, mogle »bez poteškoća« izdavati jedino seljacima, »osim ako se radi o izvanrednim slučajevima«.[137] Kako se, dakle, jasno vidi, takav način prekrštavanja vodio je u prvom redu računa o već prikazanim osnovnim ciljevima politike terora nad srpskim stanovništvom. U okružnici je to bilo posebno jasno iz napomene u kojoj se navodi, da spomenute upute vrijede za sve župe osim Gore i Krbave i Psata, gdje su župani u sporazumu sa ustaškim logornicima i tabornicima, mogli postupati »prema mjesnim prilikama«. Radilo se o području tadašnjih kotara: Bos. Novi, Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja, Sisak, Bihać, Bos. Krupa, Bos. Petrovac, Cazin, Korenica. Bilo je vidljivo da se u tom području nije ni pomišljalo pitanje Srba rješavati prekrštavanjem. To je područje na granici između Hrvatske i Bosne, u kojem su se zbili veliki pokolji stanovništva i iseljavanja, u cilju uklanjanja »srpskog kordona«.[138]

Od kolovoza 1941. akcija prisilnog prekrštavanja Srba počinje poprimati sve šire razmjere. U pojedinim područjima uslijedila su masovna prekrštavanja, koja su ustaški organi počeli da sve više požuruju, ne obazirući se više s dotadašnjom pažnjom na spomenute formalnosti. MUP NDH je u posebnoj okružnici, sredinom rujna 1941, konstatirao da se na terenu događa »da pojedini uredi čine takovim prelazima smetnje bilo traženjem suvišnih formalnosti, bilo zatezanjem izdavanja propisanih potvrda«, te apelira da se »poslove oko vjerozakonskih prelaza svršava hitno i bez otezanja«.[139] U tu

da »žitelji grčko-istočne vjere mogu slobodno prelaziti na katoličku vjeru i s tim prelazom postaju ravnopravni građani Nezavisne Države Hrvatske«. Virovitički *Hrvatski tjednik,* 19. VII 1941, donosi popis Srba i Zidova koji su prešli na katoličku vjeru. U izvještaju Ravnateljstva za ponovu. Gradsko poglavarstvo u Zagrebu navodi podatak da je u razdoblju od 3. V do 29. X 1941, bilo u Zagrebu oko 8.000 prijelaza Srba i Židova na katoličku, protestantsku i islamsku vjeru, a stanovit broj i na grkokatoličku. (HAZ, Fond Ponove, izvještaj od 29. X 1941, neregis.).

[136] HAZ, Fond Ponove, okružnica od 31. VII 1941, neregis. Usp. i *D. Kašić,* Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj, Zagreb 1967, 118.

[137] U okružnici se posebno navodi da je želja vlade NDH da Srbi »ne prelaze« na grkokatolički obred, osim u onim župama gdje već ima grkokatolika. U prvim mjesecima u NDH je grkokatoličkoj crkvi pridavana znatna pažnja u okviru ustaške propagande. Isticalo se da pripadnici te crkve, koji su većinom bili Ukrajinci, nisu mogli za vrijeme Jugoslavije slobodno ispovijedati svoju vjeru, te su mnogi »pod pritiskom srpskih vlasti« morali preći na pravoslavlje. Ustaše dopuštaju da se osnuju posebne grkokatoličke župe sa sjedištem u Osijeku i Križevcima. Međutim, već od ljeta 1941, zaoštrava se kurs prema grkokatoličkoj crkvi, vjerojatno u prvom redu zbog toga što je ona zbog sličnosti obreda mogla biti privlačnija za pravoslavne vjernike u praksi nasilnog prekrštavanja. Pitanje grkokatoličke crkve postalo je zbog toga poseban predmet rasprave u Odboru za pravosudne i bogoštovne poslove Sabora NDH. Na sjednici tog odbora, 11. III 1942, konstatirana je šira pojava prijelaza na grkokatoličku vjeru, što je obrazloženo time da je obred te vjere »gotovo isti kao kod pravoslavaca«. Na odboru je posebno istaknuto da još nije riješeno pitanje »priznatih« i »nepriznatih« vjera u NDH. (AH, Fond Sabora NDH, zapisnik sjednice 11. III 1942). Međutim, iz ustaške je propagande i prakse bilo jasno da su »priznate« vjere rimokatolička, protestantska i islamska.

[138] O problemima ustaških ciljeva oko fizičkog uništavanja i iseljavanja srpskog stanovništva s obzirom na pojedina područja u Hrvatskoj usp. *Đ. Stanisavljević* u bilj. 129, str. 64 i d.

[139] HAZ, Fond Ponove, okružnica od 16. XI 1941, neregis.

svrhu osnovan je pri Ravnateljstvu za ponovu Vjerski odsjek, u čiju nadležnost dolaze poslovi oko prijelaza s pravoslavne vjere na katoličku, protestansku i islamsku. Prema tome, akcija prekrštavanja pretvarala se u pravi sistem, a da su njegove dimenzije trebale biti goleme najuvjerljivije svjedoči broj od »milijun obraćenika«, koji je bio predviđen u planu prekrštavanja srpskog stanovništva.[140] Sama pak praksa prekrštavanja dosegla je najveće razmjere ujesen i zimu 1941-1942. kada se radilo na prisilnom prekrštavanju čitavih sela i područja.[141] Ona dakako nije mogla postići željeni rezultat od »milijun obraćenika«, ali je velikim brojem prisilnih prekrštavanja koji je postigla, udarila važan pečat politici ustaškog terora. Prema raspoloživim podacima, računa se daje prisilno prekrštavanje u NDH obuhvatilo u razdoblju 1941-1942, kada je ono bilo uglavnom obavljano, oko 240.000 Srba.[142]

Koliko je, međutim, životna egzistencija Srba u NDH bila nesigurna, unatoč podvrgavanju prisilnom prekrštavanju, pokazuju izjave najviših ustaških funkcionera, dane u Saboru NDH na početku njegova zasjedanja. Među njima je osobito karakteristična izjava Mirka Puka u svojstvu ministra pravosuđa i bogoštovlja, na sjednici od 25. veljače 1942. god. On je isticao da NDH »podupire akciju prielaza grčkoiztočnjaka na katoličku vjeru, jer je taj prielaz samo povrat prijašnjoj djedovskoj vjeri, te jer je državi poznato, da je iz toga hrvatskog elementa stvoreno naknadnom promičbom srbstvo«. Puk je zaključio da onaj koji ne želi »iz bilo kojih razloga priznati ovo poviestno stanje, prosto mu stoji napustiti teritorij ove države!«[143] Bila je to zvanična potvrda postojeće prakse terora, koja je u tom momentu bila prvenstveno obilježena politikom prisilnog prekrštavanja, ali joj i dalje nisu bili nepoznati masovni pokolji ili hapšenja i odvođenja u koncentracione logore.[144]

Međutim, u Saboru NDH vodi se i rasprava o daljnjem »rješavanju srpskog pitanja«. Tendencija da se ublaži dotadašnji teror nad srpskim stanovništvom bit će od tada isključivo motivirana činjenicom sve vidljivijeg rasta NOP-a na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine; taj faktor postajat će iz dana u dan osnovno pitanje što će zaokupiti ne samo ustaško vodstvo nego isto tako Nijemce i Talijane. Traženje »bezbolnijih rje-

[140] Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb 1946, 107, 117.

[141] Ovdje navodimo neke karakteristične primjere. Veliki župan u Banjoj Luci Ladislav Aleman javlja krajem kolovoza 1941. MUP-u NDH, da čitavo stanovništvo općine Omarska, koje broji oko 15.000 ljudi, »moli« prijelaz na rimokatoličku vjeru. (Arhiv Bos. Krajine, B. Luka, 1941-1627, dopis od 21. VIII 1941). Prema pisanju *Hrvatskog lista* u Osijeku, 23. IX i 7. X, *Hrvatskih novina* u Sisku, 15. XI, *Vihora* u Požegi, 22. XI i *Hrvatskog tjednika* u Virovitici, 22. XI i 24. XII 1941, stanovništvo mnogih sela u spomenutim kotarima bilo je prekršteno. U studenom 1941. pojačana je akcija oko prekrštavanja srpskog stanovništva u sjevernoj Dalmaciji. (*D. Gizdić,* Dalmacija 1941. n. dj., 418). U prvim mjesecima 1942. akcija se pojačava, zahvaćajući najviše Slavoniju. Prema pisanju *Hrvatskog branika* u Vinkovcima, 21. II 1942, u vinkovačkom kotaru podneseno je 2.200, a u samim Vinkovcima oko 800 molbi za prijelaz. *Hrvatski tjednik* u Virovitici, 14. III 1942. pisao je daje virovitički kotar postao »potpuno katolički«. *Hrvatski borac* u Vukovaru, 27. i 29. III, 3. IV 1942, piše o prijelazu više stotina obitelji na rimokatoličku vjeru. Brojne podatke i primjere o prekrštavanju usp. u knjizi: Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, n. dj., 41 i d. Od ostale literature usp. *V. Novak,* n. dj., 599 i d.; S. *Simić,* Prekrštavanje Srba za vreme drugog svetskog rata, Titograd 1958; *D. Kašić,* Srbi i pravoslavlje, n. dj., 117 i d.

[142] *V. Strugar,* n. dj., 27.

[143] Brzopisni zapisnici, n. dj., 41.

[144] Tako je npr. 7. II 1942. jedna ustaška jedinica izvršila u okolici Banje Luke pokolj, u kojemu je život izgubilo 2.300 Srba. (VII, Fond NDH, kut. 173, br. reg. 8/4, izvještaj župana iz B. Luke, 11. II 1942). Potkraj svibnja 1942. ustaše su npr. odveli sve Srbe iz Bos. Dubice u koncentracioni logor, zajedno sa ženama i djecom, uključujući i one koji su prešli na katoličku vjeru. (AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi 82-8).

šenja« za daljnji položaj Srba u NDH, počivalo je na uvjerenju da će umanjivanje terora biti najbolje sredstvo za slabljenje NOP-a, kao isključivo »srpskog importa«.

Novi korak u politici prema Srbima bilo je osnivanje tzv. Hrvatske pravoslavne crkve. Premda je ideja o tome nastala nešto ranije,[145] zvanično ju je prvi put do znanja javno dao Pavelić, govoreći u Saboru NDH, 28. veljače 1942. god., iznoseći dotadašnje rezultate ustaške politike. On je tobože našao za potrebno da »ispravi« spomenutu Pukovu izjavu o .prekrštavanju Srba, rekavši ovo: »Nije istina da hrvatska država nastoji, da pravoslavne prevede na katoličku vjeru. To nije politika. To je pušteno svakome na volju«. Navodeći zatim da u NDH »u pravoslavlje ne dira nitko«, on je izjavio da, međutim, »u hrvatskoj državi ne može biti srbske pravoslavne crkve«. Obrazlažući to riječima da su »svagdje na svietu pravoslavne crkve nacionalne crkve«, iz čega proizlazi da je Srpska pravoslavna crkva »sastavni dio srbske države Srbije«, Pavelić je izjavio da u NDH »može biti internacionalne crkvene organizacije, koja ne ovisi o nijednoj državnoj »vlasti«, ali ako postoji »partikularna« misleći dakako na pravoslavnu crkvu, »onda može biti samo hrvatska«.[146] Pitanje konkretnog osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve, koja je imala da vrši ulogu posrednika između »države« i pravoslavnog stanovništva, raspravljano je zatim u ožujku 1942. u Odboru za pravosuđe i bogoštovlje Sabora NDH. Tu je istaknuto da se ono pokreće na zahtjev samog Pavelića jer predstavlja »vrlo važnu stvar iz političke strane«.

U prvoj fazi izrađen je krajem ožujka 1942. »Nacrt zakonske odredbe o pravnom položaju pripadnika istočne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«.[147] Prema njemu, bilo je predviđeno da se Srbi smatraju »privremeno državnim pripadnicima« NDH. Znatan prostor u Nacrtu posvećen je onim Srbima koji se žele iseliti iz NDH, pri čemu se dakako mislilo na Srbiju, pa im se daju relativno povoljni uvjeti za iseljenje (dopušteno im je da prenesu pokretnu imovinu, a nepokretnu će otkupiti NDH), što jasno pokazuje da su ustaše i dalje takvo rješenje smatrali povoljnim. U pogledu Srba koji ostaju u NDH, Nacrtom se predviđa tzv. »priznanje pravnog položaja državljanina« onima koji bi primili hrvatsku nacionalnost, dok bi se za one, koji bi se nacionalno i dalje osjećali Srbima, donijela posebna zakonska odredba. U Nacrtu se ističe da je »srpsko pitanje« neobično važno za »podpuni unutarnji mir« u NDH, jer »glavni uzroci nespokojstva i otvorenih pobuna« leže u činjenici što u NDH »stotinama i stotinama tisuća ljudi nije državnim zakonom određen pravni položaj«. Nacrt precizira položaj Srba koji se ne bi odrekli svoje nacionalnosti, ovim riječima: »To bi bila jedna od najlošijih kategorija državnih pripadnika sa ograničenjima u pravima i imovini. O svojim vjerskim stvarima ovakovi će se imati sami brinuti, jer će njihova vjera biti eventualno samo trpljena a nositi će i odgovarajući naziv, dok ne izumre«. Iz Nacrta je jasno da ustaško vodstvo, i pored posvećivanja određene pažnje ovom pitanju, nije bilo voljno izvršiti radikalnije promjene u dotadašnjem položaju Srba. Dapače, i sam je Nacrt po svojim navedenim formulacijama izgledao odveć radikalan, pa se nije pristupilo njegovoj konkretnoj realizaciji, iz bojazni da pokušaj definiranja pravnog položaja Srba ne utječe kvalitetnije na njihovo dotadašnje stanje.[148]

[145] Ta je ideja, u praktičnom smislu, vjerojatno potekla najprije od Nijemaca. Tako Artur Haeffner, povjerenik Abwehra na osobnoj vezi generala Glaisea, u jednom svom izvještaju 14. VI 1941, ističe da pravoslavna crkva u NDH »treba da dobije priznanje, koje joj je za sada uskraćivano, pod uvjetom da prestane da bude srpska nacionalna crkva i da se reformira u skladu sa nacionalnim karakterom hrvatske države«. (VII, NAV-N-T-501, 265/335-340). Tom prijedlogu je slična nešto kasnija Kascheova izjava. (Usp. bilj. 130).

[146] Brzopisni zapisnici, n. dj„ 160-162.

[147] Usp. *F. Butić-I. Jelić,* Prilozi za proučavanje historije NDH, n. dj., 343-344.

[148] U vezi s tim može se ukazati na vjerojatnost pretpostavke da je u Saboru NDH bilo tendencija drukčijeg pristupa rješenju dotadašnjeg položaja Srba u NDH. Radilo se o pojedincima, što su

Daljnji korak u stvaranju Hrvatske pravoslavne crkve bilo je donošenje odredbe o njenom osnivanju, na početku travnja 1942. god.[149] Prema toj odredbi, »na području Nezavisne Države Hrvatske osniva se Hrvatska pravoslavna crkva, koja je samosvojna (autokefalna)«. Što se tiče »ustrojstva i djelokruga« HPC, u odredbi se navodi da će to biti formulirano »Ustavom«, koji treba da potvrdi Pavelić. Dva mjeseca kasnije donesen je i »Ustav Hrvatske pravoslavne crkve«,[150] u kojemu se određuje njen pravni položaj i razrađuje organizacija. Prema Ustavu, HPC »ima dostojanstvo patrijarhije« a na čelu joj se nalazi patrijarh. Za sjedište HPC je određen Zagreb. HPC je zatim episkopalna. U upravnom pogledu dijeli se na eparhije, arhijerejska namjesništva i župe (parohije). Na čelu eparhija nalaze se episkopi. Prema Ustavu, područje NDH podijeljeno je u četiri eparhije: zagrebačku (sjedište u Zagrebu), brodsku (Bos. Brod), petrovačku (Bos. Petrovac) i sarajevsku (Sarajevo). Ostali službenici HPC su arhijerejski namjesnici (nadžupnici) i parosi (župnici). Prema Ustavu, HPC dobiva određene povlastice. Službenike HPC »plaća država kao državne činovnike«, a HPC kao institucija »prima trajnu pomoć« iz budžeta NDH. Što se tiče patrijarha, on se bira između episkopa HPC putem posebnog »izbornog sabora« koji saziva Pavelić, što u stvari znači da on imenuje »vrhovnog poglavara« HPC. On je isto tako imao znatna udjela u imenovanju episkopa. Patrijarh i episkopi, »kao i sve druge vjerske osobe i osobe koje se nalaze u vjerskoj službi«, polažu posebnu prisegu vjernosti NDH i Paveliću. Ustav posebno razmatra ulogu crkvenih sudova, te govori o crkvenoj nastavi s tendencijom »obrazovanja hrvatskog pravoslavnog svećenstva«. Gledajući dakle u cjelini, Ustav HPC je bio formuliran tako da što više posluži kao instrument politici ustaškog vodstva i Pavelića prema pravoslavnoj crkvi. Istog dana kada je donesen Ustav, Pavelić je imenovao episkoga Germogenaza »mitropolitu zagrebačke mitropolije« HPC.[151] Premda, dakle, nije iz razloga crkvene procedure, formalno imenovan za patrijarha, Germogen je u stvari vršio tu funkciju, tj. trebao da bude poglavar Hrvatske pravoslavne crkve. To se jasno dalo do znanja prigodom ceremonije njegova ustoličenja.[162]

Za stvaranje HPC jedan od glavnih preduvjeta trebalo je da bude svećenstvo kao nosilac njene organizacije. Treba istaći da su pravoslavni svećenici bili među onima koji su najviše stradali u ustaškom teroru nad srpskim stanovništvom. Mnogi su bili ubijeni a u srpnju i kolovozu 1941. većina preživjelih svećenika je uhapšena i sa svojim porodicama odvedena u logor u Capragu. Odatle ih je najveći dio iseljen u Srbiju.[153] Osim toga, nanesena je i velika materijalna šteta crkvi zbog rušenja mnogih pravoslavnih crkava i pljačke crkvenih dobara sa značajnim kulturnim vrijednostima.[154] Prema tome,

po liniji svoje građanske savjesti predlagali rješenja, koja nisu temeljitije ulazila u promjene dotadašnjeg statusa Srba, ali se s pomoću njih težilo stvoriti veće jamstvo zaštite života, s obrazloženjem da je to s etičkog gledišta najhitnije pitanje. To svjedoče i pojedine formulacije u spomenutom nacrtu odredbe »o pravnom položaju« Srba, koji kao takav nije bio prihvaćen. Jedan od tih pojedinaca bio je i Vinko Krišković, umirovljeni sveučilišni profesor i esejist, koji je bio član Odbora za pravosuđe i bogoštovlje Sabora NDH. (O Kriškoviću usp. *J. Horvat,* Hrvatski panoptikum, Zagreb 1965, 75-76).

[149] *Narodne novine,* 7. IV 1942.

150 *Narodne novine,* 5. VI 1942.

15' Pravoslavni kalendar za običnu 1943. godinu, Zagreb 1942,74. Prema Ustavu HPC, njen patrijarh je ujedno i mitropolit zagrebačke mitropolije.

[152] Opširnije o tome usp. Pravoslavni kalendar, n. dj., 75-84. Pitanje imenovanja episkopa na čelu ostalih triju eparhija ostalo je međutim otvoreno. Tek je u kolovozu 1944. za episkopa HPC u Sarajevu imenovan Spiridon Mifka, bivši paroh u Visokom. *(Nova Hrvatska,* 16. VIII 1944).

[153] VII, Fond NDH, kut, 18o, br. reg. 59/ 1, naredba Ravnateljstva za ponovu, 9. VIII 1941; *D. Kašić,* Srbi i pravoslavlje, n. dj., 118.

,64 *D. Kašić,* Srbi i pravoslavlje, n. dj., 119.

osnivajući HPC, ustaše su mogli dobiti oslonac tek u malobrojnim pojedincima, tj. onim pravoslavnim svećenicima, koji su izbjegli teror kao pripadnici druge nacionalnosti (npr. Rusini, Crnogorci) ili pojedincima Srbima, koji su se iz osobnih ambicija dodvoravali ustaškom režimu. Sam Germogen bio je ruski emigrant, i kao starac izvučen je iz samostana Hopova u Fruškoj Gori.[155] Germogenova izjava da će se pravoslavni svećenici »koji su bili otišli sa svojih svećeničkih mjesta« moći vratiti »na svoja prijašnja mjesta radi pastve i vršenja svoje svećeničke službe«,[156] ostala je tek puka parola. S jedne strane, ideja o HPC nije mogla naići na širi odjek u pravoslavnom svećenstvu, a ni među vjernicima.[167] S druge strane, ni ustaško vodstvo nije bilo osobito zainteresirano za šire privlačenje pravoslavnog svećenstva preko kojega bi se stvarala HPC kao šira i čvršća organizacija. Paveliću je bio potreban čin stvaranja HPC kako bi mu u određenom trenutku mogao poslužiti kao tobožnja manifestacija »blagonaklonosti«. U političkom pogledu trebalo je HPC da potisne iz svijesti vjernika Srpsku pravoslavnu crkvu,[168] ali i to više kao manifestacija, nego kao nova institucija. Razbijajući Srpsku pravoslavnu crkvu na području NDH kao instituciju, ustaše nimalo nisu bili voljni da umjesto nje podižu novu instituciju kao nosioca pravoslavlja.

Ipak, osnivanje HPC bilo je popraćeno velikom ustaškom propagandom, u kojoj se osobito koristila parola o »ravnopravnosti« Srba. U posebnom proglasu izdanom u povodu uspostavljanja HPC u Sarajevu, ističe se kako Srbi imaju i svoje predstavnike u ustaškom saboru (Savo Besarović, Uroš Doder), te da je poslije ovog Pavelićeva čina »dužnost svakog pravoslavnog državljanina prihvatiti i širiti ideju odanosti i izkrenosti« prema NDH.[159] Bez sumnje je najčudovišniji izraz te propagande bilo izdavanje »Pravoslavnog kalendara« za 1943. godinu, na čijim stranicama se prvenstveno veličalo Pavelićevo ime. Pavelićeva odredba o osnutku HPC ocijenjena je kao »dalekovidna i bogougodna«, čime je on »stvarno stekao pravo, da mu se u svim našim crkvama uviek spominje ime kao dobrotvora i zaštitnika hrvatskog pravoslavlja«.[160] U toj će propagandi stvaranje HPC biti posebno isticano kao faktor »smirivanja« srpskog stanovništva, tj. njegova odvraćanja od NOP-a.

Sprovođenje terora nad Židovima

Teror nad Židovima je od samog početka karakteriziralo donošenje posebnih »rasnih odredaba«, koje su, kako je već istaknuto, bile u mnogočemu kopija nacional-socijalističke politike. Artuković je u svojstvu ministra unutrašnjih poslova, u vezi s prvim mjerama protiv Židova, izjavio predstavniku lista *Die deutsche Zeitung in Kroatien* da će

[155] Uz Germogena su se, od ostalih pravoslavnih svećenika, isticali: Vaso Šurlan, Jeromonah Platon, Serafin Kubčevski, Benjamin Pavlovski, Joco Cvijanović, Miron Federer, Aleksej Borisov. (Pravoslavni kalendar n. dj., 81). Od literature usp.: Ž. *Atanacković,* n. dj., 109: *D. Kašić,* Srbi i pravoslavlje, n. dj., 119.

[156] Pravoslavni kalendar, n .dj.,76.

[157] *D. Kašić,* Srbi i pravoslavlje, n. dj., zaključuje da je aktivnost malobrojnih pravoslavnih svećenika u stvaranju HPC »imala vrlo slab uspjeh, jer su Srbi osjetili tendenciju i radi zaštite od progona, ako su već da mijenjaju crkvu, radije su prelazili u rimokatoličku vjeru i crkvu, nego se priključivali ovoj vještačkoj tvorevini«.

[158] Na sjednici vlade NDH održanoj 2. VII 1942, u prisustvu župana i stožernika, razmatrano je pitanje novoosnovane HPC i kao »temeljno načelo« za rad na terenu istaknuto da ona nije nasljednica Srpske pravoslavne crkve. (VII, Fond NDH, kut. 191, br. reg. 22/6, izvještaj MUP-a NDH, 20. VII 1942).

[159] ACK SKJ. Zb. Okupatori i kvislinzi, br. 132, proglas od 1. V. 1942.

160 Pravoslavni kalendar, n. dj., 43.

vlada NDH »uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada«. On je posebno istakao »da če se svom strogošču nadzirati, da se rasni zakon u najskorije vrijeme striktno primijeni«.[161] To je gledište uskoro zatim dobilo punu potvrdu u Pavelićevoj izjavi, također jednom njemačkom listu, da će se »židovsko pitanje radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima«.[162]

Glavne rasističke odredbe protiv Zidova donesene su već potkraj travnja 1941. god. Temeljna je bila »Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti«.«[163] Ona je, naime, sadržavala definicije, koje su osobe »arijskog«, a koje »nearijskog« porijekla. Prema odredbi »arijskog podrijetla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe«. Odredba zatim detaljno precizira koje se osobe smatraju Zidovima. U prvom redu to su one, »koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi« te one osobe koje »imaju dva predka drugog koljena, koji su Zidovi po rasi«, ali u posebnim slučajevima koje odredba detaljno precizira. U odredbi se također precizira, koje su osobe porijeklom Cigani. To su one osobe koje potječu od »dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi«.[164] Posebnom »Zakonskom odredbom o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda« zabranjivalo se sklapanje braka između Zidova i drugih osoba »nearijskog« porijekla s osobama »arijskog« porijekla.[166] Uskoro je pri ministarstvu unutrašnjih poslova osnovano tzv. »Rasno političko povjerenstvo«, koje je trebalo u prvom redu da utvrđuje rasnu pripadnost, posebno u »dvojbenim slučajevima«.[166]

Na početku lipnja 1941. uslijedila je »Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda«. »Zidovi po rasi - isticalo se u njoj — ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izgradnji narodne i arijske kulture, pa im se zabranjuje svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu«.[167]

Iza tih odredaba slijedile su druge, koje su se prvenstveno odnosile na uništavanje ekonomskih pozicija Židova. Tako je donesena odredba »o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaže u privrednim poduzećima«, isključivo uperena protiv Židova, vlasnika pojedinih poduzeća. Cilj joj je bio da ozakoni praksu oduzimanja židovskih poduzeća pod izlikom da se u njima sprovode sabotaže. Posebna je odredba određivala oštre kazne za prikrivanje židovskog imetka.[168] Već krajem travnja 1941. osnovanje »Ured za obnovu privrede«, koji je jedini bio ovlašten trgovati imovinom židovskih poduzeća. Na osnovu posebne odredbe, donesene početkom lipnja 1941, svi su Zidovi morali u roku od 20 dana prijaviti spomenutom Uredu za obnovu privrede svoju imovinu, a »posebno imovinu, koja je otuđena u vremenu od 10. veljače 1941«.[169]

161 *Die deutsche Zeitung in Kroatien,* 22. IV 1941.

162 *Berliner Börsezeitung,* 5. V 1941. Prenio *Hrvatski list,* 6. V 1941.

163 *Narodne novine,* 30. IV 1941.

164 U posebnim uputama, koje je MUP NDH izdao početkom lipnja 1941. za sastavljanje popisa službenika »koji imadu nearijske predke«, detaljno se navode obrasci s »oznakama rasne pripadnosti«, izračunati u postotcima. (*Narodne novine,* 5. VI 1941). Istovetnost formulacija o rasnoj pripadnosti Židova i Cigana u naredbi njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji i spomenute ustaške odredbe »o rasnoj pripadnosti«, svjedoči o spomenutom kopiranju. Fragmente odredbe njemačkog zapovjednika usp. u Ž. *Atanacković,* n. dj., 82-83.

165 *Narodne novine,* 30. IV 1941.

166 U odredbi o osnivanju tog povjerenstva, među drugim glavnim zadacima, ističe se djelatnost na izradi »prijedloga i nacrta zakona, zakonskih odredaba i naredaba, koje zasjecaju u područje rasne biologije, rasne politike i rasne higijene ili eugenike«. *(Narodne novine,* 4. VI 1941). Ovo povjerenstvo je ukinuto u siječnju 1942. *(Hrvatski narod,* 20. I 1942).

167 *Narodne novine,* 4. VI 1941.

168 *Narodne novine,* 2. V i 5. VI 1941.

169 *Narodne novine,* 3. V i 5. VI 1941.

Pored prikazanih, donesene su i posebne naredbe o promjeni židovskih prezimena, o nošenju posebnih oznaka Židova i drugim obilježjima, te o zabrani nošenja »hrvatskih narodnih boja i arijskih emblema«.[170]

Na području NDH bilo je nastanjeno oko 36.000 Židova.[171] Teror nad njima, koji je započeo s prvim danima ustaške vladavine, dobiva jači zamah od sredine godine i kulminira do početka 1942. U tom razdoblju masovnih hapšenja, strijeljanja i internacija, tek je manji broj Židova, oko 5.000, ostao na slobodi. Međutim, nakon stanovitog zatišja, koje je trajalo do proljeća 1943, uslijedila su masovna hapšenja i tih preostalih Židova. U svibnju 1943. u samom Zagrebu uhapšeno je oko 1.700, a u ostalim područjima NDH oko 2.500 Zidova. Svi su uglavnom predani Nijemcima, tj. odvedeni u njemačke logore. Tako je - prema raspoloživim podacima - od spomenutog ukupnog broja Zidova na području NDH, oko 28.000 bilo u njemačkim i ustaškim logorima ili već pogubljeno, dok je oko 4.000 uspjelo emigrirati. Pretpostavlja se da je nakon spomenutih velikih hapšenja u svibnju 1943. na slobodi ostalo oko 1.500 Židova, od kojih je nekoliko stotina bilo uhapšeno i ubijeno do svibnja 1945. god.[172] Od ukupnog broja osjetno najveći broj Zidova bio je pogubljen. Prema podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, samo je u logorima na području NDH stradalo oko 25-26.000 Zidova, a tek ih se »nekoliko desetina« spasilo. Ukupno ih je, prema podacima iste Komisije, pogubljeno oko 85%.[173]

Ustaška kampanja protiv Zidova vođena je pod lozinkom da »u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nema mjesta Zidovima«.[174] Kakve je razmjere dobila ta kampanja pokazuje činjenica da su Židovi osuđivani kao glavni krivci, ili među glavnima, za svaki pa i najmanji i beznačajni izgred, s kojim nisu uopće imali nikakve veze. Tako je Pavelić potkraj lipnja u svojoj »Izvanrednoj zakonskoj odredbi i zapovijedi«, izjavio da »Zidovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva, te svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i oteščavaju opskrbu pučanstva«, te se zbog toga »kolektivno smatraju za to odgovornim i prema tome će se proti njima postupiti i spremati ih povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom«.[175] Bio je to signal za masovna hapšenja i internacije Zidova na čitavom području NDH.[176] Zidovi su u većem broju bili upućivani u koncentracione logore, od kojih su neki bili posebno za njih osnovani. Njih su prve uzimali za taoce prilikom odmazde zbog raznih akcija protiv ustaš-

[170] Židovi su, naime, morali ponovo uzeti svoja stara prezimena i pisati ih istim pravopisom, kao što su ih imali do 1. XII 1918. Sve dozvole o promjeni prezimena koje su dobili poslije tog datuma, tj. za vrijeme Jugoslavije, proglašene su nevažećim. Osim toga, svi Zidovi stariji od 14 godina morali su izvan stana nositi posebnu oznaku u obliku okrugle limene pločice, žute boje, s velikim slovom »Z«. Također su posebne oznake morale da se postave na židovskim poduzećima. *(Narodne novine,* 4. VI 1941.).

[171] Na području SR Hrvatske i Srijema bilo je oko 25.000 Židova, a na području Bosne i Hercegovine oko 14.000 (Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952, 61 i 64). Od toga ukupnog broja, na području NDH bilo je oko 36.000 Židova. Prema podacima Elze Grin, od toga broja oko 30.000 bilo je jevrejske vjeroispovjesti i oko 6.000 stanovnika nejevrejske vjeroispovijesti. Grinova donosi i podatak da je na području NDH bilo i oko 600 Zidova, koji su izbjegli u Jugoslaviju iz Trećeg Reicha. *(E. Grin,* Teror nad Jevrejima u NDH, elaborat u IH-RPH). O tome usp.: Spomenica 1919-1969, u izdanju Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd bez god. izd., 73 i d.; Spomenica-400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, (1566-1966), Sarajevo bez god. izd., 205 i d.

[172] *E. Grin,* n. dj.

[173] Zločini fašističkih okupatora, n. dj., 73 i 10.

[174] *Hrvatski list,* 31. VII 1941.

[175] *Narodne novine,* 26. VI 1941.

[176] *E. Grin,* n. dj.

kog režima, koje su se sve više pojavljivale na čitavom području NDH. Najčešće se pri tome događalo da su taoci bili pogubljeni.[177] Kakvom je brzinom tekao taj proces, najbolje pokazuje Pavelićeva izjava u intervjuu *Neue Ordnungu,* 24. kolovoza 1941, kojom prilikom je rekao: »Što se tiče Židova, mogu vam izjaviti da će oni u najkraćem roku biti konačno likvidirani. Pitanje Židova bilo je vrlo ozbiljne naravi. U samom Zagrebu bilo ih je 18.000; od njih je ostalo jedva 4.000, a i ovi će biti poslani na prisilni rad ili u koncentracioni logor«.[178]

O karakteru i oblicima ustaškog terora nad Zidovima, svjedoče mnogobrojni primjeri u pojedinim mjestima na području NDH. U Zagrebu je u svibnju osnovana posebna ispostava Ustaškog redarstva za nadzor nad Židovima. Nakon izvršene evidencije oko 3.500 Židova muškaraca u Zagrebu, sredinom svibnja, *Hrvatski narod* je dao ovaj komentar: »Taj broj je zato razmjerno tako malen, jer su se morali prijaviti samo čistokrvni Židovi muškarci od 16 do 60 godina. Ako se uzmu u obzir polužidovi kao i židovske žene i djeca, u Zagrebu živi preko 20.000 Židova«. U Sarajevu je izdana naredba da svi Zidovi moraju odmah predati radio aparate i telefone iz svojih stanova, te im ja zabranjeno posjećivanje kina.[179] Međutim, prema mišljenju vojnih predstavnika, u Sarajevu je postupak ustaških vlasti prema Zidovima još uvijek nedovoljno strog, te se zahtjeva da treba »primijeniti svu strogost, prikupiti ih u koncentracione logore, prinuditi ih na prisilan rad, s njima izvoditi javne radove, uopće u gradu odrediti jedan dio, gdje bi se Židovi prikupili i odvojili od ostalog pučanstva«.[180] U Koprivnici su u srpnju uhapšeni svi Zidovi, kojih je bilo oko 200, i otpremljeni u Zagreb.[181] Osobito je žestok teror nad Zidovima bio u Varaždinu. *Hrvatski list* je pisao da je Varaždin prvi grad koji je »očišćen« od Zidova.[182] U svim mjestima gdje su Zidovi bili nastanjeni, atmosferu su obilježavale svakodnevne zapljene imovine, hapšenja, zabrane židovskih društava, isključivanje Zidova iz svih društava, obilježavanja židovskih poduzeća.[183] U uvjetima tako organiziranog terora, koji su ustaše sprovodili uz podršku i pomoć Nijemaca, mogućnosti za spašavanje života bile su minimalne, unatoč poduzimanju pojedinih akcija u tom pogledu.[184] Treba spomenuti značajnu ulogu pojedinih židovskih općina, koje su poduzimale mnogobrojne napore i u postojećim uvjetima učinile vrlo mnogo u pružanju pomoći ugroženim članovima. Osobito se istakla židovska općina u Zagrebu, koja je jedina u Jugoslaviji

[177] *M. Haramina,* Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku II svjetskog rata, HP, 2/1961, 89-96.

[178] Na sastanku s Cianom u Veneciji, sredinom prosinca 1941, Pavelić je izjavio da je u NDH započelo »rješavanje najhitnijih problema, na prvom mjestu židovskog«. On je iznio podatak da od 35.000 Židova, koliko ih je bilo na području NDH u vrijeme dolaska ustaša na vlast, »sada ih nema više od 12.000«. (Tajni arhivi grofa Ciana, n. dj., 500).

[179] *Hrvatski narod,* 11. V i 16. V 1941.

[180] IHRPH, Fond NDH, kut. 529, dopis Zapovjedništva Bosanskog divizijskog područja, 7. VIII

[181] IHRPH, MF 7, 552-553.

[182] *Hrvatski list.* 31. VII 1941.

[183] Opširnije o tome usp. u knjizi Zločini fašističkih okupatora, n. dj., u drugom poglavlju, koje obuhvaća prikaz o teroru na području NDH.

[184] Karakteristično je bilo organiziranje sabirnih akcija u novcu i dragocjenostima među Zidovima s ciljem da se tim putem pokušaju otkupljivati životi. Tako je, prema izjavi ustaškog ministra V. Košaka, u Zagrebu još u toku svibnja postojao tzv. »odbor za podavanje«, koji je među Zidovima organizirao jednu veću sabirnu akciju. Navodno je bila sabrana svota od oko sto milijuna dinara u novcu i dragocjenostima. Prema Košaku, jedan dio tog blaga predan je E. Kvaterniku. (IHRPH, MF 4, sn 430). Prema nekim podacima iz Bjelovara, Zidovima je nametnuta »kontribucija« od 300.000 dinara, koja se ubirala za potrebe njemačke vojske. (IHRPH, MF 7, sn 282).

uspjela da se održi do kraja rata.[185] Osim nje, na području NDH su se svojom aktivnošću istakle i židovske općine u Osijeku, Sarajevu i Mostaru.[186]

Što se tiče mogućnosti prekrštavanja Židova na katoličku vjeru, treba istaći da se to pitanje nije uopće postavljalo u onom smislu kao što je to vrijedilo za Srbe. U spomenutoj okružnici od 30. srpnja 1941, gdje su dane određenije upute u vezi s prekrštavanjem pravoslavnog stanovništva, izričito je istaknuto da prijelaz Židova na katolicizam nema nikakva utjecaja na njihov položaj, jer je on jasno definiran u odredbi o rasnoj pripadnosti.[187] Prema tome, svi pokušaji prekrštavanja Židova, do kojih je dolazilo, i kojih je u pojedinim mjestima bilo, nisu bitnije utjecali na njihov dotadašnji položaj.

I ta činjenica pokazuje da su Nijemci i ustaše bez kolebanja išli do kraja u pogledu istrebljenja Židova. Tako je i spomenuto »relativno zatišje« u toku 1942. i do proljeća 1943, bilo samo prividno. U tom razdoblju ne jenjava ustaška propaganda protiv Židova. U Zagrebu je početkom svibnja 1942. otvorena protužidovska izložba, koja je trebalo da pokaže »štetnost utjecaja« Židova u svijetu i borbu protiv njih, posebno s obzirom na »rješenje židovskog pitanja« u NDH.[188] Slijedili su i dalje pozivi Zidovima da se prijavljuju vlastima, a isto tako bilo je masovnih i pojedinačnih hapšenja.[189] Početkom kolovoza 1942. Predsjedništvo vlade NDH posebnom je okružnicom najavljivalo predstojeću akciju iseljavanja Židova.[190] Sve su to bili nedvojbeni znaci da se totalnom uništenju Židova posvećivala izuzetna pažnja. To je jasno dao do znanja D. Crljen, pišući sredinom 1943, i o židovskom pitanju u sklopu »družtvovne preobrazbe ustaške Hrvatske«. Prema njemu, to je pitanje »riješeno temeljitošću i upornošću, koja mora teško zabrinuti sve one, čiji se putevi križaju s putevima ustaške družtvovne revolucije«.[191]

Ustaški teror osobito je pogodio Rome, kojih je na području NDH, prema raspoloživim podacima, bilo oko 40.000.[192] Protiv te skupine povedena je prava hajka, a osobito u toku 1942. godine.[193] Može se reći da su u odnosu na brojno stanje svoje skupine, Cigani najviše stradali. Oni su, naime, bili gotovo potpuno poubijani, a tek ih se neznatan broj spasio. Glavnina ih je bila poubijana u jasenovačkom logoru.[194]

Jedna od važnih komponenata terora nad srpskim i židovskim stanovništvom bilo je uništavanje njegove materijalne podloge. Od početka je uslijedila više ili manje orga-

[185] Financijsku pomoć općini ilegalno je pružao švicarski konzul u Zagrebu. Opširnije o radu te općine usp.: Spomenica 1919-1969, n. dj., 87 i d.

[186] Isto, 90 i d.

[187] Usp. bilj. 136.

[188] Toj izložbi je ustaška štampa dala veliki publicitet. (*Hrvatski narod,* 24. IV, 1, 3, 4, 7-10, 13, 24. V 1942). Iz Zagreba je izložba prenešena u Karlovac, Dubrovnik, Sarajevo.

[189] Krajem srpnja 1942. upućen je poziv Zidovima u Zagrebu da se prijave RAVSIGUR-u (*Hrvatski narod* 28. VII 1942), a početkom ožujka 1943. izdana je ponovna naredba. (IHRPH, Zb. letaka i proglasa NDH - 1943). Početkom kolovoza 1942, po naređenju Nijemaca, svi Zidovi iz Sanskog Mosta otpremljeni su u logor. (Arhiv Bos. Krajine, V. ž. Sana i Luka, 1942, taj. br. 508/ 42, dopis od 5. VIII 1942). U isto vrijeme je oko 160 Zidova iz Banje Luke odvedeno u logor Stara Gradiška. (VII, Fond NDH, kut. 164, br. reg. 32/ 5). Prema sjećanju dr Miroslave Despot, u Zagrebu je 8. VIII 1942. uslijedilo hapšenje oko 1.500 Židova. (Rukopis M. Despot, dat na raspolaganje autoru).

[190] VII, Fond NDH, kut. 164, br. reg. 32/ 5.

[191] *Nova hrvatska,* 2. VI 1943.

[192] Zločini u logoru Jasenovac, izd. Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946, 48.

[193] *M. Peršen,* n. dj., 55-56. Prema popisu stanovništva iz 1948. bilo je u Hrvatskoj samo 405, a u Bosni i Hercegovini 422 Cigana. (Enciklopedija Jugoslavije, sv. 2, 376-377).

[194] O teroru nad Ciganima usp.: Zločini u logoru Jasenovac, n. dj.,48 id.: *N. Nikolić,* Jasenovački logor, Zagreb 1948, 257 i d.; Zločini fašističkih okupatora, n. dj., 110; *M. Peršen,* n. dj., 55-56; *V. Šiftar,* Cigani - Minulost v sedanjosti, Murska Sobota 1970, 101-102.

nizirana akcija za slamanje dotadašnje ekonomske moći srpskog i židovskog kapitala. Tobožnje zakonsko opravdanje te akcije, kao postupka u cilju »podizanja hrvatske nacionalne privrede«, dobilo je odmah svoje pravo lice i prvenstveno se ogledalo u beskrupuloznoj pljački srpskog i židovskog imetka. Za vođenje spomenute politike osnovane su i posebne ustanove: Ured za obnovu privrede, Državno ravnateljstvo za ponovu i Državno ravnateljstvo za gospodarstvenu ponovu.[196] Te su ustanove trebalo da budu nosioci i realizatori politike »podržavljenja« srpske i židovske imovine.

Međutim, u tom procesu prisvajanja srpske i židovske imovine, još prvih dana ustaške vladavine karakterizira pljačka bilo pojedinaca bilo grupa ustaša. Tako je taj proces imao dva kolosijeka. S jedne strane, bilo je to prisvajanje imovine Srba i Židova na osnovu posebnih »zakonskih odredbi«,[196] koja se kvalificira kao »državno vlasništvo« NDH, a s druge strane, tobožnje »nezakonito« prisvajanje. Premda je taj drugi kolosijek bio, navodno »nezakonit«, u samoj praksi on je bio osjetno značajniji faktor od prvoga. Intervencija »države« bila je tek formalna. Zanimljivo je konstatirati da je u pogledu »zakonskog« prisvajanja židovske imovine donesena posebna odredba »o podržavljenju« tek krajem listopada 1942, što jasno ukazuje na karakter dotadašnje prakse. Donošenje te odredbe bio je u stvari pokušaj da se dotadašnja praksa poglavito »nezakonitog« prisvajanja, bar donekle obuzda u korist »države«.[197] Pljačka židovskog i srpskog imetka na području NDH, osobito u većim gradovima, poprimila je upravo drastične razmjere i oblike, jer se, s jedne strane, radilo o prisvajanju velikih privrednih poduzeća, zgrada i druge imovine, a s druge, o mnogobrojnim sukobima među samim ustašama izazvanima beskrupuloznim prisvajanjem tih objekata. To je u prvom redu bilo karakteristično za visoke ustaške funkcionere, ali su se i ostali ustaše koristili nastalom situacijom, i pljačkali za osobnu korist. Tako se stvarao čitav jedan novi sloj, a stečena ekonomska podloga postala je značajan faktor jačanja političkog utjecaja pojedinaca, koji je bio utoliko veći, ukoliko je i opljačkana imovina bila znatnija.

U trci za prisvajanjem srpske i židovske imovine, došli su do izražaja interesi i ambicije i pojedinih saveza i društava na čijim čelima su se nalazile grupe poznatijih ustaša. Tako su već u travnju 1941. Hrvatski radnički savez i Savez hrvatskih privatnih namještenika poduzeli akciju da preuzmu nadzor nad prisvojenim poduzećima. Na zajedničkoj skupštini HRS-a i SHPN-a, 19. travnja 1941. zaključeno je, uz ostalo, ovo: 1. da se u sva židovska, srpska, slovenska, te po potrebi i u ostala poduzeća, postave povjerenici; 2. da se organizira poslovni odbor koji će predlagati povjerenike; 3. da se na prijedlog povjerenika mogu staviti u kućni pritvor vlasnici poduzeća i njihovi poslovođe; 4. da će HRS i SHPN u tim poslovima surađivati s ustaškim stožerima i drugim »pouzdanim« osobama. I »Hrvatski radiša« u Zagrebu uključio se u akciju prisvajanja srpske i židovske imovine, a pod parolom da je nužna posljedica preuzimanja vlasti i »preuzimanje cjelokupne privrede u hrvatske ruke«. Ističući kako »osjeća svojom dužnošću da za vremena pripremi sve za veliku akciju preuzimanja privrede u hrvatske ruke«, uprava Hrvatskog radišeu Zagrebu pozvala je, potkraj lipnja 1941, sve svoje pitomce, članove Privredne omladine i »ostale Hrvate pomoćnike raznih privrednih struka, sa stanom u Zagrebu i diljem cijele države, koji se osjećaju sposobnim, da bi mogli doći u obzir kod preuzimanja nacionaliziranih privrednih poduzeća (.. .)«.[198] Slične težnje pokazala je i Napretkova zadruga, sa sjedištem u Sarajevu.

195 Usp. *F. Jelić-Butić,* Zagreb i ustaška NDH, n. dj., 210 i d.

196 Usp. *L. Kobsa,* O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH, zbornik: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji n. dj., 233-234.

,97 *Narodne novine,* 30. X 1942.

198 *F. Jelić-Butić,* Zagreb i ustaška NDH, n. dj., 210 i d.

Potkraj travnja 1941, u okviru Ministarstva narodnog gospodarstva, organiziranje spomenuti Ured za obnovu privrede, koji je trebalo da od tada jedini ima pravo postavljanja povjerenika i trgovanja prisvojenom imovinom. Nakon dva mjeseca taj je Ured ukinut, a njegove kompetencije je preuzelo novostvoreno Državno ravnateljstvo za gospodarstvenu ponovu.[199] To je Ravnateljstvo u prvom redu preuzelo sva ovlaštenja oko trgovine sa židovskim imetkom, pa je u praksi najčešće nazivano »židovska ponova«. Sredinom rujna 1941, ovoje Ravnateljstvo spojeno sa spomenutim Državnim ravnateljstvom za ponovu, ovlaštenim za pitanja iseljavanja i imovine Srba.[200] Od tada postoji jedinstvena ustanova Državno ravnateljstvo za ponovu, koje djeluje do kraja 1941, kada je ukinuto a njegove poslove preuzelo je Ministarstvo državne riznice (financija).[201]

Nakon pljačke, u NDH se pojavila trgovina židovskom i srpskom imovinom, i vodila se sve do kraja rata. Ta je trgovina poprimila velike razmjere, a u nju su se uključivale različite ustanove i pojedinci, s neprikrivenom težnjom za bogaćenjem i pljačkom. Tu činjenicu nije moglo izbjeći Ministarstvo državne riznice u svojim izvještajima i analizama o stanju srpske i židovske imovine. Zainteresirano u prvom redu da se što više prisvojene imovine »sačuva za državu«, ministarstvo se osobito žalilo na »nestručnost« mnogobrojnih komisija, koje su u ime pojedinih ustanova vršile procjenu te imovine. U tom poslu prvenstveno je dolazila do izražaja samovolja pojedinaca, koja je išla na ruku privatnim interesima praveći čitavu trgovinu mimo ikakva utjecaja ministarstva.[202] Svakako, to je najviše došlo do izražaja u Zagrebu, gdje je i bila najveća koncentracija srpskog i židovskog kapitala. Ministarstvo se posebno žalilo da nema nikakva utjecaja u talijanskoj okupiranoj zoni. Radilo se zapravo o već istaknutoj taktici Talijana, koja se ogledala u »zaštiti« Srba i Židova. Brojčani podaci ministarstva ukazuju na opseg čitave trgovine, a ujedno i na njen karakter. Da su pljačkaške tendencije davale glavni ton, pokazuje, među ostalim, i činjenica da su se ambicije pojedinaca pretežno zadovoljavale prisvajanjem pokretnog imetka i manjih poduzeća, bez težnje za njihovim daljnjim razvijanjem.[203]

Premda nema potpunijih podataka o opsegu »podržavljene« imovine Srba i Zidova na području NDH, ipak oni globalni s kojima raspolažemo, mogu poslužiti kao važni pokazatelji. Prema proračunu Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, vrijednost opljačkane židovske imovine iznosila je ukupno više od 25 milijardi predratnih dinara po paritetu iz 1939. god.[204] Nema, međutim, takvih globalnih podataka za vrijednost prisvojene srpske imovine. Ostali konkretniji podaci, koji se odnose zajedno na imovinu Srba i Zidova, daju bar donekle uvid u neke pojedinosti.[205]

[199] *Narodne novine,* 3. V i 8. VII 1941.

200 *Narodne novine,* 16. IX 1941. U praksi su oba ravnateljstva imala iste zadatke i kako su se u pogledu nadležnosti sukobljavali, došlo je do njihova spajanja. (AH. Fond Sabora NDH, zapisnik V sjednice Stalnog odbora za rizničke poslove, 16. IV 1942).

[201] *Narodne novine,* 31. XII 1941. Umjesto spomenutog Ravnateljstva za ponovu osnovanje u tom ministarstvu Ured za podržavljeni imetak. (AH, Fond Sabora NDH, dok. kao u bilj. 200).

202 Prema podatku V. Košaka pod kontrolom Ravnateljstva za ponovu nalazila se imovina u vrijednosti od oko 5-6 milijardi predratnih dinara, »dok su pokretnine u najvećoj većini bile popljačkane, te do Ponove nisu ni došle. Dragocjenosti je došlo u vrijednosti cca 3-4 milijuna, a ostalih pokretnina u vrijednosti do daljnjih 5-6 milijuna predratnih dinara«. (IHRPH, MF 4, sn 430).

[203] AH, Fond Sabora NDH, Zapisnik sjednice Odbora za rizničke poslove, 16. IV 1942, neregis.

[204] Poslije rata je, prema procjeni stručnjaka, utvrđena vrijednost zatečene imovine na oko 6 milijardi, pa prema tome, efektivna šteta iznosi oko 20 milijardi. (*E. Grin* n. dj.,).

[205] Prema procjeni Ministarstva državne riznice, na području NDH, »podržavljeno je od židovske i srpske imovine oko 60 industrijskih poduzeća; oko 2.600-2.700 trgovina; većih gospodarskih posjeda u ukupnoj površini od preko 10.000 jutara, tj. bez mnogobrojnih manjih posjeda. Bez sum-

Koncentracioni logori

Osnivanje koncentracionih logora na području NDH bilo je najuže povezano sa sprovođenjem terora. Svakako je masovnim hapšenjima Srba, Židova i Cigana stvaranje logora bilo neposrednom posljedicom, ali ti logori uskoro postaju mjesta internacije i zatočenja i svih drugih, okvalificiranih kao neprijatelji ustaškog režima. Prema tome, logori u NDH postaju institucija terora i prema Hrvatima i Muslimanima.

Najprije je osnivanje logora i nadzor nad njima bio u nadležnosti Ustaške nadzorne službe, kojoj se na čelu nalazio Eugen Kvaternik. Njemu su bili podređeni »svi organi redarstva, oružništva, mjesnih zapovjedništava, te uopće svih državnih samoupravnih organa«.[206] Tim je činom započelo stvaranje golemog policijskog aparata NDH, koji će se ubrzo razgranati u niz raznovrsnih organizacija i službi. E. Kvaternik je ujedno bio i ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), osnovanog početkom svibnja 1941. U odredbi o osnivanju RAVSIGUR-a ističe se, da je to učinjeno zbog potrebe uvođenja jedinstvene organizacije u djelatnosti svih policijskih organa u NDH[207] RAVSIGUR je bio poseban odjel u Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, a sastojao se od devet odsjeka, među kojima su bili najvažniji odsjeci za »politička pitanja« i za »javnu sigurnost«.[208] UNS i RAVSIGUR bile su ustanove koje su u stvari imale jedine kompetenciju u pogledu osnivanja logora i slanja uhapšenih osoba u njih. Poslije ukidanja UNS-a, u siječnju 1943, RAVSIGUR će biti glavni nosilac tih kompetencija. Niz funkcionera UNS-a i RAVSIGUR-a, čija će djelatnost biti prvenstveno vezana uz pitanja logora, bili su glavni Pavelićevi ljudi u organizaciji i sprovođenju čitavog sistema terora. Po svojim nečuvenim zlodjelima, njihova imena su ubrzo postala pojam straha i zastrašivanja u narodu.[209]

Prva faza u stvaranju sistema ustaških logora, bilo je osnivanje tzv. »sabirališta«, poznatijih i pod drugim imenima: sabirni logori, iseljenički logori, zbirališta. To su zapravo bila mjesta privremenog boravka uhapšenih, mahom Srba, odakle su se vršile deportacije. Bilo ih je u raznim područjima, a najpoznatiji i najveći su bili u Capragu kod Siska, te logori u Bjelovaru i Slav. Požegi.[210]

Druga faza, koja je vremenski tekla sa prvom, bilo je podizanje koncentracionih logora, tj. poznatih »logora smrti«. Prvi je bio osnovan logor »Danica«, kod Koprivnice.

nje je bilo više tisuća zgrada, od kojih u samom Zagrebu oko 1.000. Prema jednom popisu iz listopada 1944. broj »podržavljenih« trgovina i drugih radionica (trgovine mješovite robe, trafike, knjižare, gostionice, stolarske radionice, staklarske radionice, manufakture, konfekcije, apoteke, knjigovežnice, pilane, hoteli, galanterije, željeznarije, limarije, brijačnice, tiskare, mlinovi, kožare) u pojedinim većim mjestima na području NDH bio je ovaj: Banja Luka 57, Bihać 60, Koprivnica 40, Osijek 196, Sarajevo 384, Sl.Brod 37, Travnik 30, Varaždin 36, Vinkovci 62, Vukovar 39, Zagreb 773. (AH, Fond Sabora NDH, zapisnici Odbora za rizničke poslove, 16. IV i 8. V 1942; IHRPH, Fond NDH, kut. 137, Popis podržavljene imovine, 24. X 1944, i kut. 520, Popis podržavljenih nekretnina u Zagrebu, krajem 1944).

[206] Brošura: Uskrs Države Hrvatske, Zagreb 1942. U UNS-u je postojao posebni »Ured III«, koji je neposredno rukovodio koncentracionim logorima.

[207] *Narodne novine,* 7.V 1941. Kvaternik je bio ravnatelj RAVSIGUR-a do listopada 1942, a od tada do kraja te godine Ljudevit Zimpermann. Poslije njega, tu je funkciju preuzeo Filip Crvenković, a od jeseni 1943. Milutin Jurčić. Od početka rujna 1944. do sloma NDH, ravnatelj RAVSIGUR-a bio je Erich Lisak.

[208] *Narodne novine,* 20.V 1941. Bilo je osnovano i posebno »Ustaško redarstvo« na čelu sa Božidarom Cerovskim. (*Hrvatski narod,* 4. VI 1941).

[209] Među njima su se posebno isticali ovi: Eugen Dido Kvaternik, Vjekoslav Luburić, Juco Rukavina, Božidar Cerovski, Viktor Tomić, Erich Lisak, Ljubo Miloš, Mijo Babić, Viktor Gutic, Ivo Herenčić, Miroslav Filipović Majstorović, Ivica Matković, Ivica Brkljačić, Hinko Picilli, Jakob Dzal.

[2,0] Opširnije o tome usp. *M. Peršen,* n. dj., 29-36.

U nj su od 29. travnja upućivani transporti zatočenika, najviše Srba, zatim Židova te stanovit broj Hrvata. Prema nekim podacima, kiy/ taj logor je prošlo preko 5.000 zatočenika, a u njemu se konstantno nalazila polovica toga broja. Logor je ukinut u jesen 1941. god. Iz njega su, međutim, još u lipnju i srpnju 1941. otpremljeni Srbi i Zidovi u logor Jadovno kod Gospića, gdje su bili pogubljeni.[211] Zatočenici Hrvati otpremljeni su kasnije u Staru Gradišku i Jasenovac. Logor Jadovno, kraj Gospića organiziran u lipnju, bio je prvi u kojemu su se obavljala masovna pogubljenja zatočenika, Srba i Zidova. Ustaše su svakodnevno dovodili zatočenike u velikim grupama u Gospić, a odatle u Jadovno, gdje su ih ubijali i bacali u obližnje duboke ponore. Među pogubljenima bilo je i više komunista.[212] Prema raspoloživim podacima, u Jadovnu je pogubljeno oko 35.000 ljudi. Logor je ukinut u kolovozu 1941. U ljetnjim mjesecima 1941. postojao je koncentracioni logor za Židove i Srbe na otoku Pagu. U nj su dovođeni zatočenici iz sabirnog logora u Gospiću. I u tom su logoru bila obavljana masovna pogubljenja, a u vrijeme likvidacije logora, sredinom kolovoza, otpremljeno je oko 3.000 Srba u Jadovno, a posljednja grupa od oko 450 Zidova u Kruščicu (žene), Jadovno i Jasenovac (muškarci). Logor u Kruščici, kraj Travnika, postojao je u približno isto vrijeme, a u njemu su uglavnom bili zatočeni žene i djeca, ponajviše Židovi. Od rujna 1941. do jeseni 1942. postojao je koncentracioni logor u Loborgradu, nedaleko od Zlatar Bistrice u Hrvatskom Zagorju. U njemu je, pored jednog broja Srpkinja, bilo zatočeno oko 1.300 Židovki, većinom prebačenih iz Kruščice, zajedno s djecom. Nakon ukidanja logora, zatočenice su poslane u logor Ošvviegim. U prosincu 1941. osnovan je logor u Đakovu, namijenjen prvenstveno židovskim ženama i djeci, kojih je bilo oko 3.000. Od njih je velik broj bio pogubljen. U srpnju 1942. logor je ukinut, a preostali zatvorenici odvedeni u Jasenovac. U lipnju 1942. osnovan je privremeno logor Tenje, u Osijeku. U njemu su bili zatočeni gotovo svi preostali Židovi baš tada i pohapšeni u Osijeku, te nekim drugim slavonskim mjestima, a bilo je zatočeno oko 3.000 osoba. Sredinom kolovoza započela je njihova likvidacija, uglavnom u Oswiecim i Jasenovac. Početkom kolovoza 1942. osnovan je logor u Sisku. U nj je doveden dio srpskog stanovništva s Kozare, zarobljen poslije njemačko-ustaške ofenzive. Bili su to uglavnom starci, žene i djeca. Posebno se izdvajao logor za djecu, odvajanu od roditelja. Grupe starijih zatočenika upućivane su odatle u Jasenovac i Staru Gradišku.

Glavni i najveći logori u NDH bili su u Jasenovcu i Staroj Gradiški. Jasenovački logor počinje se formirati od ljeta 1941, kada ustaše dovode prve grupe Srba i Zidova (Logor br. I). Daljnjim pristizanjem zatočenika logor se ubrzano širi (Logor br. II). Od studenog 1941. logor se još više povećava (Logor br. III te Logor br. IV). Time je Jasenovac dobio svoju pravu fizionomiju, postavši najveći koncentracioni i likvidacioni logor i mučilište svih »nepoćudnih osoba«, koje je režim hapsio i ubijao bez razlike na njihovu nacionalnost. To je jasno došlo do izražaja u Pavelićevoj »Zakonskoj odredbi o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore«, u kojoj se, među ostalim, navodi ovo: »Nepoćudne osobe, koje su pogibeljne za javni red i sigurnost, ili koje bi mogle ugroziti mir i spokojnost hrvatskoga naroda ili tekovine oslobodilačke borbe hrvatskog ustaškog pokreta, mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne i radne logore«.[213] Kroz jasenovački logor prolaze deseci tisuća ljudi, većinom

[211] Posebnom naredbom E. Kvaternika, 8. VII 1941, naređeno je da se zatočenici više ne upućuju u logor »Danica«. (VII, Fond. NDH, kut. 189, br. reg. 12/1).

[2,2] RAVSIGUR je 15. VII izdao naredbu po kojoj »valja odmah otpočeti sa pritvorom svih Srba i Židova koji su i malo poznati kao komunisti. Valja početi postepeno i faktički pritvarati i otpremati u zbirni logor »Gospić« Srbe iz pojedinih tako zvanih pravoslavnih otoka, tj. specijalno paziti na to da budu financijalno jači i intelektualno«. (Građa za historiju NOP-a u Slavoniji, n. dj., knj. 1, 60-61).

[213] *Narodne novine,* 26. XI 1941.

pogubljenim u bezbrojnim pokoljima što su se ondje činili.[214] Istog je karaktera bio i koncentracioni logor u Staroj Gradiški, formiran na mjestu dotadašnjeg kaznenog zavoda.[215] U njemu su osobito obavljani pokolji žena i djece.[216]

POKUŠAJI STVARANJA POLITIČKIH OSLONACA USTAŠKOG REŽIMA

Ocjene Nijemaca i Talijana o mogućnostima jačanja ustaškog režima

U okviru napora ustaškog režima za stvaranje i učvršćenje vlastite političke osnovice, postavljalo se kao vrlo značajna zadaća stvaranje oslonca u pojedinim socijalnim skupinama i institucijama, koje su imale važno mjesto i ulogu u predratnom javnom društveno-političkom i kulturnom životu. Riječ je o grupacijama i ustanovama, čiju su djelatnost ustaše ocijenili kao pozitivnu u dotadašnjem nacionalnom razvoju hrvatskog naroda, pri čemu se mislilo i na Muslimane.

Ovdje treba ujedno konstatirati daje Pavelić u lipnju 1941. potpisao odredbu o zabrani djelovanja svih političkih društava na području NDH, pri čemu se misli na »sve bivše političke stranke i njihove društvene tvorevine (zaštite, sloge, ogranci, čitaonice itd) kao i sva udruženja (korporacije), koja pod krinkom humane, kulturne, sportske ili druge svrhe promiču ciljeve kojega god bivšeg političkog naziranja ili pravca, koji je protivan ustrojstvu i težnjama Nezavisne Države Hrvatske«.[217] U pogledu »političkih društava« koja, prema ocjeni Pavelića, »rade na istim ciljevima kao i Hrvatski ustaški pokret«, izdana je posebna odredba po kojoj ta društva »imaju unići u Ustaški pokret, a njihovo članstvo ima se svrstati u Ustašku organizaciju«.[218] Prema tome, politička taktika ustaškog vodstva išla je za tim da se stvara oslonac u redovima pojedinih bivših građanskih stranaka i grupacija time što se njihov dotadašnji status ukida a na članstvo čini pritisak da se organizira u ustaškom pokretu. To se u prvom redu odnosilo na Hrvatsku seljačku stranku, kao najutjecajniju građansku političku snagu u Hrvatskoj, jer je ustaško vodstvo osobito težilo da ustaški pokret omasovi uključivanjem članstva i pristaša

[214] U Jasenovcu je pogubljen daleko najveći broj ljudi u NDH - nekoliko stotina tisuća. Prema podatku Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, računa se da se taj broj kreće oko 500-600.000. (Zločini u logoru Jasenovac, n. dj., 38). Istraživanja grobišnog kompleksa, koja vrši Spomen-područje Jasenovac, utvrdila su daje na dosad ispitanom prostoru od 57.000 m^2 »pokopano preko 360.000 pogubljenih zatočenika«. Podatke o tome donosi *R.Trivunčić,* u brošuri: Jasenovac i jasenovački logori, Jasenovac 1974. Autor zaključuje: »Na osnovi prostornih indikatora i tvrdnji preživjelih zatočenika, broj od 700.000 uništenih Ijudi-zatočenika je vrlo realan«. (16).

[215] U ustaškim dokumentima logor u Staroj Gradiški spominje se i kao »Logor br. V«. (Zločini u logoru Jasenovac, n. dj., 4).

[216] Premda o ustaškom teroru postoji relativno znatna literatura, treba istaći daje ta problematika još nedovoljno istražena, pa će tek daljnja sistematska proučavanja omogućiti potpuniji uvid u nju. Postojeća literatura pretežno je publicistička i memoarskog karaktera. Pri tome treba ukazati i na postojanje nekoliko publikacija u izdanju državne, zemaljskih i okružnih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koje imaju znatnu izvornu vrijednost. Popis ostale literature o ovoj problematici vidi u *M. Peršen,* n. dj., 179-181, i *L. Kobsa,* n. dj., 223.

[217] U odredbi se posebno navodi da se zabrana ne odnosi na »ustanove prijateljskih država«, pri čemu se misli na Njemačku i Italiju. (VII, Fond NDH, kut. 180, br. reg. 53/3, dopis MUP-a NDH, 11. VI 1941).

[218] *Hrvatski narod,* 24. VI 1941.

bivše HSS. Slična taktika se nastojala primjenjivati prema pristašama bivše JMO, iako ne u takvom stupnju kao prema HSS. U pogledu pojedinih ustanova tradicionalnog značenja, taktika ustaškog vodstva išla je za tim da im odredi mjesto i ulogu na »novim temeljima« ct okviru ustaškog sistema. Posebno mjesto i pažnja pridavali su se položaju i ulozi rimokatoličke crkve.

U prikazu napora ustaškog vodstva da se stvaraju praktični politički oslonci - koji bi trebalo da budu dokaz prijemljivosti ideologije i politike ustaštva u hrvatskom narodu kao i potvrda unutrašnje političke stabilnosti NDH - treba najprije ukazati na prve ocjene što sii ih u tom pogledu davali predstavnici okupacionih sila Trećeg Reicha i Italije u NDH, a koje su se temeljile na analizi i sagledavanju razvoja konkretne situacije.

Još od početka i jedna i druga strana uočavaju stvarnu poziciju Pavelića i njegova najužeg kruga, kao političkog vrha u NDH. I Nijemci i Talijani pokazivali su skrajnju obazrivosj prema Paveliću, kao svom izravnom eksponentu, dakako, iz niza razloga koji u nvHtjgočemu i nisu bili zajednički. Pavelićeva zadaća da radi na podizanju i učvršćenju ustaškog režima a time istodobno i na zaštiti i njemačkih i talijanskih interesa, ocjenjivana je i u Berlinu i u Rimu kao vrlo teška i odgovorna, pa su i njegove postupke pratili s posebnom pažnjom; osnovni kriterij za ocjenu Nijemaca i Talijana bio je baš u tome, koliko su ti postupci pridonosili ostvarenju date zadaće. Prema tome, sve ono što je išlo u prilog takvom stavu, moglo je samo dobiti punu podršku i opravdanje, bez obzira na primjenjivane metode i oblike. S druge strane, ako različite metode i postupci - od političke propagande do masovnih fizičkih nasilja - nisu pridonosili ostvarenju osnovne zadaće, onda se u određenim momentima baš u njima tražio uzrok neuspjeha.

Već krajem travnja 1941. Talijani ocjenjuju da je u NDH »uveden policijski režim terora, koji hapšenjima i internacijama pogađa najbezopasnije ljude«. Uzrok tome oni nalaze u postupcima najbližih Pavelićevih suradnika, jer je on okružen »politički nedoraslim ljudima, spremnijim da vrše lične osvete nego da vladaju zemljom ili da pomažu šefu novog režima u njegovom ne baš lakom zadatku«. To su »nespremni ljudi koji nemaju za sobom nikakvu političku ili upravnu karijeru, koji ne znaju ništa i koji su zaslepljeni vlašću i širokim ovlašćenjima koja im je dao Pavelić«. Karakteristični su i prvi talijanski dojmovi o stvarnoj snazi i političkom utjecaju ustaškog pokreta, kao političke stranke koja je nosilac vlasti. »Ozbiljni i pravi Hrvati, pa i oni koji su van ranijih i sadašnjih političkih borbi, Pavelića i njegovu bednu partiju smatraju sasvim veštačkom tvorevinom, koja ni po čemu nije odraz ni hrvatskog duha, niti ubeđenja, s obzirom da je Pavelićeva partija, od' četiri i po miliona Hrvata, imala najviše 20-30 hiljada pristalica«.[219] Bez obzira koliko su pouzdani ovi brojčani podaci, tj. kako se došlo do njih, oni su vrlo indikativni za razumijevanje stvarnog političkog raspoloženja i prema ustaškom režimu i prema okupacionim silama, a činjenica da potječu od maksimalno zainteresirane strane, to još više potvrđuje. Uostalom, gotovo u isto vrijeme, slične su procjene dali i Nijemci.[220]

Ističući te momente i Nijemci i Talijani su ukazivali na vrlo ozbiljne simptome opće nesigurnosti i dezorganizacije čitavog političkog sistema. Pored isticanja karaktera i posljedica terora koji se provodi nad Srbima i Židovima, obje strane su ukazivale i na nesigurnost Hrvata i njihov otvoreni zazor prema ustaškom režimu. U jednom svom izvještaju iz srpnja 1941, general Glaise navodi kako je upozorio Pavelića da »pretjerivanja i raspojasanost ustaša ne štedi također ni Hrvate, tako da je čitava zemlja (...) obuhvaćena

[219] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 31-32, izvještaj M. Zuccolina od 29. IV 1941. o političkoj situaciji u NDH.

[220] Glaiseov povjerenik Haeffner, u svom izvještaju od 14. VI 1941, u kojem govori o najaktuelnijim problemima NDH, navodi podatak da ustaški režim ima oko 40.000 pristaša, tj. 0,6% stanovništva NDH. (VII, NAV-N-T-501, 265/000335-340).

osjećajem teške pravne nesigurnosti«.[221] U idućem izvještaju, nekoliko dana kasnije, on »ustašku revoluciju« označava kao »najkrvaviju i najužasniju«. Pri tome, on polazi od potrebe opravdanosti provođenja ustaškog terora, ali izražava bojazan da on ne izgubi svoj osnovni cilj »i da se obrne u nezakonitost«. Za to upozorenje on ističe »da se odnosi ne samo na pitanje Srba, nego čak i na Hrvate« jer se u NDH »ni jedan čovjek više ne osjeća sigurnim« [222]

Poseban su pečat političkom raspoloženju u NDH davale one Pavelićeve manifestacije, koje su otvoreno prikazivale da je izravan eksponent talijanskih i njemačkih interesa. Mjere što su ih Pavelić i vlada NDH poduzimali u tom pravcu, a koje su javne isticane i objašnjavane kao izraz volje hrvatskog naroda, imale su potpuno suprotan efekat. Vrhunac je u tom pogledu dosegnut sklapanjem Rimskih ugovora. Uz mnoge, već navedene momente, koji su utjecali na sve vidljivije političko neraspoloženje hrvatskog stanovništva prema ustaškom režimu i Paveliću, uz sprovođenje masovnog terora, Rimski ugovori su bili drugi značajan faktor koji je utjecao na stupanj tog neraspoloženja. Ta dva faktora su zapravo u punoj mjeri javno razotkrila pravu Pavelićevu ulogu i njegove osobne ambicije, kao i uopće karakter ustaškog pokreta i položaj NDH kao tvorevine posebnih okolnosti i trenutka. Dok je teror, provođen u masovnim razmjerima, pokazivao potpun unutrašnji politički slom Pavelićeve politike, javna kapitulacija pred Mussolinijem bila je dokaz vanjsko-političkog debakla. Drugim riječima, prvi je faktor bio jasan pokazatelj nedostatka unutrašnjeg oslonca ustaškom režimu, a drugi, nedvojben znak njegove isključive ovisnosti o onima koji su ga omogućili.

Valja istaći da nepovoljan odjek u hrvatskom narodu zbog sklapanja Rimskih ugovora, nije predstavljao iznenađenje. To su Talijani posebno spominjali još krajem travnja, razmatrajući druge momente, koji su otkrivali političko neraspoloženje naroda u NDH i nestabilnost ustaškog režima. Rečeno je da »... neprijateljstvo Hrvata prema Italiji raste iz dana u dan; kipti od neprijateljskih osećanja, a duboko neraspoloženje koje vlada u svim slojevima stanovništva svaki čas preti da poprimi mnogo veće razmere«. Kao glavni razlog ukazuje se na činjenicu »da među Hrvatima vlada opšte mišljenje da će Dalmacija biti deo Italije i da će hrvatske nade, podržane stalnim Pavelićevim i Kvaternikovim obećanjima da će stvoriti slobodnu Hrvatsku, u kojoj će biti sve pokrajine nastanjene Hrvatima, pasti pred zahtevima Italije da prisvoji dalmatinsku teritoriju«.

Prikazujući političku i ekonomsku situaciju u NDH, potkraj lipnja 1941, talijanska vrhovna komanda naglašava daje u NDH došlo do snažnog negodovanja protiv ustaške vlade, »kojaje ocenjena kao suviše snishodljiva prema Rimu«, te daje uspjeh Talijana, krunisan Rimskim ugovorima, »uticao da se brzo zaboravi da je Hrvatska nastala više nastojanjem i zaslugom Osovine nego sopstvenim trudom«. »Svakako - zaključuje se - nezadovoljstvo je duboko, jer je opšte mišljenje, daje Italija oduzela Hrvatskoj teritorije koje joj pripadaju«.[223]

Zazor stanovništva prema njemačkom okupatoru mogao je doći do izražaja i zbog posebnog položaja, koji je Njemačka narodna skupina dobila u NDH. Od ukupno preko pola milijuna Nijemaca u Jugoslaviji prije rata, na teritoriju NDH bilo ih je oko 180.000. U njemačkoj skupini su u godinama uoči sloma Jugoslavije sve više dolazile do izražaja pronacističke snage, a od travnja 1941, one su se organizirano i službeno stavile u službu okupatora. Pavelić i ustaški režim bili su od prvog časa vidljivo naklonjeni prema njima. U istočnoj Slavoniji i Srijemu, gdje su domaći Nijemci u NDH bili uglavnom koncentrirani, njemački predstavnici davali su ustašama vidljivu podršku prilikom uspostavlja-

[221] VII, NAV-N-T-312, 470/8059961-4, izvještaj 10. VII 1941.

[222] VII, NAV-N-T-501, 264/1165-7, izvještaj 19. VII 1941.

[223] Kao u bilj. 219, str. 33 i 99 (izvještaj od 26. VI 1941).

nja režima. Nijemac Jakob Elicker postavljen je za velikog župana u Vukovaru. Vodeći krugovi Njemačke narodne skupine takvom su politikom prvenstveno težili da što više iskoriste nastalu situaciju i isposluju što nezavisniji i utjecajniji položaj. Konkretan korak dalje u tom pogledu označavala je Pavelićeva odredba, lipnja 1941, o »privremenom pravnom položaju« Njemačke narodne skupine u NDH. Prema toj odredbi, Njemačka narodna skupina, obuhvaćajući sve Nijemce - izuzev onih koji imaju njemačko državljanstvo - čini »naročiti sastavni dio« NDH, te kao takva uživa »neograničeno pravo djelovanja na političkom, kulturnom, privrednom i upravnom području«. Uslijedile su zatim i druge odredbe, kojima se definirao poseban položaj Njemačke narodne skupine u NDH (odredbe i dekreti o stvaranju posebnih vojnih jedinica, o njemačkom školstvu, 0 upotrebi njemačkog jezika, o činovnicima u javnoj službi i dr.). Sve su one afirmirale tendenciju da Njemačka narodna skupina u NDH dobije povlašten položaj.[224]

Ustaški režim i Hrvatska seljačka stranka

Nastojeći da stvori širu političku osnovicu režima u NDH, ustaško vodstvo se ubrzo suočilo s većim ili manjim političkim utjecajem pojedinih snaga i faktora u raznim društvenim grupacijama, ustanovama, organizacijama itd. Formalna zabrana političkih stranaka, te pojedinih ustanova i organizacija, kao i mnogobrojne druge mjere u tom pogledu, ubrzo su pokazale da nisu otvarale vrata nesmetanom širenju utjecaja ustaškog pokreta. Njihovu se stvarnom osvajanju trebalo pristupiti i putem političko-ideološkog obračunavanja s tim snagama i faktorima. U već prikazanoj atmosferi otvorenog političkog neraspoloženja i sve većeg zazora prema ustaškom režimu, takva akcija pokazala je - kao i druga praktično-politička sredstva - svu nemoć novih nosilaca vlasti da ojačaju vlastiti utjecaj, kako su to predviđali i željeli.

Odnosi prema bivšoj Hrvatskoj seljačkoj stranci pokazali su se najsloženijima. Iako je HSS - sagledavajući je u najširem smislu riječi i kao bivšu političku stranku i kao seljački pokret - sa svojim rukovodstvom, na čelu s Mačekom, bio zahvaćen vidljivom horizontalnom i vertikalnom političkom diferencijacijom, pri čemu je bila snažnije prisutna i desna tendencija, te iako je sam Maček svojom izjavom od 10. travnja formalno inicirao pravac daljnjeg ponašanja HSS-a, ipak se, već od prvih dana postojanja NDH, pokazalo da proces raslojavanja te stranke za kakav su ustaše bili zainteresirani, neće ići onako kako su zamišljali. Ovdje valja primijetiti da predstavnici one struje HSS, koja se priklonila ustaškom pokretu, nisu činili najutjecajniju grupaciju. Sam vrh HSS-a bio je orijentiran u drugom pravcu, tj. u nastavljanju dotadašnje politike čiji je nosilac bila jugoslavenska vlada u izbjeglištvu, a u kojoj je HSS bila zastupljena prvenstveno Krnjevićem i Šubašićem. To je bila taktika s kojom se baš Maček suglašavao i kojoj je on sam bio inicijator. Maček je očito svojom izjavom o podršci HSS-a ustaškom režimu, koja je načelno bila suprotna spomenutoj taktici, svakako imao pred očima i drugi cilj. Mislio je, naime, da će verbalna podrška utjecati da se HSS održi kao cjelinu, tj. da će tako moći izbjeći veće potrese i oštriju unutrašnju političku diferencijaciju. Trebalo je da tome osobno pridonese vlastitom političkom pasivnošću, kojom bi ukazivao na potrebu čekanja svog trenutka.[226]

[224] Opširnije o tome usp. *Z. Krnić, S. Ljubljanović, C. Tomljanović.* Neki podaci o organizaciji 1 radu Njemačke narodne skupine u NDH, ZHIS, 1, 1963, 7 i d.

[225] O Mačekovu držanju 1941. usp.: *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj., 339-342; *P. Morača,* Jugoslavija 1941, n. dj., 42, 346-353; *M. Konjević,* O nekim pitanjima politike ustaša prema Hrvatskoj seljačkoj stranci 1941. godine, VIG, 3/1971; /. *Jelić,* O počecima priprema rukovodstva Komunističke partije Hrvatske za stvaranje Narodnooslobodilačke fronte, VIG, 2/1971. Za šire razmatranje tog pitanja zanimljiva je i rasprava *V. Kljakovića,* Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944, CSP, 2-3/1971.

Dakako, ustašama nije odgovarao takav Mačekov stav. Verbalna podrška, koju im je dao, nije mogla biti dovoljna, pošto je sve više prijetila opasnost da bude zasjenjena raspoloženjem političke pasivizacije, što se moglo pokazati kao kočnica jačanju ustaškog režima. Zbog toga su se ustaše od samoga početka politički javno konfrontirali s bivšom politikom vodstva HSS-a, pri čemu nisu izuzimali ni Mačekovo ime. Bio je to dio one široke kampanje, koju je ustaško vodstvo povelo u ljeto 1941, propagirajući opravdanost cjelokupne politike ustaškog sistema u NDH.

Trebalo je da već stečeni oslonci u pojedinim strukturama HSS-a budu realno polazište za daljnju akciju ustaša. U tom pogledu se osobito bila angažirala skupina poznatijih pojedinaca iz HSS-a, koji su još prije 10. travnja bili desno orijentirani ili su se odmah otvoreno priklonili novom režimu. Mnogi od tih članova HSS dobili su u ustaškom rukovodećem aparatu zapaženije funkcije, bilo da su postali ministri u vladi NDH, veliki župani, ustaški stožernici ili drugi viši funkcioneri (Janko Tortić, Lovro Sušić, Zvonko Kovačević, Josip Berković, Stjepan Hefer, Živan Kuveždić, Dragutin Toth, Jurica Frković, Vladimir Košak, Vjekoslav Blaškov). Među pojedinim organizacijama HSS-a, koje su se još od prvih dana - s obzirom na svoje članstvo - većim ili manjim dijelom neposrednije uključile u proces uspostavljanja ustaškog režima posebno mjesto pripada Zaštiti, o čemu je već bilo riječi.

U okviru spomenute političke kampanje, pitanje odnosa prema HSS-u postavljeno je u širim relacijama političko-ideološke propagande s ciljem privlačenja čitavog hrvatskog seljaštva, a pod parolom da je ono »temelj ustaške države«. Posebno je naglašavana parola da je hrvatsko seljaštvo zdušno prihvatilo i pozdravilo proglašenje NDH, jer je ona »seljačka država« i izražava vitalne interese hrvatskog seljaka.

Prilikom postavljanja prvih pet velikih župana u NDH, Stjepan Uroić postavljen je na čelo velike župe u Varaždinu. Ustaška je propaganda nastojala da što više iskoristi to imenovanje, tvrdeći da se tako odmah počinje ostvarivati Pavelićev program izgradnje NDH kao »seljačke države«. Taj je momenat posebno naglasio i sam Pavelić u spomenutom prvom javnom govoru u Zagrebu, 21. svibnja 1941. S druge strane, to se tumačilo i kao vidljiv znak da će u NDH kao »seljačkoj državi« niz značajnih funkcija pripasti ustašama seljacima. Tako je već krajem svibnja 1941, *Ustaša* naglašavao kao osobito značajan podatak da se među dotada imenovanim ustaškim logornicima i tabornicima nalazi 90% seljaka. Novi korak učinjen je imenovanjem dvojice seljaka ustaša u Doglavničko vijeće (Andrija Betlehem i Luka Lešić).[226]

Dva su momenta karakteristična u javnoj kritici HSS-a, što su je iznosili ustaški funkcioneri, svojim nastupima širom NDH. Glavna oštrica bila je usmjerena prema onom dijelu vodstva HSS-a, koji je emigrirao s jugoslavenskom vladom. »Ti ljudi u inozemstvu tako se daleko zaboravljaju, da sjedeći u vladi koja je pobjegla, kod raznih protivnika i naših neprijatelja interveniraju i prosvjeduju protiv toga, što se stvorila Nezavisna Država Hrvatska«.[227] Drugi momenat se odnosio na Mačeka. Međutim, tu su već postojali i određeni obziri, tj. sama kampanja protiv njega nije bila tako otvorena, iako je bila prisutna kritika njegove dotadašnje politike.[228]

Trebalo je zatim da uslijedi neposredno pristupanje bivših organizacija HSS-a u ustaški pokret. Međutim, odmah se pokazalo da, unatoč tako široko pripremljenoj političkoj propagandi i spomenutim konkretnim mjerama, nisu uslijedili željeni rezultati.

[226] *Ustaša,* 22. V i 17. VII 1941. Ustaše su pokrenuli tjednik namijenjen selu: *Nezavisna Država Hrvatska* (kasnije: *Seljačko ognjište).*

[227] Iz govora M. Žanića u Novoj Gradiški. (*Nezavisna Država Hrvatska,* 5. VI 1941). Na ustaškoj skupštini u Samoboru, A. Oršanić je nazvao Subašića »junakom sa Kajmakčalana«. (Isto).

[228] Ocjenjujući dotadašnju Mačekovu politiku, A. Oršanić je u Samoboru isticao da bi Maček »bolje učinio, da je ostao u svom Kupincu i tamo gojio svinje, nego da bude državnik«. (Isto).

Politička pasivizacija hrvatskog sela pokazala se kao nedvojbena činjenica. U postojećoj, vrlo uznemirenoj situaciji, selo se sve više zatvaralo u sebe. Ustaške parole u ime seljaka, temeljene na odbacivanju dotadašnjih parola HSS-a, samo su mogle unijeti još veću pometnju. Prilikom akcije za deklarativno izjašnjavanje za ustaški pokret, seoske su se organizacije HSS-a vrlo slabo odazivale. Iako su ustaškom režimu dali određenu podršku nosioci upravnog aparata u kotarskim i općinskim središtima, posebno u Banovini Hrvatskoj, a od kojih se svojedobno većina izjašnjavala pripadnicima HSS-a, (oni su najvećim dijelom, barem u prvo vrijeme, preuzeli i upravni aparat NDH) izjašnjavanje samih organizacija HSS-a za novi režim, pokazalo se kao delikatnije pitanje. Ustaška štampa do kolovoza 1941. registrira tek nekoliko primjera javnog deklariranja organizacija HSS-a u pojedinim mjestima.[229] U svakom slučaju, čitavu je tu akciju obilježavala metoda pritiska na pojedine organizacije HSS-a.[230]

U težnji da akcija dobije šire dimenzije, u kolovozu je poduzet novi korak. Ustaško vodstvo je bilo osobito zainteresirano da se organizira jedna veća politička manifestacija na kojoj bi veća grupa poznatijih ljudi iz HSS-a (dakako izuzev Mačeka i njegova najužeg kruga), dala javnu podršku ustaškom režimu. Bilo je više razloga da se organizira takva manifestacija. Nametao ih je sam razvoj političke situacije u NDH. Uz sve mučniji odjek ustaškog terora i Rimskih ugovora, pojavio se novi značajni momenat - početak oružanog ustanka koji je povela Komunistička partija Jugoslavije. Ovaj put išlo se za tim da se javnom deklarativnom izjavom u ime čitave »bivše HSS« izrazi podrška Paveliću »u izgradnji« NDH. Ustaško vodstvo je računalo da će dobiti veće mogućnosti za vođenje daljnje politike, okupljanjem većeg broja »predstavnika HSS-a«, koji bi u ime »hrvatskog seljačkog pokreta« položili prisegu pred Pavelićem. Tim formalnim činom željelo se premostiti sve vidljiviji jaz između ustaša i stanovništva, u prvom redu seljačkog. Smisao je te akcije bio da se manifestira političko jedinstvo hrvatskog naroda, u čijim redovima tobože ne postoji opozicija prema ustaškom režimu.

Ta je akcija našla svoj formalni izraz u organiziranju političkog skupa u Zagrebu, 10. kolovoza 1941, čemu se nastojalo dati obilježje što svečanijeg čina, koji pada na dan navršavanja četiri mjeseca od proglašenja NDH. Tom je skupu prethodio sastanak »zastupnika b. HSS i njihovih zamjenika« prethodnog dana, »na kojem su donijeli zaključak, da pristupaju u Hrvatski Ustaški Pokret«.[231] Glavni organizatori akcije formalno su bili Janko Tortić i Josip Berković. Tortić je pred Pavelićem pročitao posebnu izjavu, koju je potpisalo više od 120 osoba, okvalificiranih kao »zastupnici i funkcioneri Hrvatske seljačke stranke i ostalih organizacija Hrvatskog seljačkog pokreta«. Ta formulacija trebalo je da na neki način ukaže na značenje i kvalificiranost spomenute izjave, ali je ujedno ukazivala i na šarolikost skupine potpisnika. Zapravo, bio je to skup u prvom redu nižih funkcionera (npr. predsjednici mjesnih organizacija HSS-a ili tajnici seoskih općina), uz koje se pojavio stanovit broj zastupnika i još veći broj njihovih zamjenika.

[229] Takvi podaci donose se za Ključ, Šid, Tuzlu, Sisak, Jelsu, Grubišno Polje, Staru Rijeku kod Sanskog Mosta, Sibinje, Ljubiju, Zagreb, Karlovac, Donji Miholjac, Ilok. (*Hrvatski narod,* u toku srpnja 1941).

[230] Karakterističan je bio javni napad na mjesnu i kotarsku organizaciju HSS-a u Vinkovcima, koji je izvršen preko tamošnjeg ustaškog lista *Hrvatski branik,* 28. VI 1941. U njemu se ističe: »Vinkovačka mjesna i kotarska organizacija šute. Ne moraju ni govoriti. Novo doba, novi događaji govore, a za njih bi najbolje bilo, da zauvijek zašute. Nismo li postavili ovo pitanje možda, da ih zovemo u naše redove? Ili im dajemo ultimatum? Nijedno ni drugo! Kod nas im i nema mjesta. Zapovijedati ne mogu, a raditi će i onako morati«.

[231] *Hrvatski narod,* 11. VIII 1941.

1

Ta grupa sama po sebi nije mogla biti reprezentant u onim dimenzijama za kojima se težilo. Činjenica je da su mnogi potpisnici izjave to svjesno učinili, ali je svakako bilo i pritiska na neke od njih da se uključe u tu akciju.[232]

Izjavu je prvenstveno karakteriziralo deklarativno izjašnjavanje za ustaški pokret i Pavelića, tako da je ona ujedno bila i prisega, kojom su potpisnici izražavali punu podršku i pomoć ustaškom vodstvu. U izjavi je bilo i karakteristično izjašnjavanje protiv onih predstavnika HSS-a, koji sudjeluju u izbjegličkoj vladi, te takvim postupkom ne mogu predstavljati HSS. Pavelić je u svom odgovoru na tu prisegu, posebno ukazao na važnost tog momenta.[233]

Odmah zatim uslijedila je prava kampanja za javno izjašnjavanje pojedinih organizacija HSS-a širom NDH da pristupaju u ustaški pokret. Kampanja je bila neposredan ishod spomenute manifestacije, jer su pojedine organizacije HSS-a, koje su se izjašnjavale, izražavale prihvaćanje Tortićeve izjave od 10. kolovoza. Unatoč poduzetim koracima - a Tortićevom izjavom se izričito pozivalo sve one koji je nisu potpisali 10. kolovoza, »da se naknadno pismeno pridruže« - ta kampanja nije poprimila šire razmjere. Ona je došla uglavnom do izražaja u toku kolovoza i rujna, kada je stanovit broj organizacija HSS-a dao svoje izjave, ali je to bilo neznatno u odnosu na cjelokupni broj organizacija te stranke.[234] Uz činjenicu da izjava spomenute skupine pristaša HSS-a od 10. kolovoza sama po sebi nije mogla naići na široki odjek, vjerojatno su u tom pogledu mogli doći do izražaja i neki drugi momenti. Među njima svakako zaslužuje pažnju pitanje, u kolikoj je mjeri samom Paveliću odgovarala šira javna manifestacija u kojoj bi se iskazala vidljiva brojčana prevaga pristaša HSS-a u odnosu na ustaše. Drugim riječima, težnja ustaškog vodstva da se kampanja deklarativnog izjašnjavanja u što većoj mjeri realizira, mogla bi uroditi i nepoželjnim efektima. Time bi se stvorila i mogućnost »prebrojavanja«, koje bi potpuno išlo na štetu ustaša.[235] Na osnovu raspoložive dokumentacije dade se zaključiti da su u početku ustaše bili jako zainteresirani za masovno izjašnjavanje organizacija HSS-a, ali da im je taj interes uskoro vidljivo opao.[236]

[232] Ukazujući na nesposobnost ustaškog vodstva »za proširenje (bolje reći: stvaranje) svoje masovne baze«, *Vjesnik* JNOF-a - koji je rukovodstvo NOP-a u Hrvatskoj pokrenulo u kolovozu 1941 - u broju od 21. VIII 1941, dakle, odmah nakon ustaške manifestacije, pisao je: »Iz tih je razloga ta klika pozvala u Zagreb sve narodne zastupnike HSS-a i druge funkcionere, te ih je pod prijetnjom strijeljanja (na usta izdajnika Tortića) pozvala da pristupe ustaškom pokretu«.

[233] *Hrvatski narod,* 11. VIII 1941. O ovoj akciji usp. i *M. Konjević,* O nekim pitanjima politike ustaša prema Hrvatskoj seljačkoj stranci, n. dj.

[234] U toku kolovoza i rujna 1941. ustaška štampa, poglavito *Hrvatski narod* registrirala je pristupanje oko 70 različitih organizacija HSS-a u pojedinim mjestima. Prema jednom suvremenom podatku, HSS je brojala oko 7.000 mjesnih organizacija. (IHRPH: Izvršni odbor HSS-a, spis: Izdajničko vodstvo HSS-a glavni unutarnji neprijatelj hrvatskog naroda).

[235] Da su takve dileme bile prisutne vidi se iz okružnice M. Bzika, »posebnog povjerenika« pri Predsjedništvu vlade NDH, upućene redakcijama novina, vjerojatno u jesen 1941. U okružnici se ističe da vijesti o pristupanju organizacija HSS u ustaški pokret treba donositi »pod blažim naslovima. To jest, ne smiju ti naslovi biti takvi, da iz njih netko dobije predočbu, kao da do sada nije bilo uopće Ustaškoga pokreta. Riječ pristupaju mora nestati i treba isticati, da su to samo formalni čini, oživotvorenje narodne volje (...)«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 3, okružnica nije datirana).

[236] U vezi s tim zanimljivo je konstatirati da je 11. VIII 1941, tj. odmah sutradan nakon skupštine u Zagrebu, E. Kvaternik izdao okružnicu područnim policijskim organima, kojom se naređuje da se puste iz zatvora svi oni pristaše HSS-a, koji su pristupili ustaškom pokretu, izuzev onih, koji su »izraziti i opasni ljevičari«. (Arhiv Bos. Krajine, V. ž. Sana i Luka, 1941-^467). Da se kampanja izjašnjavanja vodila pod pritiskom, pokazuje pismo Stipe Matijevića, jednog od zastupnika HSS-a, iz druge polovice kolovoza 1941, u kojemu je pozivao sve bivše funkcionere HSS-a na području op čine Poljica da dođu na sastanak na kojemu je trebalo prihvatiti izjavu od 10. VIII. »Tko se ne odazove ovom pozivu - prijetio je u pismu - smatrat će se odmetnikom i izdajnikom NDH«. (Pismo je objavio *D. Gizdić,* Dalmacija 1941, n. dj., 284-285).

Uključivanje stanovitog broja bivših zastupnika i funkcionera HSS-a u novoosnovani Sabor NDH, bila je daljnja etapa u odnosima ustaškog vodstva i HSS-a. Predstavnici HSS-a činili su drugu grupaciju po broju u Saboru iza ustaških funkcionara. Pozvani su bili naime, zastupnici izabrani na skupštinskim izborima u prosincu 1938, te članovi Glavnog odbora HSS-a. Dakako, taj kriterij nije u potpunosti došao do izražaja, jer su ustaše izvršili izbor, pa je određeni broj osoba bio izostavljen.[237] Prema raspoloživim podacima u Sabor NDH pozvano je iz te grupacije 94 osobe. Od toga broja odazvalo ih se 60.[238] Prema tome, dade se zaključiti da je odaziv bivših zastupnika HSS-a bio relativno velik. Bilo je više razloga koji su utjecali da je oko dvije trećine pozvanih bilo prisutno kratkotrajnom radu Sabora NDH. Pored više ili manje naglašenih osobnih interesa i ambicija, te straha pojedinaca od mogućih represalija, koji su uvjetovali odaziv jednog dijela, bez sumnje su neki od pozvanih bili motivirani težnjom da se preko ustanove Sabora - čijem se shvaćanju pristupalo svakako i s tradicionalnim pogledima - poduzmu neki zajednički djelotvorniji koraci za stabilizaciju sve uzburkanije političke situacije. To je doba kad među pristašama HSS-a nastupa sve vidljiviji proces političke diferencijacije prema stvaranju drukčijeg raspoloženja od dotadašnjeg. Takav proces je sve više slabio mogućnosti spomenute grupacije predstavnika HSS-a, da se i dalje osjeća vodećom, tj. da i dalje utječe na politička gibanja u bazi stranke. Taje baza naime, sve više gubila svoj dotadašnji oblik i karakter. Jačanje narodnooslobodilačkog pokreta postalo je tako zajednička opasnost i za dotadašnju politiku vodstva HSS-a i za politiku ustaškog vodstva, jednako ugrožavajući i pozicije ustaškog režima i perspektivu »politike čekanja«. Za poznavanje karaktera postojeće političke situacije u NDH značajna su zapažanja i ocjene što ih je dao Ivo Lola Ribar, prigodom svog ilegalnog boravka u Zagrebu, u ljeto 1942. U svom izvještaju Titu, na samom početku kolovoza 1942, on među ostalim, piše ovo: »Tri činjenice ubjedljivo karakterišu razvitak u Hrvatskoj za vrijeme ovih zadnjih meseci što nismo bili tu: 1) Dalje vidljivo slabljenje masovne baze i utjecaja ustaškog režima i početak izvjesnih unutarnjih sukoba u samim njegovim redovima, 2) Pojava partizanskog pokreta i partizanskog djelovanja kao prvorazrednog i »javno priznatog« činioca u unutarnjem političkom životu zemlje, i 3) Početak oštrije diferencijacije u redovima HSS-a i jačeg previranje u hrvatskim masama uopšte. Ove tri opšte tendencije razvoja najbolje ilustruju konkretne pojave.

Proces gubljenja vjere u mogućnost pobjede Njemačke i nekakvu stalnost današnjeg režima znatno je napredovao. Čak ni sadašnja njemačka ofanziva na Donu praćena alarmom »ustaške promičbe« nije bila u stanju da ga zaustavi, već samo donekle trenutno uspori. U tome smislu pojačala se zabrinutost za *sutrašnjicu* i opšta tema razgovora nije više »ko će pobijediti«, već »šta će sutra biti s nama«.

Pitanje o budućnosti Hrvatske, Jugoslavije, političkom ustrojstvu zemlje, odnosu prema jug(oslovenskoj) vladi u Londonu itd., su u svačijim ustima, i naša Partija moraće što pre naći formu da svoj stav po njima učini poznatim masama«[239]

[237] Izostavljeni su oni koji su se dali »imenovati ili birati za senatore«, koji su »uzradili proti uspostave« NDH, te oni koji su ušli u emigrantsku vladu. *(M. Konjević,* n. dj., 188).

238 !sjjjc moguće utvrditi sasvim pouzdano točan broj pozvanih članova HSS-a i onih koji se nisu odazvali. Naime, ni u samim dokumentima Sabora NDH nije sačuvan potpun popis članova Sabora. Uz podatke iz te dokumentacije, trebalo je obaviti uporedne konsultacije s još ovim izvorima: Zemaljska kandidatska lista za izbore narodnih poslanika za Narodnu skupštinu, 11. XII 1938, kojoj je nosilac bio V. Maček. (*Narodne novine,* 29. XI 1938); *T. Jančiković,* Hrvati na izborima 11. prosinca 1938, Zagreb 1939; Popis članova Hrvatskog državnog sabora od 7. II 1942. (*Narodne novine,* 7. II 1942).

[239] Zbornik dokumenata NOR-a, II/5, 190-191.

I primjer odnosa prema Mačeku pokazuje daje grupacija HSS-a u Saboru NDH bila prvenstveno zainteresirana za spašavanje vlastitih pozicija, tj. pozicija bivše HSS, i da joj podrška ustaškom režimu nije bila u prednjem planu interesa. U toj je grupaciji, koja se preko Sabora NDH formalno izjašnjavala za ustaški režim, Mačekov utjecaj bio i dalje prisutan, usprkos tome što je ustaško vodstvo jasno pokazalo da u Mačeku gleda višestruku opasnost. Iako interniran na svom imanju u Kupincu, on je dolazio u kontakt s pojedincima, najčešće iz svog najužeg kruga, koji su ga posjećivali i dakako, prenosili mu različite informacije za koje je bio zainteresiran. Po tome, on je mogao biti u određenom dosluhu s pojedinim akcijama, koje su se poduzimale u pravcu daljnjeg održavanja političkog utjecaja ili kontaktiranja sa predstavnicima HSS-a u emigrantskoj vladi. Iako nije bio neposrednije uključen u tu djelatnost, on je bez sumnje vršio određen osobni utjecaj. Takva njegova pozicija sve je manje odgovarala ustaškom vodstvu. Maček je bio uhapšen sredinom listopada 1941. i zatočen u Jasenovcu, s ciljem da ga se izolira. Mačekovo je hapšenje, tj. prekid njegova dotadašnjeg kontakta sa pojedincima, moralo nepovoljno odjeknuti u bivšim vodećim krugovima HSS-a.[240] To je svakako najkonkretnije došlo do izražaja u predstavci, što ju je jedna grupa članova HSS-a, koji su ušli u Sabor NDH, uputila vladi na početku zasjedanja, tj. krajem veljače. Da bi legalizirali svoj postupak, poslužili su se posebnim članom poslovnika Sabora NDH (čl. 14), prema kojemu imaju pravo »stavljati pismene upite na vladu preko predsjedničtva sabora«. Konstatirajući daje »prije više mjeseci zatvoren i odveden iz svoga doma u Kupincu u nepoznatom pravcu predsjednik Hrvatske seljačke stranke g. dr. Vladko Maček«, potpisnici predstavke ističu da to hapšenje »nije uslijedilo u skladu sa postojećim zakonskim propisima« jer protiv Mačeka »nije zametnut odgovarajući zakonski postupak«. U predstavci se zatim ukazuje na Mačekove zasluge u »borbi za hrvatsku samostalnost i slobodu«, te postavljaju pitanja: gdje se on sada nalazi i namjerava li vlada NDH »pustiti ga na slobodu«. Potpisnici su zahtijevali pravovremeni odgovor na plenarnoj sjednici Sabora.[241] U svom prvom govoru u Saboru 28. veljače 1942, Pavelić je dao obavijest o Mačeku, dajući time zapravo odgovor na spomenutu pretstavku.[242] Tom prilikom on je izjavio daje Maček upućen na »prisilni boravak« da ne bi dolazio u dodir sa ljudima koji održavaju vezu s inozemstvom, tj. s predstavnicima HSS u emigrantskoj vladi, dodajući da je to bila zaštitna mjera u interesu samog Mačeka. Međutim, tom prigodom je bila karakterističnija Pavelićeva ocjena držanja vodstva HSS-a u danima sloma Kraljevine Jugoslavije, izjavivši da je vodstvo HSS-a u nastaloj situaciji »zatajilo«. Bio mu je to pogodan trenutak da na račun takvog ponašanja vodstva HSS-a istakne ulogu i zasluge ustaša.[243]

Bez obzira na to koliko je možda spomenuta predstavka utjecala da Maček već idućeg mjeseca, sredinom ožujka, bude pušten iz Jasenovca i ponovno interniran u Kupincu, ona je svakako imala određen odjek. Iako predstavka nije bila javno prezentirana,

[240] Glaise izvještava 21. XI1941, daje hapšenje Mačeka izazvalo odjek neraspoloženja. Također tvrdi da je isti odjek imalo i hapšenje kipara Ivana Meštrovića, do kojega je došlo nekoliko dana ranije. On navodi da su takve akcije ocijenjene »kao znak nasilja«. (VII, NAV-N-T-501, 264/1280-1285). U ranije upućenom Glaisovom izvještaju, 18. X 1941, iznosi se mišljenje daje Maček uhapšen zato, što se željelo spriječiti njegove kontakte s Talijanima. (VII, NAV-N-T-501, 266/262).

[241] Predstavku je potpisalo 39 zastupnika. (IHRPH, Izvršni odbor HSS-a).

[242] Prema jednom podatku, potpisnici predstavke namjeravali su da se ona pročita na plenarnoj sjednici sabora, računajući na prisustvo stranih diplomatskih predstavnika. Ta namjera je bila otkrivena prisluškivanjem telefonskih razgovora. (IHRPH, MF 16, sn 426).

243 Pavelić je izjavio: »A ja vam kažem ovdje, sreća je, da su naši saveznici imali ipak nekoga, u koga su imali povjerenje. (...) Da je bilo po onome, kako se je vodstvo (misli se na Mačeka, F. J.) držalo, danas Hrvatske ne bi bilo, bilo bi od nje ono, što je od Slovenije«. (Brzopisni zapisnici, n. dj., 159-160).

vijest o tome se proširila, čemu je pripomogao i sam Pavelićev javni odgovor.[244] Gledajući prema tome na istupe spomenute grupe zastupnika HSS kao na određenu akciju, u mnogočemu se dade shvatiti politička taktika, općenito karakteristična za vodeću grupaciju HSS-a. Njome se ispoljavala tendencija, prvenstveno u prilog održavanja političke pasivizacije i »politike čekanja«, mada je u krajnjoj liniji bila znak određenog otpora i nemirenja. To je bio ujedno i vrhunac u političkom angažiranju HSS-a u kritici ustaškog režima. Sabor je mogao biti shvaćen kao pogodno mjesto za mogućnost sprovođenja takve politike. Dakako, Paveliću i ustaškom vodstvu nije moglo biti po volji da se Sabor, kao glavna reprezentativna tribina službene ustaške politike, mogao u pojedinim trenucima iskoristiti i u suprotnom pravcu. To nije bilo poželjno premda nosioci tog pravca nisu pokazivali radikalnu oštrinu, nego su svoju kritiku postojećeg stanja u NDH temeljili baš na težnjama njena očuvanja. U Saboru je naime bilo tendencija za razmatranjem »krize« NDH tako, da su se, u interesu zaštite i učvršćenja »Poglavnikova suvereniteta«, zahtijevale i sugerirale određene mjere na raznim važnijim sektorima »državne politike« (unutrašnji poslovi, vojska, ekonomika i dr.). One su povlačile i značajnije konzekvence u potrebi mijenjanja vanjsko-političke pozicije NDH, jačanjem oslonca na Njemačku i potiskivanjem utjecaja Italije.[245] Sve to Paveliću, dakako, nije moglo odgovarati.

No, među istaknutijim pojedincima iz HSS-a koji su izražavali podršku Mačeku, od jeseni 1942. nastaje tendencija za radikalnijom kritikom ustaškog režima i vodstva na čelu s Pavelićem. Bila je to posljedica sve čvršće spoznaje da je proces političke diferencijacije duboko zahvatio hrvatsko stanovništvo, osobito hrvatsko selo, da je došlo do sve masovnijeg uključivanja u narodnooslobodilački pokret, što se manifestiralo u različitim oblicima i stupnjevima i na što su, dakako, utjecali mnogobrojni faktori i momenti. U težnjama da se očuva politički utjecaj, koji se sve više sužavao, potreba za distanciranjem od Pavelića i ustaškog režima, prema kojem se cio tada pokazivala vidljiva indiferentnost, nameće se kao važno sredstvo političke akcije pojedinaca i skupina u HSS-u.

Politika prema Muslimanima

Ustaški režim je u težnji za jačanjem vlastitih uporišta još od početka isticao svoju naklonost prema muslimanskom stanovništvu. Osnovna se tendencija ustaške politike ogledala u širokoj političkoj akciji dokazivanja hrvatstva Muslimana. To je bio samo nastavak već formuliranih pogleda na pitanje Muslimana iz razdoblja prije stvaranja NDH, a nova je situacija pružala daleko veće mogućnosti za njihovu propagandu. Za formuliranje stavova ustaša prema Muslimanima u samoj emigraciji, bile su karakteristične ocjene što ih je iznio Mile Budak u svojoj knjizi »Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu«, objavljenoj 1934, najvjerojatnije u Kanadi. Iznoseći tezu

[244] Zanimljivi ru podaci koje o toj predstavci donosi I. Lola Ribar u svom izvještaju iz Zagreba, 17. III 1942. On ističe da su HSS-ovci »zajedno sa grupom starih starčevićanaca, obrazovali neku stidljivu opoziciju, koja je izašla s jednom deklaracijom u kojoj se od Poglavnika traži: 1. Oslobođenje dr Mačeka, 2. Raspuštanje konclagera i 3. Prestanak progona Srba i Židova«. (Zbornik dokumenata NOR-a, II/3, 158).

[245] U sačuvanom fondu Sabora NDH nalazi se jedan elaborat pod naslovom: »Kriza u rujnu 1942. god.«, u kojemu se zastupa potreba potpunog oslonca NDH na Njemačku, te konkretno predlaže, »da na cielom državnom teritoriju bude samo jedna okupatorska vojska i to njemačka«. To bi naime trebao biti glavni uvjet »za vraćanje jakog državnog autoriteta«. (AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi 342-9).

»da su bosanski Muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati«, Budak je kao bitan elemenat za buduću konkretnu ustašku politiku isticao tvrdnju, da su Muslimani »i somatološki sačuvali sve osebine svoje hrvatske rase osim vrlo rijetkih azijatskih primjesa«. »Muslimansko pitanje« bilo je najuže povezano s razmatranjima mjesta i uloge Bosne i Hercegovine u ustaškoj koncepciji. Nezamislivost postojanja ustaške države bez Bosne i Hercegovine bila je polazna točka u toj koncepciji, a muslimanskoj komponenti davalo se bitno značenje prilikom iznošenja tvrdnje da te zemlje najvećim dijelom nastanjuje hrvatsko stanovništvo. Konkretan politički razvoj u Jugoslaviji sve je više utjecao na rasprave o nacionalnoj pripadnosti Muslimana, u koje su se vidljivo uključivali i proustaški krugovi, što osobito počinje dolaziti do izražaja od jeseni 1939, tj. od stvaranja Banovine Hrvatske. Pored tih krugova, nosioci tih rasprava bili su pojedini velikosrpski elementi, koji su zahtijevali da se u preuređenoj Jugoslaviji BiH obavezno pripoje budućoj srpskoj državnopravnoj jedinici, te one građanske snage koje su zastupale autonomašku koncepciju rješavanja BiH. Zbog svega toga, čitava ta akcija imala je pečat težnji za jačanjem političkih pozicija u muslimanskom stanovništvu, a s ciljem da se utječe na njegovu nacionalnu orijentaciju. Pojedini hrvatski intelektualci Muslimani počeli su se sve vidnije angažirati u tom pogledu. Najdinamičniji nosioci propagande o hrvatstvu Muslimana angažirali su se iz desničarskih studentskih krugova na Zagrebačkom sveučilištu. Ta je propaganda bila prvenstveno prisutna u tekućoj publicistici.[246]

U ustaškoj propagandi o Muslimanima od proglašenja NDH dalje, koja je poprimila opsežne razmjere, karakteristični su bili ovi momenti:

a) Nastojalo se maksimalno iskorištavati Starčevićevu tezu o Muslimanima kao najčišćem dijelu hrvatskog naroda.[247] 1 tim se putem težilo ukazivati na ulogu Pavelića kao baštinika Ante Starčevića. »Istom onom ljubavlju kao Starčević i naš Poglavnik ljubi braću muslimane«, isticao je u svom govoru 25. svibnja 1941. u Banjoj Luci ustaški ministar J. Dumandžić.[248]

b) U dokazivanju hrvatstva Muslimana posebno se značenje pridavalo vjerskoj komponenti. Glavna parola je glasila: »Nacionalni sklad Hrvata ne smeta i ne smije smetat vjerska različitost«.[249] Posebno se tumačila i uloga islama u konstituiranju hrvatstva. Islam je, prema tvrdnjama ustaša, bio ona snaga koja je očuvala kroz burnu povijest »iskonsku hrvatsku krv«, koja je osnovica jedinstvene nacionalne svijesti Hrvata i Muslimana. Prema tome, unatoč dubokim društvenim promjenama, koje nastaju na tlu Bosne i Hercegovine, njihovim potpadanjem pod Osmanlijsko carstvo, upravo ta krv »nije zatajila«. U povodu prvog bajrama u NDH, *Ustaša* je pisao: »Tok hrvatstva nije prekinut, već je u novom duhu nastavljen u islamu, ostao je sačuvan i još čišći, jer vjera je spasila duh prošlosti, vjera je spasila duh otaca i duh rodnih ognjišta. Tok vjekova ostao je neprekinut i nastavljen je čist od svih utjecaja. (...) To bošnjaštvo nije ništa drugo, nego sačuvano hrvatstvo, koje je pod okriljem islama našlo svoju zaštitu i neprekinutost toka, ogradivši se čak i od svoje islamske braće sa istoka«.[260]

[246] *F. Jelić-Butić,* Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja NDH, n. dj., 44-45.

[247] Najčešće su se citirale ove Starčevićeve riječi: »Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, s muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima«. (A *Starčević,* Izabrani spisi, priredio B. Jurišić, Zagreb 1943, 430). O literaturi, koja razmatra Starčevićeve stavove prema Muslimanima usp. prikaz V. Oštrica u CSP, 1/1972, 201-210.

[248] *Hrvatska krajina,* 28. V 1941.

[249] Hrvatsko seljačko ognjište, hrvatski seljački prosvjetno-politički sbornik i kalendar za 1945, Zagreb, bez. god. izd. (1944), 90.

[250] *Ustaša,* 9. XI 1941. Usp. i zbornik radova: Krv je progovorila - Razprave i članci o podrietlu i životu Hrvata islamske vjere, Sarajevo 1942.

c) Muslimani su isticani kao jedan od glavnih konstituensa u stvaranju NDH. To se prvenstveno odnosilo na definiranje mjesta i uloge Muslimana u Bosni i Hercegovini. U tim zemljama, koje čine središnji teritorij NDH, i za koje je ustaška propaganda pokazivala poseban interes, naročito se isticalo nacionalno jedinstvo Hrvata i Muslimana kao i njihovu sudbinsku međuovisnost. Na toj liniji je ustaška politika zamišljala put potpune kroatizacije Bosne i Hercegovine, pri čemu dakako treba uzeti u obzir i provođenje spomenute politike prema Srbima.[251]

d) Ustaška propaganda se u skladu s navedenim momentima, oštro suprotstavljala prisutnim mišljenjima i tezama o postojanju »muslimanskog pitanja«, čime su se podrazumijevali različiti stavovi, bez obzira na nosioce i interese, o posebnostima Muslimana. Negirajući postojanje »muslimanskog pitanja« kao jednog od »unutrašnjih pitanja« u NDH, Pavelić je u Saboru NDH, u veljači 1942, izjavljivao: »Muslimanska krv naših muslimana je hrvatska krv. Ona je hrvatska vjera, jer su na našoj zemlji njeni pripadnici hrvatski sinovi«.[252]

Slično kao u hrvatskom stanovništvu, ustaška je politika u muslimanskom stanovništvu mogla računati tek na usku podršku, što se jasno naslućivalo već po proglašenju NDH. U širokim slojevima muslimanskog stanovništva slom Jugoslavije i proglašenje NDH bili su događaji koji su u prvom redu izazvali raspoloženje neizvjesnosti i rezerviranosti. Dalji razvoj događaja utjecao je sve više na političku pasivnost i pojačani oprez [253] Vidljivo političko raspoloženje u korist NDH nastalo je prvenstveno kod malobrojnih ustaški orijentiranih intelektualaca Muslimana, u grupaciji bivših građanskih prohrvatski orijentiranih političara, te različitih elemenata poticanih mogućnošću ostvarenja vlastitih interesa i probitaka.[254] Oni su dakle činili osnovicu ustaškog režima u muslimanskom stanovništvu.

Ubrzo su se iz tih snaga regrutirali glavni predstavnici Muslimana, koji su zauzeli određene visoke funkcije u upravnom aparatu NDH i vodstvu ustaškog pokreta. Tako

[251] Kao i bilj: 246.

[252] Brzopisni zapisnici, n. dj., 161.

[253] To može, donekle, potvrditi i jedan ustaški izvještaj, vjerojatno s kraja 1941. ili početka 1942, u kojemu se govori o političkom raspoloženju stanovništva u Sarajevu. U vezi s raspoloženjem kod Muslimana navodi se, među ostalim, ovo: »Muslimani dočekali su osnutak NDH većim djelom mirno, sa rezervom iščekivanja daljnjih dogođaja. Obzirom na izvjesne pojave i događaje, koji su se u međuvremenu odigrali, muslimani su nakon ovog stava i ovih dogođaja prešli u aktivno posmatranje današnjeg stanja. Ovo tim više što su neodgovorni elementi u većini slučajeva preuzeli vlast u mnogim krajevima BiH i svojim postupcima izazvali nerede i ustanke kod stanovništva.

Muslimani po svom mentalitetu i političkoj konstruktivnosti zahtjevaju da u jednoj državi vlada red i sigurnost, osnovana na zakonu, te da vlast vrše samo pozvani i kvalifikovani ljudi. Oni niukom slučaju nisu skloni bilo kakvim neredovitim egzekutivnim organima. Iznimku čine moguće samo skroz niski slojevi muslimana«. (VII, Fond NDH, kut. 61, br. reg. 13/2).

[264] S. *Čerić,* Muslimani srpskohrvatskog jezika, Sarajevo 1968,216, zaključuje: »Oni koji su vjerovali da će Hitlerov 'novi poredak' zaštititi interese muslimana na području Jugoslavije, stavili su se u službu NDH. Među njima su bili jedna manja grupa mlađih intelektualaca, neki stariji konzervativni političari, zatim političari koji su vjerovali u efikasnost naslona na hrvatski nacionalizam, i ljudi iz mase željni osvete nad srpskim narodom«. O desničarskim i proustaškim političkim tendencijama u muslimanskom stanovništvu dosad se veoma malo pisalo u povijesnoj literaturi. O tome, osim Ćerića, usp.: *E. Redžić,* Nekoliko napomena o »Pregledu istorije SKJ«. *Prilozi,* Sarajevo, br. 1, 1965, 353-360; *Dž. Juzbašić,* Nekoliko primjedaba i mišljenja o »Pregledu istorije SKJ«, na i. rnj., 396-400; *R. Hurem,* Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, *Godišnjak* Društva istoričara BiH, XVI, 1965, Sarajevo 1967, 191 i d.; O. *Karabegović,* Bosanska krajina u revoluciji, *Pregled* 4/1972, 443 i d.; *M. Konjević,* O nekim pitanjima politike ustaša prema bosansko-hercegovačkim muslimanima 1941. godine, *Pregled* 12/1971,671 i d. Za šire poznavanje nacionalnog pitanja Muslimana u razdoblju 1941-1945, posebno s obzirom na politiku KPJ, usp. *A Purivatra,* Nacionalni i politički razvitak Muslimana, Sarajevo 1969, 65 i d., gdje je u mnogobrojnim bilješkama navedena znatna literatura.

je mjesto potpredsjednika vlade NDH Pavelić namijenio Muslimanu, što se provodilo do sloma NDH. Prvi potpredsjednik bio je Osman Kulenović, dotad politički neaktivan, za razliku od Džafera Kulenovića, jednog od prvih ljudi u bivšoj JMO. On je ubrzo, u studenom 1941, imenovan za potpredsjednika vlade NDH, za što je sam Pavelić bio osobito zainteresiran, nadajući se da će preko njega ojačati utjecaj među Muslimanima. Uz Kulenovića isticali su se Ademaga Mešić, koji je imenovan ustaškim doglavnikom i Hakija Hadžić, koji je postao u početku ustaški povjerenik u Sarajevu. Mešić i Hadžić su bili glavni nosioci prohrvatske struje među Muslimanima prije rata. U lipnju 1941. dobiva funkciju velikog župana u Jajcu, te odmah zatim ustaškog ministra i Hilmija Bešlagić, također jedan od građanskih muslimanskih političara. Oc ostalih viših ustaških funkcionera Muslimana isticali su se: Mehmed Alajbegović, Alija Šuljak, Šefkija Balić, Ragib Čapljić, Ismet Muftić.

Nekoliko dana nakon spomenute javne izjave grupe članova HSS-a na čelu s Tortićem, uslijedila je slična izjava podrške ustaškom režimu i predstavnika Jugoslovenske muslimanske organizacije na čelu sa Dž. Kulenovićem. Pavelić je, 14. kolovoza 1941, primio delegaciju predstavnika JMO (Dž. Kulenović, Hamid Kurbegović, Ismetbeg Gavran Kapetanović, Uzeiraga Hadžiosmanović), kojom prilikom je izražena podrška NDH. Kakav je karakter imala izjava predstavnika JMO pokazuje izjava Dž. Kulenovića, koju je dao novinarima poslije audijencije kod Pavelića. Na pitanje da li će JMO pristupiti ustaškom pokretu on je odgovorio: »(...) to nije ni potrebno. Mi smo svi u pokretu već od prvog časa, te surađujemo u njemu, u državnoj politici i upravi Nezavisne Države Hrvatske u svim pravcima«.[255]

Bez sumnje je Pavelić pokazivao određenu c'oazrivost prema muslimanskim političarima u cilju da ih što više zavrbuje i preko njih pokuša proširiti utjecaj u muslimanskom stanovništvu. Tako se on, u težnji da privuče vrhove islamske vjerske zajednice izjašnjavao za definiranje široke »vjersko-prosvjetne autonomije«, u vezi čega su podu zeti i koraci za izradu posebne zakonske odredbe.[256] Svakako je najveća manifestacije naklonosti u tom pogledu bila istodobna odluka da se u Zagrebu izgradi monumentalne džamija.[257]

Daljnji vidljiviji momenat u spomenutoj Pavelićevoj politici bila je njegova osobne inicijativa za tzv. »ponovno rješavanje agrarnog pitanja« u Bosni i Hercegovini. Radile se zapravo o izrazitom ustupku bivšim velikoposjednicima Muslimanima, tj. begovatu kojemu su pripadali baš neki od glavnih pobornika ustaškog režima. Trebalo je da se bivšim vlasnicima vrate begovske zemlje, koje su poslije 1918. bile zahvaćene agrarnon

[255] *Hrvatski narod,* 15. VIII 1941; usp. i *M. Konjević,* O nekim pitanjima politike ustaša prem; bosansko-hercegovačkim muslimanima, n. dj., 677-678.

[256] *Hrvatski narod,* 9. VIII 1941; usp. i *M. Konjević,* kao u bilj. 255. Karakteristična je u tom po gledu bila izjava M. Budaka, u svojstvu ministra bogoštovlja i nastave, koju je dao *Muslimanskoj svi jesti:* »Ja sam duboko uvjeren da će u najkraćem vremenu svaki musliman i u najzabitnijem seoci osjetiti da je sada njegova vjera potpuno zaštićena od napadaja s bilo koje strane, jer mi smo držav; dviju vjera: islamske i katoličke, koje su apsolutno ravnopravne i koliku autonomiju bude imal; jedna, imat će je i druga«. (Cit. prema *Novi list,* 3. VII 1941). U lipnju 1941. formirana je u Sarajevi komisija sastavljena od vjersko šerijatskih stručnjaka, koja je već u srpnju 1941. predala Pavelići »Nacrt islamskog vjerskog zakona i ustava«. Rad ove komisije, pod pokroviteljstvom Ministarstv; za pravosuđe i bogoštovlje ponovo je aktiviran u rujnu 1942, a zadatak je ostao isti, tj. izrada »za konskog nacrta o islamskoj vjerskoj zajednici« u NDH. *(Nova Hrvatska,* 20. IX 1942).

[257] Odluka o gradnji džamije u Zagrebu donesena je u kolovozu 1941, a džamija je otvoren; u kolovozu 1944. (*Hrvatski* narod, 14. VIII 1941. i 19. VIII 1944). Džamija je nastala tako što je u nji pretvoren dotadašnji Muzej likovnih umjetnosti Ivana Meštrovića, oko kojega su podignuta tri mi nareta i izvršeno određeno unutrašnje građevinsko preuređenje. Sam čin otvorenja ustaše su or ganizirali kao veliku propagandnu manifestaciju. U tom povodu, nešto ranije je objavljena i poseb na spomen-knjiga pod naslovom »Džamija u Zagrebu«.

reformom. Bila je to akcija koja je trebala privući pažnju begovata i učiniti ga naklonjenim prema NDH. Akcija je dobila i svoju vidljivu političku tendenciju: A. Mešić je na konferenciji bivših zemljoposjednika Muslimana, s područja BiH, održanoj u Sarajevu krajem srpnja 1941, izjavio da je agrarna reforma u BiH »bila najbezobzirnija«, a cilj joj je bio da se »materijalno, pa po tom i nacionalno-politički slomije okosnica najčistijeg hrvatstva, te ostvari glavna ideja vodilja veliko-srpske svetosavske misli«.[258]

Raspirivanje protusrpskih tendencija u muslimanskom stanovništvu bio je jedan od osnovnih ciljeva ustaškog režima. Među prvim koracima u tom pogledu bilo je ukidanje starog muslimanskog prosvjetno-kulturnog društva »Gajret«, koje je prije rata bilo jedan od pobornika prosrpske orijentacije. S druge strane, u NDH se počinje sve više favorizirati prosvjetno muslimansko društvo »Narodna uzdanica«, koje je bilo prohrvatski orijentirano. Takvi postupci ustaške politike u izrazitom favoriziranju jednog društva na račun uništavanja drugog, nailazili su i na vidljiv otpor u samom članstvu »Narodne uzdanice«. To je i shvatljivo, ako se ima na umu činjenica da je i u njoj i u »Gajretu« većina članstva bila iz najširih slojeva muslimanskog stanovništva, koja je kroz kulturno-prosvjetnu djelatnost ispoljavala vidljivo demokratsko raspoloženje, dok su velikosrpske ili velikohrvatske tendencije obilježavale ponašanje u prvom redu rukovodstava tih društava.

Ubrzo se pokazalo da postupci ustaškog režima izazivaju veliko uznemirenje u muslimanskom stanovništvu u cjelini, te da težnja za stvaranjem širih oslonaca može naići na odaziv tek manjeg broja Muslimana. Vidljiva pravna nesigurnost u ustaškom režimu mogla je s jedne strane vrlo brzo da stvori nepovjerenje prema različitim manifestacijama naklonosti prema Muslimanima u NDH, koje su poglavito bile prisutne u ustaškoj propagandi, a s druge strane, da istodobno pojačava bojazan za sigurnost vlastite egzistencije. Posebnu težinu takvom raspoloženju davao je teror ustaškog režima nad srpskim stanovništvom. Masovni pokolji nad Srbima širom Bosne i Hercegovine, u kojima su sudjelovali i ustaše Muslimani, izazivali su razumljivo nezadovoljstvo i negodovanje u muslimanskom stanovništvu, ali ujedno i sve veću zabrinutost za vlastitu sigurnost. Pitanje održanja života i imovine postaje osnovna preokupacija u najširim razmjerima zbog sve vidljivije psihoze straha od osvete.[259] Četnički pokolji muslimanskog stanovništva, koji su uslijedili, davali su toj psihozi punu težinu. U tom pogledu svakako su bili indikativni dojmovi izraženi u izvještaju Glavnog stožera domobranstva NDH, krajem rujna 1941, u kojem se govori o općoj unutarnjoj situaciji, te u tom okviru posebna pažnja pridaje situaciji među Muslimanima. Iako se ti dojmovi iznose u okviru sagledavanja mogućnosti za učvršćenje ustaškog režima, ipak se nisu mogli mimoići neki stvarni karakteristični momenti raspoloženja u muslimanskom stanovništvu. Tako se ističe da je među Muslimanima stvoreno uvjerenje kako je cilj ustaškog režima da se između njih i Srba »izazove mržnja i obračunavanje, a naročito u krajevima u kojima oni žive pomiešano«. O teroru nad Srbima navodi se: »Sistem koji je sproveden u svrhu istrebljenja Srba, muslimani smatraju nedoličnim 20 vieka, te se boje da će se ovaj sistem, nakon

[258] AH, Fond Sabora NDH, izvj, A. Mešića od 30. VII 1941. Na spomenutoj konferenciji u Sarajevu donesen je zaključak da se begovske zemlje »trebaju izuzeti ispod udara agrarne reforme i vratiti u neograničeno uživanje svojim bivšim vlasnicima, odnosno njihovim zakonitim nasljednicima«. (*Novi list,* 29.VII 1941). Taj je zaključak, prema spomenutom Mešićevu izvještaju, bio izmijenjen tako što su se u posjed bivših vlasnika trebale vratiti one zemlje koje su agrarnom reformom pripale vlasnicima Srbima.

[259] Tako su A. Artukoviću, kao ministru unutrašnjih poslova, prilikom njegova boravka u Sarajevu, ljeti 1941, »istaknute ličnosti muslimanskog življa« izrazile »želju muslimana da mirno žive sa ostalim vierskim pripadnicima, jer bi se bies i osveta svakako najviše iskalila baš na samim muslimanima«. (VII, Fond NDH, kut. 61, br. reg. 13/ 2, izvj. Glavnog stožera domobranstva za drugu polovicu rujna 1941).

obračuna sa Srbima, moguće primieniti i na njih«. Ističe se zatim da zbog svega toga »među muslimanskim masama raste neraspoloženje prema sadašnjim našim političkim vlastima, koje u današnjim teškim prilikama u B.H većim dielom vrše izvršnu vlast bez zakonskog oslonca, bez ikakve odgovornosti i na način, koji niukom slučaju ne odgovara muslimanskom mentalitetu«. U vezi s tim, sve se »više i jasnije primiećuju nepovjerenje prema današnjoj situaciji i izražava se želja da se oni (Muslimani, F. J.) stave na raspoloženje i pod pravnu i faktičnu upravu jedne prijateljske države, a naročito pod zaštitu Njemačke«.[260] Ova posljednja tvrdnja zasigurno govori daje postojeća situacija doista pokrenula i najutjecajnije građanske muslimanske krugove da se poduzmu određeni konkretniji koraci. U tom pogledu svakako je bio karakterističan i nastanak ideje o Bosni i Hercegovini kao autonomiji u okviru njemačkog okupacionog sistema, tj. o njenom izdvajanju iz okvira NDH.

U sve širem opozicionom raspoloženju među muslimanskim stanovništvom posebno je mjesto dobila akcija uglednijih građana, koja se manifestirala u otvorenom protestu protiv strahovitog terora nad Srbima. Bio je to konkretan odjek duboke zabrinutosti koja je zahvatila sve muslimanske građanske političare. Akcija je našla svoj formalni izraz u pisanju tzv. muslimanskih rezolucija u pojedinim gradovima Bosne i Hercegovine, posljednjih mjeseci 1941. godine. Potpisnici tih rezolucija bili su predstavnici muslimanskih organizacija, istaknute ličnosti tadašnjeg muslimanskog javnog života.[261] Akcija je inicirana iz kruga muslimanskog svećenstva. Naime, na godišnjoj skupštini organizacije ilmije »El-Hidaje«, 14. kolovoza 1941, u Sarajevu, u donesenoj rezoluciji izražena je zabrinutost zbog masovnih ustaških zločina i izražen protest. Također je osuđeno sudjelovanje svih Muslimana u spomenutim zločinima, te se od njih skupština ogradila. »El-Hidaje« je u skladu s načelima islama apelirala na Muslimane kao vjernike da se klone svakog nasilja. Uz to, apeliralo se na vlasti NDH da što hitnije zavedu red i sigurnost.[262] Uskoro su u nekoliko gradova Bosne i Hercegovine uslijedile posebne rezolucije. U rujnu je donesena rezolucija u Prijedoru na konferenciji Vakufskog povjerenstva, koju je potpisalo oko 100 osoba. Idućeg mjeseca donesena je sarajevska rezolucija, kojoj su prethodili sastanci glavnog odbora »El-Hidaje« i muslimanskih društava te javnih radnika. Potpisalo ju je 97 osoba. U listopadu je donesena i rezolucija Muslimana u Mostaru.[263] Zatim je u studenom uslijedila rezolucija Muslimana u Banjoj Luci. U prosincu su donesene muslimanske rezolucije u Bijeljini i Tuzli. Može se s vjerojatnošću pretpostaviti da su rezolucije donesene i u još nekim manjim mjestima u BiH.[264]

U ocjeni tih rezolucija treba poći od činjenice da su njihovi potpisnici bili ugledniji predstavnici javnog života Muslimana. Bili su to razni funkcionari islamske vjerske zajednice, predstavnici muslimanskih društava i udruženja, intelektualci i drugi ugledniji građani. Za rezolucije svakako nije karakteristično kome su formalno bile upućene. Kao protest, bile su namijenjene najvišim vrhovima NDH,[265] a s druge strane, širene su ko-

[260] Isto. O političkom raspoloženju među Muslimanima usp. i *R. Hurem,* Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara, n. dj., 197 i d.

[261] *M. Hadžijahić,* Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, zbornik: 1941. u istoriji naroda BiH, n. dj.,. 276.

[262] *R. Hurem,* Pokušaj nekih građanskih političara, n. dj., 199.

[263] Zanimljivo je da je mostarsku rezoluciju umnožila tehnika KPJ u Mostaru. (A4. *Hadžijahić,* n. dj^276).

264 prcma M Hadžijahiću, »postoje neke indicije da su rezolucije donesene i u Bosanskoj Dubici, Visokom i moguće u još nekim drugim bosanskim mjestima«. (Isto, 275).

[265] Rezolucije su uručivane najvišim ustaškim funkcionerima, u prvom redu Muslimanima (Osman i Džafer Kulenović, Ademaga Mešić, Hilmija Bešlagić, Hakija Hadžić, Ismet Muftić, Asim Ugljen). (Isto).

liko god je to bilo moguće u samom muslimanskom stanovništvu na liniji postojećeg opozicionog raspoloženja. Za sam sadržaj rezolucija karakteristični su ovi momenti: a) Otvoreno se osuđuju ustaški zločini nad Srbima; b) Ograđuje se od onih Muslimana koji sudjeluju ü tim zločinima; c) Traži se zaštita za progonjene Srbe u smislu ideje osiguranja života i imovine svih građana bez razlike na vjeru; d) Protestira se protiv pokušaja da se za sudjelovanje pojedinaca Muslimana u ustaškim zločinima svali krivica na čitavo muslimansko stanovništvo; e) Da se onemogući svaka vjerska netrpeljivost; f) Da se najstrožije kazne sudionici zločina. Osim toga, rezolucije sadržavaju i niz podataka o progonima Muslimana, pri čemu se prvenstveno misli na četničke pokolje.

Kako se vidi iz navedenih karakterističnih momenata njihova sadržaja tzv. »muslimanske rezolucije« nesumnjivo po mnogo čemu vjerno odražavaju postojeće raspoloženje glavnine muslimanskog stanovništva. Osnovno njihovo progresivno značenje sastojalo se u izražavanju otvorenog revolta protiv žestokog terora što ga je ustaški režim provodio nad srpskim stanovništvom. Po tome rezolucije dobivaju vidljiv opozicioni pečat. S druge strane, treba konstatirati i drugo obilježje rezolucija, a to je da se, uz isticanje revolta prema postupcima ustaškog režima, od istog tog režima traže i odgovarajuće mjere za popravljanje postojećeg stanja. U tom pogledu u rezolucijama je bila prisutna i težnja pojedinih imućnijih krugova muslimanskog građanstva radi očuvanja vlastitih pozicija. Za te su krugove naime bila karakteritična gledišta kako je oružani ustanak naroda na čelu s KPJ posljedica sve učestalijih ustaških pokolja.[266]

Muslimanske rezolucije svojim sadržajem nedvojbeno ukazuju na karakter političkog raspoloženja muslimanskog stanovništva kao cjeline. Pokazalo se da je spomenuta proustaška grupacija, koja je od početka podržala ustaški režim i postala njegov nosilac, ostala osamljena i izolirana. Bivalo je sve očiglednije da je političko raspoloženje Muslimana, koje se izražavalo i kroz rezolucije, moglo ići samo u prilog jačanju suprotne orijentacije, tj. one na liniji narodnooslobodilačkog pokreta, koja je imala svoje nosioce među komunistima Muslimanima.[267] Prema tome, za ustaški će režim politika prema Muslimanima sve vidljivije dobivati karakter posebnog pitanja, čije »rješavanje« je zahtijevalo u prvom redu primjenu neposrednog političkog pritiska.[268] Na to su počeli posebno upozoravati Nijemci u okviru svoje okupacione politike, kojoj je osnovni cilj bio održavanje mirnog stanja na području NDH. To se posebno odnosilo na područje Bosne i Hercegovine gdje su njemački ekonomski interesi dolazili do jačeg izražaja.[269]

[266] To se npr. izričito navodi u banjalučkoj rezoluciji.

[267] U tom pogledu karakteristična je ocjena koju je dao Pokrajinski komitet KPJ za BiH, krajem 1941, u proglasu upućenom »svim poštenim i rodoljubivim Muslimanima Bosne i Hercegovine«. U njemu se, među ostalim isticalo: »Za zločine i grijehe muslimanskih izroda koji su se prodali ustašama plaća i nedužan muslimanski živalj. Pored svih nastojanja ljudi koji su svjesni da za izrode i njihova zlodjela nije kriv svaki Musliman, žrtava će biti svaki dan sve više, ako čestiti Muslimani Bosne i Hercegovine budu i dalje skrštenih ruku posmatrali borbu koja se sve više širi ili se budu zadovoljavali pisanjem rezolucija«. *(M. Hadiijahić,* n. dj., 280).

[268] Karakteristična je bila naredba E. Kvaternika, kao ravnatelja UNS-a, u okružnici od 23. III 1942, kojom zahtijeva poduzimanje posebnih mjera za suzbijanje »otvorenih sukoba i borbi« između »Hrvata katolika i Hrvata muslimana«. Ističući da se odnosi među njima pogoršavaju Kvaternik naređuje da se u cilju omogućavanja »njihove međusobne suradnje u svim granama državne djelatnosti« u buduće »sva neslaganja i trzavice (...) imadu izbjegavati, a u slučajevima izazivanja imadu se ova suzbiti najenergičnijim dapače i drastičnim mjerama«. (VII, Fond NDH, kut. 182, br. reg. 31/3).

[269] U izvještaju od 21. XI 1941, general Glaise piše: »Odnosi između muslimana i vlade, koja je u početku izvanredno ljubazno sa njima postupala, u posljednje vrijeme su se znatno pogoršali zbog raznih uzroka koji se ne mogu pripisati samo režimu, što je dovelo do daljeg sužavanja vladine platforme. Policijski režim se sada očigledno ne ustručava ni pred samim Hrvatima«. (VII, NAV-N-T-501, 264/ 1280-1285).

Kulturna politika

Ustaški režim je od početka pokazao poseban interes za područje kulture. Vrhovi NDH bili su svjesni da je davanje pečata ustaške politike u toj oblasti jedan od bitnih faktora uspjeha cjelokupne politike ustaštva u smislu njegovih programskih postulata. Zbog toga je sprovođenje odgovarajućih akcija na području kulturnog života u najširem smislu riječi - obuhvaćajući dakle sve osnovne komponente kao što su prosvjeta, književnost, umjetnost, društvene znanosti-, postavljeno među prvenstvenim zadaćama ustaškog pokreta. Bit te zadaće trebalo je da se sastoji u sprovođenju tzv. »duboke kulturne revolucije«; pod tim se pojmom podrazumijevala ideološka preobrazba osnovnih nacionalnih kulturnih institucija kao glavnih nosilaca programa ustaštva na području kulture, a u cilju ostvarivanja »nove hrvatske narodne sviesti i osjećaja«.[270] Uz već prikazanu političku i »družtvovnu« revoluciju, ustaštvo je kao jedan od temelja svog programa isticalo i potrebu sprovođenja revolucije na području kulture. Ta, »druga revolucija«, prema riječima nekih ustaških ideologa, trebalo bi da bude glavni pokretač »unutarnje obnove« NDH. »Ima to biti revolucija u punom smislu riječi: najpodpuniji prevrat na području duhovnog, moralnog i intelektualnog života hrvatskog naroda«. Osnovni rezultat te revolucije trebalo bi da bude »stvaranje i preoblikovanje novih ljudi«, koji bi došli na mjesto onih »starih po mentalitetu«, nesposobnih da sudjeluju u »stvaranju novih pokoljenja«.[271]

Prva šira akcija u tom pogledu pokrenuta je stvaranjem ustaške štampe i publicistike. Publicistika je od samog početka bila osnovna poluga javne riječi ustaškog poretka, pa je i na području kulture bila prethodnica propagande. Režim je nastojao da ustaška publicistika dobije što veće tehničke mogućnosti za svoju djelatnost.

Po dolasku ustaša na vlast, svi listovi na području NDH bili su zabranjeni, kako bi se moglo u cijelosti pristupiti stvaranju nove, ustaške štampe. Odmah su podržavljena sva veća štamparska poduzeća, od kojih su najjača bila u Zagrebu, kao »Tipografija«, »Jugoštampa« i »Hrvatska seljačka tiskara«, s izričitim obrazloženjem da se utjecaj novina, koje su one izdavale »učini neškodljivim«.[272] Centralni ustaški list postao je *Hrvatski narod,* pokrenut već 10. travnja, ovaj put kao dnevnik[273] Ustaše su bili zainteresirani da se i u pojedinim drugim mjestima nastavi s izdavanjem listova koji su povremeno ili redovitije izlazili prije rata, a u kojima su bile prisutne desničarske tendencije. Radilo se o nekoliko manjih provincijskih listova u čijim redakcijama su se osjećali jači utjecaji pojedinih frankovaca. Produžetak njihova izlaženja trebalo je da argumentira prisustvo i utjecaj ustaša u pojedinim sredinama prije rata. Od tih listova svakako je za ustaše najvažniji bio osječki dnevnik *Hrvatski list,*[274] On i novopokrenuti *Sarajevski novi list* bili su glavni provincijski listovi u NDH. U cilju što šire propagande ustaše su pokrenuli i druge listove namijenjene pojedinim područjima politike.[275] U istom cilju se nastojalo razviti i neka druga sredstva javnog informiranja.[276]

[270] *M. Starčević,* Ustaška država i kulturno-prosvjetna djelatnost, *Prosvjetni život,* 1-2/ 1942, 5.

[271] S. *Vitković,* Druga revolucija, *Hrvatska smotra,* 12/ 1941, 623-624.

[272] *E. Bauer,* Razvitak hrvatskog novinstva, zbornik: Naša domovina, n. dj., sv. 2, 1050.

[273] Drugi dnevnik, koji su ustaše pokrenuli u Zagrebu, bio je *Novi list.*

[274] Tako je u Varaždinu nastavljeno izlaženje predratnog *Hrvatskog jedinstva*; u Sisku *Hrvatskih novina-,* u Virovitici *Hrvatskog tjednika*; u SI. Požegi *Vihora*; u Sl.Brodu *Posavske Hrvatske.*

[275] Gledajući u cjelini, bilo je pokrenuto mnogo listova, od kojih je znatan broj tek povremeno izlazio ili se ubrzo gasio. Od ostalih listova u NDH, kojima su ustaše pridavali važniju ulogu, bili su: *Ustaša, Ustaškinja, Ustaška mladei Za dom, Neue Ordnung, Seljačko ognjište, Hrvatski radnik, Pokret, Vojnik.* Sve su to bili tjednici ili mjesečnici.

[276] Kao glavni informativni centar u NDH osnovan je Hrvatski izvještajni ured »Croatia«, sa zadaćom da izdaje za štampu i radio vijesti novinskih agencija zemalja s kojima je NDH imala odnose, prvenstveno DNB i Agenzia Štefani. Također se važna propagandna uloga pridavala radiju i filmu, čiji su centri bili u Zagrebu.

Rukovodeći organ na području kulturne politike bilo je Ministarstvo bogoštovlja i nastave (kasnije: Ministarstvo narodne prosvjete), ali je najutjecajniji faktor bilo njegovo Glavno ravnateljstvo za promidžbu.[277] To je ravnateljstvo neposredno usmjeravalo ustašku štampu, a njegov se utjecaj u većoj ili manjoj mjeri reflektirao i u davanju političkog tona u gotovo čitavoj kulturnoj politici. Tom je ravnateljstvu bila povjerena potpuna cenzura javne riječi u svim područjima kulturnog života.

Kako je ustaško vodstvo usmjeravalo djelatnost štampe u NDH, najbolje svjedoči okružnica posebnog povjerenika za novinstvo pri vladi NDH, u kojoj se najprije ističe da čitav ton novina mora biti »stopostotno ustaški«. Nadalje ukazuje se na posebnu dužnost novina da glavnu pažnju posvećuju Paveliću, jer osim njega »nitko u Hrvatskoj nije kao osoba važan, pa se s toga nikome, bio on i ministar, ne smije posebna pažnja posvećivati«. U skladu s tim naređuje se svakodnevno donošenje citata iz Pavelićevih govora.[278] Štampi se u posebnu dužnost stavlja svakodnevna propaganda stvaranja »mišljenja o članstvu i pristašama Ustaškog pokreta«. To je, dakako, ustaškom vodstvu osobito bilo stalo zbog težnje da se pojam ustaše i ustaštva što više totalizira u javnom životu. Ustaška je štampa dobila i direktivu da se, osim »izabranih ustaša« kao pravih članova pokreta, »svi ostali« Hrvati moraju tretirati kao »pristaše«. Što se tiče Srba u NDH, isticano je da u štampi »riječ Srbin imade nestati«, te je treba zamijeniti riječju komunist. Koliko je za ustaško vodstvo bilo delikatno i osjetljivo pitanje »vanjske politike«, tj. obzirnosti u odnosima prema Trećem Reichu i Italiji, jasno pokazuje direktiva u spomenutoj okružnici da listovi ne smiju donositi »vlastite uvodnike iz vanjske politike«, nego samo preštampane članke iz njemačkih i talijanskih novina.

Ubrzo se, međutim, pokazalo da tako zamišljenu štampu NDH nije bilo nimalo lako organizirati ni voditi, unatoč njenoj potpunoj ovisnosti i sadržajnoj bezličnosti. Pokazalo se da ustaški režim među novinarima nije naišao na plodno tlo, pa nije mogao privući one kadrove na koje je pomišljao. U tadašnjim novinarskim krugovima, koji su bili urednici i suradnici relativno razvijene predratne zagrebačke građanske štampe, izuzev desničarskog dijela, mogli su se vrbovati tek pojedinci. Tako su utemeljitelji ustaške štampe - pri čemu treba prvenstveno uzimati u obzir glavne, tj. reprezentativne ustaške listove - bili gotovo isključivo desno orijentirani publicisti, od kojih se glavnina formirala u redakcijama predratnih zagrebačkih klerikalnih novina i časopisa (Ivan i Anto Oršanić, Vilko Rieger, Tias Mortigjija, Ivo Bogdan, Kerubin Šegvić, Ivo Guberina, Ivo Lendić, Daniel Uvanović, Josip Blažina, Vice Barić, Ivo Maronić i dr.). Pored ove, najveće, grupe, među glavnim nosiocima ustaške štampe isticali su se različiti pojedinci, koji su prije rata publicistički djelovali kao desno orijentirani novinari u pojedinim listovima ili časopisima ili su se formirali u NDH, uglavnom iz krugova studenata frankovaca ili iz emigracije (Matija Kovačić, Vilim Peroš, Franjo Dujmović, Marko Čović, Ernest Bauer, Vatroslav Murvar, Milivoj Magdić, Ante Štitić, Drago Cerovac, Mijo Bzik, Danijel Crljen, Jure Prpić, Milivoj Karamarko, Franjo Trbuha, Stanislav Polonijo, Ivan Degrel, Radovan Latković).

Analize što su ih pravili ustaše jasno svjedoče da je novinstvo u NDH bilo u pravoj krizi. Instruktivan je elaborat o ustaškoj štampi, što ga je u srpnju 1942. za Sabor NDH izradio Marko Cović, prvi direktor *Hn>atskog naroda.* »Suvremeno hrvatsko novinstvo - priznaje on - proživljuje tešku krizu, što se najbolje osjeća po kakvoći (kvaliteti) samih

[277] Na čelu ravnateljstva nalazili su se kroz njegovo postojanje V. Rieger, M. Tolj i I. Bogdan. (Usp. *I. Hergešić,* O nakladnom radu i cenzuri pod ustaškim režimom, *Republika,* 3/ 1945, 216.

[278] IHRPH, Fond NDH, kut. 3, okružnica M. Bzika kao »posebnog povjerenika za novinstvo«, nedatirano. Tako se npr. daje direktiva da u povodu svakog Pavelićeva govora o tome najmanje tjedan dana pišu uvodnici u listovima.

novina, a i po raspoloženju koje vlada među novinarima. O kakvoći naših današnjih novina nije potrebno govoriti, jer to znade i opaža svaki Hrvat, koji čita te naše novine«.[279]

U propagandi ustaškog vodstva kao jedna od najvažnijih zadaća isticalo se uključivanje inteligencije u politiku ustaškog režima, što bi se trebalo prvenstveno odraziti na kulturnom polju. U skladu s već prikazanim koncepcijama o vođenju kulturne politike u NDH, definirana je i uloga inteligencije, pri čemu se u prvom redu mislilo na humanističku. Putem novina i časopisa u toku 1941. godine, naveliko se govorilo o stvaranju »nove inteligencije«, koja treba da bude jedan od nosilaca izgradnje NDH. U svom apelu o dužnosti i obvezi svih slojeva hrvatskog naroda da se angažiraju u toj izgradnji, *Ustaša* je isticao da se on »napose tiče hrvatske inteligencije, hrvatskog školovanog sloja, svih staleža od učitelja, svećenika, općinskih, župskih i državnih činovnika, do odvjetnika, liječnika, inžinjera i svih drugih zvanja narodnog života«. Taj je apel imao isključiv ton političkog pritiska. *Ustaša je* pisao: »Hrvatska inteligencija mora provesti duhovnu mobilizaciju i sva sudjelovati u izgradnji svoje države. Nikoga ne smije biti, koji bi sjedio u zapećku i kritizirao, a da sa svoje strane ne bi sudjelovao u građenju, učvršćivanju i utvrđivanju ove veličajne i božanske građevine koju hrvatski narod danas posjeduje, a to je hrvatska država.«[280]

Inteligenciji se pridavala posebna uloga u utjecaju na ustašku orijentaciju omladine. Naročito je mjesto u toj djelatnosti dano uzdizanju kulta Pavelića. »Naša nova inteligencija - pisao je Vinko Nikolić - mora buduće hrvatske naraštaje odgajati po ustaškim načelima i u prvom redu mora uzgojiti među čitavom hrvatskom omladinom još u najranijoj dobi neograničenu i požrtvovnu odanost prema vođi«.[281]

Razumljivo, ustaškom je vodstvu, radi ostvarivanja takve koncepcije bilo osobito stalo da privuče najutjecajnije hrvatske intelektualce: književnike, umjetnike, znanstvenike i druge stvarne predstavnike hrvatske kulture.

Posebna je pažnja pridavana književnicima. Priprema se posebna atmosfera, kojoj glavno obilježje daje široka izdavačka djelatnost i iskazivanje posebne pažnje knjizi. Tu činjenicu ustaška propaganda osobito koristi kao značajan argument o nastanku pravog kulturnog preporoda u hrvatskom narodu, u odnosu na razdoblje Jugoslavije, tj. pod velikosrpskom hegemonijom. »Ima mnogo uporišta za ovakve tvrdnje - ističe književni historičar i kritičar Antun Barac u svom osvrtu i sjećanju na te dane. - Bujnost na knjižarskom tržištu iznenađuje. U Zagrebu se godišnje izdaje mnogo knjiga, i s opremom, u kakvoj se one nisu prije pojavljivale. Mogu se opravdavati i riječi o slobodi: sad se pružila mogućnost, da obilno pišu i štampaju svoje stvari ljudi, koji se nekad u književnosti nisu smjeli ni pomoliti«. Književnike se nastojalo privlačiti pokazivanjem izuzetne naklonosti prema njima, prihvaćanjem rukopisa za štampanje i honoriranjem. »Ustaške vlasti - konstatira dalje Barac - pokazuju prema knjizi i književnicima neobičnu naklonost. Uvele su mnogobrojne državne nagrade, koje se svake godine, na Antunovo, dijele uz prigodnu svečanost. Nagrade su prilično visoke - što je važno, kad se uzme u obzir, nagrađeni pisci dobivaju usto i uobičajan honorar po štampanim arcima. Čini se, da su neki od njih i udesili svoj rad tako, da bi svake godine mogli dobiti kakvu nagradu. Na

[279] Prema Covićevoj ocjeni, glavni krivci za krizu ustaške štampe jesu novinari klerikalci, koji vode jedinstvenu klikašku politiku: »Nema, valjda, niti jednoga novinara iz bivše *Hrvatske straže,* niti nenovinara iz seniorsko-domagojske klerikalne grupe, koji je u novim prilikama pokazao samo zrno novinarskih ambicija, a da nije na važnim i odgovornim položajima. Po svemu se vidi, da cjelokupno hrvatsko novinstvo (osim *Ustaše* i drugih strogo ustaških izdanja) drže ljudi iz bivše *Hrvatske straže* i seniorsko-domagojske klerikalne grupe«. (AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi, 3. VII 1942).

[280] *Ustaša,* 12. X 1941.

[281] *Novi list,* 2. VII 1941.

taj način prihodi od književnoga rada znače znatan prilog u mjesečnom i godišnjem proračunu pojedinih intelektualaca«.[282] Ministarstvo narodne prosvjete raspisivalo je jedanput godišnje glavni natječaj »za najbolja književna, likovno-umjetnička i glazbena djela«. Po osobito visokim honorarima za književne tekstove isticali su se listovi *Hrvatski narod, Nova Hrvatska, Spremnost* i *Neue Ordnung.* Bili su to glavni mediji za privlačenje književnika.[283]

Pojedini književnici uglavnom su se angažirali u postojećim književnim časopisima, uključujući se u njihove redakcije i pišući mahom članke propagandnog karaktera. U ožujku 1942, pokrenut je ustaški tjednik *Spremnost,* okvalificiran »kao list za hrvatsku inteligenciju«. Zadaća mu je bila da »donosi programatske članke i razprave, koje se tiču svih pitanja javnog života, te se polemički bori protiv svih ideja i pravaca, koji su protivni ustaškom pokretu«.[284] U ispoljavanju takve orijentacije u *Spremnosti* istupaju manje više svi poznatiji ustaše intelektualci, poglavito publicisti i književnici. Od predratnih književnih časopisa u NDH nastavljaju da izlaze *Hrvatska revija* i *Hrvatska smotra.* Dok su u prvom surađivali u početku i pojedini književnici koji nisu bili proustaški orijentirani, i od kojih će tokom vremena neki pristupiti NOP-u, drugi časopis je bio aktivan propagator ustaškog poretka, nacional-socijalizma i fašizma. Ostali književni časopisi bili su *Književni tjednik, Plava revija.* Svi su ti časopisi izlazili u Zagrebu. Na liniji ustaške propagande o potrebi najuže suradnje Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini, pokrenut je krajem 1943. u Sarajevu književno-politički časopis *Hrvatska misao.*[285]

Za shvaćanje zadaće, koju su ustaše postavljali pred književnost u NDH, karakteristični su bili tekstovi Vinka Nikolića. Njegova je osnovna teza bila da je glavni zadatak hrvatske književnosti u NDH »umjetničko oblikovanje veličanstvene hrvatske sadašnjice«. Na hrvatske književnike apelirao je da budu stvaraoci »nove književnosti«, koja treba pomoći ustaškom pokretu u »stvaranju novoga čovjeka«, a glavne karakteristike tog čovjeka treba da budu: »nacionalistička duša«, »ustaško srce«, »poglavnikova misao«, »ustaška vjera«. Zbog svega toga, prema Nikolićevim riječima, književno stvaralaštvo u NDH treba što prije dati dokaze »da se stvara nova, nacionalistička, ustaška književnost«.[286]

»Nova književnost« u NDH našla je svoje protagoniste u vrlo uskom krugu književnika. Bili su to uglavnom pojedinci koji su svoju desnu, nacionalističku orijentaciju ispoljili još prije rata a u NDH su se potpuno angažirali. Glavna ličnost među njima je bio

[282] *A. Barac,* Bijeg od knjige, Zagreb 1965, 14.

[283] Prema riječima Barca »honorari su za književne sastavke vrlo porasli« a utvrđivali su se »prema porastu cijena«, tako da honorar po jednom članku u spomenutim listovima »iznosi gotovo koliko i cijela mjesečna plaća državnih namještenika. (...) Doći do takve zarade vrlo je lako svakome, tko je u književnosti stekao neki glas. Urednici izjavljuju, da im je u prvom redu do imena. Zato poznatije pisce salijeću pozivima na suradnju - i listovima, i ličnim pohodima, i telefonskim razgovorima. (...) Pozivi na suradnju, što ih šalju s različitih strana, gotovo su istovjetni i svuda se ističe, kako će honorar biti u razmjeru sa skupoćom«. (Isto, 14-15).

[284] *E. Bauer,* n. dj., 1051.

[285] Opširnije o tome sa nizom pojedinosti, usp. *M. Vaupotić,* Časopisi hrvatske književnosti, n. dj., 237 i d.

[286] *y Nikolić,* Nacionalni zadatci književnosti, Zagreb 1944, 14, 162 i d. To je zbirka Nikolićevih članaka objavljenih u ustaškim listovima i časopisima 1942-1944. god. Pišući početkom 1942. o »dužnosti književnika u ustaškoj državi« M. Čović, koji je tada bio urednik *Hrvatske revije,* isticao je da oni treba »da budu prvi tumači velikih ideja i snaga, koje krije u sebi ustaški pokret«, da budu »prvi graditelji novoga mišljenja, koje je nacionalističko i hrvatsko, zdravo i spasonosno«. *(Hrvatska revija,* 3/ 1942, 114).

Mile Budak, za kojega su naglašavali da je »nacionalni i književni prvoborac«.[287] Uz njega isticali su se: Vinko Nikolić, Antun Bonifačić, Ivo Lendić, Anton Nizeteo, Franjo Nevistić, Filip Lukas, Julije Makanec, Ljubo Wiesner, Stjepan Trontl, Drago Bublić, Ivan Softa, Marijan Matijašević, Vjekoslav Jurčić. Pored ovih, u NDH se preko pojedinih časopisa i listova pojavio i stanovit broj novih imena, poglavito iz redova malobrojne ustaške omladine, koji su nastojali da svoje ambicije ispolje literaturom.[288]

U sklopu koncepcije »izgradnje hrvatske kulture« u NDH se postavilo odmah na dnevni red i pitanje književnog jezika i pravopisa. Osnovna motivacija u pogledu jezika da u ustaškoj državi treba pristupiti »daljnjoj izgradnji njegove posebnosti i konačnom očišćenju od stranih utjecaja«, imala je isključivu političku pozadinu. Sasvim sporedna je bila težnja da se akcije oko jezika označe kao rezultat znanstvenog rada jezikoslovaca. Praktična tendencija bila je da se službenim putem nasilno što više povećaju specifične razlike između hrvatskog i srpskog jezika i pravopisa. Prema riječima Mile Starčevića »ustaštvo se je vrlo jako odrazilo i u razvoju svoga narodnog književnog jezika« i zasluga je »pravaško-ustaškog duha« što višestoljetni razvoj tog jezika nije »gotovo bio prekinut silovitim pokušajem Srba, da mu nametnu svoj posebni, srbski jezični osjećaj i rječnik«.[289] Ustaška propaganda je i akcije oko jezika i pravopisa u NDH, nastojala u prvom redu opravdavati naglašavanjem nacionalne potlačenosti hrvatskog naroda u Jugoslaviji, koja se odrazila i u neravnopravnom položaju hrvatskog jezika. Poduzete akcije imale su za glavni cilj ubrzano i nasilno povećavanje razlika između hrvatskog i srpskog jezika i pravopisa. Pavelić je još krajem travnja 1941, potpisao odredbu »o osnivanju Hrvatskog državnog ureda za jezik«, kojem je zadaća bila da »rješava sva jezična pitanja« u NDH. U srpnju 1941. posebnom je naredbom detaljnije razrađena djelatnost spomenutog ureda. Glavne su mu dužnosti bile da radi na »priređivanju školskih knjiga i priručnika iz jezičnog područja«, vrši »pregledavanje školskih knjiga za sve predmete«, obavlja »jezično savjetovanje piscima ili nakladnicima«, vrši »jezični nadgled« štampe i jezika u kazalištu, na radiju i filmu, te da vodi »jezičnu promičbu«. Svi navedeni faktori moraju tijesno surađivati s Uredom, a prekršaji ove naredbe »kaznit će se kao redarstveni prekršaji«. Tako je i »rješavanje pitanja jezika« bilo zadaća konkretne ustaške politike. Sredinom kolovoza 1941. uslijedila je Pavelićeva »Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu«. Osnovni propis u toj odredbi bio je da se zabranjuje »u izgovoru i u pisanju upotrebljavati rieči, koje ne odgovaraju duhu hrvatskog jezika« te da se »na hrvatskom (se) jeziku ima pisati po korienskom, a ne po zvučnom pravopisu«.[290] Na osnovu iste odredbe imenovano je posebno »Povjerenstvo za hrvatski jezik, njegovu čistoću i pravopis«. Prema odredbi, Povjerenstvo »će se brinuti, da se hrvatski jezik očisti, a pravopis ustali u duhu ove zakonske odredbe, te će ujedno propisati i kazne za zaštitu čistoće jezika i pravopisa«. Što se tiče propisa spomenute odredbe da hrvatski pravopis u NDH »ima biti iekavski i korienski«, tj. etimološki, treba reći da to

[287] Budaku se davalo izuzetno mjesto kao književniku. U toku 1941-1942, objavljeno je njegovih pet romana (Ognjište, Ratno roblje, Na vulkanima, Musinka, San o sreći). Ocjenjujući značenje Budakova književnog rada, ustaški ministar Mile Starčević je pisao: »Pojavom Doglavnika ustaškog pokreta, dra Mile Budaka, u najnovijoj hrvatskoj književnosti, a naročito njegovim nenadmašivim »Ognjištem«, hrvatska je književnost još prije stvaranja Nezavisne Države Hrvatske dobila takav međaš jednog razdoblja, s kojim prestaju uzaludna traženja i vrludanja i počima ostvarivanje težnje za jedinstvenim kulturnim izražajem hrvatstva«, (kao u bilj. 270, str. 7). Za razumijevanje prave vrijednosti Budakova književnog djela i njegove ideološke pozicije, značajna je ocjena što ju je Otokar KeršOvani objavio u zagrebačkom marksističkom časopisu *Izraz.* 11/ 1940, u povodu izlaska Budakova romana »San o sreći«.

[288] Detaljnije o tome usp. *M. Vaupotić,* n. dj., 237 i d.

[289] Kao u bilj. 270, str. 6.

[290] *Narodne novine,* 28. IV, 12. VII i 14. VIII 1941.

pravilo samo po sebi nije bio nikakav originalni izum ustaša, nego se time u stvari vraćalo etimološki pravopis, koji je u Hrvatskoj bio na snazi do 1892. Ustaše su baš time politički argumentirali svoj postupak kao povratak nekad ukinutog korijenskog pravopisa, naglašavajući da je on bio »ne samo činbenikom hrvatske posebnosti, nego i zgodnijim za hrvatski književni jezik«.[291] Uspostava fonetskog pravopisa 1892, koja je označavala pobjedu hrvatskih vukovaca, ustaše su ocijenili kao potez zloglasne Khuenove vladavine, koja je željela »ugoditi Srbima mađaronima«.[292] U samoj praksi nastojalo se što prije pristupiti primjeni korijenskog pravopisa u NDH, pa se on djelimično počinje pojavljivati od jeseni 1941. Prva knjiga, koja je objavljena sa strogim korijenskim pravopisom, bile su Pavelićeve »Strahote zabluda«. U rujnu 1942. spomenuti Ured za jezik izdao je posebnu knjižicu pod naslovom »Koriensko pisanje«, u kojem su bile detaljnije upute za primjenu novog pravopisa.[293] Činjenica je, međutim da se taj pravopis unatoč svim nastojanjima vlasti i spomenutim odredbama, nije sistematski provodio. On se najviše primjenjivao u pojedinim publikacijama i štampi izrazito ustaškog karaktera.

Još veće nasilje u pogledu stvaranja novog književnog jezika vršeno je u njegovu čišćenju od tzv. tuđica, motivirano prvenstveno potrebom da se iz njega »ukloni nanos beogradskog jezičnog zakonodavstva«, tj. da se oslobodi »od srpskih riječi« i »srbizama«. U toj »borbi protiv posrbljivanja hrvatskog književnog jezika« pravljene su najveće krajnosti i pretjerivanja izmišljanjem novih izraza i kovanica, pa se u praksi baš ta politika pokazala kao najveće nasilje nad hrvatskim jezikom.[294]

U sklopu zamišljene koncepcije vođenja kulturne politike, ustaški je režim nastojao posebnu ulogu namijeniti glavnim središnjim hrvatskim kulturnim institucijama. Posebnom Pavelićevom odredbom, srpnja 1941, osnovana je Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, što je značilo da prestaje postojati Jugoslavenska akademija. Sva dotadašnja prava i obveze te čitava imovina JAZU prelazi po toj odredbi u vlasništvo HAZU. Bila je to isključiva intervencija s političkog vrha. Pavelić je prema odredbi bio kompetentan da imenuje prvih deset članova na čelu sa pročelnikom, a njihova bi dužnost bila »da izrade i podnesu Poglavniku na potvrdu pravila akademie, i da mu predlože na potvrdu planove (...)«. Tek nakon odobrenja pravila i pošto Pavelić potvrdi izbor, mogla se, prema odredbi, sazvati glavna skupština HAZU. I izbor predsjednika »odobrava Poglavnik«. Početkom rujna 1941. objavljena su Pravila HAZU, koja je potpisao Pavelić.[295]

Od HAZU se ipak nije mogla stvoriti ustanova, koja bi svojim radom pokazivala posebnu političku naklonjenost ustaškom režimu. Od tridesetak njenih članova, znatan broj njih bili su već članovi JAZU. Radilo se poglavito o priznatim znanstvenicima, kulturnim radnicima i umjetnicima. Njihova profesionalna djelatnost dala je osnovni pečat i kratkotrajnom, uglavnom povremenom radu.[296]

[291] *Hrvatski narod,* 8. X 1941; Naša domovina, n. dj., sv. I, 129.

[292] Naša domovina, n. dj., sv. I, 129.0 tome usp. i *J. Derossi,* Hrvatski književni jeziku hrvatskim školama, *Kritika,* 16/ 1971, 55.

293 (jrecj za hrvatski jezik izdao je 1944. opsežniju knjigu »Hrvatski pravopis», koji se trebao upotrebljavati kao školski udžbenik.

[294] Izmišljani su potpuno novi nazivi umjesto dotadašnjih uobičajenih riječi: *krugoval* umjesto *radio, brzoglas* umjesto *telefon, samovoz* umjesto *automobil, slikokaz* umjesto *kino, slikopis* umjesto *film* i si. Odjek novih izraza u javnosti bio je krajnje suprotan od onog koji su ustaše željeli. U narodu se, naime na te izraze reagiralo stvaranjem niza šaljivih kovanica. (Usp. *J. Derossi,* n. dj., 56).

[295] *Narodne novine,* 15. VII i 4. IX 1941.

[296] Od ljudi ustaškog režima među članovima HAZU bili su Mile Budak i Stjepan Zimmermann. HAZU je objavila nekoliko brojeva *Rada,* - koji je po svojoj numeraciji nastavljao dotadašnji glavni organ JAZU, - i nekoliko posebnih edicija. Sva su ta izdanja sadržavala uglavnom priloge iz starije hrvatske povijesti i književnosti, te iz prirodnih i matematičkih nauka. Popis tih izdanja sadržan je u Ljetopisu HAZU za god. 1941-1943, sv. 54, Zagreb 1943. O položaju Akademije u toku rata usp. i Spomenicu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1866-1966, Zagreb, bez god. izd., 17.

Ustaški režim je nastojao da se što više ojača rad Matice hrvatske, pri čemu se posebno isticala njena uloga prije rata. Propagirajući Matičinu djelatnost ustaše su isticali njeno značenje u jačanju »pravaško-ustaškog duha« u godinama uoči sloma Jugoslavije, a potkrepljivali su to i podatkom da je Banska vlast početkom 1941. stavila tu ustanovu pod komesarijat. Čin proglašenja NDH, kao »uskrsnuća hrvatske države« istican je i kao glavni cilj za koji se u svojoj dotadašnjoj djelatnosti borila Matica. Osobito je propagirana Pavelićeva izjava, »da nitko bolje i veće za hrvatsku narodnu stvar nije mogao učiniti, no što je učinila Matica Hrvatska«.[297] U tom, propagandnom i političkom smislu, nastojalo se u što većoj mjeri iskoristiti i stogodišnjicu postojanja Matice hrvatske, koja je proslavljana u ljeto 1943. god.[298]

U NDH se težilo definirati ulogu Matice nešto drukčije nego do tada. Prema riječima njenog predsjednika Filipa Lukasa, nakon uspostave NDH »svi su zahtjevi nacionalnoga načela«, za koje se Matica borila, »bili ostvareni«, pa je i njen rad »u tom pravcu završen, i ona se povratila izključivo svome kulturnom radu«.[299] O nekom »kulturnom radu« Matice hrvatske u NDH ne može se, međutim, govoriti. Njena se djelatnost poglavito ispoljavala radom one skupine intelektualaca nacionalista, koji su joj počeli glavni ton davati u godinama uoči rata. Samo pak članstvo te značajne hrvatske kulturne institucije uopće nije bilo vezano uz tu aktivnost, pa zbog spomenute usmjerenosti Matice, nije imalo nikakvog utjecaja. Glavni Matičin časopis *Hrvatska revija,* koji je nastavio s redovitim izlaženjem, bio je usprkos karakteru književne revije, vidljivo proustaški intoniran. Zanimljivo je dodati da je Matica hrvatska posebnom Pavelićevom odredbom dobila isključivo pravo da objavljuje prijevode iz stranih književnosti, što je znatno povećavalo opseg njene izdavačke djelatnosti.[300]

Ustaški režim je pokazao osobiti interes i za jačanjem političkog utjecaja na Zagrebačkom sveučilištu, Ustaško vodstvo je ubrzo dalo do znanja da nije zadovoljno sa stanjem na Sveučilištu, a oštrica kritike bila je prvenstveno uperena na nastavnički kadar zbog njegova odgojnog djelovanja. Posebnom izjavom koju je krajem lipnja 1941. dao u vezi s pitanjem ustrojstva Sveučilišta i njegovo uloge u NDH, Mile Budak je u svojstvu ministra bogoštovlja i nastave, naglašavao da nastankom NDH »nastupa i za sveučilište posve novo stanje«. Govoreći o potrebi »najuže povezanosti« Sveučilišta sa vladom NDH, on je, između ostalog, izjavio: »Novo doba nameće nove odgojne potrebe, koje idu za ustaškim izgrađivanjem novih naraštaja, koji iz Sveučilišta neposredno ulaze u narod, sa zadaćom da unose ustaški duh, u kome će se odsada odgajati, time dakako nastaje i za sveučilišne nastavnike novi zadatak, pa je dosljedno tome potrebno, da vlada odsada posveti osobitu pažnju i duhu, koji vlada u nastavničkim zborovima. Ustaškoj vladi nije nipošto svejedno, da li na sveučilištu imade posve ukočene učenjake (...), ili da imade suvremene učenjake Hrvate, prožete ustaškim načelima!«[301] Još početkom svibnja 1941. imenovano je posebno »povjerenstvo«, koje je imalo zadaću da izvrši pripreme za reorganizaciju Sveučilišta.[302] Uslijedilo je postupno otpuštanje pojedinih sveučilišnih nastavnika, prvenstveno Židova i Srba, okvalificiranih da su politički nepoćudni. Karak-

[297] Iz govora F. Lukasa na glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske, 8. III 1942. *(F. Lukas,* Ličnosti, stvaranja, pokreti, n. dj., 201).

[298] O tome svjedoči opsežni Lukasov referat na jubilarnoj skupštini Matice hrvatske, 18. VII 1943. (Objavljen u godišnjaku *Hrvatsko kolo,* Zagreb 1943, 1—44).

3" Na i mj., 43.

[300] *Narodne novine,* 14. X 1941. O radu Matice hrvatske u vrijeme NDH usp. i *J. Ravlić* n. dj., 194-198.

[301] *Hrvatski narod,* 29. VI 1941.

[302] *Naša domovina,* n. dj., sv. II, 955. Predsjednik tog »povjerenstva« bio je Stjepan Zimmermann, profesor filozofije i poznati antimarksist.

teristična je bila i Zimmermanova izjava o »čišćenju« na Sveučilištu. Prema njemu, »prije svega, takvo čišćenje ne smije biti nedosljedno, a osim toga se na sveučilištu i visokim školama mora voditi računa o potrebama nastave, koja bi trpjela štetu uslijed odstupa nekog nastavnika, gdje nema zamjene. Zato će netko možda zasad i ostati na svom mjestu, dok izvrši dužnost, da spremi sebi nasljednika i školski priručnik, a kroz to se vrijeme možda iskaže zaslužnim da i dalje ostane u službi«.[303] U listopadu je donesena »zakonska odredba o Hrvatskom sveučilištu«, kojom se, unatoč formulaciji da je Sveučilište »samostalan i najviši učevni zavod Nezavisne Države Hrvatske«, zapravo ukidala njegova autonomija. Prema toj odredbi kroz naredno vrijeme od pet godina sveučilišne profesore imenuje sam Pavelić, a ostalo nastavno osoblje ministar nastave. Posebnom odredbom, koja je uslijedila desetak dana kasnije, preinačuje se prethodna, time što je izričito navedeno da Pavelić imenuje rektora i dekane na vrijeme od dvije godine.[304] Pavelić je to objašnjavao riječima, »da su izvanredne prilike, u kojima živi cijeli svijet zahtijevale, da se zakonski predvidi ovo ograničenje«.[305] Na Zagrebačkom sveučilištu bila su ukinuta i sva društva i klubovi što su djelovali na pojedinim fakultetima, a od kojih se znatan broj nalazio u rukama naprednog studentskog pokreta. Funkciju tih društava, za koja ja dana ocjena da su bila »bez ikakvog značenja« i »najbolja slika trulosti i biede tadanjeg državnog sustava«, preuzeo je ustaški Sveučilišni stožer.[306]

I u drugim značajnim kulturnim ustanovama poduzimane su konkretne mjere radi stvaranja »duha ustaštva«, koji bi trebalo da se odražava njihovom društvenom ulogom i djelatnošću. Neprijemljivost za takvu orijentaciju, na koju se nailazilo u tim ustanovama, nastojalo se suzbiti postavljanjem izrazitih režimskih ljudi za njihove rukovodioce. Ti »duhovni komesari«, koji su većinom bili intelektualci bezličnog ili osrednjeg formata, i njihova politika pritiska, mogli su izazvati samo još veći zazor. Najkarakterističniji je primjer Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu u koje je za direktora postavljen Dušan Zanko, dotada malo poznati publicist klerikalac. Pišući o zadacima HNK u NDH, Zanko je osobito podvlačio njegov odgojni i »reprezentativno-promičbeni« zadatak.[307] Međutim utjecaj ustaša i njihove koncepcije u toj ustanovi bio je minimalan.

U svojim sjećanjima na situaciju u HNK, tadašnji glumac i prvak te ustanove Vjekoslav Afrić, navodi, između ostalog i ovo: »Da su ustaše, dosledno svojoj devizi totalitarizma: »Ko nije s nama taj je protiv nas«, počele da u pozorištu traže svoje pristaše i da tamane svoje neprijatelje, zaista ne znam ko bi ostao živ u tom ansamblu. Čak i oni koji su naizgled bili bliski tom kvislinškom režimu, u duši su ipak osuđivali taj divljački primitivizam. Brahijalna snaga fašističkog terora načinila je od ljudi prave licemere. Hipokrizija je, slično životinjskoj mimikriji, postala mnogima jedino oružje samoobrane«.[308] Odlazak grupe poznatih glumaca iz HNK u partizane, travnja 1942, neobično se dojmio čitavog zagrebačkog građanstva i šire javnosti.[309]

Ustaše su osobito nastojali da stvore utjecaj i u pojedinim staleškim društvima, u kojima su se okupljali intelektualci i koja su igrala značajnu ulogu u dotadašnjem hrvat-'

303 *Novi list,* 14. IX 1941.

304 *Narodne novine,* 25. X i 5. XI 1941.

305 *Nova Hrvatska,* 5. XII 1941.

306 *Naša domovina,* n. dj., sv. II, 988. Opširnije o Sveučilištu usp.: *J. Sidak,* Sveučilište za vrijeme rata i okupacije (1941-1945), Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1969, I, 173-184.

307 *Nova Hrvatska,* 10. IV 1942.

308 *V. Afrić,* U danima odluka i dilema, Beograd 1970, 151.

309 Opširnije o tome usp.: Hrvatsko narodno kazalište - Zbornik o stogodišnjici 1860-1960, Zagreb 1960, 114-128; *M. Ieković,* Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945, Zagreb 1970, II, 23-27.

skom kulturnom i političkom životu. Tako se nastojalo proširiti i ojačati rad Društva hrvatskih književnika, kojemu je za predsjednika imenovan Mile Budak. Međutim, u praksi se suprotno dogodilo. Društvo je tek formalno egzistiralo, održavajući pravni kontinuitet, a njegova konkretna djelatnost ogledala se u izdavanju tek nekoliko edicija.[310] Bio je to znak stvarne atmosfere koja je zavladala među hrvatskim književnicima. Osim nekoliko naprijed navedenih književnika nacionalista i klerikalaca, koji su se zdušno upregli u politiku ustaškog režima, većina je hrvatskih književnika na različite načine ispoljavala svoje protuustaško raspoloženje. A baš je ta većina i bila pravi predstavnik hrvatske književnosti, jer u prvoj skupini i nije bilo pisca nekog značajnijeg umjetničkog formata. Protuustaški stav većina je književnika ispoljavala vidljivom pasivizacijom, odbijanjem suradnje u ustaškim časopisima i listovima i uopće dubokom šutnjom.

Govoreći o generaciji hrvatskih književnika, koja je svojim stvaralaštvom došla do izražaja tridesetih godina, slijedeći Krležu i Cesarca (V. Kaleb, V. Desnica, N. Simić, J. Sekulić, S. Diana, I. Vujčić Laszowski, D. Ivanišević, M. Beretin, I. Frol, P. Segedin, I. Dončević, Š. Vučetić, R. Filipović, V. Popović, I. Kozarčanin, G. Vitez, M. Matić Halle, A. Stipčević, Z. Štambuk, I. Goran Kovačić, R. Marinković, G. Karlovčan, O. Šole, M. Matković, J. Horvat, J. Franičević Pločar, J. Barković, J. Kaštelan, M. Božić, Z. Jeličić, D. Tadijanović, D. Cesarić), i koja je bila »u osnovi sva lijevo orijentirana«, književnik Marin Franičević daje ovu ocjenu malobrojne »frankovačko-ustaške i klerikalno-separatističke« skupine književnika: »Činjenica je da drugom krilu koje se pri tom procesu oformilo, nije pripalo nijedno izrazitije književno ime iz ove generacije, a najistaknutiji pisci, od onih koje spominje S. Ježić u svojoj Hrvatskoj književnosti (Zagreb 1944), zvali bi se V. Nikolić, A. Nizeteo, V. Kos ili recimo J. Korner, da ne spominjemo razne Vitkoviće i Latkoviće. Mislim da nije potrebno dokazivati da ta imena u literaturi ne znače ništa. Sam fakat da su se oni u tom vremenu i iz naše perspektive mogli opredijeliti za razne klerofašističke koncepcije, skupa s onim što su objavili govori dovoljno uvjerljivo i o njihovim skromnim, veoma skromnim mogućnostima. Mogla bi se, dakle čitava generacija definirati pozitivnim odnosom prema narodnoj revoluciji u kojoj će na ovaj ili onaj način učestvovati gotovo svi spomenuti pisci«.[311] Momentana oportunistička raspoloženja pojedinaca imala su sporedno značenje za nastalo stanje.[312] Sve je to, dakako, stvaralo velike teškoće i zapreke u realizaciji proklamiranog ustaškog programa o širokom angažiranju hrvatske inteligencije, pa su se i u politici prema književnicima osjećali pritisci. U krvavim odmazdama što ih je započeo ustaški režim među prvima su bili pogubljeni i poznati hrvatski intelektualci, kao August Cesarec, Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Ognjen Priča i niz drugih. Taj teror je i dalje nastavljen, pa su pojedinci bili hapšeni i zatvarani a stanovit broj njih izgubio je i život u ustaškim logorima.[313] Mnogim književnicima objavljivana su djela bez njihova dopuštenja, pa pojava njihovih imena na stranicama pojedinih ustaških časopisa i listova nije značila nikakav dokaz podrške ustaškom režimu. Uz to, treba dodati i postojanje potpune cenzure.[314] Posebno će držanje lijevo orijentiranih književnika, kao i čitave hrvatske lijeve inteligencije, i sve šire angažiranje u narodnooslobodilačkom pokretu, sve jače utjecati na ostalu većinu književnika i intelektualaca. Poseban događaj značio je odlazak Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića iz Zagreba na oslobođeni teritorij, potkraj 1942. god. Dok je taj značajni

310 *M. Vaupotić,* Riječ prigodna povodom jedne staleške obljetnice, *Kamov* 3/ 1970, 30.

311 *M. Franičević* Književnost jučer i danas, Zagreb 1959, 225-226.

312 O karakteru ponašanja pojedinih književnika oportunista dragocjeno svjedočanstvo daje A *Barac,* n. dj., 16-17.

313 Opširnije o tome usp. *M. Iveković,* Hrvatska lijeva inteligencija, n. dj., II.

314 Usp. *I. Hergešić,* n. dj.

događaj služio kao veliki primjer ostalima, za ustaški režim je to bio snažan udarac, pa je ustaška propaganda protumačlila Nazorov odlazak kao otmicu. Nazora su ustaše i dalje svojatali kao svog književnika, a kada je u javnosti takva propaganda postala potpuno apsurdna, širene su vijesti da su ga partizani strijeljali.[316]

Od drugih udruženja, u kojima su ustaše nastojali stvoriti jači utjecaj, s obzirom na javnu ulogu udruženja i njegovih članova, treba spomenuti Advokatsku komoru, tj. društvo hrvatskih odvjetnika sa sjedištemu Zagrebu. Nakon proglašenja NDH to je društvo u stvari prestalo raditi, iako je ustaški režim nastojao da ga što više dinamizira u sklopu propagande stvaranja »novog zakonodavstva« i izgradnje »nove autoritativne države«. I mnogi advokati bili su žrtve ustaškog terora, neki su otjerani u logore, neki pobijeni ili su napustili zemlju.[316] Ustaše su raspustili upravu Komore u Zagrebu, na čijem čelu se nalazio poznati zagrebački advokat dr Ivo Politeo, branilac mnogih komunista u predratnim političkim procesima. Time je bila ukinuta i autonomija Komore i uveden komesarijat. Posljedica toga bilo je gašenje i autonomije advokature, pošto u okviru pravnog sistema pod ustaškim režimom, i nije bilo više moguće advokatima braniti ni vlastitu slobodu ni slobodu građana.[317] Dakako, ne može se mimoići činjenica da su neki advokati pod ustaškim režimom »zauzimali rukovodeća mjesta i bili naredbodavci najtežih zločina izvršenih nad vlastitim narodom i svojim staleškim drugovima«.[318]

Unatoč režimskom ispoljavanju interesa za razvoj znanstvenog rada u NDH na području društvenih nauka, ipak za to nije moglo biti stvarnih uvjeta. Podređivanje znanosti izgradnji ustaškog sistema nije bilo prihvatljivo za šire krugove naučnih radnika. Karakteristično je bilo stanje na području historiografije. Djelatnost historičara bila je vrlo skromnog opsega, uglavnom su objavljivali rezultate postignute u istraživačkom radu do 1941. god.[319] Glavnina izdavačke djelatnosti, koja je trebala da obuhvati i znanstvena djela, bila je skoncentrirana u novoosnovanom Hrvatskom izdavalačkom (bibliografskom) zavodu, u Zagrebu. Taj je zavod bio i organizator rada na izradi i izdavanju Hrvatske enciklopedije, koja je pokrenuta u Banovini Hrvatskoj.[320] Djelatnost ovog zavoda, koji je obuhvatio znatan broj suradnika, nije dobila onaj ustaški pečat, koji joj je bio namijenjen.

Ustaše su posebnu pažnju obraćali nižem i srednjem školstvu u cilju njegova pretvaranja u jednu od važnih poluga sistema. Prema smjernicama datim za organizaciju nastave u školama, naglašava se da »osobitu pažnju« treba posvetiti »državnom odgoju hrvatske mladeži, da se u novom pokoljenju što više razvija državna sviest, tj. shvaćanje biti i vriednosti svoje vlastite države, te dužnosti naroda i pojedinca prema državi«. Osnovne komponente odgoja i obrazovanja trebalo bi da budu: »a) vjersko i ćudoredno odgajanje; b) državno, domoljubno i družtvovno odgajanje po načelima ustaškog pokreta; c) obrazovanje i spremanje za život prema prilikama i potrebama zavičaja, naroda i države«. Radi takve koncepcije, ubrzano se pristupilo izradi odgovarajućih novih školskih udžbenika za pučke i srednje škole. To je isticano kao neophodno »za izpravnu naobrazbu hrvatske mladeži i nove hrvatske inteligencije«, jer je u Jugoslaviji škola »služila za odnarođivanje naše mladeži i za širenje protuhrvatskoga duha, pa su stoga i škol-

[315] Usp. *F. Jelić-Butić,* Zagreb i ustaška NDH, n. dj., 216.

[3.6] *Odvjetnik,* glasilo Advokatske komore u SRH - Svečano izdanje u povodu proslave sto godina advokature u Hrvatskoj 1868-1968, Zagreb 1968, br. 9, 86-87.

[3.7] Isto, 87-88.

[318] Isto, 88.

[3.9] Više o tome usp. *J. Sidak,* Hrvatska historiografija - njezin razvoj i današnje stanje (1971), HZ, XXIII-XXIX, 1970-71, 7-8.

[320] Hrvatska enciklopedija planirana je u 12 knjiga. Prva je izašla 1940, a u NDH 4 knjige, do slova E.

ske knjige bile sastavljene u nehrvatskom duhu, a napose knjige iz nacionalne skupine predmeta, dakle, čitanke, te poviestne i zemljopisne knjige«. Za njihov sadržaj i jezik isticalo se da je bio »u srbskom duhu, pun srbizama«, a većina je školskih knjiga bila na ćirilici. Za pučke škole izdani su u cijelosti novi udžbenici a za srednje, »samo iz nacionalne skupine predmeta, dakle za hrvatski jezik i književnost, za hrvatsku poviest i za zemljopis Nezavisne Države Hrvatske«. Izrada školskih udžbenika u cjelini vezana je s potrebom »izrade nove naučne osnove«. Zbog toga se u pogledu udžbenika iz ostalih predmeta, tražilo rješenje u uklanjanju »svih srbskih školskih knjiga« i njihovom zamjenom starijim udžbenicima iz vremena Austro-Ugarske, s direktivom da ih treba »preraditi u hrvatskom i ustaškom duhu, a izbacit (...) iz njih svaki trag nehrvatske prošlosti«.[321]

U redovima prosvjetnih radnika takva ustaška politika u školstvu nije mogla dobiti širi oslonac, što su vidljivo davali do znanja i sami ustaški vrhovi. Govoreći u lipnju 1941, o zadacima srednjoškolskih profesora i nastavnika u NDH, Budak je izjavio da je u odnosu na nastojanja ustaškog pokreta »prevelik broj gospode profesora stajao bojažljive po strani, velik broj ih bio otvoreno u neprijateljskoj službi a tek najmanji broj« proustaški orijentiran. Naglašavajući da će »svako ušuljivanje tuđinskih ideja«, pod čime se podrazumijevaju »sve ideje, koje su protivne ustaškim načelima«, biti »spriječeno i ugušeno posve ustaški«, Budak je posebno isticao da će se »nemilosrdno iskorijeniti iz naših škola varanje mladeži sa tako zvanim marksizmom«. On se otvoreno prijetio nastavnicima da nitko od njih »još nije čuo ni vidio ono« što su ustaške vlasti »spremile takvim lažnim apostolima«. Budak je izrijekom rekao da ni u jednoj školi u NDH »ne može i ne smije biti nikoga, tko nije ustaša«. Govoreći nešto kasnije o istim pitanjima, Budak je morao priznati da je teško urediti školstvo u NDH onako »kako bi se htjelo, jer na žalost nemamo nastavničkog kadra kakvog bi mi trebali«. Iako je smatrao da u srednjim školama rade nastavnici kojih je »vrlo veliki broj strašno loših«, Budak je morao priznati da bi njihovim otpuštanjem morali »mnoge škole zatvoriti«. Osobito se negativno izrazio o učiteljima izjavljujući: »Mi ih nećemo progoniti, nego im dajemo zgodu da okaju svoje grijehe«.[322]

Takva gledišta našla su konkretan odraz u političkoj praksi. Od početka su progoni mnogobrojnih profesora, učitelja i drugih prosvjetnih radnika, bez obzira na nacionalnost, poprimili značajne razmjere. Mnogi od njih zatvarani su u koncentracione logore; a znatan ih je broj izgubio i živote. Osobito su masovna bila otpuštanja iz službe ili premještanja »po potrebi« službe, pa je samo na području Hrvatske, koje je ulazilo u okvir NDH, do kraja 1941. oko 1.000 prosvjetnih radnika bilo što premješteno, što otpušteno

Ograničenost i usmjerenost nastave u konkretnoj praksi, uz druge navedene momente, iz temelja je potresla normalno funkcioniranje školstva. Izostavljena su predavanja srpske i slovenske povijesti i književnosti, otpao je zemljopis Srbije i Slovenije, zabranjena je ćirilica. Učenicima Srbima zabranjeno je deklariranje svoje nacionalnosti a Židovima zabranjeno pohađanje škole.[323] Posebnom odredbom u škole je uvedene »obvezatno učenje njemačkog i talijanskog kao jedinih živih stranih jezika«.[324] Utjecaj njemačkih i talijanskih koncepcija o prosvjetnoj politici i školstvu bio je sve očigledniji Na području NDH osnivaju se posebne njemačke škole s učiteljima i nastavnicima koj:

[321] Naša domovina, n. dj., sv. II, 851, 916.

[322] *Novi list,* 14. VI'i 15. IX 1941.

[323] Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, Zagreb 1958, 371-373.

[324] *Narodne novine,* 14. II 1942.

su došli iz Njemačke; te su škole - sa jasnom političkom tendencijom - bile namijenjene učenicima njemačke nacionalne manjine.[325] Posebno značenje dobile su konfesionalne katoličke i muslimanske škole.[326]

Uloga katoličke crkve

Katolička crkva dobila je od samog početka poseban tretman, s obzirom na svoj položaj i namijenjenu ulogu u NDH. Vrhovi crkve odmah su pokazali vidljiv interes za što konkretnijim definiranjem uloge crkve u okviru novog sistema, a isto zanimanje pokazalo je i ustaško vodstvo. Konkretni koraci, poduzeti s obje strane, u tom pogledu otkrivali su namjere da katolička crkva u sprezi s ustaškim režimom zadobije i što jači utjecaj u javnom političkom životu; obratno, režim je u crkvi nalazio jedan od glavnih oslonaca za svoje utemeljenje i stabilizaciju.

Zadovoljstvo visokog katoličkog klera zbog proglašenja NDH, zasnivalo se u mnogočemu na nezadovoljstvu crkve sa svojom dotadašnjom pozicijom u Jugoslaviji. Glavno izvorište tog stanja i raspoloženja nalazilo se u samom stvaranju jugoslavenske države, pošto taj događaj u Vatikanu nije bio dobro primljen. Stvaranje jedne nove države, koja po vjerskoj pripadnosti svog stanovništva nije bila isključivo ili u prvom redu katolička, u mnogočemu je sužavalo dotadašnji utjecaj rimske kurije, što ga je ona uživala na ovom tlu u vrijeme Austro-Ugarske monarhije. Razumljivo, takav se stav odrazio i na držanje vodstva katoličkog klera u Jugoslaviji. Od te činjenice je polazilo i daljnje veće ili manje približavanje, podrška i naklonost prema onim političkim tendencijama koje su bile dezintegraciono uperene protiv jugoslavenske države. Pri tome vrhove katoličkog klera karakterizirala je žestoka vjerska netolerancija prema nekatoličkom stanovništvu, a prije svega prema pravoslavnom pučanstvu, Srbima. Katoličkom kleru pridavana je misionarska uloga za prodor i širenje katolicizma na istok. Stav crkvenog vodstva o hrvatsko-srpskim odnosima kao sukobu, koji se može riješiti jedino definitivnim odvajanjem Hrvata i Srba, davao je u godinama uoči sloma Jugoslavije posebnu težinu spomenutim gledištima.[327] Jedan od glavnih zastupnika tih gledišta bio je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. U povodu događaja 27. ožujka 1941. u Beogradu, Stepinac je, izražavajući veliko ogorčenje zbog tog događaja, između ostalog zapisao ovo u svom »Dnevniku«: »Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta sjeverni i južni pol koji se nikad ne će približiti osim čudom Božjim. Shizma (tj. pravoslavlje) je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja«.[328] U istom razdoblju, katolička štampa je otvoreno izražavala

[325] Prema zvaničnim podacima u toku 1941. na području NDH bilo je otvoreno 298 njemačkih škola. U Zagrebu je bila otvorena privatna njemačka gimnazija. (Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, n. dj., 372; *Hrvatski narod,* 2. X 1941).

[326] Naša domovina, n. dj., sv. II 851.

[327] Opširnije o tome usp. *V. Novak,* n. dj., 67 i d.; Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške »NDH«, n. dj., 15 i d.; *J. Stefanović,* Odnos između crkve i države, Zagreb 1953, 109 i d.; *S. Simić,* Vatikan protiv Jugoslavije, Titograd 1958. Usp. i *B. Petranović,* Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 - septembar 1946), Istorija XX veka, V, 263-264.

[328] Za upoznavanje spomenutih Stepinčevih gledišta karakteristični su i drugi citati iz njegova »Dnevnika«. U srpnju 1943. zapisao je: »Da je veća sloboda i dovoljno radnika«, tj. svećenika, »Srbija bi bila za 20 godina katolička«. Nakon jednog razgovora s Mačekom, u listopadu 1939, zapisao je: »Vidi se po svemu, da će biti još mnogo posla sa Beogradom, a radi njihove neiskrenosti, t.j. Srba, nije se čuditi, ako jednoga dana dođe do konačnog loma između Hrvata i Srba. Žalosna je, ali izgleda po svemu istinita narodna poslovica, nit u moru mjere, nit u Vlaha vjere«. (Tajni dokumenti, n. dj., 23-24).

naklonost nacionalističkim tendencijama i propagandi ideja novog evropskog poretka, u kojemu je smatrala da se nalazi budućnost hrvatskog naroda. Sve veće ispoljavanje tih tendencija u katoličkoj štampi, prvenstveno u *Hrvatskoj straži, Katoličkom listu* i *Hrvatskoj smotri,* pokazivalo je da se vrhovi katoličke crkve nisu protivili takvoj aktivnosti.[329]

Proglašenje NDH i zbivanja koja su slijedila u uspostavi ustaškog režima, naišla su na podršku u vrhovima katoličke crkve. Stepinac se požurio da posjeti Kvaternika i da mu čestita proglašenje NDH. Ustaška štampa označila je Stepinčeve posjete i Kvaternikovo uzvraćanje kao čin kojim je »uspostavljena uska suradnja između ustaškog pokreta i najvećeg predstavnika rimokatoličke crkvene vlasti u državi Hrvatskoj«.[330] To je ponovno, istim riječima, potvrđeno prigodom Stepinčeva posjeta Paveliću po dolasku ovoga u Zagreb.[331] Držanje katoličke crkve ogledalo se u uključivanju katoličke štampe u široku ustašku propagandu veličanja uspostave NDH i ustaškog režima. U tom pogledu svakako je karakterističan opširan osvrt *Katoličkog lista* na prve dane proglašenja NDH, gdje se, uz prikaz događaja donose Hitlerovi i Mussolinijevi pozdravni telegrami Paveliću, zatim Pavelićev dekret o imenovanju vlade NDH i tekst njegove prisege. Nakon toga, uredništvo *Katoličkog lista,* koje je potpisalo ovaj opširni članak, zaključuje: »Država Hrvatska je dakle, činjenica. Nju su, kao ideal, stoljećima nosili u svojim dušama naši pređi, dok ju nije Svemoguća Providnost ostvarila u godini velikog narodnog jubileja. Katolička crkva, koja je kroz 1300 godina duhovno vodila hrvatski narod u svim njegovim teškim, bolnim i radosnim danima, prati s veseljem i radošću hrvatski narod u ovim danima njegova podizanja i obnavljanja državne nezavisnosti. Ona je uvjerena, da je navještanjem Kristove vjerske i ćudoredne nauke sačuvala hrvatskom narodu životnu snagu i žilavu otpornost. Da mu je dala moralnu snagu, te može podnijeti teška iskušenja, koja su ga konačno dovela do obnavljanja državne nezavisnosti. Kako je u teškim danima iskušenja vjerno stajala sa svojim svećenstvom u njegovoj duhovnoj službi, tako će mu u novom periodu državne nezavisnosti jednako vjerno stajati uz bok, da ga jača i krijepi, te u svojoj narodnoj državi može u što potpunijoj mjeri postići pravo, općenito blagostanje i svestrani napredak. Ona se moli Bogu, da svi članovi hrvatskog naroda u međusobnoj slozi nađu u državi Hrvatskoj ispunjenje svojih opravdanih aspiracija«.

Komentar *Katoličkog lista* otkrivao je aspiracije vodstva katoličkog klera u NDH. Ubrzo su te tendencije bile zvanično formulirane u poslanici nadbiskupa Stepinca, objavljenoj potkraj travnja 1941. U njoj se Stepinac obraća svom svećenstvu u NDH »kao predstavnik crkve« s pozivom »na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja« NDH. On u poslanici dalje ističe: »Poznavajući muževe koji danas upravljaju sudbinom hrvatskog naroda mi smo duboko uvjereni, da će naš narod naići na puno razumijevanje i pomoć. Mi vjerujemo i očekujemo, da će Crkva u uskrsloj Državi Hrvatskoj moći u punoj slobodi naviještati neoborive principe vječne Istine i Pravde«. Izražavajući vjeru u božju providnost da Pavelića »napuni duhom mudrosti, kako bi uzvišenu i toliko odgovornu službu vršio Bogu na čast i narodu na spas u pravdi i istini«, Stepinac se obraćao svećenstvu s apelom da ispuni »svoju dužnost prema mladoj državi Hrvatskoj«. U povodu

[329] Tajni dokumenti n. dj., 25-26.

[330] Dokumenti o protunarodnom radu, n. dj., 360. Karakteristično je npr. da je Stepinac osobno vodio pogreb Kvaternikova brata Petra, koji je poginuo u Crikvenici, što inače nije bilo uobičajeno. (Tajni dokumenti, n. dj., 27).

[331] Tako je *Nedjelja,* glasilo organizacije Križara, 27. IV 1941, u povodu Stepinčeva posjeta Paveliću i Kvaterniku, prenijela vijest Radio-Zagreba, da su time »uspostavljeni najsrdačniji odnosi između katoličke Crkve i Države Hrvatske«.

osnivanja NDH u poslanici se određuje da se 4. svibnja 1941, održi »svečani Te Deum po svim župnim crkvama«, na koji su osim vjernika bili pozivani i predstavnici mjesnih vlasti.[332]

Stepinčeva poslanica bila je osnovica na kojoj se u daljnjoj politici mogla stvarati sprega interesa katoličke crkve i ustaškog režima. Izražavanje lojalne suradnje »legitimnih predstavnika« crkve u NDH prema tom režimu, bilo je u stvari smjernica katoličkom svećenstvu da se bez ograda uključuje u širu akciju crkve s vidljivim političkim obilježjem.[333]

Pitanje priznanja NDH od strane Vatikana bilo je jedno od osnovnih i izazivalo je vrlo živo zanimanje ustaša. Konstatirana sprega između vrhova crkve u NDH i ustaškog režima upućivala je na zainteresiranost obiju strana da se to pitanje što povoljnije riješi. Glavni motiv crkvenih vrhova da Vatikan prizna NDH proistjecao je iz njihove težnje da se ojačaju i učvrste vlastite pozicije. Širenje utjecaja crkve putem nove politike, inaugurirane od 10. travnja u NDH, za koju se počelo posebno isticati da je katolička država, moglo se, pod neposrednijim okriljem Vatikana, jače razmahati, a crkvi u NDH pomoći da dođe do značajnijih i efikasnijih rezultata. Ustaško vodstvo je bilo posebno zainteresirano da ih Vatikan prizna, kako bi se proširio krug država koje su potvrdile »suverenitet ustaške države«. NDH je naime, priznao manji broj zemalja, i to isključivo iz zaraćenog tabora na strani sila Osovine, pa se nastojalo probiti taj krug izvojevanjem priznanja i od poneke neutralne države. Računalo se da će ostvarivanjem te težnje doći do učvršćivanja međunarodne pozicije NDH, kao zaloga i jamstva njena opstanka. Zbog toga je ustašama Vatikan bio vrlo privlačan, a i računalo se gotovo sigurno da će biti brzo isposlovano priznanje Vatikana. Glavni argument za to bila je baš zdušna podrška koju su od samog početka vrhovi katoličke crkve dali ustaškom režimu. Ta je podrška odmah došla do izražaja i u konkretnoj preporuci Vatikanu da se prizna NDH. Stepinac je već krajem travnja 1941, upoznao Pavelića »da je poduzeo korake da dođe do prvog kontakta između Svete Stolice i Nezavisne Države Hrvatske«.[334] Pio XII je s pažnjom primio tu preporuku dajući do znanja da »inicijativa za uspostavu diplomatskih odnosa« treba doći od vlade NDH. U svibnju je uslijedilo Pavelićevo pismo papi u kojemu izražava svoju duboku vjernost Svetoj stolici, te moli pomoć, koja treba da se prvenstveno ogleda u priznanju NDH.[335]

Daljnji važniji korak u tom pogledu bila je Pavelićeva audijencija kod pape, prilikom njegova posjeta Rimu a povodom potpisivanja Rimskih ugovora. Karakterističan je komentar *Katoličkog lista* u povodu te audijencije, koju su u Vatikanu ocijenili kao »privatnu«: »Držimo, da se ne varamo, kad ovoj audijenciji pripisujemo veće značenje nego je samo čin vanjskog počitanja prema suverenu koji boravi u vatikanskom gradu. Na drugoj strani, topli primitak poglavnika i hrvatske državne delegacije kod Svetog Oca Pia XII pokazuje, koliko međunarodno značenje pridaje crkva predstavnicima naše narodne države, kad ih tako brzo i tako lijepo prima i dočekuje«.

Dolaskom papina legata opata Ramira Marconea u Zagreb, u kolovozu 1941, bila je uspostavljena prva neposredna veza između Vatikana i NDH. »Time je - kako bilježi Ste-

[332] *V. Novak,* n. dj., 548-552.

333 Prema iskazu fra Petra Glavaša, jednog od istaknutijih ustaša svećenika, »naredba Stepinca preko radija da se narod bori za Hrvatsku, bila je direktiva kleru u političkom pravcu«. (Dokumenti o protunarodnom radu, n. dj., 362).

[334] Tajni dokumenti, n. dj., 32.

335 U vezi s tim Pavelić piše papi: »a takovom pomoću smatram ponajprije to, da Tvoja Svetost vrhovnim Svojim Apostolskim ugledom prizna našu državu, zatim da se udostoji što prije mi poslati Svojega zamjenika, koji će mi pomagati Tvojim očinskim savjetima, te napokon i narodu mojem udijeli Apostolski blagaslov«. (*V. Novak,* n. dj., 575).

pinac u svom »Dnevniku« - Sveta Stolica 'de facto' priznala Nezavisnu Državu Hrvatsku, ali je 'de iure' još nije priznala«.[336] Postavljanjem, dakle, svog predstavnika u Zagrebu s naslovom »legata«, a ne kao »nuncija«, koji bi i formalno bio član diplomatskog kora, Vatikan je »ostao u nekoj vrsti formalne rezerve«.[337] Takav korak svakako nije u potpunosti ispunio Pavelićeva očekivanja, jer se on zasigurno nadao da će NDH biti odmah de iure priznata. Pavelićevo određeno iznenađenje zbog toga ubrzo je došlo do izražaja u specijalnoj misiji popa Kerubina Šegvića, koji je u rujnu 1941. boravio u Rimu, i tom ga je prilikom primio papa. Šegvić navodi kako je stekao dojam, »da bi Sv. Stolica odmah priznala i de iure Nezavisnu Državu Hrvatsku, čim bi to učinila koja neutralna, i to baš američka, latinska država«.[338] Uskoro zatim, i vlada NDH je imenovala svog predstavnika u Rimu, kao »izvanrednog opunomoćenika«, za Vatikan. Najprije je to bio Nikola Rušinović, a nakon njega, od listopada 1942, Erwin Lobkowicz.

Unatoč tome što je Vatikan priznao NDH samo de facto, odnosi i veze među njima pokazivali su da se radilo o stvarnom a ne formalnom priznanju. To se ogledalo u nizu različitih momenata i oblika suradnje. Riječi podrške NDH kao katoličkoj državi i izjave 0 izvanrednoj pažnji koja joj se poklanja u Vatikanu, i osobno od pape, davale su vidljiv pečat međusobnim odnosima, što se konstantno manifestiralo i u javnoj propagandi. Postavljanje Lobkowicza za »izvanrednog opunomoćenika«, izvršeno je s posebnim razlogom, jer je on kao raniji tajni papinski komornik mogao lakše i češće dolaziti u neposredni dodir s papom, čime se nesmetano mogao zaobilaziti diplomatski protokol. Vatikan se pokazao spremnim da imenuje biskupe na pojedina upražnjena mjesta u NDH, 1 to čak u sporazumu s ustaškom vladom; to je prema riječima N. Rušinovića protumačeno kao »korak naprijed u odnosima između nas i Sv. Stolice«.[339] Svi su ti momenti, a osobito ovaj posljednji, ukazivali da Vatikan izlazi iz svoga stava neutralnosti što je bilo vrlo simptomatično, budući daje Papinska država i dalje održavala odnose s jugoslavenskom vladom u emigraciji. Vatikan je, naime, na osnovu općepriznatih načela međunarodnog prava, i dalje de iure priznavao vladu Kraljevine Jugoslavije, kao što su to radile i druge neutralne države, ne priznavajući time promjene koje su nastale na teritoriju Jugoslavije.[340] Prema tome, Vatikan je u odnosu na NDH prekršio principe neutralnosti, a neodržavanje formalnih diplomatskih veza sa NDH nije mijenjalo suštinu stvari. Vatikan je naime, stvarno priznao NDH.[341]

Izrazi podrške Paveliću i NDH pravodobno su prispjeli i od drugih najviših predstavnika katoličke crkve. Izručujući Paveliću pozdrav »ispred cijele Nadbiskupije Vrhbosanske i crkvene pokrajine bosansko-hercegovačke«, sarajevski nadbiskup Ivan Šarić, naglašavao je da je s osnutkom NDH Pavelić »donio slobodu i nezavisnost« hrvatskom narodu Bosne i Hercegovine. Također je posebno podvlačio svoje veze s ustašama prije rata.[342] Slične izjave podrške i raspoloženja uputili su Paveliću i splitski biskup

[336] Tajni dokumenti, n. dj., 35-37.

[337] *M. Stanić,* Neprijateljska politika Vatikana prema Hrvatima, Zagreb 1948, 28.

[338] Tajni dokumenti, n. dj., 40.

[339] Isto, 82.

[340] Usp. o tome *D. Plenča,* Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962, 43-46.

[341] Prema ocjeni J. Stefanovića, to je značilo da papa »formalno nije priznao nestanak jugoslavenske države. S druge strane on nije formalno priznao ni stvaranje NDH. Ali, stvarno, on ju je ipak priznao. Tako je za sve vrijeme trajanja rata vodio dvostruku politiku (za svaki slučaj): jednu formalnu prema Jugoslaviji, a drugu stvarnu prema NDH«. (n. dj., 120).

[342] *V. Novak,* n. dj., 555 i d.

dr. Klement Bonefačić, hvarski biskup Miho Pušić, krčki biskup dr. Josip Srebrenić, senjski biskup Viktor Burić i đakovački biskup dr. Antun Akšamović.[343]

Biskupska konferencija u Zagrebu, lipnja 1941. predstavljala je završnicu tog deklarativnog izjašnjavanja visokog katoličkog klera za Pavelića i NDH. Na njoj su sudjelovali Stepinac, Šarić, Bonefačić, Pušić, Burić, Akšamović, zatim banjolučki biskup fra Jozo Garić, šibenski biskup dr Jeronim Mileta, te predstavnik križevačke biskupije i zastupnik mostarskog biskupa. Konferenciji je prisustvovao i beogradski nadbiskup dr Josip Ujčić. Sudionici konferencije na čelu sa Stepincem posjetili su Pavelića. U svojoj pozdravnoj riječi Stepinac je izjavio da ga biskupi posjećuju »kao legitimni predstavnici crkve božje u NDH« s ciljem da ga pozdrave »kao njezinog državnog Glavara s obećanjem (...) iskrene i lojalne suradnje za bolju budućnost naše domovine«.[344]

Takvo držanje visokog klera, koje je značilo otvorenu podršku ustaškom režimu, presudno je utjecalo na držanje katoličke crkve u NDH kao cjeline. Čitava crkvena organizacija počela se uključivati u tekuću ustašku politiku kao jedinstveni mehanizam. Ideje o NDH kao katoličkoj državi, u kojoj, prema Stepinčevim riječima, treba da »ljubav prema vjeri i prema narodu izviru iz Božjeg bića kao jedinstvenog izvora«, činile su suštinu ideološko-političke osnovice držanja katoličkog svećenstva. Na toj osnovici se tražilo opravdanje podrške ustaškom režimu ili mirenja s njegovom politikom. Gledajući u cjelini, širi redovi katoličkog svećenstva u NDH u početku su u većoj mjeri razvijali aktivnost u skladu sa službenom politikom; manje je bilo znakova pasivnosti ili pak prikrivenijeg odnosno otvorenijeg protivljenja postojećem stanju.

U okviru šire političke akcije katoličke crkve u NDH, osobitu su aktivnost ispoljile one vjerske organizacije, kojima su i prije 1941. rukovodili najizrazitiji klerikalni elementi. To su organizacije Križara (Veliko križarsko bratstvo i Veliko križarsko sestrinstvo) i Domagoja, koje su bile glavni stupovi pokreta Katoličke akcije, što se od sredine tridesetih godina razvila u zemljama Jugoslavije s katoličkim stanovništvom. One su postale glavni nosioci jačanja vjersko-političkog utjecaja katoličke crkve u državi, što se, dakako, odvijalo u sklopu cjelokupne politike Vatikana s tendencijom širenja vlastitih pozicija. Spomenute su organizacije okupljale katoličku omladinu, koja je trebalo da u NDH bude među glavnim udarnim snagama ustaštva. Članovi tih organizacija bili su i prvi utemeljitelji ustaških organizacija u NDH, tako da se u mnogočemu može govoriti o podudarnosti i jedinstvu političkih interesa jednih i drugih. Tako je predsjednik Velikog križarskog bratstva dr Feliks Niedzielsky postao zapovjednik Ustaške mladeži. Funkcioneri iz katoličkih organizacija većinom su preuzeli vodstva ženskih organizacija Ustaške mladeži.[345] Ove su organizacije razvile široku ustašku propagandu preko niza vlastitih listova. I pojedini katolički vjersko-odgojni zavodi i škole odigrali su određenu ulogu u političkom usmjeravanju te omladine u NDH.[346]

Pojedini funkcioneri katoličke crkve osobito su se angažirali na strani ustaškog režima, i bili glavni nosioci njegove politike. Uz već spomenute intelektualce svećenike kao propagatore ideologije ustaštva, pojedinci su postali i ustaški funkcioneri: Božidar Bralo, župnik u Sarajevu, postao je Pavelićev povjerenik za Bosnu; dr Petar Berković, župnik u Drnišu, imenovan je ustaškim povjerenikom za kotar Knin; don Ilija Tomas, župnik u Klepcima kod Čapljine, bio je ustaški povjerenik u tom dijelu Hercegovine;

343 više o tome: *V. Novak,* n. dj., 561 i d.; Dokumenti o protunarodnom radu, n. dj., 357 i d.; *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije n. dj., 359-360.

344 *V. Novak,* n. dj., 572; Dokumenti o protunarodnom radu, n. dj., 376.

346 IHRPH, ist. mat. Z. Blažekovića, prijepis.

346 *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj., 366-368; Dokumenti o protunarodnom radu, n. dj„ 304, 392 i d.; *V. Novak,* dj., 584-597.

dr Dragutim Kamber, župnik iz Doboja, postao je ustaški povjerenik za taj kotar; dr Radoslav Glavaš, franjevac iz samostana u Širokom Brijegu, postao je visoki funkcioner u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja; fra Dionizije Juričev je postao predstojnik Vjerskog odsjeka u Državnom ravnateljstvu za ponovu i osobni Pavelićev kapelan; Vilim Cecelja, župnik iz Zagreba i Stipe Vučetić, župnik iz Ledenice, imenovani su za zamjenike Stepinca kao apostolskog vojnog vikara oružanih snaga NDH. Osim njih, isticali su se: fra Didak Čorić u Jaski, Vilim Nikšić, župnik u Ogulinu, Dragutin Marjanović, kapelan u Slav. Brodu, župnik Martin Gecina u Rečici (kotar Karlovac), don Mate Moguš u Udbini, Antun Žurić, župnik u Dvoru na Uni, Josip Astaloš, župnik u Dalju, fra Ivan Hrstić u Sinju, fra Stanko Milanović u Imotskom, don Jure Vrdoljak u Čapljini, fra Srećko Perić u Livnu, fra Velimir Šimić, Karlo Grbavac i Mijo Čuić u kotaru Duvno, pop Ante Klarić u kotaru Bosanski Šamac, fra Emanuel Rajić u kotaru Gornji Vakuf, Ivan Miletić, župnik u Višegradu i dr.[347]

Vidljiva pasivnost prema krvavom ustaškom teroru posebno je karakterizirala držanje katoličke crkve u NDH. Propaganda kršćanskog milosrđa i protivljenja nasilju potpuno je zatajila, tako da crkva nije smatrala potrebnim da se javno deklarira protiv masovnih ustaških pokolja i drugih oblika terora. Naprotiv, javna podrška katoličkog klera ustaškom režimu i oglušivanje o njegovu krvavu političku praksu, mogli su samo utjecati na stvaranje povoljnije atmosfere u tom pogledu za ustaše. I pojedini svećenici aktivno su se uključili u sprovođenje ustaškog terora nad Srbima i Zidovima, a neki od njih, i izravno su sudjelovali u pokoljima, kao fratar Miroslav Filipović-Majstorović, jedan od zapovjednika logora u Jasenovcu, zatim Srećko Perić, Ivan Hrstić, Josip Matijević, Stanko Milanović, Josip Bekman, Petar Pavić, Zvonimir Brekalo, Cvitan Čulina, Josip Vukelić, Josip Bujanović (pop Jole).[348]

Katolička crkva imala je posebnog udjela kod prekrštavanja pravoslavnog stanovništva. Politika pokatoličavanja Srba ne samo da nije naišla na otpor crkve, nego je, dapače, bila u suglasju s gledištima vrhova klera, a što je evidentno iz već iznesenih Stepinčevih pogleda.[349] Tako je u samoj praksi došlo do otvorene suradnje ustaških i crkvenih vlasti. Ulogu organizatora prekrštavanja preuzeli su biskupi, pa se ustaška vlada izravno obraćala njima. Ministarstvo pravosuđa svojim aktom od 14. srpnja 1941, upućenom svim »biskupskim ordinarijatima« tražilo je da »u povjerljivoj formi« obavijeste sve svoje župske urede »u pogledu primanja pravoslavnih u katoličku Crkvu«. Okružnica je dalje sadržavala ove smjernice: »Pravoslavnima se ne će ni u kojem slučaju dopustiti prelaze u grčko-katoličku crkvu. Intencije su Hrvatske Vlade, da se u katoličku Crkvu ne primaju pravoslavni popovi, učitelji, zatim uopće inteligencija i napokon bogati sloj trgovaca, obrtnika i seljaka radi kasnijih eventualnih odredaba s obzirom na njih, da se ne bi izvrgavala neugodnostima vjera i ugled katolicizma«.[350] Iako su te smjernice odrešito izražavale tendenciju terora, ipak nisu naišle na otpor kod vodstva crkve. Obratno, u praksi je crkva sprovodila te tendencije pod parolom da će prijelazom u

[347] Dokumenti o protunarodnom radu, n. dj., 41 i d.; Suđenje Lisaku, Stepincu, Šalicu i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946,472; *V. Novak,* n. dj., 624 i d.

[348] Dokumenti o protunarodnom radu, n. dj., 124 i d.; Suđenje Lisaku, Stepincu, n. dj., 472; ***S. Balen,*** n. dj., 9o i d.; *B. Petranović,* Aktivnost rimokatoličkog klera, n. dj., 265-266.

[349] U vezi sa svojim prvim susretom s Pavelićem, u travnju 1941, Stepinac je u svom »Dnevniku« zapisao da mu je on izjavio »da ne će biti tolerantan prema srpsko-pravoslavnoj crkvi, jer to za njega nije crkva, nego politička organizacija«. Stepinac konstatira daje »dobio dojam, da je Poglavnik iskreni katolik i da će crkva imati slobodu u svom djelovanju, iako se (...) ne podaje iluziji da bi sve moglo ići bez poteškoća«. (Tajni dokumenti, n. dj., 31).

[360] Isto, 92.

rimokatoličku vjeru i dobivanjem »svjedodžbe čestitosti«, pravoslavni »moći ostati u svojim domovima« i »nesmetano unapređivati svoje gospodarstvo i odgajati svoju omladinu za Boga i državu Hrvatsku«.[351]

U svakom slučaju, Katolička crkva bila je zaokupljena pokatoličavanjem Srba, a za taj je postupak bio direktno zainteresiran i Vatikan. Tako je Sveta kongregacija za Istočnu crkvu, uputila sredinom srpnja 1941, svoju odredbu Stepincu kao predsjedniku Biskupskih konferencija, u kojoj se sugerira »da rimokatolički župnici u Hrvatskoj budu potaknuti od svojih preuzvišenih biskupa (nadpastira), da u slučaju prijelaza nesjedinjenih (otpadnika) ne spriječe njihovo prirodno vraćanje u istočni obred kad se radi 0 onima, koji su prije bili članovi Katoličke Crkve (zajednica) istočnog obreda, ali su pod prijetnjama i pritiskom pravoslavnih (ortodoksnih) odstupili od katoličke vjere. Ako Vaša Preuzvišenost predoči tu potrebu svojoj časnoj braći (biskupima) u Hrvatskoj, steći će ponovnu zaslugu tim svojim dragocjenim doprinosom za pravilan razvoj katolicizma, gdje postoje tolike nade za obraćenje nesjedinjenih«.[352] Jasno je da se Vatikan nije protivio politici prekrštavanja, samo je sugerirao »blaži oblik«, tj. prijelaz na grko-katolički obred. Budući da je grko-katolička crkva bila organizaciono u okviru katoličke, takav je razvoj akcije mogao, s obzirom na interese Vatikana, biti uspješniji u ostvarivanju »vjerske unije« kao glavnog cilja. Pri tome se svakako računalo i na postojeće objektivne okolnosti kao što je bio pojačani ustaški teror. S obzirom na praksu i proklamiranu koncepciju, ustaškim vrhovima nije mogla u potpunosti odgovarati direktiva Vatikana, ali to nije moglo dovesti do nekog znatnijeg međusobnog nesporazuma.[353] Sredinom listopada uslijedila je nova odredba Vatikana, koja je proširila pređašnje gledište. »Gdjegod već postoje organizirane grko-katoličke župe (župe grko-katoličkog obreda) - ističe se u toj odredbi -, neka se upute nesjedinjeni, koji se žele obratiti, na iste župe. Ipak u pretpostavci, ako isti odjeljeni nesjedinjeni ne će ili ne mogu održati svoj istočni obred, neka im se dade sloboda prihvatiti latinski obred«.[354]

Rezolucija što je donesena na biskupskoj konferenciji u Zagrebu, 17. studenog 1941, pokazuje kako je reagirao hrvatski episkopat na te direktive. Episkopat »u cijelosti usvaja« spomenute odredbe Vatikana i posebno naglašava da ih prihvaća, »to više, što se one u glavnim crtama podudaraju s odredbom okružnice vlade NDH« od 30. srpnja 1941.g. O gledanju episkopata na čitavu praksu pokatoličavanja, najrječitije govori ova formulacija u rezoluciji: »U katoličku crkvu mogu se primiti samo oni, koji bez svake sile potpuno slobodnom voljom prelaze iz unutarnjeg uvjerenja o istinitosti katoličke vjere 1 koji su u cijelosti udovoljili crkvenim propisima«.[355] Ta formulacija nesumnjivo pokazuje da su vrhovi klera u NDH na praksu masovnog prekrštavanja, koja je poprimila apsurdne oblike, gledali kao na regularan čin, a ne kao akt nasilja, kojem su se mnogi podređivali, spašavajući vlastitu egzistenciju.

Slučaj sa stvaranjem Hrvatske pravoslavne crkve pokazao je da je daljnja Pavelićeva »vjerska politika« prema Srbima nailazila na povoljan odjek u Vatikanu. Izvještavajući o reagiranju Vatikana, Rušinović je početkom svibnja 1942. pisao Lorkoviću: »Priznanje pravoslavne crkve (...) primljeno je jako dobro. U tome Sv. Stolica gleda put k vjerskoj uniji i nestanak šizme u Hrvatskoj. To bi za njih bio »najdragocjeniji dar« koji Hrvatska može pokloniti Sv. Stolici. Da bi se to pospješilo, mišljenja su, da bi bilo po-

351 Takve su se parole npr. isticale u letku što ga je u svibnju 1941. štampala biskupska tiskara u Đakovu, a koji je rasturan po Slavoniji. (Dokumenti o protunarodnom radu, n. dj., 55).

362 Tajni dokumenti, n. dj., 94.

353 *F. Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj., 352.

354 Tajni dokumenti, n. dj., 95.

355 V. *Novak,* n. dj., 629.

trebno osnivati grko-katoličke centre u krajevima gdje se nalaze pravoslavci i pustiti da na tome radi dr. Šimrak, za kojega tvrde ovdje, da je najbolji poznavaoc za vjerska pitanja na Balkanu.[356] Neki od katoličkih predstavnika u Hrvatskoj neradim okom gledaju prelaze na istočni katolički obred, ali Vatikan, a i Stepinac slažu se u tome, jer da je to najlakši put, a i najbrži ka Uniji, što će nedvojbeno biti i od političke vrijednosti za N. D. Hrvatsku«.[357]

Katolička crkva kao ustanova, neće ni s daljim razvojem događaja izvršiti bitnije promjene u svojoj politici. U propagandi glavnih ustaških ideologa, od kojih su mnogi nastupali iz redova crkve, i dalje je »ustaštvo i katolicizam« bilo jedna od bitnih parola. U tom pogledu politiku će visokog katoličkog klera sve više ispunjavati apeli na potrebu borbe protiv komunističke opasnosti. »Nezavisna Država Hrvatska - pisao je svećenik Ivo Guberina-je jedina država sa katoličkom većinom na Balkanu. Jedina vrata katolicizma na Balkanu. Ne samo to. Nezavisna Država Hrvatska je danas najjači bedem srednje Europe protiv boljševizma. (...) Hrvatski je katolicizam dužan za mnogo što da bude zahvalan Ustaškom pokretu. Tim više što se on svojim radom (Pokret, ne pojedinci!) ni svojim načelima nije nigde ogriešio o katolička načela. Njegov revolucionarni rad u najvećoj je harmoniji sa katoličkom moralkom«.[368]

Ipak, valja istaći da s razvojem događaja nastupaju vidljiviji znaci promjena u političkom raspoloženju širih redova katoličkog svećenstva, što se očitovalo prije svega u pasiviziranju znatnog broja pojedinaca. Tu pasivnost u prvom je redu obilježavala parola o nemiješanju u politiku, što se s jedne strane ogledalo u prešutnom protivljenju pojedinim postupcima ustaškog režima, poglavito teroru, a s druge strane u »neutralnosti« prema narodnooslobodilačkom pokretu. Sve je to stvaralo osjećaj neizvjesnosti u raspoloženju i ponašanju mnogobrojnih svećenika. Međutim, stanovit broj svećenika bio je i sam žrtva ustaškog terora, zbog osobne hrabrosti da ga osudi, dok je jedan dio svećenika našao svoju jasnu orijentaciju pristupanjem NOP-u.

[356] Dr. Janko Šimrak imenovanje 1942. za grko-katoličkog biskupa u Križevcima. O organizaciji crkve u NDH usp.: *K. Draganović - J. Buturac,* Poviest crkve u Hrvatskoj. Priegled od najstarijih vremena do danas, Zagreb 1944.

[357] Tajni dokumenti, n. dj., 118.

[358] *I. Guberina,* Ustaštvo i katolicizam, *Hrvatska smotra,* 7-10/ 1943.

Dio četvrti

POKUŠAJI PREVLADAVANJA KRIZE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I NJEN SLOM

USTAŠE KAO POLITIČKO-IDEOLOŠKI PROTIVNIK NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

Razvoj događaja ubrzo je pokazao da je narodnooslobodilački pokret, na čelu s Komunističkom partijom Jugoslavije, svojim programom borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje jugoslavenskih naroda i narodnosti, postao glavni politički i vojnički protivnik okupacionih sila i kvislinških režima, pa je razumljivo što su se nosioci ustaškog režima u NDH njime sve više preokupirali. Borba za nepovratno rušenje ustaškog poretka i NDH, koja je u programu NOP-a formulirana kao jedna od glavnih zadaća u borbi za nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda, a u cilju stvaranja nove Jugoslavije zajedno s ostalim narodima i narodnostima, kao federativne i ravnopravne zajednice, ubrzano se nametala ustaškom pokretu kao najopasniji protivnik. Ustaška politika sve je više usmjeravala svoju pozornost na KPJ i NOP, počevši od ideoloških tumačenja, što su davala glavni sadržaj ustaškoj propagandi, pa do konkretnih mjera u svakodnevnoj praksi.

Ustaštvo se, još od definiranja svojih prvih programatskih stavova, deklariralo kao najizravniji ideološki i politički protivnik komunističkog pokreta, s kojim se ono u pogledu svakog pitanja beskompromisno isključuje. U razdoblju do dolaska na vlast ustaše su djelatnost komunističkog pokreta u Hrvatskoj ocjenjivali kao infiltraciju »boljševičke opasnosti«, tvrdeći da taj pokret vode velikosrpski elementi. Osnovna tendencija takve propagande u postojećim sve složenijim političkim odnosima, bila je sasvim jasna. Trebalo je nastojati da se - u dopuštenim uvjetima - što izravnije sugerira program ustaškog pokreta kao je ispravan i moguć u borbi za rješavanje hrvatskog nacionalnog pitanja, a istodobno različitim inkriminacijama diskreditira stavove drugih političkih snaga. Najtežu su inkriminaciju ustaše podmetali komunističkom pokretu, težeći da ga okvalificiraju kao velikosrpski.[1] U širokoj propagandi koju su ustaše razvili po dolasku na vlast, takvoj se tezi davala posebna težina, kako bi se moglo, nasuprot njoj, ukazivati na značenje programa ustaškog pokreta u rješavanju hrvatskog pitanja. Propagandu protiv komunizma obilježavali su ovi bitni momenti: a) Naglašavalo se u prvom redu da su komunisti »neprijatelji hrvatskog naroda«, jer su »bili upravljani po velikosrpskoj Komunističkoj partiji Jugoslavije, a kasnije po njezinu ogranku, Centralnim komitetom Komunističke partije Hrvatske«. Uz to, posebno se isticalo da su u KPJ »prvu i posljednju riječ vodili velikosrpski komunisti«, b) Ustaškom vodstvu osobito je bilo stalo da se konstantno ističe kako »marksizam nije nikada bio zahvatio korijene« u hrvatskom narodu, s očiglednom tendencijom nametanja dojma kako je ustaštvo presudno utjecalo u ideološkom i političkom smislu, c) U propagandi izgradnje NDH kao »ustaške države«,

[1] Usp. *I. Jelić,* Komunistička partija Hrvatske 1937-1941, Zagreb 1972,74 i 360. Ovdje treba dodati da je Pavelićev pamflet »Strahote zabluda« u cijelosti bio motiviran ukazivanjem povijesnog značenja uloge fašizma u borbi protiv komunizma.

koja ima svoje mjesto u novom evropskom poretku, posebno se isticalo daje »prirodno i razumljivo da marksizmu nema mjesta u Novoj Hrvatskoj«, jerje ta »doktrina pogubna za zdravi i snažni narodni razvitak, te je u dijametralnoj suprotnosti s ustaškim načelima«.[2] d) Posebno se nastojalo dokazati kako se hrvatska radnička klasa ne nalazi ni pod kakvim utjecajem komunističkog pokreta, tj. da je ona »imuna« od komunizma i marksizma. Takva se teza prvenstveno razrađivala u sklopu već prikazane propagande 0 društvenoj homogenosti hrvatskog naroda, tj. da u njemu »ne postoje klase, ne postoje staleži, već postoji jedna organska cjelina hrvatskog naroda«.[3]

Međutim, od samog početka jasno se poka/alo daje stvarno stanje bilo sasvim drugačije. Ustaška propaganda protiv komunizma bivala je iz dana u dan sve više inicirana spoznavanjem konkretne opasnosti od komunističkog pokreta za ustaški poredak. Zbog toga je konkretnu akciju ustaškog režima protiv komunista od prvih dana obilježavala izrazita teroristička kampanja na području čitave NDH, iako je ona, dakako, u pojedinim područjima imala različit intenzitet.Taj intenzitet ovisio je o nizu okolnosti, koje ni najmanje nisu dovodile u pitanje osnovnu tendenciju ustaškog režima da se s komunistima na području NDH izvrši što brži, radikalniji i potpuniji obračun. Među tim okolnostima svakako je najvažnija bila ta što ustaše u pojedinim mjestima nisu odmah u početku, zbog pomanjkanja vlastitih kadrova, preuzimali potpuno u svoje ruke policijski aparat, dok s druge strane, nisu svugdje bili potpunije upoznati s evidencijom komunista, što ju je vodila bivša uprava. To je uvjetovalo daje nadzor novog režima bio manji nad kretanjem i vladanjem poznatih komunista u pojedinim područjima. Prema sjećanju Pavla Gregorića, koji je tada bio član CK KP Hrvatske i jedan od organizatora ustanka, važna je bila činjenica što je vlada NDH »na dosta mjesta (...) ostavila sve stare činovnike, ukoliko su bili Hrvati (...)«. Ustaše su na pojedinim odgovornijim mjestima ostavljali pristaše HSS-a, među kojima su bili i mnogi bivši kotarski predstojnici. »Među njima - navodi Gregorić - bilo je i naprednih ljudi, a našao se i po koji antifašist. To je s jedne strane vrlo dobro došlo našim komitetima i ostalim članovima Partije, ali je to često bio 1 razlog propasti znatnog broja naših članova, jer su precijenili te »blage odnose« prema njima«.[4] Sve su to međutim bili osamljeni i kratkotrajni slučajevi, koji nisu mogli omesti težnje ustaškog režima da se organizira što brža i efikasnija akcija za uništenje komunista i mnogobrojnih antifašista. Odmah po dolasku na vlast, ustaše su izvršili mnogobrojna hapšenja i zatvaranja komunista i antifašista. U pojedinim mjestima i područjima to je osjetno pogodilo partijsku organizaciju, utječući da se znatno teže aktivira u pripremama za oružani ustanak što ih je sprovodila KPJ. Treba dodati i daje stanovit broj komunista stradao prilikom sprovođenja terora nad Srbima.

Prema raspoloživim podacima, broj uhapšenih i ubijenih komunista u toku travnja, svibnja i prve polovice lipnja 1941, iznosio je na području NDH nekoliko stotina.[5] U Zagrebu je još Banska vlast Banovine Hrvatske provela veliku akciju hapšenja komunista 30/31. ožujka, kada je bilo uhapšeno više od 50 članova KP. Takav postupak Banske vlasti bio je na neki način izuzetan u danima što su prethodili slomu Kraljevine Jugoslavije. Unatoč brojnim intervencijama za oslobođenje komunista iz koncentracionog logora u Lepoglavi, Banska vlast se nije u postojećoj situaciji nimalo pokolebala i nije htjela ras-

[2] *Novi list,* 18. VI i 9. VII 1941.

[3] *Hrvatski narod,* 8. IX 1941.

[4] Kao primjere Gregorić navodi slučaj komunista u Sisku, Pakracu i Garešnici. (*P. Gregorić,* Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, n. dj. 37-38). U vezi sa Siskom usp. i sjećanje M. Cvetkovića, *Vjesnik,* 21. VI 1971. Slična situacija bila je i u Banjoj Luci. (*D. Lukač,* Banja Luka u prvim danima okupacije, Prilozi, Sarajevo 1965, br. 1, 242).

[5] Usp. *P. Morača,* Jugoslavija 1941, Beograd 1971, 95-96.

formirati tu ustanovu. Tako se dogodilo da su svi internirani komunisti, među kojima je bilo i nekoliko članova rukovodstva KP Hrvatske te niz poznatih intelektualaca, bili prepušteni izravno ustašama nakon 10. travnja.[6] Već i zbog toga u Zagrebu nisu odmah učestala veća hapšenja komunista, ali je na to utjecala i činjenica da je zagrebačka partijska organizacija posvetila osobitu brigu većoj konspiraciji i skrivanju svojih članova. Ipak je idućih dana u Zagrebu uhapšen stanovit broj komunista, a najveća je grupa bila zatvorena sredinom svibnja. Nekoliko dana kasnije, svi dotad uhapšeni zagrebački komunisti, kao i neke druge grupe, zatočeni su u novoosnovanom logoru Kerestincu, u blizini Zagreba. Prema službenim podacima, u Kerestincu se prvih dana srpnja nalazilo 111 komunista.[7] Istodobno su komunisti bili hapšeni na području Varaždina, Križevaca, zatim u nizu mjesta u Slavoniji (Osijek, SI. Požega, Grubišno polje, Bjelovar, Nova Gradiška). U tim područjima i mjestima uhapšeno je i ubijeno preko 200 članova KPH. U okviru masovnih pokolja srpskog stanovništva, komunisti su najviše stradali u kotaru Slunju, gdje je ubijeno 18 članova i kandidata KP. Stanovit broj komunista srpske nacionalnosti stradao je i u pokoljima srpskog stanovništva na području Banije, Korduna i Like.[8] Na području Bosne i Hercegovine, prvim je hapšenjima najosjetnije bila pogođena partijska organizacija u Travniku, gdje je uhapšeno 7 komunista.[9]

Može se reći da su hapšenja komunista u razdoblju do 22. lipnja 1941, tj. do dana napada Trećeg Reicha na Sovjetski Savez, na neki način bila prva etapa u protukomunističkoj akciji ustaškog režima. U toj je etapi, koja je pokazivala neka svoja posebna obilježja, bila u izvjesnom smislu vidljiva razlika u postupku prema komunistima Hrvatima i Muslimanima od onih srpske nacionalnosti. Bilo je slučajeva da su komunisti hrvatske i muslimanske nacionalnosti ponegdje uvjetno puštani iz zatvora, dok su komunisti Srbi i Židovi gotovo redovito zatvarani u koncentracione logore u sklopu terora koji se provodio nad srpskim i židovskim stanovništvom. Dakako, ta pojava nije značila neko pravilo, nego se uglavnom svodila na pojedine primjere, a češći su bili slučajevi hapšenja i zatvaranja komunista u pojedinim mjestima i područjima bez obzira na nacionalnu pripadnost. Slučajeve posebnog tretmana komunista Hrvata i Muslimana treba prvenstveno objašnjavati pokušajima ustaških, uglavnom lokalnih, organa, da se zastrašivanjem i vrbovanjem privuku pojedinci na svoju stranu. Takav postupak je više dolazio do izražaja prema pojedincima koji nisu bili članovi KP, ali su bili poznati bilo po svom antifašističkom raspoloženju, bilo kao lijevo orijentirani pristaše HSS-a. Suvremenici upozoravaju i na mišljenja da do većih hapšenja u toj etapi, od onih koja su se sprovodila, nije došlo i zbog uzimanja u obzir njemačko-sovjetskog pakta o nenapadanju, o čemu je i NDH na neki način trebalo da vodi računa.[10]

[6] Usp. *I. Jelić,* Komunistička partija Hrvatske 1937-1941, n. dj., 337-338, 483.

[7] Više o tome usp. Z. *Komarica,* Grobovi bez sjena (Bijeg iz Kerestinca), Zagreb 1962 i *I. Šibi,* Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve, n. dj. U spominjanom spisu: Razmatranja o drugoj godišnjici NDH, navodi se podatak da su popis zagrebačkih komunista ustaše napravilli »po doušnicima ili po pamćenju studenata frankovaca Zagrebačkog sveučilišta ili je baziran na prijavama pojedinih ličnih osveta«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 522).

[8] *P. Morača,* Jugoslavija 1941, n. dj., 96 i *Đ. Stanisavljević,* Ustanak u Hrvatskoj (1941-1942), rukopis doktorske disertacije, pohranjen u Univerzitetskoj biblioteci u Beogradu.

[9] Usp. *Z. Komarica,* n. dj., 14 i d.; S. *Pređa,* Ustaška nadzorna služba u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. i početkom 1942, zbornik: 1941. u istoriji naroda BiH, n. dj., 488.

[10] Usp. *Đ. Stanisavljević,* Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942 godine, *Istorija XX veka, TV* Beograd 1962, 16-17. U vezi s tim *P. Gregorić,* Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, n. dj., 37, navodi: »Blaži« odnos prema komunistima i uopće antifašistima bio je tamo gdje ustaše nisu imale nikakvih svojih pristaša, a to je bilo u početku okupacije u dobrom dijelu Hrvatske. Svakako daje na ovakav stav »prema komunistima« kod upravnih vlasti djelovao i Pakt o nenapadanju između Trećeg Reicha i Sovjetskog Saveza koji je bio sklopljen još 23. VIII 1939. godine«.

Napad Nijemaca na Sovjetski Savez označavao je vidljiv međaš u dotadašnjoj akciji ustaškog režima protiv komunista. Pavelić je, u povodu obavijesti o početku rata sa Sovjetskim Savezom, »izrazio najživlju želju za potpun uspjeh njemačkog oružja i njemačkog saveznika u borbi protiv zajedničkog neprijatelja«, te odluku da će NDH »u smislu Trojnog pakta i u duhu prijateljstva i odanosti prema Reichu i silama Osovine najspremnije udovoljiti svojim dužnostima, koje za nju proističu iz ovog događaja«.[11] Ustaše su nastojali da propagandistički iskoriste taj trenutak kako bi ukazali na značenje pristupa NDH Trojnom paktu, do kojega je došlo samo nekoliko dana ranije. Pavelić je taj pristup ocijenio kao čin kojim NDH »formalno ulazi u novi svjetski poredak« i zahvaljivao se na »velikom povjerenju«, koje su mu ukazale sile Osovine.[12]

Nastupila je bjesomučna ustaška propaganda i kampanja protiv Sovjetskog Saveza. Pavelić je u svom specijalnom »pozivu hrvatskom narodu«, 2. srpnja 1941, prvenstveno želio da optuži Sovjetski Savez kao najvećeg neprijatelja hrvatskog naroda. »Poznato je, da su moskovski boljševici bili uvijek neprijatelji hrvatskoga naroda, da su uvijek podupirali beogradske veliko srpske vlastodršce, te na umu imali hrvatski narod pod svoju vlast dobiti, seljaku zemlje oduzeti, a hrvatske kulturne i duševne tekovine uništiti i razoriti«. Zbog toga, prema Paveliću, »hrvatski narod ne može ostati mirnim.promatračem u ovom velikom i sudbonosnom času, već sav gori od želje da sudjeluje u toj borbi za uništenje najvećeg neprijatelja čovječanstva i hrvatstva, tim više, što su moskovski samodržci dan u oči našega oslobođenja bili sklopili savez sa beogradskim vlastodržcima e bi time u zadnjem času spriječili naše narodno oslobođenje i spasili tamnicu hrvatskoga naroda - bivšu Jugoslaviju«. Te Pavelićeve riječi bile su tumačenje njegove naredbe »da se stvore dobrovoljne vojne jedinice, koje će se rame uz rame sa slavnom njemačkom vojskom boriti proti zajedničkom neprijatelju«.[13] Odmah je uslijedila širom NDH ustaška kampanja za vrbovanje dobrovoljaca u rat na istočnom bojištu.

Ustaško je vodstvo također nastojalo da dade posebno značenje pristupa NDH »sporazumu protiv Komunističke internacionale«, do čega je došlo 25. studenog 1941. u Berlinu, kada su mu pristupile i satelitske vlade Bugarske, Danske, Finske, Nacionalne Kine, Rumunjske i Slovačke.[14]

Akcija hapšenja komunista, koja se u povodu napada na Sovjetski Savez, organizirano provodila u znatno širim razmjerima, obuhvaćajući sva područja NDH, označavala je novi veliki udar ustaškog režima protiv komunističkog pokreta. Dok su hapšenja komunista u pojedinim gradovima i mjestima sjeverne Hrvatske imala slabije rezultate (Zagreb, Sisak, Varaždin, Bjelovar, SI. Brod i dr.), izuzev u nekima (Osijek i Karlovac), jer su partijske organizacije spremnije dočekale novu situaciju, dotle su u nekim drugim područjima ta hapšenja šire pogodila partijski kadar. To se odnosi na pojedina mjesta u Bosni, osobito na Tuzlu, Banja Luku, Jajce, Livno, Mrkonjić-Grad, Bihać, Bijeljina, Doboj, Maglaj. Komunisti Srbi su u znatnijem broju stradali i u masovnom teroru nad srpskim stanovništvom koji u ovom razdoblju poprima šire razmjere.[15]

[11] *Hrvatski narod,* 23. VI 1941.

[12] *Hrvatski narod,* 17. VI 1941. NDH je 15. VI 1941. u Veneciji pristupila trojnom paktu, koji je sklopljen u Berlinu između Italije, Japana i Njemačke, a s daljnjim razvojem događaja, pristupile mu i satelitske vlade nekih drugih zemalja (Bugarska, Mađarska, Rumunjska, Slovačka, Mandžukuo i Nacionalna Kina). (Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 89-94). U povodu tog pristupa NDH, Ciano je u svom dnevniku zapisao da je »politička vrijednost ovog događaja jednaka nuli«. (G. Ciano, Dnevnik, n. dj., 254).

[13] *Ustaša,* 3. VII 1941.

[14] Međunarodni ugovori 1941, n. dj., 409 i d. Pakt protiv Kominterne najprije je sklopljen 1936. između Trećeg Reicha i Japana, a iduće godine mu je pristupila Italija. God. 1939. pristupili su mu još Mandžukuo, Mađarska i Španjolska. (Isto, 414-417).

[15] *P. Morača,* Jugoslavija 1941, n. dj., 157; Z. *Antonie,* Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941., Beograd 1973, 105-108.

Kampanja protiv komunista dobiva tako od trenutka napada na Sovjetski Savez prvenstveno mjesto u ustaškoj propagandi. Težište je bilo postavljeno na pozivanje u bespoštednu borbu s komunistima u NDH, te je 22. lipanj označen kao »čas konačnog obračuna«. Pavelić je pri tome nastojao posebno naglasiti kako su Hrvati »osobito dužni« da povedu borbu »proti boljševizma i crvenih: borbu u pozadini, borbu kod kuće«. Prema njegovim riječima, »talasi komunizma« ne mogu više dolaziti izvana, »jer ih priječi granica na Savi i Drini«, ali je »toga mnogo ostalo kod kuće, što treba snažno i energično odstraniti«. Pavelić ističe da u posljednje vrijeme djelatnost komunista u NDH sve više jača »i to ne samo najednom mjestu, nego mal ne općenito«. »Treba stati na kraj - apelira on - svima poznatim komunističkim agitatorima među radništvom, u školama, među privrednom omladinom, među inteligencijom.(...) Želimo da se energično i dosljedno prema njima nastupi svuda i svagdje, a ne samo možda ovdje ili ondje. Šta vrijedi raspustiti i onemogućiti jednu komunističku organizaciju, a druge tri ostaviti«.[16]

Konkretne mjere ustaških organa protiv »komunističkih izgreda«, o kojima se - s ciljem zastrašivanja stanovništva - gotovo svakodnevno obavještavalo napisima u ustaškoj štampi, javnim plakatima i drugim sredstvima informiranja, ubrzo su poprimile najdrastičnije razmjere. No, te su mjere bile ujedno i dokaz sve većeg stupnja otpora, pošto su se ubrzano povećavale i pojačavale.[17] Tako su, osim hapšenja i ubijanja komunista i mnogobrojnih antifašista - čemu su u brojnim zatvorima prethodile najteže fizičke represalije ustaške policije - odmah uslijedile i masovne odmazde, u kojima su stradali mnogi građani. Takve mjere posebno su došle do izražaja u Zagrebu, koji je preko noći postao grad strave. Kao odmazdu za ubojstvo ustaškog agenta Lj. Tiljka (tu je akciju izvršila grupa zagrebačkih komunista), ustaše su 9. srpnja strijeljali 10 komunista, među kojima se nalazilo nekoliko poznatih intelektualaca (Božidar Adžija, Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Ivo Kuhn, Zvonimir Rihtman). Prema proglasu što ga je izdalo Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH u obliku plakata, njih je pokretni prijeki sud osudio na smrt »kao uglavljene duhovne začetnike« ubojstva spomenutog agenta. Taj je ustaški pokolj izazvao vrlo težak dojam u javnosti.[18] U povodu značajne akcije zagrebačkih skojevaca 4. kolovoza, kada je bombama napadnuta straža Ustaške sveučilišne vojnice kod Botaničkog vrta, pokretni prijeki sud je osudio na smrt strijeljanjem 102 osobe. Slične odmazde nastavljene su u Zagrebu i dalje.[19]

Zagreb nije bio izuzetak. Teške odmazde ustaše su provodili i u drugim mjestima. U Sarajevu je početkom kolovoza, zbog napada ilegalne grupe komunista na domobransku stražu u Ilijašu i jednu ustašku patrolu, strijeljano 30 talaca. U povodu diverzije u ložionici u Sarajevu, u isto vrijeme, strijeljano je 20 osoba. U oglasu, izdanom u povodu ovih strijeljanja, poziva se stanovništvo župe Vrhbosna da prijavi sve one osobe, »koje su se bavile ili koje se bave ovakovim ili sličnim saboterskim i terorističkim podhvatima, jer da će u buduće svako mjesto kolektivno odgovarati za slične događaje (...)«.[20] U Ba-

[16] *Novi list,* 1. VII 1941.

[17] U Zagrebu je 24. lipnja uhapšena prva grupa mladih komunista i skojevaca, koji su raspačavali letak CK KPH u povodu napada na Sovjetski Savez. Trojica su osuđena na smrt strijeljanjem a jedan na 20 godina tamnice. Ustaše su plakatima objavili njihovu osudu, što je bio prvi slučaj te vrste. *(N. Lengel-Krizman,* Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945, CSP, 2-3/1971, 61). *Hrvatski narod,* 7. VII 1941, objavio je na istaknutom mjestu vijest o izvršenoj smrtnoj kazni nad omladincem Ivanom Bučicom, koji je u Dubrovniku na Stradunu, 24. VI uzviknuo »Živjela Sovjetska Rusija«. Prema *D. Gizdiću,* Dalmacija 1941, n. dj., 192, njegovo pravo prezime je Bučić.

[18] Zbornik dokumenata NOR-a, V/l, 265; Z *Komarica,* n. dj., 60 i d.; /. *Sibl,* n. dj., 109-110.

[19] Zbornik dokumenata NOR-a, V/l, 310; *I. Sibl,* n. dj., 108 i d.

[20] *Sarajevski novi list,* 2. i 3. VIII 1941.

njoj Luci je, zbog ubojstva jednog ustaše, pokretni prijeki sud osudio na smrt 6 osoba iz sela Kuljana. Zbog ubojstva dvojice oružnika u selu Svilošu kraj Iloka, osuđene su na smrt strijeljanjem 43 osobe.[21]

Kako se vidi, mjere odmazde radi ugušivanja i sprečavanja »komunističkih izgreda« pretvorile su se u pravi sistem. Međutim, njihovo konstantno sprovođenje, s ciljem što većeg zastrašivanja stanovništva, pokazalo je posve suprotan efekat.

Već sredinom srpnja ustaše priznaju da, usprkos svim poduzetim mjerama, svakodnevno jača djelatnost komunista u NDH. Konstatira se da se najjače akcije komunista osjećaju u Zagrebu i njegovoj okolici. Tako se u izvještaju Zapovjedništva kopnene vojske o situaciji u razdoblju od 10. do 20. srpnja navodi daje izvršeno nekoliko većih diverzija, te da su komunisti pojačali svoj propagandni rad raspačavanjem letaka. Ustaše poduzimaju hitne protumjere. Tako su, na zahtjev župana Lj. Kvaternika, u Bihaću formirana posebna odjeljenja za akcije protiv izbjeglog srpskog stanovništva u Plješivici. U Gospiću su ustaše zajedno s Talijanima poduzeli mjere osiguranja novostvorenog koncentracionog logora. Domobrani su vodili akcije oko Gacka i Avtovca »pošto se prilike u tom kraju nisu potpuno umirile«.[22] U akciji protiv srpskog stanovništva u Lici i Bos. Krajini sudjelovale su znatnije vojne snage.[23] Ustaški organi su se tih dana osobito uzbudili zbog akcije komunista da pokušaju spasiti svoje zatočene drugove u Kerestin cu. Ta značajna akcija, nije postigla željeni uspjeh, zbog nedovoljnih priprema a nakon poduzetog proboja 87 zatvorenika u noći 13/14. srpnja iz Kerestinca, ustašama je ipak uspjelo da ih opkole tokom nekoliko idućih dana. U tom sukobu stanovit broj komunista je poginuo, neki su uhvaćeni i odmah ubijani, dok su neki privremeno bili zatvoreni i ubrzo zatim strijeljani. Samo nekoliko ih se spasilo. Među stradalim komunistima nalazilo se mnogo partijskih i sindikalnih rukovodilaca, poznatih intelektualaca, a među njima je bio i književnik August Cesarec.[24]

Svakako je »Obavijest broj 1«, koju je 6. kolovoza 1941. izdao »Poglavnikov ured«, a sutradan je objavio *Hrvatski narod,* u mnogočem važan pokazatelj kako su ustaše shvaćali i ocjenjivali novonastalu situaciju. U obavijesti se donose podaci o pojedinim akcijama komunista i pobunama stanovništva. Uz ukazivanje na akciju komunista u Kerestincu i na neke akcije u Zagrebu, konstatira se daje na području Bos. Krajine, Korduna i Like u razdoblju između 14-20. srpnja zapaženo »izvjesno gibanje sumnjivih osoba po šumama«. Sve te akcije kvalificiraju se kao »komunističko-četnički izgredi«, kojima su nosioci četnici i komunisti. Posebno se, međutim, ukazuje na ulogu komunista koji raspačavaju letke »komunističkoga sadržaja, pozivajući pučanstvo na ustanak i na borbu protiv silama osovine (...)«. Glavni cilj te obavijesti bio je da se navedene akcije javno okvalificiraju kao beznačajne, među ostalim i zbog efikasne intervencije oružanih snaga NDH, te da se upozori stanovništvo da ne »nasjeda neprijateljskoj propagandi«.[25]

Daljnji je razvoj, međutim, ubrzo pokazao da je sve širi oružani otpor ustaškom režimu, bez obzira na njegove oblike i intenzitet u pojedinim područjima, postao osnovna preokupacija ustaških vrhova. Nije zadaća ovog rada da daje prikaz razvoja narodnooslobodilačke borbe i revolucije na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koje je

[21] *Hrvatska Krajina,* 3. VIII 1941; *Hrvatski branik,* 2. VIII 1941.

[22] To se odnosi na lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini, koji je angažirao znatne vojne snage NDH. Poslije 22. lipnja ustanak je, osim nevesinjskog i gatačkog, zahvatio i pogranična sela bilećkog kotara. U sukobu s ustanicima poginuo je Mijo Babić, poznatiji pod imenom Giovanni, jedan od najbližih Pavelićevih suradnika u emigraciji. Usp. *N. Bajić,* KPJ u Hercegovini u ustanku 1941, n. dj., 213 i d.

[23] Zbornik dokumenata NOR-a, V/l, 263-278.

[24] Opširnije o tome usp. Z. *Komarica,* n. dj., i *I. Sibl,* n. dj., 305 i d.

[25] Zbornik dokumenata NOR-a, V/l, 324-326.

ulazilo u okvir NDH, nego da prvenstveno pokuša ukazati na karakteristične momente, bitne za razumijevanje ustaške politike. S jedne strane to su ocjene stvarnog političkog stanja kako su ih dale te ustanove i organi NDH te okupacionih sila, a s druge, radi se 0 ideološko-političkim gledištima ustaškog vodstva prema narodnooslobodilačkom pokretu. Uočavanje tih dviju komponenata omogućuje da se spoznaje i sve presudniji utjecaj NOP-a na konstelaciju društveno-političkih snaga na tlu NDH.

Upravni organi i vojne ustanove ukazuju u svojim analizama i izvještajima več od jeseni 1941. na dva momenta u razvoju političke situacije: konstantno širenje i jačanje ustanka, te nemoć vlasti NDH da efikasnije utječe na događaje. Bitna spoznaja, koja je ubrzo rezultirala iz takvog razvoja, bilo je sve otvorenije priznavanje da u hrvatskom narodu raste duboko nezadovoljstvo i zazor prema ustaškom režimu.

Iz vojničkih i političkih izvještaja pojedinih ustanova NDH s terena, jasno se vidi da su krajem kolovoza 1941. partizanske snage u svojim rukama držale, gotovo čitavu južnu 1 istočnu Liku, velik dio kotara Gračaca i Korenice, te znatan dio jugozapadne Bosne - kotare Grahovo, Glamoč (osim grada), Jajce (osim grada), čitav Ključ s gradom, Drvar, Bos. Petrovac (osim grada koji je bio opkoljen).[26] Izvještava se, zatim, da su ustaničke akcije zahvatile znatno područje Banije i Korduna.[27] Ministarstvo domobranstva istodobno konstatira da »dosadašnje akcije protiv pobunjenika u raznim predjelima naše države nisu dale uviek željene uspjehe, već naprotiv izazvale u više slučajeva ozbiljne gubitke koji nisu uviek bili opravdani«. U svojim smjernicama za borbu protiv ustanika, koje je uputila komandama domobranstva na svim područjima NDH, ministarstvo naređuje da treba poduzeti sistematsko, istodobno i po odsjecima postupno napredovanje u jednom smjeru, slično valjku, glavnim cestama i važnijim pomoćnim komunikacijama. Treba poduzimati koncentrično napredovanje, u vidu lovačke hajke prema jednoj točki iz svih smjerova s ciljem opkoljavanja i uništenja ustanika. S uhvaćenim ustanicima i stanovništvom treba postupati po uputama koje su u više proglasa bile saopćene stanovništvu i u tom pogledu ne prezati od nikakvih represalija.[28]

Proglasi, što su ih upućivali najodgovorniji politički i vojni funkcioneri NDH, sadržavali su pozive stanovništvu pojedinih područja da se vraća kućama i predaje oružje, te obećanja da će dobiti zaštitu odgovarajućih organa NDH. Tako je, radi ugušivanja ustanka u istočnoj Hercegovini, domobranski general Laxa, koji je dobio izvanredna ovlaštenja, uputio proglas ustanicima, nastojeći da ih privoli na povratak kućama i predaju oružja. U kolovozu je Artuković, kao ministar unutrašnjih poslova, uputio slične pozive stanovništvu Korduna, te kotara Bos. Petrovac, Ključ, Grahovo i Drvar. U pozivu Zapovjedništva Vrbaskog divizijskog područja, 20. kolovoza 1941. prijeti se »četničko-komunističkim pobunjenicima Oštrelja, Drvara i okolice« da se »neće imati obzira prema nikome«, ako se ne predaju i ne polože oružje, te da svatko »koji se zatim zatekne u pobunjeničkom području bit će streljan«. U rujnu su slični pozivi upućeni stanovništvu čitave Bosne, posebno za svaku župu.[29] Istodobno su bila izdavana posebna naređenja za izvršavanje daljnjih odmazdi kao odgovor na akcije ustanika. Zapovjedništvo Domobranstva izdalo je u kolovozu naređenje da se popale i sravne sa zemljom sva ona naselja blizu kojih se počini bilo kakva diverzija. Posebno se ističe da će svi muškarci iz spo-

[26] Isto, 283,313-315, 349; *R. Bašić,* Ustanak i borba na Kozari 1941-1942, Beograd 1957, 32-33.

[27] *Hrvatski narod,* 23. VIII 1941. i *Hrvatske novine,* 30. VIII 1941.

[28] Muzej narodne revolucije Sarajevo, Fond ust.-dom., 24. VIII 1941, neregistrirano.

[29] *N. Bajić,* KPJ u Hercegovini u ustanku 1941, n. dj., 226-227; IHRPH, Fond NDH 1941, proglas od 13. VIII1941, neregistrirano; IHRPH, Zbirka letaka i proglasa NDH; Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Nep. dok. 194!, inv. br. 9923, sign, 31; Arhiv Bos. Krajine, VZSL 1941-3022.

menutih naselja biti uhapšeni i da će im biti suđeno pred prijekim sudom.[30] Među mjerama što su dalje bile poduzimane »za smirivanje situacije u narodu«, bilo je i formiranje posebnih povjerenstava »za ispitivanje i uzpostavljanje javnog mira i poredka«, u pojedinim velikim županiama. Posebna su ovlaštenja dobila ona povjerenstva, koja su u listopadu 1941. upućena u najjača ustanička područja, gdje su u stvari nastupala kao pokretni prijeki sudovi.[31]

Spomenuti proglasi i druge mjere imali su međutim, slab odjek. Pozivi stanovništvu da se vraća kući izazvali su ponegdje stanovitu kolebljivost, utječući da se pojedinci i grupe odazovu. Ubrzo se međutim, pokazalo da od obećane zaštite nema ništa, tako da su mnogi, koji su se odazvali, baš tada stradali od ustaškog terora.[32]

Uvjerljiv dokaz o potpunoj neefikasnosti poduzetih mjera za »smirivanje« političke situacije, bilo je donošenje dviju Pavelićevih odredaba, kojima se davao karakter zakonskih odluka. Početkom listopada 1941, Pavelić je potpisao posebnu odredbu o'»postupku kod komunističkih napadaja kad se počinitelj ne pronađe«. Odredba je propisivala sankcije po kojima se - ako prilikom »komunističkog napadaja na život ili imovinu pogine jedna ili više osoba, a za deset dana od počinjenog čina ne pronađe se počinitelj« - određuje da se za svakog poginulog strijelja 10 osoba »iz reda redarstveno ustanovljenih prvaka komunista«.[33] Potkraj studenog 1941. uslijedila je i Pavelićeva odredba o »upućivanju nepoćudnih i pogibeljnjih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore«. Svi organi vlasti bili su dužni prijaviti UNS-u sve osobe koje su smatrali »nepoćudnim«, što se prvenstveno vezalo za sve one, koji su na bilo koji način smatrani pristašama NOP-a. Ovo upućivanje u koncentracione logore bilo je potpuno izvan nadležnosti bilo kakvih sudova. UNS je jedini bio ovlašten da upućuje u logore i imao je isključivo pravo da takve logore osniva na teritoriju NDH.[34]

U daljnjim izvještajima vojnih i političkih organa i ustanova s terena, konstatira se sve teže stanje ustaškog režima, »ugroženog sa sviju strana«. Svi oni - vojni komandanti, ustaški funkcioneri, predstavnici upravne vlasti - neprestano traže pomoć i sve otvorenije priznaju da su nemoćni u borbi protiv NOP-a.

Kotarska oblast u Gračacu izvještava sredinom studenog 1941. Ministarstvo unutrašnjih poslova, »da su prilike, koje u ovom kotaru vladaju, svakim danom nesnosnije, vlast sve više gubi na svom ugledu, jer nema načina a još manje sredstava da taj ugled uzdrži ili sačuva«. U izvještaju župe Vinodol i Podgorje u Senju, koja je obuhvaćala primorski dio NDH, konstatira se u prvoj polovici prosinca 1941. pojačano djelovanje komunista u kotarima Novi, Crikvenica, Kraljevica i Pag, te se ističe da se uglavnom radi o Hrvatima.[35]

[30] IHRPH, Fond NDH, kut. 5, proglas od 20. VIII 1941.

[31] IHRPH, Fond NDH, kut. 1. Karakterističan je izvještaj povjerenstva za tri župe sjeverozapadne Bosne, sa sjedištem u Banjoj Luci, 20. XI 1941, u kojemu se navodi »daje velika većina pobunjenika odbjegla u šumu zato, da spasi goli život pred klanjem i zvjerstvima pojedinih neodgovornih elemenata«. Posebno pada u oči ovaj zaključak u izvještaju: »Sve se može učiniti, samo to sve treba da imade jednu formu baziranu na zakonskim odredbama i propisima, a pored toga treba uvijek imati na umu i konačne rezultate ovakovog rada«. (VII, Fond NDH, kut. 142, br. reg. 46/4).

[32] Karakterističan je npr. slučaj domobranskog potpukovnika Neubergera, koji je u Bos. Novom i Bos. Krupi obećao pustiti taoce »ako okolica bude mirna«. Međutim, u Bos. Krupi su »ustaške vlasti ove taoce poklale i potpukovnik Neuberger vidio je njihove leševe sutradan ujutro u rijeci Uni«. (IHRPH, Fond NDH", kut. 1, iz izvještaja Glavnog stožera domobranstva 6. VIII 1941).

[33] *Narodne novine,* 2. X 1941. Kasnije je posebnom dopunom spomenuti rok od deset dana skraćen na tri dana. (*Narodne novine,* 9. iV 1943).

[34] *Narodne novine,* 26. XI 1941.

[35] IHRPH, MF 1, sn 262, izvještaj od 14. XI 1941. i sn. 283, izvještaj od 11. XII 1941.

O stanju u zapadnim područjima Bosne neprestano se ukazuje na sve kritičniju situaciju. Prema izvještaju podžupana iz Banje Luke, krajem veljače 1942, »u svim kotarskim oblastima ove velike župe četničko-komunistička akcija u punom (je) jeku tako da su svake veze sa istima unatrag mjesec dana potpuno prekinute (...)«. U samoj Banjoj Luci »prilike su dosta teške i nesređene«.[36] Zapovjedništvo oružničkog krila iz Travnika ističe u svom izvještaju početkom travnja 1942, među ostalim, ovo: »Komunizam zahvata sve jačeg maha.- Broj nezadovoljnika povećava se i priključuje se komunističkoj ideji«.[37] Analize situacije u Bos. Krajini svjedoče o sve većoj nemoći NDH da vlastitim snagama uspješnije intervenira. Bilježnik Sabora NDH sam je priznao u svom referatu o prilikama u Bos. Krajini daje »pitanje partizana« svakako »jedna od najglavnijih briga svih naših vojnih i političkih vlasti«. On konstatira poraznu činjenicu da »partizani drže u svojim rukama kotareve Ključ, dio Sanskog Mosta, Bosanski Petrovac, Glamoč, Bosansko Grahovo, Drvar i područje sve do Knina. Tvrdi se da njihov broj i njihove snage sve više rastu, prilivom iz Crne Gore i Dalmacije«.[38] Uspješan prodor proleterskih brigada na područje Bos.Krajine i zauzeće Bihaća, izazvali su težak dojam kod ustaških vrhova, tako da je taj događaj izazvao i međusobne optužbe"između glavnih političkih i vojnih funkcionera, koji su bili primorani da se povuku iz Bihaća.[39]

Karakterističan je izvještaj velike župe Prigorje sa sjedištem u Zagrebu, potkraj lipnja 1942, u kojemu se, među ostalim ističe: »Odmetnici i partizani se na području ove župe (kotara Dugo Selo, Kutina, Velika Gorica, Samobor) prebacuju sa područja susjednih velikih župa. Postoji opasnost, da se i na ovom području, ako se brzo i odlučno ne djeluje politički, psihološki i oružano, uvrieže odmetnici i nađu pomagače a dotle se u drugim županama još više pojačaju. (...) Činjenica je međutim, da se čak iz redova hrvatskog seljačtva na područjima nekih velikih župa, iz redova hrvatske inteligencije i građanstva a ne samo radničtva sve to više pojavljuju odmetnici kao neprijatelji hrvatske ustaške države«. U istom izvještaju vidi se koje su sve snage bile angažirane protiv NOP-a. »Dosadašnji rad oko uništavanja pobunjenika, odmetnika i partizana na području ove župe a i ostalih župa vršili su i vrše: oružničtvo, ustaška nadzorna služba, zaštitno redarstvo, županska redarstva, pripremne bojne, domobranstvo, zapovjedničtvo grada Zagreba itd«.

O porastu NOP-a u Baniji svjedoči izvještaj župana iz Petrinje, koji je ovaj početkom lipnja 1942. uputio Saboru NDH. »Zamašniji dio područja ove velike župe nalazi se pod neposrednim utjecajem partizana, pa je sve nastojanje uprave usredotočeno u tom pravcu«. Međutim, odmah se ističe da poduzimane akcije »nisu dale željenoga uspjeha već seje gotovo iza svake takove akcije, koje su započele već koncem kolovoza 1941, položaj na području ove župe uvelike pogoršao«.

Jednako tako nepovoljno stanje za NDH konstatira se i u analizama političke situacije na području Like. Prema izvještaju Druge oružničke pukovnije u Gospiću, potkraj rujna 1942, partizani »sve više dolaze do izražaja«, pa je potrebno poduzeti hitne korake »kako bi se sačuvalo barem ono što još nije palo« u njihove ruke. Ujedno se konstatira da je željeznički i cestovni saobraćaj potpuno prekinut, a akcija koju su poduzele »brojčane i dobro naoružane talijanske snage (...) nije dovela do vidnog uspjeha«. Da se

[36] Arhiv Bos. Krajine, B. Luka, VZSL 1941, Odjel za ponovu 1941-2564, izvještaj od 25. II 1942.

[37] VII, Fond NDH, kut. 144, br. reg. 53/3, izvještaj od 8. IV 1942.

[38] AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi 214-8, kut. 4, spis: Izvještaj o prilikama u Bosanskoj Krajini od 26 VIII 1942.

[39] Zbog toga je vođena istraga o odgovornosti velikog župana u Bihaću J. Barišića, ustaškog stožernika M. Sole i vojnog zapovjednika pukovnika Tomičića. (AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi, br. 418, 648, 422).

situacija na području Like s daljim razvojem događaja sve više pogoršavala za NDH, nedvojbeno svjedoči izvještaj ustaškog župana iz Gospića D. Sinčića, početkom listopada 1942, u kojemu konstatira daje »skoro neizdrživo i katastrofalno stanje u kojem se danas nalazi čitava ova župa i sam Gospić«, koji je »sa svih strana obkoljen«. Karakteristična je njegova ocjena postojeće situacije: »Trebalo je, i u takvim prilikama i pod takovim okolnostima, da u ovo područje upadnu nešto jače partizanske snage, koje su ovamo došle čak iz Crne Gore, pa da se pokaže u punom i najkatastrofalnijem svijetlu sva naša slabost, sva naša nesposobnost i sva naša nepripravnost, da se suprotstavimo događajima, koje se je moglo i moralo predvidjeti (...)«.

Situacija se na području Like i dalje sve nepovoljnije razvijala za ustaše. O tome najuvjerljivije svjedoči ocjena ustaškog funkcionera A. Brkljačića iz travnja 1943. da se može govoriti samo o »ostatku ostataka Like«, koji se sastoji »iz nepodpunih kotara Gospić i Perušić«.

Od početka 1943. izvještaji i analize pojedinih organa i ustanova NDH sve više konstatiraju stalan porast NOP-a, na čitavom području NDH, tj. sve veće sužavanje i slabljenje pozicija ustaškog režima, bez obzira na mjere koje se poduzimaju.

Vidljiva nesigurnost osjećala se i u neposrednoj blizini Zagreba. U izvještaju o situaciji na području kotara Jastrebarsko, u veljači 1943, zabilježeno je da su partizani »zauzeli sedam općina i podpunomagospoduju svim selima ovoga kraja. (...) Naš je narod neorganiziran i svi se izvlače iz ustaštva i vojske koja je očajna, bez nadzora i discipline«. Župan iz Karlovca konstatira u svom izvještaju, svibnja 1943, da su na području Zumberka snage NDH »premalene, da bi mogle biti neprestano u pokretu i na čitavom području župe ugrožavati partizanske skupine«. U slijedećem izvještaju piše da su partizanske jedinice zauzele gotovo čitav Žumberak te da su partizani uspostavili narodnooslobodilačke odbore u oslobođenim općinama.

Sredinom 1943. župan iz Varaždina u svom izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova govori o vrlo kritičnoj situaciji u Hrvatskom Zagorju, ističući potrebu »temeljitog čišćenja« tog područja. U dopisu ustaškog stožera iz Bjelovara, ovim se riječima opisuje vrlo kritično stanje na području kotara Čazma: »Naročito se povećava broj vojnih bjegunaca. Stanje u tom logoru zabrinjava, što se opaža odmetničtvo - partizanstvo - među samim Hrvatima«.

Izvještaji iz Slavonije govore o neprestanim akcijama narodnooslobodilačke vojske. Zupan S.Hefer iz Osijeka, u veljači 1943. naglašava da partizani ugrožavaju čitavu župu Baranju i onemogućavaju skupljanje hrane. Tako se na području Krndije, Papuka i Bilogore nalazi »sigurno 3.000 do 4.000 naoružanih partizana«, a »isto toliki broj muškaraca i žena« koji ih pomažu.[40]

Izvještavajući u veljači 1943. o političkoj situaciji na području Gorskog kotara, župan J. Marković iz Ogulina konstatira da partizani potpuno drže u svojim rukama 6 općina, te da dvije općine (Gomirje i Dubrava), iako su njihova središta posjednuta od vojnih snaga NDH i Talijana, »uopće ne ureduju, jer su općinske zgrade pogorjele, činovništvo se razbjeglo, a nema čovjeka koji bi se primio dužnosti obćinskog načelnika« [41] Stožernik D. Zubrinić iz Senja, krajem travnja 1943, među ostalim, izvještava ovo: »Na činjenici, da su partizani osvojili gotovo čitavo područje Gacke doline i Like te dielom i Primorja južno od Senja do Obrovca, temelji se tvrdnja, da partizanima raste ugled među pučanstvom i pada sve više moral ljudstva dosada neutralnog pa čak i nedvojbeno opredijeljenog hrvatski«.[42]

[40] *F. Butić-I. Jelić,* Prilozi za proučavanje historije NDH, n. dj., 347-349.
[41] Zbornik dokumenata NOR-a, V/12, 372-373.
[42] IHRPH, Fond NDH, kut. 181, izvještaj od 28. IV 1943.

Izvještaji župana A. Buća iz Dubrovnika mogu pridonijeti upoznavanju situacije u Hercegovini. U veljači 1943. Buć ističe, da je situacija obilježena »pogoršanjem položaja na području ove velike župe u kotarevima hercegovačkim«, pri čemu je osobito vidljiva prisutnost četnika. U srpnju on izvještava da je obišao sve kotare Hercegovine, osim Ravnog, i da u njima uprava slabo funkcionira.[43]

Analize razvoja političke situacije u NDH u navedenim izvještajima (koji su ovdje izneseni samo kao određeni izbor), nedvojbeno svjedoče: 1. Ustaški vrhovi bili su primorani da priznaju konstantan porast i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta, i to u svim područjima NDH; 2. Nosioci ustaškog režima morali su priznati nemoć odgovarajućih ustanova i organa NDH u održavanju upravno-političkog sistema, pri čemu se jasno ukazivalo na neprijemljivost zamišljene ustaške politike u hrvatskom stanovništvu.[44]

U borbi protiv NOP-a sve su više i šire dolazile do izražaja represivne mjere protiv pojedinih osoba i grupa, okvalificiranih kao pristaše NOP-a. Kakav je bio širok i rastezljiv kriterij tog kvalificiranja pokazuje nova Pavelićeva odredba iz srpnja 1942. godine. U njoj, među ostalim, stoji: »Pojedini članovi obitelji osoba, koje same ili u zajednici s oružanim skupinama, narušavaju javni red i spokojstvo hrvatskog naroda, ili koje poduzmu kakav nasilni kažnjiv čin proti državi, pojedinim osobama, ili imovini, kao i članovi obitelji od kuće odbjeglih osoba, mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne logore«. Prema istoj uredbi može se oduzeti navedenim osobama pokretna i nepokretna imovina u korist NDH. Sve kompetencije oko izvršavanja ove odredbe imao je RAVSIGUR, ali u cilju pooštravanja represalija, ubrzo je uslijedila odredba po kojoj te kompetencije preuzima Ustaška nadzorna služba.[45]

Osobito su pokretni prijeki sudovi pojačali djelatnost. U svim područjima NDH, gdje su mogli raditi, izricali su iz dana u dan mnogobrojne smrtne osude, različito motivirane. Na smrt se osuđivalo zbog držanja neprijavljenih osoba u stanovima, s tvrdnjom da se radi o komunistima;[46] strijeljani su mnogi taoci u znak odmazde za pogibiju njemačkih vojnika, ustaša, domobrana ili pojedinih funkcionera NDH;[47] strijeljani su pojedini službenici osumnjičeni kao saučesnici nekih uhapšenih komunista; iz većih grupa uhapšenih građana izdvajani su i strijeljani pojedinci, »koji su bili sumnjivi da su na strani partizana«, dok su uhapšeni najvećim dijelom odvođeni u logore.[48] U pojedi-

[43] IHRPH, Fond NDH, kut. 179, izvještaj od 4. III i kut. 187, izvještaj od 21. VII 1943.

[44] Karakterističan je rezime političke situacije u NDH u ljeto 1943, što ga je u opširnijem spisu izložio nepoznati autor, s očiglednom namjerom da dade svoj prilog razmatranju puta i načina prevladavanja krize NDH. Svoje gledanje na postojeću političku situaciju zaključuje ovim riječima: »1. Iako su prošle dvije godine od osnutka N, D. H. komunistički i partizanski pokret ne samo da nije likvidiran, već je svakim danom sve to jači. - 2. akcije partizana ne prestaju unatoč toga što se protiv njih poduzimlju akcije većeg vojničkog značenja. - 3. saobraćajne prilike postaju danomice sve slabije i nesigurnije. - 4. prehrambene su prilike iz dana u dan sve to gore. - 5. prilike u upravi postaju upravo kaotične i 6. kao posljedica ovih gornjih 5 točaka povjerenje u državne vlasti je svakim danom manje, nezadovoljstvo sve veće«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 492, spis od 4. VII 1943, potpis: Istranin).

[45] *Narodne novine, 22.* VII i 5. VIII 1942.

[46] Tako je npr. u vezi s tim pokretni prijeki sud u Zagrebu izrekao 1. IX 1942. deset smrtnih osuda. (*Nova Hrvatska,* 2. IX 1942).

[47] UNS u Zagrebu objavio je u *Novoj Hrvatskoj,* 11. IX 1942, oglas o strijeljanju 20 talaca zbog ubojstva dvojice njemačkih vojnika kod Dugog Sela. *Hrvatski narod,* 8. IV 1943, objavljuje oglas RAVSIGUR-a u Zagrebu, da je zbog ubojstva šefa željezničke stanice u Horvatirna, strijeljano deset »redarstveno ustanovljenih komunističkih prvaka«. U Zemunu je npr. zbog ubojstva jednog ustaše strijeljano deset talaca. *(Hrvatski narod,* 4. XI 1943).

[48] U Teslicu, početkom siječnja 1943, pošto su partizani napustili mjesto, Nijemci su započeli masovnim hapšenjem građana, od kojih je 9 strijeljano. (Dokumenti o srednjoj Bosni u NOB-i 1941-1943, Prnjavor 1971, 248).

nim mjestima obavljana su masovna strijeljanja kao odmazda za partizanske napade na ta mjesta ili obližnje ustanove i komunikacije;[49] u pojedinim većim gradovima osobito su bila učestala strijeljanja građana za koje se tvrdilo da su različitim manifestacijama izražavali svoju privrženost NOP-u (skupljanje priloga za Narodnu pomoć, čitanje letaka i njihovo širenje, slušanje savezničkih radio stanica i dr.).

Posebno su došle do izražaja represalije, što su ih u pojedinim područjima izvodile njemačke jedinice. One su, naime, bile redovita pojava prilikom vojnih akcija protiv NOP-a. Masovna strijeljanja koja su obavljali Nijemci, poprimaju osobite razmjere tokom 1943. i dalje.[50]

Sve te represivne mjere, u koje su bila uključena i masovna strijeljanja, koje su sprovodile odgovarajuće ustanove NDH i okupacionih sila, predstavljale su jedinstven sistem. On je trebao da bude jedna od bitnih komponenta borbe protiv NOP-a, Karakteristični su bili javni, zastrašujući proglasi stanovništvu. Kao primjer može se navesti oglas što su ga u rujnu 1942. u Virovitici zajednički objavili njemački vojni zapovjednik i povjerenik UNS-a M. Luburić. Taj proglas, koji je objavio virovitički *Hrvatski tjednik,* glasi: »1. Za svako kidanje telefonske žice strijeljat ćemo na licu mjesta 10 osoba iz okolice gdje se to dogodi; 2. Za svaki napadaj na državne zgrade, kidanje željezničke pruge, strijeljat ćemo 50 osoba bez razlike u okolici gdje se dogodi taj slučaj; 3. Za svakog ubijenog Ustašu, Domobrana ili Njemačkog vojnika strijeljat će se 100 osoba iz okolice, gdje će to biti izvršeno; 4. Za svaku suradnju sa partizanima biti će uhapšena čitava familija dotičnoga i otpremljena u sabirni logor, a njihov imetak biti će zaplijenjen u korist Hrvatske države«.[51]

Stradanje mnogobrojnog stanovništva bilo je posljedica takvog represivnog sistema. U pojedinim akcijama to je stradanje poprimilo velike razmjere, ostavljajući pravu pustoš u nekim krajevima. Osobito je stradalo srpsko stanovništvo. Tako je u operacijama, što su ih Nijemci i ustaše poduzeli na Kozari u lipnju i srpnju 1942. protiv partizanskih snaga, istodobno uslijedilo masovno strijeljanje i hvatanje stanovništva

[49] Nijemci su u siječnju 1943. strijeljali u Doboju 9 osoba, a još 21 osobu zadržali kao taoce, pod prijetnjom strijeljanja u slučaju ponovljenog napada partizana na Teslić. (Isto). Kao odmazdu za napad partizana 13. II 1943. na željezničku prugu Bila-Vitez, Nijemci su strijeljali 9 seljaka Srba i odveli 25 seljaka Hrvata i Muslimana iz općine Vitez. (Zbornik dokumenata NOR-a, IV/10, dok. br. 339). Zbog napada partizana na željezničku prugu kod Putinaca upućena je u koncentracioni logor 191 osoba iz sela Popovaca. *(Hrvatski narod,* 29. I 1943). Zbog miniranja željezničkih pruga Mraclin-Turopolje, Zaprešić-Savski Marof, Zagreb-Brdovec, te kod Podsuseda kod Zagreba, strijeljano je 15 osoba. *(Hrvatski narod* 24 i 25. XI, 3. XII 1943). *Nova Hrvatska,* 21. XII 1943. objavljuje vijest da je obješeno 16 »redarstveno utvrđenih komunista (...) zbog terorističkih napadaja odmetnika u Zagrebu i okolici«.

[50] Njemačke su oružane snage izvele masovne pokolje stanovništva osobito nakon neuspjele Pete ofenzive, u kojoj su inače počinili mnogobrojne masakre. O tome govore i izvještaji pojedinih ustanova NDH. U svom izvještaju 11. VII 1943,oružnička postaja u Goraždu govori o mnogobrojnim strijeljanjima koje Nijemci obavljaju u okolnim selima. (Zbornik dokumenata NOR-a, IV/15, 495-496). U izvještaju MUP-a NDH, 23. VII 1943, donosi se podatak da su vojnici »Vražje divizije« u borbama oko Šekovića ubili oko 90 partizana ranjenika i nekoliko bolničarki. (Isto, 535-536). U selu Orašju kod Stoca, jedinice SS divizije »Princ Eugen«, 12. VII 1943, spalile su selo i izvršile pokolj nad stanovništvom, kojom prilikom je ubijeno 58 ljudi, od toga 25 djece. (IHRPH, Fond NDH, Pred. vlade, neregistrirano). Nijemci su sprovodili žestok teror i u nekim drugim hercegovačkim selima. Potkraj lipnja 1943. spalili su sela Donji Drežanj (ubivši u njemu 36 osoba), Ljeskov Dub (ubivši 208 osoba), Humčane (ubivši 36 osoba), te Krekavicu u kojoj su pobili 20 ljudi. Uz to su opljačkali imovinu, u prvom redu stoku. (IHRPH, Fond NDH, kut. 187, izvještaj OUP kod 2. tal. armije od 12. VIII 1943). U jednom izvještaju MUP-u NDH, listopada 1943, govori se i o teroru koji Nijemci sprovode na području Zumberka. U nizu sela'izvršili su mnogobrojna ubojstva: Reljići-8 ljudi, Željezno-14, Drašči Vrh-10, Gornji Oštrec-15, Marija Bistrica-22. (IHRPH, Fond NDH, MUP 1943, u. r„ neregis.).

[51] *Hrvatski tjednik,* 19. IX 1942.

koje je upućeno u koncentracione logore, poglavito u Jasenovac. Računa se daje odvedeno oko 50.000 žitelja, većinom žena, djece i staraca, od kojih je stanovit broj pogubljen. Ujedno je mnogo sela na Kozari bilo popaljeno i opljačkano.[52] Ovu akciju ustaška je propaganda označila kao »potpuno uništenje pobunjeničkog žarišta« i dotada »najveći i najuspješniji poduhvat protiv komunističkih zločinaca u Hrvatskoj«.[53]

Od drugih većih akcija, koje su ustaše poduzeli da bi uništili partizane, a koje su se po svojim krvavim posljedicama svele na kaznenu ekspediciju, bila je operacija izvršena u Srijemu u ljeto 1942. godine. Poznata je kao akcija Viktora Tomića, tj. po imenu jednog od glavnih funkcionera UNS-a, koji je dobio izvanredna ovlaštenja u vođenju te akcije. Od 26. kolovoza do 11. rujna Tomićeva grupa je obavila masovna hapšenja i pokolje na području Srijema. Rezultat je bio, prema postojećim procjenama, oko 6.000 nestalih i ubijenih te oko 10.000 odvedenih u logor. Zbog takvog krvavog terora, taje akcija bila prekinuta na intervenciju samih Nijemaca.[54]

Suočivši se s pojavom i jačanjem narodnooslobodilačkog pokreta, ustaško vodstvo bilo je primorano da i javno o tome iznosi svoja gledišta. Osjećajući se nemoćnim da utemelji vlastiti politički utjecaj, ustaški rukovodioci pribjegli su formulaciji takvih gledišta u javnoj političkoj propagandi, kojima su u prvom redu težili da objašnjavaju opravdanost nastanka i postojanja NDH.

Ustaška propaganda nije izbjegavala činjenicu da je do ustanka u pojedinim područjima, pri čemu se misli na teritorij NDH, došlo »u znaku crvene zastave«, ali se toj činjenici nastojalo dati što sporednije značenje. Tako je M. Lorković u svom intervju *Neue Ordnungu,* 7. rujna 1941, posebno naglašavao da »danas već pripada prošlosti što su ove bande (misli se na partizane, F. J.) uspjele na kratko vrijeme maleni dio slabo upućenog pravoslavnog pučanstva zavesti i terorizirati, a na mnogim mjestima učiniti i svojim pomagačima«. Daje za Lorkovića početak oružanog ustanka značio ujedno i njegov kraj, pokazuju slijedeće riječi: »Likvidacija razštrkanih skupina onih nedruštvenih elemenata, koji ostaju izvan zajednice i ustručavaju se odložiti ubojito oružje, nije više politički problem, nego stvar o kojoj se brine redarstvo«.[55]

Zaokupljeni sve jačim rastom NOP-a na području NDH ustaški vrhovi su pokušavali da javnim istupima i napadima obezvrijede njegov karakter i ideološko-političke ciljeve, pa su težili da NOP prikažu kao pokret uperen protiv hrvatskog naroda, koji, prema tome, na tlu NDH ne može imati svoje dublje korijenje. Tako je ustaška propaganda gorljivo nastojala uvjeriti kako su glavni pokretači i nosioci NOP-a četničke velikosrpske snage. U prvoj okružnici s instrukcijama za njihov rad, što ju je početkom siječnja 1942. uputio diplomatskim predstavnicima NDH, M. Lorković je narodnooslobodilačku borbu označio kao »srpski ustanak« koji »nije povredio naš državni organizam već da će naprotiv svršiti sa potpunom katastrofom srpstva u Hrvatskoj«.[56]

Usporedo s takvim kvalificiranjem NOP-a propaganda je ukazivala i na njegov »komunistički« karakter. Od prvih mjeseci 1942. ustaška propaganda prvenstveno govori o »komunističko-četničkim bandama« kao nosiocima NOP-a.[57] Istodobno se kao glavni idejni pokretači ističu Zidovi, koji u ustaškoj propagandi zauzimaju prvo mjesto među nosiocima »boljševičke opasnosti«.

[52] Opširnije o tome usp. Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, n. dj., knj. I, 238-242; *R. Bašić,* n. dj.

[53] *Hrvatski narod, 22.* VII 1942. i *Ustaški glas* 19. VII 1942, posebno izdanje.

[54] Opširnije o tome usp. *J. Petković,* Akcija Viktora Tomića, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sv. 35, Novi Sad 1963, 139-164, i *D. Lazić,* n. dj., 182-212.

[55] Cit. prema *Vihoru,* 13. IX 1941.

[56] VII, Fond NDH, kut. 241, br. reg. 1/1, okružnica od 5.1 1942.

[57] U spomenutoj okružnici M. Bzika posebno se ističe da riječ »Srbin imade nestati, kad se radi o vlasima u Hrvatskoj. Moraju zamijeniti riječ komunista. Dakle, kad se piše o izpadima, atentatima itd. mora se uvijek pisati o komunističko-četničkim bandama, koje su plaćene po Zidovima i slobodnim zidarima«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 3).

Parole ustaške propagande u borbi protiv NOP-a svodile su se u suštini na ove tvrdnje: 1. NOP po svojim ciljevima uperen prvenstveno protiv interesa hrvatskog naroda, pa prema tome on u njemu i ne može imati nikakva oslonca, nego naprotiv glavnog protivnika. 2. Nosioci NOP-a su ujedno i najveći neprijatelji hrvatskog naroda (komunisti, četnici, Židovi), a ustaški pokret se protiv tih snaga bori od svog postanka. 3. Logična posljedica te borbe ustaškog pokreta, u cilju stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, jest konačan obračun s tim snagama, do kojeg je došlo poslije 10. travnja 1941.

Kada su se u proljeće 1942. pojavili znaci popuštanja u dotadašnjoj politici prema Srbima, u cilju »smirivanja« situacije u NDH, nastupile su i određene promjene u tumačenju karaktera NOP-a i njegovih nosilaca. Baš je nova politika prema Srbima i bila motivirana činjenicom da je u to vrijeme glavninu snaga NOP-a činilo srpsko stanovništvo, što je posebno dolazilo do izražaja u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Politici određenih »ustupaka« (stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve, priznanje statusa »pravoslavnih državljana« NDH, pozivi Srbima da se upisuju u ustaški pokret, pozivi u vojničku službu), bio je u prvom redu cilj da jamčeći zaštitu života i imovine Srbima u NDH oslabi snage ustanka. Učestali su pozivi srpskom stanovništvu da se vraća kućama i da ne prihvaća »partizansku propagandu«. Ti su se pozivi odnosili i na »bivše četnike, koji se vrate svojim kućama i nastave mirnim životom«.[58] U skladu s tim slijedilo je i novo tumačenje NOP-a. Osvrćući se na situaciju u istočnoj Bosni početkom 1942. ustaška propaganda počela je isticati kako se ne radi »nipošto o nekom ustanku grkoiztočnog elementa niti o pobuni širokih slojeva«, nego o izrazitoj akciji Židova i komunista koji su došli izvan područja NDH.[59]

Ustaše su s razvojem događaja bili sve više suočavani da moraju voditi računa o nekim bitnim činjenicama prilikom daljnjeg formuliranja gledišta prema NOP-u: proklamirana politika »smirivanja« nije davala očekivane rezultate; širenje NOP-a u svim područjima, tj. i u onima koja je naseljavalo hrvatsko stanovništvo; sve vidljiviji utjecaj Komunističke partije na daljnji razvoj situacije - bili su takvi značajni momenti, da je u daljem razvijanju propagande protiv NOP-a trebalo isključivo o njima voditi računa. U skladu sa spomenutim koracima oko privlačenja srpskog stanovništva, ustaška propaganda u ocjeni karaktera NOP-a težište postavlja na isticanje komunista kao nosilaca ustanka. Međutim, istovremeno se ističe da su komunističke snage izrasle i imale gotovo isključiv utjecaj u Srbiji, odakle su i pokrenule ustanak.[60] Na isticanju tih dvaju momenata u svojoj propagandi, ustaše su gradili osnovnu tezu, koja će ih s daljim razvojem situacije sve više zaokupljati: snage NOP-a su prodrle na područje NDH iz inozemstva, a na čelu im se nalaze komunisti Srbi. Ta će teza biti od sporedne važnosti za daljnju politiku ustaša prema srpskom stanovništvu u NDH, a osnovna će joj tendencija biti u stalnom dokazivanju kako je NOP izrazito uperen protiv hrvatskog naroda, te prema tome u njemu ne može dobiti oslonac.

Ističući da iza snaga i akcija NOP-a stoje savezničke sile, u prvom redu Moskva i London, ustaška propaganda je posebno težila da naglasi kako je ustanak uperen i protivTrećeg Reicha i Italije, tj. najzaslužnijih silaza stvaranje NDH. Cilj je bio jasan: valjalo je u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu ostaviti što jači dojam o značenju NDH

[58] VII, Fond NDH, kut. 191, br. reg. 22/6, izvještaj MUP-a NDH od 20. VII1942. Nad Bjelovarom i okolicom bacani su npr. iz aviona leci, u kojima poglavar HPC Germogen poziva Srbe da se vrate kućama. (*Bilo Gora,* 3. X 1942).

[59] *Spremnost,* 22. III 1942.

[60] Tezu da »komunizam nije u Hrvatskoj nikada mogao uhvatiti dubljeg korjena«, ustaše su u prvom redu dokazivali tvrdnjom da se komunistički pokret prvenstveno širio među Srbima. Osobito se ukazivalo na njegov jaki utjecaj koji je imao na Beogradskom univerzitetu. (*Spremnost,* 25.

kao jedinog ispravnog i definitivnog rješenja hrvatskog pitanja, čije bi rušenje značilo nacionalnu katastrofu. *Spremnost* je pisala: »Očito je da je sve to upereno ne samo protiv Hrvata nego i protiv naših saveznika, koji s nama zajedno rade na tome, da se ostvari novi poredak u Europi, u kojem ćemo mi Hrvati imati svoje pravo mjesto. I zato ne može i ne smije biti Hrvata, koji bi se i jedan časak držao po strani, jer se ovdje radi o svetoj i pravednoj borbi hrvatskog naroda za njegovo održanje«.[61]

Shvatljivo je da je ustaškom vodstvu u propagiranju borbe protiv NOP-a osnovno i najteže pitanje bilo kako javno objasniti činjenicu da Hrvati i Muslimani također sudjeluju u NOP-u, odnosno dokazivati da je to sudjelovanje sasvim neznatno. Najviše se polemiziralo s tezom da se u NDH vodi građanski rat, s obzirom na sve oštriju političku diferencijaciju u hrvatskom narodu. Ustaško vodstvo je u prvom redu insistiralo na obrani stava da je hrvatski narod politički homogena cjelina. Polazeći od ocjene da u NDH »ne može biti govora o nekom građanskom ratu«, *Spremnost* je pisala: »U našem se slučaju ne radi o nepomirljivom razdoru među hrvatskim pučanstvom, kao ni o nekoj podjeli duhova među Hrvatima, koja bi se očitovala u oružanim nastupima i međusobnim krvavim borbama. Ne vidimo sukoba dvaju hrvatskih političkih shvaćanja, dvaju političkih težnja, koje bi nadahnjivale borbu oko vlasti, političkog ili družtvovno-gospodarskog sustava, odnosno oko smjera unutarnje ili vanjske politike zemlje«. *Spremnost* je ovim riječima nastojala dokazati ustaško gledište da je broj Hrvata i Muslimana partizana minimalan: »Ako dobro razmotrimo te pojave, vidjet ćemo, da one u sjevernom dielu Hrvatske imaju u prvom redu značaj pojedinačnih napadaja, atentata, incidenata, ili djelatnosti manjih skupina. Drukčije je pak u južnim dielovima Hrvatske, gdje nalazimo veće i šire oružane djelatnosti i gdje borba dobija značaj ratovanja u glavnom gerilskog. Međutim, to su uređene i oružane neprijateljske snage koje su kao takve iz inozemstva prodrle u našu državu i došle u sukob s hrvatskim oružanim snagama, koje u ovom slučaju brane svoju zemlju od neprijateljskog upada. Vođe, pomoć i upute, sve to dolazi iz tuđine. Zar se onda može govoriti o nekom građanskom ratu?

Borbe na području Nezavisne Države Hrvatske imaju stvarno međunarodni značaj i na njih moramo gledati u sklopu obćih današnjih ratnih zbivanja. To je nastavak borbe protiv Jugoslavije, odnosno njenih ostataka i snaga koje su je podržavale i bile s Beogradom u ovom ratu«. To je, zaključuje *Spremnost,* »unutarnja fronta samo po vanjskim formalnim obilježjima (...)«.[62]

Premda je ustaško vodstvo već u to vrijeme jasno razlikovalo NOP od četničkog pokreta Draže Mihailovića - a to svakako pokazuju i lokalni sporazumi NDH s pojedinim četničkim grupacijama s ciljem zajedničke borbe protiv partizana -, ustaškoj je propagandi išlo u prilog da to javno ne spominje. Težeći da dokaže kako je NOP izrazito srpski pokret, ustaška propaganda je u njegove redove uključivala i četnike, kako bi što više pojačala pritisak i zastrašivala hrvatsko i muslimansko stanovništvo, te ih tako odvratila od NOP-a.[63]

[61] *Spremnost,* 25. X 1942.

[62] *Spremnost,* 22. XI 1942.

[63] U svom govoru u Krapini, 29. XI1942, ustaški ministar Lj. Sole je, osvrćući se na ulogu Draže Mihailovića, isticao: »Pošto je dakle ta odmetnička akcija i taj odmetnički terorizam, koji se provodi na području Nezavisne Države Hrvatske usliedio neposredno iza toga, kad je usliedio ratni pohod protiv bivše Jugoslavije, pošto ti odmetnici stoje pod zapovjedničtvom srbskog pukovnika, koji prima odredbe i naredbe iz Londona, gdje se nalazi u emigraciji jugoslavenska vlada a pošto se te odmetničke bande sastoje u 95 posto od Srba, pošto se oni naoružavaju oružjem, koje je jugoslavenska vlada bila unaprijed pripravila, to je jasno da se ovdje radi ne o građanskom ratu u Hrvatskoj, nego o nastavku svjetskog rata, koji se u jednom svom dielu odigrava na području Nezavisne Države Hrvatske. Iz činjenice, da se ovdje rad'i o jednom dielu svjetskog rata, to mi imamo pravo i mogućnost očekivati od naših saveznika da nas u tom ratu pomognu. Naši saveznici to i uviđaju i oni nas zdu-

Sve to pokazuje kako se NDH našla u izuzetnoj situaciji. Ujesen 1942. stvorenje - najvećim dijelom na području NDH - velik oslobođeni teritorij kao jedinstvena cjelina, s površinom od oko 50.000 km^2. Praktično, to je značilo da je »Titova država«, kako su je Nijemci nazvali, zajedno s nizom drugih manjih oslobođenih dijelova, doslovno razbila NDH kao zamišljenu administrativno-političku i državnu cjelinu, koja je službeno obuhvaćala površinu od 102.000 km^2. Takav porast NOP-a na području NDH suočio je ustaški režim s vojničkom i političkom silom, kojoj se njegove vlastite snage nisu mogle suprotstaviti. Nijemci i Talijani bili su svijesni toga, pa su daljnje mjere što su ih poduzimali radi slamanja NOP-a, od NDH doslovce stvorile okupaciono područje i poprište velikih vojnih operacija.

U takvoj situaciji ustaško se vodstvo maksimalno potrudilo da u onim područjima, gdje je NDH uz pomoć okupacione, u prvom redu njemačke vojske održavala vlast, pojača političku propagandu protiv NOP-a. U razdoblju od studenog 1942. do ožujka 1943. uslijedio je u pojedinim mjestima relativno velik broj skupova i sastanaka. Na njima su sudjelovali najviši funkcioneri ustaškog pokreta i vlade NDH.[64]

Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, održano potkraj studenog 1942. u oslobođenom Bihaću - koji su morale napustiti poražene vojne snage NDH zajedno sa rukovodećim osobama županijske uprave - svakako je posebno zaokupilo ustaške vrhove. Na osnovu zatečene dokumentacije o osnivanju AVNOJ-a, do koje su ustaše došli prilikom zauzeća Bihaća krajem siječnja 1943, ustaška je propaganda u prvom redu falsifikatima nastojala obmanuti javnost da se na čelu NOP-a nalaze »neprijatelji hrvatskog naroda«. U štampi i drugim propagandnim materijalima isticana su imena vijećnika AVNOJ-a srpske nacionalnosti s prozirnom tendencijom da se time dokaže prosrpski karakter NOP-a. *Hrvatski narod,* sredinom veljače 1943, objavio je iskonstruiranu listu vijećnika AVNOJ-a i rukovodilaca NOP-a, ne bi li tako dokazao »da partizane politički i vojnički vode Srbi komunisti, zapravo najvećim dielom Srbijanci i jedan istaknuti Židov komunista«.[65] Osnovna zadaća glavnog ustaškog organa bilo je dokazati da se pod imenom partizana i Narodnooslobodilačke vojske »kriju neprijatelji hrvatskog naroda, jer su njihova nedjela počinjena protiv života i imovine Hrvata, protiv hrvatske državne imovine takva i takvog obsega, da nema nijednog Hrvata, koji ne bi bio podpuno sviestan da ta 'Narodnooslobodilačka vojska' nije ništa drugo nego lažno ruho kojim su se zaodjenuli najizrazitiji i najnepomirljiviji, upravo zakleti neprijatelji svega što je hrvatsko«. Posebno se pak otvorenim falsifikatima nastojalo demantirati sve brojnije sudjelovanje Hrvata u NOP-u, kao i postojanje znatnog broja rukovodilaca NOP-a hrvatske i muslimanske nacionalnosti. Isticalo se da su »Srbi komunisti« u Izvršni odbor AVNOJ-a »primili (...) i nekoliko poznatih komunista, koji su po porieklu doduše Hrvati - ako su zakonita djeca - nu koji s hrvatskim narodom nisu nikada išli, niti

šno i podpomažu i oni će nas pomagati i u buduće. Iz činjenice, što se ovdje radi o jednom dielu svjetskog rata, sliedi to, da to nije samo naše unutrašnje pitanje, nego pitanje Osovine, koja danas sudjeluje u svjetskom ratu«. (*Nova Hrvatska,* 1. XII 1942).

[64] Tako su skupovi održani u SI. Požegi, Krapini, Županji, Vel. Trgovištu, Sv. Nedjelji, Sibinju, Pleternici, Belišću, Bos. Šamcu, Derventi, Ivanić-Kloštru, Sisku, Tuzli. Prema podatku Nove *Hrvatske,* l.IV 1943, ustaški su funkcioneri od siječnja do ožujka 1943. održali 164 propagandna politička skupa.

[65] Nakon navođenja stanovitog broja rukovodilaca NOP-a srpske nacionalnosti, naglašava se da »glavni politički vođe ove skupine komunista Srba jesu »Tito« i Moša Pijade«. To je vjerojatno prvi put da ustaška propaganda javno spominje Titovo ime. Za predsjednika AVNOJ-a Ivana Ribara isticalo se da je »poznati neprijatelj hrvatskoga naroda, čovjek, koji je po porieklu Slovenac, ali je uviek služio velikosrbskoj misli«. *(Hrvatski narod* 18. II 1943).

s njime, već protiv njega osjećali«. To je, prema ustaškoj propagandi, učinjeno isključivo radi toga »da partizanska »vlada« ne bi tobože izgledala skroz na skroz protuhrvatska«, te »da bi se Hrvatima zamazale oči«.[66]

Razrađujući svoju tezu daje NOP prosrpski i velikosrpski orijentiran pokret, na čijem se čelu nalaze Srbi, ustaško vodstvo je u svojoj propagandi nastojalo dokazivati i protuhrvatski karakter političkog programa NOP-a. Težište propagande u tom pogledu postavljeno je na činjenicu da je osnovni cilj NOP-a ponovno stvaranje Jugoslavije, te da je pojam Jugoslavije u programu NOP a »bez obzira na oblike vladavine samo drugo ime za veliku Srbiju«. Bratstvo između Hrvata i Srba, koje je proklamirao i za koje se bori NOP, prema ustašama je »samo krinka za Jugoslavenstvo«, da bi Hrvati postali »neotporni protiv velikosrpstva«.[67]

Te će dvije komponente postati dominantne u kasnijoj ustaškoj propagandi protiv NOP-a.

NDH U SKLOPU VOJNIH NAPORA OKUPACIONIH SILA PROTIV NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

Razumljivo je daje NDH posebno zaokupljala Nijemce i Talijane u sklopu njihovih planova borbe protiv NOP-a. Ubrzo se pokazalo daje taj interes za ulogu NDH u slamanju NOP-a na njenu području dobio u okviru njemačke i talijanske politike i po sadržaju i po osjetljivosti značajno mjesto. I Nijemcima i Talijanima još je od jeseni 1941. bilo jasno da NDH postaje tako nemirno područje koje zahtijeva znatno veće napore za njegovo smirivanje negoli su mogli i pretpostavljati. Ocjenjujući takvu situaciju kao sve neposredniju opasnost za očuvanje vlastitih pozicija i interesa, Nijemci i Talijani su se morali sve neposrednije vojnički angažirati, pogotovu što je vidljivu političku nestabilnost NDH isto tako pratila njena nesposobnost u vojnom pogledu.

Angažiranje Talijana došlo je do posebnog izražaja, s obzirom na njihov teritorijalni interes. U cilju da im anektirano područje ima »mirno« zaleđe, a kako im utvrđene granice sa NDH nisu označavale i limit teritorijalnih aspiracija, Talijani još u ljeto 1941. prave jak pritisak na NDH zbog poduzimanja daljnjih konkretnih mjera. Radilo se o planu reokupacije, tj. ponovnog zaposjedanja vlastitim vojnim snagama, područja do demarkacione linije, tj. čitavog južnog dijela NDH. Svoj prijedlog za reokupaciju druge i treće zone, komandant talijanske Druge armije general Ambrosio, obrazlagao je riječima »da su ustanici vođeni čvrstim rukovodstvom i da prijeti opasnost ne samo po interese NDH nego da mogu nastati i teže posljedice«.[68] Naredba talijanskog generalštaba komandi Druge armije za okupaciju druge zone uslijedila je 15. kolovoza 1941,[69] o čemu je isto-

[66] U vezi s tim navode se ova imena: Mladen Iveković, Sime Balen, Jurica Draušnik, Andrija Hebrang, Pavao Krce, Vicko Krstulović, Florijan Sučić, Đuro Tiljak, Nurija Pozderac, Avdo Humo, Osman Karabegović. Za Pavla Gregorića navodi se daje po porijeklu Slovenac, te na osnovu toga dokazuje da je primljen u Izvršni odbor AVNOJ-a »da se ne bi uvriedili Slovenci, da bi se i Slovencima zamazalo oči«. (Isto). Objavljena je i posebna propagandna brošura pod naslovom: Političko i vojničko vodstvo partizanskih skupina, Zagreb 1943.

[67] *I. Bogdan,* Porieklo i smisao partizanstva. Partizansko odmetništvo kao protuhrvatska i velikosrbska djelatnost, *Spremnost,* 21. II 1943.

[68] *V. Kljaković,* Velika igra. Vjesnik u srijedu, 4. III 1959.

[69] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 312-313.

dobno Mussolini posebnom notom obavijestio Pavelića. Bilo je jasno da se čitava akcija izvodila bez konsultacije s NDH i da je Pavelić bio stavljen pred svršen čin. U spomenutoj noti Talijani su svoj postupak opravdavali težnjom da se spriječi ustanička aktivnost i eventualno iskrcavanje Engleza.[70] Paveliću nije preostalo drugo nego da pristane na talijanski diktat i prihvati da vlasti NDH u spomenutom području dođu pod komandu zapovjednika Druge armije. Uspostavljena je i funkcija »glavnog upravnog povjerenika« NDH pri Drugoj armiji, kao veza između Druge armije i vlade NDH.[71] Kako su na čitavu stvar gledali Nijemci, kod kojih je Pavelić nastojao dobiti podršku protiv talijanskih zahtjeva, pokazala je Ribbentropova izjava da su »alfa i omega« njemačke vanjske politike u čitavom Sredozemlju očuvanje »srdačnih savezničkih odnosa s Italijom«, te da za Berlin »hrvatsko pitanje može biti od neznatnog značaja«.[72] Obavještavajući javnost o novonastaloj situaciji, ustaše su je nastojali prikazati kao privremeno »uvođenje iznimnih mjera u obalnom pojasu«.[73] Prema ocjeni šefa talijanske vojne misije u NDH generala Oxilie, okupacija obalnog pojasa »smatrana je uglavnom od svih ministara (vlade NDH, F. J.) kao namera Italije da okupira teritoriju određenu ugovorom Hrvatskoj (maskirajući sadašnju okupaciju vojnim razlozima) i da je kasnije ne vrati«, a Pavelić »se pokazao spreman da primeni odredbe vojnog karaktera, samo ako bi se istovremeno sačuvao ugled njegove vlade, koja bi trebalo da bude naklonjena Italiji«. Prema mišljenju Oxilie, taj je »gest Poglavnika povoljan za Italiju i znak je vjernosti i zahvalnosti Dučeu«. Zbog toga, on misli - unatoč jakom dojmu da je Pavelić »okružen germanofilima i pritisnut vlastitim ustaškim pokretom preteranog nacionalizma« s vidljivom antitalijanskom tendencijom - »daje ovo najpodesniji momenat za vršenje pritiska na hrvatsku državu kako bi ona ispunjavala ugovorne obaveze s većom lojalnošću i iskrenošću i omogućila na svim poljima razvitak saradnje predviđene ugovorima«.[74] Taj pritisak je sve više dolazio do izražaja. Na sastanku predstavnika NDH i Druge armije, potkraj kolovoza, Ambrosio je posebno isticao da se talijanske vojne vlasti zanimaju za propagandnu aktivnost ne samo na teritoriju na kojem se nalaze, nego i na onom s kojim Talijani graniče, »jer su utvrdili da ta promičba obzirom na prijateljske i savezničke veze između Hrvatske i Italije nije bila mnogo puta najsretnija«. On je tvrdio kako je bilo slučajeva da su i najviši ustaški funkcioneri vodili protutalijansku propagandu. Na osnovu zaključaka utanačenih na istom sastanku, vojne snage NDH potpadaju pod talijansku komandu i ne mogu se povećavati nego samo smanjivati, a oružništvo će obavljati službu zajedno s karabinjerima. Što se tiče ustaških organizacija na tom području, one su morale predati oružje, što je praktično značilo stvaran prestanak njihove djelatnosti.[76] Vlada NDH izdala je saopćenje o novoj situaciji, koje je bilo očigledna kapitulacija. U saopćenju je, naime, istaknuto da je od 7. rujna 1941. »stupio na snagu izvanredni vojnički sustav na obalnom području jadranskog mora od Ogulina do Mostara pod upravom komandanta II Armate generala Ambrosia«.[76]

U takvoj situaciji odnosi s Talijanima postali su za vladu NDH aktualan i složen problem. Ustaški su vrhovi reagirali na talijanski pritisak daljnjim vidljivim ustupcima, pa se tako vazalnost NDH prema Italiji maksimalno ispoljavala. To je pogotovu došlo do

[70] VII, NAV-N-T-501 266/359-360, dopis Glaisea, 17. VIII 1941.

[71] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 332-334. Za upravnog povjerenika NDH imenovan je Andrija Karčić.

[72] Usp. *E. Kalbe,* n. dj., 249.

[73] *Hrvatski narod,* 23. VIII 1941.

[74] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 335-342.

[75] Isto, 345-353.

[76] *Hrvatski narod* 9. IX 1941.

izražaja u ostvarivanju talijanskog plana da okupiraju i Treću zonu, tj. sve do demarkacione linije. Taj je korak bio u najužoj vezi sa velikom akcijom Nijemaca, koju su od rujna poduzeli protiv NOP-a, s težištem da se on uguši u Srbiji. Prema Hitlerovoj naredbi od 16. rujna 1941, u sporazumu s vladom NDH, trebalo je, prilikom te ofanzive da se i u NDH provedu akcije protiv NOP-a, i to na području sjeverno od demarkacione linije.[77] U skladu s tim, komanda talijanske Druge armije motivirala je svoju naredbu, 28. rujna, za »eventualnu okupaciju« teritorija NDH do demarkacione linije, time da su Nijemci započeli akciju za ugušivanje NOP-a u Srbiji, te bi zbog toga »ustanici mogli da prodru u neokupiranu Hrvatsku«. Ubrzo je nastupila realizacija tog plana. Druga armija je već 9. listopada počela nastupati prema demarkacionoj liniji.[78] Ujedno su uslijedili ponovni talijanski zahtjevi oko vojničke i upravne organizacije na području Treće zone, kojima se još više sužavala kompetencija NDH. Time se talijansko okupaciono područje u NDH i stvarno i formalno podudarilo sa zamišljenom interesnom zonom iz travnja 1941. god. Okupacijom Treće zone, Talijani dobivaju nov, relativno velik teritorij, u kojem je bilo i većih mjesta, među kojima i Karlovac. Ustaški vrhovi su bili osobito osjetljivi zbog namjere Talijana da u cilju pacifikacije zabrane djelovanje Ustaške vojnice u zaposjednutoj Trećoj zoni. To je i motiviralo notu Ministarstva vanjskih poslova NDH, koju je upravni povjerenik kod Druge armije predao njenoj komandi. U njoj se naglašavalo kako vlada NDH »ne može pristati na to da se razoruža pučanstvo izvan demilitarizirane zone, jer je dosadašnje iskustvo pokazalo da neoboružano pučanstvo postaje žrtvom četnika i komunista, koji oružje ne predaju, a koje je veoma teško razoružati«. U noti se zaključuje da je zbog toga nemoguće povući Ustašku vojnicu s područja Treće zone.[79] Radilo se dakle o naoružanim ustaškim grupama, stacioniranima u pojedinim mjestima, čija se djelatnost velikim dijelom ispoljavala u provođenju terora nad srpskim stanovništvom. Talijani su pak računali da će svoju »pacifikaciju« moći provesti baš njihovim uklanjanjem. Time je na dnevni red bila konkretno postavljena politika prema srpskom stanovništvu na području koje su okupirali Talijani.

Težeći da »pacificiraju« reokupirano područje do demarkacione linije, Talijani su razvili prilično široku propagandu u srpskom stanovništvu s posebnim akcentom na svoju zaštitničku ulogu; krajnji cilj te propagande trebalo je da bude slabljenje NOP-a i uopće svih vidova otpora u spomenutom području. Bio je to dakle apel srpskom stanovništvu »da se umiri«, a zauzvrat je obećavana sigurnost njegove daljnje egzistencije. To jamstvo trebalo je da se konkretno ogleda u ukidanju ustaške vlasti, što bi za sobom povlačilo i prestanak dotadašnjeg krvavog terora. Dva su bitna momenta u nizu mjera koje su Talijani u tom pravcu poduzimali: pojedinim konkretnim postupcima bilo je dokazivano da se ustaše potiskuju i da se sužavaju kompetencije postojećih organa NDH, a došla je do izražaja i prilično vidljiva tolerantnost prema ustaničkim masama. Takva je politika imala određenog efekta zbog šarolikosti strukture ustanika tj. zbog razlike u konkretnim ciljevima pojedinih grupacija i struja. Talijani su glavni oslonac našli među pojedincima, poglavito bivšim političarima i oficirima Srbima, koji su bili zastupnici ekstremnih nacionalističkih i velikosrpskih tendencija, te su i sami na toj liniji vodili akciju i protiv NDH i protiv NOP-a. Njihova suradnja s Talijanima sve je izrazitija, posebno na području Hercegovine, dijela zapadne Bosne i u sjevernoj Dalmaciji te u južnoj Lici. Naročito je bila aktivna grupa u Splitu, što je vodila akciju da se u okviru Italije formira posebna srpska autonomija koja bi obuhvatila Dalmaciju, a zatim i šire, Bosnu i Hercegovinu i Liku (N. Novaković-Longo, D. Jevđević, J. Trifunović-Birčanin, R. Grđić). U

[77] Zbornik dokumenata NOR-a, I/l, 427-428.
[78] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 390-392 i 421-422.
[79] IHRPH, MF 1, sn 51, MVP NDH, nota od 18. X 1941.

Hercegovini je sličnu akciju vodila grupa bivših političara koji su emigrirali u Boku Kotorsku (N. Kraljević, V. Kovačević, V. Hamović, L. Trklja). Bez sumnje, njihova je akcija - vođena zapravo u sklopu ostvarivanja šireg plana Draže Mihailovića s ciljem stvaranja velike Srbije - imala udjela u stvaranju psihoze nesuprotstavljanja nastupanju Talijana, tako da ovi doista nisu naišli ni na kakav jači otpor. Iz ustaničke mase počele su se nakon talijanske reokupacije, vidljivije izdvajati grupe onih sudionika koji su se razilazili s političkom linijom što ju je KPJ davala ustanku. Talijani su u većoj ili manjoj mjeri mogli među njima stvarati svoju polugu za razbijanje ustanka, a odgovaralo im je i formiranje četničkih jedinica iz tih masa, te će se njihova daljnja politika više zaokupljati tim pitanjem.[80]

Time i pitanje četnika postaje sve aktuelnije i složenije u daljnjim odnosima između Talijana i NDH.

U težnji za pacifikacijom, Talijani su zahtijevali uspostavu tolerantnijeg odnosa prema Srbima, računajući da će time uspješno oslabiti osnovicu NOP-a na spomenutom teritoriju. Ustaše su takvu politiku Talijana prema srpskom stanovništvu, s ciljem da se ne samo zaustavi proces povećanja ustaničke mase, nego i da se smanje postojeće ustaničke snage, ocjenjivali kao politiku ustupaka prema Srbima. Na sastanku, održanom sredinom studenog 1941. u Zagrebu, Lorković i Artuković su sa županima župa obalnog pojasa, tj. iz Senja, Dubrovnika, Mostara, Gospića i Ogulina, prvenstveno razmatrali talijansku politiku prema srpskom stanovništvu na tom području. Konstatirano je da Talijani traže promjenu dotadašnjeg položaja Srba, što bi se konkretno ogledalo u vraćanju imetka i zabrani prekrštavanja. Uz to je sa zabrinutošću konstatirano da Talijani ne razoružavaju četnike, nego dapače surađuju s njima, a nasuprot tome, da su poznati slučajevi zatvaranja ustaša.[81] Na sastanku, što je odmah zatim uslijedio u Rijeci između predstavnika NDH i Talijana, to je pitanje postalo glavni predmet pažnje dviju strana. Predstavnici NDH pristali su na zahtjeve Talijana da se prema Srbima izvrše »široke amnestije« (mirno vraćanje ljudi kućama, »mogućnost ponovnog vraćanja u službu činovnika lokalne uprave«, otvaranje škola, izmjena dinara u kune, iako je rok prošao), a Talijani su formalno popustili pritisku druge strane da u pojedinim mjestima budu stacionirane jedinice Ustaške vojnice.[82] Nova taktika NDH u politici prema Srbima na području »obalnog pojasa« javno je proklamirana posebnim proglasima koje su tokom prosinca objavili Artuković i Ambrosio. U tim apelima stanovništvu, glavna krivnja za nastalu situaciju pripisuje se »agitatorima komunistima«, koji su se »okoristili slabošću i neznanjem naroda«, pa vlada NDH donosi odluku da »aktom blagosti« oprosti svima onima »koji pokažu da su se pokajali« i žele »da žive uredno unutar kruga državnih zakona«.[83]

Stvarno pak stanje pokazivalo je da Talijani nisu vodili mnogo računa o prisustvu i utjecaju organa i ustanova NDH na svom okupacionom području. Kompetencije ustaškog režima svedene su na mimimum. Da bi ojačali oslonac u spomenutim grupama bivših građanskih političara Srba, Talijani su u pojedinim momentima otvoreno radili na jačanju takve suradnje a na račun slabljenja utjecaja NDH.[84] Tako se npr. Ministar-

[80] Opširnije o tome usp.: Hercegovina u NOB, n. dj., *Đ. Stanisavljević,* Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj, n. dj.; *D. Lukač,* Ustanak u Bos. Krajini, n. dj.; *R. Hurem,* Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine, Sarajevo 1972, 46-50.

[8'] VII, Fond NDH, kut. 313, br. reg. 37/1.

[82] Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/ 1, 629-640.

[83] VII, Fond NDH, kut. 213, br. reg. 1/7, Usp. i *M. Sobolevski,* n. dj., 70-71.

[84] U listu *San Marco,* koji su talijanske okupacione vlasti počele izdavati u Splitu od kraja travnja, donosi se 8. V 1941. vijest da su Niko Novaković i Boško Desnica posjetili civilnog komesara Bartoluccia »i u ime 100.000 pravoslavnih Srba iz Sjeverne Dalmacije zatražili su da Italija anektira Dalmaciju«.

stvo domobranstva NDH potkraj studenog 1941. žali njemačkom poslanstvu u Zagrebu, da su Talijani na području Bos. Grahova, Bos. Petrovca i Donjeg Lapca dopustili da se zavede »srpska uprava«. U tim mjestima nalaze se talijanske jedinice, koje ne dopuštaju jedinicama NDH da uđu u njih.[85] O tome govori i ocjena koju daje Horstenau u studenom 1941, kada, govoreći o situaciji u NDH, konstatira i ovo: »Cijeli prostor južno od demarkacione linije, ne 'de iure' već 'de facto' u pogledu uprave, kako sam ja već predvidio, potpuno je prešao u posjed Talijana. Tamo gdje su ostavljene hrvatske vlasti one ne smiju da upotrijebe svoje žandarme bez suglasnosti talijanskih okupacionih vlasti«.[86]

Talijanska okupacija područja NDH do demarkacione linije svakako je dala čvršću podlogu Mussoliniju da tretira NDH kao vlastitu interesnu sferu. U samom Paveliću on je imao i dalje neospornog sprovodnika takve politike, unatoč tome što se ovaj znao žaliti Nijemcima na sve veće zahtjeve i pritisak Talijana. Na sastanku Pavelića i Ciana u Veneciji, sredinom prosinca 1941, očigledno je došla do izražaja težnja Talijana da što više vežu Pavelića uz sebe. Formalno, trebalo je da taj sastanak znači korak dalje u realizaciji Rimskih ugovora, rješavanjem nekih ekonomskih pitanja i konkretnijem definiranju dogovora o proglašenju vojvode od Spoleta za hrvatskog kralja. Prema riječima Ciana, pitanje je monarhije ostavljeno »za trenutak po strani«, što je Talijanima odgovaralo, jer se on intimno nadao »da je još uvijek moguć sporazum o pravoj i istinskoj personalnoj uniji« Italije i NDH.[87] U postojećoj situaciji, za Talijane su bila važnija druga konkretna sredstva za što čvršće uključivanje NDH u njihovu interesnu sferu. Daleko je veću pažnju privlačila momentana Hitlerova sugestija da Talijani, kako to konstatira Ciano, prošire svoju okupaciju na cijelu NDH.[88] Nijemci su se morali sve jače angažirati na istočnom bojištu, pa je Hitler bio voljan da se vojna kontrola na području NDH prepusti talijanskoj Drugoj armiji. Takva je odluka izazvala iznenađenje njemačkih zapovjednika u Jugoslaviji i predstavnika u NDH, koji su sugerirali da njemačka vojska, s obzirom na porast NOP-a, ostane na tom području.[89] Posebno se pak uzbudilo ustaško vodstvo, bojeći se da će Talijani nastaviti okupaciju i preko demarkacione linije.[90] Opasnost širenja NOP-a, na koju su njemački predstavnici u NDH najozbiljnije upozoravali, bez sumnje je utjecala na Hitlera i on je uskoro odustao od spomenute namjere, pa je tako otpao plan prijelaza Talijana preko demarkacione linije.[91]

Od tada, vidljivo jača njemački interes za vojno-političko stanje u NDH. Do tada se taj interes, za razliku od talijanskog, svodio prvenstveno na osiguranje glavnih željeznič-

Za razumijevanje te suradnje karakterističan je npr. širi sastanak što su ga 25 VIII 1941. na Pađenima održali bivši građanski političari Srbi iz Kninske krajine, zapadne Bosne i Like. U izjavi s tog sastanka, koja je uručena Talijanima, izražava se suglasnost »da Italijani garantuju sigurnost i slobodu naroda srpskog u okupirajućoj oblasti, ispovedanje religije, slobodu škole i nastave kao što je to bilo za vreme Jugoslavije. (...) U mestima i krajevima gde je srpski narod u većini biće u civilnu upravu postavljen i Srbin«. (Đ. *Stanisavljević,* Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj, n. dj., 73).

[86] VII, NAV-N-T-501 265/ 965.

[86] VII, NAV-N-T-501 264/ 1280-5, izvještaj od 21. XI 1941.

[87] Dnevnik grofa Ciana, n. dj., 288, zabilješka od 15-16. XII 1941.

[88] Ciano je 17. XII1941. zapisao u svom dnevniku: »Izvijestio sam Mussolinija, koji je vrlo skeptičan u pogledu razvoja hrvatskih prilika. Nijemci su nam ponudili da preuzmemo vojni i teritorijalni nadzor nad cijelom zemljom. Zadovoljan je ovom ponudom, premda je sigurno nastala kao posljedica potrebe da Nijemci povuku svoje divizije iz Hrvatske. U Rusiji počinje kruta zima. Srbija im zadaje mnogo glavobolje. Kako bilo, ponuda je ipak dokaz, da Berlin smatra Hrvatsku našim životnim prostorom. Mussolini se sprema da se bez odlaganja baci na ovaj prijedlog«. (Isto, 289).

[89] VII, NAV-N-T-120 200/153462-3, dopis njemačkog poslanstva u Zagrebu 16. XII 1941.

[90] VII, NAV-N-T-501 266/217-218, dopis Glaisea, 20. XII 1941.

[91] VII, NAV-N-T-120 200/153471, dopis Kaschea, 23. XII 1941; *E.Wisshaupt,* Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom prostoru, VII, kut. 70, br. reg. 18/1.

kih saobraćajnica, od kojih je najvažnija bila pruga Zagreb-Beograd, zatim već spomenutih rudnih nalazišta i postrojenja u Bosni. Međutim, ni Nijemci na svom interesnom prostoru u NDH, tj. sjeverno od demarkacione linije, nisu imali nikakvih obzira prema odgovarajućim ustanovama NDH, i ponašali su se u pravom smislu riječi kao okupaciona sila. Kad njemački komandant za Jugoistok, prilikom poduzimanja operacija protiv NOP-a u Srbiji, prenosi svu izvršnu vlast na njemačkog generala u Srbiji, on istom naredbom određuje da »pri ugušivanju ustaničkog pokreta u hrvatsko-srpskom graničnom području«, ukoliko je to operativno područje, i izvršna vlast pripada istom generalu. Navođenje da se to čini »u sporazumu sa hrvatskom vladom« nije imalo bitnije značenje.[92]

Prijelaz glavnine partizanskih snaga s Vrhovnim štabom, uslijed njemačke ofenzive, iz Srbije u istočnu Bosnu, primorao je njemačke snage u NDH da se jače angažiraju. Istodobno, bili su angažirani Talijani i vojne snage NDH. Zbog toga se i pristupilo zajedničkom planiranju operacija u istočnoj Bosni. Poduzeta ofenziva u siječnju i veljači 1942, kojoj je bio cilj opkoljavanje i uništenje partizanskih snaga na prostoru između Drine, Bosne i Spreče, nije polučila željeni uspjeh. Konkretne posljedice za NDH, bile su da je područje istočne Bosne (prostor: Sava - Bosna - demarkaciona linija - Drina) ostalo pod vlašću njemačkog komandanta, kojemu su bile podređene vojne vlasti, policija i oružništvo NDH.[93] Pokušaj njemačkog zapovjednika u Srbiji da privoli NDH na angažiranje četnika protiv NOP-a u tom području, nije uspio. Radilo se o planu predaje uprave četnicima pod komandom J. Dangića u kotarima Bijeljina, Zvornik, Vlasenica, Srebrenica, Rogatica i Višegrad, što je vlada NDH ocijenila kao kršenje suvereniteta ustaške države. Ona je uspjela ustrajati zahvaljujući u prvom redu činjenici da ni na njemačkoj strani nije bilo većeg i zdušnijeg interesa za jedan takav sporazum s Dangićevim četnicima kojima ni Nijemci nisu mnogo vjerovali.[94]

Odlučujući se za daljnje vojno angažiranje, Nijemci su polazili od činjenice da poduzeta ofanziva nije uspjela razbiti i uništiti partizanske snage, te da s daljnjim razvojem situacije treba ozbiljno računati s oživljavanjem njihove djelatnosti. Iskustvo im je nalagalo da prilikom daljnjih operacija treba da stvore što čvršće operacijsko jedinstvo njemačkih i talijanskih vojnih snaga, kao i snaga NDH, te da ih stave pod jedinstvenu komandu. Nijemci su, dakle, čvrsto spoznali da oružane snage NDH nisu u stanju da same postignu uspješnije rezultate u suzbijanju NOP-a, a tu su spoznaju dijelili i glavni vojni faktori NDH. Načelnik Glavnog stožera (generalštaba) domobranstva general Laxa u svom je izvještaju, u prosincu 1941, glavnu pažnju posvetio analizi stanja u redovima domobranstva NDH, potaknut činjenicom da se NOP na području NDH sve više širi i jača. »Događaji u pobunjeničkim krajevima - konstatira on - kako oni u toku posljednjih mjeseci, tako i najnoviji, pokazuju očito, da je akcija pobunjenika svakog slijedećeg dana šira i snažnija, a postiže sve značajnije uspjehe«. On govori zatim o »veoma lošem stanju« u kojem se nalaze domobranske jedinice, te ukazuje na njihovu osjetno slabu borbenu sposobnost. Laxa je bio primoran da posebno istakne i »slabo moralno

[92] Zbornik dokumenata NOR-a, I/l, 440-441. Šef upravnog štaba okupirane Srbije Turner u svom referatu, 21. IX 1941, govori i o potrebi prebacivanja žitarica i stoke u Srijem, »gdje bi to služilo kao rezerva nemačkoj oružanoj sili«, te zaključuje: »Činjenica što je to Hrvatska ne bi smelo da igra nikakvu ulogu, pošto nemačka oružana sila po utvrđenom ugovoru ima potpunu slobodu kretanja u hrvatskom prostoru«. (Isto, 448).

[93] Opširnije o tome usp.: Oslobodilački rat, n. dj., I, 175-186; *R. Hurem,* Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u BiH, n. dj., 190-194. Za predstavnika NDH kod 718. divizije imenovan je dr Aleksandar Benak.

[94] Opširnije o tome usp. *A Miletić,* O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemcima (avgust 1941-april 1942), VIG 2/1972, 135-145.

stanje i borbeni duh« domobrana, tako da su »sve brojniji slučajevi kukavičluka i panike cielih jedinica« a »u posljednje vrieme čak i slučajevi pobune i bjegunstva pojedinaca i cielih jedinica«. Među glavnim razlozima za to on ističe »neprijateljsku neobičnu snažnu promičbu, ograničenost trajanja vježbe pričuvnika (rezervista, F. J.) i njihov revolt i proteste, ako su zadržani nešto preko roka trajanja vježbe, neraspoloženje pričuvnika iz mirnih krajeva za borbu izvan svoga najužeg kraja, i ostalo«. Izlaz iz takve situacije, pored potrebe poduzimanja što većih napora u unutrašnjoj reorganizaciji domobranstva, Laxa vidi u neophodnoj potrebi što većeg angažiranja Nijemaca i Talijana, te na pojačanom naoružavanju vojnih snaga NDH s njihove strane.[95]

Nijemci i Talijani su se uskoro suglasili da poduzmu veće zajedničke akcije za uništenje snaga NOP-a na području NDH. U svojim prethodnim međusobnim konzultacijama oni su ocijenili da je područje NbH vrlo nestabilno zbog razvoja NOP-a. Na sastanku u Zagrebu, 27. veljače 1942, koji je prethodio sastanku s Talijanima u Opatiji, njemački vojni zapovjednici konstatirali su da u NDH postoje dva velika žarišta ustanka protiv kojih treba poduzeti zajedničke operacije: istočna Bosna i Bosanska Krajina. Vojno rukovodstvo NDH upoznato je idućeg dana s analizom i prijedlozima Nijemaca.[96] U Opatiji su se 2-3. ožujka 1942. sastali njemački i talijanski komandanti i predstavnik domobranstva NDH.[97] Zaključeno je da najprije treba poduzeti operacije za uništenje ustanka u istočnoj Bosni, a tek kasnije u zapadnoj, posto je prema talijanskoj ocjeni bilo nemoguće istodobno izvoditi obje operacije zbog nedovoljnog broja vojnih snaga. Talijani su utjecali i da se datum početka operacija pomakne do sredine travnja. Dogovoreno je i da se ne vodi posebnog računa o postojanju demarkacione linije za vrijeme operacija. Za samu NDH je bio od značenja zaključak da u zauzetim oblastima bude provedena vojna vlast, a tek da se naknadno, nakon potpune pacifikacije, dopusti uvođenje vlasti NDH. Vlada NDH je to ocijenila kao ugrožavanje svojih interesa, pa je u verbalnoj noti, upućenoj sredinom ožujka u Berlin, uz izražavanje svoje radosti što će snage NDH zajedno s njemačkim i talijanskim snagama poduzeti »radikalno čišćenje izvesnih oblasti Hrvatske od komunista i četničkih bandi«, ispoljila i gledište kako poduzetim akcijama »ne može biti ograničeno vršenje vlasti hrvatskih državnih organa«. Zbog toga, izražava mišljenje da tamo »gde se unutarnja uprava mora iznova uspostaviti« to čine njene vojne vlasti. Tu je bojazan prvenstveno izazivala opasnost da talijanske trupe zastalno ne okupiraju pojedina područja u istočnoj i centralnoj Bosni iznad demarkacione linije, čime bi bilo zahvaćeno i Sarajevo. Prema mišljenju ustaša, Talijani sigurno ne bi više napuštali n.ovookupirane krajeve, pa bi se njihovo okupaciono područje još više proširilo.[98]

Znatna pažnja u Opatiji bila je posvećena i daljnjem odnosu prema četnicima. Pristup tretiranju tog pitanja pokazuje od tada njegovu znatnu složenost, jer se radilo o

[96] Zbornik dokumenata NOR-a, V/2, 377-385.
Nijemci su pravili i određenu ekonomsku računicu u pogledu naoružavanja vojnih snaga NDH, za koje su, s obzirom na razvoj situacije, bili sve više zainteresiraniji. Tako je Njemačka prinudila NDH da kupuje oružje zaplijenjeno od Jugoslavije, prilikom njena sloma i okupacije. Ipak, Nijemci su s daljnjim razvojem događaja bili primorani da pokažu veću naklonost u naoružavanju vojske NDH. Uglavnom su bile isporučivane manje pošiljke opreme, a u toku 1942. opremljene su tri divizije NDH, inače, izvježbane u Njemačkoj. Ustaški vrhovi su, međutim, stalno davali do znanja da je potrebna veća pomoć u opremi i izobrazbi oružanih snaga NDH. Daljnji razvoj situacije utjecao je na Nijemce da od sredine 1943. daju veće pošiljke vojne opreme za domobranstvo i Ustašku vojnicu. (VII, Fond NDH, kut. 87-a, br. reg. 59/5, elaborat: Gospodarski odnosi s Njemačkom, datirano 10. II 1944; IHRPH, MF 5, sn 284, ist.mat. S. Kaschea).

[96] *E. Wisshaupt,* Borba protiv ustaničkog pokreta, n. dj.

[97] Glaise konstatira da na zahtjev Mussolinija S. Kvaternik nije predstavljao vojsku NDH, nego da je umjesto njega bio Laxa. (VII, NAV-N-T-510 266/149, bilješka 28. II 42).

[98] *E. Wisshaupt,* Borba protiv ustaničkog pokreta, n. dj.

različitim pogledima zainteresiranih strana, tj. Nijemaca, Talijana i NDH. Talijani su, u skladu sa svojom dotadašnjom politikom, i dalje zastupali gledište o potrebi pregovaranja s pojedinim četničkim grupacijama kako bi ih angažirali protiv NOP-a. Četnička se komponenta Talijanima pokazala važnom u dotadašnjoj politici pacifikacije, pošto su u četnicima našli određeni oslonac. Roatta je ocijenio dotadašnji odnos Talijana prema četnicima i stečena iskustva u suradnji s njima kao realnu politiku, čiji su se glavni rezultati ogledali u znatno manjem naprezanju vlastitih vojnih snaga, što znači očuvanju njihove borbene sposobnosti. Takav talijanski tretman četnika, tj. nastojanje da ih se razlučuje od partizana, bio je u suprotnosti s gledištima Nijemaca, izraženima u Opatiji. Prema mišljenju Kuntzea, takav bi odnos prema četnicima značio politiku popuštanja, a to ne bi bilo u skladu s utvrđenim ciljevima uništenja svih ustaničkih snaga. U Opatiji je to gledište i prevagnulo, pa je odlučeno da neće biti pregovaranja s četnicima tokom planiranih operacija.[99]

Problem četnika time nije bio skinut s dnevnog reda, nego je dapače počeo bivati još kompleksniji. Vlada NDH naime, poduzela je akciju radi dogovora s četničkim grupama u Hercegovini, za NDH vrlo osjetljivom području. Ondje se nije mogla ni u jednom času ostvariti puna upravna kontrola ustaškog režima, a jedina pristupačna prometna veza bila su željeznička pruga i cesta Sarajevo-Mostar. Već u ožujku 1942, dakle neposredno poslije opatijskog sastanka, Pavelićev »povjerenik za obalni pojas« kod Druge armije Vjekoslav Vrančić poveo je akciju za sklapanje sporazuma s četničkim vođama Dobroslavom Jevđevićem, Novicom Kraljevićem i Radmilom Grđićem. Prema Pavelićevoj izjavi Glaiseu, inicijativa za tu akciju potekla je osobno od njega. Po njegovim riječima, on je uputio Vrančića u talijansku okupacionu zonu »sa dalekosežnim punomoćjima u korist srpskog stanovništva« i pravom da u »širokim razmjerima provede ponovna postavljenja i da ispravi pogreške«. Prema istim podacima Glaisea, čitava je ta akcija vođena i uz suglasnost generala Roatte. Na osnovu te Pavelićeve informacije, Glaise zaključuje da »hrvatska vlada počinje da uviđa velike pogreške u svojoj nacionalnoj politici«.[100] Svakako je taj momenat imao udjela u ishodu sastanka u Ljubljani, 28-29. ožujka 1942, gdje su nastavljeni dogovori iz Opatije. Razrađujući talijanski stav iz Opatije, Roatta je ukazivao baš na akciju ustaša za sporazumijevanje sa četnicima u Hercegovini, kao na činjenicu koja opravdava slične postupke i prilikom operacija što će biti poduzete u Bosni. Time je bez sumnje dao veću težinu dotadašnjoj politici Talijana prema četnicima, što je utjecalo i na konačan ishod ljubljanskog sastanka u tom pogledu, te su uzeti u obzir i pregovori s četnicima. Treba, međutim, istaći da NDH kao ni Nijemci, nisu izrazili punu volju u tom smislu, što je njemački komandant za Jugoistok davao do znanja. Međutim, budući da je vlada NDH već sama započela akciju za sporazumijevanje s četničkim grupama, u Hercegovini, njena momentana formalna nesuglasnost u pogledu sporazumijevanja sa četnicima u istočnoj Bosni nije imala presudnije značenje. Vlada NDH ipak je stvarno pokazivala spremnost da pristupi širem sporazumijevanju i dogovaranju s četničkim pokretom na svom području. To je uostalom, bilo dato do znanja Nijemcima i Talijanima, kad je vlada NDH izrazila želju da u eventualnim razgovorima

[99] Isto; *R. Hurem,* Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini, n. dj., 196-197.

[100] VII, NAV-N-T-501 266/122-125, izvještaj Glaisea 6. IV 1942. O ovim koracima vlade NDH izvjestio je i h. Veesenmayer u svom izvještaju potkraj travnja 1942, po povratku iz Zagreba. U njemu je spomenuo nastojanja ustaša i Vrančića, koji je u »nekim krajevima« uspio pridobiti »pojedine ustaničke vođe i njihove pristaše« da obustave akcije i priznaju NDH, ili je barem uspio »da nahuška jedne na druge«. *(L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 127). V. Vrančić je, neposredno poslije kapitulacije Italije, u periodu intenzivne ustaške kampanje protiv »talijanskih vojničkih krugova« koji su organizirali »urotu« protiv NDH, pisao da je »pokušao nagovoriti« N. Kraljevića i »druge četničke vođe za pomirljivo djelovanje među pravoslavcima«. *(V. Vrančić,* Urota protiv Hrvatske, Zagreb 1943, 40-41).

s četnicima bude prisutan i njen predstavnik, kao neslužbeni promatrač.[101] Takav kurs u politici NDH dobit će svoju punu potvrdu u sporazumima vlade NDH preko lokalnih upravnih i domobranskih ustanova, s nizom četničkih grupacija u različitim područjima.

Taj novi momenat u politici NDH bio je jedna od komponenata cjelokupne politike prema srpskom stanovništvu, koja, kako je to naprijed prikazano, od proljeća 1942. ulazi u novu fazu. Trebalo je da prema ocjeni ustaškog vodstva sporazumi s četnicima budu značajni konkretni koraci »umirenja« NDH.[102] Svakako je širenje i jačanje NOP-a na području NDH, bez obzira na pojedine krize i teškoće kroz koje je sam prolazio, bio onaj presudni faktor koji je inicirao i utjecao na približavanje interesa četnika i ustaša. Dakako, na to su utjecali i drugi momenti, od kojih treba istaći napore pojedinih četničkih grupa da prevladaju vlastitu krizu što ih je zahvatila u proljeće 1942. godine.

Potkraj travnja 1942. sklopljen je sporazum između ustaških predstavnika i Uroša Drenovića, komandanta četničkih grupa u okolici Mrkonjić-Grada. Za četnike je taj sporazum bio prijeki izlaz nakon njihova teškog poraza u sukobu s Kozarskim partizanskim bataljonom, kad im je zaprijetilo potpuno rasulo. Glavno obilježje sporazuma davala je izjava da će se četnici i »hrvatske oružane snage« zajednički boriti protiv NOP-a. Vlasti NDH jamčile su zaštitu srpskih sela, materijalnu pomoć, slobodu vjeroispovijedi, a četnici su morali prisegnuti na priznanje NDH.[103] Potkraj svibnja 1942. NDH je sklopila sporazum s ozrenskim, trebavskim i zeničkim četničkim grupama na području sjeveroistočne Bosne. (Tom prilikom vlasti NDH vodile su pregovore i s grupom majevičkih četnika, ali do sporazuma nije došlo.) Prema tim sporazumima, ove četničke grupe »priznaju vrhovničtvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni državljani izrazuju lojalnost i odanost njenom poglavaru«, te se obavezuju da prekidaju »sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima« NDH. Oni su također pristali »dobrovoljno surađivati sa hrvatskim oružanim snagama na suzbijanju i uništavanju partizana, te u tu svrhu mogu zadržati oružje pod kontrolom hrvatskih vojnih vlasti«.[104]

Operacije, što su ih od proljeća 1942. poduzele njemačke i talijanske jedinice i vojne snage NDH, protiv snaga NOP-a, zahvatile su glavninu njenog teritorija. Proljetna ofenziva, poduzeta protiv glavnine snaga NOP-a u istočnoj Bosni, polučila je vidljive uspjehe u ostvarivanju zamišljenih ciljeva okupatora i ustaša. Poseban udio u operacijama pripao je Crnoj legiji, koja je početkom travnja prodrla preko Vlasenice do Drine, što je vladi NDH išlo svakako u prilog, zbog težnje da vlastitim snagama zatvori granice prema Srbiji. U drugoj polovici svibnja 1942. Talijani su, uz pomoć četnika, poduzeli veće operacije protiv NOP-a na području Hercegovine, što je rezultiralo znatnijim osipanjem hercegovačkih partizanskih jedinica. U Bosanskoj Krajini glavne su se borbe vodile za Prijedor, koji su, nakon povlačenja Nijemaca sredinom ožujka, branile ustaško-domobranske jedinice, nastojeći ga zadržati zajedno s Ljubijom. Oslobođenje Prijedora, sredinom svibnja, imalo je veliko značenje za daljnji razvoj NOP-a u Bos. Krajini, dok je ustaškom režimu nanijelo težak udarac; višemjesečna blokada tog područja onemogućila je i eksploataciju željezne rude u Ljubiji. Pavelić je od sredine lipnja proglasio teritorij zapadne Bosne operacionim područjem, a izvršnu je vlast prenio na njemačkog zapo-

[101] *R. Hurem,* Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, *Prilozi,* Sarajevo, 2, 1966, 292-293.

[102] *Hrvatski narod,* 3. VI 1942.

[103] O tome usp. *P. Kačavenda,* Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942. godine, VIG 5/1966, 39-44, 64-65.

[104] Isto, 44 i d.; *F. ButuS-I. Jelić,* Prilozi za proučavanje historije NDH, n. dj., 345; *R. Hurem,* Sporazumi o saradnji, n. dj., 297 i d.

vjednika. Glavne operacije poduzete su na Kozari, što je i bio jedan od zaključaka sastanka u Opatiji, budući da je to područje ocijenjeno kao jedno od glavnih žarišta ustanka. Ofenziva je završila okruženjem partizanskih snaga na Kozari tokom druge polovice lipnja 1942. god. Premda je tom ofenzivom zadan težak udarac partizanskim snagama, Kozara je vezala znatne neprijateljske snage, nanijevši im značajne gubitke. Tako je Prva brdska ustaško-domobranska divizija bila potpuno razbijena. Zbog svega toga, okupacione i snage NDH nisu bile u stanju da se jače angažiraju u suzbijanju daljnjeg snaženja NOP-a u Hrvatskoj. Bili su primorani da prebacuju snage iz istočne Bosne, osobito nakon prodora proleterskih brigada na čelu sa Vrhovnim štabom u Bos. Krajinu.

U Hrvatskoj je za NDH osobitu opasnost predstavljalo stvaranje prilično velikog slobodnog teritorija na području Korduna, Banije i Gorskog kotara. Zbog toga je po naređenju Pavelića od sredine ožujka poduzeta veća ustaška ofenziva na Kordunu. Iako su prodrli preko Petrove Gore, ustaše ipak nisu nanijeli željeni odlučujući udarac partizanskim snagama na tom području.[105]

Politička sredstva u pacifikaciji ustaničkih područja nakon poduzetih operacija došla su nešto vidljivije do izražaja u istočnoj Bosni. Za to su bez sumnje bili zainteresirani njemački komandanti, pa su predstavnici NDH izrazili volju da postupak prema srpskom stanovništvu u istočnoj Bosni dobije u praksi sadržaj posebne pažnje. Rezultat je bila osjetno pojačana ustaška propaganda među srpskim stanovništvom, čiji su glavni elementi bili apeli za povratak kućama i obećanja za osiguranje mirne egzistencije. Ta je propaganda istodobno optuživala NOP kao glavnog krivca svega zla koje je zadesilo tamošnje srpsko stanovništvo. U samoj praksi, nastojalo se nizom očiglednih primjera potvrđivati takvu politiku. Ona je imala određenog efekta, utječući da se narod iz zbjegova vraća kućama.[106] No, za razliku od tog epizodnog i kratkotrajnog momenta, postupak ustaša i Nijemaca prema ustaničkim masama, u drugim područjima gdje su vođene operacije (Kozara, Šamarica, Fruška gora) bio je u znaku masovnog terora.

Od sredine 1942. počinje nova etapa u daljnjem razvoju odnosa između NDH i Talijana, zbog odluke Vrhovne talijanske komande da pristupi povlačenju svojih trupa s područja druge i treće zone, tj. da ih sa reokupiranog područja NDH vrati na svoj anektirani teritorij. Razlog te talijanske odluke bio je s jedne strane u činjenici da su njihove vojne snage prilično oslabile i iscrple se u borbi protiv snaga NOP-a, a nije ih bilo moguće prema potrebi povećavati i osvježavati, a s druge, u relativno znatnom uspjehu organiziranog angažiranja četničkih grupa u drugoj i trećoj zoni. Prema tome, izjave vrhova NDH da je povlačenje talijanskih trupa u prvom redu uspjeh ustaške politike, moglo je imati tek propagandno značenje. Sam Glaise ocjenjuje da povlačenje Talijana »nije bilo nekakva namjera za davanje ustupaka Hrvatima, već želja da se smanji broj garnizona 2. armije«. Prema njemu, Roatta je povlačenjem u prvom redu želio »da prištedi svoje trupe od još jedne duge (druge) uzastopne planinske zime«.[107] Povlačenje talijanskih trupa utanačeno je sporazumom između vlade NDH i Višeg zapovjedništva oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« (Supersloda), 19. lipnja 1942. u Zagrebu, koji je stupio na snagu 11. srpnja.[108] Prema tom sporazumu, Supersloda će pristupiti postupnom povlačenju svojih posada iz treće zone i isto tako nekih posada u drugoj zoni, o čemu će stalno i konkretno obavještavati vojne vlasti NDH. Izuzetak je bio Karlovac u kojemu Talijani zadržavaju svoju posadu. NDH dobiva pravo uspostave svog aparata vlasti, pre-

[105] Opširnije o vojnim operacijama protiv NOP-a na području NDH u prvoj polovici 1942. usp. Oslobodilački rat n. dj., I, 207-212, 213-215, 238-242, 244 i d.

[106] *R. Hurem,* Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini, n. dj., 210-211.

[107] VII, NAV-N-T-501 266/40-42 i 47-49, izvještaji Glaisea 16. i 18. VI 1942.

[108] Zbornik dokumenata NOR-a, V/32, 303-310.

ko kojega njena vlada jamči da će u područjima koje su Talijani ispraznili »biti osiguran javni red«, te posebno »da neće ni na koji način prema pučanstvu biti počinjena nasilja ili odmazde«. Što se tiče stacioniranja vojnih snaga NDH, one su se mogle odmah po sporazumu razmještati na području treće zone, dok je u pogledu njihova opsega i dislokacije u drugoj zoni dogovoreno da se to utvrdi posebnim sporazumom. U vezi s pitanjem četnika, u sporazumu se konkretno govori o daljnjem statusu tzv. oružanih »protukomunističkih skupina«. Radi se o Dobrovoljnoj antikomunističkoj miliciji (Milizia volontaria anticomunista - MVAC), koju su od pripadnika četničkih grupa Talijani upravo počeli formirati na području druge i treće zone. Posebno je zanimljivo da se u sporazumu ističe kako je postupak oko formiranja MVAC »sada sretno u toku« te da će biti nastavljen »pod nadzorom talijanskih vojničkih vlasti, ili pod nadzorom hrvatskih građanskih i vojničkih vlasti, ili pod zajedničkim nadzorom«. Prema sporazumu, jedinice MVAC »moraju se obvezati da će priznati i poštivati vrhovničtvo Nezavisne Države Hrvatske i njezine vlasti, kao da će poštivati i talijanske vojničke vlasti«. Talijani su ovim sporazumom zadržali najvećim dijelom prava zapovijedanja MVAC, dok se vlada NDH obavezala da će prema njima izvršavati obveze koje je Supersloda preuzela.

Što se tiče uspostave upravnog aparata na području druge i treće zone, vlada NDH je, prema sporazumu, pristala na određenu »izmjenu« činovništva. Prije svega, bile su odstranjene osobe, »nezgodne« zbog svog udjela u ustaškim zločinima nad srpskim stanovništvom 1941. god.[109]

Nakon povlačenja talijanskih trupa iz druge i treće zone bilo je napušteno mnogo garnizonskih središta. Njihove su posade uglavnom napustile gotovo čitav teritorij treće zone, te niz mjesta u drugoj zoni. Tako su na području Hercegovine Talijani napustili mjesta na glavnoj komunikaciji Sarajevo - Dubrovnik do Rame, zadržavajući se od te točke do obale.[110] Već i to govori o težini obaveza koje je primila NDH u pogledu vlastitog vojnog angažiranja, zamjenjujući talijanske snage. Zagrebački sporazum je, prema mišljenju ustaša, značio veliki uspjeh za NDH i prekretnicu odnosa s Talijanima, ali se ubrzo pokazalo da je ona zapala u još veće teškoće. Bila je naprosto nemoćna da vlastitim vojnim potencijalom osigura svoje pozicije na području južno od demarkacione linije, na kojemu je, osim NOP-a, osobito akutan postao problem četnika. Nijemci su vrlo brzo spoznali da se NDH nije sposobna suprotstaviti ni NOP-u ni četničkim snagama. Oni su osobito bili zainteresirani za osiguranje prostora oko Mostara, radi nesmetane eksploatacije boksita, te zbog njegova transporta, za sigurnu komunikaciju do obale. Zaštita, što su je komunikaciji do Rame pružale vojne i žandarmerijske snage NDH, pokazala se neefikasnom. Baš u to vrijeme, kad veći dio teritorija druge i treće zone napuštaju talijanske snage, dolazi do prodora proleterskih brigada, što unosi sasvim nove momente u daljnji razvoj situacije. Suprotno očekivanju vlade NDH o jačanju vlastitih pozicija, u nizu krajeva (okolica Prozora, Duvna, Livna, dolina Vrbasa) jača politička osnovica NOP-a.[111] Ustaše će kasnije, u svojoj antitalijanskoj propagandi, nakon kapitulacije Italije, optuživati generala Roattu za ovu nenadanu promjenu u razvoju situacije. Prema njima, on je saznao za kretanje partizanskih snaga iz Crne Gore u NDH te je »najavio povlačenje talijanskih četa iz III zone i iz dielova II zone na samu obalu, pa je, ocienivši skore događaje u III zoni, pristao predati građanske ovlasti hrvatskim oblastima, a onda zaista naglo povukao svoje čete, propustio nesmetano partizane u Hrvatsku, da bi konačno time hrvatsku vladu doveo u težak položaj i onemogućio stvarni uspjeh hrvatske vlade kod provedbe Zagrebačkog sporazuma«.[112]

109 VII, Fond NDH, kut. 213, br. reg. 19/7, dopis MVP MUP-u, 24. VI 1942.
110 *M. teković,* Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942, Beograd 1965, 75.
111 *M. Leković,* Ofanziva proleterskih brigada, n. dj., 652-655.
112 *V. Vrančić,* n. dj., 73-74.

Povlačenje Talijana unosi značajne promjene i u položaju četničkog pokreta u području južno od demarkacione linije. Iako su otišli, Talijani nisu prestali biti zaštitnici četničkih grupa, dapače oni su četnicima omogućili da se legaliziraju. To je osobito bilo u Hercegovini, čiji su sjeverni dio Talijani prepustili četnicima. Tako je povlačenje Talijana donijelo veći dobitak četnicima nego ustašama. Četnicima se otvorila realnija perspektiva da ostvare svoje vojničke i političke planove, što je evidentno bila kvalitetno nova etapa u razvoju četničkog pokreta kao cjeline. Glavni cilj im je bio da povedu širu i jaču akciju na povezivanju svih četničkih snaga od Srbije do Slovenije. Draža Mihailović je polazio od ocjene da je partizanski pokret u zimu i proljeće 1941-1942. pretrpio tako teške udarce da se nalazio pred slomom. Glavnina snaga NOP-a bila je potisnuta s područja Srbije, Crne Gore, Hercegovine, istočne i srednje Bosne, pa se, prema Mihailovićevoj ocjeni, nametala prijeka potreba poduzimanja velike akcije kojom bi se zadao odlučujući udarac NOP-u u zapadnim krajevima, njegovu najjačem uporištu. U suprotnom, prijetila bi opasnost da se on ponovo ne proširi na druge zemlje.[113] Istodobno, četnički je pokret težio da igra što značajniju ulogu, tj. da se istakne kao bitan faktor u suprotstavljanju i slamanju NOP-a. To je bilo osobito važno za daljnju propagandu četništva u inozemstvu, a u sklopu politike jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. Zbog toga se najozbiljnije računalo na pomoć i jačanje suradnje s talijanskim okupatorom. Četnički pokret sam po sebi nije bio tako snažan da bi sam mogao ostvariti tu zamisao; traženje oslonca na Talijane nije izazivalo neku posebnu pokolebanost u četničkim redovima, unatoč različitim strategijskim ciljevima u ideološkom i političkom pogledu. NOP je bio opasnost, koja je u konkretnoj situaciji inicirala taktiku suradnje i poduzimanja zajedničkih akcija. Neosporno, Mihailović je s takvom taktikom bio potpuno suglasan, dapače, on je osobno davao pojedine inicijative.

Može se reći da je prva etapa u zamišljenoj akciji povezivanja četničkih snaga bilo potpuno legaliziranje četnika na području Hercegovine. Još sredinom srpnja 1942. Mihailovića je njegov emisar obavijestio kako je bez poteškoća dogovoreno s Talijanima da četnici u Hercegovini dobiju punu slobodu organizacije, te da ih ima oko 6.000-7.000.[114] Odmah zatim uslijedila je akcija da se talijanski komandanti privole na poduzimanje zajedničke akcije protiv partizanskih snaga u zapadnoj Bosni, što bi, u interesu četnika, trebalo da rezultira »stvaranjem koridora«. On bi bio utemeljen četničkim snagama iz Hercegovine, sjeverne Dalmacije, Like i Bosne. U tom sklopu četničko je vodstvo posebnu pažnju pridavalo značenju sjeverne Dalmacije, gdje je djelovala njihova tzv. Dinarska divizija, te Bos. Krajine i Like; prema Jevđevićevim riječima »taj kraj (je) najpogodniji da se u danom času i u najbržem roku spusti prema potrebi bilo prema Zagrebu bilo prema Splitu«.

Koliko god je za Roattu četnički prijedlog bio zanimljiv i privlačan, on nije mogao mimoići odgovarajuće faktore NDH. Trebalo je da jake četničke snage sudjeluju u akciji na području NDH, pa je to pitanje moglo biti politički vrlo osjetljivo. Pavelić je u tom smislu i odgovorio Roatti, nakon njihova sastanka u Zagrebu, 19. rujna, kad ga je ovaj upoznao s prijedlogom i planom zamišljene operacije. Pavelić je vidljivo bio zainteresiran za izvođenje takve operacije i sudjelovanje snaga NDH u njoj, ali je istodobno naglasio »da ne bi bilo korisno sa hrvatske tačke gledišta da u ovoj akciji učestvuju i četnici, s obzirom na većinu hrvatskog stanovništva u naseljima i na njihova gorka iskustva sa četnicima, organiziranim i neorganiziranim i ni u kom slučaju se ne bi moglo uzeti

113 Opširnije o tome usp. *M. Leković,* Planovi Draže Mihailovića'za uništenje »partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine, JlC, 1-2/1966, 79-99.

114 P. Kačavenda, Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine, *Istorija radničkog pokreta* - zbornik radova, 1, Beograd 1965, 260-261.

da, po završetku akcije, četnici drže posade, jer ćemo osiguranje vršiti mi, a posade će biti sastavljene od naših trupa«.[115] Ta Pavelićeva izjava vidljivo pokazuje do koje je mjere i kakvog karaktera mogla biti suradnja NDH i četnika. S četnicima su se mogli sklapati pojedinačni lokalni sporazumi, ali se nije moglo ići u tako široku zajedničku akciju s njima, pošto bi ona mogla do kraja kompromitirati ustašku politiku i dovesti je do potpunog apsurda. Kao što su u javnosti veoma teško i mučno odjeknuli mnogobrojni masovni ustaški pokolji, isti su takav odjek imali i zločini koje su četnici činili nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom u pojedinim dijelovima NDH, a posebno u istočnoj Bosni i Hercegovini.[116]

Unatoč protivljenja NDH Talijani su ipak angažirali oko 3.000 četnika iz Hercegovine i istočne Bosne u operaciji koju su početkom listopada poveli protiv partizanskih snaga u zapadnoj Bosni. Bila je to manja operacija od predviđene, pošto u njoj nisu sudjelovale snage NDH zbog zauzetosti na drugim mjestima; glavni joj je cilj bio da se potisnu partizanske snage iz zone oko Livna i iz područja Prozora i Duvna, kako bi se osigurao rudarski bazen oko Mostara i željeznička komunikacija prema Sarajevu. Na tome su insistirali Nijemci, koji su zajedrio sa snagama NDH započeli operaciju protiv partizanskih jedinica iz pravca Banje Luke i Travnika prema Jajcu. Cilj je ove cjelokupne operacije bio da se suzbije ubrzano jačanje snaga NOP-a na tom području, jer je najozbiljnije zaprijetilo stvaranje velikog slobodnog teritorija, koji bi povezao oslobođena područja zapadne Bosne, Korduna, Banije, Like, Dalmacije, Gorskog Kotara, Žumberka i Slovenije. Jake četničke snage sudjelovale su u toj operaciji oko Rame i Prozora. U okolici Prozora oni su počinili teške pokolje u hrvatskim i muslimanskim selima, ubivši preko 500 ljudi i popalivši veliki broj kuća. Ti četnički zločini došli su vladi NDH kao dobar argument da protestira kod Talijana, zahtijevajući da četnici budu povučeni i kažnjeni. Pavelić je zbog toga intervenirao i preko Nijemaca, a sa svoje strane je obećao da će u drugoj etapi operacije, u napadu na Livno, umjesto četnika sudjelovati vojne snage NDH.[117] Istodobno su se pogoršali odnosi između organa NDH i četnika na području Kninske krajine. Ondje je veliki župan u Kninu David Sinčić, nastojao da vlasti NDH dobiju što veću kontrolu nad četnicima. Do toga doduše nije došlo, ali je s Talijanima postignut sporazum da se četnicima zabrani ulazak u hrvatska sela i da se njihova djelatnost usmjeri na borbu protiv NOP-a. Međutim, i četnici iz Kninske krajine počinili su početkom listopada 1942. masovni pokolj hrvatskog stanovništva u srednjoj Dalmaciji (Gata, Dugopolje i okolna sela).[118]

Sve je to utjecalo da se posebno zaoštre gledišta oko angažiranja četnika te je u Zagrebu došlo do sastanka Pavelića i Roatte, 16. listopada 1942. god. Prema sklopljenom sporazumu trebalo je da se protiv četnika poduzmu oštre mjere s dalekosežnijim posljedicama. Dogovoreno je da se četničke jedinice iz Hercegovine povuku na područje istočno od linije Kalinovik-Ulog-Nevesinje-Stolac-Ravno; da Talijani pristupe njihovu postupnom razoružavanju, te da se protjeraju četnički komandanti Srbijanci i Crnogorci, tj. oni koji nisu rodom s područja NDH;[119] da se u buduće četnici mogu angažirati samo u područjima koja su nastanjena srpskim stanovništvom; da se oni četnici, koji su

[115] *M. Leković,* Planovi Draže Mihailovića, n. dj., 82, 88.

[116] Opširnije o tome usp.: *Z. Antonie,* Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, n. dj., 471-473; Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, Beograd 1946, 510-511.

[117] M. *Leković,* Planovi Draže Mihailovića, n. dj., 88 i d.

[118] Usp. *Đ. Stanisavljević,* Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj, n. dj., 129-130.

[119] U promemoriji, predanoj 20. X 1942, generalu Roatti, ustaše su konkretno upozoravali na ova imena: Dobroslav Jevđević, Ismet Popovac, Jovo Birčanin-Trifunović, D. M. Santić, Vojo Perišić, Zivko Mladenović, Đorđe Nikolić. (VII, NAV-N-T-501 265/551-554).

izvršili zločine nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, pozovu na odgovornost i kazne.[120] NDH je bila zainteresirana da i vlastitim vojnim snagama zaposjedne područje zapadno od spomenute linije u Hercegovini, pa je dogovoreno da se ondje pristupi stacioniranju njenih vojnih snaga u jačini od oko 3.000 ljudi.[121]

Taj se sporazum samo polovično realizirao. Maksimum koji su Talijani učinili za NDH bio je da su pristupili povlačenju angažiranih četničkih snaga na dogovoreno područje, ali dalje od toga nisu htjeli. U svakom slučaju, oni nisu mogli tek tako prekinuti suradnju s četnicima pošto su u toj politici dotad uložili znatne napore. Boreći se protiv partizanskih snaga, oni nisu htjeli četnike stavljati u drugi plan a iscrpljivati isključivo vlastitu energiju. Zbog toga, iako su formalno pristali na sporazum, nisu ni pomišljali da razoružaju četničke jedinice ili da primijene dogovorene kazne. Ipak, sporazum je bio određeni ustupak ustašama, pogotovu u odnosu na četničke planove stvaranja jedinstvenog »koridora«. Ubrzo se, međutim, pokazalo da Talijani i dalje naoružavaju četnike, a prema postojećim podacima taje pomoć bila znatna. NDH je dapače, potkraj studenog 1942, pristala na proširenje teritorija u kojem su se mogle stacionirati četničke snage. Bilo je to područje od Knina do Donjeg Lapca, a na zapad do iza Gračaca.[122] Ipak su zbog insistiranja NDH i intervencije Nijemaca, Talijani morali obustaviti daljnje naoružavanje četnika u spomenutom području, pojačavajući osjetno i svoju kontrolu nad njima. Zbog toga se donekle mijenja i četnički položaj, jer su bili čvršće vezani za talijanske garnizone, što je u svakom slučaju sužavalo njihovu dotadašnju autonomiju.[123] Prema izvještaju župana D.Sinčića iz Knina, početkom siječnja 1943, Talijani su preko Splita prebacili na području Gračaca nove formacije četnika iz Hercegovine i Crne Gore. Zbog toga je, prema njemu, situacija potpuno izmijenjena »na našu štetu«, jer se na taj način, osim borbe protiv partizana, vrši »organiziranje svih Srba i četnika ovih krajeva u duhu uputstava i političkih i vojničkih akcija generala Draže Mihailovića«. Prema Sinčiću, time je onemogućeno daljnje samostalno odlučivanje domaćih četnika, s kojima je on održavao kontakte, približavajući se mogućnosti da s njima sklopi neki konkretniji sporazum o suradnji.[124]

Kako se vidi, u odnosima s Talijanima, četničko je pitanje predstavljalo znatno opterećenje za vladu NDH. Prema mišljenju ustaškog vodstva, talijanska je politika vodila sve većoj legalizaciji četnika, što je NDH najmanje željela. U tom smislu se i tumačio Zagrebački sporazum iz lipnja 1942, u kojemu je status četnika preciziran isključivo u okviru MVAC, a to je, prema tumačenju ustaša, sasvim druga kategorija. Zbog toga je taj sporazum i označavan kao uspjeh NDH, jer se u njemu formalno ne govori o četničkom pokretu, nego isključivo o organiziranju MVAC, a trebalo je da se u takve formacije vrbuju i Hrvati. U MVAC su, međutim, najvećim dijelom ipak vrbovani baš organizirani četnici, tako da su te formacije poprimile drugačiji karakter, postajući u prvom redu

[120] *M. Leković,* Planovi Draže Mihailovića, n. dj., 92. Vlada NDH je u spomenutoj promemoriji, u pogledu razoružanja četnika, ukazivala na jedinice MVAC, upozoravajući da su one sastavljene od bivših četnika i nepouzdane jer se nalaze pod utjecajem D. Mihailovića. »Potrebno je s toga, da se priđe postupnom razoružavanju tih formacija, koje predstavljaju opasnost za Hrvatsku, a isto tako i za Italiju, naročito u vezi s mogućim otvaranjem drugog fronta na Balkanu«. (Usp. bilj. 119).

[121] Računalo se prije svega na stacioniranje vojske NDH u Nevesinju, Stocu i Ravnom, tj. da se formiraju garnizoni baš na spomenutoj graničnoj liniji. (VII, NAV-N-T-501,265 /555-558, izvještaj V. Vrančića, 3. XII 1942. upućen MVP NDH).

[122] *M. Leković,* Planovi Draže Mihailovića, n. dj., 92.

[123] *Đ. Stanisavljević,* Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj, n. dj., 129.

[124] VII, NAV-N-T-501 265 /503-506, izvještaj Sinčića iz Knina, 2. I 1943.

J

jedan od oblika uspješnijeg jačanja i širenja četničkog pokreta.[125] Iz toga su ustaše zaključivali da je i politika Talijana, iako se radi o saveznicima, u biti uperena protiv interesa NDH.[126]

S druge strane, četnici su istodobno zaokupljali pažnju vlade NDH, kad se radilo 0 neposrednom dodiru i sklapanju sporazuma s grupama u pojedinim krajevima. Takva vrsta politike prema četnicima smatrana je »državnom nuždom« a kao taktika svodila je odnos prema njima na sporedni kolosjek, za razliku od tretiranja tog pitanja na nivou odnosa s Talijanima; tada je ono, prema ustaškom mišljenju, dobivalo »međunarodno značenje«. Tako su vlasti NDH i dalje pregovarale s pojedinim četničkim grupama osobito s onima sjeverno od demarkacione linije. Nastojanja da pojedine četničke grupe priznaju autoritet vlasti NDH, vodila su k spoznaji da se u tom pogledu ne može doći do nekih značajnijih rezultata. Pojedinim grupama četnika odgovorala je u određenim momentima taktika suradnje, ali je ona u prvom redu bila obilježena tendencijom da se isposluje što veća autonomnost. Četnici su posebno zazirali da sklapaju ugovor s ustašama, nego su formalno tražili neutralnija rješenja s pojedinim faktorima iz domobranstva ili nekim drugim ustanovama NDH. U samoj praksi ubrzo se pokazalo da četnici većim dijelom ne ispunjavaju obaveze iz sklopljenih sporazuma, a u pojedinim područjima toliko su se osamostalili da su stvarali vlastite ustanove zamjenjujući njima odgovarajuće institucije NDH.[127] Sve.je to pokazivalo nemoć NDH da vlastitom jačom intervencijom riješi problem četnika u svoju korist. Zbog toga je vladi NDH jedino preostalo da posveti još veću pažnju sporazumijevanju s četnicima.

[125] Tako npr, ustaške vlasti u Kninu, Gračacu i nekim drugim mjestima izvještavaju »daje situacija u tim krajevima, zbog akcije antikomunističke milicije postala kritična. Ova nije organizirana u smislu Utanačenja u Zagrebu kao takva milicija, nego kao četnici u pravom smislu ranijih četničkih organizacija i to u pogledu uniformi, komande, organizacije pa čak i zakletve«. (VII. NAV-N-T-501 265/514-517, bilješka u MVP NDH, od 24. XII 1942).

[126] Za razumijevanje karaktera talijanske politike prema četnicima, bila je simptomatična Roattina izjava prigodom njegova odlaska s funkcije komandanta Druge armije, početkom veljače 1943. god.: »Mnogi Hrvati krivo razumijevaju i pogrešno misle, da mi Talijani radimo protiv Vas i Hrvatske države kada naoružavamo četnike. Morate znati, da sa ovim predobivanjem četnika oduzimamo mogućnost predobivanja ovih elemenata na njihovu stranu (misli se na partizane, F. J.). Mi isto ne možemo mirno i ravnodušno gledati rušenje željezničkih pruga i željezničkog parka, koji također i nama služi za prievoz benzina i ostalog važnog tvoriva.

Ne smije se obazirati na psovanje ustaša, koji iskorišćavaju ovakovo stanje kritikujući nastala ubojstva, jer smatram, daje i ovo bolje nego li što bi u protivnom moglo nadoći. Moj nasljednik će u istom smislu produžiti istu politiku kao i ja, jer to zahtjevaju sadašnji interesi, pa u ovom pogledu neće biti nikakove promjene«. (IHRPH, Fond NDH, kut. 178, bilješka zamjenika Općeg vojničkog povjerenika kod Druge armije potpukovnika Reša, 9. II 1943).

[127] Prema izvještaju kotarske oblasti u Prnjavoru, 30. VII 1942, četnici nisu pokazali volju za ispunjavanje zahtjeva iz sklopljenog sporazuma. Oni su, dapače, organizirali svoje općinske uprave u četiri sela, gdje su uspostavili i žandarmerijske postaje. Na to područje ne puštaju ustaše, nego sami vrše regrutaciju i obuku, te ubiru poreze. Osobe pozvane na domobransku vježbu sa četničkog područja nisu se odazvale. (VII, Fond NDH, kut. 79, br. reg. 22/10.) U izvještaju o situaciji u Bos. Krajini, 26. VIII 1942, govori se i o odnosima s četnicima. Sporazumom, koji je s njima sklopljen, prema Kulenoviću, »postiglo se malo s jedne strane, a s druge strane, opasnost od njih je uvećana«. On navodi da se doduše onaj teritorij na kojem se nalaze četnici »relativno smirio, ali smirenje je nastalo tako da im se je morala prepustiti sva vlast (...) tamo gdje oni vladaju«. (AH, Fond Sabora NDH, Pred. spisi 214-8, kut. 4, neregist.). Prema izvještaju MUP-a NDH, 23. VI 1942, četnici su u pojedinim selima velike župe Modruš, također uveli svoju apsolutnu vlast; na području župe Livac 1 Zapolje (Nova Gradiška) neprijateljski su raspoloženi prema vlastima NDH; na području župe Posavlje (SI. Brod) četnici su izdali letak u kojem kažu da su sklopili privremeni sporazum s vojnim vlastima u Tuzli, ističući da time nisu izrazili svoju lojalnost prema Paveliću nego domobranima, »poštenim Hrvatima i Mačeku«. U istom izvještaju ukazuje se na potpunu samovolju četničkih grupa u Hercegovini (pokolji Muslimana u kotaru Stolac). (VII, Fond NDH, kut. 71, br. reg. 12/2).

L

Ustaše tako, počinju poduzimati znatnije akcije preko Ministarstva unutrašnjih poslova, kojemu je u listopadu 1942. na čelo došao Ante Nikšič. Pitanje četnika počelo se više tretirati u sklopu zamišljene šire politike pacifikacije, da naklonošću prema četničkim grupama za ove postanu privlačne srpskom stanovništvu i utječu na njega da se odvaja od NOP-a i time ga neposredno slabi.[128] Zbog toga su se u redovima četnika nastojala pronalaziti uporišta za suradnju. Vidljivo je to došlo do izražaja u okružnici vlade NDH, sredinom studenog 1942, posvećenoj četničkom pitanju. U njoj se navodi da se »zadnjih dana opaža neko previranje među četnicima i da su nastali otvoreni sukobi između umjerenih koji bi htjeli surađivati sa našim vlastima i onih koji ne priznaju našu državu i ne će nikakovu suradnju«.[129] Svakako je realniju sliku odnosa s četnicima dao general Fedor Dragojlov, u to vrijeme načelnik generalštaba domobranstva. Prema njemu, »što se tiče lojalnosti četnika sa kojima je sklopljen sporazum, valja tu lojalnost uzeti sa velikom rezervom u pogledu svih grupa bez razlike. Svi su lojalni pod normalnim okolnostima, tj. kada se ništa ne događa, kada im se nitko u njihove 'poslove' ne mieša, kada nema u neposrednoj blizini drugih četničkih ili partizanskih grupa i kada nemaju najbolje veze sa svojim naredbodavcima«. On navodi da se i MVAC ogorčeno bori protiv NOVJ, ali je s druge strane, protuustaški raspoložena.'[30]

Odlučeno je i da se, u cilju sprovođenja zamišljene politike, svi daljnji pregovori s četničkim grupama vode preko Ministarstva unutrašnjih poslova, pa je u tu svrhu unutar njega osnovan poseban ured. Zadaća mu je bila da šaljući izaslanike na teren, uspostavi direktnu vezu s četnicima i poradi na njihovu pridobijanju za suradnju. Do tada je u stvari jedina stalna veza sa četnicima bio veliki župan u Kninu D. Sinčić. Time se nastojalo čitavoj akciji dati jedinstvenu organizaciju, jer su do tada pregovore s četnicima vodili različiti funkcioneri, pa se, prema ocjeni Nikšića, i sporazumi s njima dosta razlikuju. Osnovni uvjet za uspješno sklapanje sporazuma s četnicima bio je da oni priznaju »vrhovničtvo« (suverenitet) NDH.'[31]

Premda Nijemci nisu pokazivali poseban interes za šire vrbovanje četnika i njihovo uključivanje u svoje vojne akcije, ipak su u pojedinim momentima u istočnoj Bosni dolazili do dodira s njima radi pacifikacije. I Nijemci su: zagovarali politiku sklapanja sporazuma upravnih i vojnih organa NDH sa pojedinim četničkim grupama. U pojedinim momentima, ako je to bilo više u njihovu interesu, i sami su, mimo tih ustanova, vodili pregovore s četnicima. Nijemci su vodili takvu politiku ne samo u toku 1942, nego i u 1943. godini, kada četničko pitanje ulazi u novu fazu politike okupacionih sila u Jugoslaviji.

Gledajući u cjelini, pregovaranja s četnicima izazivala su negativan odjek u javnosti, čega se i sama vlada NDH pribojavala. Na to je posebno ukazivano u izvještajima s terena, u kojima se priznaje da kontakti i sporazumi sa četnicima izazivaju strah među stanovništvom. To se jednako odnosilo na Hrvate, Muslimane i Srbe. Sporazumi ustaša s četnicima mogli su samo još više kompromitirati kako ustašku politiku među hrvatskim stanovništvom, tako i četničku politiku među Srbima. Politika savezništva s ustašama i okupatorima rezultirala je i većom kompromitacijom četnika u inozemstvu, gdje su se oni predstavljali kao glavni nosioci oslobodilačke borbe u Jugoslaviji. U muslimanskom

[128] IHRPH, Zapisnik o saslušanju tajnika župe Modruš, sastavljen kod Vojno-sudskog odsjeka GS Hrvatske, 14. VI 1943, neregist.

'[29] VII, Fond NDH, kut. 76, reg. 48/4, okružnica od 17. XI 1942.

[130] Govoreći o ponašanju pojedinih četničkih skupina, Dragojlov navodi da se »naročito odlikuju nelojalnošću pojedine skupine iz grupe 'Borja' i donekle iz Ozrenskog i Zeničkog četničkog odreda«. Nasuprot njima, on navodi da se četnička grupa Uroša Drenovića »odlikuje lojalnošću i suradnjom«.(VII, Fond NDH, kut. 62, br. reg. 56/2, dopis F. Dragojlova vladi NDH, 2. XII 1942).

'[31] VII, Fond NDH, kut. 76, br. reg. 48/4, zapisnik sjednice MUP-a NDH, 4. XII 1942.

stanovništvu, posebno onom u istočnoj Bosni, koje je podnijelo težak teret četničkih nasilja, politika sporazumijevanja ustaša i Nijemaca sa četnicima, u još većoj mjeri pridonijela je razotkrivanju karaktera »zaštitničke« uloge NDH. Težnja NDH za učvršćenjem svojih pozicija u istočnoj i centralnoj Bosni takvim putem, još više je produbila proces neraspoloženja Muslimana prema ustaškoj politici.[132]

Nesposobnost i nemoć oružanih snaga NDH da se uspješno suprotstave snagama NOP-a u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, posebno su došli do izražaja prilikom ofenzive proleterskih brigada; to je Nijemce a i Talijane uvjerilo u neophodnu potrebu njihova još većeg vojnog angažiranja, kao jedinog jamstva za daljnje očuvanje svojih strategijskih pozicija. Budući da NDH od tada, pa sve do svoga sloma, postaje poprište velikih vojnih operacija, ona je sve više gubila obilježja i onog upravno-političkog sistema-koji su ustaše nastojali uspostaviti kao izraz »nezavisne države« i poprimala u pravom smislu riječi karakter okupacionog područja.

Nijemci su posebno bili zabrinuti zbog nastale situacije, pa im se počela nametati ideja da pretvore teritorij NDH sjeverno od demarkacione linije u operativno područje pod njemačkom komandom i kontrolom. Tu ideju, čija bi realizacija trebalo da znači vrlo efikasan način pacifikacije NDH, njemački komandant za Jugoistok Lohr dao je do znanja vodstvu NDH još početkom rujna 1942. god. On je smatrao daje s obzirom na situaciju u NDH »neophodna čistka prije početka zime«, pa je trebalo da se poduzmu odgovarajuće mjere. Osim toga, Lohr je zastupao mišljenje da odgovornost za umirenje teritorija NDH treba da preuzmu komandanti njemačkih divizija, a da se pod njihovo zapovjedništvo stave jedinice NDH. Pod tom istom komandom trebalo bi da na operativnom području budu i upravni organi NDH.[133] Uskoro zatim, Hitler je osobno upoznao Pavelića s takvim njemačkim planom, kad gaje 23-24. rujna primio u svom Glavnom stanu u ukrajinskoj Vinici.[134] Pavelić se tako našao u sličnoj situaciji kao i prije godinu dana s Talijanima. Suština je bila u tome da bi njemačke snage stvorile okupaciono područje sjeverno od demarkacione linije. Ovaj put, međutim, Pavelić se nije nimalo protivio, nego je bezrezervno prihvatio njemačku zamisao, vjerovatno zbog spoznaje da je situacija NDH u jesen 1942. postala neusporedivo teža i daje zahtijevala daleko efikasnije zahvate. Naravno, valjalo je poduzeti i određenu reorganizaciju glavnih ustanova NDH, što su Paveliću bez sumnje sugerirali i sami Nijemci. To se prvenstveno odnosilo na oružane snage NDH i njihovo vodstvo. Svakako je osjetna nestabilnost domobranstva mogla dati Nijemcima dovoljno razloga da izražavaju svoje nezadovoljstvo s vojnom sposobnošću NDH. I Pavelić je vidljivo postao nezadovoljan s domobranstvom, pa je zamišljao da će taj problem riješiti forsiranjem jedinica naoružanih ustaša.[135]

Prva značajna posljedica bilo je smjenjivanje S. Kvaternika s položaja ministra domobranstva NDH, što je značilo da se na njega prebacivala najveća odgovornost za slabu

[132] Detaljnije o tome usp. *R. Hurem,* Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda, n. dj., 288 i d.

[133] IHRPH, Fond NDH, kut. 469, dopis Lohra Glaiseu 5. IX 1942. O ovim zahtjevima Glaise je obavijestio SI. Kvaternika, 7. IX 1942. Međutim, 11. IX 1942. Lohr je zatražio od Glaisea da pričeka s navedenim zahtjevima, dok on o tome ne razgovara sa Vrhovnom komandom (VII, NAV-N-T-312 467/805688).

[134] *L. Horv-M. Broszat,* n. dj., 133-134. Zapisnik sastanka Hitlera i Pavelića objavljenje u knjizi: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, priredio A. Hillgruber, sv. II, Frankfurt na Majm, 1970, 111-126.

[136] U svom izvještaju 19. V 1942, Glaise, među ostalim, navodi: »Dok kopnena vojska i njeni vodeći oficiri vide u ustašama posebno prepreku na putu ka formiranju jedne redovne vojske, dotle Poglavnik, mladi Kvaternik i drugi mjerodavni ljudi u državi i stranci naginju ka određenom shvaćanju da za sada, radi održavanja države pred njenim unutrašnjim neprijateljima, u obzir dolaze samo ustaške trupe, a da hrvatske oružane snage ne vrijede ništa«. (Vll, NAV-N-T-501 266 /79-92).

organizaciju i neefikasnost oružanih snaga NDH. Po svoj prilici su za uklanjanje SI. Kvaternika u tom momentu bili zainteresirani i Nijemci i Talijani.[136] Prvi iz spomenutih razloga, a drugi, što su u njemu gledali pobornika pronjemačke orijentacije, tj. protutalijanskog čovjeka. U svakom slučaju, Pavelić je bio primoran na takav korak, koji je uslijedio odmah po njegovu povratku sa sastanka s Hitlerom.[137] Tako je s političke scene otišao prvi Pavelićev suradnik, koji se formalno smatrao njegovim zamjenikom. To je ujedno trebalo da bude i prvi korak u uklanjanju starijeg višeg komandnog kadra, kako bi se mogla sprovesti planirana reorganizacija domobranstva. Bili su to većinom stariji oficiri uglavnom aktivni u doba Austro-Ugarske; oni su došli do izražaja prilikom stvaranja domobranstva NDH, u čemu ih je prvenstveno angažirao sam Kvaternik. Odstupanje i umirovljenje niza domobranskih generala i viših oficira trebalo je da ojača i osposobi vojne snage NDH pod neposrednijim utjecajem Nijemaca.[138] No, uskoro su uslijedile i daljnje konkretne mjere.

U isto vrijeme je u nemilost pao i Kvaternikov sin, Eugen Kvaternik, glavni šef ustaške policije - UNS-a i RAVSIGUR-a. Na tom položaju on je imao vrlo jak politički utjecaj i uz Pavelića je smatran najmoćnijim čovjekom u NDH. Obavljajući u stvari nadzor nad cjelokupnim radom upravnih i ustaških ustanova, E. D. Kvaternik je uz pomoć svojih suradnika stvorio vrlo jaku političku poziciju, koja mu je omogućavala da ispoljava neograničenu samovolju i da zavede pravu strahovladu u NDH. U nastaloj situaciji, Nijemci su bili zainteresirani da jače utječu i na daljnji rad ustaške policije, pa su bez sumnje oni dali i inicijativu za uklanjanjem E. Kvaternika.[139]

Pavelić se svakako nadao da će uklanjanjem obojice Kvaternika popraviti svoje pozicije kod Nijemaca. No, taj je korak bio i nesumnjiv dokaz izvanredne situacije u kojoj su se našli Pavelić i ustaško vodstvo. Premda je odmah u listopadu 1942. uslijedila rekonstrukcija vlade NDH, službeno tumačena kao »čvršće vođenje državne uprave«, ipak je ona bila samo formalan korak,[140] i ostala je u sjeni afere s Kvaternicima. U tom je momentu veću političku težinu imalo njihovo uklanjanje. Ovdje nije bez interesa istaći da su pronjemački krugovi u Zagrebu u to vrijeme - a tu se u prvom redu misli na malobrojne pristaše tzv. Hrvatske nacionalsocijalističke stranke - upućivali kritike na račun ustaškog pokreta koji je NDH »izručio Italiji«, te izražavali zahtjeve za stvaranje »hrvatske države« pod njemačkim protektoratom.[141]

136 u kratkom spisu, pod naslovom »Točke razgovora«, datiranom 22. IX 1942, koji je vjerojatno zabilježio Glaise uoči sastanka Hitlera i Pavelića, stoji u vezi sa S. Kvaternikom: »Maršal mora da ode«. (VII, NAV-N-T-501 264 /518-9). U jednoj, također nepotpisanoj bilješci, koja je datirana 1. IV 1943, iz ustaških krugova, navodi se da je talijanski poslanik u Zagrebu Casertano jednom prilikom izjavio da je on »maknuo s položaja« S. Kvaternika. (IHRPH, MF21, sn 360-361). U svom tjednom izvještaju za razdoblje 5-11. X 1942, poslanstvo NDH u Bukureštu, donosi podatak kako talijanski krugovi šire vijesti da je Kvaternik pao »radi njegovog i preveć izraženog germanofilskog držanja«. (IHRPH, MF 2, sn 271).

137 Prema riječima samog SI. Kvaternika, Pavelić ga je pozvao nekoliko dana nakon posjeta Hitleru, i rekao mu: »Oba saveznika, Nijemci i Talijani su protiv tebe, pa bi bilo u interesu Hrvatske da se povučeš iz državne službe i javnog života«. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9). Početkom listopada 1942. Kvaternik je otišao na dopust s obrazloženjem »zbog bolesti«, a 4. I 1943. je umirovljen.

138 U spomenutom spisu »Točke razgovora«, među ostalim stoji: »Reorganizacija ministarstva oružanih snaga, rasturanje sadašnje klike, postavljanje odgovarajućih sposobnih oficira, eventualno bez vlastitog generalštaba, odgovarajući postupak sa oficirskim osobljem. Presudan njemački utjecaj kod cjelokupne nove organizacije«. (Usp. bilj. 136).

139 U istom spisu se navodi: »Skidanje Eugena Kvaternika. Reorganizacija i zavođenje discipline kod ustaške milicije, pri čemu je neophodna njemačka suglasnost«. (Usp. bilj. 136).

140 Jedina naizgled vidljivija promjena bilo je postavljanje A. Nikšića za ministra unutrašnjih poslova, umjesto A. Artukovića. O rekonstrukciji vlade usp. *Narodne novine,* 10. X 1942.

141 *F. Butić,* Ustaška »Nezavisna Država Hrvatska« u vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a, n. dj., 198-199.

Nijemci su ubrzo poduzeli daljnje konkretne korake. U studenom 1942. postavljen je posebni zapovjednik njemačkih trupa u NDH, general Rudolf Lüthers, u sklopu komande njemačkih snaga za Jugoistok.[142] Bila je to još jedna visoka vojna funkcija uz onu koju je obavljao njemački opunomoćeni general u NDH, Glaise. Istog mjeseca su Pavelić i Glaise potpisali poseban sporazum o planiranim vojnim operacijama, prema kojem, njemačkom opunomoćenom generalu u NDH »stoje na raspolaganju za izvršenje posebnih zadataka za umirenje područja sjeverno od demarkacione linije, sve hrvatske jedinice i naoružani odredi, koji se nalaze na tom području«. Dogovoreno je da vojno rukovodstvo NDH bude obavještavano o namjeravanim operacijama.[143]

Konkretnije se o poduzimanju operacija protiv NOP-a na području NDH, počinje govoriti na sastanku što gaje 19. prosinca držao Hitler u Rastenburgu s Ribbentropom i Cianom, u prisustvu Keitela i Cavallera. Nijemci su pokazali poseban interes za poduzimanje operacija. S jedne strane, takva je potreba razmatrana u okviru zaštite konkretnih interesa na području NDH (a. da se ne stvori »novo gnijezdo otpora«, b. održanje glavnih željezničkih komunikacija, c. osiguranje rudnika boksita), a s druge, zbog sve veće bojazni od opasnosti iskrcavanja Saveznika na Balkan. Planirano je da se početkom 1943. poduzme velika vojna ofenziva protiv snaga NOP-a, koja bi poglavito bila vođena u talijanskoj okupacionoj zoni. Hitlerje tom prilikom zahtijevao da Nijemci rukovode zajedničkim operacijama, izražavajući mišljenje da će se one voditi i protiv jedinica NOP-a i protiv četnika.[144] Ne ulazeći ovdje u prikaz svih događaja koji su slijedili oko pripreme zajedničkih operacija, treba istaći da je za razumijevanje situacije u NDH ponovo došlo u prvi plan pitanje četnika. Iako je na sastanku o daljnjim pripremama u Rimu, 3. siječnja 1943, između komandanta Jugoistoka i talijanskih vojnih predstavnika, dogovoreno da se prilikom poduzete ofenzive razoružaju četnici (operacija »Weiss III«), ipak do toga tada neće doći. Takva akcija naime nije bila u interesu Talijanima, koji su angažiranje četnika protiv NOP-a pretpostavljali njihovoj ulozi predstavnika protivničkog bloka, na čemu su Nijemci insistirali.[145]

Daljnji važan momenat za NDH bile su mjere sigurnosti, kojima su Nijemci, Talijani i organi NDH uvodili izvanredno stanje na velikom dijelu NDH predviđenom za operacije. Lüthers je 6. siječnja 1943, u svojstvu komandanta njemačkih snaga u NDH, putem javnih plakata izdao obavijest stanovništvu da je područje između Save, Drine, demarkacione linije i pravca Bihać - Sisak, postalo njemačko operativno područje. Svaki napad na sigurnost Nijemaca ili NDH kažnjavat će se smrću bez sudskog postupka.[146] Obrazloženje za vođenje operacije Lüthers je izdao nekoliko dana kasnije u specijalnoj zapovijedi podređenim jedinicama. U njemu se ističe da »opća ratna situacija zahtijeva smirivanje hrvatskog prostora«, jer proširivanje »sadašnjeg žarišta nemira prema sjeveru« može dovesti do ugrožavanja glavne željezničke saobraćajnice, do prekida snabdijevanja u tom pravcu »i do sloma cjelokupnog položaja Osovine na Jugoistoku«. Upute iz te zapovijedi, ukazuju na upotrebu svih sredstava u cilju uspjeha poduzetih operacija. Prema njima, »opravdana je svaka mjera koja je potrebna za osiguranje trupa i koja bude nužna za smirivanje«, tako da »na operacionom području otpadaju u slučaju nuž-

142 *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 140.

143 IHRPH, Fond NDH, kut. 469.

144 IHRPH, Fond NDH, kut. 524; *F. Trgo,* Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, zbornik: Neretva-Sutjeska 1943, n. dj., 15-17; *J. Marjanović,* Borbe na Neretvi i Sutjesci u svetlosti savezničkih planova za iskrcavanje na Balkan, na i. mj. 218.

,45 *F. Trgo,* Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, n. dj., 18 i d.

146 VII, Fond NDH, kut. 50-A, br. reg. 15/1. Trebalo je da taj proglas bude javno izložen u svim općinama na operativnom području, s prijetnjom, da općine koje ga »nisu izvjesile na dobro vidljivo mjesto, bit će do temelja popaljene«. (Zbornik dokumenata NOR-a, IV/9, 411-412).

de, zbog ove potrebe, i prava suvereniteta hrvatske države«. Prema uputama, »nitko ne smije biti pozvan na odgovornost zbog preoštrog postupanja«, naređuje se kazna vješanja ili strijeljanja za svakoga tko sudjeluje »u borbi protiv okupacionih trupa ili hrvatske države«.[147] Istodobno je Supersloda izdala naređenje da se hitno pripremi »jedan ili više privremenih koncentracionih logora za muške internirce - civile, koji će eventualno biti pokupljeni, odnosno zarobljeni (...) za vrijeme pretstojećih operacija«. Trebalo je da ti logori obuhvate oko 15.000 ljudi.[148] Pavelić je 18. siječnja 1943, objavio »Zakonsku odredbu o iznimnom stanju«, koje se uvodi »u slučaju državne nužde ili u području, gdje se vrše vojnički podhvati«. U tom slučaju, na takvom području »izvršna vlast prelazi na vojničkog zapovjednika podhvata ili na inače koga za to određenog posebnog opunomoćenika«.[149]

U operacijama, koje su započele 20. siječnja 1943. (tzv. Četvrta ofenziva), NDH je sudjelovala sa snagama od oko 10.000 vojnika, u sklopu ukupnog broja od preko 90.000, te sa neznatnim zračnim snagama.

Poraz, koji su snage NOP-a u Četvrtoj ofenzivi nanijele četnicima, bio je povod da Nijemci i Talijani počnu drugačije gledati na njihov problem. Prema Kascheovoj ocjeni, krajem ožujka 1943, s pobjedom partizana nad četnicima »nastala je nova situacija« u kojoj »nije cjelishodno« da se poduzme razoružanje četnika D. Mihailovića na području Sandžaka, Crne Gore i istočne Hercegovine. Istodobno je i general Lohr izvijestio njemačku Vrhovnu komandu da su »uspjesi koje su postigli u borbi protiv četnika poslužili komunistima da ponovo ojačaju«. Sve je to utjecalo da nova planirana operacija »Schwarz« koju su Nijemci zamisliti već početkom ožujka, krene drugačijim tokom od predviđenog. Naime, Nijemci su namjeravali da ovom operacijom, razoružaju četničke snage, ali je neuspjeh prethodne ofenzive u cilju uništenja »Titovih snaga« nametnuo drugi pravac nove operacije: novi napor za uništenje Glavne operativne grupe. »Schwarz« je doduše započeo razoružavanjem manjih grupa četnika, ali se razvio u veliku ofenzivu protiv NOP-a.[160] U svakom slučaju, Talijani su i dalje davali značajnu ulogu četnicima, angažirajući ih na svom okupacionom području. Tako se, prema riječima generala Robbottia, novog zapovjednika Superslode, koji je početkom travnja 1943. izdao naređenje da se prestane naoružavati četnike, Talijani ipak ne slažu s Nijemcima da se to pitanje riješi »strijeljanjem i silom«, jer se tako, prema Robbottiu, samo povećava broj neprijatelja i to u ratnom stanju. Iako su Talijani svjesni da su četnici u osnovi neprijatelji, oni ipak misle da njihovo pitanje treba »postepeno riješiti«.[151]

NDH je mogla biti posebno zainteresirana za razoružavanje četnika, koje su Nijemci planirali operacijom »Schwarz«. Radilo se zapravo o tome da je četničko pitanje, koje

[147] Zbornik dokumenata NOR-a, IV/9, 543-544.

[148] Isto, 526. Inače su i Nijemci i Talijani predvidjeli da će daleko veći broj muškaraca iznad 15 godina starosti biti interniran u koncentracione logore, tako da se računalo s brojem do 90.000. (Kao u bilj. 145, str. 21). I vlada NDH je izrazila zahtjev da preko svojih »civilnih povjerenika«, koji će biti uza svaku njemačku diviziju, sudjeluje u »izdvajanju stanovništva« i njegovu interniranju u koncentracione logore. (Zbornik dokumenata NOR-a, IV/9, 576-581).

149 *Narodne novine,* 18. I 1943.

[150] *F. Trgo,* Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, n. dj., 19-20, 47, 53-54.

[151] VII, Fond NDH, kut. 81, br. reg. 33 /9, izvj. povjerenika NDH kod Superslode o razgovoru s Robottiem, 8. IV 1943).

Ovdje je zanimljivo ukazati i na jedan podatak, koji govori da su Talijani pružali zaštitu četnicima Draže Mihailovića ne samo iz vojnih razloga, nego da se radilo o široj i dalekosežnijoj politici. Tako su, prema izjavi generala Castellana u Britanskoj ambasadi u Madridu, u kolovozu 1943, gdje je u ime Badoglia pregovarao o kapitulaciji Italije, Talijani »bili spremni na saradnju sa Mihailovićem na Balkanu zato da bi odbacili nezavisnost Hrvatske i da bi postigli sporazum sa Jugoslavijom u pogledu Dalmacije«. *(J. Marjanović,* Borbe na Neretvi i Sutjesci, n. dj., 220.

je bilo prisutno u odnosima NDH i Talijana, ovaj puta postavljeno na dnevni red u neposrednijim odnosima Talijana i Nijemaca. Prema tome, ako bi »čišćenje« područja NDH, koje je planirano spomenutim operacijama, trebalo obuhvatiti i četnike, onda je to za ustaško vodstvo svakako moglo biti prihvatljivo. Početkom ožujka 1943, dakle u vrijeme kada je nastala ideja o »Schwarzu« kao operaciji protiv četnika, Glaise je u svom izvještaju Löhru isticao: »Poklon od nesumnjive vrijednosti predstavlja odluka da četničko pitanje treba sada mi da likvidiramo. Bez sumnje da se problem sastoji u slijedećem: ako želimo da ovdje zaista vodimo hrvatsku politiku, onda moramo koliko god je moguće da joj skinemo s vrata talijansku hipoteku. Ako to ne učinimo, onda će svako drugo olakšanje koje donesemo Hrvatima, npr. ono o pitanju talijanskih četnika, predstavljati nekorisno ispucani barut. (...) U svakom slučaju i kad već budemo gotovi sa četnicima, ja smatram da će vrijeme za povlačenje trupa iz zemlje, koje bi bilo vrijedno spomena, biti još prilično daleko«.[162]

Na toj liniji je u vrhovima NDH i mogla biti sve prisutnija struja pronjemačke orijentacije, koja je željela rado vidjeti Nijemce umjesto Talijana i na području južno od demarkacione linije. Talijani su se pribojavali takve mogućnosti smatrajući je osjetnom opasnošću, te su izražavali svoje nezadovoljstvo s pobornicima spomenutog pronjemačkog kursa. I smjenjivanje M. Lorkovića s mjesta ministra vanjskih poslova NDH, može se u prvom redu ocjenjivati kao rezultat pritiska Talijana na Pavelića u cilju daljnjeg onemogućavanja takve orijentacije.

Za potpunije razumijevanje politike Talijana prema NDH, karakteristična je Roattina analiza s mogućnosti, tj. opasnosti, da njemačke trupe u toku Četvrte ofenzive okupiraju područje i južno od demarkacione linije, gdje su inače vodili operacije:

»X-Što se tiče držanja stalnih posada njemačkih trupa u drugim zonama s ove strane »demarkacione linije«, može se predvidjeti da bi se po okupiranju istih od strane njemačkih trupa (operacija »Weiss«):

- zaboravilo da su italijanske trupe napustile te oblasti na traženje hrvatske vlade i na pompoznu izjavu da su njene trupe u stanju da uspješno zamijene naše;
- zaboravilo da su hrvatske trupe, uprkos gornjoj izjavi, sramno izgubile ove oblasti;
- utvrdilo *samo* da su njemačke trupe ponovo okupirale »zone koje su italijanske trupe bile napustile« (ili, bar, »koje su bile prinuđene da napuste«);
- našlo da je logično i pravedno da njemačke trupe ostanu na mjestu.

XI - Kada se sabere ovo što je izloženo, može se naslutiti jedan manevar koji teži za posjedanjem od strane Nijemaca oblasti Bihać, Drvar, Glamoč i Livno, a naročito Hercegovine, sa predviđenim izbijanjem na Jadran.

Hrvatska vlada, ili bar struja na čelu sa ministrom inostranih poslova Lorkovićem i njegovim pristalicom Perićem (struja koja u pogledu germanofilstva zamjenjuje struju maršala Kvaternika), nesumnjivo se slaže. (...)

Zamislimo sa kakvom bi radošću gore spomenuta gospoda (čije su žene Njemice, i koja očigledno idu za tim da istisnu Poglavnika, koga su doveli Italijani) ovdje postavila Nijemce«.[163]

VII, NAV-N-T-501 264 /549-555, izvj. od 2. III 1943.

[153] Zbornik dokumenata NOR-a IV/9, 576-581, izv. od 22.1 1943. U jednom spisu ustaške, provenijencije, datiranom 1. IV 1943, govori se o razgovoru nepoznate osobe s talijanskim poslanikom u Zagrebu Casertanom. Tom prilikom, Casertano je izjavio, kako mu je Mussolini naredio da poradi na uklanjanju Lorkovića. Da je u tome bilo istine, svjedoči izvještaj Glaisea, 24. IV 1943: »Kao posljedica višemjesečnog pritiska poslanika Casertana, jučer je oboren ministar vanjskih poslova dr Lorković, a na njegovo mjesto je postavljen poslanik Budak (Berlin). U hrvatskim krugovima na široko se komentira da se sa njemačke strane nije moglo naći dovoljno snage da se Lorković zadrži, pa je ovaj pao prije svega zbog svog izrazito germanofilskog držanja. Lorković će u buduće biti anga-

U operaciji »Schwarz«, poznatoj kao Peta ofenziva, NDH je sudjelovala s približno istim snagama kao i u prethodnoj ofenzivi.[164] Ponovni neuspjeh da se uništi Glavna operativna grupa NOVJ, bio je težak udarac za Nijemce a posebno je pogodio talijanske okupacione snage. One su bile toliko iscrpljene, da su već do kraja svibnja primorane da napuste Hercegovinu, prepuštajući je Nijemcima. Nova situacija je utjecala i na daljnji status četnika u tom području. Talijani su početkom lipnja 1943. izdali naredbu o raspuštanju svih odreda MVAC, obećavajući »da će četnike štititi i hraniti u svojim vojarnama, a da će isto tako biti zaštićene i pravoslavne obitelji«.[165] Zatim se ponovo pokušalo rješavati daljnje organiziranje četnika u okviru neposrednijih odnosa Talijana i NDH, da se umjesto ukinutih jedinica MVAC organiziraju tzv. dobrovoljačke bojne, a u koje bi se - za što je NDH bila osobito zainteresirana - mobilizirali i Hrvati.[156] Sve je to, međutim, ostalo uglavnom tek na pokušajima, jer je daljnji razvoj situacije donio ubrzane i duboke promjene u dotadašnjem statusu i ulozi talijanske okupacione sile na jugoslavenskom području, na što je dakako prvenstveno utjecao pad fašizma u Italiji. Na području NDH od tada će angažiranje četnika prijeći u njemačke ruke. »Ne može se predviđati konačni ishod te njemačke politike koja je diktirana prilikama a možda i oportunitetom - pisao je talijanski konzul u Sarajevu u svom izvještaju krajem srpnja 1943 - ali je jedno sigurno, tj. da je inicijativa u tom pravcu koja je bila u našim rukama sada potpuno prešla u njemačke ruke«.[167]

S druge strane, utjecaj njemačkih vojnih faktora dolazio je do sve većeg izražaja u svim osnovnim pravcima politike NDH. Takav utjecaj posebno dolazi do izražaja od proljeća 1943, zbog spoznaje Nijemaca da su im pozicije na području NDH snažnim rastom NOP-a najozbiljnije ugrožene, a da ustaška država sve manje može jamčiti zaštitu njihovih interesa. Već je krajem ožujka 1943. njemački komandant za Jugoistok, u svojoj analizi političke situacije u NDH, uočio nekoliko bitnih značajki. On polazi od konstatacije da ustaško vodstvo uopće nije sposobno da vlada situacijom, te da je izgubilo svaki utjecaj ne samo u srpskom i muslimanskom stanovništvu, nego jednako i u hrvatskom. Izlaz iz nastale situacije u političkom pogledu on nalazi u uklanjanju Pavelića na neki sporedan položaj bez kompetencija, te u formiranju nove vlade NDH od pristaša HSS-a i profesionalaca. Nadalje, on predlaže i opozivanje njemačkog poslanika S. Kaschea, koji je zdušno podržavao Pavelićevu politiku, te bi svakako činio zapreku u provođenju predloženih reformi.[158] Ista gledišta zastupao je i njemački zapovjednik u NDH Liithers, koja je iznio u srpnju 1943. god. Prema njemu, Pavelić i klika oko njega nije u stanju da zadobije povjerenje naroda »i da pruži doprinos smirivanju Evrope po Fiihrerovim načelima«. On posebno ukazuje da je NDH vojnički potpuno nemoćna prema NOP-u, te ističe da su komunisti u odnosu na domobrane doveli »do potpunog pada borbenog

žiran kao državni ministar za specijalnu namjenu, a koristit će se među ostalim, za 'koordinaciju' sa njemačkim oružanim snagama i budućom SS-policijom, kao i sa civilnim komesarom kod generala Lüthersa, dakle u osnovi će imati vojne zadatke«. (VII, NAV-N-T-501 264/543-544). I Perić je, kao Lorkovićev suradnik, tada morao napustiti mjesto poslanika u Rimu. (AH, Fond Sabora NDH, Pred. spisi 642, dopis V. Zidovca od 3. VII 1943).

[154] U operaciji su njemačke snage brojale ukupno oko 67.000, talijanske oko 43.000, bugarske oko 2.000, NDH oko 11.000 i četnici sa oko 4.000. Ukupno su dakle te snage bile angažirane sa oko 127.000 vojnika. (*F. Trgo,* Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, n. dj., 56-57).

[155] IHRPH, Fond NDH, kut. 183.

[156] U početku se predviđalo osnivanje triju dobrovoljačkih bojni: za područje Like, Dinare i Hercegovine. D. Sinčić, koji je s Talijanima pregovarao oko angažiranja Hrvata u te formacije, upućuje 13. VIII 1943, okružnicu županima s tih područja, u Kninu, Dubrovniku, Senju i Ogulinu, da nastoje upisati što više Hrvata (IHRPH, Fond NDH, kut. 185).

[157] Zbornik dokumenata NOR-a, IV/15, 452-453, izvj. 25. VII 1943.

[168] VII, MF München 4, sn 86-92, izvj. Lohra od 27. III 1943.

duha hrvatske vojske, koja sada čini ži^i arsenal oružja komunista«. Sve to, prema Lüthersu, »mora voditi ka još daljem opterećenju i omalovažavanju ugleda njemačke vojske u Hrvatskoj i Njemačke u svijetu«.[169]

Polazeći dakle od spoznaje, stečene dotadašnjim iskustvom, da je NDH nesposobna da izvršava namijenjenu joj zadaću, jer se ustaški režim potpuno kompromitirao, njemački vojni faktori su gledali izlaz s jedne strane u potrebi odbacivanja ustaškog vodstva, a s druge, u uspostavi njemačkog vojnog režima. U pogledu stvaranja novog političkog oslonca, vojni faktori su predlagali angažiranje onih prvaka HSS-a koji su bili voljni da zamijene ustašku vladajuću garnituru, ali ipak zahtijevajući da glavnina izvršnih kompetencija ostane u rukama njemačke vojske. Premda je takva koncepcija s vojnog stanovišta Nijemaca davala privid određenog realizma u postojećoj situaciji, ona je ipak bila ishitreni plan, koji nije računao na dalekosežnost niza posljedica koje bi on neminovno uzrokovao. U svakom slučaju ta je inicijativa bila odbačena i Hitler je u ožujku 1943. izdao posebne upute radi saniranja situacije u NDH. Osnovna tendencija tih instrukcija bila je da se još više prošire ovlaštenja Nijemaca, na taj način što će, pored vojske, znatnu ulogu preuzeti i SS jedinice. Hitler se dakle, djelimično suglasio s prethodnom inicijativom vojnih faktora, jer se pojačavao pritisak njemačke sile, ali je i dalje računao na Pavelića i njegov režim.

Tako se od proljeća 1943. počinju realizirati Hitlerove upute, da u pacifikaciji tzv. oslobođenih područja, što su ponovno osvajana u borbama s NOP-om, uz njemačke trupe i snage NDH, nastupaju i jedinice SS-a kao posebne policijske organizacije. Baš one postaju vrlo utjecajan faktor, a specijalni Himmlerov opunomoćenik general Kammerhofer dobiva neograničeno ovlaštenje kao zapovjednik tih policijskih snaga. One su bile uglavnom regrutirane od izabranog osoblja iz raspoloživih vojnih i policijskih snaga NDH i pripadnika njemačke nacionalne manjine. Pošto je, po ocjeni Nijemaca, bilo neophodno djelovanje ove organizacije na čitavom teritoriju NDH, kao prvo operativno područje bio je određen prostor južno od Save.[160] Mučnu situaciju u kojoj su se našli ustaše nakon predaje izvršne vlasti zapovjedniku njemačkih snaga i nakon uspostave spomenutih jedinica, ilustrira konstatacija iz Kascheova izvještaja početkom lipnja 1943, da je za vladu NDH nastupilo »prilično neugodno stanje«, jer ona »još može samo priželjkivati i tužiti se, ali više ne može odlučivati«.[16']

Valja konstatirati da je u NDH još od njenog nastanka, postojala veoma široka mreža različitih njemačkih obavještajnih službi, koje se mogu podijeliti u dvije osnovne grupe: politička i vojna obavještajna služba. Gestapo (Geheime Staats-Polizei), tajna državna policija, bila je nadležna za protivnike nacizma »marksiste, komuniste, reakcionare, liberale«, a trebalo je i da se pobrine za »konačno rješenje židovskog pitanja«, te je istodobno kontrolirala i čitav ustaški aparat vlasti. SD (Sicherheitsdienst), služba sigurnosti, tj. obavještajna služba nacističke stranke, imala je zadaću nadzora na području privrede, te uopće javnog društvenog života. Aparat SD radio je u NDH samostalno, a u prvom redu je dostavljao informacije o talijanskoj politici na tom području. Abwehr, glavna njemačka vojna obavještajna služba, imala je na području NDH svoj zaseban aparat.

Gledajući u cjelini, bez obzira na sukobljavanje pojedinih interesa među njima, sve ove službe značajno su utjecale na politiku NDH. One su imale potpunu samostalnost

[159] VII, NAV-N-T-314, F-559/349-60, izv. Liithersa za period 1-31. VII 1943.

[160] *F. Jelić-Butić,* Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u prvoj polovici 1943. godine, n. dj., 448-449.

[161] *L. Hory- M. Broszat,* n. dj., 149.

djelatnosti u odnosu na ustaški aparat, pokazujući i time koliko je NDH kao određena političko-upravna struktura o njima ovisila.[162]

Sprovodeći takvu politiku, Nijemci su počeli i nešto vidljivije uzimati u obzir već izražene autonomaške tendencije jedne skupine muslimanskih građanskih političara.[163] Te su tendencije počele jače dolaziti do izražaja još od sredine 1942, a temeljile su se na stajalištu tih krugova da ustaški režim svojom politikom ne jamči sigurnost muslimanskom stanovništvu. Dakako, iza takve političke propagande krili su se posebni interesi i ambicije muslimanskih građanskih političara, koji su težili da učvrste svoje pozicije u Bosni i Hercegovini čvršćim definiranjem njenog državno-pravnog statusa. Takvo rješenje se tražilo uz pomoć Nijemaca ili Talijana, pa je istodobno značilo i konkretnu akciju protiv NDH.

Usporedo s tom akcijom za izdvajanjem Bosne i Hercegovine iz NDH, vođena je i akcija za stvaranjem vlastitih oružanih formacija. Bila je to, dakle, tendencija da se, donekle slično četnicima, vlastitom oružanom silom zadobije jači utjecaj u daljnjem razvoju događaja radi ostvarenja zamišljenih ciljeva. U memorandumu, koji su početkom studenog 1942, muslimanski političari uputili Hitleru, nakon osude ustaške politike i ukazivanja na specifičnost političkog položaja Muslimana u Bosni i Hercegovini, iznosi se niz konkretnih prijedloga. Među njima su svakako najvažniji bili da se pod okriljem Nijemaca pristupi osnivanju bosanske muslimanske legije (»Bosanska straža«) i da se u okviru NDH stvori posebna jedinica »Župa Bosna«, čijega bi poglavara imenovao Hitler. Prema teritorijalnom opsegu i granicama te jedinice, bilo je vidljivo da se težilo postići apsolutnu muslimansku većinu stanovništva. Taj memorandum nije izazvao neku vidljiviju pažnju Nijemaca, ali im je ubrzo postala interesantna ideja o mobilizaciji i naoružavanju Muslimana, poklopivši se s Himmlerovim naporima za stvaranjem jedinica SS-a na području NDH.

U veljači 1943. Himmler je dobio Hitlerovu suglasnost da pristupi formiranju SS divizije, u kojoj bi bili regrutirani bosanski Muslimani s glavninom njemačkog komandnog kadra. Pavelić se u načelu slagao s tom idejom, ali je tražio da novoosnovana divizija ne bude čisto muslimanska, nego da nju popunjavaju i Hrvati, kako bi ta formacija dobila ustaški pečat; čak je obećavao Nijemcima da bi za nju mogao regrutirati do 20.000 ustaša. Pavelić se, međutim, morao pokoriti provođenju Himmlerove zamisli. Zanimljivo je dodati da su Nijemci doveli u NDH sebi naklonjenog jeruzalemskog velikog muftiju Muhameda Emina el-huseinija da im pomogne u agitaciji oko regrutiranja Musli-

[162] O djelatnosti njemačkih obavještajnih službi u NDH usp. opširnije u: *H. Sundhaussen,* Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« 1941-1945, VIG 2/1973, 89-131; *M. Kreso,* Njemačka okupaciona uprava u Zagrebu, zbornik: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, n. dj., 253-268; S. *Preda,* n. dj.

[163] *R. Hurem,* Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, n. dj., 201-215. U toj skupini isticalo se više uglednih Muslimana: Uzeir Hadžihasanović, Muhamed Pandža, Mustafa Softić iz Sarajeva; Suljaga Salihagić iz Banje Luke; Omer Džabić, Ahmet Karabeg, Ibrahim Fejić, Šefkija Balić iz Mostara. Stanovitu akciju povela je i grupa muslimanskih građanskih političara u Hercegovini i dijelu Bosne, južno od demarkacione linije.

Jedna delegacija Muslimana iz Mostara uspjela je da preko talijanskih vojnih vlasti u listopadu 1942. kontaktira u Rimu s predstavnicima talijanske vlade. Tom prilikom Talijani su izrazili spremnost da naoružaju Muslimane u posebnim formacijama dobrovoljačke milicije, ali su odbili mogućnost razoružanja četnika, kako je to predlagala delegacija. Bilo je to sasvim u skladu sa talijanskom politikom pacifikacije na području do demarkacione linije, gdje je Talijanima u interesu ravnoteže odgovaralo da osim četnika u antikomunističku miliciju vrbuju i Muslimane. Inače, prilikom akcije građanskih političara u Hercegovini, u kojoj je, kao i u Bosni, došlo do izražaja nezadovoljstvo s politikom ustaškog režima, nije bilo posebnog ispoljavanja tendencije za autonomiju BiH. (Isto, 215 i d.).

mana u SS jedinice.[164] Iako je odziv bio osjetno ispod očekivanja, Nijemci su pokazali osobitu zainteresiranost da svoju mrežu SS jedinica dopune takvom jednom od domaćeg muslimanskog ljudstva. Njihovi napori rezultirali su do ljeta 1943. regrutiranjem oko polovice predviđenog sastava od 20-25.000 vojnika, a i to se regrutiranje poglavito temeljilo na vrbovanju i prisili te izdvajanju Muslimana iz domobranskih i ustaških jedinica. To je izdvajanje još više utjecalo da se poveća dezertiranje iz spomenutih jedinica, što je nesumnjiv dokaz da je formiranje muslimanske SS divizije izazivalo strah i odbojnost.[166] Divizija je osnovana u svibnju 1943. pod nazivom »13. SS dobrovoljačka bosansko-hercegovačka brdska divizija (Hrvatska)«, a postala je poznatija pod imenom SS divizija »Handžar«, što gaje dobila godinu dana kasnije.[166] Moglo bi se zaključiti da je stvaranje ove divizije bilo na neki način djelimična realizacija autonomističkih tendencija muslimanskih političara, utvrđena spomenutim memorandumom. Međutim, ubrzo se pokazalo da muslimanska SS divizija ne može služiti kao instrument daljnje akcije muslimanskih političara, nego da su je Nijemci osnovali zbog svojih vojničkih interesa. To, uostalom, potvrđuje i činjenica da Nijemci ni kasnije nisu pokazivali interes za prijedloge spomenute grupe muslimanskih političara o izdvajanju Bosne i Hercegovine iz okvira NDH.[167] Dakako, ni NDH nije mogla biti zadovoljna s formiranjem muslimanske vojne formacije u službi Nijemaca, ne samo što ona nije bila pod neposrednom kompetencijom ustaša, nego više što je, s obzirom na svoj sastav, ta formacija predstavljala opasan presedan.[168]

Nosioci autonomističkih tendencija uskoro su spoznali da u muslimanskoj SS diviziji ne mogu naći instrument svoje politike. Otuda i težnja za manjim lokalnim formacijama naoružanih Muslimana, koje su se od sredine 1943. počele u većem broju pojavljivati na području Bosne i Hercegovine, a bile su neposredno vezane uz svoje područje i s domaćim komandnim kadrom. Tako je u Cazinskoj krajini u ljeto 1943. osnovana »Muslimanska milicija«, kojoj je organizator i vođa bio Huška Miljković (»Huskina milicija«), U isto vrijeme se na području istočne Bosne pod imenom »Zelenog kadra« okupljaju pojedinci Muslimani, koji su dezertirali iz domobranskih jedinica ili su prije bili organizirani u tzv. muslimanskoj miliciji, što se trebala da bori pod okriljem ustaša protiv četnika i partizana. U organiziranju tih jedinica isticao se Muhamed Pandža, koji je težio da u programskom pogledu ove formacije na području Bosne i Hercegovine stavi

[164] Isto, 208 i đ.; S. *Odić,* Huška Miljković i Cazinska krajina, *Vjesnik,* 28. V 1968.

[166] Tako npr. Zapovjedništvo II domobranskog korpusa traži od Zapovjedništva njemačkih trupa u NDH, u dopisu 17. VIII 1943, da se obustavi slanje Muslimana u SS jedinice, jer oni zbog toga dezertiraju iz domobranskih formacija. (VII, NAV-N-T-314, 558/1195-6). O toj pojavi izvještava u isto vrijeme i Lüthers, te traži odgovor na pitanje može li se regrutiranje u SS jedinice obavljati samo na dobrovoljnoj osnovi. (VII, NAV-N-T-314, 558/1182, dopis od 20. VIII 1943).

[166] U sastavu muslimanske SS divizije bilo je oko 60°/o Muslimana iz BiH, a ostalo su bili Nijemci (glavnina Volksdeutschen), te vrlo mali broj Albanaca. Divizija je najprije obučavana u Njemačkoj, a zatim u južnoj Francuskoj.

Ondje je u Villefranche de Rouerque-u u rujnu 1943. došlo do pobune u štabu XIII pionirskog bataljona te divizije, kojoj je na čelu bio poručnik Ferid Džanić. Cilj je bio da se likvidira njemački komandni kadar i pristupi francuskom pokretu otpora. Nijemci su krvavo ugušili pobunu masovnim strijeljanjem pripadnika spomenutog bataljona. (Podatke o toj diviziji usp. *R. Hurem,* Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara, n. dj., 212-213, a o spomenutoj pobuni *V. Maleković,* U traganju za povijesnom istinom o pobuni Hrvata i Muslimana u Villefrancheu, *Vjesnik u srijedu,* 21. VIII - 16. X 1968).

[167] *L. Hory-M. Broszat,* n. dj., 157, donose podatak da su muslimanski političari uputili i u ljeto 1943. memorandum Hitleru i Himmleru u kojem su iznijeli prijedlog o stvaranju autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Nijemci ni ovaj put nisu pokazali interes za tu ideju.

[168] Da bi udovoljili Paveliću, Nijemci su regrutirali u muslimansku SS diviziju i manju grupu Hrvata. (Isto, 158).

u službu autonomističkih tendencija. Tako se Pandža u ime tzv. »muslimanskog oslobodilačkog pokreta« obraćao Muslimanima Bosne i Hercegovine zagovarajući potrebu njihova naoružavanja u cilju zaštite »svojih porodica i svojih domova«, izražavajući ujedno tolerantnost prema Srbima i Hrvatima.[169]

Nosioci autonomističkih tendencija nisu, međutim, uspjeli steći neki jači utjecaj u lokalnim formacijama naoružanih Muslimana, koji bi vodio k određenom političkom jedinstvu. Bili su premalo politički utjecajni da bi u situaciji, kada NOP na području Bosne i Hercegovine raste šireći svoju političku osnovicu, da bi mogli dati jači vlastiti biljeg akcijama tih formacija. Naprotiv, u redovima oružanih grupa dolazit će do sve većeg osipanja i pristupanja NOP-u kao širokom i sve jačem pokretu.

U tako kritičnoj situaciji u kojoj se našla NDH, a za što su najbolja potvrda bili pojačani napori njenih zaštitnika, u prvom redu Nijemaca, ustaško je vodstvo pokušalo da organizacionim promjenama znatnije mobilizira ustašku organizaciju i učvrsti njenu političku moć. Bez sumnje su takvi poticaji nastajali i iz nezadovoljstva s dotadašnjom političkom ulogom pokreta, kojemu se iz različitih pobuda od ranije upućivala kritika iz njegovih vlastitih redova. Neki su kritičari pak poricali bilo kakvu uspješnu ulogu ustaškog pokreta dok se ne učine dublji zahvati u njegovoj reorganizaciji. Međutim, iako je s te strane upozoravano na dotadašnju negativnu političku djelatnost ustaša, koja je pokret potpuno kompromitirala u očima naroda, treba ipak istaći da su sve te kritike isključivo polazile ponovo s ustaških pozicija, tj. tražile put za spasavanje NDH. Nosioci tih kritika, za razliku od ostalih tendencija unutar ustaškog pokreta, bili su svjesniji izvanredno kritične situacije u koju se zapalo.

Ustaško vodstvo i Pavelić odgovorili su na te kritike poduzimanjem stanovite reorganizacije u rukovodećim funkcijama i smjenjivanjem niza rukovodilaca, što je u stvari bio samo još jedan formalni čin.[170] Valja spomenuti daje dolazak Božidara Kavrana na mjesto zapovjednika ustaša doveo do poduzimanja nekih konkretnih mjera.[171] Vrlo slična nekim iz prethodnih godina, i ova je reorganizacija očigledno pokazivala u kakvoj su se dubokoj krizi našle ustaše. Od ionako vrlo uske političke osnovice na kojoj je 1941. počeo graditi svoju akciju, ustaški pokret se u to vrijeme doista sveo na malobrojni kadar. Dok je, sjedne strane, ustaško vodstvo bilo primorano da znatno smanji organizacionu mrežu pokreta, zbog velikih gubitaka teritorija, koji su oslobodile ili držale pod svojom kontrolom snage NOP-a, - broj ustaških stožera smanjen je od dotadašnjih 24 na 15 -,[172] dotle je, s druge strane, ono bilo i potpuno nemoćno da proširuje redove pokreta novim pripadnicima. Zbog potpunog opadanja političkog utjecaja, postalo je nemoguće regrutirati nove članove u Ustašku vojnicu, koja je, kao naoružani dio pokreta, bila njegova stvarna os.[173]

[169] Usp. o tome *R. Hurem,* Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine, *Prilozi,* Sarajevo, 1968, br. 4, 538 i d.

[170] U svibnju 1943. je Pavelić razriješio dužnosti sve funkcionere GUS-a, a u srpnju su uslijedila ponovna imenovanja. (AH, Fond Sabora NDH, spis pod naslovom: Glavni ustaški stan, vrhovna ustanova UP na koncu 1943, neregis.).

[171] *Nova Hrvatska,* 11. V 1943.

[172] IHRPH, Fond NDH, kut. 309.

[173] U okružnici GUS-a, 12. VII 1943, konstatira se kako se »pokazalo da dosadašnji način koji se primjenjivao kod novačenja, nije donio iz više razloga onih posljedaka, koje iziskuju današnja vremena, i potrebe probitaka Ustaškog pokreta«. Zbog toga se naređuje novi način regrutiranja, prema kojemu, ustaški logori treba da sačine popise imena mladića Hrvata i Muslimana, rođenih 1925, koji su regrutirani, te onih starijih koji do tada nisu bili regrutirani. Od njih je trebalo popunjavati PTS i Ustašku vojnicu. (IHRPH, Fond NDH, kut. 306). Međutim, u drugoj svojoj okružnici, 7. XII 1943, GUS je prinuđen da konstatira: »Obćenito je poznato da veliki broj osoba koje su sposobne i obvezane za vojnu službu, izbjegavaju ovu na sve moguće načine«. (Isto).

Savezničko iskrcavanje na Siciliju jako je uznemirilo ustaške vrhove. Glaise izvještava sredinom srpnja da je to iskrcavanje stvorilo »panično raspoloženje«, pa se pojavilo mišljenje »da treba rekonstruirati vladu i odstupiti od ustaškog kursa«. Svakako je uz to bila još karakterističnija konstatacija koju u to vrijeme daje njemačka tajna policija, da je čitavo područje NDH osim većih gradova i važnijih komunikacija, »infiltrirano« partizanima. Prema njemačkoj ocjeni, NDH uopće nije u stanju da kontrolira događaje na svom području, a samo Nijemci nastoje postići stanovite rezultate.[174] Ustaška je propaganda na svoj način tumačila događaje na Sredozemlju, kako bi preokrenula raspoloženje javnosti. Prema pisanju *Spremnosti* »invazione djelatnosti«, koje se poduzimaju na Siciliji, »ne mogu imati operativnog utjecaja na glavno istočno bojište«. Savezničkom iskrcavanju težilo se dati epizodni karakter s tvrdnjom da ono ne može dovesti do većih rezultata u razvoju rata, na što utječe i pomanjkanje materijalnih sredstava Saveznika za sprovođenje invazionih akcija.[175] Ustaška propaganda isključivo je povezivala budućnost NDH sa sudbinom »nepobjedivog« Trećeg Reicha.

U povodu događaja u Sredozemlju, Pavelić je održao govor ustaškim funkcionerima u Radničkoj komori u Zagrebu, 16. kolovoza, u kojem je, kao osnovni uvjet održanja ustaškog režima, isticao zahtjev za apsolutnom privrženošću Njemačkoj. Onaj koji nije za Njemačku »taj nije ni za Hrvatsku, jer bez pobjede njemačkog i našeg oružja nema ni obstojnosti Hrvatske«.[176]

U sklopu propagande protiv Saveznika, ustaško je vodstvo nastojalo da se koristi i zbivanjima oko jugoslavenske izbjegličke vlade, pokušavajući da svojim tumačenjem uvjeri javnost kako je potrebno ostati privržen Njemačkoj. To je došlo posebno do izražaja u kolovozu 1943. god. povodom odstupanja Trifunovićeve vlade u Londonu i stvaranja nove na čelu s Božidarom Purićem. Tendenciji te vlade da stvara jači oslonac, u četničkom pokretu D. Mihailovića, suprotstavljena je ustaška teza o neophodnosti postojanja NDH, kao jedinog rješenja za budućnost hrvatskog naroda. Istodobno, to je bila prilika i da se ukaže na neodrživost politike predstavnika HSS-a u emigrantskoj vladi. »Purićeva vlada-isticao je M. Lorković-čista je srbska vlada, a Hrvati emigranti u Londonu ostadoše šaka ljudi bez oslona i bez cilja«. Ustaška je propaganda nastojala svoju oštricu uperiti u prvom redu protiv ideje o ponovnom stvaranju Jugoslavije, bez obzira tko su bili njeni nosioci i koliko se razlikovali u svojim društvenim i političkim ciljevima, pa je pokušavala poistovetiti politiku jugoslavenske vlade i NOP-a u pogledu stvaranja Jugoslavije. »Četnička i partizanska 'Jugoslavija' u jednakoj su mjeri velikosrbske i stoga jednako mrze i napadaju sve što je hrvatsko, pa makar to i ne bilo ustaško. *Oni ne traže samo uništenje ustaške Hrvatske, uništenje Nezavisne Države Hrvatske, već su se i jedni i drugi okomili na one krugove iz redova starijih hrvatskih političkih pokreta, koji su do sada stajali po strani kod izgradnje hrvatske države. Tako već danas bjelodano jedni i drugi pokazuju, da im se ne radi o uništenju ovog ili onog političkog sustava u Hrvatskoj, već o uništenju svakog hrvatskog političkog sustava i nametanju srbske diktature nad Hrvatskom, zvala se ova četnička ili 'proleterska'«.*[177]

Bilo je to baš u vrijeme kad su Nijemci počeli pridavati posebnu pažnju strategijskom značenju Balkana, bojeći se da se preko njega ne nastavi saveznička invazija. Posebno su se skoncentrirali na mogućnost obrane jadranske obale, to više što su spoznali

[174] *L Hory-M. Broszat,* n. dj., 151.

[175] *Spremnost,* 25. VII i 1. VIII 1943.

[176] *Ustaša. 22.* VIII 1943.

[177] Brošura: Nepotrebni ponovni sprovod Jugoslavije u Londonu - Velikosrbska emigracija skinula konačno jugoslavensku krinku. Razočarani hrvatski emigranti izbačeni iz emigrantske vlade, Zagreb, kolovoza 1943, 15, napisi M. Kovačića i M. Lorkovića.

da će Italija uskoro ispasti iz osovinskog bloka. Hitler je u svojoj poznatoj direktivi, 26. srpnja, posebno ukazivao na dva momenta. S jedne strane, »prvenstveni zadatak« njemačkih snaga na Jugoistoku jest uništenje snaga NOP-a na području Srbije i NDH, a s druge, spremnost da se »prema odgovarajućem razvoju situacije uđe po mogućnosti s jakim njemačkim snagama na područje talijanske obrane obale«.[178] Iz toga je proizlazio i osnovni zadatak za zapovjednika njemačkih snaga u NDH - obrana obale i osiguranja glavnih željezničkih saobraćajnica.[179] U okviru reorganizacije njemačkih komandi u Jugoslaviji i Grčkoj, početkom kolovoza 1943, prebačen je s istočnog bojišta u Srbiju štab Druge njemačke oklopne armije s komandantom generalom Lotharom Rendulicem. U operativno područje njegove armije ušla je i NDH.[180]

Prema tome, kapitulacija Italije, 8. rujna 1943, koja je uslijedila nakon svrgavanja Mussolinija i uspostave vlade maršala Badoglia, nije iznenadila ni Nijemce, ni NDH. Dapače, zbog sve zamršenijih odnosa s talijanskom okupacionom upravom, ustaški vrhovi su dočekali kapitulaciju sa stanovitim olakšanjem, iako se NDH tim momentom zapravo našla u još težoj situaciji. Kapitulacija Italije otvorila je i neke osnovne probleme u daljnjim političkim planovima NDH.

Povlačenje talijanske vojne sile s jugoslavenskog ratišta, omogućilo je vladi NDH da proširi svoj teritorij na Jadran. U ustaškim vrhovima oživjelo je uvjerenje da više nema zapreke pripojenju svih onih hrvatskih krajeva, koji su se nalazili u sklopu Italije: Dalmacije, Hrvatskog primorja, Istre. Ustaška propaganda dobila je novu mogućnost za svraćanje pažnje šire javnosti s krize ustaškog režima i cjelokupnog okupacionog sistema na području NDH.

No, kapitulacija Italije osjetno je poremetila ionako nestabilan vojno-politički položaj. Bez obzira na stvarnu snagu Talijana uoči kapitulacije u zaposjednutim područjima, nagli prestanak njihove vojničke i političke vlasti ipak je stvorio velike teškoće, kako Nijemcima tako i postojećim vojnim snagama NDH. Prema ocjenama vojnih vrhova NDH, a na osnovu njih je zauziman i službeni politički stav, kapitulacija Italije, tj. slom talijanske vojske, bio je glavni uzrok naglom širenju NOP-a na području Dalmacije i čitavog obalnog pojasa. Posebno se isticala činjenica da su jedinice NOVJ, vrlo aktivne u tim danima, zaposjele niz gradova i uporišta, te došle u posjed znatnih količina talijanskog oružja i drugog ratnog materijala. Zaključak: nastalo stanje još više otežava borbu sa snagama NOP-a[181]

Međutim, ustaški vrhovi su, baš s kapitulacijom Italije računali na moralno-politički prestiž koji će zadobiti u stanovništvu spomenutih područja, a i vjerovali su da će sigurno zadati udarce narodnooslobodilačkom pokretu. NDH je upregla sve svoje važnije faktore u vrlo široku propagandu i diplomatsku akciju, a pod parolom »konačnog oslobođenja hrvatskih zemalja i ujedinjenja čitavog hrvatskog naroda«. Ta je akcija trebalo da bude subliminirana u Pavelićevu »proglasu hrvatskom narodu«, 9. rujna 1943, o uključenju u NDH »otciepljenih hrvatskih zemalja na Jadranu«. Simptomatična je Pavelićeva ocjena politike Italije prema NDH, koja je bila u potpunoj suprotnosti njegovu dotadašnjem držanju. Izrazi savezništva, podaništva i vjernosti, koji su stalno bili upućivani Mussoliniju i fašističkoj Italiji, najednom su zamijenjeni ocjenom da su Talijani pripojenjem i okupacijom hrvatskih krajeva »izvršili nasilje«, jer je time »velik dio hrvat-

[178] *W. Hubatsch,* Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945, Frankfurt am Mein 1962, 22.

[179] VII, NAV-N-T-314, 554/174, dopis upućen Glaisu, 1. VIII 1943.

[180] Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, n. dj., I, 533-534.

[181] IHRPH, Redovito izvješće br. 5 o stanju i događajima na području NDH koncem listopada 1943, neregist.

ske jadranske obale bio otrgnut od tiela Hrvatske«.'[82] U skladu s tim, ustaško je vodstvo smatralo potrebnim da javno opravda dotadašnju protalijansku orijentaciju i sadašnje revidiranje nekih osnovnih stavova. Glavni zaokret se čini u tumačenju Rimskih ugovora, jer im se oduzima epitet uspješnog koraka u vanjskoj politici NDH, čiji je skrajnji cilj bila uspostava personalne unije Italije i NDH. Pavelić je u tzv. »Državnopravnoj izjavi o razrješenju rimskih ugovora«, koju je dao 10. rujna 1943, težište optužbe protiv talijanske vlade temeljio na tome da ona sa svoje strane nije izvršila nijednu obavezu iz ugovora, pa prema tome, oni »nisu nikada ni stupili u život«. Ne mogavši, međutim, mimoići činjenicu da je on Rimske ugovore ipak potpisao s Italijom, ovaj put je naglašavao da su oni »bili sklopljeni uz izričitu napomenu o članstvu ugovarajućih stranaka u novom europskom poredku«, pa oni gube na svom značenju time što se Italija »izdvojila od dosadanjih saveznika«.

Istodobno sa spomenutim proglasom, koji je dao preko radija u noći 9/10. rujna, Pavelić je izjavio kako mu je i Hitler iste večeri dao do znanja da priznaje za NDH »granice u kojima su uključene odciepljene hrvatske zemlje na Jadranu«.[183] Svakako je takva podrška davala impuls daljnjoj akciji, iako je Nijemcima čitavo to pitanje bilo samo sastavni dio njihova vojničkog plana za što brži prodor i osvajanje jadranske obale. Tako je i Glaise u svojoj izjavi preko radija, koju je dao odmah poslije Pavelića, težište postavio na apel što ga njemačka vojna sila upućuje oružanim snagama NDH, da zajedno s njom izvjese »zastave Hrvatske« ne samo u Senju i Dubrovniku, »nego i na Rijeci, Sušaku, u Zadru, Šibeniku i Splitu«.[184]

Naredni dani bili su puni vijesti o razoružavanju talijanske vojske i sve gromoglasnije antitalijanske propagande. Ustaška je štampa nastavila kritiku fašističke Italije, a s druge strane, veličala je Hitlerov »politički realizam i odlučnost«. U uvodniku pod karakterističnim naslovom: »Slom 'Rimskog carstva' - Završeno zadnje razdoblje tisućgodišnje borbe romanskog i hrvatskog elementa na Jadranu - Novi vidici hrvatske politike«, *Spremnost* je 12. rujna 1943. tumačila kapitulaciju Italije kao značajan vojnički i politički događaj, ali koji ništa ne može značiti za konačan ishod rata. Podvačilo se da Njemačka glavni, evropski front apsolutno i sigurno kontrolira, dok iskrcavanje na Siciliji i kapitulacija Italije, na njega ne mogu utjecati. Uvodnik je pripisivao značajnu zaslugu Hitleru za vraćanje »nepravedno nam otuđenih naših krajeva«, a podvlačio je da je osnovni cilj ustaške politike koncentracija svih političkih snaga u NDH oko ustaške vlade, pošto je to jedina vlada u kojoj su Hrvati, pa jedina i može da ih predstavlja i time dobije međunarodno priznanje. U takvoj tezi već se jasno nazirala osnovna tendencija nešto kasnije pokrenute ustaške propagande oko spasavanja NDH. Govor što ga je preko radio Zagreba 19. rujna 1943. održao šef ustaške propagande Matija Kovačić, bio je i službenog karaktera. Kovačić je usmjerio glavnu optužbu protiv talijanskih vojnih zapovjednika, kojima je osnovni cilj bio da unište NDH. On je posebno ukazao na zajedničku djelatnost talijanskih komandanata i MVAC, čija su posljedica bila mnogobrojna ubojstva i pljačke u raznim područjima NDH. Time je istodobno pokušavao da izuzme Mussolinija iz takve aktivnosti.[185] Kovačić je nadalje, posvetio posebnu pažnju Paveli-

[182] *F. Jelić-Butić,* Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u drugoj polovici 1943. godine, n. dj., 301.

[183] *Ustaša,* 10. IX 1943.

[184] *Hrvatski narod,* 11. IX 1943. Istodobno je domobranski general Fridrih Navratil u svojstvu ministra oružanih snaga NDH, pročitao preko radija Pavelićevu zapovjed oružanim snagama NDH da se pridruže njemačkoj vojsci u ofenzivi prema jadranskoj obali. (*Ustaša,* 10. IX 1943).

[186] Mussolinija su 12. rujna 1943, oslobodili njemački padobranci iz konfinacije u jednom planinskom mjestu u Abruzzima, pa je to utjecalo i na promjenu u ustaškoj propagandi protiv Italije nakon njene kapitulacije.

ćevu proglasu o amnestiji; tim se proglasom apeliralo na Hrvate da napuštaju redove NOVJ. Poziv se naročito odnosio na Hrvate iz Dalmacije, Hrvatskog primorja, Žumberka, Gorskog kotara, Like, koji su, prema Kovačiću, stupili u redove NOVJ zbog politike »protuhrvatske talijanske soldateske«, a u »ogromnoj većini nisu komunisti«. Nasuprot tome, Kovačić je prisustvo Nijemaca objašnjavao kao pomoć ustašama protiv »talijanske urote«, negirajući gledišta da su oni okupatori u NDH.[186]

Vlada NDH užurbano je počela uspostavljati vlast na područjima koja su anektirali Talijani, računajući i Istru. Odmah su imenovani specijalni funkcionari u tim područjima,[187] a zatim je donesen »Zakon o upravi u oslobođenim krajevima na Jadranu«. Prema toj odredbi, trebalo bi da se priključe »jedni dielovi pripojenih krajeva već postojećim županama, kao područje Splita i Kotora, a za druge dielove osnovat će se nove velike župe, kao za područje Ravnih kotara sa Zadrom, te za područje Rieke i hrvatskog diela Istre«.[188]

Unatoč tim konkretnim akcijama vlade NDH, službeni odnos NDH prema Italiji bio je prilično neodređen. Na to su nesumnjivo utjecale i određene direktive koje su Nijemci dali Paveliću da, čeka dalji razvoj situacije, s obzirom na dotadašnje obaveze, pošto su promjene u Italiji bile rezultat akcije protiv Mussolinija, koji je i dalje ostao saveznik Trećeg Reicha, pa, prema tome, i NDH. Karakteristično je kako već 11. rujna ministarstvo vanjskih poslova formulira stavove o odnosima s Italijom. Ti stavovi bili su dogovoreni sa njemačkim poslanstvom u Zagrebu, a davao im se karakter privremenih načela. Prema toj okružnici, službeni stav NDH prema Italiji »nije više saveznički, ali ni ratno stanje, ni stanje neutralnosti«, tako da »do razbistrenja ovog odnosa provode se potrebne mjere opreza«. Zbog toga, »mjere opreza, koje se poduzimaju ravnaju se izključivo prema političkim obzirima«.[189]

Ubrzo je postalo jasno da konkretno preuzimanje vlasti na bivšem talijanskom anektiranom području ovisi isključivo o volji Nijemaca, koji su od sredine rujna poduzeli ofenzivu na dalmatinsku obalu, a odmah zatim sa zapada u Istru i Hrvatsko primorje. U tim je područjima došlo do širokog razmaha narodnooslobodilačkog pokreta, pa su snage NOVJ u rujnu oslobodile čitav obalni pojas od Dubrovnika do Trsta, osim gradova Makarske, Omiša, Šibenika, Zadra, Rijeke i Pule. Među većim mjestima oslobođen je bio i Split. Njemačke snage uspjele su da do kraja rujna zauzmu gradove na obali u Dalmaciji, te da u prvoj polovici listopada završe operaciju u Hrvatskom primorju i Istri, učvrstivši svoje pozicije u obalnom pojasu koncentracijom jačih snaga. U tim operacijama sudjelovale su s neznatnim snagama ustaške i domobranske jedinice.[190]

Međutim, ubrzo se pokazalo da akcije koje su ustaše poduzimali oko uspostavljanja vlasti u pojedinim zauzetim mjestima na spomenutim područjima nisu imale nikakvo značenje u sklopu mjera što su ih poduzimali Nijemci. Sva ustaška nastojanja u tom pogledu bila su tek epizodnog karaktera, a ako je i bilo nekih privremenih konkretnih rezultata, oni su ovisili o naklonosti i podršci okupacionih vlasti. No, osnovna zapreka

[186] Kovačićev govor štampan u brošuri: Neuspjela urota talijanskih generala, Draže Mihajlovića i Tita protiv hrvatskog naroda i države, Zagreb 1943.

[187] Tako je E. Bulat u svojstvu ministra zadužen za »privremeno vođenje izvanrednih poslova u vezi s pripojenjem oslobođenih krajeva«. Početkom studenog on je postavljen na čelo novoosnovanog Ministarstva za oslobođene krajeve. Uz Bulata su postavljeni i posebni »glavari građanske uprave«: za Dalmaciju B. Nardeli, a za Gorski kotar, Hrvatsko primorje i Istru O. Turina. (*Nova Hrvatska,* 12. IX 1943; *Narodne novine,* 3. XI 1943).

[188] *Hrvatski narod* 28. IX 1943.

[189] VII, Fond NDH, kut. 203, br. reg. 6/7; v. i Zbornik dokumenata NOR-a, IV, 17,433-434, gdje je objavljen primjerak okružnice datiran sa 13. IX 1943.

[190] Opširnije o tom usp. Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, n. dj., I, 531 i d.

sprovođenja zamišljene politike NDH bio je NOP, čije su snage, unatoč stečenim njemačkim pozicijama, čvrsto držale glavninu područja (zaleđe, otoci i dijelovi između većih mjesta). Ustašama je naročito bilo stalo da što uspješnije uspostave vlast u Splitu, a 27. rujnu, danu kad su Nijemci zauzeli taj grad, ustaška je propaganda davala izuzetno značenje.[191] U Split je s Nijemcima došao i sam E. Bulat, koji je imenovao načelnika općine.[192] Kakvo je, međutim, bilo stvarno stanje u Splitu, najbolje potvrđuju Nardellijevi brzojavi, u kojima se žali vladi NDH, da je Split, otkad je u njemu uspostavljena ustaška vlast, »ostao sasvim odsječen od Hrvatske«.[193] U Zadru je potpuno propao pokušaj ustaša za uspostavom vlasti, koji je uslijedio odmah poslije Pavelićeva proglasa. Njemački je zapovjednik tvrdio da je Zadar talijanski grad, pa je uskoro zatražio da se iz njega udalje i svi službeni predstavnici NDH, te da se ukine generalni konzulat NDH i svede na rang »povjereništva« NDH.[194] U Šibeniku, Skradinu, Kistanjama i Kninu, ustaše su uspjeli da samo privremeno uspostave povjerenike.[195] NDH je pokazala interes i za Boku, ali su ondje Nijemci, uspostavili svoju vlast, oslanjajući se na dotadašnji općinski aparat.[196]

Ustaše su ubrzo morali priznati da je politička situacija u Dalmaciji nepovoljna provođenju njihove politike. Obavještajna služba Ravnateljstva za oslobođene krajeve sa sjedištem u Splitu, izvještavala, sredinom studenog 1943, među ostalim: »Zbog iznimnih prilika, u Dalmaciji je sada nepogodno tlo za direktno razvijanje ustaškog pokreta. Nažalost neprijateljska promičba uspjela je politički zatrovati ogromnu većinu pučanstva i probuditi u njemu mržnju protiv ustaštva i ustaškog pokreta«. U vezi s tim se konstatira da ustaše i ne pokušavaju stvarati svoje organizacije na tom području, »jer je to nemoguće«.[197] Još je alarmantniji izvještaj Zapovjedništva Šeste oružničke pukovnije NDH, 29. rujna 1943, u kojem se govori o političkoj situaciji u Dalmaciji.[198] »Stanje u Dalmatinskoj Hrvatskoj, a posebno na područjima u kojima dominiraju partizani, sasvim je slabo. Dobar dio pučanstva sa tog područja odmetnuo se, a oni pak koji su ostali kod domova pomažu odmetnike. Prijašnji razlozi za stupanje u redove partizana bili su protuzakoniti i nesaveznički postupci talijanskih vojnih vlasti koje su nanijele mnogo zla na područjima gdje su se nalazile. No, kako su Talijani sada ostranjeni i nemaju nikakve vlasti u svojim rukama, ovi su razlozi otpali, ali se stanje nije niukoliko izmijenilo na bolje. Nijedan od onih koji su se odmetnuli nije se vratio na temelju proglasa poglavnika od 10. rujna, nego partizani sada sa ostacima talijanskih vojnika i zajedničkim silama dalje haraju«.

Još su manje rezultate ustaše ostvarili u uspostavi vlasti u Hrvatskom primorju i Istri. Komuniciranje iz Zagreba s mjestima na područjima, koja su Nijemci zauzeli (u prvom redu Rijeka), bilo je jako otežano zbog velikog oslobođenog teritorija,[199] a osim

[191] U tom povodu Budak je preko radio-Zagreba održao poseban govor, 28. IX 1943, koji je bio karakterističan po isticanju savezništva NDH i Trećeg Reicha, (*Nova Hrvatska,* 29. IX 1943).

[192] *Nova Hrvatska,* 3 i 9. X 1943.

[193] AH, Fond Sabora NDH, Preds. spisi, brzojavi od 2. i 16. XI 1943, neregis.

[194] IHRPH, MF 3, sn 196-202, elaborat: Događaji u Zadru nakon kapitulacije Italije, 8. rujna 1943.

[195] IHRPH, Fond NDH, Preds. vlade NDH, 28. IX 1943, dopis upućen Nardelliju, neregis.

[196] IHRPH, Fond NDH, izvj. stožera Dubrava od 26. IX 1943, neregis.

[197] IHRPH, Fond NDH, kut. 8, izvj. od 17. XI 1943.

[198] Tekst dokumenta donosi *D. Gizdić,* Dalmacija 1943, Zagreb 1962, 620.

[199] Veza Zagreba s Rijekom mogla se tada održavati jedino preko Trsta; tu su komunikaciju preko Slovenije osiguravali Nijemci. Prema svjedočenju samog Turine, partizani su »imali u svojim rukama gotovo čitavo područje od Duge Rese do mora«. (IHRPH, Fond ZAVNOH-a, spis: Referat dra Zidovca o Istri i Primorju ustaškoj Vladi).

toga, njemačka vojna uprava uopće nije davala očekivanu podršku, pošto su Nijemci, inače, imali drugu koncepciju oko uređenja tog okupacionog područja. Zbog svega toga, pokušaji ustaša tek su dobili oblik izvjesne inicijative. Tako je njemački zapovjednik u Rijeci odbio inicijativu D. Sinčića, - koji se ondje našao kao dotadašnji predstavnik NDH kod Druge talijanske armije - da se formalno uspostave neke ustanove NDH u Sušaku, Rijeci, i dijelu Istre. Naprotiv, u to vrijeme nije došlo ni do kakve bitnije promjene prema talijanskoj upravi, pa riječki autonomaši počinju otvoreno istupati. Isto je tako bila spriječena i akcija, koju je zatim, sredinom listopada 1943, poduzeo 0. Turina u svojstvu novoimenovanog »glavara građanske uprave« za to područje. Nijemci su u Trstu zaustavili transport od oko 450 ljudi, upućen iz Zagreba da organizira upravu NDH. Njemačko zapovjedništvo se nije složilo ni s pokušajima ustaša da transport produži prema Rijeci, ili da se bar neko vrijeme zadrži u Trstu, iako je vlada NDH poduzela korake preko svog poslanstva u Berlinu, a dobila je i podršku Kaschea da joj se iziđe u susret.[200] Vlada NDH tek je tada doznala da se situacija na tom području temeljito izmijenila. Na osnovu Hitlerove zapovijedi, početkom listopada 1943, spomenuto je područje ušlo u sastav novoosnovanog njemačkog operativnog područja pod imenom Adriatisches Küstenland (Jadransko primorje).[201] Za »vrhovnog povjerenika« tog područja, Hitler je imenovao gauleitera Friedricha Rainera. Po svom dolasku u Rijeku, sredinom listopada 1943, Rainer je izjavio da područje, koje je Italija anektirala Rimskim ugovorima, neće biti do kraja rata uklopljeno u granice NDH, »s razloga, što Njemačka želi imati na ovom za nju važnom području takav upravni sistem koji odgovara ratnim potrebama njemačke vojske«. Rainer je odmah zatim preuzeo svu upravnu vlast na području Sušaka, Bakra, Krka, Istre i kotara Čabar i Kastav.[202] Time je NDH bila dovedena pred svršen čin u vezi s pokušajima oko uspostave vlasti u okupiranim područjima Hrvatskog primorja i Istre.[203]

Svakako je opasnost s kojom se na taj način vlada NDH najneposrednije suočila - jer se očekivani uspjeh oko pripojenja anektiranih krajeva pretvorio u stvari u težak poraz - utjecala na pojedine krugove da se pokuša intervenirati u Berlinu. Međutim, ne samo da Nijemci nisu pokazivali više sluha za to, nego je čitavo pitanje bilo još više zakomplicirano i za NDH otežano zbog uspostavljanja Talijanske socijalne republike (Republica Sociale Italiana), koju je Mussolini, s podrškom Hitlera, osnovao krajem rujna 1943. god. Dok su Nijemci taktički odgovarali na žalbe NDH zbog sprečavanja uspostave uprave u spomenutim područjima, opravdavajući se da je to samo privremeno, s novoosnovanom Mussolinijevom fašističkom vladom došlo je do otvorenijeg sukoba. NDH se nadala da će nova fašistička vlada, kao protuuslugu za priznanje prihvatiti poništenje Rimskih ugovora, što bi se u skrajnjoj konzekvenci ipak moglo ocijeniti kao značajan

[200] IHRPH, Fond NDH, kut. 237, Izvješće glavara građanske uprave u Sušaku-Rieci za razdoblje do 31. listopada 1943.

[201] U operativno područje Adriatisches Küstenland ulazile su dotadašnje talijanske provincije Trst, Gorica, Istra, Kvarner i Udine, te u Sloveniji Notranjska i Dolenjska (Ljubljanska provincija) i područja koja su u Hrvatskoj Talijani anektirali 1941. godine. O tom operativnom području usp. *K. Stuhlpfarrer,* Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943—1945, Beč 1969.

[202] Kao u bilj. 200. Usp. i *T. Ferenc,* Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, 365.

[203] Nijemci su prema NDH napravili jedini ustupak dopuštenjem da se u okviru Riječke provincije osnuje Upravno povjereništvo Sušak-Krk, koje je obuhvaćalo kotare Sušak, Kastav, Čabar i Krk. Za upravnog povjerenika, s istodobnom funkcijom potprefekta Riječke provincije, postavljen je Fran Spehar. Međutim, djelovanje ovog povjereništva osjećalo se jedino u tome što je u administraciji talijanski jezik bio zamijenjen hrvatskim. (*T. Ferenc,* Kapitulacija Italije, n. dj., 366, i *V. Antić,* Prilog historiji političke borbe za Istru od 1943. do 1945, *Istarski mozaik,* 1/1966, 1-10).

A

uspjeh. Međutim, do toga nije došlo jer je talijanska reakcija bila sasvim suprotna.[204] Svakako su Nijemci i tu imali presudnu ulogu, jer je Mussolini, bez obzira na svoj tadašnji položaj i neznatan utjecaj, i dalje uživao vidljivu Hitlerovu naklonost. Vlada NDH doživjela je još jedan neuspjeh.

Preostalo je jedino još da NDH ustraje na svojoj propagandi o hrvatstvu Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre, kao bitnom argumentu o svom pravu na pripojenje tih zemalja, pa se pokušavalo razviti što veću izdavačku djelatnost, u koju bi se uključili i znanstveni radnici, u prvom redu historičari i geografi. Objavljenje niz zasebnih edicija i veći broj manjih priloga u štampi i ostaloj periodici. Mnogi od njih svojim sadržajem ne pokazuju nikakvu posebnu proustašku tendenciju, nego se temelje na analizi određene dokumentacije bez aktualnog političkog stava. Ipak su, s obzirom na inicijativu kojom su potaknuti, nosili pečat momenta u kojem su nastali. Posebna je uloga bila namijenjena izrazitoj političkoj propagandi, s ciljem da neposrednije pridonosi spomenutoj ustaškoj akciji. Tako je npr. A. Ciliga preko *Spremnosti* apelirao na Istrane u NDH, posebno u Zagrebu, prvenstveno na intelektualce, da se što spremnije uključe u propagandu za uspostavu i jačanje ustaških političkih i kulturnih pozicija u Istri.[205] Također se pokušalo pokrenuti i određenu akciju u inozemstvu.[206]

Ubrzo se pokazalo da ni ta ustaška propaganda, unatoč širini i intenzitetu, nije imala nikakva vidljivijeg odjeka. Razvoj događaja išao je u sasvim drugom pravcu nego što su to ustaše očekivali. U stanovništvu Dalmacije, Hrvatskog primorja, Istre nije došlo do onog oduševljenja kojem su se oni nadali. Naprotiv, to se oduševljenje izrazito manifestiralo prema narodnooslobodilačkom pokretu. Upravo je ta činjenica najjasnije potvrdila da je NOP u tim područjima osnovni moralno-politički faktor, što se konkretno ogledalo u ubrzanom širenju njegove političke osnovice.

Prema tome, pravi izraz razvoja događaja bili su proglasi o sjedinjenju otuđenih krajeva matici zemlji Hrvatskoj, što su ih objavili rukovodeći organi narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. U proglasu, što ga je Istranima uputio Okružni Narodnooslobodilački odbor za Istru, 13. rujna 1943. polazi se od činjenice »da je Istra hrvatska zemlja i da će hrvatska ostati« te da se »priključuje matici zemlji i proglašuje ujedinjenje sa ostalom našom hrvatskom braćom«. Tjedan dana kasnije, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenje Hrvatske donijelo je »Odluku o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih okupiranih krajeva Hrvatskoj«. Upućujući taj proglas hrvatskom narodu, ZAVNOH polazi od konstatacije da je »narod Istre, Hrv. primorja, Dalmacije i svih jadranskih otoka u zajednici s junačkom Narodno-oslobodilačkom vojskom Hrvatske oslobodio (je) svoje krajeve ispod jarma talijanskih tlačitelja«, te da je u tim krajevima uspostavljena narodna vlast, »koju naš narod priznaje«. Pozivajući se na te činjenice i na načelo o samoodređenju naroda što su ga proklanirale velike savezničke sile, ZAVNOH je proglasio »*ništetnim* sve ugovore, paktove i konvencije«, koje su s Italijom sklopile pri-

[204] Budak je u svojstvu ministra vanjskih poslova naredio krajem listopada 1943. poslanstvu NDH u Berlinu, da verbalnom notom obavijesti poslanika talijanske republikanske fašističke vlade o poništenju Rimskih ugovora sa strane NDH. (VII, Fond NDH, kut. 257, br. reg. 49/5-2, brzojav od 28. X 1943). Poslanstvo NDH u Berlinu obavijestilo je MVP NDH 21. XI da talijanska fašistička vlada primljenu notu »drži neprihvatljivom, te je odlučno odbija«. (Diplomatski arhiv DSIP-a Fond MVP NDH, 1058/43). Rezultat tog sukoba bilo je smjenjivanje Budaka s položaja ministra vanjskih poslova i njegovo umirovljenje.

[205] *Spremnost,* 19. IX 1943.

[206] Tako je Petar Digović, profesor na Visokoj ekonomsko-komercijalnoj školi u Zagrebu, u suradnji s kiparom Ivanom Meštrovićem, objavio u Švicarskoj (Lausanne) knjigu na francuskom jeziku »La Dalmatie«. Prema Budakovoj izjavi, on je Digovića poslao u Švicarsku i osigurao mu financijska sredstva. (IHRPH, MF 19. sn 241-242). O toj akciji govori i Meštrović u svojim Uspomenama na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, 381.

je rata »razne veliko srpske vlade« a zatim »izdajnik hrvatskog naroda Pavelić« o predaji navedenih hrvatskih krajeva. Oni se odlukom ZAVNOH-a sjedinjuju s maticom zemljom Hrvatskom a preko nje s novom Jugoslavijom »za koju se naši narodi bore«. Tu je odluku jednoglasno potvrdio AVNOJ na svom drugom zasjedanju u Jajcu, studenog 1943. god.[207]

Nijemci su otvoreno, zbog takvog razvoja situacije, sve više davali do znanja da je teret borbe brotiv NOP-a na području NDH potpuno pao na njih. Liithers je početkom listopada 1943, isticao da se politička situacija »još više zaoštrila ne samo političkim i vojnim položajem u Italiji i Sovjetskom Savezu, nego i porastom partizanske aktivnosti u zemlji«. Prema njemu, čitav se teritorij, »s izuzetkom većih gradova« smatra partizanskim. Što se tiče utjecaja vlade NDH, on ističe da je ona »izgubila svaku podršku ne samo pravoslavnog i muslimanskog, nego i vlastitog hrvatskog stanovništva«, tako da »državna vlast i državni autoritet ne postoje više«. Istodobno, on upozorava na opasnost »da komunistički ustanički pokret definitivno preuzme vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i stvori jugoslavensku sovjetsku-republiku«.[208]

Nijemcima se kao osnovno pitanje postavljala mogućnost angažiranja što većih vojnih snaga na jugoslavenskom ratištu, a osobito na teritoriju NDH. Bili su potpuno svjesni neugodne činjenice ne samo da su njihove vlastite snage nedovoljne nego da u oružanim snagama NDH ne mogu tražiti nikakav ozbiljniji oslonac. Prema ocjeni generala Weichsa, novog zapovjednika Jugoistoka, početkom studenog 1943, s oružanim snagama NDH »ne može se više računati«, jer se one »sve više i više raspadaju«. On naglašava da se taj proces ne može više zadržati poduzimanjem nekih mjera »na planu organizacije i obuke«, a s druge strane, »hrvatski vojnici više ne vjeruju u hrvatsku državu«.[209]

To nezadovoljstvo Nijemaca, a ranije i Talijana, s efikasnošću oružanih snaga NDH, a naročito domobranstva, njihove glavnine, osobito se zaoštrilo od početka 1943, kada je trebalo da se jače vojno angažiraju protiv NOVJ. Njemačka komanda za Jugoistok zahtijevala je početkom veljače 1943. da osvojeno područje južno od demarkacione linije ponovno zaposjednu talijanske trupe, jer kad bi i bilo »raspoloživih hrvatskih trupa za ovaj zadatak one ne bi mogle dovoljno garantovati red i mir u ovoj zoni, uzevši u obzir dosadašnja iskustva«.[210] Bio je to siguran dokaz vrlo ozbiljne krize domobranstva koju su obilježavala neodazivanja na regrutaciju, sve masovnije dezertiranje, predaja ljudstva i oružja jedinicama NOVJ i demoralizacija. Početkom ožujka 1943, vlada NDH je posebnom tajnom okružnicom zabranila »iz političko-propagandnih razloga« daljnje objavljivanje potraga za vojnim bjeguncima u *Narodnim novinama.*[211] Povjerenik NDH kod Druge talijanske armije žali se u ožujku 1943. da u obalnom pojasu mladići odlaze u partizane, a tamošnja vlast NDH »nema dovoljno snage prisilno regrutirati vojne obveznike«.[212] Početkom kolovoza Liithers se žali da su se domobranske jedinice vrlo slabo iskazale osiguravajući željezničke pruge i da lako predaju oružje partizanima. On prijeti kaznama domobranskim oficirima, koji budu zatajili u borbi protiv NOVJ.[213] Nešto kasnije Liithers ukazuje na veliku nezainteresiranost domobrana za vojnu obuku i na njihovu podložnost propagandi NOP-a[214] Pojave dezertiranja i predaje domobrana i čita-

207 Priključenje Istre Federalnoj Državi Hrvatskoj u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji 1943-1968, Rijeka 1968, 190, 192, 230-232.

208 Citirano prema S. *Odić,* Vojnopolitički položaj okupatora i kvislinga i njihovih saradnika krajem 1943. godine, *Prilozi,* Sarajevo 1968, br. 4, 268-269.

209 Isto, 269-270.

2,0 Zbornik dokumenata NOR-a, V/12, 374-375, izv. Lohra 3. II 1943.

2" IHRPH, Fond NDH, kut. 99, okružnica od 9. III 1943.

212 IHRPH, Fond NDH, kut. 178, dopis D. Sinčića od 15. III 1943.

213 VII, NAV-N-T-314, 558/1230-1, izvještaj od 4. VIII 1943.

214 VII, NAV-N-T-314, 558/1135-9.

vih jedinica NOVJ-u, postale su sve češće. Pri tome treba posebno istaći da je i djelatnost komunista u redovima domobranstva bila sve organiziranija i efikasnija. Zbog toga je i ustaška policija posebno pojačala kontrolu preko mreže svojih agenata, pa su učestala hapšenja simpatizera NOP-a u domobranstvu, i oni su bili izvođeni pred ratne sudove.[216] Partijska organizacija u Zagrebu uspjela je doprijeti posebnim vezama i do najviših ustanova domobranstva.[216]

Posebno su u javnosti odjeknule predaje čitavih domobranskih jedinica snagama NOVJ, prilikom napada i oslobađanja pojedinih mjesta, gdje su se nalazili jači garnizoni NDH. Tako je, početkom srpnja 1943. Topnički domobranski sklop iz Varaždina prešao na stranu NOVJ. U javnom pozivu, što su ga oficiri te jedinice uputili »vojnicima, dočasnicima i časnicima hrvatskog domobranstva i hrvatskom narodu!«, navode se razlozi koji su doveli do takvog čina. Osuđujući Pavelićevu vladavinu, u proglasu se ističe da je »bilo od početka naše duboko uvjerenje da ni jedan čestit čovjek, koji voli slobodu, koji poštuje demokratska načela, te ima osjećaja za socijalnu pravdu, pogotovo ako je isti Hrvat-Slaven, ne može biti na strani reakcionera Hitlera, Pavelića i drugih«. Zbog toga se u pogledu pitanja »s kime surađivati?« nametao jasan odgovor: »samo sa Narodnooslobodilačkim pokretom koji si je postavio kao prvi zadatak, istjerati okupatore i njihove izdajničke sluge iz porobljene domovine (...)«. Nadalje, potpisani zapovjednici spomenute jedinice, obraćaju se pozivom svim domobranskim oficirima, podoficirima i vojnicima da slijede njihov primjer, »jer će na taj način ubrzati oslobođenje svoje domovine od okupatora i njegovih zločinačkih slugu, kao i sam završetak rata«.[217] Krajem srpnja 1943. u Gradačcu se, kad su grad oslobodile jedinice NOVJ, predala gotovo čitava domobranska satnija, u kojoj je inače postojala veza s NOP-om preko pojedinih članova KP.[218] Komentirajući predaju domobrana, njemački general Rendulic je početkom rujna 1943. isticao da se zbog toga »dnevno pogoršava položaj u NDH«, pa iznosi podatak da je samo u kratkom razdoblju od 26. kolovoza do 3. rujna, u NOVJ prebjeglo 1.650 domobrana i podoficira te 9 oficira.[219]

Osobito su teško ustaško vodstvo i njemačka komanda bili pogođeni predajom čitavog domobranskog garnizona u Tuzli, prilikom njenog oslobođenja, potkraj rujna 1943; tada je u NOVJ prešlo oko 2.200 vojnika i 74 domobranska oficira. Početkom listopada 1943. i oni su izdali proglas pozivajući domobrane da pristupaju NOP-u.[220] Prema izvještaju MUP-a, krajem studenog 1943, o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni, podvlači se da su partizani za vrijeme svog boravka u oslobođenoj Tuzli, uspjeli »zbrisati svaki osjećaj dužnosti i poštovanja« prema NDH. Spominje se i gledište njemačkih vojnih vlasti o toj situaciji: one su »otvoreno izjavile da u hrvatsko domobranstvo nemaju

[216] Opširnije o tome usp. *M. Colić,* Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu, n. dj., 272 i d. U jednom izvještaju ustaške policije iz studenog 1943. govori se i ovo o situaciji u domobranstvu: »Partizanstvo u našoj domovini je zauzelo velikog maha. Ima mnogo ljudi u redovima naših oružanih snaga koji pomažu rad ovih odmetnika. Jedni svestrano vrše neprijateljsku promičbu i pronose alarmantne glasine među naše vojnike, te tako slabe moral, stegu i volju za borbu. Dragi opet, održavaju vezu sa partizanima, opskrbljuju ih oružjem i streljivom iz naših vojnih skladišta, ili pak u slučaju borbe predaju svoje jedinice partizanima«. (Isto, 282-283).

[216] Isto, 284.

[217] Vjesnik Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske 1941-1945, izbor-tom I, Zagreb 1970, 570-571, (*Vjesnik,* 21. VIII 1943). Usp. i S. *Ivić-Mali,* Akcija u Jalkovcu, Četrdeset godina, n. dj., VI, 395-398.

[218] Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945, n. dj., knj. II, sjećanje E. Came, 79.

[2,9] VII, NAV-N-T-313, F-189/7448689-90 i 92, izvod iz dnevnika Druge tenkovske armije, 1. i 3. IX 1943.

[220] Kao u bilj. 218, sjećanje M. Zekića, 96 i d., i A. Sarajlića, 137 i d.

uopće nikakvog povjerenja i da je to vojska, koja službeno izvršuje predaju oružja partizanima«.[221] Slične se ocjene daju i u vezi sa stanjem u nekim drugim domobranskim garnizonima.[222]

Proces duboke krize domobranstva NDH treba sagledavati u sklopu općeg razvoja političke situacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Politička osnovica NOP-a, sve se jače i brže širila, među ostalim, i zbog pristupanja sve većeg broja hrvatskog seljaštva u redove NOVJ, dakle, onih masa iz kojih je trebalo da se regrutira i glavnina domobranstva. Ocjenjujući tu krizu domobranstva *Vjesnik* Jedinstvene Narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske, pisao je: »Domobranski su vojnici uvijek bili nepouzdani Paveliću i njegovim gospodarima. U borbama s partizanima oni su se predavali, bježali svojim kućama i pojedinačno ili u manjim grupama prelazili na stranu boraca za slobodu. Ali danas, kad se oružani narodni ustanak sve više širi na hrvatska sela i gradove, kad se u redove Narodno-oslobodilačke Fronte uključuje sve veći broj pravih hrvatskih rodoljuba, seljaka, radnika, građana i narodne inteligencije, kad na naš oslobođeni teritorij dolaze da pomognu našu borbu svi pošteni pristaše i prvaci HSS-a, danas kriza domobranstva postaje još dublja, i značajnija i sudbonosnija. Nisu to više samo slučajni pojedinci, što iz domobranskih kasarna ili s položaja od vremena na vrijeme prelaze na stranu NOV! Ne, u redovima domobrana počeo je strujati onaj duh, koji je zahvatio hrvatska sela i gradove, duh istinskog hrvatskog rodoljublja. Na stranu NOV i partizana prelaze danas organizirano i disciplinirano, sve češće i veće formacije domobranskih vojnika i časnika. Oni nam dolaze s oružjem, s puškama, s mitraljezima, s topovima«.[223]

Dakako da se takva ocjena domobranstva NDH ne može razumijevati kao generalizacija. Njome se u prvom redu težilo ukazati da je domobranstvo po svom sastavu bilo vrlo heterogena struktura, koja je, pod utjecajem razvoja događaja i različitih procesa ispoljavala i različite tendencije. I dalje ostaje neosporna činjenica da je domobranstvo osnovano i organizirano kao osnovna vojna snaga NDH i da je to ostalo sve do njena sloma. U pojedinim vojnim operacijama, koje je NDH poduzimala sama ili u sklopu napora okupacionih sila, baš je domobranstvo bilo glavnina njena udjela, dakle, branilac ustaškog režima. S obzirom na svoju strukturu, domobranstvo je bilo onaj organizam koji je ipak ispoljavao najvidljiviju krizu, a kroz tu se krizu jasno manifestirao i stupanj utjecaja ustaškog režima. Usprkos osipanju, ono će brojčano i dalje činiti znatnu formaciju, iako će mu efikasnost biti dijametralno suprotna brojčanoj veličini.[224]

Prema raspoloživim podacima domobranstvo, je u listopadu 1943. brojalo oko 150.000 ljudi.[225] Do tada je bila završena reorganizacija oružanih snaga NDH, koja se pr-

[221] Zbornik dokumenata NOR-a, IV/19, 516-523, izvještaj od 25. XI 1943.

[222] Tako npr. komandant Trećeg njemačkog tenkovskog korpusa izvještava 28. X 1943, u vezi sa stanjem oružanih snaga NDH, da garnizon u Varaždinu sa 6.000 ljudi ima samo jednu četu i jednu bateriju sposobnu, dok dio oficirskog kadra vidi u Titu predstavnika hrvatskog naroda. (VII, NAV-N-T-313, F-191 /7451039).

[223] Kao u bilj. 217, str. 601 (*Vjesnik*, 11. IX 1943).

[224] O karakteru i ulozi domobranstva usp. i *F. Culinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, n. dj., 271 i d.

[225] *V. Strugar,* n. dj., 184, donosi podatak da je domobranstvo tada brojalo 156.000 ljudi. Prema podacima o brojnom stanju oružanih snaga NDH, što ih u svom izvještaju 4. X 1943. donosi Kasche, a za koje navodi da ih je dobio od Pavelića, ukupno su te snage brojale 170.080 vojnika. One su se sastojale, prema tom izvještaju, iz tri osnovne grupacije: 1. jedinice NDH u sastavu Wehrmachta; 2. trupe NDH u njemačkoj opskrbi pod njemačkim zapovjedništvom; 3. jedinice NDH pod njemačkim zapovjedništvom u opskrbi NDH. Prema tim podacima teško je precizno utvrditi koliki se broj ljudstva odnosio na domobranstvo. Ako bi se od spomenutog ukupnog broja oduzeo broj od 23.000 ustaša, organiziranih u posebne ustaške bojne, koje su u Kascheovu izvještaju zasebno registrirane, onda bi već i tada domobranstvo NDH brojalo ispod 150.000. Budući da je bilo i niz jedinica ustaško-domobranskog sastava, po svojoj prilici, je taj broj bio još manji. (VII, NAV-N-T-77, F-883/5631891-2).

venstveno sprovodila na zahtjev Nijemaca. Prema njoj su uglavnom dotadašnje pješadijske divizije reorganizirane u brdske i lovačke brigade, okupljene u tri korpusa. U isto vrijeme povećavala se Ustaška vojnica, koja je u jesen 1943, prema postojećim podacima, brojala oko 45.000 ustaša.[226] Svakako je i to odavalo nezadovoljstvo sa stanjem u domobranstvu. U sklopu te reorganizacije, Pavelić je popunio i mjesto ministra oružanih snaga, koje je ostalo upražnjeno odlaskom S. Kvaternika. Postavljanje na to mjesto generala Fridriha Navratila, početkom rujna 1943, bilo je na liniji sprovođenja određenih personalnih promjena u vladi NDH, s ciljem da se dovedu politički neutralnije osobe.[227] Bili su to bar donekle prvi znaci izlaženja u susret njemačkim zahtjevima za stvaranjem vlade, koja po svom sastavu ne bi bila izrazito ustaška. No, poduzete personalne promjene, one koje će slijediti, kao i niz kombinacija u vezi s tim, ipak su bile sasvim sporednog značenja i nisu bitnije utjecale ni na sastav ni na politiku vlade NDH. Te je korake ustaško vodstvo na čelu s Pavelićem poduzimalo u prvom redu iz bojazni da se ne realizira težnja njemačkih vojnih komandanata o potrebi uvođenja totalne vojne uprave u NDH, koja bi njeno područje tretirala u pravom smislu riječi kao okupaciono. Takve su težnje vidljivo došle do izražaja u spomenutim ocjenama Lüthersa i Weichsa. Prema Lüthersu, »da bi se otklonila opasnost za Njemačku i Evropu, koja se ne može dovoljno ozbiljno sagledati, neophodno je potrebno najhitnije preuzimanje izvršne vlasti i sprovođenje temeljitih reformi na političkom, upravnom i privrednom polju«. Po svoj prilici zbog tih je zahtjeva, njemačka Vrhovna komanda tražila mišljenje komandanta Jugoistoka i Glaisea, postavljajući pitanje hoće li se i dalje ulagati napori u jačanje vojnih snaga NDH ili treba da se uvede izvanredno vojno stanje na čitavom njenom teritoriju. Prema ocjeni Glaisea, uvođenje takvog izvanrednog stanja ne bi bilo povoljno, ali je on istodobno izražavao mišljenje da se NDH stavi pod »njemačko starateljstvo«, te da se u tom pogledu imenuje »opunomoćenik Reicha za Hrvatsku«. On je to vezao s potrebom povlačenja Pavelića.[228] Međutim, Hitler nije dao pristanak za realizaciju tih koncepcija njemačkih vojnih krugova u NDH.[229]

[226] *V. Strugar,* n. dj., 184.

[227] Govoreći o reorganizaciji oružanih snaga NDH i svojoj funkciji, sam Navratil navodi: »Održavanje primljenih obaveza prema Nijemcima postajalo je sve teže, obzirom na velike koncesije date u tom pogledu Nijemcima. Dalje jačanje samih ustaških snaga moglo se je vršiti samo na štetu domobranstva, a što je Pavelić želio, ali da to od sada uradi netko drugi. Pavelić je nastojao da pojača ustašku vojnicu sa novim snagama, Nijemci su tražili da se obaveze izvršavaju, da se pored toga popunjuju 'gorski zdrugovi' i da se hrvatska oružana snaga pojača«. Navratil dalje navodi da mu je Pavelić, u povodu preuzimanja funkcije ministra oružanih snaga NDH, izjavio kako on smatra domobranstvo 'nepouzdanim i nesigurnim, da neće da se bori, da mnogi oficiri i vojnici prelaze u šumu partizanima, te da je naročito nesiguran i nepouzdan generalštab, iz kojeg bi trebao izvjestan broj lica odstraniti, kao i uopće provjeriti ispravnost i povjerljivost oficira u domobranstvu'«. (IHRPH, MF 23, sn 181-182).

[228] Kao u bilj. 208, str. 268-269 i 274-275.

[229] Prema Kascheovoj zabilješci od 8. IX 1943, o razgovorima koji su vođeni u Hitlerovu Glavnom stanu, 30/31. VIII 1943, njegov odgovor na žestoku kritiku kojoj su Pavelića podvrgli njemački vojni faktori, bio je: »Reich će i dalje surađivati s Poglavnikom i njegovom vladom«. *(L. Hon^-M. Broszat,* n. dj., 153).

POKUŠAJI SPAŠAVANJA NDH I NJEN NESTANAK

Krajem ljeta 1943. kulminiralo je nezadovoljstvo njemačkih vojnih faktora s Pavelićem i ustaškim vodstvom, a usporedo s tim oživjela je i ideja o uključivanju HSS-a u vođenje politike NDH. Zapravo, ta je ideja bila prisutna već od jeseni 1942, kada su njemački vojni predstavnici ukazivali na nju u sklopu svojih prijedloga prevladavanja teške vojne i političke krize u kojoj se NDH nalazila.[230]

Kod razmatranja ovog pitanja treba poći od činjenice da su i u držanju glavnih osoba iz bivšeg rukovodstva HSS-a, koje su ostale u zemlji, nastupile vidljive promjene. Na to su prvenstveno utjecala dva faktora: 1. Razvoj situacije na svjetskim ratištima u korist Saveznika, te u vezi s tim držanje jugoslavenske emigrantske vlade i predstavnika HSS-a u njoj; 2. Konstantni rast NOP-a u Jugoslaviji, koji se na području Hrvatske posebno odražava u sve većem širenju svoje političke osnovice u hrvatskom pučanstvu, što je izazvalo naglo osipanje i sužavanje one političke osnovice na koju je najozbiljnije računalo vodstvo HSS-a. To je vodstvo HSS-a ponukalo da se sve više zanima za neposredniji utjecaj na daljnji razvoj političke situacije a, naravno, ne može se zanemariti ni sve određenija spoznaja o konačnom ishodu rata čiji se svršetak ne smije pasivno dočekati. Prema tome, vodstvo HSS-a u zemlji, počinje od proljeća 1943. prelaziti iz stanja političke pasivnosti, koja se temeljila na zagovaranju »politike čekanja«, u vidljiviju političku akciju. Pri tome treba odmah dodati da se pojam »vodstva HSS-a« ne može razumijevati u doslovnom smislu riječi, nego je to bila zapravo djelatnost istaknutijih pojedinaca sa središtem u Zagrebu. Tu je djelatnost u ponekim akcijama karakterizirala zajednička inicijativa manjeg broja tih pojedinaca, a katkad su neki od njih djelovali posve individualno. Što se tiče samog Mačeka, on se konkretno i formalno nije uključivao u takve akcije, što ne znači da s njim nisu održavani povremeni kontakti. Kod toga, svakako, treba imati na umu objektivne okolnosti Mačekova položaja, koji je od sredine listopada 1941. do sredine ožujka 1942. bio zatvoren u Jasenovcu, a zatim zatočen u Kupincu i Zagrebu, nalazeći se pod ustaškom prismotrom. U svakom slučaju, propaganda iz redova HSS-a, koja postaje sve dinamičnija, uglavnom se pozivala na njega.

U toj političkoj akciji, s obzirom na uvjete i mogućnosti, osobita se pažnja pridavala propagandnoj djelatnosti putem koje su se nastojali širiti u javnosti stavovi HSS-a o razvoju političke situacije u zemlji i u svijetu. Glavni cilj bio je da se i dalje stvara raspoloženje za »politiku čekanja«. Ti su stavovi bili formulirani u nizu letaka i ilegalnih listova, koji su bili pokretani i rasturani u različitim područjima.[231] Po svoj prilici najkarakterističniji je bio spis pod naslovom »Hrvatska i Hrvati«, što je nastao početkom 1943. god.[232] Glavni ton sadržaju tog dokumenta daju parole politike mirotvorstva, na kojima se temelje sugestije o potrebi biološkog očuvanja hrvatskog naroda u ratnom vrtlogu. »Naša je najvažnija zadaća ovdje - ističe se u ovom spisu -, da biološki sačuvamo hrvatski narod, a to znači da sačuvamo što god je moguće više života, obitelji i gospo-

[230] U spomenutom spisu »Točke razgovora«, izrađenom u vezi sastanka Hitlera i Pavelića u rujnu 1942, kao jedan od njemačkih zahtjeva navodi se »neophodnost privlačenja seljačke stranke, jer je bez suradnje seljaka nemoguće umirenje, izgradnja i ekonomsko konsolidiranje« NDH. (Kao u bilj. 136). U spomenutom izvještaju od 27. II 1943, Lohr je, kao jedan od prijedloga za saniranje situacije u NDH, isticao potrebu formiranja nove vlade »od pristaša Mačeka i stručnjaka«. On misli da bi na čelo te vlade mogao doći Košutić. (Kao u bilj. 158).

[231] U toku rata iz redova HSS-a pokretani su različiti listovi, koji i nisu imali u pravom smislu riječi karakter listova: *Pravica, Slobodna Hrvatska, Glas naroda, Veritas, Republika, Samoodređenje* i dr.

[232] Spis je potpisan imenom Veritas. (IHRPH, Fond NDH, kut. 492).

darstva naroda. Jer šta će nam poslije i država i sloboda, ako u njoj ne bude Hrvata i njihovih domova. Ne smijemo ali nikad zaboraviti, da budemo uvijek spremni osigurati, braniti i čuvati hrvatski narod i teritorij, pa da u odlučnom času kad nas Dr. Maček pozove, budemo gotovi kao jedan, da konačno izvojujemo pod njegovim vodstvom pravu slobodu hrvatske države i hrvatskog naroda, a pod geslom 'Samoodređenje hrvatskog naroda i njegovo unutarnje uređenje na etičkim, socijalnim, kulturnim i gospodarskim načelima hrvatskog seljačkog pokreta'«. Uz to se posebno propagira kult Mačeka, za kojega se ističe da je jedini legitimni predstavnik hrvatskog naroda, čije držanje u postojećoj situaciji obilježava »herojski i mudar stav«. Ograđujući se od politike ustaškog režima, a s druge strane izražavajući ideju da hrvatski narod nema razloga da pristupa NOP-u, jasno je u ovom spisu došla do izražaja osnovna tendencija da se u javnosti prvenstveno proturaju vijesti, »da je oko Dr. Mačeka danas ujedinjen sav hrvatski narod i to ne samo seljaštvo, već i znatan dio radništva, najveći dio građanstva kao i velik dio cvijeta hrvatske inteligencije«. Nesumnjivo, tako formulirana propaganda bila je prvenstveno uperena protiv NOP-a, kao snage koja je jačinom svoga političkog utjecaja potpuno ugrozila pozicije vodstva HSS-a.

Ovdje nije mjesto da se ulazi u prikaz konkretnih akcija HSS-a koje su poduzimane radi stvaranja političkih veza i dodira u zemlji i inozemstvu,[233] nego treba na njih ukazati samo utoliko, ukoliko se odnose na pojedine faktore NDH. U tom pogledu osobito se težilo na uspostavljanju veza u redovima domobranstva NDH. Domobranstvo je, naime, zauzimalo značajno mjesto u propagandi HSS-a, jer mu se davala posebna uloga za onaj odlučujući momenat koji se čeka svršetkom rata, kada u planiranom nastupanju Mačeka i njegove grupe može do posebnog izražaja doći vlastita vojna sila. Zbog toga je propaganda HSS-a u redovima domobranstva zagovarala potrebu da se ono ne rasipa i ne odbacuje oružje, bez obzira na razvoj događaja. Prilikom isticanja Mačekova kulta u spomenutom spisu, propagira se i parola da u njega »gleda s nepodijeljenim povjerenjem i sva hrvatska vojna sila«. Raspoloživa dokumentacija pokazuje da su pojedini ljudi iz vodstva HSS-a (A. Košutić, Lj. Tomašić) uspostavili određene konkretne veze s nekim višim domobranskim oficirima (generali Ivan Prpić i Pero Blašković, te pukovnici Ivan Babić, Stjepan Mateša, Oton Čuš, Antun Medved, Franjo Mrak, Stjepan Jandrašić). Nastojanja u tom pravcu kulminirala su u poduzimanju neposrednijeg kontakta sa saveznicima. Tako je u siječnju 1944. domobranski pukovnik Ivan Babić pokušao da u dosluhu s ljudima iz HSS-a dođe u vezu s Krnjevićem. Međutim, Saveznici nisu posvetili željenu pažnju njegovu dolasku u Bari.[234]

Akcija HSS-a u domobranstvu bila je dakle ilegalnog karaktera i treba je ocjenjivati kao jednu od komponenata šire strategijske politike HSS-a, da što spremnije dočeka

[233] Tako su npr. preko švicarskog konzulata u Zagrebu održavane veze sa Švicarskom (I. Meštrović, J. Cabas), a prema nekim podacima tim je putem održavana veza s Krnjevićem (I. Farolfi). *(/. Horvat-J. Ružić,* Posljednji manevri, *Večernji list,* 2. II1963). Prema podacima koje donosi M. Martinović, on je od Krnjevića dobio zadatak da iz Londona otputuje u Madrid, gdje je trebalo da se sastane s jednim predstavnikom HSS-a, u ožujku 1943, a kojemu bi prenio instrukcije za rad u zemlji. Do toga međutim nije došlo. (Kalendar Hrvatski glas, Winipeg, 1955, 66-78).

[234] *I. Horvat-J. Ružić,* n. dj., *Večernji list,* 26.1 1963. U jednom izvještaju, što ga je krajem travnja 1943. dobila britanska obavještajna služba od jednog svog informatora, inače pristaše HSS-a, navodi se da je HSS »uspostavila tijesnu vezu sa značajnim elementima u domobranstvu, osobito s pukovnikom Babićem. Babić i njegovi ortaci, očito po odobrenju generala Prpića, poduzimaju korake da uklone stare austrijske oficire i zamijene ih povjerljivim pristalicama HSS i da, uopće, koordiniraju domobranstvo sa HSS. (...) Krajnji je cilj stvaranje efikasne, naoružane i ujedinjene domobransko-HSS-organizacije koja bi bila spremna na suradnju sa savezničkim armijama u času sloma Osovine i koja bi štitila i održavala red na hrvatskom teritoriju«. (Otvorena tajna arhiva britanske diplomacije, priredio *D. Biber, Vjesnik u srijedu,* 16. VIII 1972.).

svršetak rata. Međutim, s druge strane, došlo je i do legalnih kontakta i dodira predstavnika HSS-a i ustaških vrhova. Mogućnost za te dodire pojavila se kao posljedica spomenutog pritiska njemačkih vojnih faktora u NDH, ali su na to utjecali i drugi momenti. U prvom redu bila je to sama kapitulacija Italije, koja se već i ranije jasno predskazivala, a promjene što ih je donosio tako važan događaj, izazvale su jaču pažnju i u redovima bivšeg vodstva HSS-a, koje, dakako, nije željelo da bude zatečeno razvojem događaja. Ispadanje Italije iz rata i realnije mogućnosti invazije Saveznika na Balkan utjecali su da se u očekivanju daljnjeg razvoja ratnih zbivanja uzme u obzir i mogućnost udjela u budućim događajima s određenih pozicija vlasti.

Ustaše su prihvatili njemačke inicijative za sporazum oko stanovite podjele vlasti u NDH, ali ne treba zanemariti i neke druge, posebne momente. Po svoj prilici već su pojedinci u ustaškom vodstvu počeli računati s ozbiljnom mogućnošću pobjede Saveznika u ratu, pa prema tome i s poduzimanjem priprema za takvu situaciju.

Glavni pobornik te tendencije bio je M. Lorković, koji je po svoj prilici još u ljeto 1943. god. došao u dodir s glavnim predstavnikom grupe HSS-a A. Košutićem.[235] Predstavnici HSS-a predlagali su stvaranje »činovničke vlade« i raspisivanje izbora, što je Lorković ocijenio neprovedivim zbog ratnih prilika i zbog potrebe opreza da se ne izazovu prevelike sumnje Nijemaca. Na osnovu raspoloživih podataka dalo bi se zaključiti da je tom prilikom postignuta suglasnost s potrebom sazivanja sabora, koji bi se po svom sastavu razlikovao od onoga što ga je Pavelić formirao početkom 1942, a isto tako s donošenjem ustava.[236] Međutim, oko onog najkonkretnijeg pitanja, koje je trebalo što prije realizirati, sastava nove vlade NDH, postojala su razilaženja. Dok je, prema Lorkovićevom gledištu, trebalo u vladu uključiti »najjače političke ljude HSS jer tako zahtijeva aktuelna situacija«, Košutić je zastupao stav da treba najprije formirati »činovničku vladu, koja treba da pripremi put vladi političkih ljudi«.[237] U svakom slučaju, taktika skrajnjeg opreza HSS-a u dodiru s ustašama, i dogovora o nekom javnom činu, došla je tom prilikom do vidljivog izražaja. Trebalo je posebno vagati svaki takav čin zbog straha od potpune kompromitacije, tj. opasnosti protuslovlja s vlastitom političkom propagandom, u kojoj su se javno izražavala neslaganja i ograde od politike ustaškog režima.

Postavljanjem Nikole Mandića za predsjednika vlade NDH, početkom rujna 1943, kontakti sa predstavnicima HSS-a ušli su u svoju drugu fazu. Pavelićevo imenovanje Mandića na taj položaj trebalo je da stvori u javnosti dojam kako se teži da se u daljnjem vođenju ustaške politike uključe dotad neangažirane ličnosti. Po svoj prilici Mandićeva se ličnost Paveliću učinila srednjim rješenjem u odnosu na njemačke sugestije da pristupi promjenama u rukovodećoj strukturi NDH. Sam je pak Mandić došao na položaj predsjednika vlade NDH iz potpune političke pasivnosti, u koju je u stvari ušao još dvadesetih godina. Njega su ljudi, u prvom redu pamtili kao aktivnog političara u Bosni i Hercegovini iz vremena prije prvog svjetskog rata, kad je postao glavni pobornik bečke režimske politike. Međutim, treba dodati, da po proglašenju NDH Mandić nije bio zaboravljen, te ga je Pavelić 1942. imenovao »državnim vijećnikom«, nekom vrsti počasne funkcije. Ako se htjelo pregovarati s predstavnicima HSS-a radi stvaranja zajedničke vlade, onda se postavljanje Mandića za predsjednika činilo najpogodnijim zbog računanja na njegove određene veze i poznanstva s liderima HSS-a od prije rata.

[235] Prema riječima V. Košaka, koji je s Lorkovićem sudjelovao u pregovorima, do njihova je prekida došlo uslijed Pavelićeva imenovanja »marionetske pojave dr Mandića za ministra predsjednika, čime je on i nadalje čitavu moć i vlast zadržao u svojim rukama«. Mandić je imenovan 2. rujna 1943. (IHRPH, MF 4, sn 211-217.).

[236] IHRPH, MF 4, sn 229-230, ist. mat. V. Košaka.

[237] *1. Horvat-J. Ruiić,* n. dj., *Večernji list,* 13. II 1963.

Akcija za realizaciju ideje o stvaranju koalicione vlade započela je odmah po kapitulaciji Italije. HSS je pokazala vidan interes za to, što nedvojbeno svjedoči činjenica da baš u povodu te akcije dolazi do vjerojatno najšire konsultacije, koju su predstavnici HSS-a mogli obaviti u postojećim okolnostima. Na Košutićevu inicijativu u Zagrebu je došlo do sastanka grupe istaknutijih predstavnika HSS-a (Josip Torbar, Roko Mišetić Ivan Andres, Ivan Pernar, Janko Reberski, Ivan Robić, Ivanko Farolfi, Ljudevit Tomašić, Bariša Smoljan, Mijo Ipša, Karlo Žunjević), koji su se suglasili da se pristupi pregovorima s Mandićem; za pregovarače su određeni Košutić i Torbar, ali bez prava donošenja konačnih odluka.[238] Pored Mandića, u pregovorima je sudjelovao i lorković. Ustaški projekt o stvaranju nove vlade NDH, koji je Mandić predložio predstavnicima HSS-a, težio je u prvom redu za tim, da ona bude koaliciona. To je, međutim, u skladu s već istaknutim gledištima HSS-a, bio i glavni uzrok da dođe do razlaza u pregovorima. Predstavnici HSS-a zastupali su, naime, i dalje potrebu stvaranja tzv. nadstranačke vlade, u kojoj dakle ne bi bilo ni ustaša. U pismu koje su Košutić i Torbar uputili Mandiću, 30. rujna 1943, ističe se, da je stvaranje koalicione vlade, koju predlažu ustaše, »pravno (je) i logički neprovedivo jer je HSS po sadašnjoj vladi raspuštena, pak dosljedno tome nitko od nas ne može biti ovlašten da u ime jedne formalno nepostojeće stranke daje pravno valjane političke izjave ili ionako politički istupa«. Oni navode da su se konsultirali s drugim predstavnicima HSS-a i da smatraju »ulazak pojedinaca iz HSS u sastav koalicione vlade načelno nemogućim i u današnjim prilikama beskorisnim«. Budući da iznesena gledišta oko tog pitanja smatraju potpuno oprečnim ustaškim prijedlozima, oni izražavaju mišljenje da ne vide razloga za daljnje pregovore.[239]

U svakom slučaju, ti su pregovori između ustaša i HSS-a jasno pokazali kakva gledišta zastupa pojedina strana i dokle je voljna ići u svojoj političkoj taktici. Predstavnici HSS-a nisu mogli pristati na javni savez s ustašama, a ustašama je ideja o nadstranačkoj vladi značila odstupanje s vlasti. Pregovori su imali određenog odjeka, stvarajući posebnu atmosferu u širim redovima ustaša i pristaša HSS-a. Tako je GUS već u svojoj okružnici od 10. rujna, tj. u toku samih pregovora, konstatirao da se po Zagrebu i unutrašnjosti pronose glasovi o mogućoj likvidaciji ustaškog pokreta. U idućoj okružnici, 26. rujna, GUS konstatira da se pronose vijesti u javnosti o pregovorima sa predstavnicima HSS-a i o mogućnosti rekonstrukcije vlade NDH, koja bi imala biti koncentraciona. Ova je okružnica bila prvenstveno namijenjena obavještavanju funkcionara ustaškog pokreta o službenim ocjenama vodstva oko pregovora s HSS-om i njihova neuspjeha. Naglašava se da je do pregovora došlo »u vezi s kapitulacijom Italije« i da je »bilo govora o ulasku nekih pojedinaca« iz HSS - u vladu. Do toga međutim nije došlo, jer se, prema ocjeni ustaškog vodstva, pokazalo slijedeće: a) U redovima HSS-a ne postoji političko jedinstvo u pogledu na unutrašnju i vanjsku politiku NDH; b) Pojedinci iz HSS-a protivnici su NDH i ustaškog režima; c) Pojedinci nisu za Osovinu, »u sklopu koje Nezavisna Država Hrvatska i politički i vojnički stoji«.[240] Kako se vidi, ustaško vodstvo je neuspjeh u pregovorima s HSS-om, pokušavalo da obrazloži svojim redovima isključivo kritikom i osudom političkog držanja predstavnika HSS-a, a time i prikazivanjem politike te stranke kao protuustaške, protivosovinske i protiv NDH. A u tajnom informativnom listu Ravnateljstva promičbe, koji je izdavan u Splitu, stoji: »Pregovori su tekli povoljno i bili su već pri zaključenju, naročito nakon oslobođenja Dalmacije, ali su baš tada prekinuti, jer su predstavnici HSS odkazali pristup u vladi. Razlozi su čisto osobne naravi, a potiču iz uvjerenja zastupnika b. HSS, da će rat isključivo dobiti Engleska«.[241]

[238] Isto, 14. II 1963.
[239] ACKSKJ, Zb. Okupatori i kvislinzi, sign. 92; IHRPH, MF 4, sn 300.
[240] IHRPH, Fond NDH, kut. 306.
[241] IHRPH, Fond NDH, kut. 8, list: *Povjerljiva obavještajna služba,* br. 1, 17. XI 1943.

Za potpunije objašnjavanje ishoda pregovora ustaškog vodstva i predstavnika HSS-a, od bitnog je značenja činjenica da je ideja o nadstranačkoj vladi prvenstveno pogađalo samog Pavelića. Iako su pregovori vođeni s njegovom suglasnošću, on je ipak naglo odlučio da ih prekine. Neposredno poslije toga Pavelić je 11. listopada 1943. imenovao novu vladu NDH, koja se po svom sastavu nije mnogo razlikovala od prethodne.[242] Jedina formalna novost bila je uspostava funkcije predsjednika vlade NDH, na koju je već nešto ranije imenovan Mandić, a koju je do tada vršio Pavelić.

Stalni porast NOP-a, posebno u Hrvatskoj, bio je dakako i dalje onaj faktor koji je presudno utjecao na karakter daljnje političke akcije kako ustaškog vodstva tako i grupe predstavnika HSS-a na čelu s Košutićem. Širenje političke osnovice NOP-a na račun sužavanja te osnovice s kojom je računala HSS, nalagalo je Košutićevoj grupi da u svojoj političkoj taktici uzme u obzir i kontakt s predstavnicima narodnooslobodilačkog pokreta. I takvi koraci ocjenjivani su, naime, kao zastupanje osnovne strategijske linije da što spremnije dočekaju svršetak rata.

Košutićeva je grupa zbog niza momenata poduzimala različite korake u svojoj političkoj akciji. Ovdje nije mjesto da se o tome detaljnije govori, treba samo upozoriti na neke karakteristične pojedinosti. Govoreći na londonskom radiju, 22. srpnja 1943, Juraj Krnjević pozitivno je ocijenio narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji i sugerirao da joj se priključuju i pristaše HSS-a. Krnjević se nešto prije toga razišao s Purićevom vladom u Londonu zbog njenog ustrajnog zagovaranja podrške Draži Mihailoviću. Ocjenjujući ovaj Krnjevićev korak, organ CK KPH *Naprijed,* 18. VIII 1943, pisao je da je Krnjević konačno »progledao«, ali da je svojim dotadašnjim držanjem predaleko otišao »da bi narod ikada više mogao u njemu gledati nekog svog predstavnika«.

Drugi važan događaj o kojem je Košutićeva grupa morala voditi računa, bio je kad su ugledniji pristaše HSS-a, koji su pristupili NOP-u, osnovali Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke. U svojoj izjavi, što su je dali na drugom zasjedanju ZAVNOH-a, sredinom listopada 1943, oni su istakli da su ZAVNOH i AVNOJ »danas jedina borbena predstavništva hrvatskoga i drugih naroda Jugoslavije«. Posebno su tom prilikom osudili »sve članove Hrvatske seljačke stranke na bilo kojem položaju, koji surađuju s okupatorima i njihovim pomagačima domaćim izdajicama, napose s 'ustašama' i s 'četnicima' i to one u domovini kao i one u inozemstvu u pobjegloj tako zvanoj Jugoslavenskoj vladi«.[243] Početkom ožujka 1944. taj je odbor uputio svoj proglas »Svim pristašama Hrvatske seljačke stranke« da se priključe NOP-u na čelu s Titom.[244]

Košutićev pokušaj u proljeće 1944. da uspostavi kontakt s predstavnicima NOP-a treba promatrati u sklopu dubokog političkog raslojavanja u redovima HSS. Svoje po-

[242] *Narodne novine,* 13. X 1943. Sastav vlade: Nikola Mandić, predsjednik; Džafer Kulenović, podpredsjednik; Andrija Artuković, prabilježnik; Mile Budak, vanjski poslovi; Mladen Lorković, unutrašnji poslovi; Pavle Canki, pravosuđe i bogoštovlje; Julije Makanec, prosvjeta; Ante Vokić, promet; Dragutin Toth, državna riznica; Josip Cabas, obrt, veleobrt i trgovina; Stjepan Hefer, gospodarstvo i prehrana; Josip Balen, šumarstvo i rudarstvo; Janko Tortić, zdravstvo i udružba; Mehmed Alajbegović, snabdjevanje postradalih krajeva; Bdo Bulat, oslobođeni krajevi; Lovro Sušić, postrojnik, te državni ministri: Milovan Zanić, Savo Besarović, Vjekoslav Vrančić, Zivan Kuveždić.

Dogovor o imenovanju nove vlade po svoj prilici je izvršen na sjednici prethodne vlade, 5. X 1943, kojom prilikom su ocijenjeni i pregovori s HSS-om. Javnost je o tome mogla naslutiti preko kratkih vijesti koje je donijela štampa. Tako je *Nova Hrvatska* 7. X 1943. pisala da je Pavelić na spomenutoj sjednici održao »govor o suvremenim unutarnjo-političkim pitanjima s osobitim obzirom na Njegova nastojanja, da se na radu oko obrane i izgradnje države okupe i oni istaknutiji politički i javni ljudi, koji su do sada stajali postrance od državnog života, te izložio posljedak tih Njegovih nastojanja«.

[243] Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, zbornik dokumenata 1943, Zagreb 1964, 437.

[244] Isto, zbornik dokumenata 1944, Zagreb 1970, 240-242.

glede i uvjete za suradnju Košutić je formulirao u deset toćaka dokumenta pod naslovom »Temeljna načela i konstatacije«. On polazi od teze daje »HSS legitimni predstavnik hrvatskog naroda i daje program HSS postao nerazorivi duhovni temelj političkog mišljenja i težnje hrvatskog naroda«. U skladu s tim, kao uvjet za sporazumijevanje sa drugim političkim grupacijama, on zahtijeva od druge strane spremnost da prihvati osnovna načela HSS-a, »kako su po formulaciji Stjepana Radića odobrena i usvojena od hrvatskog naroda«. U vezi s tim on ističe HSS kao potpuno ravnopravnog sudionika u događajima i pregovorima, te traži da se ta suradnja izrazi u »zajedničkom sudjelovanju i zastupanju u Vrhovnom vijeću republike Hrvatske«. Izvršni odbor Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Hrvatske, u cijelosti je odbacio tako formulirane Košutićeve zahtjeve i prijedloge, u svom odgovoru, krajem srpnja 1944.[245]

Na drugoj strani, ustaško je vodstvo nastojalo pojačanom političkom propagandom da u javnosti jača interes za očuvanjem »nezavisne hrvatske države«. S obzirom na konkretnu situaciju ta se parola prvenstveno konfrontirala s ciljevima NOP-a. Ponovo se jako eksploatirala parola o »komunističkom značaju« NOP-a i pogubnoj opasnosti boljševizma za budućnost hrvatskog naroda. U govoru, što gaje održao na skupštini Ustaškog stožera u Zagrebu, 11. studenog 1943, J. Makanec je isticao: »Svakome onome, koji ne želi biti sliep kraj zdravih očiju, mora biti jasna ova osnovna politička činjenica: Hrvatstvo i boljševizam se izključuju; među njima ne može biti ni spajanja niti nekog sporazuma, i svaki se mora opredieliti ili za jedno ili za drugo. (...) Jedno samo uviek moramo imati pred očima, jedno ne smijemo nikada zaboraviti: da bi hrvatski narod na svom prostoru mogao slobodno živjeti i razvijati se, da bi on mogao uživati mir i sigurnost, da bi on tu mogao uživati sređen život i blagostanje, da bi sve to mogao ostvariti, boljševički imperializam mora biti suzbijen, ili će biti uništen hrvatski narod«.[246]

No, valjalo je i posebno objasniti činjenicu da je narodnooslobodilački pokret na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine postigao takvu snagu da je vlast ustaškog režima sveo na vrlo uske granice, uglavnom u onim punktovima gdje je bila skoncentrirana vojna sila; zbog toga je ustaška propaganda osobito insistirala na paroli daje NOP na području NDH »vanjskog poriekla« a nema nikakva »hrvatskog izvora i obilježja«. Službeno tumačenje takvog stava dao je Mladen Lorković, tada ministar unutrašnjih poslova NDH, u posebnom referatu podnesenom vladi NDH i stranim vojnim i političkim predstavnicima u Zagrebu, 14. siječnja 1944. Lorković je pošao od optužbe protiv prijašnje talijanske politike u NDH, gradeći na njoj čitavu konstrukciju ustaških gledišta o NOP-u na području NDH. Osvrćući se na ofenzivu proleterskih brigada, ljeta 1942, koje on naziva »crnogorskim«, Lorković ističe da upravo od tada te snage »tvore središte partizanskih nemira u Hrvatskoj«. One su, prema njemu, spomenutu akciju izvele baš »uz pomoć i zaštitu talijanske vojske u Hrvatskoj«, te su, zahvaljujući Talijanima, partizani »u južnim dielovima Hrvatske kroz cielu drugu polovicu 1942. godine mirno i bez smetanja razvijali svoju političku i vojničku organizaciju«. Zbog toga, prema Lorkoviću, hrvatsko je stanovništvo moglo, i to u neznatnom broju, pristupiti NOP-u samo na području Dalmacije, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, da bi se spasilo od talijanskog terora. Priznajući ovaj put nedvojbeno da je NOP »organiziran i vođen po Komunističkoj partiji Jugoslavije« i da su njegovi rukovodioci »vodeći ljudi komunističke stranke«, Lorković je, i dalje insistirao na tvrdnji da su pripadnici NOP-a daleko najvećim dijelom Srbi, te da prema tome, taj pokret ima velikosrpski karakter. Kao što je prije godinu dana ustaška propaganda tu tvrdnju potkrepljivala iznoseći pretežno falsificirane po-

[245] IHRPH, Izvršni odbor HRSS, i elaborat M. Ivekovića, Mačekovo vodstvo HSS-a u borbi protiv NOP-a.

[246] *J. Makanec,* Hrvatski vidici, n, dj., 136-137.

datke o sastavu vijećnika Prvog zasjedanja AVNOJ-a, tako se ovaj put slično radilo i u odnosu na Drugo zasjedanje AVNOJ-a, održanom krajem studenog 1943. u Jajcu. Uz to, posebno se istom argumentacijom nastojalo dokazivati da je i ZAVNOH prosrpskog karaktera s obzirom na nacionalni sastav svojih vijećnika.[247]

Kako se vidi, osnovni cilj ustaških vrhova u čitavoj toj akciji - a tome je bio uglavnom namijenjen i Lorkovićev referat - sastojao se u težnji da se NDH, u sklopu međunarodnih kretanja, prikaže kao najznačajniji faktor u borbi protiv boljševizma na Balkanskom poluotoku. U skladu s tim, ustaška je vlada težila da što više ističe atribute državnosti NDH. Pomišljalo se na ponovno sazivanje sabora, koji bi trebao donijeti ustav NDH.[248] Istodobno, ustaška je propaganda mnogim lecima upozoravala pripadnike NOP-a, poglavito Hrvate da se bliži dan isteka Pavelićeve amnestije, te da je to »posljednji poziv i opomena«.[249]

Nijemci, međutim, nisu dijelili mišljenje o mogućnostima brze stabilizacije prilika u NDH i politike ustaškog režima, kako je to Lorković predskazivao u svom referatu. Kasche je u svojim bilješkama o razgovoru s Hitlerom, početkom ožujka 1944, zapisao kako je ovaj izjavio, »da ne može da slijedi optimistička izlaganja ministra predsjednika Mandića o razvoju prilika u Hrvatskoj«, jer »vojnički izvještaji govore protivno«. Iz tih izvještaja on jasno razabire »koliko je raširena i koliko je jaka djelatnost partizana«.[250] U tom svjetlu se može i jasnije naslućivati nezadovoljstvo njemačkih vojnih faktora što nije uspio pokušaj uvlačenja predstavnika HSS-a u ustašku vladu, a pogotovu što se nije otišlo radikalno dalje u tom pravcu, kako je sugerirao npr. general Glaise.[251]

Osiguranje jadranske obale poslije kapitulacije Italije zahtijevalo je velika vojna naprezanja, pa su Nijemci, razumljivo, bili preokupirani situacijom u NDH. U svom izvještaju, što ga je podnio Hitleru na spomenutom sastanku početkom ožujka 1944, general Warlimont je dao upravo poražavajuću ocjenu situacije u NDH. On je konstatirao da vlada NDH »nema nikakva autoriteta, i da u zemlji vlada potpuni haos«. Posebno je upozorio na rapidan pad proizvodnje mineralnih ulja u NDH, za što je njemačka vojska bila osobito zainteresirana. Nepovoljno mišljenje dao je i o vojnim snagama NDH. Prema Kascheovim zabilješkama, Warlimont je pokrenuo »i pitanje vojne uprave i upozorio na opasnost svakog eksperimenta u korist Hrvata«.[252]

[247] Lorkovićev govor štampan je u posebnoj brošuri pod naslovom: Hrvatska u borbi protiv boljševizma, Zagreb 1944.

[248] Pavelićeva izjava prigodom primanja čestitki za novu, 1944. god. (*Spremnost* 16.1 1944). Istom prigodom je Mandić izjavio da je Pavelić poslije kapitulacije Italije »postao doživotni i zakoniti suveren i vladar Nezavisne Države Hrvatske«, a posljedica toga je i uspostava «hrvatske državne vlade sa njezinim zakonitim predsjedništvom«. (Isto).

[249] Prema izvještaju Glavnog ravnateljstva za promičbu podnesenom 3. V 1944. Mandiću, u prvoj polovici te godine bačeni su milijuni letaka na cijelom području NDH, osobito nad oslobođenim krajevima. (VII, Fond NDH, kut. 86, br. reg. 12/23). U dopisu od 24. V 1944. ravnateljstvo izvještava da je samo na području Hrvatskog zagorja bačeno oko 500.000 primjeraka letka pod naslovom »26. V 1944«, koji je datum označavao dan isticanja Pavelićeve amnestije. U povodu toga ravnateljstvo predlaže da se amnestija produži još za mjesec dana. (VII, Fond NDH, kut. 86, br. reg. 13/23).

[250] S. *Odić,* Neostvareni planovi n. dj., 307.

[251] U svakom slučaju treba konstatirati određenu razliku između Kaschea i Glaisa u pristupu ocjenjivanju situacije u NDH i politike ustaškog režima. Dok je Kasche prema Paveliću bio vidno naklonjen, dajući to do znanja i u svojim izvještajima (u Berlinu je bilo ocijenjeno da »previše gleda očima Hrvata«) dotle je Glaise u mnogočemu izražavao sasvim suprotne stavove. On nije nalazio posebnog opravdanja za Pavelićevu politiku, a bio je sve više zaokupljen kombinacijama zamjene ustaša sa HSS, što pokazuje i činjenica da je uspostavljao neposredno kontakte s Košutićem i njegovim suradnicima. (Opširnije o tome usp. S. *Odić,* Neostvareni planovi, n. dj., 262 i d.).

[252] Isto, 308.

Postojeća situacija donijela je dva akutna problema u međusobnim odnosima između NDH i Nijemaca: - posljedice mjera njemačke vojske za stvaranje zaštitnog pojasa na jadranskoj obali, te, uključivanje četnika u službu Nijemaca.

Nijemci su na obali - za koju je ustaška propaganda sve više isticala daje to područje koje je konačno uključeno u NDH -, započeli izgradnjom utvrđenja, težeći formirati posebno »zaštitno područje« od eventualne invazije Saveznika. Široko oko 3 km, to je područje trebalo da se proteže uzduž cijele obale. Ostvarujući taj plan, Nijemci su počeli evakuirati stanovništvo s otoka Brača, Hvara, Mljeta, Korčule i Pelješca, iz pojedinih sela Makarskog primorja, te iz gradova Splita i Zadra; prvenstveno su težili da isele muško stanovništvo, i to godišta od 1894. do 1927. Tu široku akciju njemačka Vrhovna komanda ovako je obrazlagala sredinom svibnja 1944: »Odbrana naročito važnih obalskih uporišta i otoka učinila je potrebnim iseljavanje svega muškog stanovništva sa otoka, a nedavno i iz Zadra i Splita. Tamo ljudi sposobni za vojsku pretstavljaju ugrožavanje naših slabih posadnih trupa, potpuno ne uzimajući u obzir što u nedovoljno osiguranim predjelima bande (misli se na NOVJ, F. J.) regrutuju za svoje ciljeve stanovnike sposobne za vojnu službu«.[263] Bio je to zapravo odgovor na žalbe organa NDH, pošto su tim planom o evakuaciji bile zahvaćene i pojedine službene ustaške ustanove, formirane u tom području nakon kapitulacije Italije. Nijemci su svojim postupcima prema priobalnom stanovništvu potpuno obezvrijednili te ustanove ustaškog režima, a i njihovu propagandu o vitalnom značenju jadranske obale za NDH. Realizirajući svoj plan Nijemci su se služili nizom represivnih mjera, koje su se pretvarale u masovni teror, zbog potpune samovolje pojedinih vojnih jedinica. Kulminacija tih represalija bio je masovni pokolj hrvatskog stanovništva u Poljicama, kraj Splita što ga je počinila SS divizija »Prinz Eugen«. Tom prilikom stradalo je oko 400 ljudi.[264] Predstavnici NDH u Splitu izrazili su negodovanje Nijemcima, naglašavajući da su u spomenutom pokolju znatnog udjela imali četnici pod njemačkim zapovjedništvom. Kako se vidi, predstavnici NDH morali su prema Nijemcima pokazati skrajnje obziran stav, izbjegavajući izravnu osudu njihova ponašanja. Simptomatičan je slučaj ministra vanjskih poslova NDH Stijepe Perića, koji je uputio protestnu notu u povodu pokolja u Poljicama. Odgovor iz Berlina na tu notu pokazao je u punom svjetlu koliko su Nijemci uvažavali autoritet ustaškog režima. Ribbentrop je preko Kaschea dao do znanja vladi NDH da se spomenuta nota »po tonu i sadržaju može smatrati samo kao drska prepotentnost hrvatskog ministra vanjskih poslova, koja zahtjeva bezodvlačnu i nedvosmislenu korekturu«. Kascheu je naloženo da predsjedniku Mandiću doslovno prenese, »da vlada Reicha mora odbiti da uopće primi k znanju takav dopis i da vlada Reicha zabranjuje jednom zauvijek hrvatskoj vladi ton, kakav je u ovoj noti, i da mora pozvati hrvatsku vladu da svojim saopćenjima vladi Reicha nastoji dati oblik, koji odgovara položaju Hrvatske prema Velikom Njemačkom Reichu«.[256] Posljedica: Pavelić je krajem travnja 1944. smijenio Perića s položaja ministra vanjskih poslova.[266]

Što se tiče pitanja četnika, ustaše su ubrzo uvidjeli da je ono ostalo otvoreno baš kao što je bilo i do kapitulacije Italije. Nada ustaških faktora, da će Nijemci uz razoružavanje talijanske vojne sile isto tako postupiti i prema četnicima, brzo se ugasila. Njemački vojni faktori su, naime, postali odmah svjesni činjenice da će četničkom kompleksu morati pristupati slično kako su to prije njih radili talijanski komandanti, tj. da treba

[253] Obavještenje Glaisea MUP-u NDH, 5. V 1944, Zbornik dokumenata NOR-a, VIII/2, 639-642.

[254] Opširnije o teroru Nijemaca i ustaša u Dalmaciji od jeseni 1943. dalje usp. S. *Kvesić,* n. dj., 686-691.

[255] VII, MF Bonn 3, sn 792-794, brzojav Ribbentropa Kascheu, 20. IV 1944.

[266] Umjesto Perića, Pavelić je za ministra vanjskih poslova imenovao Mehmeda Alajbegovića.

ozbiljno računati s četničkim grupacijama zbog njihova angažiranja protiv NOP-a. Nijemcima je preostalo samo da četničke snage što prije i u što većoj mjeri podrede vlastitoj komandi.

Još rujna 1943, tj. po samoj kapitulaciji Italije, u Hercegovini, inače osjetljivom području zbog problema četnika dolazi do neposrednih dodira njemačkih komandanata i predstavnika četničkih snaga radi sporazuma o zajedničkoj borbi protiv NOP-a. Prema sporazumu između komandanta 7. SS divizije »Prinz Eugen« i delegata četničke Vrhovne komande, uglavljeno je da se četnici s Nijemcima i snagama NDH uključe u borbu protiv jedinica NOVJ. U slučaju iskrcavanja Saveznika, dogovoreno je da se četnici drže pasivno i ne ometaju kretanje njemačkih jedinica i snaga NDH.[267] Prema izvještaju ustaškog stožera iz Dubrovnika, krajem rujna 1943, četnici su uoči dolaska Nijemaca napuštali to područje »u paničnom stanju«, ali su Nijemci odmah dali do znanja da su voljni sklapanju sporazuma. Time je, prema ocjeni stožera, »ponovljena igra s Talijanima« a četnici su »odmah otkrili slabu stranu Nijemaca, nedovoljno razpolaganje jakim snagama, što će oni znati obilato izkoristiti«. U tom pogledu karakterističan je zaključak u vezi s nastalom situacijom: »I sam ugled hrvatske države još je jednom pao u očima ovih krvnih neprijatelja svega što je hrvatsko, jer su osjetili, da su Talijane zamjenili Nijemci, koji su doduše energičniji, ali su opet tutori toj Nezavisnoj državi«.[258]

I u Dalmaciji su se četničke grupacije brzo i bez posebnih otpora stavile u službu Nijemaca. Prema izjavi Kaschea predstavniku NDH, to je stavljanje četnika na raspolaganje njemačkoj vojsci bilo »nesebično«, dok se to »ne može ustvrditi za hrvatski živalj u novooslobođenim dielovima Dalmacije, jer da ondašnje pučanstvo neće da stupi ni u svoje vlastite hrvatske vojne jedinice, već nastoji izvući se na svaki način«.[259] Unatoč konsternaciji koja je i u Dalmaciji nakon kapitulacije Italije zahvatila četnike, problem njihova angažiranja nije, prema tome, za Nijemce bio osobito težak. To pokazuje i primjer četničkog komandanta Momčila Đujića u Kninskoj krajini, koji je, nakon kraćeg oklijevanja, stupio u dodir s Nijemcima, izražavajući želju da im se stavi na raspolaganje.[260]

Određena neizvjesnost dala je obilježje i držanju onih manjih četničkih grupacija, koje su se našle na području Hrvatskog primorja i otoka Krka, Lošinja i Cresa, gdje su ih nešto prije kapitulacije rasporedili talijanski komandanti. Partizani su u akcijama, koje su potom uslijedile, nanijeli znatnije gubitke tim grupama, čiji su se preostali dijelovi uključili u službu Nijemaca. Treba napomenuti da je u redovima tih skupina bio regrutiran i jedan dio domaćih ljudi, Hrvata (najviše na Krku), koje su Talijani zavrbovali po uzoru na organizaciju Bele garde u Sloveniji.[261] Koliko su Nijemci bili zainteresirani za angažiranje četnika protiv NOP-a, pokazuje činjenica da su određene četničke formacije bile stacionirane i na području Istre. Tamo je, početkom studenog 1944, došao veći broj četnika, koji su se povlačili iz Srbije.[262] Ustaške vlasti bile su osobito uznemirene zbog prisustva četnika u Rijeci i Istri, jer su time njihova nastojanja nakon kapitulacije Italije, da stvore vlastite pozicije, bila još više onemogućena.

IX i943 Z,:>0rni,tc,0,cumenata NOR-a, IV/17,475, izvještaj zapovjednika 6. pješačke divizije NDH, 14.

[258] IHRPH Fond NDH, izvj. stožera Dubrava od 26. IX 1943, neregis.

[259] Kao u bilj. 200.

[260] S. *Kvesić,* n. dj., 612.

[261] Kao u bilj. 199.

[262] Prema nekim podacima iz Srbije je tada u Istru i Rijeku stiglo »navodno preko« 20.000 Nedićevih vojnika, među kojima oko 6.000 Ljotićevaca. (IHRPH, MF 3, sn 432).

Intervencije kod Nijemaca da se četnici razoružaju imale su slabog odjeka. U poduzetim akcijama protiv NOP-a, njemački komandanti nisu mogli ni pomišljati da se liše pomoći četničkih snaga, bez obzira na oblik i stupanj te pomoći. Njemački su zapovjednici bili svjesni da su četnici politički nepouzdani, ali su to u tom trenutku zanemarivali, smatrajući da im je njihova pomoć važnija od vođenja računa o nekim posebnim interesima NDH, na što su ih pozivali ustaški faktori. Glavno ravnateljstvo za promičbu u svom je tajnom biltenu, kolovoza 1944, ovako komentiralo postojeću situaciju: » ... operativno (je) vodstvo, dakle i pitanje razmještaja i uporabe vojničkih jedinica, u rukama Nijemaca, koji u prvom redu paze na opće strategijske potrebe i ne mogu se uviek obazirati na naše poglede, koji su često protuslovni s potrebama vođenja rata, kako ga zamišlja zapovjedničtvo za Jugoistok«. U tom svjetlu ravnateljstvo promatra i pitanje četnika, za koje kaže kako su postali svjesni da neće doći do iskrcavanja Saveznika na Balkan, pa su shvatili daje najbolje zatražiti pomoć kod Nijemaca, a ovi su to prihvatili. »Sa stanovišta ratne svrsishodnosti - ocjenjuje spomenuto ravnateljstvo - tomu se ne može zamjeriti«. Tako formulirano gledište ustaških faktora dovoljno je jasno ocrtalo karakter i značenje četničkog pitanja za samu NDH. Ravnateljstvo je zbog svega toga moralo konstatirati da se to pitanje u mnogim područjima uopće nije pomaklo s mrtve točke od vremena kapitulacije Italije, pa daje instrukcije kako u političkoj propagandi treba stalno objašnjavati da vlada NDH poduzima korake za rješenje tog pitanja, ali je ono izvan njene moći.[263] Da su pak njemački vojni faktori bili zainteresirani za četnike zbog njihove vojne pomoći, pokazuje i izjava generala Rendulica, predstavnicima NDH, sredinom svibnja 1944, daje on voljan razoružati četnike, pod uvjetom da NDH dade novih 20-30.000 vojnika koji bi ih nadomjestili.[264] NDH takav prijedlog nije značio nikakav ustupak, pošto ga ona nije bila u stanju ispuniti. Suštinu tog čitavog problema izložio je Hitler Paveliću sredinom rujna 1944. Pavelić je, naime, prilikom svoga posjeta izrazio mišljenje da bi trebalo da Nijemci prestanu dalje potpomagati četnike, na što je Hitler »primijetio, da bi bilo bolje kad bi se četnici skupa s nama borili protiv partizana, nego da ih se nezgodnim postupkom prisili da priđu partizanima«.[266]

Sve je to, s druge strane, ukazivalo na činjenicu da su i Nijemci i ustaše i četnici osnovni smisao svoje akcije nalazili u borbi protiv NOP-a. Sve vidljiviji uspjesi rukovodećih organa NOP-a na čelu s Titom da NOP dobije i odgovarajuće međunarodno priznanje, svakako su u redovima kontrarevolucionarnih snaga u zemlji izazivali sve veće uzbuđenje i zabrinutost.[266] Spoznaja da NOP time postaje jedan od značajnih faktora u budućem rješavanju sudbine jugoslavenskih naroda, prvenstveno je bila udarac četničkom pokretu i rukovodećoj grupi HSS u zemlji oko Mačeka i Košutića, ali se na svoj način odražavala i u vrhovima NDH. Zbog toga u ustaškoj političkoj propagandi glavno mjesto počinje zauzimati naglašavanje neophodnosti održavanja samostalne »hrvatske države«, kao jedinog ispravnog rješenja ne samo za perspektivu hrvatskog naroda, nego i kao jedinog konstruktivnog priloga sređivanju odnosa na Balkanu. U svakom slučaju, takva je ustaška propaganda sadržavala poglede, kombinacije i akcije vodećih faktora NDH u cjelini, a bila je bazirana na ideološkoj osnovici ustaštva - separatističkoj koncepciji.

263 VII, Fond NDH, kut. 86, br. reg. 20/23, tajni bilten »Viesti«, br. 3, 1944.

264 Kao u bilj. 199.

265 S. *Odić,* Neostvareni planovi, n. dj., 347.

266 Opširnije o tome usp. *D. Plenča,* Međunarodni odnosi Jugoslavije n. dj., 227 i d.: *V. Kljaković,* Narodnooslobodilački pokret i pitanje jugoslovenske zapadne granice 1941-1945. godine, JlC, 4, 1969, 191 i d.; *D. Biber,* n. dj., VUS, nastavci od 14. VI 1972.

No, nova je situacija donosila i nove dileme, pa je u ustaškom vodstvu postajala sve prisutnija i struja koja je, pod utjecajem razvoja događaja, spomenutoj paroli davala i neka nova obilježja. Uz zvaničnu ustašku propagandu koja je zastupala ideju da se NDH može održati isključivo uz ustaški pokret i Treći Reich, izbijala je na površinu i propaganda koja nije isticala te elemente. Bila je, na neki način, neutralnija s obzirom na gledište tko bi trebalo da bude realizator ideje o daljnjem održanju NDH. I jedna i druga strana polazila je od NDH kao bitne historijske činjenice. Razlika se očitovala u formulacijama načina daljnjeg opstanka NDH.

U javnoj političkoj propagandi ta razlika nije dolazila do posebnog izražaja, ali je ipak, u određenom smislu, bila vidljiva. Konkretno, najviše je došla do izražaja u pisanju ustaškog tjednika *Spremnosti* od sredine 1944. pa dalje. Karakterističan je bio uvodnik objavljen u povodu osnivanja vlade Ivana Šubašića, početkom srpnja 1944. u Londonu, tj. neposredno nakon sporazuma Tito - Šubašić, na Visu. »Hrvatski stav prema Šubašićevoj 'vladi' - pisala je *Spremnost,* - podpuno je jasan i određen. Kao 'vlada' ona ne može obvezivati Hrvate i Hrvatsku bez obzira na činjenicu, što se u njoj nalaze neki Hrvati po rođenju. Hrvatska je država činjenica i svaki Hrvat, koji ne polazi od te činjenice, stavio se izvan redova hrvatske narodne zajednice; njegove izjave i njegovi postupci nisu učinjeni u ime Hrvatske i ne mogu nikoga u Hrvatskoj obvezivati.

Hrvatsku mogu obvezivati samo oni, koji zastupaju misao podpune hrvatske državnosti na čitavom hrvatskom narodnom i poviestnom području, a u skladu s grandioznim plebiscitom, koji je vršio hrvatski narod neprekinuto u vremenu od 1918. do 1941. god. Taj hrvatski plebiscit imao je samo jedno značenje, za koje ne postoji mogućnost krivog tumačenja, a to je izraženo u odlučnoj volji za rušenjem jugoslavenske državne tvorevine i obnovom podpune hrvatske državnosti. Za Hrvatsku je - prema tome - ono, što se ovih dana dogodilo u Londonu, bez ikakvog značenja«.

Kako se vidi, ova struja u ustaškoj propagandi težila je da ističe ideju o hrvatskoj državi, da njenu konkretizaciju gleda u postojećoj NDH, ali da pitanje njene budućnosti izričito ne veže uz ustaštvo i Pavelića, te Treći Reich kao glavni vanjski oslonac. Ta je ideja bila i dalje propagirana s težnjom da joj se dade što veća težina i značenje ukazivanjem na različite okolnosti i momente. Početkom kolovoza *Spremnost* je pisala: »Rat će jednom ipak svršiti. Mislimo, da se s razlogom možemo nadati, da će dotle kod svih izvanblokovskih čimbenika sazrieti spoznaja sliedećih temeljnih istina: 1. Jaka i nezavisna hrvatska država je zahtjev europske zajednice naroda. Ona je temeljna obćeeuropska i zapadnjačka hipoteka na europsko-azijskom putu Soča-Dardaneli; 2. Na Balkanu je nemoguće političko jedinstvo a najmanje ono, koje je provodila Srbija, koja za to ima najmanje i tvarnih i duhovnih uvjeta; 3. Na Balkanu je jedino moguća i korisna politička ravnoteža, te 4. Bitan elemenat balkanske ravnoteže je jaka i nezavisna hrvatska država«. Podloga opravdanja takve ideje tražila se u »historijskom razvoju hrvatske državnosti«, koju su, prema pisanju *Spremnosti* obilježavale tri osnovne komponente: jadranska, srednjoevropska i balkanska. »Hrvatska mora danas voditi aktivnu balkansku politiku. Ona mora politički djelovati u Srednjoj Europi, ali prije i više od svega Hrvatska mora voditi jadransku politiku. Od položaja Hrvatske u Sredozemlju ovisi jakost njezinog položaja i značenje njezine politike na Balkanu i Srednjoj Europi. Sredozemlje je naša veza s velikim svietom. Jakost našeg položaja na Jadranu ujedno znači i sigurnost, da će na Balkanu vladati ravnoteža, koja je jamstvo, da će Balkan sve više postati europskim«.[267]

Kako se vidi, ta je propaganda u određenom smislu navodila da se nasluti kako u rješavanju daljnje sudbine NDH treba voditi računa i o takvom ishodu rata, koji će do-

[267] *Spremnost,* 16. VII, 6. VIII i 3. IX 1944.

nijeti presudnu ulogu zapadnim silama antifašističke koalicije prilikom određivanja nove političke karte Evrope. Takvi su pogledi bili u stvari odjek držanja jedne struje u samom ustaškom vodstvu, koja je snovala još konkretniju akciju. Radilo se zapravo o onim pojedincima, koji su, spoznavši da će rat u dogledno vrijeme završiti pobjedom Saveznika, pokušavali da i NDH dočeka kraj rata na toj strani. Akcija u tom smislu pretpostavljala bi, s jedne strane traženje dodira sa Saveznicima, a s druge određene promjene u dotadašnjoj politici NDH s obzirom na njeno vodstvo i oslonac na Nijemce. Takvim kombinacijama bavili su se baš oni pojedinci koji su još u jesen 1943. podržavali akciju za sporazum sa HSS-om i bili nezadovoljni što do toga nije došlo. Oni su već tada smatrali da je Pavelić glavni krivac zbog neuspjeha. U njihovim kombinacijama Pavelić je u krajnjoj konsekvenci, otpadao, pa je bilo logično što je - spriječio da se one ostvare.[268] Zbog toga je poduzimanje ove nove akcije, godinu dana kasnije, bilo donekle oživljavanje nekih zamisli iz 1943. god. Kombinacije za traženje izlaza na suprotnoj strani našle su svog glavnog pobornika u Lorkoviću. Prema raspoloživim podacima dade se zaključiti da se krug njegovih istomišljenika formirao na zajedničkom antinjemačkom raspoloženju. No, to se raspoloženje zasnivalo pod utjecajem konkretne situacije, a ne zbog otprije zastupane orijentacije. Dapače, Lorkovića su uvijek smatrali pobornikom pronjemačke struje unutar ustaškog vodstva, nasuprot onoj, protalijanskoj. Prema tome, protunjemačko raspoloženje raslo je proporcionalno spoznaji o neminovnosti sloma Osovine u ratu i pobjede Saveznika, a čitava akcija temeljila se na antinjemačkom raspoloženju krugova bez kojih se nije mogla ostvariti. To se prvenstveno odnosilo na vojne snage, tj. na domobranstvo NDH, na koje su se, kako je već konstatirano, pozivali i krugovi HSS-a.

Na toj liniji Lorković se zbližio s Antom Vokićem, koji je od siječnja 1944. zauzimao resor ministra oružanih snaga u vladi NDH. Podređenost NDH Trećem Reichu svakako je najvidljivije došla do izražaja u vojnim odnosima. Vojni faktori NDH bili su u potpunosti ovisni o njemačkim komandantima. Ta je činjenica mogla imati udjela u stvaranju spomenutog antinjemačkog raspoloženja. Neki podaci do kojih su došli Nijemci govore u vezi s tim o karakteru Vokićeve inicijative. Policijski ataše njemačkog poslanstva u Zagrebu dobio je, naime, izvještaj o sastanku Vokića s domobranskim generalima, početkom srpnja 1944, pokraj Sarajeva. Tom prilikom glavna pažnja bila je posvećena pitanju daljnjeg držanja prema njemačkim oružanim snagama u NDH. Iako je to njemački dokument, on sigurno može poslužiti upoznavanju same atmosfere u vrhovima domobranstva. »Vokić je navodno izjavio - kako se ističe u tom izvještaju - da slom Njemačke ne bi smio Hrvatsku zateći tako nespremnu, kao slom Italije. Već sada treba razmišljati i o samom razoružavanju njemačkih jedinica koje se ovdje nalaze, da bi se došlo do magazina municije, životnih namirnica i opreme, ako bi Nijemci htjeli da evakuišu prostor pred neprijateljskom invazijom«. U izvještaju se navodi da tom prilikom »navodno nisu donesene konačne odluke«, ali da je Vokić izjavio kako NDH »nije okupirana zemlja, nego saveznička sila i jedini gospodar na svome području, gdje Nijemci nemaju što da kažu«.[269]

No, i među pojedincima u ustaškom vodstvu raslo je antinjemačko raspoloženje zbog potpune kontrole Nijemaca (a osobito SS jedinica) svih važnijih punktova političke i vojne djelatnosti. To je pokazao i spomenuti slučaj Stijepe Perića, koji je inače bio u

[260] Prema navođenju Košaka, pregovori s HSS-om u rujnu 1943. su se »povoljno razvijali« ali je čitav plan Pavelić »upropastio«. (Kao u bilj. 235).

[269] Dokument objavljen u S. *Odić*, Neostvareni planovi, n. dj., 325-326.

najužem krugu oko Lorkovića i Vokića.[270] Do travnja 1944, tj. dok je Perić bio ministar vanjskih poslova, on i Lorković prilično su jasno definirali zajedničke poglede poduzimanja protunjemačke akcije.[271] U to vrijeme, dok su se još formulirala zajednička gledišta, tom najužem krugu pripadao je i Vladimir Košak.

Raspoloživa dokumentacija ne dopušta sigurniji zaključak o tome kada i u kojoj mjeri su spomenuta razmišljanja i dogovori u tom krugu dobili oblik nekog određenijeg plana, na osnovu kojega bi uslijedila konkretna akcija. Jedine podatke iz prve ruke daje Košak, ali se oni ne mogu uzeti kao sasvim pouzdani, s obzirom na okolnosti u kojima ih je dao kao i na činjenicu da se radi o subjektivnim gledištima izravnog sudionika.[272] Ipak od njegovih kazivanja treba početi razjašnjavanje čitavog ovog kampleksa. Prema Košaku, u spomenutom je krugu izrađen određeni plan. Njegova bi se realizacija sastojala od ovih akcija: a) razoružavanje njemačke vojske; b) Pavelićeva demisija; c) uspostava vlade sastavljene od pripadnika HSS-a; d) poziv Saveznicima da se iskrcaju na jadransku obalu. Plan je, prema Košaku, nastao prije »događaja u Rumunjskoj«, tj. prije pada vlade Antonescua, 23. kolovoza.

Što i koliko se učinilo radi realizacije zamišljenog plana? Vrlo oskudni, a često i kontradiktorni raspoloživi podaci, pokazuju da su poduzeti tek stanoviti koraci. To se naročito odnosi na stvaranje veza sa spomenutom grupom HSS-a. Prema Košaku, bio je postignut određeni sporazum s Košutićem i Farolfijem oko formiranja nove vlade i uspostave kontakta sa Saveznicima. Košak navodi da su bili štampani i leci kojima bi javnost bila obaviještena da HSS preuzima vlast, a dogovoreno je i da Torbar, kao emisar, ode u Bari, gdje bi došao u dodir sa savezničkom komandom za Sredozemlje[273] Na osnovu analize druge dokumentacije dade se sa sigurnošću zaključiti da je bila uspostavljena veza između Lorkovićeva kruga i pojedinaca iz grupe HSS-a. Prema podacima koje daje Košutić, vidi se da on osobno nije bio uključen u direktne kontakte i dogovore, ali je očito znao za njih.[274] To se podudara s podacima što ih donosi Kasche u svom opširnom izvještaju, 1. rujna 1944, u kojemu govori o događajima što su prethodili uklanjanju Lorkovića i Vokića. Taj se izvještaj u cjelini temelji na podacima koje je Pavelić davao Kascheu, ali bez obzira na to, on u mnogočemu može poslužiti za jasnije utvrđivanje nekih konkretnih pojedinosti.[275] Kasche drži da su predstavnici HSS-a Torbar, Farolfi i Pernar bili najuže povezani sa Lorkovićevim krugom. Sigurno su bile razmatrane mogućnosti uspostave neposrednijeg kontakta sa Saveznicima preko Barija, i da su u vezi s tim postignuti neki konkretniji dogovori. Naime, Košakova tvrdnja kako je trebalo da Torbar ode u Bari, potvrđuje i kasnija izjava zapovjednika zrakoplovnih snaga NDH Vladimira Krena, koji navodi da mu je Vokić, kao pretpostavljeni, povjerio da organizira prebacivanje jedne delegacije avionom u Italiju[276] Prema Košaku, računalo se i da će uspostaviti dodir sa Saveznicima preko Švicarske, te su u tu svrhu neke osobe korištene

270 Prema podatku koji donosi Meštrović u svojim sjećanjima, Periću je po njegovu povratku iz Rima Pavelić nudio da preuzme funkciju predsjednika vlade NDH. Perić je, kao jedan od uvjeta postavljao razgovor sa Mačekom, na što Pavelić nije pristao. (/. *Meštrović,* n. dj., 374).

271 Kao u bilj. 235.

272 Radi se, naime, o spomenutom spisu pod naslovom »Curiculum vitae«, koji je Košak u rujnu 1945. napisao u zarobljeništvu kod Engleza, s namjerom da svrati njihovu pažnju na sebe kako ne bi bio izručen Jugoslaviji. (Isto).

273 Isto.

274 IHRPH, Izvršni odbor HSS-a.

275 Dokument objavljen u S. *Odić,* Neostvareni planovi, n. dj., 327-339.

276 VII, Fond NDH, kut. I. O. 9. Kren navodi kako mu je Vokić rekao da će ta delegacija biti sastavljena od dvojice članova iz tadašnje vlade NDH i dvojice iz HSS, najvjerojatnije Torbara i Andresa.

kao kuriri.[277] Međutim, Meštrović ne daje nikakvu potvrdu u svojim sjećanjima o Košakovim navodima daje određena veza sa Saveznicima uspostavljena preko njega. Ipak, sigurno je da ni Meštrović nije u političkom smislu bio potpuno pasivan s te strane. Iz britanskih se izvora vidi daje on u to vrijeme, sredinom srpnja 1944, zagovarao potrebu suradnje Tita s Mačekom preko engleskog ambasadora u Bernu.[278] Tek se s nategom može - na osnovu raspoložive dokumentacije - pretpostavljati da su spomenute ličnosti iz HSS-a uspostavile određen kontakt s Jurjem Krnjevićem u Londonu, te da je on djelimično utjecao na zamišljenu akciju. U svakom slučaju, otpada pretpostavka da je Krnjević dao inicijativu u tom pogledu, kao i da su, na osnovi toga, sudionici iz grupe HSS-a zavrbovali Lorkovića i Vokića.[279] Grupa je pomišljala i na vezu s Dražom Mihailovićem, a kako Košak tvrdi, prvi je takav dodir uspostavio David Sinčić.

Kako se vidi, grupa ustaša i osoba iz HSS-a doista je radila na pripremi određene akcije ali bili su poduzeti tek početni koraci u realizaciji spomenutog plana. Došlo je do stanovitog povezivanja dviju strana, koje je približila razmjena zajedničkih pogleda na konkretnu situaciju i podudarnost interesa da se izlaz iz nje traži u poduzimanju zajedničke akcije.

Da bi se, međutim, dalje objasnio čitav taj kompleks i njegov konačan ishod, treba naći odgovor na pitanje, kakvu je ulogu u svemu tome imao sam Pavelić. Neosporno je da su Lorković i Vokić najneposrednije upoznavali Pavelića sa svojim gledištima i koracima koje su poduzimali. Prema Košaku, dalo bi se zaključiti da se nastojalo od samog početka pridobiti Pavelića za jednu takvu akciju, tj. da se nije ni pomišljalo poduzimati nešto mimo njega.[280] Budući da su zatim slijedili navedeni postupci, može se zaključiti i da se Pavelić nije protivio takvoj akciji. Logično je, dakle, da je on bio obavještavan o poduzetim koracima. Prema podatku koji je dao Ante Moškov, zapovjednik PTS-a, dakle jedan od bližih Pavelićevih suradnika, »posve je sigurno da su o svim fazama pregovora (misli se na HSS, F.J.) Vokić i Lorković obavještavali Pavelića«.[281] Međutim, podaci koje je Pavelić osobno dao Kascheu o tome pružaju nešto drugačiju sliku. U razgovoru što ga je vodio s Kasche-om 21. kolovoza 1944, on je izjavio kako je »ustanovio da neki njegovi ministri više ne vjeruju u konačnu pobjedu. Naročito je ministar Lorković - isticao je dalje - u toku posljednje dvije nedjelje izražavao mišljenja, koja su se zasnivala na postavci da će Njemačka izgubiti rat, pa je razmišljao i o tome kako bi se Hrvatska mogla pravovremeno osigurati na drugoj strani«. Kasche također izvještava da ga je Pavelić obavijestio i o nekim »pojedinostima« u vezi s tim. Pavelić je »iznio da je Lorković išao za tim da uspostavi veze s pripadnicima ostataka bivše Seljačke stranke, koji su se okupljali oko inženjera Košutića, da bi preko njih i preko drugih pripremio vezu s neprijateljem«. Što se tiče Vokića, Pavelić je izjavio da ga je Lorković »na žalost (...) upleo u takva shvatanja«. Drugi momenat na koji je Pavelić ukazivao u tom razgovoru s Kascheom, bila je informacija daje Lorković »posljednjih nedjelja imao intimne razgovore

[277] Kao u bilj. 235.

[278] *D. Biber,* n. dj., VUS, 20. IX 1972.

[279] Usp. *N. Milovanović,* Zakulisne igre ustaša i oko ustaša, *Vjesnik,* 17. V 1970.

[280] Tako su npr. Lorković i Perić već od jeseni 1943. zagovarali kod Pavelića postavljanje Košaka za poslanika NDH u Berlinu. Kao argument navodili su, prema riječima Košaka, »da se mi nalazimo u fazi jačanja hrvatske vojske i na najboljem putu za potpuno emancipiranje od Njemačke, da sa umješnim djelovanjem možemo paralizirati i upliv SS-ovaca u Hrvatskoj i da moramo imati u Berlinu jednog boljeg i energičnog čovjeka, koji je u stanju da pokriva akcije ministara u Zagrebu i da ih potpomaže«. (Kao u bilj. 235).

[281] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.

s generalom Glaiseom, u kojima je Glaise sa svoje strane izrazio sumnju u njemačku pobjedu i postavio Lorkoviću pitanje kako će se Hrvatska orjentisati u ovom slučaju«.[282]

Iz Pavelićeve je izjave vidljivo da gaje Lorković osobno informirao o zamišljenoj akciji, a samim tim što je Kaschea upoznao o tome, trebalo bi pokazati kako on tu akciju nije odobravao. U idućem razgovoru s Kascheom, 29. kolovoza 1944, on je to potvrđivao izjavom da su mu Vokić i Lorković »predlagali, prilikom svojih referisanja, da se uspostavi veza s bivšim anglofilski nastrojenim pripadnicima Seljačke stranke, te da se on tome nije suprotstavljao, jer je htio da dobije zaokruženu sliku o toku ovih misli i o mjerama koje su već poduzete«. Za razjašnjavanje čitavog tog kompleksa nije bitno koliko je Pavelić stvarno bio vezan uz Lorkovićevu i Vokićevu akciju i koliko ju je u određenom trenutku podržavao, nego da je on to sve otkrio Nijemcima, nakon čega je poduzeo i konkretne mjere. Njegov se postupak nesumnjivo može objasniti daje on u poduzimanju te akcije gledao neposredno ugrožavanje vlastite pozicije. Preostajalo mu je jedino da ustraje na toj poziciji, što je ujedno značilo da i dalje mora biti dosljedan saveznik Nijemaca.

Prema tome, od momenta kad je Pavelić informirao Nijemce o slučaju Lorkovića i Vokića, njihova se planirana akcija pretvorila u aferu. Ako bi trebalo u svemu tome tražiti neke elemente konkretnije akcije, za razliku od prethodne faze priprema za nju, onda se oni mogu u stanovitom smislu uočavati u toku nekoliko posljednjih dana kolovoza 1944. god. U to je vrijeme i sam Pavelić stupio u akciju. Radilo se, naime, o pokušajima Lorkovića i Vokića da se poduzmu neki daljnji konkretni koraci. Po svoj prilici, impuls je za to mogao nastati pod dojmom događaja u Rumunjskoj, kad je 23. kolovoza došlo do pada Antonescua i formiranja nove, koalicione, vlade i kad je rumunjski kralj objavio da prihvaća primirje koje su ponudili Sovjetski Savez, SAD i Velika Britanija. Sto su Lorković i Vokić namjeravali poduzeti, saznaje se iz izvještaja koji je Paveliću podnio šef političkog odjela Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, Ante Štitić, a o čemu je Pavelić upoznao Kaschea u razgovoru 29. kolovoza.

Štitić je napisao daje prisustvovao sastanku kod Lorkovića 24. kolovoza, kojom prilikom je Lorković »vodio glavnu riječ, polazeći sa stanovišta da će Njemačka izgubiti rat i razmatrajući šta može Hrvatska sad preventivno da učini za svoj budući razvoj«. Bilo je riječi »o uspostavljanju veza s neprijateljem«, a što se tiče Pavelića, Lorković je izrazio mišljenje »da on može da ide u Njemačku i da tamo čeka daljnji razvoj«. Idućeg dana, Štitić se sastao i s Vokićem, koji je tom prilikom »u manje naglašenoj formi zastupao mišljenje da će on Poglavniku predložiti da dozvoli priključenje ustaške milicije domobranskim jedinicama, da bi se na kraju rata raspolagalo jakim oružanim snagama, jer neprijateljske sile neće priznavati partijsku vojsku«. Od novih osoba, koje su bile uključene u zamišljenu akciju, Štitić je spomenuo Milutina Jurčiča, ravnatelja Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost.

Time je Pavelić dobio konkretnu podlogu na osnovu koje je mogao poduzeti neposredniju akciju protiv Lorkovića i Vokića. U razgovorima s Kascheom, 29. i 30. kolovoza, on je svoja »zapažanja« koja su ga »prisilila (...) na hitnu akciju« sveo na tri osnovna momenta; 1. Lorković i Vokić su »posljednjih dana više puta« razgovarali s pripadnicima HSS-a o poduzimanju mjera u vladi NDH i vojsci, »koje bi se odnosile na približavanje neprijateljskim interesima«; 2. Obojica su mu referirali o tim razgovorima i izjavila da bi trebalo ustaške jedinice uključiti u domobranstvo NDH, »pošto neprijatelj neće

[282] S. *Odić,* Neostvareni planovi, n. dj., 327. Pavelić je sigurno imao razloga da pred Kascheom optuži i Glaisea, postoje znao da se ovaj nije povoljno izražavao o njemu i njegovoj politici. Rezultat je bilo Glaiseovo povlačenje s dotadašnje funkcije opunomoćenog njemačkog generala u NDH. On je napustio Zagreb početkom rujna 1944.

priznavati vojsku koja je vezana za partiju«; 3. Zagovarano je »putovanje nekih pripadnika Seljačke stranke u Švajcarsku, radi uspostavljanja veza s tamošnjim ljudima, koji opet imaju vezu s neprijateljem«. Uz takvo formuliranje optužbe protiv Lorkovića i Vokića, Pavelić je istodobno obavijestio Kaschea o konkretnim mjerama koje je odlučio poduzeti. Tražio je »da se njemačka granica od 30. 8. zatvori na tri dana za Hrvate koji žele putovati, da bi se, prije svega, spriječio tranzit u Švajcarsku«. Osnovne mjere sastojale bi se u smjenjivanju pojedinih osumnjičenih ustaških funkcionera, te u hapšenju i internaciji glavnih sudionika. »Prije svega - kako je Kasche zabilježio Pavelićeve riječi -, biće pogođeni Vokić i Lorković, kao i spomenute ličnosti bivše Seljačke stranke«.[283] Neposredni Pavelićev obračun s Lorkovićem i Vokićem dogodio se na sjednici vlade NDH 30. kolovoza 1944. Prema podacima jednog od sudionika te sjednice, tadašnjeg ministra vanjskih poslova Mehmeda Alajbegovića, Pavelić je formulirao svoju optužbu protiv Lorkovića i Vokića »u vrlo uvijenoj formi i sa puno takta«, tako da mnogi »nisu razumijeli o čemu se radi«. On je tom prilikom zahtijevao od njih »da ostupe od svojih položaja«.[284] Već je sutradan u *Narodnim novinama* bilo objavljeno da su Lorković, Vokić i Jurčić razriješeni svojih funkcija, i umjesto njih imenovani novi funkcioneri.[285] Uslijedila su zatim veća hapšenja, koja su, osim spomenutih, obuhvatila i niz drugih ustaških funkcionera, domobranskih oficira i istaknutijih pripadnika HSS-a.[286] Što se tiče njemačkog udjela u sprovođenju ove Pavelićeve akcije, sigurno je da mu je iza leđa stajala SS policija kao eventualna zaštita.[287]

Karakteristično je da se čitavoj aferi nije željelo dati u javnosti veći publicitet Javnost je preko štampe obaviještena o hapšenju Lorkovića i Vokića, s obrazloženjem da je ta »odluka usliedila s razloga, što su obojica u posljednje vrieme vršila političku djelatnost, koja je stajala u protimbi ne samo s njihovim službenim djelokrugom, nego i s njihovim ustaškim obvezama i dužnostima«.[288] U javnosti je, osobito u Zagrebu, taj do-

[283] Isto, 333-335.

[284] VII, Fond NDH, kut. I. O. 9.

[285] Umjesto Lorkovića, za ministra unutrašnjih poslova, imenovan je Mato Frković. Za novog ministra oružanih snaga imenovanje Nikola Steinfel. Budući daje Vokić držao i resor ministra prometa, na to je mjesto imenovan Jozo Dumandžić. Za glavnog ravnatelja Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, koju funkciju je obavljao lurčić, imenovan je Erih Lisak. (*Narodne novine,* 31. VIII 1944). O tim događajima usp. *B. Petranović,* Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, n. dj., 18-19.

[286] Uhapšeni su, među ostalim, David Sinčić, Šime Mazzura, koji je bio šef Lorkovićeva kabineta, Branko Rukavina, funkcionar Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, domobranski generali Pero Blašković i Matija Čanić. Od osoba iz kruga HSS-a uhapšeni su Ivanko Farolfi, Ljudevit Tomašić, Josip Torbar, Ivan Pernar, Bariša Smoljan, Mijo Ipša, Janko Reberski i neki drugi. (IHRPH, M/F, nereg, ist. mat. E. Lisaka). Košak za sebe navodi daje 29. VIII 1944. otputovao iz Zagreba u Berlin i da od tada nije u pravom smislu riječi smatran poslanikom NDH, iako nije bio opozvan; međutim, njegova kasnija djelatnost pokazuje da nije imao nikakvih posljedica zbog veze sa Lorkovićem. (Kao u bilj. 235). Što se tiče Košutića, on je baš u vrijeme hapšenja prebjegao na oslobođeno područje bojeći se da i on ne bude zatvoren. (Kao u bilj. 274). Hapšenja su izazvala napetu psihozu i bojazan kod većeg broja ustaških funkcionera i pripadnika HSS-a. To potvrđuje i podatak da su uoči hapšenja bili iskopčani telefoni oko 200 takvih osoba. (IHRPH, MF 16, sn 426). Neki od uhapšenih pušteni su nakon istrage, a stanovit broj ih je zatvoren. Ustaše su ubili Lorkovića, Vokića, Jurčiča, Farolfija, Tomašića. (/. *Jareb,* n. dj., 112-115).

[287] Kasche je o spomenutim razgovorima s Pavelićem odmah upoznao funkcionere SS-a u Zagrebu. SS je'inače bio potpuno u toku događaja, što pokazuje obavijest koju je s te strane primio Kasche 31. VIII 1944. »daje akcija općenito glatko provedena i da nije bilo otpora«. *(S. Odić,* Neostvareni planovi, n. dj., 336). *L. Hory-M. Broszal,* n. dj., 172, donose podatak daje Pavelić uoči poduzimanja akcije »oprezno osigurao svoje zaleđe«, tj. ispitao »hoće li Himmler podržati njegovu akciju«.

[288] *Hrvatski narod,* 7. IX 1944.

gađaj izazvao različite komentare,[289] pa je vjerojatno i to utjecalo da je sam Pavelić bio ponukan da nešto kaže o tome. U govoru što ga je 8. rujna 1944. održao u Radničkoj komori u Zagrebu, on je težište postavio na izjavu lojalnosti NDH i ustaškog pokreta prema Hitleru i Trećem Reichu, optužujući svako suprotno gledište i akciju kao veleizdaju i kukavičluk. U tom kontekstu izjavio je da mu je Vokić predložio da raspusti Ustašku vojnicu, zbog toga što Englezi, kada dođu, neće htjeti pregovarati sa »stranačkom vojskom«.[290]

Gledajući u cjelini, slučaj Lorkovića i Vokića treba prvenstveno promatrati kao pokušaj jedne frakcije u ustaškom vodstvu da se potraži izlaz suprotan službenoj politici. Prikazani slijed događaja pokazuje da je taj pokušaj ostao na samom početku, tj. na uspostavi veza s određenom grupom HSS-a i utanačenjem nekih zajedničkih gledišta. Dalje se od toga nije otišlo, jer i veze koje su se pokušale uspostaviti u inozemstvu, nisu imale ozbiljnije značenje.[291] S obzirom na istaknute momente posljednjih dana kolovoza 1944. i na mjere koje je poduzeo Pavelić, čitav taj slučaj dobio je u prvom redu karakter političke afere te nema osnova da mu se pridaje značenje »puča«.[292] Sam pak način na koji je Pavelić s lakoćom likvidirao ovu aferu, pokazuje da ona ipak nije imala takvu težinu i značenje da bi u vrhovima NDH otvorila dublji i brži proces političkog raslojavanja, koji bi stvorio neku jaču struju protunjemačke orijentacije.

Potreba »sačuvanja konkretne hrvatske države« ostao je i dalje osnovni stav u ustaškoj propagandi. Glavno težište postavljeno je na isticanje NDH kao »povijesne činjenice«, od koje bi trebalo da polazi svaka akcija na liniji rješavanja daljnje sudbine hrvatskog naroda. Uz onu ustaljenu tendenciju da se potreba očuvanja NDH isključivo veže za ustaški pokret i Pavelića, kao faktore koji su zaslužni za stvaranje i postojanje »hrvatske države«, u toj su se propagandi javljali i tonovi koji nisu otvorenije isticali takvu ustašku tendenciju. Karakterističan je u tom pogledu bio komentar *Spremnosti,* 10. rujna 1944, u kojemu se u stanovitom smislu osjećao i odjek afere Lorković-Vokić. »Temeljno načelo hrvatske politike u današnjem tragičnom vremenu mora biti u nepokolebivom uztrajanju uz stvarnost *konkretne* hrvatske države (...). Nikakve ideološke simpatije, nikakav teoretski stav u pitanjima međunarodne politike, ništa od svega toga ne smije utjecati na politiku, koja želi biti hrvatska.f...) Mi kao politički narod ne možemo ni u kojoj situaciji napuštati temelj konkretne hrvatske države. Svaku, i najtežu situaciju moramo dočekati sa državom, sa svojom konkretnom državom. (...) Ovaj svjetski rat nije isto što i minuli europski rat. Godina 1944. nije 1918. Hrvatska nije Rumunjska ili Bugarska.

Naš zemljopisni smještaj, naša politička problematika, naš odnos prema velikoj međunarodnoj politici - određuju nam pravac naše politike. U najtežem vremenu, u toku sukoba gorostasa svjetske politike, treba očuvati državu, koja nije samo naša, već i europska potreba. Za vođenje takve politike treba imati osjećaj najpunije odgovornosti. (...) Svoj izlazak iz ovog velikog rata Hrvatska mora dočekati kao država. Onda će tek

[289] Podatke o tome donosi *M. Rajković,* Iza kulisa »puča« Vokić-Lorković, *Vjesnik,* 4. XII 1966.

[290] *Hrvatski narod* 9. IX 1944.

[291] Zbog toga se u mnogočemu ne može smatrati pouzdanom verzija »puča« kako je donosi M. Martinovič, jedan od predratnih funkcionara HSS-a i član emigrantske vlade u Kairu, koji ju je objavio u *Kalendaru Hrvatski glas,* 1955,66-79. Prema podacima koje mu je dao A. Košutić, Lorković i Vokić su preko Farolfija stupili »u izravne veze sa britanskom obavještajnom službom u Švicarskoj«. S te im je strane »nakon dužeg pregovaranja« poručeno »da su Saveznici spremni poduprijeti njihovu akciju koja je imala započeti početkom rujna 1944. god. (...)«.

[292] Taj je termin inače najčešće upotrebljavan u mnogobrojnim napisima o tom događaju, pretežno u publicistici. Iz tih se napisa dobiva dojam da je težište postavljeno baš na dokazivanju čitave akcije kao »puča«.

biti osigurani rezultati, koji su već postignuti tiekom ratnog zbivanja. Onda će biti podpuno dobiven naš, hrvatski rat. Do tada treba ulagati maksimum napora i maksimum odgovornosti, da bude sačuvana konkretna hrvatska država«.

Naredni događaji potvrdili su daje Pavelić vidio održanje svoje pozicije u što tješnjoj povezanosti s interesima Trećeg Reicha u NDH. Ubrzane promjene na istočnom bojištu, potkraj ljeta 1944, zbog sve bržeg nastupanja sovjetskih trupa prema Rumunjskoj i Bugarskoj, u kojim su zemljama Nijemci ubrzo izgubili dotadašnje pozicije, utjecale su daje NDH dobila posebno mjesto u njemačkim strategijskim planovima. Preko njezina je područja trebalo osigurati prolaz prilično jakim njemačkim oružanim snagama u njihovu povlačenju iz Grčke i Albanije. Bio je to faktor na koji je računao i Pavelić. U razgovoru s Hitlerom, do kojeg je došlo 18. i 19. rujna 1944, baš zbog nastale situacije, on je jasno dao do znanja kako mu je osobito stalo da na području NDH budu stacionirane što jače njemačke snage, jer uopće nije u mogućnosti da vlastitim vojnim jedinicama brani preostali teritorij od snaga NOVJ i da osigura potreban prolaz Nijemcima. U svom prikazu vojno-političkog položaja NDH, Pavelić je istakao da je ona »zadnjih sedmica pretrpjela dvije krize«. Prema njemu, obje su te krize nastale pod utjecajem vanjskih faktora, odražavajući se sa vidljivim posljedicama u unutrašnjoj situaciji. S jedne strane, to je bio slom Rumunjske, koji je izazvao slučaj s Lorkovićem i Vokićem, a s druge, »ispadanje Bugarske«, što je rezultiralo »mnoštvom sabotaža i glasina« te »jake pojave raspadanja« u domobranstvu.[293]

Pavelić je svoj susret sa Hitlerom ocijenio kao značajan uspjeh, a ustaška propaganda je težila posebno istaći podršku koju je Hitler izražavao u pogledu daljnje obrane NDH. Štampa je izvještavala kako je »u sadašnjim okolnostima, čija je glavna značajka prodiranje sovjetskih vojski na Balkanski poluotok, zaštita hrvatskog područja ostala ona zadaća, kod koje Hrvatska kao i prije može računati na snažnu podporu Reicha«. Posebno se taj sastanak, kao važan uspjeh ustaške politike, nastojalo iskoristiti za suzbijanje sve većeg straha i panike koji su zahvatili ustaške krugove i domobranske redove, prijeteći da se pretvori u najozbiljniju opasnost. Ustaški ministar Makanec, koji je s Pavelićem bio kod Hitlera, napisao je poseban komentar, tvrdeći kako nema bojazni da bi u NDH, kao »kod nekih naroda zavladala pometnja, slabost i panika (...)«. »Za nas Hrvate - isticao je on - važna je odlučna izjava mjerodavnih činbenika, da će se prodiranje boljševizma na hrvatsko područje spriečiti svim sredstvima. Bit će u najskorije vrieme poduzete mjere, koje će znatno olakšati naše prometne potežkoće, dolazile one sa zemlje ili iz zraka. Partizanima u Hrvatskoj ne piše se dobro. Slabiči i kukavice, koji su u najnovije vrieme uskočili u njihove redove, da tobože sačuvaju glave, proklinjat će čas, kada su stvorili takovu ne samo nečastnu nego i glupu odluku«.[294]

Bilo je to vrijeme kada je zapravo drugi svjetski rat ulazio u svoju završnu fazu. Nezadrživa ofenziva Crvene armije dovela je krajem ljeta do izbacivanja Rumunjske i Bugarske iz rata na strani Trećeg Reicha i do ubrzanog prodora sovjetskih trupa na istočnu jugoslavensku granicu. U isto vrijeme armije zapadnih saveznika, nakon uspješnog iskrcavanja u Normandiji, početkom lipnja 1944, nezadrživo su prodirale naprijed, tako da su u prvoj polovici rujna poduzele veliku ofenzivu prema Rajni. Krajem rujna dolazi do iskrcavanja britanskih snaga na grčke otoke. U takvoj konstelaciji Savezničkih snaga na evropskim bojištima, jugoslavenski prostor dobiva za Nijemce posebno značenje. Njemačka je komanda u jesen 1944. izuzetnu pažnju poklanjala Srbiji, težeći da stabilizira front nasuprot prodoru Crvene armije u Panonsku nizinu i tako omogući ujedno

[293] S. *Odić* Neostvareni planovi, n. dj., 345-347. Zapisnik sastanka Hitlera i Pavelića u rujnu 1944. objavio je Hillgruber (usp. bilj. 134), 505-519.

[294] *Hrvatski narod,* 21. IX 1944.

i što organiziranije povlačenje svojih snaga iz Grčke. Ostvarenje tih zamisli ubrzo se pokazalo kao nemoguće. Na području Srbije jedinice NOVJ počinju već od srpnja poduzimati ofenzivu, tako da u toku rujna i listopada 1944. dolazi do poduzimanja odlučnih operacija za oslobođenje Srbije, u kojima od kraja rujna sudjeluju i jedinice Crvene armije. Oslobođenjem Beograda završene su operacije za oslobođenje Srbije i time stvoren čvrst front prema njemačkim snagama u cilju njihova daljnjeg protjerivanja iz Jugoslavije. Sredinom prosinca 1944. taj je front bio pomaknut sve do Vinkovaca i Vukovara. U toku studenog, jedinice NOVJ su završile operacije za oslobođenje Makedonije, a do kraja 1944, nakon dvomjesečnih žestokih borbi s njemačkim snagama, one su oslobodile veći dio Crne Gore i Hercegovine. Od rujna su poduzete i veoma složene operacije protiv Nijemaca na području Dalmacije, gdje su bile skoncentrirane njihove prilično jake snage. Nakon oslobođenja srednjodalmatinskih otoka, a zatim, u toku listopada, gradova na obali, borbe za oslobođenje Dalmacije završene su početkom prosinca 1944, uspješnim izvođenjem Kninske operacije.

S takvim razvojem rata, NDH je s jedne strane bila duboko zahvaćena glavnim linijama fronta, a s druge, potpuno ispresijecana većim ili manjim oslobođenim područjima, pa o NDH kao o nekoj upravno-političkoj cjelini u to vrijeme nije više moglo biti govora. Vlast NDH tada se svodila isključivo na upravne i ustaške ustanove u većim gradovima. Bili su to u prvom redu oni punktovi, koje su iza linije srijemskog fronta na glavnim komunikacijama držali Nijemci zajedno s oružanim snagama NDH. Međutim, stabilizirani front održavan je jedino u Srijemu, dok su u pozadini snažno djelovale velike formacije NOVJ: na području Slavonije Šesti korpus, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj Deseti korpus, na području Korduna i Banije Četvrti, Jedanaesti u Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju, na području Bosne Drugi, Treći i Peti.[295]

U takvoj situaciji, zadaća je gotovo svih postojećih ustanova NDH bila prvenstveno podređena potrebama njemačkih oružanih snaga. Prema promemoriji koju su o daljnjoj međusobnoj suradnji krajem studenog 1944. potpisali predsjednik vlade NDH Mandić te Kasche i njemački opunomoćeni general u NDH Hans Juppe, sve vlasti NDH stavljaju se na raspolaganje njemačkim zapovjednicima, te se uvode »iznimna stanja« u svim područjima koja se još drže. Ta su područja proglašena njemačkim operativnim teritorijem i u njima »prelazi izvršna vlast na vojničkog zapovjednika podhvata«.[296]

Istjerivanje Nijemaca iz Srbije i pomicanje glavne linije fronta prema zapadu, unijeli su vidljivu paniku u ustaške krugove. Nakon pada Beograda naglo je porastao strah da će jedinice NOVJ i Crvene armije veoma brzo prodrijeti do Zagreba, pa su ustaški vrhovi najkonkretnije razmišljali o organizaciji povlačenja. Krajem listopada 1944. vlada NDH donijela je odluku da se s »obzirom na iznimne prilike« radi zaštite »ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji« poduzmu mjere za njihovo preseljenje iz »ugroženih krajeva«.[297] Osobito je Zagreb od tada pružao sve paničniju sliku, pretvorivši se u uzburkano stjecište ne samo ustaša, koji su tu pristizali sa svih strana na svom bijegu, nego različitih kvislinških grupa i elemenata s ostalih strana. Sve je to utjecalo da se naglo povećao broj stanovnika u Zagrebu.[298]

[295] Opširnije o tome usp.: Oslobodilački rat, n. dj., II. 547 i d.: Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, Beograd 1957.

[296] VII, Fond NDH, kut. 81, br. reg. 11/17; IHRPH, Fond NDH, MUP, tajni spisi, dopis MUP-a 28. II 1945, neregis.

[297] IHRPH Fond NDH, kut. 1, spis od 25. X 1944.

[298] Prema podacima iz kraja 1942, u Zagrebu je bilo više od 300.000 stanovnika (*Nova Hrvatska* 15. XI 1942). *R. Bičanić*, Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva, zbornik: Iz starog i novog Zagreba I, Zagreb 1957, 319, navodi da su bile velike promjene stanovništva u Zagrebu, »koji je porastao uslijed ratnih prilika 1944. g. na 417.000 stanovnika«.

U isto vrijeme, poduzimane su mjere radi organizacije povlačenja iz NDH. Plan je bio da se ustaški vrhovi zajedno sa stanovitim brojem vojnih formacija i ustaških organizacija (u prvom redu omladina) evakuiraju na područje Trećeg Reicha. Pavelić je o tome uputio u Berlin poseban memorandum, naglašavajući da je cilj evakuacije »očuvati kontinuitet državnog vrhovničtva NDH, da se očuva jedinstvo i cjelovitost vojničkog stroja koji bi nastavio borbu skupa sa njemačkim snagama, djelomično na njemačkoj fronti, a dijelom u domovini«.[299] Panika je još više porasla krajem studenog i početkom prosinca 1944. zbog bojazni da će Crvena armija, čije su jedinice prodirale kroz Mađarsku, prijeći Dravu kod Varaždina, i tako kroz nekoliko dana osvojiti Zagreb. Zamišljeni plan evakuacije pratila je istodobno pojačana ustaška i njemačka propaganda, da će Treći Reich i dalje voditi rat u kojemu će primjena novih oružja izazvati preokret u postojećoj konstelaciji snaga. Ustaškoj su propagandi u tom momentu svakako odgovarale i proturane parole da je moguć i sporazum sa snagama zapadnih sila u cilju zajedničkog suprotstavljanja naletu Crvene armije. U težnji da spomenuta panika ne izazove veće zapreke u organizaciji obrane i povlačenja njemačkih oružanih snaga iz NDH, ti su vojni krugovi širili vijesti da će se utemeljiti čvrsta obrambena linija na Drini.[300]

U takvoj situaciji Pavelić i ustaško vodstvo su osobitu pažnju posvetili reorganizaciji i jačanju postojećih vojnih snaga NDH, pa su pristupili njihovu »poustašivanju«. Ta reorganizacija, koja je započela krajem 1944, sastojala se u ujedinjavanju oružanih jedinica ustaškog pokreta i domobranstva, kako bi se tim činom, među ostalim, istaklo postojanje tzv. jedinstvenih »hrvatskih oružanih snaga«. One bi, prema ustaškoj propagandi, predstavljale »hrvatsko borbeno jedinstvo« ili »naoružani hrvatski narod«, koji vodi »hrvatski rat«.[301] Pavelić je, među ostalim, tim okupljanjem preostalih i prisilno mobiliziranih vojnih snaga u posljednjim danima NDH, računao da će moći sa što većim snagama krenuti u povlačenje, kako bi mu one poslužile za eventualnu buduću akciju. To potvrđuje i činjenica da su u tim reorganiziranim snagama većinu ključnih komandnih mjesta zauzeli visoki ustaški oficiri. Uz to, ustaško je vodstvo pokušalo da pojačanim pritiskom sprovede što masovniju mobilizaciju, kako bi se povećao broj oružanih snaga NDH. Međutim, nije došlo do željenog povećanja, u odnosu na broj ukupnih oružanih snaga iz jeseni 1943, već naprotiv. Ukupno su početkom 1945, te snage iznosile oko 150.000 vojnika.[302] Od naoružanih ustaša i domobrana formirano je, prema raspoloživim podacima, 17 mješovitih divizija, koje su u ožujku i travnju 1945. organizirane u pet ustaških zborova. Na to je, u prvom redu, utjecao znatan gubitak vojnika koje su oružane snage NDH imale prvih mjeseci 1945. god. Pored dva domobranska generala (Artur Gustović i Josip Metzger), na čelu tih zborova nalazili su se ustaški pukovnici Ante Moškov, Maks Luburić i Ivo Herenčić, tj. trojica najprisnijih Pavelićevih suradnika.[303]

U akciji poustašivanja oružanih snaga, ustaško vodstvo je razvilo znatnu propagandu među domobranima. Preko Ministarstva oružanih snaga date su posebne smjernice komandnom kadru za propagiranje ustaštva i Pavelićeva kulta među vojnicima. Karakteristične su bile parole: samo jake snage NDH, pod vodstvom Pavelića, mogu spasiti hrvatski narod; nijedna jedinica niti pojedinac ne smije dozvoliti da ih bilo tko razoruža;

[299] IHRPH, MF 4, 484-486, ist. mat. V. Košaka.

[300] VII, NAV-N-T-311 185/50, naredba Komande grupe armije E podređenim korpusima, 21. XII 1944.

[301] *F. Butić,* O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma, n. dj., 193.

[302] *F. Dragojlov,* Rat od 1941-1945, *Hrvatska,* 10. IV 1956, donosi podatak da je potkraj 1944. u oružanim snagama NDH bilo 179.000, od čega 150.000 boraca i 29.000 u rezervi. Prema podacima koje donosi *V. Strugar,* n. dj., 319, broj ukupnih snaga NDH iznosio je oko 148.000.

[303] IHRPH, Fond KP, kut. 75.

zapovijedi se mogu primati samo od Ministarstva oružanih snaga, a svaku sumnjivu zapovijed provjeravati; neposlušnost i nagovor na predaju kažnjavat će se po kratkom postupku pred prijekim ratnim sudom; nesigurne oficire treba odmah uklanjati iz jedinice; razviti najjaču obavještajnu službu u jedinicama radi otkrivanja defetista i špijunaže u korist komunista. Spomenuto ministarstvo je upućivalo apel pripadnicima oružanih snaga NDH, ovim riječima: »Do posljednjeg pripadnika oružanih snaga mora prodrijeti uvjerenje da hrvatski vojnici moraju bezuvjetno do kraja rata pa i poslije toga ostati na okupu na svojim postrojbama sa puškom u ruci i pod vodstvom poglavnika i hrvatskih častnika braniti hrvatski narod i državnu nezavisnost«.[304]

S druge strane, pažnja i mjere koje su poduzimane, očigledno pokazuju da je domobranstvo i dalje zahvaćao proces osipanja te da je njegova vojnička sposobnost bila vrlo labilna, prema tome, ono nije moglo ni prihvatiti akciju »poustašivanja«. U štampi su svakodnevno bile objavljivane, kao zastrašujuće upozorenje, sve češće presude ratnih sudova pojedincima i grupama, pod optužbom da su simpatizeri NOP-a ili da žele prebjeći partizanima.[306]

Propagirajući sredinom rujna 1944, upozorenje vlade NDH, da će se u punoj mjeri primjenjivati već prije donesene odredbe »protiv svih onih, koji bi se odazvali pozivima odmetnika«, štampa je naglašavala da NDH ima pravo »odgovoriti oštrim mjerama« na partizanske pozive, jer su do tada ustaške vlasti postupale »doista blago«.[306] I izvještaji njemačkih zapovjednika potvrđivali su kakva je bila situacija u domobranstvu. Tako se krajem 1944, komandant grupe armija E žali njemačkom komandantu za Jugoistok, da su u redovima vojnih snaga NDH učestale pojave dezerterstva, da u njima raste antinjemačko raspoloženje i da se odbija izvršavanje naređenja.[307]

Kad se nakon stabilizacije Srijemskog fronta, donekle usporio zahuktali rast panike u redovima ustaša, u nekim ustaškim krugovima ponovo su oživjele nade u realnost spašavanja NDH, pa je ustaško vodstvo intenziviralo javnu političku propagandu, da barem tako pojača svoj utjecaj. Glavna joj je parola bila potreba borbe protiv »velikosrbske ekspanzionističke politike«, koja je prvenstveno oličena u NOP-u i kojoj bi glavni cilj trebalo da bude ponovna uspostava velikosrpske Jugoslavije. Prema pisanju *Spremnosti,* sve velikosrpske koncepcije, »pa i onda, kada se javljaju kroz program federativne Jugoslavije«, u prvom redu »teže za likvidacijom hrvatske države«. Za *Spremnost,* »kod toga nije u pitanju režim, nije u pitanju vanjsko-politička orientacija - u pitanju je država i državnost kao takve«. Suprotstavljajući takvu ideju hrvatske države ideji Jugoslavije, težilo se posebno dokazati kako »hrvatsku državu nije moguće likvidirati na drugi način nego njezinim rušenjem«. Takav pak ishod, označavanje kao nemoguć, »jer se ne može predpostaviti, da bi se mogli naći neki pojedinci ili političke skupine, koje bi surađivale kod rušenja hrvatske države«. U zastupanju takvog uvjerenja *Spremnost je* išla dotle da je izražavala gledište po kojemu »ne mogu postojati takve razlike u ocjenjivanju pojedinog režima, ni u opredjeljivanju prema vanjskoj politici, koje bi mogle staviti u pitanje čvrstu volju hrvatskog naroda, da očuva svoju nacionalnu državu«. Ocjenjujući »politički položaj« NDH u 1944. godini, *Spremnost* je propagirala nastojanja za njeno održanje ovim riječima: »Hrvatska politika bila je doduše odterećena od pritiska talijanskog imperijalizma, ali se tim više pojačao velikosrbski činbenik koji je i prije predstavljao glav-

[304] IHRPH, Fond NDH, kut. 529, nedatirano.

[305] Usp. *N. Lengel-Krizman,* Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941-1945. godine, zbornik: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, n. dj., 60 i *M. Colić,* Simpatizeri NOP-a u domobranstvu, NDH n. dj., 282-284.

[306] *Nova Hrvatska,* 14. IX 1944.

[307] VII, NAV-N-T-311 185/81, izvještaj od 23. XII 1944.

nu opasnost za hrvatstvo. Prema tome, nije nastupila bitna promjena u odnosima snaga koji uvjetuju hrvatsku politiku. Sva politička nastojanja hrvatstva ostala su i nadalje izključivo određena prietećom opasnošću velikosrbskog ekspanzionizma. Ova se opasnost pojačala časom prodora sovjetskih vojska na Balkan i Srednju Europu«.[308]

U isto vrijeme ustaška je propaganda pridavala osobito značajno mjesto njemačkim oružanim snagama, težeći ukazati da je čvrstina njihove obrane istodobno i jamstvo održanja NDH. Isticalo se kako je njemačka vojna sila nesavladiva, a njen potpuni uzmak objašnjavanje kao rezultat »taktičkih razloga« s ciljem »da što više proriedi i oslabi svog protivnika«. Naglašavalo se i da će NDH beskompromisno ustrajati u savezništvu s Trećim Reichom. »Mi pak Hrvati, kao saveznici Velikoga Njemačkoga Reicha, izdržat ćemo do kraja i do neminovne naše pobjede, i nema ni govora, ma koliko god se kod nas kočoperili četnici i partizani, i ma da su izdajničke klike Rumunja i Bugara počinile izdaju, da bi Hrvatska nečastno položila svoje sjajno i pošteno oružje i da bi sramotno i nečastno kapitulirala, što znači sama legla u grob«.[309]

Osobito uzbuđenje u ustaškim vrhovima izazvala je konferencija predstavnika triju velikih Savezničkih sila u Jalti, u veljači 1945, koja je, među ostalim, bila i daljnji značajan korak u borbi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije. Na zaključak konferencije da sporazum Tito-Šubašić odmah stupi na snagu, i da se na osnovi njega priđe sastavljanju nove vlade, što je nedvojbeno pokazivalo da Saveznici definitivno računaju sa stvaranjem Jugoslavije, vlada NDH je na sjednici od 8. ožujka 1945, donijela posebnu izjavu u kojoj je izložila svoj stav. U izjavi je težište postavljeno na obranu »hrvatske države«, za koju se ističe da je stvorena na osnovu prava na samoodređenje u tzv. »ustaškom ustanku 1941«, a koja je priznata od ustaškog Sabora kao »mjerodavnog predstavnika hrvatskog naroda«. Prikazujući se na taj način kao jedini legitimni predstavnik hrvatskog naroda, vlada NDH i ustaški pokret pokušavali su ovom izjavom izazvati dojam 0 neodrživosti odluka konferencije u Jalti, navodeći da su one »popraćene pokušajima krivotvorenja volje hrvatskoga naroda«. U cilju propagiranja stavova iznesenih u toj izjavi, upućen je apel Doglavničkog vijeća svim organiziranim pripadnicima ustaškog pokreta. U njemu se navodi da će ustaški pokret »u svim svojim dielovima i sa svim sredstvima, koja mu stoje na raspolaganju, založit (će se) najodlučnije za stvar hrvatske narodne slobode i samostalnosti Nezavisne Države Hrvatske, te njezine zemljišne cjelokupnosti i u tom pravcu sve učiniti u smislu i duhu izjave Hrvatske državne vlade«.[310] Da bi se ovoj ustaškoj propagandi dao privid šire podrške, inscenirano je nekoliko skupština, od kojih se izdvaja ona u Zagrebu, 10. ožujka 1945, kojoj su prisustvovali svi članovi vlade NDH na čelu s Pavelićem. U glavnim govorima na toj skupštini, što su ih održali Pavelić i predsjednik ustaške vlade Mandić, istaknuta je u prvom redu potreba daljeg očuvanja pozicija ustaškog pokreta i njegova poglavnika, koji jedini može biti »državni poglavar voljom hrvatskog naroda«. Ova je skupština očito otkrila strah ustaša za dalje održanje vlastitog položaja u bezizlaznoj situaciji.[311] Slične su skupštine održane u Novoj Gradiški, Koprivnici, Karlovcu i nekim drugim mjestima.[312]

[308] *Spremnost,* 5. XI i 25. XII 1944.

[309] Hrvatsko seljačko ognjište. Hrvatski seljački prosvjetno-politički zbornik i kalendar za godinu 1945, Zagreb 1944, 111-112.

[310] *Spremnost,* 11. III 1945.

[311] *Hrvatski narod,* 11. III 1945. Mandić je tom prilikom, definirao državno-pravne karakteristike NDH ovim riječima- NDH je »po svome obliku republika, Poglavnik je njezin doživotni predsjednik sa svima pravima hrvatskoga Vrhovnika. Hrvatska državna vlada radi prema nalozima, smjernicama i zakonima, koje donosi Poglavnik u ime naroda. Vlada vrši upravu u hrvatskoj državi, 1 zato snosi odgovornost pred narodom i pred Poglavnikom dok Poglavnik odgovara Bogu, poviesti i svojoj savjesti«. (Isto).

[3,2] IHRPH, Fond KP. kut. 76.

Popularizirajući spomenutu izjavu vlade NDH, ustaška štampa ju je prvenstveno konfrontirala s deklaracijom Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, koju je Tito osnovao 7. ožujka 1945. u Beogradu. U Deklaraciji Privremene vlade, objavljenoj tri dana kasnije, među glavnim ciljevima istaknuta je riješenost da se u punoj mjeri angažiraju sve snage zemlje za protjerivanje neprijatelja i pobjedonosni svršetak rata; naglašena je ravnopravnost naroda i načelo rješavanja svih problema u suradnji s federalnim jedinicama.[313] Polazeći od toga da je deklaracija vlade NDH »donesena baš u času kada je bilo potrebno posebno naglasiti hrvatski nacionalni program«, *Spremnost* je pisala da se ta deklaracija temelji »na poviestnim istinama«, dok »deklaracija partizanske vlade u Beogradu počiva na krivotvorinama«.[314]

Ustaški su vrhovi osobito nastojali iskoristiti utjecaj crkve da bi angažirali pojedine unutrašnje faktore za svoje planove spasa NDH. Na inicijativu vlade NDH potkraj ožujka 1945. organizirana je biskupska konferencija u Zagrebu, na kojoj je sudjelovalo nekoliko biskupa s još neoslobođenog područja NDH na čelu s nadbiskupom Stepincem. To su bili Ivan Šarić (Sarajevo), Jozo Garić (Banja Luka), Janko Šimrak (Križevci) i Antun Akšamović (Đakovo). Ta je konferencija bila u pravom smislu riječi logična posljedica dotadašnjeg političkog držanja vrhova katoličke crkve u NDH. Ovom prilikom je dovoljno istaći da je katolička štampa imala znatnog udjela u spomenutoj ustaškoj propagandi. Na stupcima *Katoličkog lista,* tokom 1944. i prvih mjeseci 1945, sve su se češće pojavljivali komentari u kojima su izražavani stavovi crkvenih vrhova o obrani i očuvanju NDH. Sam Stepinac davao je pečat toj akciji. On je npr. govoreći u Mariji Bistrici kod Zagreba, 9. srpnja 1944, prilikom hodočašća katoličkih vjernika, ukazivao na potrebu borbe hrvatskog naroda za obranu NDH, kao jedinom jamstvu »da ostane vjeran svojoj katoličkoj prošlosti«. Prema njegovim riječima, hrvatskom se narodu već »dva desetljeća pokušavalo, sad pod ovom sad pod onom prilikom, narinuti komunističko naziranje na svijet«, ali ga je on »do sada plebiscitarno odbio«.[315]

Budući da su vrhovi Katoličke crkve ipak intimno spoznavali da NDH može vrlo brzo doživjeti svoj kraj, pozivanje na značenje »katoličke tradicije« u hrvatskom narodu, trebalo je da posluži kao osnovna parola s kojom treba dočekati nove promjene. U propovjedi što ju je 18. ožujka 1945, održao studentima, Stepinac je, među ostalim, izrazio i ovu misao: »Isto tako ne bojimo se reći, da će hrvatski narod a limine odbiti svaki režim, bio on na krajnjoj ljevici ili desnici, koji ne bi računao i do krajnosti poštivao njegovu više nego tisućgodišnju katoličku tradiciju. Takav naime režim ne bi predstavljao u hrvatskom narodu nikoga, ili neznatnu manjinu, koja bi mu se silom narinula«. Istom prilikom on je izrazio čuđenje, »odakle dolaze sada neki borci za 'slobodu' i valjaju drvlje i kamenje na Katoličku crkvu u Hrvatskoj (...)«, pri čemu je očito mislio na apele onih svećenika koji su se priključili NOP-u.[316]

Za razumijevanje tog pitanja, svakako instruktivan dokumenat predstavlja predavanje što ga je Msgr Svetozar Rittig, jedan od prvih svećenika sudionika NOP-a, održao u oslobođenoj Glini u veljači 1944. god.:[317]

»Nada sve nas boli, što se sva naša inteligencija i naše svećenstvo ne nalazi sa cjelokupnim narodom u jedinstvenoj oslobodilačkoj fronti. Znatan dio stoji, zaglušen ustaškom i nje-

[313] Detaljnije o tome usp. *B. Petranović,* Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, Beograd 1964, 87 i d.

[314] *Spremnost,* 18. III 1945.

[315] Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške »NDH«, n. dj., 133-134.

[316] *V. Novak,* n. dj., 1037.

[317] S. *Rittig,* Svećenstvo u narodnooslobodilačkoj borbi, izd. Prop, odjel ZAVNOH-a, 1944.

mačkom »promičbom«, stalno pod ustaškim terorom, neodlučan i malodušan. Možda su i krivo obaviješteni. No dužnost je svakog hrvatskog rodoljulja, da ne ostane po strani, kada se njegova domovina nalazi u pogibiji od tuđinca i kada se njegov narod bori za svoj opstanak. Navlastito je dužnost svećenstva pomoći narodu u nevolji i tjeskobi. To je smisao svećeničke službe i životnog poziva. Ne traži se od njega da nosi pušku (...). Tko može reći, da oslobodilačka borba hrvatskog naroda protiv njemačkog naroda nije opravdana? (...) Tko može reći i to, kada neki nametnik protuzakonito sjedne na državnu vlast (...) da taj narod nema pred Bogom pravo odmetnuti se u šume i planine (...).

U ovom velikom času borbe našega naroda za svoju državnu slobodu zaista imao je hrvatski narod pravo da oružjem u ruci ustane protiv dušmanina i da u najtjeskobnijoj uri svoga opstanka zaište od crkve s kojom ga veže 12 stoljeća njegove povijesti, neka ga ne ostavi na cjedilu. (...) Neka crkveni ljudi ispitaju svoju savjest, da li su u ovom času potpuno izvršili svoju zadaću prema Narodnooslobodilačkoj borbi uz koju, mirne duše možemo ustvrditi, da stoji tri četvrtine hrvatskog naroda. Narod i vojska s pravom prigovaraju što se njegovi svećenici ne nalaze kao dušobrižnici kod Narodno-oslobodilačke vojske, a nalaze se pravoslavni za svoje vjernike, pače i hodže za muslimane, dok je poznato da su službeni predstavnici narodnooslobodilačke vlasti lično poduzimali korake kod hijerarhije u ovom pravcu.(...)

Ovaj čas se narod pita, eto, danas je u našoj zemlji osvajač opasniji nego Osmanlije - a gdje su naši biskupi i svećenici? - gdje Berislavići, Mesići i Ibrišimovići. (...) Pače s najvećim bolom i zaprepaštenjem moram priznati da se našlo među mlađim svećenicima, na sablazan cijeloga svijeta i sramotu svećeničkoga staleža, nekolicina svećenika - koljača. (...)

Ali dokle je bilo svećenika - otpadnika, bilo ih je i divnih narodnih službenika. Bilo ih je po svim krajevima. Bilo ih je na vrhovima Crkvene službe. Bilo ih je i u ovom vašem kraju. Oni nisu činili razlike između katoličkih i pravoslavnih vjernika i uz vlastitu životnu opasnost branili su život i imovinu svega nedužnoga naroda. Neki su od njih pali žrtvom fašističkoga i ustaškoga zuluma. U Jasenovcu je početkom listopada 1942. u jedan jedini dan strijeljano pet katoličkih svećenika. (...)

No ne smijem ovdje nikako preći preko velikoga broja svećenika koji se drže neutralno prema narodnooslobodilačkoj borbi. Mnogi se drže po strani, jer neće da se bave politikom. Ne mogu šutjeti kada treba govoriti. Narodnooslobodilačka borba spada i u područje morala i etike a ne samo politike. Ne trebaš se baviti politikom, ali si dužan stajati uz narod u obrani njegovih moralnih dobara i slobode protiv zločinačkoga napadača i nametnika. Čini mi se da su riječi o neutralnosti više izgovor nego pravo unutarnje uvjerenje. Velik dio hrvatskog svećenstva zazire od narodnooslobodilačke borbe jer misli da se pod njom skriva komunizam i bezvjerje. Primjećujem prvo, da sloboda savjesti ne znači bezvjerje i drugo da narodno-oslobodilačka borba i Komunistička partija nisu ista stvar. (...) Zato ćete i lako razumjeti što se gorko žalimo na one pristaše HSS-a, naše inteligencije i našega svećenstva, koji umjesto da nas požrtvovno pomognu, oklijevaju i čekaju, kako će ovo sve da svrši, a neki nas pače i sumnjiče. Danas čitav slobodoljubivi svijet revidira i iz osnove mijenja svoje nazore o SSSR, samo neki hrvatski krugovi još uvijek mudruju i hoće da razumiju politiku bolje nego vodeći državnici svijeta u Teheranu Staljin, Churchill, Roosevelt«.

Na kraju Svetozar Rittig upućuje apel pristašama HSS-a, inteligenciji i svećenicima da pristupe u narodnooslobodilaćku borbu, jer će tako »utjecati na razvitak naše bolje budućnosti, koliko budu više dali u borbi, u žrtvi i u djelu«.

Vlada NDH bila je osobito zainteresirana da osigura javnu podršku pojedinih faktora, svojoj izjavi od 8. ožujka, s težnjom da se čitavoj akciji dade manifestacioni karak-

ter,[318] pa je tako došlo i do spomenute biskupske konferencije. Isto tako planiralo se i uključivanje ostalih vjerskih organizacija u tu akciju, pa je izrađena i posebna promemorija sa smjernicama u tom pravcu.[319] Rezultat spomenutog sastanka biskupa u Zagrebu bilo je objavljivanje posebne Poslanice, koju se nastojalo odmah putem različitih sredstava razaslati u inozemstvo.[320] U toj poslanici, izrađenoj uz konsultaciju samog Pavelića, oštrica je bila usmjerena u prvom redu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, a pod vidom »obrane vjere«, dok je istodobno bila dana javna podrška NDH i ustaškom režimu. »Naglašavajući suverenitet Katoličke crkve u duhovnim pitanjima - pisalo je u Poslanici - priznajemo i svjetovnu suverenost, pa kao što mi nosimo odgovornost za upravljanje Crkvom, tako i svjetovne oblasti odgovaraju za djelovanje na svom području. Hrvatski su katolički svećenici i vjernici imali po naučavanju Crkve da daju Bogu božje, a Hrvatskom Narodu što je njegovo. Povijest svjedoči, da Hrvatski Narod kroz cijelu svoju tisuću tristogodišnju prošlost nije nikada prestao plebiscitarno naglašavati, da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost koju on od srca želi i svakom drugom narodu. A kad je u drugom svjetskom ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena u vlastitoj državi, hrvatski su katolički biskupi poštivali volju Hrvatskog Naroda. Nitko prema tome nema prava optuživati bilo kojega građanina Hrvatske države, pa ni hrvatske biskupe, zato što poštivaju tu neodstupnu volju hrvatskoga naroda, kad on na to ima pravo i po božjim i po ljudskim zakonima.

Hrvatski katolički biskupi su sa svoje strane učinili sve, što je u njihovoj moći, da se u Hrvatskoj Državi svuda provede prava zakonitost prema načelu: Justitia fundamentum regnorum; zakonitost prema svima, bez obzira na rasu, narodnost, vjeru ili stalež«.[321]

Po mnogočemu politički karakter ove Poslanice jasno pokazuje da je ona bila sastavljena po intencijama ustaških vrhova, a s čim su se suglasili i vrhovi crkve, dok joj je religiozna strana sadržaja bila sporedna.

Što se tiče davanja sličnih izjava predstavnika islamske, evangeličke i pravoslavne vjerske zajednice, do njih, uglavnom iz objektivnih razloga, nije došlo u onom smislu kao što su to učinili katolički biskupi, ali treba istaći da su i ti faktori pristali uz inicijativu vlade NDH.[322]

[318] Svećenik i ustaški funkcionar Radoslav Glavaš, izjavio je na saslušanju 13. VI 1945, da je vlada NDH, nastojeći da popularizira svoje izjave, težila organizirati manifestacije »od strane raznih ustanova«. Time se htjelo »provesti plebiscit za NDH«, pa je u tom pogledu »došao red i na razne religije, odnosno njihove poglavare.«. *(V. Novak,* n. dj., 1043).

[319] Promemoriju je izradio tadašnji ministar pravosuđa i bogoštovlja vlade NDH Pavao Canki. Objavljen je u Dokumentima o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, n. dj., 405-407.

[320] Prema tajnom ustaškom biltenu *Viestikoje nisu za novine,* 27. III 1945, biskupska je poslanica bila prevedena na strane jezike i putem radija prenesena posebno za Južnu, a posebno za Sjevernu Ameriku. Također se ističe da će se »i crkveni krugovi sa svoje strane pobrinuti, da bi poslanica došla do svih činbenika svjetske politike, da bi se posvjedočilo o herojskoj borbi hrvatskog naroda protiv boljševizma, pa čak i na konferenciji u San Frančišku«. (V. *Novak,* n. dj., 1045).

[321] *Katolički list,* 27. III 1945. U cijelosti je objavljena i u *V. Novak,* n. dj., 1038-1041. Usp. i *B. Petranović,* Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, n. dj., 101-102; *isti,* Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji, n. dj., 266-271.

[322] Prema spomenutoj izjavi R Glavaša, u Zagreb je došao zastupnik reis-ul-uleme, gdje je dobio instrukcije. Međutim, u Sarajevu, gdje je izjava trebala biti objavljena, nije se ništa poduzelo zbog skorog oslobođenja grada. Evangelički biskup je svoju izjavu saopćio usmenim putem u propovijedi, 10. IV 1945. Što se tiče izjave koju je trebalo da dade mitropolit Germogen, Glavaš navodi da se s njome »nije forsiralo iz razloga, da te izjave ne budu vremenski preblizu i tako javnosti temeljito sumnjive kao namještene«. (V. *Novak,* n. dj., 1044, *B. Petranović,* Aktivnost rimokatoličkog klera, n. dj., 266 i d.).

Ustaško vodstvo pripisivalo je toj Poslanici presudno značenje, zbog tri bitna momenta u njoj, što su afirmirala akciju angažiranja unutrašnjih faktora na liniji podrške ustaškoj NDH, u cilju njenog daljeg održanja, onako kako ju je vlada službeno započela spomenutom izjavom 8. ožujka 1945. Upućivanje Poslanice katoličkim vjernicima značilo je obraćati se najširoj masi hrvatskog naroda na koju bi ona trebala imati djelotvoran utjecaj u ime ideje kršćanskog milosrđa. Zatim, Poslanica je bila namijenjena i faktorima u inozemstvu, u prvom redu onima, koji bi mogli imati značajnijeg utjecaja u akciji spasavanja NDH (SAD, Velika Britanija, Vatikan). Na kraju, bitan momenat s kojim se računalo jest sam sadržaj Poslanice, koji bi trebao izazvati željeni dojam i u zemlji i u inozemstvu, zbog jasno izražene tendencije vrhova katoličke crkve protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Optužujući NOP kao glavnog neprijatelja Katoličke crkve, težilo se stvoriti što jači dojam kako je NOP uperen i protiv hrvatskog naroda, jer su on i Katolička crkva nedjeljivi. »Neprijatelji Katoličke crkve, a pristaše materijalističkog komunizma, koji je Hrvatski Narod plebiscitarno odbio (protivna tvrdnja bila bi mistifikacija svjetske javnosti), počeli su i u Hrvatskoj Domovini istrebljivanjem svećenstva i istaknutih najboljih vjernika prema svojem svijesnom programu«. Tako formuliranim apelom težilo se i u »svjetskoj javnosti« utjecati na spomenute vanjske faktore da ne ostanu ravnodušni pred mogućnošću poraza NDH kao jamstva u borbi protiv komunizma koja ideologija - prema riječima potpisnika Poslanice - »u katoličkoj Hrvatskoj ne predstavlja, možemo reći nikoga«.

U sklopu stvaranja povoljnije atmosfere za spomenutu akciju, ustaški vrhovi su nastojali da angažiraju i pojedine druge javne faktore, ali u tom pogledu nisu postignuti neki konkretniji rezultati.[323] Ipak njihova nastojanja nisu imala željenog odjeka; željena atmosfera postignuta je jedino u javnoj propagandi, poglavito u Zagrebu, ali ni tu nije mogla imati nekog vidljivijeg efekta. I objavljivanje biskupske Poslanice ostalo je na toj razini. Daljnje pisanje ustaških listova *Hrvatskog naroda* i *Spremnosti,* glavnih stupova te propagande, krenulo je za tim da se stvaranje NDH prikaže kao isključivu stvar hrvatskog naroda, te da njegov položaj u postojećem trenutku u prvom redu karakterizira potpuni neutralizam u ratu. »Odnos hrvatske politike prema suvremenom svjetskom zbivanju - pisao je *Hrvatski narod* - određen je i jasan. Mi se nismo miešali i ne želimo se miešati u sukobe velikih svjetskih imperialnih snaga. Naše djelovanje kroz ove četiri godine bilo je jedino i izključivo određeno borbom za nacionalni obstanak. Mi smo učinili samo ono, što bi na našem mjestu učinio i svaki drugi poviestni narod. Obnova hrvatske državnosti ne predstavlja akt ničije ratne politike već stoji na liniji ostvarenja hrvatskog nacionalnog programa. Ova državnost ima svoju tisućgodišnju tradiciju i već sama ta činjenica dovoljno jasno govori o opravdanosti naših postupaka. (...) Položaj Hrvatske u ovom ratu ne može se nikako uzpoređivati s raznim tvorevinama ratne politike u Evropi. U svim tim slučajevima radilo se o narodima koji su imali podpunu državnu samostalnost, te su u cielosti ili djelomice došli u stanje okupacije. Sa stanovišta tih naroda može se razpravljati o raznim potezima koje su učinile stanovite političke skupine, a bili su u svezi bilo s uređenjem uprave u tim zemljama ili s pitanjem suradnje s okupatorskim snagama.

[323] Osobito se nastojalo izvesti širu političku akciju preko Sveučilišta. Ona se, međutim, svela samo na skupštinu ustaške organizacije u toj ustanovi, a nekoliko dana prije, u sličnom je tonu održao govor rektor Sveučilišta Stjepan Horvat. (S. *Horvat,* Hrvatsko sveučilište kao faktor hrvatskog života, *Prosvjetni život,* br. 31-34, 1945). Horvat je 1944. objavio knjigu pod naslovom: Pisma hrvatskim intelektualcima, u kojoj je zagovarao pomirenje svih struja i grupacija u hrvatskoj inteligenciji, izuzev »pristaša komunizma«, u interesu ostvarenja jedinstvenog cilja, a to je »očuvanje hrvatske države«.

Nasuprot tome - Hrvatska je bila porobljena i u času, kada je nestalo države, u koje je sklop bila nasilno uklopljena, izvršila je akt nuždne obrane i obnovila silom prekinutu državnost na čitavom hrvatskom narodnom i poviestnom području. Čin obnove bio je izvršen u času, kada su se na balkanskom i srednjo-evropsko-jadranskom tlu kretale oružane snage velikih država, što je značilo proširenje velikog svjetskog sukoba i na ovo tlo«.[324] Osnovni je dakle refren u toj ustaškoj propagandi posljednjih dana prije sloma bilo naglašavanje da je NDH bila izraz povijesnih težnji »čitavog hrvatskog naroda«, te da zbog toga »predstavlja nadstranački čin«. Nastojalo se, dakle, u prvom redu izbjegavati bitnu činjenicu da je NDH nastala kao tvorevina Trećeg Reicha i fašističke Italije, koji su u njoj doveli na vlast malobrojnu ustašku skupinu na čelu s Pavelićem. Dok se uloga ustaša zamjenjuje »nadstranačkim činom«, dotle se uloga i prisustvo Nijemaca i Talijana objašnjava potrebom »kako ne bi na ovom prostoru nastalo stanje podpune neodređenosti«. »Samo radi toga bili smo tolerirani - zaključuje *Spremnost* - ali prave pomoći uživali nismo«.[325]

U tom vidu treba shvatiti i pokušaj da se barem formalno oživi postojanje Sabora NDH, koji je raspušten u prosincu 1942. god. Računalo se, naime, da bi obnova Sabora NDH, s nešto izmijenjenom strukturom članstva, omogućila eventualnu akciju poslije rata. Donesena je posebna odredba, koja je donekle mijenjala i dopunjavala onu o osnivanju sabora iz siječnja 1942. god. Prema njoj je bilo predviđeno da članovi sabora NDH budu i predstavnici najviših znanstvenih i kulturnih ustanova (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Sveučilište, visoke škole) i ujedno se utvrđuje produženje njegova trajanja »na vrieme do šest mjeseci nakon svršetka rata«.

U okvir ove propagande ulazi i tzv. »Zakonska odredba o izjednačenju pripadnika Nezavisne Države Hrvatske s obzirom na rasnu pripadnost«, koju je Pavelić potpisao 3. svibnja 1945. god. U njoj se navodi da »sve zakonske odredbe prema kojima se pripadnici Nezavisne Države Hrvatske razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi, izdani na temelju tih zakonskih odredaba, gube pravnu moć«.[326]

Uz javnu propagandnu akciju, vodila se i ona tajna, a objema su bile osnovni cilj pokušaji spašavanja NDH. S jedne strane, ustaško je vodstvo težilo da objedini kontrarevolucionarne snage u zemlji protiv NOP-a, a s druge, pokušavalo je različitim putevima u posljednjim danima stupiti u dodir sa Saveznicima i obratiti im se za intervenciju.

NDH, kao određeni pojam i njeno vodstvo, mogli su u proljeće 1945. biti na svoj način privlačni kao nosioci kontrarevolucije i u drugim jugoslavenskim zemljama. Poslije oslobođenja Srbije, tj. nakon sloma Nijemaca i Nedićeva kvislinškog režima, u redovima kontrarevolucionarnih snaga bila je NDH isticana kao područje na kojem se vodi odlučna bitka. Zbog toga su nosioci kontrarevolucije u NDH u danima koji su ubrzano vodili k slomu čitave te fronte u Jugoslaviji, odjednom ušli u središte pažnje pojedinih unutrašnjih elemenata, koji su tražili izlaz za spašavanje vlastitih pozicija. Tome je pridonijelo i što su putovi povlačenja kontrarevolucionarnih snaga na zapad vodili preko NDH. Zagreb postaje stjecištem različitih emisara i predstavnika tih snaga, koji se u njihovo ime obraćaju pojedinim faktorima s prijedlozima za organiziranje zajedničkog otpora NOP-u.

U to vrijeme u Zagrebu dolazi do međusobnog dodira različitih strana. Pravile su se različite kombinacije, u koje su bili uključeni ustaški krugovi, Maček i njegova grupa, vrhovi Katoličke crkve oko Stepinca, četnici Draže Mihailovića, crnogorski separatisti i slovenski kvislinški krugovi. Raspoloživa dokumentacija još ne dopušta da se detaljnije

[324] *Hrvatski narod,* 4. V 1945.
[325] *Spremnost,* 6. V 1945.
[326] *Hrvatski narod,* 5. IV i 5. V 1945.

i preciznije ukaže na sve te dodire, te kombinacije i mogućnosti na koje se pomišljalo. Prilikom objašnjavanja tih kombinacija treba uzimati u obzir i žurbu, koja je diktirala razvoj događaja, pa su se kontakti pojedinih strana odvijali u sjeni bojazni i nedoumice.

Između crnogorskih separatista na čelu sa Sekulom Drljevićem i ustaških vrhova postojale su određene veze još od 1941. godine. One su se u Zagrebu poglavito održavale preko publicista Save M. Štedimlije. Nakon kapitulacije Italije, oživjela je djelatnost Sekule Drljevića, koji je poveo akciju za uspostavom kvislinške crnogorske države pod okriljem Nijemaca. Istodobno, uspostavljaju se i jače veze s vladom NDH da se dobije njena podrška i pomoć. Sam Drljević nastanjuje se u proljeće 1944. u Zagrebu. U ljeto 1944. dolazi do osnivanja tzv. Crnogorskog državnog vijeća na čelu sa Drljevićem. Zadaća mu je bila da poradi na ostvarenju ideje o osnivanju crnogorske države.[327] Vlada NDH pokazala je određeni interes za tu akciju, jer bi ustaško vodstvo time dobilo saveznika za razbijanje Jugoslavije, kao i potrebe postojanja više država na jugoslavenskom području. Nijemci, međutim, nisu ozbiljno primili tu akciju crnogorskih separatista.

Na liniji spomenute akcije stvaranja zajedničke fronte kontrarevolucije, pažnju je privlačila Drljevićeva težnja da se organiziraju vlastite oružane snage, ali mu nije uspio plan da se pod oružje stave Crnogorci koji su se nalazili u NDH, te oni koji su bili na radu u Njemačkoj ili oni koji su se povlačili iz Crne Gore. Međutim, rascjep do kojega je došlo između vođe crnogorskih četnika Pavla Đurišića i Draže Mihailovića, ožujka 1945, pružio je stanovitu mogućnost da se ponovo pristupi ostvarenju tog plana. U ožujku je došlo do sporazuma između Drljevića i Đurišića, ali je njihov savez bio kratkotrajan. Ustaše su početkom travnja 1945. porazili Đurišićeve četnike na Lijevča polju, kraj Banja Luke, pa je ovaj bio zaustavljen u svom povlačenju prema Sloveniji. Taj je poraz omogućio Drljeviću da od ostataka Đurišićeve grupacije formira tri nepotpune brigade tzv. »Crnogorske narodne vojske«.[328]

U travnju 1945. dolazi i do dodira između predstavnika Draže Mihailovića i pojedinaca u Zagrebu. Mihailović je još u ljeto 1944. stupio u kontakt s Mačekom, predlažući mu organiziranje zajedničke akcije protiv NOP-a, koju bi vodile četničke formacije, domobranstvo i jedinice Bele garde u Sloveniji. Maček nije pružio zdušniju podršku tom planu, čemu razlog treba prvenstveno tražiti u tome što je bio vrlo malo utjecajan, pogotovu da bi mogao napraviti neki širi mobilizatorski zahvat u domobranstvu.[329] Međutim, iz tog kontakta s Mačekom, vidljivo je da je Mihailović u svojim planovima stvaranja šire fronte kontrarevolucije u Jugoslaviji protiv NOP-a, s obzirom na Hrvatsku, u prvom redu računao na uključivanje domobranstva, a što se tiče pojedinaca, na Mačeka. U tom smislu treba promatrati i Mihailovićevu akciju u travnju 1945, kada je preko svog izaslanika Ranka Brašića ponovo pokušao privoljeti Mačeka na ostvarivanje spomenutog plana.[330] Dosljedno tome, Brašić je u isto vrijeme uspostavio kontakt s ustaškim krugovima i sa Stepincem. Raspoloživa dokumentacija ne dopušta da se detaljnije i preciznije prikaže razvoj tih dodira, utjecaj pojedinih faktora i momenata na njih, te eventualni rezultati do kojih su doveli. Budući da je domobranstvo predstavljalo najveću kontrarevolucionarnu oružanu silu, koja se nalazila u službi NDH i Pavelića, svakako je na mjestu

[327] VII, Fond NDH, kut. 86, br. reg. 20/23, tajne »Viesti«, br. 3, 12. VIII 1944, izd. Glavnog ravnateljstva za promičbu NDH.

[328] Opširnije o tome usp. *R. Pajović,* Politička akcija Sekule Drljevića i njegova saradnja sa ustaškim vodstvom i njemačkim poslanstvom u Zagrebu (1943-1945), ČSP 1/1971, 75-88.

[329] U vezi sa tim planom, koji mu je Mihailović predložio. Maček u svojim memoarima navodi da je on »na nesreću« došao prekasno, jer su se zapadni saveznici odlučno deklarirali za Tita. (V. *Maček,* In the Struggle for Freedom, n. dj., 252).

[330] Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, n. dj., 288-289. Taj kontakt Maček ne spominje u svojim memoarima.

tvrdnja da je Mihailović bio zainteresiran da preko svog predstavnika dođe u dodir i s ustaškim predstavnicima. U postojećim okolnostima, kada su se užurbano nalazili i poduzimali koraci za traženje izlaza, moglo se zanemariti dotadašnje netrpeljivosti i sukobe. S druge strane, pošto se radilo o organiziranju šire fronte kontrarevolucije protiv NOP-a, s aspektom na podršku zapadnih saveznika, i Pavelić je isto tako mogao biti zainteresiran za savez sa Mihailovićem.[331] Što se tiče Mihailovićeva kontaktiranja sa Stepincem, svakako se u tom pogledu prvenstveno računalo na nadbiskupovu posredničku ulogu i utjecaj na Mačeka, a vjerojatno i na Pavelića.[332]

Slovenski kvislinški krugovi, na čelu s Levom Rupnikom i ljubljanskim biskupom Gregorijem Rožmanom, uputili su 21. travnja 1945. poseban memorandum Paveliću, Stepincu i Mačeku,[333] u kojem su zagovarali okupljanje svih postojećih reakcionarnih snaga u zemlji, s ciljem da se stvori vojno-politička antikomunistička koalicija, koja bi organiziranim otporom snagama NOP-a izazvala pažnju i naklonost zapadnih saveznika. »Nameće se, prema tome, - kako se ističe u memorandumu - problem političkog aranžmana koji je, nesumnjivo, vrlo teško ostvariti, ali koji je, s druge strane, jedini u stanju da 'probleme Jugoslavije' nametne, da postavi problem građanskog rata i da Angloamerikancima pruži mogućnost da se umiješaju i da uspješno intervenišu u korist nacionalnih snaga«. Memorandum donosi prijedlog odgovarajućih političkih kombinacija, koje bi vodile ostvarivanju zamišljene koncepcije, a posebno se mjesto pridavalo razmatranju kako da se NDH i Pavelića uključe u »antikomunistički front Srba, Hrvata i Slovenaca«. Autori su u svojim kombinacijama najozbiljnije računali na uključivanje oružanih snaga NDH u spomenutu frontu, ali su ujedno vodili računa i o činjenici da se u tom sklopu ne bi moglo i formalno nastupati s NDH i Pavelićem. Polazilo se od teze da su SAD, Velika Britanija i SSSR složni u tome da se obnovi Jugoslavija - »razilazeći se jedino u režimu, koji njenim narodima žele da nametnu« - pa zbog toga pitanje njene »potpune podjele (...) i stvaranje novih država na njenom području« ne bi bilo »u skladu s interesima borbe, koja se vodi protiv komunizma«. Ukazujući s druge strane i na opasnost da bi »isticati jugoslavenstvo u ovim prilikama« moglo utjecati »na raspoloženje hrvatske vojske« izazivajući »znatno smanjenje njene odlučnosti i borbenosti«, autori memoranduma zagovaraju kao jedini put koji se nameće »kompromis između dva stanovišta«. Takvo »jedno kompromisno gledanje« koje bi trebalo da se izgradi »u okviru antikomunističkog bloka« (računa se i na »konfederativno rješenje«), nesumnjivo će, prema uvjerenju autora memoranduma, »mjerodavni politički faktori« Engleske i SAD

[331] *I. Jukić,* Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, London 1965, 162, navodi da je Mihailović »pred sam kraj rata poslao u Zagreb ing Predavca da stupi u dodir s Predsjednikom Mačkom i da mu ponudi u njegovo ime stvaranje zajedničke fronte za borbu protiv nametanja komunističke strahovlade nesretnim narodima Jugoslavije. Pavelić nije dopustio ing Predavcu prvih nekoliko dana dodir s Predsjednikom. On je htio sam u tu frontu ući. Poslije je popustio pred Predavčevim razumnim argumentima da to neće nikako ići pa je predložio da to mjesto preuzme prof. F. Lukas. Tek je na kraju pristao da Predavec stupi u dodir s Dr. Mačkom. Njega je pratio do Predsjednika ustaški pukovnik Jakov Barbarić. Taj sastanak održan je 15. 4. 1945«.

[332] Mihajlovićevo pismo upućeno Stepincu, 15. IV 1945, objavljeno je u: Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović, n. dj., 448. Mihailović je na suđenju poricao da je to njegovo pismo i da je uopće dolazio u dodir sa Stepincem i Pavelićem. Sve kontakte preko Brašića u Zagrebu svodi na Mačeka. (Isto, 287-294). Također i Stepinac odbija autentičnost tog pisma. *B. Petranović,* Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, n. dj„ 102).

Da je Brašić neposredno kontaktirao sa ustaškim krugovima, svjedoči podatak Eriha Lisaka, koji mu je po nalogu »Poglavnog župantstva« izdao osobnu iskaznicu i dokument, »da bi vlasti išle njemu na ruku«. (Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, n. dj., 533) Prema svjedočenju M. Alajbegovića, on je osobno čuo od Pavelića da je ovaj razgovarao sa četničkim predstavnicima. (VII, Fond NDH, kut. I. O. 9).

[333] Memorandum je objavljen u: Suđenje Lisaku, Stepincu, Saliću i družini, n. dj., 49-52.

»uzeti u obzir«. Memorandum je zagovarao i tražio obavezno uključivanje Mačeka, radi vođenja takve akcije u inozemstvu, pa su potpisnici tražili od Pavelića da im omogući uspostavu takvog kontakta.

Iz memoranduma je vidljivo da je on nastao nakon prethodnih kontakata predstavnika slovenskih kvislinških krugova i Pavelića, u cilju stvaranja međusobnog sporazuma. Svakako te dodire treba promatrati i kao kao svojevrsni nastavak nekih dotadašnjih pokušaja povezivanja određenih snaga u Sloveniji i NDH, do kojih vidljivije dolazi nakon kapitulacije Italije.[334]

Drugi kolosjek akcija za spašavanje NDH bili su pokušaji ustaškog vodstva da posredstvom nekih emisara stupi u dodir sa pojedinim savezničkim faktorima, bilo engleskim ili američkim, te da zatraži da oni interveniraju u korist NDH. Ti pokušaji su ukazivali na skrajnje uzbuđenje koje je zahvatilo ustaško vodstvo u Zagrebu, te da posižu za svakom mogućnošću koja se još može ukazati ili pretpostaviti na liniji poduzimanja spomenute akcije.

Svi ti pokušaji padaju uglavnom u posljednje dane pred povlačenje ustaša iz Zagreba. Kao jedna od važnijih mogućnosti na koju se računalo bilo je nastojanje da se preko crkvenih krugova uspostavi veza sa Saveznicima. Tako je, pored akcije koja je još od 1943. bila prisutna u Vatikanu na liniji rješavanja budućeg položaja NDH, među ostalim, i u sklopu ostvarenja ideje o »podunavskoj konfederaciji«,[336] posljednjih dana pokušano da se uspostavi neposredni dodir sa engleskim vojnim faktorima na Sredozemlju. Ta se akcija trebala izvesti posredstvom G. Masuccia, tajnika papinog legata Marconea u Zagrebu, a poduzeta je u neposrednom dogovoru sa Pavelićem. Međutim, nije bila izvedena.[336] Prema raspoloživim podacima u tu akciju je po svoj prilici bio uključen i Stepinac.[337] Po nalogu Pavelića posebnu je akciju poduzeo poslanik NDH u Berlinu V. Košak, koji je trebao da se prebaci do štaba admirala Dönitza, namjeravajući da prisustvuje pregovorima koji su ondje vođeni sa Saveznicima, zastupajući interese NDH. I taj je pokušaj bio također potpuno neuspješan.[338]

Ustaško vodstvo je ipak pridavalo glavnu pažnju i značenje pokušaju uručivanja memoranduma vlade NDH feldmaršalu Alexanderu, komandantu savezničkih snaga na

334 Prema podatku koji je Stepinac dao na suđenju, njega je početkom 1945, posjetila jedna slovenska delegacija, što se sigurno odnosilo na predstavnike spomenutih kvislinških krugova. (Isto, 343). Poslije kapitulacije Italije, neki krugovi oko vlade NDH poveli su preko konzulata NDH u Ljubljani akciju za stvaranje tzv. »državnog saveza između Nezavisne Države Hrvatske i Slovenije«. Ta akcija nije imala vidljivijeg odjeka. (IHRPH, Izvršni odbor ZAVNOH-a, elaborat V. Židovca o Istri i Primorju).

335 Usp. Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške »NDH«, n. dj., 120 i d. Na liniji angažiranja crkvenih krugova poduzeto je u jesen 1944. i početkom 1945. nekoliko akcija. *N. Milovanović,* Zakulisne igre ustaša i oko ustaša, *Vjesnik,* 21. i 22. V 1970, donosi podatke da je Pavelić poslao Krunoslava Draganovića u Rim da preko svojih veza u Vatikanu stupi u dodir sa Saveznicima, a sličnu je misiju poduzeo i S. Perić. Prema podatku koji daje M. Alajbegović, Pavelić je u Španjolsku uputio službenika Ministarstva vanjskih poslova NDH, Vrljičku da iskoristi svoje tamošnje crkvene veze radi uspostavljanja kontakata s predstavnicima Engleske i SAD u Španjolskoj i Portugalu. (Usp. *B. Petranović,* Aktivnost rimokatoličkog klera, n. dj., 267).)

336 U svom dnevniku Masucci bilježi da je 3. svibnja 1945. bio kod Pavelića i s njim raspravljao »o načinima kako bi se postigao sporazum s Englezima, pozvavši ih, da dođu u Zagreb i tako spriječe komunističku okupaciju«. Dne 5. svibnja 1945, on bilježi da je ponovo bio kod Pavelića te da je istoga dana trebalo da krene avionom u posebnu misiju, kojoj je svrha bila: »pozvati saveznike, da dođu i zaposjednu Zagreb gdje ne bi naišli ni na kakav otpor«. Zatim navodi da je njegova misija iznenada obustavljena na zahtjev Marconea. (Misija u Hrvatskoj, n. dj., 195-196).

337 Dne 2. svibnja 1945. Masucci bilježi u dnevniku da je razgovarao sa Stepincem, te zaključuje: »Vjerojatno putuje u Rim. Sutra će se sve odlučiti s Poglavnikom«. (Isto, 195).

338 Košak navodi da je stigao na odredište tek 10. svibnja, kad su pregovori bili završeni. Prijavio se britanskom štabu i bio uhapšen. (IHRPH, MF 4, sn 211-217).

Sredozemlju. Taj memorandum je trebao predati ustaški ministar V. Vrančić, koji se u tu svrhu uputio posebnim avionom, u pratnji trojice zarobljenih engleskih oficira. Osnovno težište sadržaja tog memoranduma, koji su potpisali članovi vlade NDH na čelu s Mandićem, postavljeno je također na obranu NDH, tj. na isticanje potrebe njezina daljnjeg održanja. Argumenti za to slični su svim onim propagandnim tvrdnjama što ih je ustaški režim isticao u prethodnim akcijama i kombinacijama. Ovaj put je samo izričito naglašeno da NDH ne pripada fašističkom bloku i da borba koju ona vodi, nije u službi fašističke ideologije, nego ima karakter »čisto hrvatskog nacionalnog obranbenog rata«. Kao argument navodilo se daje u listopadu 1944, »kada se vjerovalo da će doći do angloameričkih iskrcavanja na hrvatskoj obali u Dalmaciji - bila izdana hrvatskim vojnim postrojbama u tome području zapovied, da se hrvatske oružane snage nemaju opirati ni suprotstavljati pokušaju bilo kakvog vojničkog iskrcavanja i vojničkih djelatnosti angloameričkih četa na našem državnom teritoriju«. Ističući sebe kao predstavnika hrvatskog naroda, vlada NDH je tim memorandumom davala Saveznicima do znanja svoju želju da se stavi pod njihovo okrilje, izražavajući da je spremna »prihvatiti arbitražu Velike Britanije i Sjedinjenih Država Amerike«. U skladu s tim, težilo se što više naglasiti pojedine momente po kojima NDH može biti od osobite koristi za daljnji razvoj odnosa Zapada sa Balkanom i Sredozemljem. Da bi se svratila što veća pažnja na mogućnosti borbe protiv NOP-a, u memorandumu se postojeća situacija prikazuje ovim riječima: »Danas se na slobodnom području Nezavisne Države Hrvatske, a napose u glavnom gradu Zagrebu, koji ima danas preko milijun stanovnika, nalazi preko milijun izbjeglica iz svih hrvatskih krajeva, kao i izbjeglica iz Srbije, Crne Gore, Albanije i Bugarske, prokušanih prijatelja Engleske i Sjedinjenih Država Amerike. (...) Svi oni strahuju pred mnogostruko dokazanim nasiljima partizana. Na hrvatskom području nalazi se više stotina tisuća pripadnika hrvatske regularne vojske kao i veći broj nacionalnih boraca Srbije i Crne Gore, koji u suradnji sa slovenskim borcima odoljevaju napadajima rušilačkih partizanskih snaga«. U memorandumu se na kraju upućuje zahtjev za pomoć od strane spomenutih sila: »Hrvatska državna vlada želi i moli, da čim prije bude upućena u Hrvatsku vaša vojnička misija, kako bi mogla dobiti uvida u činjenično stanje. Ujedno molimo, da vaša vojska dođe na naše državno područje, da olakša ovo teško i pogibeljno stanje. Time se stavlja hrvatski narod u svojoj državi pod vašu moćnu zaštitu«.[339]

Kao i prethodne, ni ova akcija nije imala nikakva posebnog odjeka kod onih faktora kojima se vodstvo NDH obraćalo.

Tako je ustaško vodstvo prvih dana svibnja bilo najneposrednije suočeno da mora žurno napustiti Zagreb i povlačiti se s preostalim vojnim snagama NDH, njemačkim jedinicama i ostalim kvislinškim skupinama. Prema tome, od zamišljene i planirane kontrarevolucije nije se moglo očekivati ono na što se računalo u prethodnom razdoblju različitih kontakata i i kombinacija. Sve nade koje su se ulagale u mogućnosti sukoba Saveznika na Balkanu, o čemu se intenzivno i u mnogobrojnim verzijama širilo vijesti, pale su brzo u vodu.

U vezi sa povlačenjem, na čas su se u ustaškom vodstvu pojavila kao otvorena, još dva pitanja. S jedne strane, bilo je to razmatranje mogućnosti organiziranja oružanog otpora,[340] a s druge, Pavelić je bio zaokupljen mišlju da položi vlast u ruke neke druge

[339] Memorandum je objavljen u knjizi: Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, n. dj., 46-48. Prema podacima Alajbegovića, memorandum je sastavio Ivo Bogdan, šef ustaške propagande, te je preveden na engleski jezik. Vlada NDH ga je usvojila na posebnoj sjednici. (Isto, 345).

[340] Prema navođenju Maksa Luburića u pogovoru Masuccievim memoarima, bilo je različitih kombinacija i varijanti posljednjih dana u pogledu »pružanja odpora«. Pomišljalo se na stvaranje

osobe. Odmah se, međutim, pokazalo da se nametnulo hitno spasavanje vlastitih egzistencija, a to znači ubrzano se povlačiti i iskoristiti mogućnosti predaje savezničkoj vojsci. To je jasno pokazalo ponašanje niza pojedinaca iz ustaškog vodstva, koji su se na vrijeme pobrinuli da presele porodice u inozemstvo, poglavito u Austriju, i sklone različite dragocjenosti.[341]

Posljednjih dana boravka u Zagrebu, kad su već bile izvršene sve pripreme za povlačenje, Pavelić je namjeravao da formalno proglasi predaju svoje funkcije vlasti na Stepinca ili Mačeka. Stepinac nije bio voljan da kao regent ili »locum tenens« preuzme tu funkciju, ali je živo zagovarao da se ta ideja realizira s Mačekom. Osobno je intervenirao kod Mačeka da ovaj »poduzme nešto kao politički predstavnik naroda da ne dođe do zla prigodom sloma«.[342] Pokazalo se, međutim, da je i Maček bio u prvom redu zainteresiran da što prije napusti Zagreb i ode u inozemstvo.[343] Tako je i taj plan potpuno propao pokazujući se samo kao brzi refleks izrazito konfuzne i panične situacije. Prema postojećoj dokumentaciji može se sigurno zaključiti samo to da je Pavelić ipak do kraja bio zainteresiran da svoje povlačenje obilježi nekim formalnim činom »predaje vlasti«, pa je službeno imenovao osobu koja bi u Zagrebu trebalo da dočeka jedinice NOVJ.[344]

U takvoj situaciji Zagreb se pretvorio isključivo u veliki punkt za povlačenje njemačkih i kvislinških vojnih jedinica, koje su pokazivale izrazite znakove rasula, te ostalih nosilaca dotadašnjeg okupacionog i kvislinškog sistema. Panika ustaša još je više zaprijetila ionako do tada neizvjesnoj životnoj sigurnosti građanstva. Bilo je svakodnevno sve više ustaških terorističkih ispada i raznih egzekucija nad građanima. Slična je situacija tokom posljednjih mjeseci, a posebno u travnju i prvim danima svibnja, bila i u drugim većim mjestima i gradovima, gdje je postojala jača koncentracija vojnih snaga i raznih ustanova NDH. Kako su jedinice jugoslavenske armije zaredom oslobađale gradove i mjesta (Mostar, Travnik, Bihać, Bijeljina, Gospić, Sarajevo, Brčko, Visoko, Ogulin, Zenica, Vinkovci, Osijek, Đakovo, Doboj, Derventa, Brod, Požega, Banja Luka, Gradiška, Virovitica, Bjelovar, Koprivnica, Petrinja, Sisak, Karlovac, Varaždin), to se sve više raznih skupina ljudstva slijevalo prema zapadu, tj. Sloveniji i Austriji.[346] Glavna ustaška skupina na čelu sa Pavelićem krenula je 6. svibnja iz Zagreba, tj. dva dana prije njegova oslobođenja. Masa što se povlačila i u kojoj se, uz preostale naoružane formacije NDH, nalazio priličan broj građanskih osoba, dijelom prisilno natjeranih u bijeg, davala je dojam potpune obezglavljenosti i rasula. Tako se u tren oka rasplinula namjera da se toj čitavoj masi dade neki organizirani pravac, kako bi se na nju moglo još računati u vojničkom pogledu.[346] No, treba dodati da su se u tom povlačenju skoncentrirale jake voj-

fronte na pravcu Varaždin-Koprivnica-Sisak-Petrinja-Karlovac (tzv. »Zvonimirova linija«), na obranu Zagreba ili odmetanja »u šumu«. (*G. Masucci,* n. dj., 294-295; usp. i *M. Basta,* Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske, Beograd 1971, 192).

[341] *N. Milovanović,* Zakulisne igre ustaša i oko ustaša, *Vjesnik,* 26. V 1970.

[342] Detaljniji podaci o tome donose se u: Suđenje Lisaku, Stepincu, Saliću i družini, n. dj., 285-286 i 345-346; G. *Masucci,* n. dj., 294. Usp. i *B. Petranović,* Aktivnost rimokatoličkog klera, n. dj., 271.

[343] Maček je napustio Zagreb u dogovoru s Pavelićem, što navodi i u svojim memoarima. (V. *Maček,* In the Struggle for Freedom, n. dj., 258).

[344] To je bio Đuro Kumičić, službenik Sabora NDH. Detaljnije o tome usp. *I. Braut,* Kako je Đuro Kumičić »predao« Zagreb, *Vjesnik,* 25. V 1969; *M. Basta,* n. dj., 207-208.

[345] O završnim operacijama Jugoslavenske armije za oslobođenje zemlje usp. literaturu u bilj. 295.

[346] Luburić navodi da ga je Pavelić imenovao »zadnjim zapovjednikom Hrvatskih Oružanih Snaga u Domovini«. (G. *Masucci,* n. dj., 296). Zapovjednik GUS-a Božidar Kavran navodi da je 5. V 1945. bio kod Mandića koji mu je rekao »da moramo napustiti zemlju, jer se fronta pomiče i da ce doći do izvjesnih promjena. Treba doći do angloameričkih postava, jer će doći između Nijemaca

ne snage, koje su sačinjavale njemačke, ustaško-domobranske i četničke formacije. Ukupno ih je bilo oko 400.000 vojnika i oficira.[347] Njihova nastojanja da izvrše prodor u Austriju, kako bi se predali anglo-američkim snagama, spriječile su jedinice Jugoslavenske armije, koje su izbile preko Maribora u Dravograd, presijecajući time glavni odstupni pravac. U borbama koje su se vodile na prostoru između Maribora, Dravograda i Zidanog Mosta, i trajale sve do 15. svibnja 1945, tj. tjedan dana nakon bezuvjetne kapitulacije Trećeg Reicha, te su snage bile konačno poražene.[348]

i

i Angloamerikanaca do separatnog mira i da ćemo u izvjesnim postrojbama voditi dalje rat protiv Rusa i da ćemo se vratiti natrag«. (Terorističke i špijunske akcije protiv FNR Jugoslavije, Zagreb 1948, 8).

[347] *M. Basta*, n. dj., 251-252, donosi ove podatke o broju tih snaga: njemačke jedinice oko 250.000; ustaško-domobranske preko 130.000; Srpski dobrovoljački korpus 7.000; crnogorsko-hercegovački četnici 10.000; manji broj Bele garde - što ukupno iznosi oko 400.000.

[346] O tim borbama usp. literaturu u bilj. 295. Posebno ukazujemo na spomenutu knjigu M. Baste, u kojoj je prikaz tih događaja u vezi sa porazom i zarobljavanjem neprijateljskih snaga, memoarskog karaktera.

ZAKLJUČAK

U promatranju politike ustaša u razdoblju od 1941-1945, treba poći od utvrđivanja nekih momenata, koji imaju temeljno značenje za razumijevanje karaktera i ciljeva te politike. Radi se prvenstveno o onim konstantama karakterističnim za ideološko-političko konstituiranje ustaške skupine i njenu četvorogodišnju političku praksu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Prve klice nastajanja ustaške skupine i ustaštva uočavaju se potkraj dvadesetih godina. Bila je to ona politička tendencija što je svoja gledišta o rješavanju hrvatskog pitanja sve više izražavala parolom o »neovisnoj hrvatskoj državi«, koja bi nastala putem razbijanja Jugoslavije. Politička praksa istodobno je pokazivala da ta koncepcija počiva na uskoj društveno-političkoj osnovici a da je Radićeva Hrvatska seljačka stranka nosilac akcije za rješavanje hrvatskog pitanja u sklopu hrvatske građanske politike. Spomenuta je parola, koja je bila uvod u daljnju razradu separatističke koncepcije o rješavanju hrvatskog pitanja, dobila svoje privrženike u neznatnom broju onih političkih nezadovoljnika - poglavito intelektualaca - koji su se formirali u krilu Hrvatske stranke prava, a čiji su članovi poznatiji kao frankovci.

Usprkos tome što je u Hrvatskoj sve više jačao otpor protiv politike velikosrpskog centralizma i unitarističkog jugoslavenstva, bilo je nedvojbeno da politička akcija spomenutih separatistički raspoloženih elemenata nije naišla na odziv u narodu, te da je imala sporedni utjecaj i značenje. Za Antu Pavelića, koji je postao predvodnik tih elemenata, te za njegove najbliže pristaše i suradnike, odlazak u emigraciju poslije uvođenja šestojanuarskog režima označavao je početak nove faze u političkoj akciji - otvorenoga zastupanja separatističke koncepcije u rješavanju hrvatskog pitanja.

S obzirom na mogućnosti realizacije takve koncepcije Pavelić i njegova grupa težili su da zainteresiraju za nju pojedine faktore u inozemstvu, kod kojih bi mogli dobiti potreban oslonac, u prvom redu u onim susjednim državama što su izražavale revizionističke tendencije prema Jugoslaviji.

Zahvaljujući dobivanju podrške i oslonca na tlu fašističke Italije, Pavelić je mogao pristupiti i formalnom organiziranju svojih istomišljenika, ustaša, i formuliranju osnovnih koncepcija »ustaškog pokreta«, kako je sebe počela nazivati ta organizacija, čijoj je djelatnosti terorizam davao osnovno obilježje.

Gledajući u cjelini, dolazak ustaša na vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, proglašenoj u vrijeme travanjskog rata 1941, bila je u stvari logična posljedica dotadašnjeg razvoja. Zbog svega toga, potrebno je u tom razvoju poznavati određeni kontinuitet, na što je utjecao niz faktora i momenata. Prije svega valja istaći da su Treći Reich i fašistička Italija, u sklopu realizacije svoga plana okupacije i razbijanja Jugoslavije, izravno doveli ustašku skupinu na vlast u NDH. Za Italiju bio je to logičan ishod u ostvarivanju dugogodišnjeg ekspanzionističkog plana prema Balkanu, u čijim su pripremama Pavelić i ustaše dobili tridesetih godina konkretnu poziciju i zadaću. U Rimu se, izuzev pojedinih

momenata, u planovima ekspanzije prema Jugoslaviji, a posebno s obzirom na Hrvatsku, stalno računalo s ustašama. Budući da im je Italija pružala glavno utočište, bilo je razumljivo što su ustaše, ističući važnost vanjskopolitičkog uporišta u prvom redu tražili oslonac u toj sili Osovine. Međutim, Pavelić je težio da neposrednije zainteresira i njemačke političke krugove za koncepcije ustaškog pokreta i mogućnosti njegovih usluga u razbijanju Jugoslavije. Približavanje Trećem Reichu teklo je sporo, jer je Berlin do 1941. godine pomalo s odstojanja pratio ustašku djelatnost. Deklarirajući se kao pristaša novog evropskog poretka, Pavelić je nastojao da nacističkim vođama dade do znanja kako on zamišlja rješenje hrvatskog pitanja u okviru njemačke revizionističke politike prema evropskom versajskom sistemu.

Pod datim okolnostima, a u sklopu spomenutih planova Rima i Berlina, ustaše su dobili ulogu kvislinškog faktora na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. To je bila i jedina mogućnost da oni dođu na vlast.

Proglašenje NDH 10. travnja 1941. bio je neposredan ishod kratkotrajnog rata sila Osovine protiv Kraljevine Jugoslavije. Taj je čin bio motiviran podrškom separatističkim tendencijama u Hrvatskoj, iako je malobrojna ustaška skupina prema drugim snagama, bila najmanje značajna u dotadašnjem političkom razvoju Hrvatske. No, bilo je to i logično, jer su se politički interesi ustaša mogli jedino poistovetiti s interesima okupacionih sila.

Ustašama se od tada kao prvenstvena zadaća nametnula težnja da širokom političkom propagandom predstave hrvatskom narodu NDH kao izraz konačnog nacionalnog oslobođenja. Najčešće se insistiralo na isticanju kontinuiteta u borbi ustaškog pokreta za stvaranje »samostalne hrvatske države«, pri čemu se prvenstveno pozivalo na Načela ustaškog pokreta (1933), kao temeljni programatski dokument. Načela su definirana kao »osnovni zakon« po kojemu treba da se organizira cjelokupni život naroda u budućoj ustaškoj državi. Bitni stavovi Načela bili su naglašavanje historijskog prava hrvatskog naroda kao jednog od glavnih temelja ustaške države, te totalitarno uređenje takve tvorevine, kao jedine sigurne perspektive za opstanak nacije. Takav spoj bitnih obilježja - suštine ustaštva - trebalo je da ukaže kako koncepcija ustaša ima svoje dublje povijesno korijenje i kako je njeno ostvarenje osigurano samo u tzv. novom evropskom poretku ili konkretnije, značilo je da ona egzistira zahvaljujući podršci Italije i Trećeg Reicha.

Ustaška propaganda uprezala je maksimalne napore u nametanju parole da je NDH »najsudbonosniji događaj« u povijesti hrvatskog naroda, te da u tom svjetlu treba sagledavati i »povijesne zasluge ustaškog pokreta«. Uza sve bjesomučniji intenzitet te propagande ubrzo se pokazala providnost njene osnovne tendencije, da se prikriju stvarne okolnosti nastanka NDH, njena statusa i prave uloge.

Ideja o »samostalnoj Hrvatskoj« kao ishodu borbe za »oslobođenje ispod jarma velikosrpske hegemonije« bila je glavna parola i ustaša i njihovih zaštitnika, a trebalo je da bude glavni kapital u sprovođenju daljnje politike. Sjedne strane trebalo je da bude najznačajniji i najprivlačniji faktor ustaške politike za širenje vlastitog utjecaja i stvaranje političke osnovice, a s druge, bila je jedno od glavnih oružja u ideološko-političkoj argumentaciji opravdanosti razbijanja Jugoslavije u politici okupacionih sila. Spomenuta je kampanja bila popraćena ispoljavanjem najekstremnijeg nacionalističkog i šovinističkog raspoloženja, uz neprijeporno nastojanje da se to raspoloženje prikaže kao izraz stvarnih težnji čitavog naroda. Svakako je važno spomenuti teze kojima se takvo raspoloženje podgrijavalo. To su: posebni pogledi na prošlost hrvatskog naroda; naglašavanje i iznalaženje izuzetnih posebnosti i svojstava po kojima se Hrvati bitno razlikuju od drugih južnoslavenskih naroda, posebno od Srba, što je utjecalo na formuliranje posebne teorije o neslavenskom porijeklu Hrvata; ideja o »hrvatskoj državi« kao

isključivom životnom prostoru hrvatskog naroda; teza o istočnoj granici »hrvatske države« na Drini, koja ujedno ima i ulogu »granice dvaju svjetova«; u tom okviru osobita je pažnja bila posvećena isticanju uloge Bosne i Hercegovine, kao neospornih hrvatskih zemalja, bez kojih je »nezamisliv integritet hrvatske države«; teza i akcija o dokazivanju hrvatstva Muslimana, pri čemu se pridavala sudbonosna uloga islamu u konstituiranju i očuvanju hrvatstva; teza o »sudbinskoj« orijentaciji hrvatskog naroda prema zapadnoj evropskoj kulturi i civilizaciji. Uz ukazivanje na stvarnu činjenicu da je proglašenje NDH izvršeno pristankom sila Osovine, koje su povele rat protiv Jugoslavije, okupirale je i dijelile, ustašama je naročito bilo stalo da taj čin označe kao rezultat »nacionalne revolucije«, a svoju akciju definiraju kao stvaran izraz težnji i interesa hrvatskog naroda.

Već se u određivanju granica NDH jasno ogledala njena potpuna ovisnost o okupacionim silama. Granice su, naime, bile isključivi diktat tih sila, što je posebno došlo do izražaja u odnosu prema Italiji, koja je anektirala najveći dio hrvatske jadranske obale (Rimski ugovori). Daljnji pokazatelj položaja NDH, bio je status okupacionih sila na njenom području. Demarkaciona linija, koja je do jeseni 1943. dijelila teritorij Jugoslavije na njemačko i talijansko okupaciono područje, baš je na teritoriju NDH odavala svoju pravu funkciju. Dok su talijanske trupe tendirale širenju okupacionog područja sve do spomenute linije, što se u pojedinim razdobljima i situacijama gotovo u cijelosti i ostvarivalo, dotle su Nijemci iz godine u godinu sve više povećavali svoje vojne snage u sjevernom dijelu NDH. Dakako, takva su naprezanja njemačke i talijanske vojne sile u prvom redu bila uzrokovana pojavom i konstantnim rastom narodnooslobodilačkog pokreta, čiji se uspon na području NDH osobito vidljivo manifestirao (npr. veliki oslobođeni teritorij u jesen 1942. sa središtem u Bihaću, koji je obuhvaćao gotovo polovicu ukupnog teritorija NDH). Spoznaja Nijemaca i Talijana kako je njihovo još veće vojno angažiranje jedino jamstvo za očuvanje strategijskih pozicija, uzrokovana je ujedno i zbog nemoći oružanih snaga NDH da se uspješno suprotstave jedinicama NOVJ. Budući da NDH od ljeta 1942. pa sve do svoga sloma postaje poprište velikih vojnih operacija, ona je ubrzano gubila obilježja i onog upravno-političkog sistema koji su ustaše pokušali uspostaviti, poprimajući karakter pravog okupacionog područja.

Narodnooslobodilački pokret bio je glavni unutrašnji faktor koji je nedvojbeno pokazivao da je NDH isključivo vještačka tvorevina okupacionih sila, bez ikakvog vlastitog oslonca. Nasuprot ustaškim pokušajima da izgrade vlastiti upravno-politički sistem u NDH, konstantno se širila mreža organa narodne vlasti na oslobođenim i neoslobođenim područjima, čime se stalno sužavalo vršenje efektivne vlasti ustaša.

Svi navedeni podaci predstavljaju jasne dokaze da NDH nije imala nikakva svojstva državnosti, iako je ustaška propaganda na tome osobito insistirala.

Pokušaji ustaša da izgrade svoj politički sistem u NDH najbrže su vodili k spoznaji o stvarnim mogućnostima njihova političkog utjecaja. Politička propaganda na tom planu bila je prožeta naglašavanjem težnji ustaškog pokreta da se NDH izgradi po uzoru na totalitarne sisteme sila koje su je i osnovale. Koncepcije takvog uređenja bile su poglavito kopija uzora iz nacional-socijalizma i fašizma, a njihova se konkretna primjena svodila tek na nekoliko neuspjelih pokušaja.

Glavni su pak koraci poduzeti u organiziranju »ustaškog pokreta«. Prvobitna težnja da se pristupi totalnom »poustašivanju« Hrvata i Muslimana, kako bi se stvorila »čista hrvatska nacija«, doživjela je potpun neuspjeh, tako da se »ustaški pokret« sveo u granice uske organizacije, kojoj se, kao bitna zadaća, nametnula potreba za potpunom koncentracijom vlasti u svom okviru. U tome se naime očitovalo jedino jamstvo daljnjeg održavanja onih pozicija koje su dobivene zahvaljujući volji Nijemaca i Talijana. U organizacionom pogledu uspostavljena je posebna hijerarhija. U nizu stvorenih grupacija vo-

deća su mjesta držali ustaše emigranti kao najbliži Pavelićevi suradnici. Sam Pavelić, kao ustaški poglavnik, trebalo je da po uzoru na Hitlera i Mussolinija, bude vođa »pokreta i države«.

Od prvog trenutka ustaški je pokret u NDH naglasio da je rasistički stav osnovni potez u stvaranju »čiste hrvatske nacije« i »čistog hrvatskog životnog prostora«. Put k tome cilju trebalo je da vodi preko »istrebljenja« prvenstveno Srba i Židova te tzv. »unutrašnjeg prečišćavanja« Hrvata i Muslimana. Realizacija takve koncepcije vodila je izravno u krvavi teror pod kojim su stradale stotine tisuća ljudi. Sistem terora, zasnovan na posebnim institucijama, bio je zamišljen uglavnom kao instrument sprovođenja rasističke politike, ali je vrlo brzo dobio i druge funkcije. Uslijed pojave i stalnog jačanja narodnooslobodilačkog pokreta ustaška je vlast primjenjivala bezbrojne oblike pritiska na čitavo stanovništvo, pa je svakodnevna praksa u NDH bila ispunjena najčudovišnijim oblicima terora (masovni pokolji, strijeljanja, koncentracioni logori, iseljavanja, pljačka i dr.).

No, razvoj događaja je uskoro pokazao da ustaški režim ne može stvoriti željeni oslonac u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu. Ubrzo su nestale i one naivne iluzije jednog dijela tog stanovništva, koji je iz različitih razloga i pobuda shvatio proglašenje NDH kao oslobođenje od velikosrpskog režima u Jugoslaviji. Istodobno, slijedili su jasni pokazatelji o stvarnom statusu i položaju NDH, te o karakteru ustaškog režima. Određivanje granica NDH prema Italiji, tj. gubitak jadranske obale, ostavilo je u javnosti neizbrisivo uvjerenje da je nacionalna izdaja ustaša bila uvjet njihova dolaska na vlast. Krvavi teror nad srpskim i židovskim stanovništvom nije ostavio samo težak i mučan dojam među Hrvatima i Muslimanima. On je ostavljao i sve mnogobrojnije žrtve među njima. Radikalno »unutrašnje prečišćavanje«, naročito se ogledalo u fizičkom uklanjanju i onemogućavanju najširih progresivnih snaga: komunista, antifašista, mnogobrojnih naprednih demokratskih elemenata, ali i drugih koji se nisu mogli pomiriti s politikom ustaškog režima.

Sve je to ubrzano vodilo k stvaranju atmosfere prepune otvorenog zazora prema njemačkom i talijanskom okupatoru, te njihovim eksponentima, odnosno prema paradoksalnoj tezi o nacionalnom oslobođenju hrvatskog naroda pod zaštitom Trećeg Reicha i fašističke Italije.

Ustaškom režimu preostale su tako tek minimalne mogućnosti za izgradnju svojih temelja. Njemu su dali određenu podršku pojedini faktori iz različitih građanskih krugova: ekstremniji pripadnici bivših političkih grupacija, dio inteligencije, crkva, neke utjecajnije ličnosti različitih profesija. Tome je dakako pogodovala i Mačekova izjava, koju je ovaj dao baš na sam dan proglašenja NDH, a u biti je apelirala na pristaše HSS-a da pruže punu podršku novom režimu. Širi sastav ustaškog pokreta prvenstveno se mobilizirao iz redova malograđanskih i deklasiranih elemenata te iz pojedinih seljačkih sredina. Bile su to poglavito osobe koje su novu situaciju prihvatile kao mogućnost za ispoljavanje i iživljavanje svojih primitivnih strasti i ambicija.

Daljnji razvoj situacije, pri čemu treba prvenstveno uzimati u obzir širenje NOP-a, sve je jasnije pokazivao koliko je zapravo ustaška skupina bila društveno usamljena. Proces političke diferencijacije, koji je pokazivao različite tendencije, imao je jedno bitno zajedničko obilježje, a to je usmjerenost protiv ustaškog režima. On se osobito manifestirao u redovima seljaštva pogađajući u prvom redu interese i pozicije HSS-a, čije su vodeće ličnosti, što su ostale u zemlji, poduzimale u svojoj akciji različite korake u cilju sprečavanja jačanja NOP-a. Na toj liniji treba razumijevati i pokušaje sporazumijevanja pojedinaca iz HSS-a i ustaškog vodstva. Bio je to zapravo uvod u agoniju gra-

danskih političkih snaga, koje su, u cilju spašavanja svojih pozicija, pokušavale stvorit frontu kontrarevolucije, pa su se, po logici klasnog jedinstva, zajedno našle mnogobrojne dotad suprotne grupacije i tendencije.

Ustaše su se mogli samo umjetno održavati četiri godine, zahvaljujući podršci onih koji su ih doveli na vlast; to je jasno pokazao i njihov kraj. S konačnim slomom sila Osovine, nestali su i ustaše i njihova NDH.

OKUPACIJA I PODJELA JUGOSLAVIJE TRAVNJA 1941. GODINE
PODRUČJE PRIPOJENO ITALIJI
PODRUČJE PRIPOJENO NJEMAČKOJ
PODRUČJE PRIPOJENO MAĐARSKOJ
PODRUČJE PRIPOJENO BUGARSKOJ
PODRUČJE PRIPOJENO ALBANIJI
PODRUČJE POD TALIJANSKOM UPRAVOM
PODRUČJE OKUPIRANO OD NJEMAČKE
PODRUČJE POD NJEMAČKOM UPRAVOM
PODRUČJE N D H
GRANICA INTERESNIH SFERA NJEMAČKE I ITALIJE (DEMARKACIONA LINIJA)
GRANICA II. I III. ZONE
AUSTRIJA
ITALIJA
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
BUGARSKA
ALBANIJA
GRČKA
Maribor
Čakovec
LJUBLJANA
Varaždin
Koprivnica
ZAGREB
Drava
Sava
Virovitica
Subotica
Dunav
Tisa
Našice
Osijek
Kupa
Sisak
Rijeka
Kraljevica
Karlovac
Novska
Novi Sad
Sunja
Sl. Brod
Vinkovci
Ogulin
Una
Šid
KRK
Senj
Bos. Novi
Prijedor
Vrbas
Brčko
Zemun
BEOGRAD
CRES
Bihać
Banja Luka
Bosna
Bijeljina
Gospić
Tuzla
PAG
Gračac
Drvar
Jajce
Travnik
Zenica
Drina
Kragujevac
Morava
Zadar
Knin
Livno
SARAJEVO
Šibenik
Rudo
Split
Neretva
Niš
BRAČ
Makarska
Mostar
Tara
Lim
Ibar
HVAR
Ploče
Metković
Dubrovnik
Podgorica
SKOPJE
Vardar
Bitola

OSLOBOĐENI I POLUOSLOBOĐENI TERITORIJ KRAJEM 1941. GODINE
GRANICA NDH
OSLOBOĐENI TERITORIJ
POLUOSLOBOĐENI TERITORIJ
OPKOLJENA NEPRIJATELJSKA UPORIŠTA
AUSTRIJA
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
BUGARSKA
GRČKA
ALBANIJA
ITALIJA
JADRANSKO MORE
Drava
Mura
Maribor
Pohorje
Kranj
Celje
Julijske A.
LJUBLJANA
Sežana
Trst
Piran
Rijeka
Raša
Rovinj
Pula
Varaždin
Koprivnica
Bilogora
ZAGREB
Bjelovar
Virovitica
Sava
Kupa
Karlovac
Sisak
Novska
Našice
Papuk
Sl. Brod
Osijek
Vukovar
Dunav
Subotica
Sombor
Kula
Tisa
Kikinda
Zrenjanin
Novi Sad
Šid
Fruška gora
Vršac
BEOGRAD
Kovin
Kladovo
V. Kapela
M. Kapela
Velebit
KRK
CRES
RAB
PAG
Senj
Bos. Novi
Una
Kozara
Vrbas
Bihać
Grmeč
Gospić
Gračac
Ključ
Prnjavor
Bosna
Banja Luka
Doboj
Majevica
Tuzla
Jajce
Travnik
Zadar
Knin
Drniš
Dinara
Glamoč
Šibenik
Split
Livno
Vran
Konjic
Jahorina
SARAJEVO
Višegrad
Drina
Javor
Povlen
Užice
Zlatibor
Ub
Valjevo
Ljig
Čačak
V. Plana
Kragujevac
Morava
Zap. Morava
Homoljske pl.
D. Milanovac
Negotin
Ćuprija
Zaječar
BRAČ
HVAR
VIS
KORČULA
LASTOVO
MLJET
Biokovo
Podgora
Mostar
Neretva
Stolac
Gacko
Bileća
Trebinje
Durmitor
Nikšić
Dubrovnik
Kotor
Podgorica
Bar
Bijelo Polje
Ivangrad
Prokletije
Peć
Raška
Ibar
Kopaonik
Kruševac
V. Jastrebac
Kuršumlija
Kos. Mitrovica
Leskovac
Priština
Vranje
Niš
Pirot
Stara pl.
Nišava
Suva pl.
Juž. Morava
Prizren
Tetovo
Šar pl.
Kumanovo
SKOPJE
Kočani
Štip
Karadžica
Kičevo
Debar
Prilep
Strumica
Vardar
Ohrid
Bitola
Gevgelija

OSLOBOĐENI I POLUOSLOBOĐENI TERITORIJ U VRIJEME PRVOG ZASJEDANJA AVNOJ-a (26-27. XI 1942.)
OSLOBOĐENI TERITORIJ
POLUOSLOBOĐENI TERITORIJ
OPKOLJENA NEPRIJATELJSKA UPORIŠTA
AUSTRIJA
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
BUGARSKA
GRČKA
ALBANIJA
ITALIJA
JADRANSKO MORE
Maribor
Pohorje
Kranj
Celje
LJUBLJANA
Sežana
Trst
Piran
Rijeka
Raša
Rovinj
Pula
Varaždin
Koprivnica
Bilogora
ZAGREB
Bjelovar
Virovitica
Sisak
Karlovac
Novska
Našice
Papuk
Sl. Brod
Osijek
Vukovar
Subotica
Sombor
Kula
Kikinda
Zrenjanin
Novi Sad
Šid
Fruška gora
Vršac
BEOGRAD
Kovin
Kladovo
Senj
KRK
CRES
RAB
PAG
Gospić
Bihać
Grmeč
Bos. Novi
Kozara
Prnjavor
Banja Luka
Doboj
Majevica
Tuzla
Ključ
Gračac
Zadar
Knin
Drniš
Šibenik
Split
Glamoč
Livno
Jajce
Travnik
Konjuh
Javor
SARAJEVO
Višegrad
Jahorina
Konjic
Prenj
Mostar
Podgora
Biokovo
BRAČ
HVAR
VIS
KORČULA
LASTOVO
MLJET
Dubrovnik
Stolac
Bileća
Trebinje
Gacko
Durmitor
Nikšić
Podgorica
Kotor
Bar
Tara
Zlatibor
Užice
Ub
Valjevo
Ljig
V. Plana
Kragujevac
Čačak
Povlen
Drina
Sava
Dunav
Drava
Mura
Tisa
Kupa
Una
Vrbas
Bosna
Neretva
Ibar
Morava
Zap. Morava
Juž. Morava
Nišava
Vardar
Ćuprija
D. Milanovac
Homoljske pl.
Negotin
Zaječar
Stara pl.
Kruševac
V. Jastrebac
Niš
Pirot
Suva pl.
Raška
Kopaonik
Kuršumlija
Leskovac
Bijelo Polje
Ivangrad
Kos. Mitrovica
Peć
Priština
Vranje
Prokletije
Prizren
Tetovo
Šar pl.
SKOPJE
Kumanovo
Kočani
Štip
Strumica
Karadžica
Kičevo
Debar
Prilep
Ohrid
Bitola
Gevgelija

AUSTRIJA
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
BUGARSKA
ALBANIJA
GRČKA
ITALIJA
JADRANSKO MORE
Maribor
Celje
Kranj
LJUBLJANA
Sežana
Trst
Piran
Rijeka
Rovinj
Pula
Raša
KRK
CRES
RAB
PAG
Varaždin
Koprivnica
ZAGREB
Bjelovar
Virovitica
Sisak
Karlovac
Novska
Našice
Osijek
Vukovar
Sl. Brod
Subotica
Sombor
Kula
Kikinda
Zrenjanin
Novi Sad
Vršac
Šid
Fruška gora
BEOGRAD
Kovin
Kladovo
Senj
Bos. Novi
Bihać
Gospić
Gračac
Zadar
Knin
Drniš
Šibenik
Split
Prnjavor
Banja Luka
Ključ
Jajce
Travnik
Glamoč
Livno
Doboj
Tuzla
SARAJEVO
Višegrad
Konjić
Mostar
Podgora
Stolac
Gacko
Bileća
Trebinje
Dubrovnik
Kotor
Nikšić
Podgorica
Bar
BRAČ
HVAR
VIS
KORČULA
LASTOVO
MLJET
Ub
Valjevo
Ljig
V. Plana
Čačak
Užice
Kragujevac
Ćuprija
Zaječar
D. Milanovac
Negotin
Kruševac
Jastrebac
Niš
Pirot
Raška
Kuršumlija
Leskovac
Kos. Mitrovica
Priština
Vranje
Bijelo Polje
Ivangrad
Peć
Prizren
Tetovo
SKOPJE
Kumanovo
Kočani
Štip
Strumica
Kičevo
Debar
Prilep
Ohrid
Bitola
Gevgelija
Drava
Mura
Sava
Dunav
Tisa
Kupa
Una
Vrbas
Bosna
Drina
Morava
Zap. Morava
Ibar
Neretva
Tara
Lim
Vardar
Pohorje
Bilogora
Papuk
Kozara
Grmeč
Velebit
Dinara
Kapela
Majevica
Konjuh
Javor
Jahorina
Prenj
Vran
Biokovo
Durmitor
Zlatibor
Kopaonik
Prokletije
Šar pl.
Karadžica
Homoljske pl.
Stara pl.
Suva pl.
Povlen
OSLOBOĐENI I POLUOSLOBOĐENI TERITORIJ ZA VRIJEME DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a (29. XI 1943.)
OSLOBOĐENI TERITORIJ
POLUOSLOBOĐENI TERITORIJ
OPKOLJENA NEPRIJATELJSKA UPORIŠTA
NAZIVI I RASPORED DIVIZIJA NOVJ

OSLOBOĐENI I POLUOSLOBOĐENI TERITORIJ U VRIJEME IZBIJANJA SOVJETSKE ARMIJE NA ISTOČNU GRANICU JUGOSLAVIJE (6. IX 1944.)
OSLOBOĐENI TERITORIJ
POLUOSLOBOĐENI TERITORIJ
OPKOLJENA NEPRIJATELJSKA UPORIŠTA
NAZIVI I RASPORED DIVIZIJA NOVJ
AUSTRIJA
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
BUGARSKA
ALBANIJA
GRČKA
JADRANSKO MORE
Drava
Mura
Dunav
Tisa
Sava
Maribor
Ponorje
Kranj
Celje
Varaždin
LJUBLJANA
Sežana
Trst
Piran
Rijeka
Raša
Rovinj
Pula
Koprivnica
ZAGREB
Bjelovar
Virovitica
Sisak
Karlovac
Novska
Našice
Osijek
Vukovar
Sl. Brod
Subotica
Sombor
Kula
Kikinda
Zrenjanin
Novi Sad
Vršac
Šid
Fruška gora
BEOGRAD
Kovin
Kladovo
Senj
KRK
CRES
RAB
PAG
Bos. Novi
Bihać
Grmeč
Kozara
Gospić
Ključ
Prnjavor
Banja Luka
Doboj
Tuzla
Gračac
Jajce
Travnik
Zadar
Knin
Glamoč
Drniš
Livno
Šibenik
Split
SARAJEVO
Višegrad
Konjic
Mostar
Podgora
BRAČ
VIS
HVAR
KORČULA
LASTOVO
MLJET
Stolac
Gacko
Bileća
Trebinje
Dubrovnik
Kotor
Nikšić
Durmitor
Podgorica
Bar
Ub
Valjevo
Ljig
V. Plana
Kragujevac
Užice
Čačak
Ćuprija
D. Milanovac
Negotin
Zaječar
Kruševac
Jastrebac
Kuršumlija
Niš
Pirot
Raška
Bijelo Polje
Ivangrad
Peć
Prokletije
Kos. Mitrovica
Priština
Leskovac
Vranje
Prizren
Tetovo
Kumanovo
SKOPJE
Kočani
Štip
Strumica
Vardar
Debar
Kičevo
Prilep
Ohrid
Bitola
Gevgelija

KRATICE

ABiH	-	Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AH	-	Arhiv Hrvatske, Zagreb
ACK SKJ	-	Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Beograd
AVNOJ	-	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
ČSP		Časopis za suvremenu povijest
DSIP	-	Državni sekretarijat inozemnih poslova
GUS	-	Glavni ustaški stan
HAZ	-	Historijski arhiv grada Zagreba
HAPD	-	Hrvatsko akademsko potporno društvo
HDB	-	Hrvatska državna banka
HP	-	Historijski pregled
H PC	-	Hrvatska pravoslavna crkva
H PRO	-	Hrvatska pravaška republikanska omladina
HRS	-	Hrvatski radnički savez
HRSS	-	Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSP	-	Hrvatska stranka prava
HSPN	-	Hrvatski savez privatnih namještenika
HSS		Hrvatska seljačka stranka
HZ	-	Historijski zbornik
IHRPH	-	Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
JIČ	-	Jugoslovenski istorijski časopis
KPH	-	Komunistička partija Hrvatske
KPJ	-	Komunistička partija Jugoslavije
MUP	-	Ministarstvo unutrašnjih poslova
MVP	-	Ministarstvo vanjskih poslova
NDH	-	Nezavisna Država Hrvatska
NOB		narodnooslobodilačka borba
NOP	-	narodnooslobodilački pokret
NOR	-	narodnooslobodilački rat
OUP	-	opći upravni povjerenik
RAVSIGUR	-	Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
SDK	-	Seljačko-demokratska koalicija
SDS	-	Samostalna demokratska stranka
SHP.N	-	Savez hrvatskih privatnih namještenika
UHRO	-	Ustaša - hrvatska revolucionarna organizacija
UNS	-	Ustaška nadzorna služba
VIG	-	Vojnoistorijski glasnik
VII	-	Vojnoistorijski institut, Beograd
VMRO	-	Vnatrešnata makedonska revolucionarna organizacija
VZSL	-	Velika župa Sana i Luka
ZHIS	-	Zbornik Historijskog instituta Slavonije

KAZALO IMENA

Dr Fikreta Jelić-Butić

USTAŠE I NEZAVISNA
DRŽAVA HRVATSKA
1941-1945

Izdaju
Sveučilišna naklada Liber
Zagreb, Savska cesta 16
i
Izdavačko poduzeće Školska knjiga
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavače
Slavko Goldstein
Josip Malič

Kazalo imena izradio
Dubravko Štiglić

Tehnički urednik
Kate Zorzut

Korektor
Zdenka Fabijančić

Naklada: 5.000 primjeraka
Br. MK 108
Tiskanje završeno u srpnju 1977.

Tisak: RIJEČKA TISKARA - Rijeka